

АНАТОЛИЙ ИВАНОВ
СОЯЛАР ЧОШГОҲДА
ЙЎҚОЛАДИ

РОМАН



Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Редколлегия

С. О. АЗИМОВ, Б. БОЙҚОВИЛОВ, И. ҒАФУРОВ, ҲАМИД ҒУЛОМ,
З. И. ЕСЕНБОЕВ, В. Й. ЗОҲИДОВ, ЗУЛФИЯ, М. ҚУШҚОНОВ,
МИРМУҲСИН, Н. САФАРОВ, Р. А. САФАРОВ, Р. ФАЙЗИЙ,
П. ШЕРМУҲАМЕДОВ, О. ЁҚУБОВ, К. ЯШИН (Редколлегия
раҳбари).

ХОЛИДА АҲРОРОВА

таржимаси

Тақризчи

Нажмиддин Комилов,
филология фанлари кандидати

Иванов, Анатолий.

Соялар чошгоҳда йўқолади: Роман / [Редкол.: С. О. Азимов ва [бошқ.]; Х. Аҳророва тарж.].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.— 824 б.— (Дўстлик кутубхонаси, СССР халқлари прозаси).

Кўпчилик манфаати деб жонидан жудо бўлиб, кўзлари пичок билан ўйилган Марья ҳам, шахсий хусумат туфайли Захар Большаковми бахтидан айирган Фрол Курганов ҳам, Совет тузумини жинидан баттар ёмон кўрган Устин Морозовнинг ўз ўғлини ўлдирши даражасига етиб бориши ҳам ҳаётнинг ишончли лавҳаларидир. Асар қаҳрамонлари ўзларининг мақсад ва интилишларига кўра икки асосий гуруҳга ажраладилар ва ўзаро курашадилар. Қаҳрамонлар хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин, асарда ўз ўрнига эга. Ёзувчи Анатолий Ивановнинг «Соялар чошгоҳда йўқолади» асаринда ана шундай одамлар тўғрисида ҳикоя қилинади.

Иванов, Анатолий. Тени исчезают в полдень. Роман.

Р2

И 70302—182
М 352(04)—82 110—82 4702010200

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.
(Таржима),

Онаси нотўғри миндиргани
учун йигит оддан қулади.

Мақол.

ПРОЛОГ

1

Қачонлардир бу ерлар тайганинг хилват жойлари бўлиб, чакалаклар оралаб номсиз бир дарё аранг оқиб ўтарди.

Кунлардан бир кун шу дарё соҳилига одамлар келишди, гулхан ёқишди. Аланга қуруқ шох-шаббаларни ялаб ёлқинланар, дарахтларнинг йиллар ўтиши билан қоп-қорайиб кетган, елими оқиб ёпишқоқ бўлиб қолган таналарини ёритарди, тинчгина оқаётган сувда акс этарди.

Эртасига дарахтларни кесиб ағдариб, уй-жой қуришга киришдилар.

Кимсасиз бу жойларнинг нимаси уларга манзур бўлганини айтиш қийин. Балким дарёнинг нариги соҳилида кўкка юксалиб турган ҳайбатли қоями ё бўлмаса дарёнинг ўзими ёқиб қолгандир. Балким бу томонларга келадиган йўл йўқлигидан, ҳеч кимнинг кўзи ва қўли етмаслигидан улар шу ерда туришга жазм этишгандир.

Шу зайил, ёинки, шунга ўхшаш сабабларга кўра, сибирнинг бу хилват ерида заимки¹ ва раскольниклар-

¹ З а и м к и — қишлов.

нинг¹ кичкина мозастирлари, кўчиб келувчиларнинг қишлоқлари бунёдга келди.

Қишга бориб дарё соҳилида ёғочдан шоша-пиша қурилган бир нечта уй пайдо бўлиб, эрталаб бу уйларнинг мўриларидан қарағай ва кедрларнинг сарғиш ту-туни бурқсаб осмонга кўтариларди.

Қиши билан одамлар дарахт кесиб, қия қилиб қатор ётқизилган, музлаб ётган гўлалар устидан уни арқонда судраб соҳилга таширдилар. Қарабсизки, келаси йилнинг кузигача бу ерда уйлар сони уч карра кўпайибди.

Қишлоқнинг ҳали номи йўқ эди, лекин сокин оқадиган тиниқ суви ва уларга паноҳ берган осойишта соҳили учун бўлса керак, дарёни Светлиха деб атадилар.

Баҳорда дарёнинг пишқириб, кўпириб, соҳилдан тошиб чиқишга чоғланиб оқадиган пайтлари ҳам бор. Шундай чоғларда, қаердадир юмшоқроқ ердан илдизи билан қулаган баҳайбат дарахтларни оқизиб келади. Бу дарахтлар гирдобларда чир айланар, қояга урилиб чилпарчин бўларди. Аммо апрелнинг охирига бориб сув пасаяр, хор-хасдан тозаланиб, тиниқлашиб кетар, соҳилда кезган одамлар оёғи остида, гуноҳкорлардек қирғоққа шاپиллаб урилиб, тўлқинланиб оқиб ётарди.

Кейинчалик, орадан кўп йиллар ўтгач, ўрмонга ўт кетди. Ёнгин туфайли тайга, чап соҳил бўйлаб бора-боргунча батамом ёниб бўлди, неча-неча чақирим ерни жизганак қилиб ташлади, не-не қояларни эритиб, дуд бостирди. Ўртада Светлиха бўлмаганда қишлоқ ҳам ёниб битиши турган гап эди.

Ёнгиндан кейинги йилларда одамлар Светлиханинг чап соҳилига кўчиб ўтмоқни ҳам кўзладилар. Аммо ёзда сокин оқадиган бу дарё уч-тўрт баҳор ичида яланғоч соҳилни ювиб кетгани туфайли, тошқин кезлари сув чап қирғоқни қояга қадар кўмиб юборарди. Одамлар уйларини яна ўнг соҳилга кўчириб ўтдилар. Ҳосил бўлган ўтлоқларда эса ҳар ёзда хил-хил бўлиқ кўкатлар тўлқинланиб ётарди — кўнглинг тилаганча ўриб ол!

Уша замонлардан бери — қишлоқ Зелений Дёл

¹ Раскольник — раскол мазҳабларидан бирининг аъзоси.

деб аталади. Ёнгина қадар, номи бўлак бўлгандир, аммо тарих буни бизга етказмаган.

Қишлоқ секин бўлса-да, ҳар ҳолда, йилдан-йилга ўнг соҳил бўйлаб катталашиб бораверди. Соҳил дўнгликдан иборат бўлгани учун уйлар ҳам шу дўнгликлар ёнбағрида бир-бирига тиркалиб қурилган эди. Баъзи уйларнинг шундоққина ёнида ҳатто баҳайбат кедрлар унсиз соқчи мисол осмонга бўй чўзиб турарди. Энди бу қишлоқда соҳил бўйлаб кетган бир неча кўча ва дўнгликлар оралаб шўнғиб кетадиган ўн-ўн бешга яқин жин кўчалар бор эди.

Қишлоқ чеккасига яқинлашган сайин чакалак қуюқлашиб борарди. Аммо ҳақиқий тайга, Шайтон дарадан ўтгандан кейингина бошланарди. Ўрмон кунгурадор девор сингари осмонни тираб турарди.

Шайтон дара қишлоқдан икки километрча нарида эди. Бу чеккалари тикка кесиб тушган харсанглардан иборат ўн беш саржинча келадиган чўкма эди. Дара ёнбошида шумуртлар, арчагуллар ва буталар ўсиб ётарди. Даранинг тубида эса мох босиб, яшил тусга кириб кетган тошлар орасидан қайнаб чиқаётган ер ости булоқлари туфайли пайдо бўлган жилга оқ кўпик сочиб, тинимсиз шилдираб оқиб ётади.

Дарага фақат икки-уч жойдан тушиларди.

Ёз ойлари дара бош суққан ҳар бир кимсага совуқ ва қоронғу кўксини очарди. Дарага Шайтон деб исм беришларининг боиси шунда бўлса керак.

Ҳар куни эрталаб, ҳали қуёш бош кўтармай туриб, Светлиха тепасидаги қоя чўққиси қизғиш-пушти ранг оларди. Қардадир қуёш кўтарилган сайин, қоя тепасидаги ранг секин-секин пастга туша борарди. Пушти ранг сарғиш тусга кирарди-да, бора-бора шундоққина кўз ўнгингда ўнгиб қоларди. Тошлар мана ҳозир хиралашиб қоладиганга ўхшарди. Аммо орадан бир неча минут ўтиб, бу ранг қайта қуюқлашар, асал тусига кирарди. Қарабсизки, бутун қоя олтин ранг олиб, кўзни қамаштирар даражада ярақларди. Харсангнинг ҳар бир зарраси, ҳали одамлар кўзига кўринмаган қуёш нурини ўзида акс эттириб, бир-бирига тутшиб кетар ва баҳайбат чўғга, лов-лов ёнган устунга айланарди.

Замин узра қуёш кўриниши билан қоя сўнарди. Шунда ҳам, яна бир неча дақиқа товланиб, Светлиха

тепасида осилиб турган кертик ерида оқ учқунлар пайдо бўларди-ю, лекин кўп ўтмай у ҳам сўнарди.

Одамлар нурнинг бу ўйинини аллақачонлар пайқашган ва қояни Олтин тош деб атаганлар.

Кунлардан бир кун кимдир қоянинг Олтин тош деб аталиши бежиз эмас — баҳайбат қоя тагида соф олтинлар хазинаси ётибди, деб гап тарқатган.

Миш-миш бўрон пуфлаб ловиллатган тайгадаги ўша ёнғин мисол Зелений Дол бўйлаб ёйилди-кетди. Одамлар Светлихани, биров қайиқда, биров шундай, сузиб ўтдилар. Қояни лом билан уриб майдалашга уриндилар, қўрғошин питрасидай оғир, ҳўл қумни белкурак билан, қўл билан кавладилар. Қояни тепасидан тагигача кавлаштирдилар: ломлари қийшайиб, кафтлар суягига етгунча сидирилиб кетса ҳамки, аммо олтиндан асар топилмади.

Бора-бора одамлар тинчиб, тошни майдалаб, қумни кавлаштиришга чек қўйдилар. Аммо қоя остидаги хазина ҳақидаги миш-миш барҳам топмас эди. Бу миш-миш халқ орасида яшар, ёз ойларидаги саробдек яқин дўнглик устида жимирлаб кўринарди-ю, яқин борсанг ғойиб бўлиб, нариги дўнглик устида пайдо бўларди. Бу афсона қишлоқда кенг таралиб, бу ерни сирли қояга айлантириб юборди.

Бу қоянинг энг учида, тупроқ тўлиб қолган кенг ёригида сершоҳ қоратерак ўсарди. Бу дарахт шу қадар баҳайбат эдики, қоя унинг оғирлигини кўтаролмай ёрилиб, қулаб тушадигандай кўринарди; унинг баландлигидан ҳаво айнаган кезлари қора оғир булутлар унинг шохларидан пастда сузарди. Бирор мартаба бўлсин, унга чақмоқ тегмаганлиги шундандир балки. Фақат аҳён-аҳёнда шамол унинг шохини узиб Светлихага ташларди, холос.

Қоратерак узоқ-узоқлардан кўринарди. Эндиликда қуёш аввал дарахт учини, шундан кейингина қояни ёритарди.

Одамлар қоратерак қоянинг қир учида қандай ўсганикин, унинг уруғи бу ерга қаёқдан келиб қолганикин, деб ҳайрон қолишарди. Ахир бу ўртада қайин билан тоғтерақлардан бўлак дарахт ўсмасди-да. Қоратеракнинг инсон томонидан экилганини жуда камчилик биларди.

Зелений Долга илк бор кўчиб келганларнинг но-

мини ва уларнинг тақдирини ҳозир ҳеч ким билмайди. Аммо революциядан қирқ йил олдин қишлоқда ёғоч оёқли бир мужик пайдо бўлганди. Кексалар уни яхши эслашарди.

Баъзилар: — «Оёғи қийшиғу калласи бутун», — дейишарди у тўғрида ҳасад билан. «Оёғи ёғочу қўли темир-да, — дерди бошқалар маънос. — Кекирдагингга чанг солса, бас; қўйиб юбормайди».

Авдей Меньшиков, дарҳақиқат, кўп ўтмай ҳамма-нинг нақ томоғидан олди-ю, гиппа бўғди. У унумдор пичанзорларни, яхши экин майдонларини собиқ эгаларидан тортиб олди. Қишлоқнинг ярмидан кўпи унинг хизматига ўтди-қолди.

Авдей Меньшиков революциядан йигирма йил муқаддам оламдан ўтди. Ундан кейин қишлоқда, ёв-войи от каби қаҳрли ва қайсар Филька Меньшиков хўжайинлик қилди. Бунисининг қўли эса темирдан эмас, пўлатдан эди. Ундан ташқари, бунинг, отасидан фарқли ўлароқ, оёғи иккита эди.

— Отам бир оёқлаб ээса, мен — икки оёқлаб ээман! Ик-ки оёқлаб, уқдингми? — дер эди доим.

Уққанда қандоқ.

Филька ичишни яхши кўрарди. Ичиб олгандан кейин эса, қишлоқни кезарди, дуч келганни тўхтатиб нолирди:

— Нима бу, а? Мен, Филипп Меньшиков — ўламан-кетаман. Нима бўлади? Ҳеч нима, укам, Демид Меньшиков қолади. Уқдингми? Уғил керак менга, ўғил. Лаънати хотиним бўлса, қиз туғиб берди, қизиталоқ... Натаха деб от қўйдик, Наталья. «Қиз туғсанг, кўзимга кўринма, шундоқ оламану бутингни йириб ташлайман», — деганман... Ҳа, йириб ташлайман ҳам! Уқдингми? Ун йил кутдим меросхўрни, у бўлса! Туғишнйя қойил қилди...

Филипп бирпас жим бўлиб қоларди-да, қўшиб қўярди:

— Лекигин, шуниси ҳам борки, қиз бўлса ҳам, барибир, Меньшиков деган ном қолади-ю. Уқдингми? Меньшиковлар уруғи кўпаяверади, абадулабад бўлади. Уқдингми? Қани тумшуғингга тушириб қолмасимдан туёгингни шиқиллатиб қол-чи!

Филипп, айниқса, жаҳон уруши йилларида ҳам қишлоқларини шафқатсизлик билан эзди, армияга

дон, гўшт, тери етказиб бериб бойигандан бойиди. У семириб, тарғақайлаб кетди. У, мужикларсиз қолган қишлоқ кўчаларида семиз нар ўрдак каби лапанглаб юрарди.

Армияга мол етказиб бериш бўйича қилинадиган ишларни у бўйни терисидай сержун, Светлихадан қирқ чақирим наридаги Озерки деган волост қишлоғида истиқомат қилувчи Парфен Сажин деган давлатманд мужик орқали амалга оширарди.

2

Ун бешинчи йилнинг дим ёзи эди.

Филипп Меньшиков билан Парфен Сажин ўзларининг муваффақиятли чиққан ишларидан бирини «ювишарди».

Дастурхон атрофида улардан бўлак яна Демид билан зеленодоллик тегирмончининг йигирма беш ёшлардаги маишатпараст ўғли Анисим Шатров ҳам бор эди.

— Эҳ, Парфен, сен билан икковимиз... иқ...— ҳиқ-чсқ тутиб қолди кайфи ошган Филиппни.— Мужиклар урушдан қайтиб қолсайди! Ишчи кучи етмаяпти... Ҳм... шундоқ, ҳаммани баровар қириб қўйишмас-ку. Қайтишса, борми, шунақаям ишимиз юришсинки!..

— Кўп умид қилма, Авдеич,— хириллаб жавоб қиларди унга Парфен.— Ўша, қайтиб келаётганлариям... ҳалигидақа...

— «Ҳалигидақа» деганинг қанақа!..

— Дунёни кўзингга тор қип қўймасайди. Шунақа ссбиқ хизматчиларимдан бири қайтиб келувди... Иш ҳақиға сўлкавой тутқазсам, иккита берасан дейди. Бир бўкириб тиндирай десам, қўлтиқтаёғини кўтариб қолди...

— Ҳе!— кекирдагини чўзди Филипп.— Меники кўтариб бўпти! Меникилар ипакдай мулойим бари. Чизган чизигимдан чиқиб кўрсин-чи. Собиқлариям, ҳозиргилариям. Й-ўқ, менинг сўлкавойимни қадри баланд!— қизишиб кетди Меньшиков.— Ўқдингми? Нима? Ишонмайсанми?! Қани, юр!

Филипп билан Парфен панжарани синдирворгудай бўлиб, бир-бирини итариб пиллапояга чиқишди.

Отхона олдёда қсра кўйлагини шими устига тушириб қўйган баланд бўйли йигит гўнг отаётган эди.

— Захарка! Баққа қара!— деб бұқирди Меньшиков.

Йигит паннахани гўнг уюмига санчди, юзидаги тери ки артди-да, яқин келди:

— Леббай?

Йигит кўринишдан йигирма тўртларга борган эди. Соғлом, кучли, қарағай ниҳолидай хипча бу йигит бошини хиёл эгиб, йирек кулранг кўзлари билан Меньшиков ва Сажинга хотиржам разм солиб турарди. Унинг кент, нам ёнғидаги ва юқори лаби тепасида чизик тортиб турган, эндигина ниш ураётган мўйидаги тер томчилари оғтобда йилтирарди. Шамол тугмаланмаган ёқасини силкир, анчадан бери олдирилмаган, пелонасининг ярмини беркичиб турган қуюқ қўл сечларини қуритарди.

Аслида Захар Бельшаков эндигина йигирмага чиққан эди. Мана, тўрт йилдирки у, Меньшиковларнинг хизматида юрибди.

— Намунча бақраясан!— қовоғини уйди Филипп.— Мунча ҳурпаясан, аҳмоқ?

Йигит индамади, гўнгга беланган шимининг чўнтагига қўлини суқди-да, оғирлигини у оёғидан бу оёғига солди.

— Маошингга қўшимча хоҳлайсанми?— сўради Филипп.

— Қим хоҳламас экан.

— Хеҳ, ҳаммага берсам — ёғлиқ бўб кетади. Сенга бўлса, нақдинагина бераман. Агар йиқилмасанг, албатта.

Филипп пиллапоядан сурилиб тушди, шошилмай енгини шимарди. Захар ҳамон боягидай қўли чўнтагида, уларни хотиржам кузатарди.

Меньшиков бир чайқалди ва қулочкашлаб туриб йигитнинг чаккасига шапалоқ тортиди.

Захарнинг боши бир чайқалди, қон оқиб тушиб тик даҳанини иккига ажратди. Аммо йигит шунда ҳам қўлини чўнтагидан олмади:

Меньшиков эса мастлик билан тиржайиб, ҳамён олиш учун қўлини чўнтагига тикди.

— Кўрдингми, Парфен... Менинг сўлкавойимни шундоқ қадрлашади. Ҳозир, Захар, ҳозир... Ма. Ол, ҳаққинг.

Захар ниҳоят қўлини чўнтагидан олди, пулга қўл

чўзиш ўрнига, қулочкашлаб туриб, кучининг борича хўжайинининг жундор чаккасига мушт туширди. Меньшиков сёғи тагида ер лапанглаб кетди. Филипп бир томонга учиб кетиб, бор оғирлиги билан гурсиллаб ерга қуладди-да, бир неча бор ўмбаласқ ошди. Кейин, ётган ерида бошини хиёл кўтарди, ҳайрон бўлиб кўзини пирпирагди.

Захар эса гўнг ҳиди ўтириб қолган муштини артаргэн:

— Кечирасан, тўлашга ҳеч бақом йўқ,— деди.

Шу чоқ Светлиха тарафдан бир тоғора чайиб олинган кир кўтариб Меньшиковларнинг ходимаси Марья Воронова келиб қолди.

Баланд бўй, пишиб қолган шумурт тусидаги кўзи ёниб турган, қайрилма қош, тиззасига қадар тушадиган узун сочли Марья, зеленодолликларнинг фикрича, қишлоқнинг энг гўзал қизи эди. Шу билан бирга унинг қариқиз деган номи ҳам бор эди. Ёши йигирма бешга бориб қолганига қарамай, у ҳамон турмуш қурмаган бўлса-да, ҳеч кимга маълум бўлмаган сабабга кўра, ҳаммага рад жавоби бериб келарди.

Сабабини кейинчалик билишди — Марья тегирмончининг ўғли Анисимни севаркан.

Филиппи кўпдан бери Марьяга кўз олайтириб юрарди. Кейинги пайтларда, қизариб, бурчини тортиб, қиз атрофида Демидка ҳам ўралашиб қолди. Аммо униси ҳам, буниси ҳам унга яқин йўлашга ботинишмасди. Ака-ушанинг биронтаси хилватда гўёки қўққисдан дуч келиб қолган кезлари, бир бўлак резинадан қуйилгандай эпчил ва бақувват Марья чиройли кўзлари билан еб қўйгудек бўлиб бир ўқрайиб қўяр, қуюқ қошларини шундай чимирадими, ака ёки укага сичқон ини минг танга бўлиб қоларди.

Марья чайилган кир тўла тоғорани ерга қўйди, ерда чалқанча ётган Филиппга қаради, оппоқ тишларини кўрсатиб кулди-да:

— Бир маврудди келган экан, сенинг учун ҳақини тўлаб қўярдиму афсус, иш ҳақимни олганимча йўқ-да,— деди.

Шундагина Филиппнинг эси жойига келгандай, нима бўлганини тушунди ба у:

— Ҳали шундайми?! Кимга қўл кўтардинг сан?!— деб қичқириб, ирғиб туриб кетди.— Демидка! Анисим!

Парфен! Захаркани ушланглар! Жигини эзиб қўйй бир...

Уйдан Демид Меньшиков билан Анисим Шатров отилиб чиқишди. Нима бўлганини тушунмай, Захар Большаков ёнида ўралашган Парфен билан Филиппга ёрдамга югуришди.

Булар маст бўлмаса-ку Захарнинг уч кишига кучи етмаслиги аниқ эди. Аммо буларнинг кайфи баланд бўлгани учун Захар унли қопдай итқитиб-итқитиб тащ лади, бошқалардан кўра қаттиқроқ ёпишиб олган Демидни итариб юборди, унинг қўлида кўйлагининг бир бўлагини қолдирганча, чопқиллаб чиқиб кетди.

— Марья қанжиқнинг ҳам адабини беринглар! — деб бўкирарди қутурган Филипп. — Аниска, хушторингни бир тепиб юбор! Сани деб сўлагини оқизиб юрибди — ҳаммага аён. Уятсизни оч биқинидан дарча очиб қўй!

— Нимага? — сўради Анисим.

— Масхара қилганига...

Шундагина Анисим Филиппнинг кўзи кўкариб кетганини кўрди.

— Ҳа-а... — қўлини силкиди Шатров. — Текикга кўзингни чиқаришгани алам қилаётган бўлса, ҳақини ман тўлайман...

— Анисим! Нима деб алжираяпсан?! — кўзини алағ-жалағ қилди Филипп.

— Ҳа-а... — яна чўзди Анисим. — Билсам, жуда доворак экансан, Марья... Хўжайинингга шундоқ гапирсанг! Шу қилганингга тонг отгунча бир сайр қилай сен билан. Оқшом Светлиха соҳилига кел. Келасанми?

— Мастнинг ёнига-я... — унга тик боқди Марья, лекин шу заҳоти яна ерга қаради. Кейин ҳеч кимдан тортинмай тик гапирди: — Хушёр бўлсанг келаман.

— Хушёр бўлсам, балким, чақирмасман сени, — безбетлик билан деди Анисим ва Демидга ўгирилди: — Юр, тугатиб қўйлик, нима қолди ўзи. Эсини йиғиб олишса, эмаклаб келиб қолишар шерикларимиз.

Анисим Демид Меньшиков билан уйга кириб кетди. Парфен Сажин эса сўкина-сўкина тиззаси ва кўйлагининг чангини қоқа бошлади.

— Тирранчанинг қилган ишини... Хўб кучи бор эканми шайтонваччанинг. — Парфен Филиппнинг олдига келди ва туришга ёрдамлаша бошлади. — Чиндан

ҳам юр, яна бир кайф-сафо қилайлик. Уғлим Матвейка йўқ экан-да. Матвейка бўлганда-ку, буни бир чўқишда қочирарди. Хўбам келишган ўғлим бор-да, фақат узоқ-да. Уралда, она тупроғимиз Печора бўйларида юрибди. Печора дарёсининг қайдалигини биласанми? Йўқ?.. Уғлим катта ишда, Аркадий Арсентьевич Кличковнинг қўлида хизматда. Кличковнинг кимлигини биласанми ўзи? Йўқ?.. Уни билиш сенга йўл бўлсин!..

3

Айни шу дақиқа, бутун Уралга маълум ва машҳур савдогар ва саноатчи Аркадий Арсентьевич Кличков Большереченскдаги олтин конини сотиб олганини «юваётган» эди. Улар уч кеча-кундуздан буён шимолий уралдаги бу хилват қишлоқнинг тўс-тўполонини чиқаришгаётганди.

— Эҳ, она-понангни сенларни, Тайганинг Кликини билиб қўй ҳамманг, лаънатилар!— эски диндорларни-кидай кенг патак соқолини силкитди Кличков. У шампанский аралашган бир қадаҳ коньякни қўлига олди-да, уч кундан бери бўлаётган майшатдан шишиб кетган оғзига келтирди ва жизиллатиб куйдириб турган суюқликни узоқ шимирди.

— Аркадий Арсентьевич... Аркаша-а!— дея нолиди екатеринбурглик таниқли фоҳиша Дунька Стелька. Бу, афтига бўёқ чаплаган, илондай ингичка аёл эди. Мана ярим йилдирки, Кличков қаерга борса шу ерга уни сургаб юрибди.— Яхшимас-да, жоним... Одамлар ҳурматингни жойига қўйса-ю...

— Тс-с, Дунька!— унинг сўзини бўлди Кличков.— Биламиз, бу ҳурматнинг нималигини... Орқангдан нималар дейишларини биламан...

Кличков ҳашаматли, қандиллар осилган баланд залда шов-шув солган хилма-хил меҳмонларига жирканиб кўз югуртирди. Энди мана шу қандиллар ҳам, зал ҳам, коннинг собиқ хўжайинининг бутун ҳашаматли уйи ҳам уники, Аркадий Кличковнинг шахсий мулки. Наинки мол, жонгача, ғижимланиб, пахмайиб стол атрофида тўс-тўполон қилаётган, девор тагига қатор қўйилган, тўзиган духоба диванларда юмалаб ётган одамларгача (собиқ олтинфурушнинг иши пачавалигини Аркадий Арсентьевич аввал эшитган эди-ю,

аммо диванларнинг тўзиб кетганини кўргач, конларнинг баҳосини чоракка камайтирди), шу одамларгача энди уники. Залда уймаланишганлар эса унақа-бунақа одамлар эмас — ирбитлик ярмаркачилар, тюменлик ғаллафурушлар, молфурушлар, ёғфурушлар, златоустлик саноатчилар шериклари билан ва тагиллик заводчи бойлар. Бир вақтлар Кличков уларнинг ҳар бирига алоҳида таъзим қиларди. Энди ҳаммаси баробар унга таъзим қилсин. Негаки, энди ҳамма нарса уники — Ирбитда ғаллачилик, атторчилик, бўёқчилик, мўйначилик ва яна хил-хил каппончилари бор. Чусога соҳилларида эса мис ва кумуш конлари, Бишерда кўмир шахталари, Уралнинг жуда кўп шаҳарларида, шу жумладан Екатеринбургда ҳам савдо идоралари бор. Эндиликда Кличков Вичегдадаги ва Печорадаги ўрмонларнинг ҳам (бари бойликлари билан бирга) хўжайини.

Аркадий Кличковнинг ҳамма-ҳамма нарсаси бор. Фақат унинг олтин кони йўқ эди, мана энди, марҳамат, бу ҳам бор!

Баланд деразалар ланг очиқ, илиқ август қуёши залга тушиб турарди, шабада енгил тўрпардаларни елпирди. Пардалар Кличковники эди, меҳмонлар келишдан олдин илдирган эди у.

Кўча тарафдан мастларнинг бақариқлари, сўкинишлари, қўшиқ эшитиларди — уч кундирки, ишчилар ҳам коннинг янги хўжайинига қўшилиб кайф қилишарди. Кличков қовоқхона эгасига ичкиликни ҳаммага бепул қуйиб беришни буюрганди.

Очиқ деразадан бир олам яшил пашша учиб кирди. Пашшалар стол тепасидан ғувуллашиб, тити-пити чиқарилган закускалар устига ёпирилганди, вино ё, мураббо тўкилган жойларда тўдалашиб қорайиб кўриларди.

Кличковнинг шундоққина олдида ҳам пашша тўдаланиб ғувилларди. Кличков, қараб турди-турди-да, бирданига оғир кафти билан столга урди. Пашшаларнинг ҳаммаси ҳам қочиб улгурмади. Унга яқини мажақ бўлиб дастурхонда қолди, яна шунчаси кафтига ёпишган эди.

— Қулоқ солинглар! — деди Кличков қўлини кўтариб. — Тайга Дандони¹ дейишаркан мени — дейи-

¹ Бу ўринда Кличковнинг фамилиясига ишора бор.

шаверсин. Утмас бўлиб қолмаса бўлгани. Монах дейишаркан — дейишаверсин. Биз эски диндагиларданмиз, бу ҳам тўғри. Аммо худога ишонмай қўйганимга ҳам кўп бўлган. Тўғри, синглим эскича яшайди. Шошманглар, хўппа семиз қориндорлар, ҳали ҳаммангни Черногорскийга, Печорага таклиф қиламан, игуменья! Маврани ақиқаси билан қутлайсизлар ҳали! Катта кетишга барҳам бериб келасиз тайгада юриб. Борасизларми ёки рад қиласизларми?

— Аркадий Арсентьевич... жаҳаннамнинг оғзига десангиз ҳам бораверамиз, бир оғиз айтсангиз бўлди...— деди ирбитлик савдогар Прохор Воркутин тепакал бўла бошлаган калласини силкиб.— Сизни ҳурмат қиламиз баримиз.

— Сен ҳурмат қиласанми?— Кличков мийғида кулиб қўйди.— Эсингда бордир-а, ўн йилча бўлди чоғи, умримда биринчи бор кўтара олган доним қўйилган ягона омборим ёниб кетганда уч мингча қарз сўрадим сендан. Бирдан ёнди-кетди. Қалай? Осон бўлганмиди ўшанда менга? Сен бўлсанг...

— Ўзи Аркадий Арсентьевич... Бирдан кўтарилинг-ку... Тўсатдан йўрғаладинг-кетдинг... Бунча капитал менда нима қилсин? Ҳозир ҳам чоғим келмайди. Ўшанда сени заруратдан эмас, шунчаки номига сўраган бу деб ўйлаганман...

— Нима-а?!— қип-қизариб, папша ёпишган кафти билан яна столга урди.

Воркутин унинг нозик жойига теккан эди. Кличков бировнинг моли билан бойиб кетган, деган мишмиш бутун Уралга ёйилган эди. Ўн икки йил илгары у тайганинг хилват ерларида ҳали ҳам қадим дин жамоаси ва скитлар сақланиб келган Печора бўйида истиқомат қиларди. Уртамиёна яшаётган Кличковлар эски динга муккасидан кетган эдилар. Шу сабабли Аркадийнинг сўққабош синглиси Мавра Черногор монастирнинг бирида игуменьянинг уставшицаси² бўлиб келарди. Уставшица Мавра монастирга шунчалар садоқатли хизмат қилар, диний қонун-қоидаларга шу даража амал қилардики, игуменья вафоти олдидан уни ўзига ўринбосар қилди.

¹ Игуменья — хотинлар монастирининг бошлиғи. *Тарж.*

² Уставшица — диний одатларнинг бажарилишини назорат қилувчи кимса. *Тарж.*

Монастирнинг янги нозири игуменья стаясига¹ кўчиб ўтди. Ҳамма эски дин ақидаларига зид ўлароқ, у бошқа тўқувчи аёллар қатори каноп ва жундан жамоага қалами, бўз, мовут тўқийдиган Пелагея Мешкова деган кимсани калитдор қилиб белгилади.

Пелагея, эрлик хотин бўлиши ва эски дин асосларига риоя қилишга кўп аҳамият бермаслигига қарамай нега калитдор қилинди экан, деган миш-миш монастирда узоқ тинмади. Тили қичиганлар, Пелагеянинг эри — чўтир, малла мужик Никодим янги игуменья билан калитдор икковига эрлик қилаётганмиш деб ҳам кўрдилар. Охирзамон келди, шаккоклик бу, муқаддас бўлиб келган одатлар бузилиб йўқ бўлиб кетяпти, дея қайғуриб юришди...

Аммо янги игуменья бора-бора шундай ҳукмрон бўлиб олдики, маҳмаданалар тил тишлаб қолдилар.

Шундан кейин орадан кўп ўтмай Ирбитда, иккита чаққон бугдойфуруш — қорачадан келган Аркашка Монах билан малла Никодим Мешков пайдо бўлди.

Мешков, икки-уч бор иши юришиб, бир дунё пул билан Екатеринбургга кетди, у ерда катта универсал магазин очди, Кличков эса қолиб кетди...

Аркадий Кличков бу овозалардан ҳам хабардор эди. Мешков икковининг жамоа пули туфайли бойиган дейишлари алам қиларди унга. Аслида ундай эмас эди. Пул масаласига келганда, Мавра жуда қаттиққўл ва ҳалол игуменья бўлиб, ундан монастирга доир пулдан бир тийинини сўраб олиб бўлмасди. Кунлардан бир кун Никодим Мешков иккови игуменья стаясида моғор босган ертўлани тозалашаётган эди. Тўсатдан курак деворни тешиб кириб кетди... Деворни қулатишган эди, аввал, аллақанақанги эски чувриндилар, занглаган темир-терсак чиқди, буларни итқитишгач, ертўлага кўзлари тушди. Қўрқа-писа ичига тушишди, шам ёқишди, қарашса — йигирматача чуриган темир сандиқ турибди, ичида — титиғи чиққан латта-путта ва мўйна. Сақланиб қолган нарса бир қанча кумуш идиш, бир қисмча қадимий олтин танга, узук ва исиргалар бўлди — ҳаммаси ўн-ўн беш минг сўмликча

¹ С т а я — скитдаги бир том тагига жойлашган, бир-бири билан бостирма ёки даҳлиз орқали туташган бир неча уй.

нарса. Бу нарсалар қаёқдан келган экан бу ерга, олтинни энди нима қиламиз, деб бош қотирдилар.

Пелагея Мешкова анча эсли-ҳушли аёл эди. У шундай фикр берди: сандиқларнинг кимникилиги номаълум. Бу нарсалар сўнгги игуменья вақтида эмас, юз йилча муқаддам яширилган бу жойга. Марҳуманинг бундан хабари бўлмаган албатта. Французлар билан уруш бўлган ўн иккинчи йилларда москвалик савдогарларнинг хотинлари скитларда мол яширган деган гаплар юргучи эди. Балки шунақалардан биронтаси бу ерга молини яширгану эсидан чиқиб қолиб, олиб кетмаган. Эндиликда бу сандиқларни тилга олиш ярамайди — нечта сандиқ эди, ичида нималар бор эди, деб ҳол-жонингга қўйишмайди. Ичида ҳеч вақо йўқлигига ишонишмайди. Олтинларни бўлса топганлар бўлашиб олаверсин, вассалом. Худо берган, худонинг ўзи олган...

— Шундай қиламиз, — деди ўшанда Мавра.

Аслида воқеа шундай бўлган, аммо буни одамларга тушунтириб бўлармишми...

— Сендан сўраяпман: нима дединг? — аввалгидан бадтар бўкирди Кличков. Негаки Воркутин қўриқиб жимгина писиб турарди.

Аммо шу дақиқа залга този итга ўхшаш оёғи узун, қорни ичига тушиб кетган, чиройли йигит, Аркадий Арсентьевич Кличковнинг шахсий саркотиби Матвей Сажин югуриб кирди. У кечаю кундуз хўжайини ҳузурида бўларди.

Сўнгги йилларда Кличков алоқада бўлган одамларнинг ҳаммаси бу йигитни танирди. Сажиндан бир оз чўчишарди, унга мулозаматда бўлишарди. Негаки, зарур бўлган чоқда у, кўрсатилган мурувватга қараб ҳар нарсага қодир хўжайинига ундай ёки бундай таъсир кўрсатиши мумкин эди.

Сажин ҳушёр эди. Шаҳарда тикилган ажойиб костюм унинг эгнида қуйиб қўйгандай турарди. Манжетлари қордек оппоқ эди. Ингичка қора мўйловини ҳазар қилгандай жийирди у.

— Хўш? — унга ўгирилди Кличков. — Нега мўйлабингни жийирасан? Гапир.

— Тоғ тепасидан сигнал беришди, Аркадий Арсентьевич. Келяптилар экан...

— Худога шукур, — деб бош ирғади Кличков, Са-

жиннинг бу нохушликка чек қўйганидан мамнун бўлиб ва яна бир қадаҳ шампанский аралаш коньяк ичди.— Тўппа-тўғри шу ерга бошлаб кел.

Ҳар тарафдан маст овозлар эшитилди.

— К-ким келяпти экан?

— Қ-қаёқдан?

— Яна қутловчилар келяптими?

— Қутловчилар бўлса, анча кечикишибди... Ҳе-ҳе!

— Севинганларидан оёқлари ишламай қолган...

— Серафима Аркадьевна келяптилар,— деди Сажин ва чиқиб кетди.

Савдогарлар, саноатчилар, аллофларнинг уч кечакундуздан бери ичавериб, кўзлари тиниб, бошлари ғовлаб ётибди. Гапнинг маънисига энг аввал Дунька Стелька етди-да:

— Қизингми, Аркадий! Мен нима қилдим?.. Қаёққа борай?.. Ноқулай!— деб қичқириб юборди.

Дунька ирғиб ўрнидан турди, қаёққа боришини билмай каловлаб қолди. Аммо Кличков унинг кўйлагидан тортиб, ёнидаги стулга ўтқазиб қўйди:

— Утир энди... Уялармишлар! Сени кўриб ҳушидан кетмайди, унақа қиз эмас.

Бу орада дераза тагида қўнғироқ жиринглади. Залга кириладиган эшик яна очилди, Матвей Сажин яна кирди, тўғрироғи, орқаси билан отилиб кириб, тисарилди:

— Марҳамат, марҳамат, Серафима Аркадьевна! Дадагизнинг кўзлари нигорон бўлиб кетди. Бошқалар ҳам...

Бошқалар эса Аркадий Арсентьевич, бир неча кун бурун одамларини Екатеринбургга юборганидан беҳабар эди. Уч йилдан бери ҳар йили ёзда қизи Екатеринбургда, Мешковларникида ҳордиқ чиқарарди.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Ҳатто жиғилдони қайнаб, диванда мук тушиб ётганлар ҳам қаддини кўтарди.— Кличков миллионларининг ягона меросхўрини кўриш иштиёқи зўр эди.

Қиз эшикда пайдо бўлди, чанг босган қора ёпқичини шинам кийинган Сажин устига итқитди, мастларни турта-турта, стулларни отқилаб, унинг истиқболига қўзғалган отаси томон югурди, бўйнига осилиб олиб, юмшоқ теридан ясалган лой этикдаги оёғини силкитди.

— Булар ким, дада?— деди у отасининг бўйинини қўйиб юбориб, залдагиларга қўлини нуқиб.

— Булар... одамлар. Менинг дўстларим. Хурсандликдан маишат қиляпмиз...

Серафима Кличкова чиройли эди. Унинг бақувват гавдасида тайгага хос нафосат ва куч бор эди.

Саросимада қолган заводчилар, савдогарлар ва савдо кишилари эсларини йигиб, ҳаракатга келдилар, говур-говур қила бошладилар:

— Хўб қизи бор эканми...

— Шундай хазинани биздан яширган экан-а, Арсентьевич...

— Отасининг ўзгинаси...

— Бахтли экансан, Аркадий Арсентьевич...

— Мен ҳам шундай деятувдим! Бошқа гапга ўрин йўқ...

— Бор, бошқа гап бор!— деб қичқирди Кличков. Ҳамма жим бўлиб қолди.— Бугун нечанчи кун?

— Худога шукур, ўн тўртинчи август.

— Гап бундай...— Кличков гандираклаб кетди, лекин вақтида қизининг елкасидан ушлаб олди. Қиз ҳам гандираклади, аммо отасини тутиб қолди.— Гап бундай... Бутун эл-юртга эълон қилинглар: минг тўққиз юз ўн бешинчи йилнинг ўн тўртинчи август куни — Уралда янги олтин кони эгаси пайдо бўлди...

Кличков нафас ростламоқчи бўлиб бир зум тўхтаганда ирбитлик савдогар Прохор Воркутин:

— Аркадий Арсентьевич Кличков,— дея гап қотди.— Аркадий Арсентьевичга ура...

— Йў-ўқ!— овози борича бўкирди Кличков.— Серафима Аркадьевна Кличкова!! Ана энди қичқиринглар — ура-а!

Лекин ҳеч ким қичқирмади. Кайфи баланд улфатлар ҳеч нарсага тушунмай бақрайиб қолдилар.

Серафиманинг нафаси тиқилиб қолди. Шу даражага етдики, унинг кичкинагина бурни оқариб, бурун парраклари билинар-билинемас титрарди.

— Бу қандоқ бўлди, Аркадий Арсентьевич,— деди ниҳоят кимдир.— Буни қандай тушунмоқ керак? Қизингни узатяпсанми, сеп ўрнида конни беряпсанми...

— Совчи қўйиб кўр-чи,— бўшашиб деди Кличков, сўнг вилка билан тарелкани кавлаштира бошлади.— Бутун сармоянг тўйга етмаса, қўшимча қиларман.

— Бўлмаса қандоқ бўлди?

— Шундоқ. Қизим пойтахтда... Петроградда... турса дейман. Чет элларни бориб кўрса дейман. Олтин конини шпилька ва шляпкалар учун тухфа қиламан... Уқдиларингми? Ҳаммага айтинглари: Аркадий Кличков қизига чойчақа учун олтин кони тухфа қилди, денглари. Бутун Урал билиб қўйсин буни! Бутун Россия билсин!! Шундоқ. Сеп масаласида... вақт-соати етганда ўйлашиб кўрамиз...

Залда яна жимлик чўкди.

Серафиманинг бурун парраклари титрамай қўйди, энди қиз енгил ва эркин нафас оларди. Отаси ёнида ўтирган Дунька Стелькани у энди кўрди ва қошини хиёл кериб кўздан кечира бошлади.

Кличков стул суянчиғига ўзини ташлади, қизига ўгирилди, қизининг нигоҳларини тушунди ва қўл силкиди:

— Бу шунчаки, қизим, бугун ҳайдавораман. Матвей, Гаврила Казаков келдими?

— Гаврила!— шу заҳоти қичқирди эшик ёнида турган Сажин.

Йўғон, қовоғи солиқ мужик кирди, икки бармоғи билан чўқинди, таъзим қилди ва жимгина Сажиннинг ёнига турди.

— Гап бундай, Гаврила. Энди мис конида эмас, олтин конида бошқарувчи бўлиб ишлайсан. Эшитдингми? Казаков яна индамай таъзим қилди.

— Бола-чақангни кўчириб келиб мана шу уйда турасан. Уқдингми? Хўжакўрсинга. Фақат айт, диванни бошқа қўйишсин.

Гаврила яна бир марта таъзим қилди.

— Аввалгидан икки марта ортиқ маош белгилайман. Фақат ишни дўндирасан! Мис конидагидай...

Гаврила кўзини чақнатди, бўғиқ жавоб қилди:

— Хотиржам бўлинг, Аркадий Арсентьевич.

— Конинг ҳаммаси қишгача ишга тушсин. Қанча маблағ сарфлаш керак бўлса — сарфлаймиз. Бор. Қовоқхоначига айт, дўконини ёпсин. Текинга ароқхўрлик қилиш ҳам етар.

Гаврила сўнги бор таъзим қилди ва чиқиб кетди.

— Х-хўш, қизим...— деб гўлдиради Кличков, зўрға қўзғалиб ва хира тортган кўзларини лоҳас, гаранг бўлиб ўтирган меҳмонларга тикди.— Нега кўзларинг-

ни лўқ қиласанлар? Ҳасад қиялпсанларми? Х-Хўш-и, қани, қайси биринг қизингга шундоқ совға қила оласан?

— Екатеринбурглик Иван Андреич Сорокин қила олади...

— Ха-ха, Сорокин дейди-я! Мен сенлардан сўраялман... Шунақа! Бургутни қўятурайлик, зағизгонга етиш йўл бўлсин чумчуққа. Шундоқ, ҳали кўрарсизлар, Печорамда Сорокин ҳам меҳмон бўлади. Сорокин ҳам менга «ура» дейди ҳали... Шош-ма, бу қандоқ бўлди асти, жўралар!— бирдан зарда билан чинқирди Кличков.— Бу қандоқ бўлди энди-а, мен-нинг азиз меҳмонларим?! Мен истаганча «ура» демадинглар-ку, менинг қизимга-а? Прошка-а! Ҳой, Воркутин, қанжиқ! Нега қичқирмадинг, деяпман сенга?!

— Ҳалиги, Аркадий Арсентьевич... Ҳайрон қолганимдан овозим чиқмади... Мен... агар истасанг...— гўлдиради савдогар.

— Овозинг чиқмай қолдим!— бўкирди Кличков.— Ҳозир тутқаноғинг ҳам тутиб қолади! Матвейка! Сажин! Ҳамма тилхатлар бўйича қарзини эртага ёқ ундириб ол...

— Аркадий Арсентьевич, отахоним,— Кличковнинг қўлига ёпишиб, ёлвора бошлади Воркутин.— Хонавайрон бўламан-ку. Озгина сабр қил, ўзимни ўнглаб олай, ҳаммасини тўлайман...

— А-а-а!— тантанавор қичқирди Кличков. Кейин тўсатдан столдаги дастурхонни устидаги идиш-товоқлари, шиша-пишалари, закускалари билан тортиб олиб ерга урди. Серафимани даст кўтариб столга ўтқазди.— Ундоқ бўлса, қизимнинг этигини соқолинг билан тозала, лойларини ялаб қўй!

Кличков ўнг қўли билан Воркутиннинг гирибонидан тутиб, тиз чўктирди, чап қўли билан қизининг оёғини олиб, ирбит савдогарининг тумшуғига нуқди.

— Ўп деяпман, ўп!! Шундоқ... қолганларинг ҳам... навбати билан ўп. Матвейка! Қараб тур! Ким кўзни шамғалат қилса, эртага менга хабар қил...

Сажин югура келиб, столга ирғиб чиқди-да, Серафиманинг ёнига турди, чўнтагидан қалам чиқарди.

Қиз аввалига Воркутин чолни нари суриб қўймоқчи бўлди, лекин бунинг уддасидан чиқолмади — чол

оёғига канадай чиппа ёпишиб олган эди. Теварақ-атрофда стуллар нари-бери сурилиб тарақ-туруқ қиларди, одамлар қўйдаи бир-бирини итариб, олдинга ўтишга уринарди. Шунда... Шунда қиз ингичка лабларини қимтиб, ўзини орқага ташлади, столга тиралиб ўтириб олди ва жилмайганича заводчиларга, корхоналарнинг, каппонларнинг эгаларига гоҳ ўнг оёғини, гоҳ сўл оёғини тутиб турди...

Сўнги савдогар унинг пойидан бошини кўтариб турганда қизнинг этиги ботинка тозаловчи қўлидан чиққандек ярақлаб кетган эди. Серафима этигини диққат билан кўздан кечириб чиқди-да, боядан бери бошини қўллари орасига олиб, тирсагини столга тираб ёнгинасида ўтирган Дунька Стелькага ўгирилди.

— Хўш, сиз-чи?— оҳиста сўради Серафима, тортинчоқлик билан жилмайиб.

— Йўқ! Йўқ!!— қичқириб юборди Дунька, ирғиб ўрнидан туриб, залдан қочиб чиқиб кетди.

Серафима мовий кўзи билан уни орқасидан кузатиб қолди.

— Энди ташқарида яйраймиз, жаноблар!— деди Кличков.— Дим бўлиб кетди бу ер. Матвейка, буюр, столларни ташқарига, кўкаламзорга, очиқ ҳавога олиб чиқишсин! Кечқурун ҳаммомга олов ёқишсин — ҳушёр тортиш учун ҳаммом қиламиз...

Кечқурун Серафима ботаётган қуёшнинг сўнги шуъласига кўмилиб айвонда ўтирарди. Пастда, ичавериб маст бўлиб қолган меҳмонлар стол атрофида қаршиларига тарелкага тумшуғини тиқиб ўтирар, ерда юмалаб ётар, хуррак отар, инқиллар эди.

Боғ атрофи баланд девор билан ўралган эди. Нарироқда, шу боғдан оқиб ўтган анҳор ёқасидаги ҳаммомга ўт қаланган эди.

Кўп ўтмай тўрт забардаст казакни бошлаб ҳаммом ёнига Гаврила Казаков келиб қолди. Буларни у мис конидан эргаштириб келган эди. Йигитлар оёғини тираб олган Дунька Стелькани судраб келишарди.

— Гап бундай...— дерди Гаврила Дуньканинг тумшуғи тагида муштини дўлайтириб.— Сен ҳозир, Аркадь Арсентьевичнинг меҳмонларини чўмилтириб қўясан... Ишинг битди дегунча, уйингга жўнайсан. Отлар тайёрлаб қўйилган. Супургилар квас солинган бочкада ивиб ётибди.

— Бормайман, бормайман!— дея қичқирарди Дунька, уларнинг қўлидан юлқиниб чиқишга уришиб.

— Яна нималарни хоҳламайсан!— қичқирди Казаков.— Аркадь Арсентьевичнинг ўзлари буюрдилар. Кўп машмаша қилаверма, йўқса... кўйлагингни ечиб олиб — тайгага қувамиз, чивинларга ем бўласан. Бу ерларнинг тартиби бўлак.

Пўписа таъсир қилди. Дунька гандираклай-гандираклай ҳаммомга кириб кетди.

У билан бирга икки йигит ҳам кирди. Қолган икки йигит боғда юмалаб ётган меҳмонларни судраб ҳаммомга таший бошлади.

Серафима мийиғида кулиб қўйди-да, чой ва ўзи яхши кўрган қорақат мураббоси келтиришларини буюрди.

4

Большереченск узунаси кетган юза пастқамликка жойлашган. Унинг ўрта еридан иланг-биланг қилиб оқадиган, чуқурлиги тиззадан келадиган кичкинагина дарё соҳилида юз-юз эллик хонадон жойлашган эди.

— Бу баландпарвоз номни ким қўйди экан-а?— сўради Серафима дарёнинг қариқиз ва қиёқ босиб кетган соҳилида тўхтаб.— Мазах қилиб ном бердимикан?

— Билолмадим,— гуноҳқорона деди Сажин ва соҳилга яқин жойда жойлашган нураган уй томонга қаради.— Ҳой!— қичқирди у ҳовли ёнидаги бир-икки тахта қоқиб ясалган беўхшов стол ёнида Серафима билан Сажинни кузатиб ўтирган икки чолга юзланди.— Сизлар билмайсизларми?

— Нима?— қайтариб сўради чоллардан бири, ориқ, қизғиш соч мужик. Бетоб бўлса керак, кун иссиқлигига қарамай у қалпоқ ва йиртиқ камзул кийган эди.

— Қулоқдан олганми дейман? Қишлоқнинг номи нега бундай аталади,— деб сўраяпмиз.

Паст бўйли, миқтидан келган, осилиб тушган мўйловига оқ оралаган иккинчи мужик жавоб қилди:

— Бу ерда бошқа катта дарё бор, қишлоқ номи шунга қиёс қилиб қўйилган. Фақат сиз кўролмайсиз у дарёни...

— Бу қанақа дарё экан? Нима деб алжираяпсиз?— овозини кўтарди Матвей Сажин...

— Инсон кўз ёшидан ҳосил бўлган дарё,— тушунтирди қизғиш сочли мужик.

Сажин мўйловини қимтиди, келиб-келиб шулардан гап сўраб ўтирибмиз дегандек саросималаниб Серафимага қаради.

— Юринг,— деди қиз.

— Бетинг қурсин... Юзсизлар, улардан бошқа гап кутиб ҳам бўлмайди...— Лекин яна мужиклар томонга ўгирилди-да, жаҳл билан сўради:— Сизлар кимларсиз? Конданми? Нега ишга чиқмадинглар?

— Бу ердагилар ё кондан бўлади, ё беҳол бўлади,— жавоб берди қалпоқ кийган мужик.

Шу маҳал большевичеклик қовоқхоначи пайдо бўлди ва Серафима билан Сажин атрофида гирдикапалак бўла бошлади:

— Булар билан ади-бади айтишиб ўтирасизларми, одамми булар? Фитначи ва масхарабоз булар. Анави мўйловдори — Гришка, лақаби — Босқон. Украиналик хохол. Манави қизғиш сочлиги бўлса — Степка Грачев. Тўққиз юз бешинчи йил учун қамалган, бу ёққа Сибирдан келиб қолган. Коннинг собиқ хўжайинининг она сутини оғзидан келтирган. Ярамас бари...

— Кетдик,— деди қиз яна ва тез-тез нари кетди.

Бу воқеа Серафимага оғир таъсир қилди деб бўлмайди,— қиз отасининг баъзи конлари ва заводларида бўлиб, ҳар хил нарсаларни кўрган эди. У шунчаки, губерна шаҳри Екатеринбургни қўмсаб қолди. Шаҳар гавжум, чароғон, ялтур-юлтур кўп, таниш-билишлари кўп — савдогар Коробовларнинг, ҳашаматли магазин эгалари Мешковларнинг, фабрикачи бой Казаровларнинг ўғил-қизлари бор.

Уч йил муқаддам ота-онаси тарафидан Мавра Кличкованинг монастирга тарбияга келтирилган Настасья Мешкова, Серафимани ёзда Екатеринбургга меҳмонга таклиф қилиб олиб кетди. Бутун умр ўрмонда яшаган Серафима шаҳарнинг қандайлигини китобдан ва отаси билан дугонасининг ҳикоясидангина биларди. Шаҳарни ўз кўзи билан жуда кўргиси келарди. Ундан ташқари, кунуззукун диний кафизмни ўқиш, рўза тутиш, бир ярим минг чоқли катта ва кичик икностасларда, полкаларда турган, монастир бутхонасининг деворларига осилган «маҳаллий, ўрта ва шти-

листик» иконалар¹ жонига тегиб кетган эди. Монастир игуменьяси, унинг туғишган аммаси икки нарсани жонидан севарди — иконалар ва пасха қўшиқлари «Велия радость днесь в мире явися...» Шунинг учун ҳам у, Серафимани монастирда тарбияланувчилар қатори кунда эрталаб ҳазин «Велия радость...»ни айтишга, кундузи эса бутхонада шифтдан осилиб тушадиган қандил тагида узоқ туриб авлиё-анбиёларнинг чеҳрасига тикилишга мажбур қиларди. Аммаси кўпинча шогирдларини имтиҳон қилар, агар кимда ким ҳавсрийларнинг, авлиёларнинг, богородицаларнинг² аждодини билмай қолса жуда жаҳли чиқарди. Сўнг ҳар гал қўрқитибми ё афсусланибми, скитлар барбод бўлиб кетаётганини, бир вақтлар баъзи монастирларда уч минггача, баъзида ундан ҳам ортиқ икона бўлганини айтарди.

Серафима ўз онасини эслолмасди — онаси туғиб ўлиб қолганди.

Монастир ҳаёти Серафиманинг жонига тегиб кетганди, лекин дугонасиникига меҳмонга бориш учун аммасидан ижозат сўрашга ботинмасди. Негаки, юбормаслигини яхши биларди.

Қиз дугонасини дадасининг келишини кутишга кўндирди: дадаси уни жонидан яхши кўради — илтимос қилса, йўқ деяолмайди. Шундай бўлиб чиқди.

— Ортиқча галга ўрин йўқ! — деди дадаси қизнинг илтимосига жавобан. — Аллақачон шундай қилиш керак эди. Бу ерда зерикиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, одамлар орасида бўлиш керак.

— Эсинг жойидами, Аркадий! — аммасининг рағи қум ўчди. — Даҳани қирилган безбетларни томоша қилгани борадими? Ярамас Никоновлар ёнигами...

— Зарари йўқ, борсин, — қатъий деди отаси. — Мен ҳам Екатеринбургга борадиганман. Никодим Осипович Мешковдан илтимос қиламан — қадрдонлигимиз ҳурмати қизимга кўз-қулоқ бўлиб турсин. Сенинг хизматчинг Мотряни қўшиб юборамиз, қол-аҳволидан хабар олиб туради.

Шундай қилиб, Серафима йўлга чиқди.

Никодим Мешков ҳам Кличковга ўхшаб эски дин

¹ Икона — худо ва авлиёлар сурати. (Тарж.)

² Богородица — худонинг онаси.

билан иши йўқ одам экан. Қизи Настасья ва Аркадий Арсентьевичнинг қизи келганидан боши осмонга етди ва қучоқ очиб кўришувлардан кейин кўзини қисиб деди:

— Болаларимизнинг онаси ҳам ҳужрасида аҳёнда бир бухўр ёқади. Сизларга бўлса, гўзал қизалоқларим, бу сассиқ тутунни ҳидлаб ўтиришни ким қўйибди. Онангнинг қариндош-уруғлариникига, Волгага кетганидан фойдаланиб бир сайр-томоша қилайлик. Настенька, Коробовнинг қизларига хабар қил, сени суриштиравериб эслари кетди. Ананий Коробовнинг ўт-олов қизлари бор, улар сенга бизнинг Екатеринбургни бошидан-оёғигича кўрсатишади. Сен Арсентьевич, бу ёғидан хотиржам бўл, қизингни қантдаккина асраймиз...

...Серафима ёзнинг қандай ўтиб кетганини ҳам билмай қолди. Шовқин-сурон, ясан-тусан, бир олам шодликка фарқ бўлди-кетди. Гоҳ Мешковларникида, гоҳ Коробовларникида, гоҳ яна қайси бир танишларникида танца кечалари. Тонготарда, баъзан ундан ҳам кеч ётишарди, кундуз соат тўртда нонушта, оқшом соат саккиз-тўққизда тушлик қилишарди. Аввалига, аммам билиб қолса нима бўлади, деб чўчиб турди — бора-бора ёқиб қолди. Губерна чеварларига қатнаб модага мос либослар тиктириш, Исети дарёсида қайиқда сузиш... Бир гал ҳатто пойгада ҳам бўлишди.

...Серафима Печорага кеч кузда қайтди. Настасья Екатеринбургда қолди, отаси уни қайтиб скитга юбормади.

Серафима баҳор келишини зориқиб кутди, йўл очилиши биланоқ, аммасининг йиғи-сиғиси ва ялиниб-ёлворишига қарамай, ёзни ўтказиб келиш учун Екатеринбургга жўнади.

Ёзнинг ўрталарида шаҳарда отаси пайдо бўлди.

Отаси негадир Мешковларникига бормади. Серафима отасини, ҳар гал келганида турадиган меҳмонхонасига бориб кўрадиган бўлди.

Номер эшигини очиб, қиз анграйиб қолди. Ич кўйлаги лозими устидан туширилган, кийимиғижимланган, сочлари ҳурпайган отаси оғзи очилган виночи чайқатиб, каттакон хона ўртасида турарди. Унинг атрофида эса ўн-ўн беш чоқли ярим яланғоч, сочлари тўзиб кетган аёллар чирқираб уймаланишарди.

Булардан ташқари, хонада яна бир неча киши бўлиб, улар орасида Никодим Мешков билан қария Коробовни кўриб, қиз бадтар ҳайрон бўлди.

—А-а, қизим...— қандайдир хомуш деди отаси.— Ҳай, ҳечқиси йўқ. Бугун бўлмаса эртага, ё бўлмасам бирон бошқа маҳалда билардинг бунини. Биласанми, жоним қизим, эртами-кечми, барибир, ҳаммамиз ўлаемиз. Яшаб қолиш керак-да. Бутун умрим хилват ўрмонда ўтди. Ҳаётда кўрмаганларимни кўриб қолишим керак. Сен ҳам... сени Екатеринбургга жўнатишим... бежиз дейсанми? Отангни кечир, ундан ўрнак олма. Сенинг отанг аҳмоқ. Аммо она қизим... Эҳ, биз Кличковлармиз-а! Ҳеч қандай мартаба, унвонимиз йўқ. Лекин ҳамманинг кўзини ўйнатайлик, ҳавасини келтирайлик! Аммо қўлимиз баъзи жаноби олиёларшиқидан ҳам узунроқ! Ҳукмронлик мансабда эмас, пулда. Шунинг ёдингда тут, қизим... Ҳукмронлигингдан фойдаланиб қол! Фойдалан! Умр жуда қисқа. Мен эса сендан ҳеч нимани аямайман. Яқинда сенга Москванинг кўрсатаман... Петроградга олиб бораман... Ҳей, Кличковлар учун бир музыка чалинглари!!

Қўшни хона эшиги тагида уймалашган оркестр бирдан чалиб юборди, деразалар зириллаб кетди.

Серафиманинг кўнгли хира бўлди, жини отланди, дадасига бирор аччиқ аламли гап айтиб бақиргиси, шартта ўгирилиб, чошиб чиқиб кетгиси келди, аммо... негадир бақирмади, ўгирилмади, чошиб чиқиб кетмади. Бир оз қараб турди, унинг нигоҳи жимиб қолган эркакларни ва хотинларни синчиклаб кўздан кечирди ва ингичка лабларини қимтиди.

Кейин у оҳиста ўгирилди, бошини қуйи солганича кўчага қараб юрди, зиналардан тушаётганида ҳурмат қилиб билагидан тутиб ёрдамлашган швейцарларни ҳам, уни оҳистагина извошга ўтқазиб қўйганларини ҳам пайқамади...

Унинг ҳаёти яна бултургидай ҳеч нимани ўйламай, хушчақчақлик билан ўтаверди, ярақ-юруқлаб чирпирак бўлиб учди-кетди. Отасининг мастлик билан меҳмонхонада қилган тўполонлари ҳақида бир-икки марта газетада ўқиди-ю, лекин ўзини кўрмади. Ўқиди... ва лабини қимтиб жилмайиб қўйди.

Мулоҳаза юргизмай яшаш кузга бориб, Серафима скитга қайтганида хотима топди. «Ҳукмронлик мансаб-

да эмас, пулда. Шунн ёдингда тут қизим.. Ҳукмронликдан фойдаланиб қолн Фойдалани!» — қулоғи тагида отасининг шу сўзлари эшитилаверди.

Ҳукмронлик... Бу нима экан? Ундан қандай фойдаланса бўлади?

Серафима эсинн танибдики, аммаси ҳам нуқул шу ҳақда, ҳукмронлик ҳақида гапиради. У Серафимага: «Ҳали боласан, катта бўлгани, аммангнинг одамларга қандай ҳукмронлигини тушунасан. Печерада бўлсин, Вичегдада бўлсин, бутун Шимолий Уралда, олло-таолло деган кимса борки, игуменья Маврани таңқиди, ҳурмат қилади. Нима учун? Нимагаки олло йўлида садоқат билан хизмат қиламан. Улсам мустаҳкам монастыримни сенга қолдираман. Секинг ҳам ҳукмронлигинг мустаҳкам бўлиши учун эртаю кеч олло дегин. Худога ибодат қилишни ўрган, бемор учун ўрмондаги кўкатлардан дори-дармон тайёрлашни ўрган, пегаки, ҳаммамиз ҳам худонинг хизматидамиз, одамларнинг руҳини ҳам, тани жонини ҳам покизаламоғимиз лозим. Инжилни кўп ўқи, ергача букилиб таъзим қил. Шунда сени ҳозирдан ҳурмат қилишади ва ҳозирданок узоқ-узоқларгача овозанг кетади. Бунинг ғамини мен ейман. Мендан кейин ўрмон ҳукмрони бўлиб қоласан, бутун ҳукм сенинг қўлингда бўлади — ундан фойдаланишга ақлинг етади қолади...»

Катта бўлган сайин Серафима аммасининг дарҳақиқат, ҳукми зўрлигини англаб борди: монастырда эмас, сутун Черногор скитида унинг ҳар бир сўзи қонун эди. Серафима фақат бир нарсани, йилдан йилга атрофдагиларнинг унинг ўзига бўлган муносабати ўзгариб бораётганини сезмасди. Аввалига у бутун скитнинг эрка қизи эди, ҳамма уни эркаларди, меҳрибонлик қиларди. Бу меҳрибонлик бора-бора иззаг-аҳтиромга ва ниҳоят очиқ ҳушомадгўйликка айланди. Монастирдан чиқиб бир ерга берадиган бўлса, унинг кимлигини билгач, одамлар зумда бошқача бўлиб қолар, итоаткорлик ва илтижо билан бири олиб, бири қўйиб хизматига тайёрлигини билдирар эди.

Серафима буни шундай бўлиши керак, деб тушунарди, ҳеч нима тўғрисида бош қотирмасди.

Шунинг учун Екатеринбургда ҳам, одамлар унинг ҳаммага маълум ва машҳур Аркадий Арсентьевич Кличковнинг қизи экамини билгач, бирдан сермуло-

замат бўлиб, меҳрибонлик қила бошлаганини пайқамаган бўлса керак.

Шундай қилиб, скитга қайтгач у, одамлар устидан ҳукмрон бўлиш нималиги ҳақида бош қотира бошлади. Тўғри, бу фикр ўша ерда, меҳмонхонада, отасининг, олдига борганида ўша манзарани кўрди-ю, ҳанг-манг бўлиб илк бор миясидан лип этиб ўтди. Отаси ўртада чайқалиб, қўлидаги шишани силкитиб гапирарди, шицадан терлаб кетган ярим яланғоч аёллар устига вино қўйилаётганди. Кўксининг аллақарида тўсатдан совуқ, куйдирувчи бир ҳис жилғаланди, аммо шу заҳоти тинди, қуриди-қолди...

Монастир остонасидан ҳатлаб ўтган замоноқ, у, ўша жилға бутунлай тиниб битмаганини, қуримаганини, яна кўксининг аллақайси бурчида жилғаланганини ҳис этди...

Шимол тайгаси қиши узундан узун. Ибодат, тўхтовсиз топинишлар, аммаси дори-дармон тайёрлаган кўкатлар исидан Серафиманинг кўнгли кетарди ва у аммасини даҳшатга солиб, топинмай Инжилни ҳам, псалтирни¹ ҳам, часовникни ҳам қўлига олмай қўйди, ўз ҳужрасида шам ёқмай ҳам қўйди.

Жилға эса энди ариққа айланиб кўксидagi бўш, юмшоқ алланималарни ювиб, қайноқ бир оқимга айланиб, уни батамом кўмиб юборди...

— Худодан қўрқ, қизим, кечирмайди у, — дерди кунда аммаси зорланиб. — Онанг ўрнида онаман сенга. Одам ҳам бахтдан, ҳукмронликдан бўйин товлайдими! Ишратпараст отанг изидан кетиб, дунёвий гуноҳларга бериляпсан. Ахир не-не яхшилиқни — ҳамманинг устидан ҳукмрон бўлишни раво кўриб эдим-а, сенга?! Муқаддас «Велия радость...» қўшиғимизни ҳам унутдинг. Айт шу қўшиқни, айтиб кўрчи, тингловчилар чеҳраси қанчалар равшан тортиб, дили яйраганини кўрасан... Сен бетавфиқ, аммангни тўғри гўрга тиқяпсан! Аммангни гўрга тиққаннинг-ку, майли-я... Одамлар устидан ҳоким бўлишдан нега воз кечяпсан...

— Қўйинг мени ўз ҳолимга! — силтаб ташларди Серафима.

¹ П с а л т и р ь — диний китоб.

Монастир устидан, скит устидан ёинки Печора ва Вичегдадаги барча эски дин тарафдорлари устидан ҳукмрон бўлиш унинг учун нима эмиш! У бошқача, отаси айтган ҳукмронликни сезди шекилли ёки қанақа бўлишини фаҳмлади чоғи. Анави фабрикачи бой Казаровларни мисол қилиш мумкин. Қандай бўлган эди ўша воқеа?.. Ҳа, ҳа, шундай бўлган эди чоғи. Узоқ йили эди, Екатеринбургга борган кунлари савдогар Коробовларнинг қадрдон танишлари Казаровларникида меҳмондорчилик бўлди. Танишиш чоғида, тўс-тўполон ичида Коробовнинг катта қизи Серафимани шундай деб таништирди: «Бу қиз бизнинг янги дугонамиз Сима, меҳмон бўлиб ўрмондан келган. Бу ерларнинг тартибини билмайди, эътибор бериб турасизлар-да, унга...»

Эътибор қаёқда... Ҳеч ким қайрилиб ҳам боқмади. Шу оқшом бир чеккада танҳо тумшайиб ўтирди, ҳамма бесўнақай савдогар қизлар атрофида эчкидай иргишларди. Бир оз соф ҳавода туриш ва аламини ёзиш учун балконга чиққанидагина, орқа тарафидан нўхат қўзоғидай қуришган қария Артамон Казаровнинг ўғли оҳиста келди-да, елкасидан тутиб ҳўл, қайноқ лабини унинг юзи ва бўйнига босаверди. Қулуғи тагига шарақ этиб шапалоқ тушгач, у бошини елкаси ичига тортди-да: «Уҳ... бетамиз қишлоқи! Кечирасиз... Сизларга ҳам мулозаматда бўлиш кераклигини билмаб-миз...» — деди.

Серафима аламига чидолмай дарров кетиб қолди.

Эртасига Мешковларникига Артамон келди, қизара-бўзара ундан кечирим сўради. Кейин Казаровнинг ўзи келди, анчагача мингиллади, қилган ҳурматсизлиги учун узр сўради. Унинг айтган ҳамма гапларидан Серафиманинг тушунгани шу бўлди: «Кимлигингни нега дарров айтмадингиз... Бўлмасам-чи, биламиз Аркадий Арсентьевични, яхши биламиз! Бу ерларда ким билмайди уни! Жуда катта одам...»

Негалигини билмаса-да, Серафима уни кечирди. Казаровлар унинг шарафига шундай зиёфат беришдики, наҳ бал дейсиз. Энди дароз Артамон фақат унинг атрофида гирдикапалак бўлди. Артамон ёзи билан унинг изидан қолмади, ҳамманинг кўзи олдида баъзан хизматкорга айланди-қолди.

Аркадий Кличковнинг қизи қишлоқни айланиб қайтгач, ҳовуз бўйида ана шуларни ўйларди.

Ҳовуз конлар хўжайинининг боғида, ҳаммом ортида қазилган бўлиб, анҳор суви билан тўлдириларди. Атрофида қуюқ қамиш ўсган каттакон ҳовуз осмонда сузган булутларни акс эттирарди, тубсиз бўлиб кўри-нарди.

Серафима ўтирган скамейкадан ўн метрча нарида, қамишлар орасидан қандайдир бир қайиқнинг бурни чиқиб турарди.

Серафима балиқнинг ўйноқлашини томоша қилиб, скамейкада ўтирарди. Аммо хаёли узоқларда эди. Тезроқ, тезроқ, орқага Екатеринбургга қайтиш керак! Отасининг туҳфасини эшитса Артамон ҳанг-манг бўлиб қолади-да! Икки букилиб кетади мулозамат қила-вериб. Бошқа ҳамма танишларидан тортиб, дугоналарига, оғзи очилиб қолади...

Екатеринбург энди нима бўпти унинг учун? Олдинда — Москва, Петроград! Келаси йили албатта пойтахтга боради! Ундан кейин — Париж, Рим, чет элга жўнаб қолса ажаб эмас...

Серафиманинг юраги гупуриб, нафаси қайтиб кетди.

Шу чоқ Матвей Сажиннинг:

— Ахири топдим-а, сизни, Серафима Аркадьевна! — деган овози эшитилди. — Роса қидирдим-да, сизни. Тушлиқдан кейин конни бориб томоша қиламиз, деб келишиб эдик. Аркадий Арсентьевич эрталабки-дек кузатиб боришга ижозат бердилар...

Серафима аччиғланиб лабини қимтиди, индамади. Сажин скамейкага ўтиришга ботинмай, унинг ёнида депсиниб турди.

— Шунча кундан бери сенга бир нарсани айтаман дейман, Симушка... — деди у ниҳоят сенсирашга ўтиб, — айтмоқчийдимки... х-хи... кутиб қолдик. Кўриб хўб хурсанд бўлдик... бошимиз осмонга етди...

— Ким? Дадамми?

— Дадангиз. Ва яна бошқалар...

Серафиманинг кулгиси қистади. У очикчасига қаҳ-қаҳлаб юборди.

Матвейнинг ота-онаси қачонлардир Черногорск скитида яшашган; аммо кейинчалик, Маврагача бўлган игуменья билан ниманидир талашиб, Сибирга ке-

тиб қолишган. Скитга Серафиманинг аммаси монастир нозири бўлгач, Сажинлар оиласи бошлиғи Парфен ўғли Матвейка билан скитга келди, бир неча кун ибодат қилди: «Сибирда минг яхши бўлгани билан она юртинг бошқа экан, тортиб тураркан... Жон деб қайтиб келардим-у, Сибирда хўжалигимиз катта, кўзинг қиймайди», деди.

Отаси Матвейни диний китобларни ўқиб-ўрганиб турсин дея скитда қолдириб кетди.

Матвей Мавранинг қўл остида яхши ўқиди. Кўп ўтмай у часовникни ҳам, псалтирнинг йигирма кафизмини ёд билиб олган эди. Қорамағиздан келган, юз тузилиши ва нозиклиги билан қиз болага ўхшаб кетадиган Матвейка, Серафима ва Настасья билан биргаликда қоидага мувофиқ ибодатларнинг кўпини бемалол бажара оларди.

Худди ана шу чоқларда Серафима билан Матвей ўртасидан, ҳавони кесиб қалдирғоч учиб ўтган. Скит ривоятларига кўра қалдирғоч йигит ва қизнинг оромини қанотларида олиб учиб кетаркан...

Настасья ундан, нега бундай хомушсан, нега Матвейкадан ўзингни олиб қочасан, деб сўрганида у:

— Агар билсанг, қалдирғоч қанотини шундоққина теккизиб учиб ўтди!— дугонаси кўксига ўзини ташлаб иқрор бўлди Серафима.

Настасья оқ тортиб юборди, ҳайрон бўлганидан кўзини ола-кула қила ва:

— Шошма... Қалдирғочнинг бир қаноти Матвейкага тегдимикан, билиб оламан... Билиб келайми?— деди.

Серафима қип-қизариб кетди-ю, аммо бошини оҳиста ирғаб қўйди.

...Кейин эса, яна ўша шўх Настасья ёрдамида, худодан кўра, оналари қаҳридан қўрқа-писа, бир-бирларига хат олиб, хат бериб турдилар. Бора-бора гоҳ ибодатхона ортида ўсган қариқиз ичида, гоҳ нимқоронғи йўлакда, гоҳ яна бирор хилват, хатарсиз жойда учрашиб юришди.

Ана шундай хилват жойлардан бирида — қуюқ ўсган қарағайзорда июлнинг жазирама кунларидан бирида, билар-билмас бир-бирларининг юзидан ўпич олган бўлдилар ва уялишиб, қорағат тераётган идишларини ҳам ташлаб, тумтарақай бўлдилар...

Уларнинг болалик муҳаббати нима билан тугаши-ни ким билади... Лекин кунлардан бир кун Аркадий Арсентьевич Матвейни чақирди-да, деди:

— Менга қара, Матвей... Сени кузатиб юрибман — эпчил, саводли йигитсан. Ҳақиқий ишга киришадиган вақтинг ҳам етди. Сени ўзимга ишончли саркотиб қилиб олсам дейман. Ишим жуда кўп, ёрдамлашиб юрасан. Сибирга, отангга хат ёзган эдим, отанг рози. Садоқат билан сидқидилдан хизмат қилсанг, қуруқ қўймайман. Вақт-соати келганда, бирон-бир ишбошининг қизига уйлантириб қўяман, ўзинг учун алоҳида бир иш бошлашингга кўмаклашаман. Эшитяпсанми? Ҳа-я... тагин, қизимниям бўйи чўзилиб қолди.. Қайси қаллиқдан кам?

Аркадий Арсентьевичнинг кайфи баланд эди, қизи ҳақидаги сўзларни ҳазиллашиб айтди. Аммо Матвей унинг сўзларини жиддий қабул қилди ва Кличковнинг қўлини қучиб, ўпакетди.

...Шундан бери Матвей доим ҳар қаёққа кетиб қолади. Серафима аввалига, уни соғиниб юрди, кейин кўп ўтмай овуниб, аста-секин унуга бошлади. Бунга ўзи ҳам ҳайрон қолди. Матвей монастирга қайтиб келганда эса, ўзини қандайдир ноқулай ҳис қилиб, ундан ўзини олиб қоча бошлади.

— Сенга нима бўлди, Сима... қандайдир бошқача, бегона бўлиб қолибсанми?— сўради кунлардан бир кун Матвей.— Мен сени нуқул эслаб юрдим... Яна...

— Сиз энди жуда банд бўлиб кетдингиз-да,— истар-истамас жавоб қилди Серафима.

— Ихтиёр ўзимда бўлса экан? Даданг, қуруқ қўймайман деганларига югуриб юрибман. Улар билан бирга бориб-келиб, қандай иш тутаётганларини, қандай хўжайинлик қилаётганларини ўрганаёпман. Ни-майки қилаётган бўлсам, сен учун...

Серафиманинг юраги қизиб, диққати ошди. Қиз унга қўл силтади-да:

— Вой эсим қурсин... Настасья икковимиз дадамга ҳамён тикаётган эдик-а. Шунини дадам кетиб қолмасдан битқазиб керак. Яна кетиб қоласизлар...— деганича қочиб кетди.

Серафима қочиб кетди. Матвей эса, фаромуш бўлиб даҳанини ишқалай бошлади.

Эндиликда Серафиманинг Матвейка билан сариқ

чақалик иши йўқ. Бу орада Екатеринбургга биринчи сафар, кейин яна сафар чиқди... Матвейни ўйлашга вақт қаёқда энди!

...Ҳовузда балиқлар ўйноқлар, Серафима эса ҳамон қаҳ-қаҳ уриб куларди.

— Сенга кулги бўлса бўлди, Сима, менинг эса ичим куяди,— алам билан деди Сажин.— Наҳотки ҳаммасини унутган бўлсанг...

— Ортиқ мени сенсирманг,— деди тўсатдан у совуқгина ва қатъий.— Нега энди сизга Сима бўларканман? Ҳеч нимани унутганим йўқ, фақат... Нима бўлган бўлса, болалик шўжлиги холос... Наҳотки, шунини тушукмасангиз?..

Матвейнинг мўйлови тигради. Юзи, бурни ва ҳатто даҳанигача қум оқариб кетди.

— Сима... Серафима Аркадьевна...

Сажин, худди ўтган йили Артамон Казаров қилганидек, унинг қаршисида тиз чўкди.

— Туринг, одамлар кўриб қолади...

— Кўришсин... кўришаверсин, майли!— йиғламсираб деди Матвей унинг кўзига мўлтираб.— Ахир мен сени... Мен сизни, Серафима Аркадьевна... неча йилдан бери бутун сизни деб келаман... Аркадий Арсентьевич ҳам сўз берганлар... Ўзимиз иш бошлардик. Шунча вақтдан бери маошимни йиғиб юрибман... Ундан ташқариям келиб туради... Айниқса ҳозир... Бу конлар... Яхши кон бу, йилига бир ярим минг беради. Ишни шундай жўнаштирворардимки... А, Серафима Аркадьевна? Шундай яшардики ҳам нималигини билмасдик. Мен эса сен учун... Сиз учун... итдан ҳам садоқатлироқ, итдан ҳам эйрақлик билан хизмат қилардим. Худо ишимни ўнгласа, кафтимда кўтариб юрардим сени... Истаганингни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб чиқардим.

Серафима скамейкада ўтираркан мовий кўзларини синчковлик билан унга тикди.

— Итдан ҳам эйрақлик билан хизмат қиламан, дедингми? Ер тагидан дедингми?— қайтариб сўради у.

— Серафима Аркадьевна! Худо ҳаққи!

— Хў-ўб... кўраимиз. Ипини еч-чи.— Қиз қўнжи узун ботинка кийган оёғини кўтарди.

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Матвей.

— Ҳа, нега қаққайиб турибсан?!— сабрсизланиб деди қиз.

Сажин ботинканинг ипини ечинга тушди. Серафима ботинкасини ечиб, ҳовузга отиб юборди-да, Матвейга қаради. Матвей тиз чўккан жойида ўрнидан турди, саросимада бир сувдаги ғойиб бўлаётган доирага, бир Серафимага қаради.

— Ҳа, нега бақрайиб қолдинг, зийрак?!— яна истехзоли жилмайди Серафима.— Ҳозирча сув тубидан фақат ботинкани олиб чиқиш керак.

Сажин турган жойида аланглади. Серафима ҳамон унга синчковлик билан қараб турарди.

Матвей, калтакланган одамдек букчайиб, ҳовуз томон бир неча қадам ташлади, сўнг... устидаги кийимкечаги билан ўзини сувга отди. У гоҳ шўнғиб, гоҳ чиқиб нафас ростлаб, яна шўнғиб, сув ичида узоқ бўлди.

Матвей Сажин, ахийри, сув тубидан ботинкани топиб, балчиққа беланиб соҳилга чиқди. Гандираклаб Серафиманинг ёнига келди, индамай ботинкани узатди. Аммо Серафима яна истехзо қилди:

— Ҳали шу чоққача қўллик итни кўрмаганман...

Сажин бир оз жим қолди. Аммо ниҳоят, ботинкани тишлади ва яна чўккалди.

Серафима унинг оғзидан ботинкани олди ва қаққаҳани эшитиб, чўчиб тушди. Ёамиш оёқсидан бурни чиқиб турган қайиқ ҳаракатга келди ва сузиб чиқди. Қайиқда отаси ўтирарди, қуйруқ томонида иккита қармоқ кўринарди.

— Ҳа, болакайларим, балиқ овимнинг белига тепдиларинг-да!— баланд овозда, хушнаҳақлик билан деди Кличков ҳозиргина Сажин гармашиб чиққан жойда соҳилга ўтираркан.— Қармоғимни силжитгани ботинмай ўтирибман-у, сизлар...

Шалаббо, сассиқ, аянчли Сажин ўзини қўярга жой тополмасди.

— Ҳа, Матвейка, уйлақинг келиб қолдими?— кулиб деди Кличков скамейката ўтираётиб.

— Аркадий Арсеньевич, вали неъматим...— гўлдиради Сажин.— Мен унга садоқат ва иттиқ билан...

— Кўряпман... Менга қара, қизим,— Кличков кула-кула кўзига қалқан кўз ёшларини артаркан қизига ўгирилди.— Қайиқда яна бирпас ўтирардим-у қўймадинглар-да.

— Ҳали кўп хизмат қилиши керак, — деди Серафима. Шу чоқ бирдан қисиб турган кўзида шўх учқун пайдо бўлди. Серафима бир оз жим турди-да, қўшимча қилди: — Бу ҳам бир гап-да, ота, ижозат беринг, мен билан Екатеринбургга кетсин.

— Нима дединг? — Кличковнинг бетидаги табасум йўқола бошлади.

— Хизмат қилади, — мийигида кулди Серафима. — Зийрак ва эпчил эмиш-ку...

— Йигит киши қиз боланинг хизматида юрса, яхшимас.

— Шаҳарда бошқа хизматчиям топилади-я, Матвей бир шахсий соқчидек бўлади-да.

— Нима дединг, Матвей? — унга ўгирилди Кличков. — Сенсиз нима қиламан-а, оғайни?

— Аркадий Арсентьевич! Отахоним, нима десангиз розиман. — Сажин яна тиз чўкишга тайёр эди. — Менинг ўрнимга бошқа одам топарсиз. Мен у ёқда Серафима Аркадьевнага садоқат билан... Бир тола туқини ерга туширмайман. Тепамда худо турибди... Севаман уни... Бутун ҳаётим билан исбот қиламан:

— Ҳали кўрамиз яна, — боягидай истехзоли кулиб деди Серафима ва узун киприкларини пирпиратиб: — Эсингиздами, дада, умр қисқа, деб ўзингиз айтувдингиз... — деди чўзиб.

— Эҳ, қурмағур! — Кличков скамейкадан ирғиб туриб кетди. — Оббо қизим-ей! Томирингда мени қоним бор-да!.. Майли, сен айтганча бўлсин! Сен, Матвейка, кўзингни оч! Агар яна... қаҳримни биласан... Унга уйланишингга қарши бўлмайман-у, сен учун бериладиган капиталдан умидингни уз.

5

Ўзининг конларини кўргани Серафима эртасига борди. Кечадан бери янги «жой» олган Матвей Сажин унга ҳамроҳ бўлди.

Кон қишлоқдан ярим чақиримча наридаги, қуюқ ўрмон ўсган тепаликларда эди. Серафима сўқмоқдан Сажиннинг олдига тушиб, енгилгина борарди. Куни билан ҳаво қовоғини солиб, ёғай-ёғай деб турган туфайли соябон, калиш ва плашч кўтариб олган Матвей унинг орқасидан борарди.

Кўп утмай баракка ўхшаган бир неча иморат кўринди.

— Етдикми?— сўради Серафима.

— Етдик чоғи... Шошманг, мен ҳозир. Бу жойларда билмай қолиб, кавланган жойларга тушиб кетиш мумкин.

Шу маҳал яқинроқдаги баракдан бақирган-чақирган овозлар, сўкиниш ва инграш эшитилди.

— Бу нима?— сўради Серафима.

— Ҳозир кўрамиз,— деди Сажин.— Энди, Серафима Аркадьевна, сиз орқамдан юринг.

Баракка яқинлашганларида Серафима беихтиёр тўхтади: шундоққина қаршисида қонга беланган одам ётарди. Унинг атрофида одамлар уймаланишарди, куни кечагина отасининг меҳмонларини ҳаммомга сўдраб борган анави тўрт паҳлавон йигит одамларни ҳайдаб турарди.

— Нима бўлаяпти бу ерда?— бетини буриштириб сўради Серафима.

Барак ёнида ёмғир ва қуёшдан беркиниш учун ясалган бостирмадан соқоллари нон ушоқ, Гаврила Казаков чиқиб келди (у бостирма тагида самовардан чой ичиб ўтириб эди), сал таъзим қилди.

— Шахта одамни босиб қолибди, Эҳтиёт бўлмабди. Айб ўзида.

Ҳар тарафдан қичқира бошлашди:

— Ҳой, бошқарувчи, ўзингни оқлама...

— Касал одамни шахтага ҳайдаган...

— Кўтармалари чириб ётибди...

— Лаънатилар, қонхўрлар!..

— Жим!— овози борича бўқирди Казаков.— Бунақа касалларни биламиз. Ўзлари ишга чиқмагани бир сари, бошқаларни ҳам йўлдан уришади. Серафима Аркадьевна, уйга борсангиз бўларди. Аёл кишига тўғри келмайди бу... томоша.

— Доктор чақиринг керак,— деди Серафима. Конни томоша қилиш истаги йўқолди-қолди.— Ҳеч бўлмаса ичкари олинглар.

— Олиб ўтамиз,— жавоб берди Казаков.— Докторга ҳам одам юборилган.

— Бунинг учун ҳам раҳмат, бизнинг янги бекамиз,— деган бўғиқ овоз эшитилди оломон орасидан.

Серафима шу ёққа қаради — кечаги мўйловдор мужик Григорий Кувалдани таниди.

— Қишлоғимиз қайси дарё номи билан аталишини энди кўряпсанми?— ўтиришга чоғланиб қимирлади қонга беланган киши.

Серафима ўғирилди. Кеча стол ёнида ўтирган қалпоқ ва йиртиқ камзул кийган қизғиш соч киши — Степан Грачев унга қараб турарди.

Серафиманинг кайфи батамом бузилди.

— Ичкарига олиб киринглар, деяпман! Эшитдингларми? Ёмғир қуйворай деяпти,— деди у яна бир бор ва шошиб орқасига қайтди, қишлоққа жўнади.

...Эртасига эрта билан саҳарлаб Серафима отаси билан шоша-пиша хайрлашди-да, Екатеринбургга жўнади.

— Гаврила докторга одам юбориб бўпти! Уни биламан,— деди йўлда Матвей.— Бу мужикни эса у, қулай-қулай деб турган забойга атайлаб юборган. Ўзига ёқмаганлардан қанча-қанчасидан шу йўсин... ўч олган у.

. — Бундан хабар топишса-чи... ҳукумат хабар топса-чи?!

— Бунинг йўли осон! Билиб қолишса нима бўпти — Аркадий Арсентьевич ҳукуматдан қўрқадиган одам эмас! Э... Ҳукумат унинг чўнтагида. Сиз ҳам энди отангиздек ҳукмрон бўласиз.

I боб

Бир минг тўққиз юзу олтмишинчи йил июнь ойининг бошланиши эди.

Кечаси билан Зелений Дол устида шаррос ёмғир ёғиб, момақалди роқ гулдираб чиқди.

Баҳор камдан-кам бўладигани каби, қуруқ ва иссиқ келди. Ер майнинг ўрталарига борибоқ қатқалоқ бўлиб қолди. Кейин қатқалоқ кўпчиб, тарс-тарс ёрила бошлади, юрганда оёқ остида кул-кул бўладиган қобиққа айланди. Экинлар сарғайиб, жизғанак бўла бошлади. Экинзорнинг дўнг ерларида қорамтир-кулранг тақир жойлар пайдо бўлиб, сал шамол турди дегунча дуд кўтариларди.

Бу жуда хатарли дуд эди. Қишлоқдаги ҳар бир кимса, ҳаво яна бир-икки ҳафта шундай бўлса, бутун заминга ўт кетишини биларди. Ҳатто, ўтлоқлардаги кўкатлар ҳам кўкариб чиқиб улгурмай, сўлиб, илди-зигача шалпайиб тушиб қуриб-қовжираб қолаётган эди. Қоядаги қора терак ҳам, саёз тортиб қолган Светлиханнинг жонбахш сувига, қуриб битмай туриб етишни кўзлагандай шохларини беҳол осилтириб турарди.

Тўсатдан, кечаси, ҳеч ким ёмғирни кутмаган бир пайтда осмон қалдираб, ёмғир қуйиб юборди. Шамол аралаш, ҳузурбахш муздаккина ёмғир ёғарди. Оғир ёмғир доналари деразаларнинг ойнасини чил-чил қилиб, кўчириб ташлагудай, жала ёғоч томларни ёриб, тунука томларни тешиб юборадигандай...

Захар Большаков кечаси билан мижжа қоқмади. Бир неча бор ўринга кириб, бошини буркаб ётиб кўрди.

Аммо кўп ўтмай кўрпасини отиб ташлаб, чироқни ёқар, этажеркадан китоб оларди. Аммо ўқий олмасди. Шундан кейин ўрнидан турар, у дераза билан бу дераза ўртасида у ёқдан-бу ёққа юрар, яшин чақнаганда, оқиб тушаётган сув туфайли хира, қалин бўлиб кўринган муздек деразаларни ушлаб кўрарди. Кўчада шаррос эшитилар, шамол увиллар, момақалдироқ қалдирарди.

Ёмғир Эгарди. У тўғрида бир ҳафта бурун радиодан хабар қилишган эди. Мана, ёғаяпти энди у. Большаков эса ҳанузгача ишонмайди.

Тонготарда у ёмғирпўшини кийди, қоронғида кўлмакларни шапиллатиб молхоналардан хабар олгани кетди. Ёмғир тарашадай қотган ёмғирпўшни такиллатарди, шамол нафақат фуражкеси, оғирлашиб қолган ёмғирпўшини ҳам юлқилаб кетишга уринарди.

Бузоқхонага яқинлашганида, тахта девор тагида бировнинг турганини кўрди.

— Ким у? — тўхтаб сўради Захар Захарович. Умуман сўрашга ҳам ўрин йўқ эди, негаким Захар бу турган одамнинг бузоқбоқар Ирина Шатрова эканини тусмол билан пайқаган эди.

Раис яқин борди ва индамасдан, деворга суяниб, қизнинг ёнига ўтирди.

Ёмғир барибир уларни ивитар, тўғри юзларига урар эди. Ёмғир Захарнинг мўйловида оқиб тушаётганди.

Тун қоронғисини чақмоқ ёрган кезларда, Зареченск қояси тепасидаги баҳайбат қоратерак аниқ-таниқ кўринарди.

— Нима қилиб юрибсан? — яна сўради раис.

— Захар амаки! — шивирлади қиз ва ҳўл бошини унинг елкасига қўйди. — Ёмғир ёғаяпти-я! Наҳотки рост бўлса?

Қиз шундай деди-ю, унинг жавобини ҳам кутмай ўкираётган қоронғиликқа шўнғиб кетди.

Қиз чолиб кетди, Захар Захаровичнинг эса, қовоғи тушди. Ҳа, ёмғир ёгарди. Ирина Шатрова бунга қувоняпти, ҳамма колхозчилар қувоняпти. Аммо ҳозирча ёлғиз у, Захар Большаковгина билган нарсани ҳади ҳеч ким билмасди: район марказидан кеча юборилган қотозда «бутун июнь ва июль ойлари ичида ёмғир кўп ёғади», дейилган эди. Одамлар ёмғирни шунча инти-

зорлик билан кутдиларки, хабардор бўлган тақдирларида ҳам, шу топда, бу тахминга эътибор қилмаган бўлардилар. Аммо унинг, Захар Большаковнинг бунга эътибор қилмасликка ҳаққи йўқ. Сурункали бу ёмғирнинг бугдэйга зарари йўқдирку-я, аммо ёмғир шаррос қуйиб турганда ем-хашак ғамлаб бўладими? Ахир колхозда соғин сигирнинг ўзидан етти юздан ортиқ. Яна чўчқа, қўй, отлар...

Раис яна бир неча дақиқа девср тагида турди: — «Зарари йўқ, об ҳаво маълумоти ҳаммавақт ҳам тўғри чиқаверибдимми...» — деб ўзини юпатган бўлди.

Большаков молқоналарнинг ҳаммасидан хабар олди, ҳеч қайси биридан чакка ўтмаётганига, бино қуруқлигига ишонч ҳосил қилди-да, уйига жўнади. «Аммо томларни аллақачон қайта ёпиш керак эди, — ўйлади у. — Шарти кетиб парти қслибди, бузоқхонаники айниқса ёмон. Яна бир шундай ёмғир бўлса, тамом...»

Ифлос этиги билан шалаббо ёмғирпўшини эшик олдида ечиб, Захар Захарович чироқни ёқмасдан каравоти ёнига берди-да, чўзилди. Ҳеч бўлмаса бир-икки соат кўзини илинтириб олиши кераклигини у тушунарди. Аммо кўзлари юмилиб кетаётган бўлса ҳам ухлай олмади.

Ёмғир шарроси тингандан кейингина кўзи илинди. Бир минутгина ухлагандай бўлди-ю, лекин кўзини очганида қуёш нури уйни чарақлатиб юборган эди.

Ўғлининг каравоти бўш эди. Худди кечагидай, ўтган кунгидай, мақа сўнги уч йилдан бери ҳар кун эрталаб, бир текис тузатилиб, девср тагида турарди. Машка райондаги ўн йиллик мактабда ўқирди, ҳозир етуклик аттестати учун имтиҳон топширмоқда эди.

Захар Захарович миясига келган аллақандай фикрга кулиб қўйди, ўғлининг каравотидаги ёстиқни тузатди, темир каравотнинг беш томонини сийпади, бир стакан сут ичди-да, идорага кетди.

Ҳали эрта, соат олтига яқинлашган эди. Қуёш аллақачон тепага келган, кечаси шаррос ёмғир қуйган тупроқ узра, тонги туман оралаб сузарди.

Қишлоқ одамлари ёзда қуёшдан ҳам илгари туради. Идора аллақачон тўла эди. Колхоз бухгалтери Зиновий Маркович шақиллатиб счёт қоқиб ўтирарди. Зоотехник ҳам ўз жойида эди. Бош агроном Корнеев

столини биринчи бригада бошлиғи Устин Морозов эгаллаган эди. Борис Дементьевич ёмғир ҳамма дала-ларга бир хилда ёғдими, ахволи қандай, деб билгани бригадаларга кетган кўринади.

Ҳар бир стол ёнида сут соғувчилар, молбоқарлар, паррандачилар, механизаторлар уймаланишарди. Биров сигирларга калла туз ёзиб беришни сўрар, яна биров — чўчқаларга емиш, аллаким зоотехникдан олабузоқни шу бугуноқ кўриб қўйишни илтимос қиларди. Икки тракторчи эса сийқаланиб кетган поршень ҳалқасини Устин Морозовнинг тумшугига суқиб сўрашарди:

— Буни кўряпсанми? Шу билан ишлаб бўладими? Машинани ишдан чиқарамиз-ку, бу аҳволда? Кўзларинг қаёқда? Эрта-инди пичан ўриш бошланади-я...

— Нега менга машмаша қиласмизлар? Бош инженерга, раисга беринглар бу саволни, — пахмоқ соқолини силкиб дерди Устин. — Қаёқдан олиб бераман? Эҳтиёт қисм йўқ.

— Шундан бўлак жасобни биласанми! Машинанинг магнетоси ҳам ярамайди. Ҷрамни бутун тешиб юборди. Бригадирсан — сен гамини ёйишинг керак.

Большаков остобадан ҳатлаб ичкари киргач, ғалаговур бир оз тинди.

— Салом, — деди раис.

— Саломат бўлинг!

— Яхши ётиб турдингизми? — деган овозлар эшитилди ҳар тарафдан.

— Ёмғирни қаранг, Захарич?

— Ажойиб ёмғир, — деди хушчақчақлик билан Захар, кабинети томон кўриб. — Чорвадорларнинг иши қалай, ҳаммаси жойидами?

— Нимани сўраяпсиз? Сигирхоналар қуруғ-у, лекин сут соғувчи Манька шилтаю шалаббо.

— Ие, бу қандоқ бўлди? — сўради раис кулранг кўйлақдаги пучуқ қиздан.

— Қандоқ бўларди, яна Колька билан қишлоқ орқасида тентирагани тентираган. Ёмғирда қолишганда, — тушунтирди кимдир.

— Тентирасам тентирапман! — жаҳл қилди қиз.

— Бизга нима! Шамоллаб акса уриб юрасан-да. Бўлмаса-ку, ихтиёринг-а.

-- Шалаббо бўлгани қўяди дейсанми уни Колька. Пиджагини ечиб, бешига ёпиб қўйипти...

Сут соғувчи қиз ҳам бошқаларга қўшилиб кулди. Кулиб бўлгач, деди:

— Шалаббо бўлсам ҳам майли, қурийман. Сени бўлса, Данилька...

Захар кабинетига кириб, эшикни ёлгани учун қизнинг кейинги сўзларини эшитмади. Қизалоқ, унга гал отган қимсани қотириб қўйди чоғи, идора қаҳқаҳадан ларзага келди, ҳатто Зиновий Маркович аччиғланиб:

— Ҳой, жиминглар! Бу ер карвонсарой эмас, бухгалтерия... — деб қичқирди.

Кабинетнинг ҳамма деразаларидан барабар қуёш нури тушиб тургани, интиқ бўлиб кутилган ёмғир кечаси билан қуйиб чиққани, Мишка яқинда ўнинчи синфни битириб қайтиб келиши ва ниҳоят эшик ортида қазил-мутойибалар, ҳаяжонли овозлар эшитилиб тургани туфайли раиснинг димоғи бутунлай чоғ бўлиб кетди. «Карвонсарой» деб ўйлади у фуражкасини миҳга илиб қўяркан ва яна жилмайиб қўйди. Идора дарҳақиқат, ноқулай эди — унинг кабинети ва сершовқин умумий хонадан иборат бўлиб, бунда колхоз штаби жойлашган эди. Яқинда идора учун янги бино тайёр бўлади. Аммо бухгалтер, барибир, одатига кўра уни карвонсарой деб атайверади.

Зиновий Маркович уруш йиллари эвакуация бўлиб келганлардан. Болалигида Тожикистоннинг аллақаярида яшаган.

Захар Захаровичнинг иш куни ҳар куни бир хилда бошланарди, у идорага келар, столи ёнига ўтирар, одамлар бир тўда бўлиб, турли счётларга, буйруқларга, ведомость ва накладнойларга имзо чектиргани киришар эди. Большаков бу тартибни ўзи ўрнатган бўлиб, қоғозларга бажонидил имзо чекарди, муҳр босарди. Кейин одамлар бу ҳужжатларга асосан, омбордан озиқ-овқат, туз аралаш ем, турли материаллар — хуллас, катта хўжалик фаолияти учун зарур нарсаларни олишарди. Большаковнинг жанг қилганига талай вақт бўлган эса-да — у граждандан урушида бўлган эди, бу ишини навбатдаги жанг олдидан ўқ-дори тақсимланишига ўхшатарди.

Мана ҳозир ҳам, фуражкасини илиб бўлиши билан

эшик ланг очилди ва бир гуруҳ одам кириб, бўш стол атрофини ўраб олишди, Захар жойига ўтириши билан, столга илк ҳужжатларни қўйишди. Аммо Большаков бу гал ҳужжатларни суриб қўйди-да, телефонга ёпишди.

— Алло! Ручьевкани беринг... Банд дейсизми?.. Бўлмасам бешинчи бригадани уланг... Ҳа, мен... Кетма-кет тўртинчини ҳам беринг... Бу ёққа телефон қил-яптими? Бўпти — улайверинг... Игнат Прохорич, салом! Ишлар қалай?

Иккинчи бригада бошлиғи Игнат Прохорович Круглов трубкага гўлдиарди:

— Омонмисан Захарич? Кун ҳам жуда ажойиб бўляпти-да! Шунга айтмоқчи эдим.

— Далаларнинг ҳаммасига ёғдимиз?

— Ҳаммасига. Кўрпа бўлиб ёйилди-қолди. Эзиб ёғди жуда, фақат йўл масаласи чатоқ, машиналар кузовигача ботиб қолаяпти. Корнеев келиб қолди, сўнгги километрларни пиёда юриб келибди бечора. Унга аравача бердик, Горбатёнконинг бригадасига кетди.

— Сигирхоналар қалай?

— Дуруст, бир нави. Чўчқажонадан бир оз чакка ўтди. Ҳечқиси йўқ, чўчқа балчиқни яхши кўради. Яқинда янги похсл билан қайта ёпамиз. Менга қара, Захар Захарич, икки комбайнимизнинг мотори ирамай турибди. Битта «С—80»нинг колесчатий баши ҳам бузуқ.

— Нима бўлди? Бош инженерни юбораймикан? — сўради Большаков.

— Йўқ, фойдаси йўқ, бизнинг устахонада тузатиб бўлмайди. Сизларнинг механика устахонангизга юбориш керак. Йўл сал элақага келсин — йиғиларни жўнатаман сизлар тарафга.

— Бўпти, майли.

Раис жим бўлиб қолди, йўгон тақага ўхшаган мўйловини чимдилаб терта бошлади.

Кейин Захар, кавбати билан, учинчи, тўртинчи ва бешинчи бригада билан гаплашди. Ҳамма жойда ёмғир ёққан, ҳамма ерда ишлар жойида эди.

Ниҳоят раис қорозларга тутинди.

Сўнгги накладнойга имзо чежиб бўлиши билан кабинетта Зиновий Маркович кирди. Ҳар кун шу сакдорларди. Захар бир вақтлар, бухгалтер бу дақиқа-

ни қандай сезишини билгиси келди, лекин бефойда истагидан воз кечди.

Бухгалтер раис ҳузурига, унда иши бўлса ҳам, бўлмаса ҳам кираверарди. Бордию битта-яримта жуда зарур иш билан келиб қолса ҳам у барибир ўз навбатини ҳеч кимга бермасди. «Хўш, нима қипти, — дерди у ҳар қандай одамга ҳам. Молия иши молиялигича қолади. Менинг раисда ишим бўлмаса, раиснинг менда иши бўлиши мумкин».

Бугун унисининг ҳам, бунисининг ҳам иши бор эди. Район промкомбинатининг ғишт заводи счётини расмийлаштириш, юз тонна цемент ва ўн икки тонна водопровод қувурлари ҳақини кооперацияга бугун эрта-лаб тўлаш ҳақида кеча келишиб олган эдилар.

Захар ҳужжатларни кавлаштирди, деразага қараб ўйланиб қолди. Идорадан ярим километрча наридаги тепаликда аллақанча тахта тахлаб қўйилган, тунги жалада қолган қизил ғишт уйилиб ётибди. Шуларнинг бари сув минораси қуриш учун тайёрлаб қўйилган.

Зелений Дол қишлоғидаги чорвачилик фермаларига водопровод ўтказилганига кўп бўлган. Аммо деярли ҳар бир ферма учун, алоҳида сув чиқаришарди. Чорвани суғориш керак бўлса, бас, сув чиқарилавериларди. Электромоторлар билан насослар эса аллақачон ишдан чиққанди. Кўп йиллар мобайнида занглаб кетган водопровод қувурлари кўпинча, айниқса, қишда ёрилар ва алмаштиришга эҳтиёж туғилиб қолган эди. Аммо бу арзонга тушмайди.

Фақат фермагагина эмас, колхозчиларнинг хонадонларигача сув берадиган қудратли водопровод қуриш Большаковнинг кўпдан бери етолмай келган орзуси эди. Утган йили қишда эски моторларни, қувурларни, насосларни алмаштириш неча пулга тушади-ю, янги водопровод қуриш неча пулга тушади, хомчўт қилишди. Натижада янгиси анча қимматга тушиши маълум бўлди. Шундай бўлса ҳам янгисини қуришга қарор қилишди.

Ҳозирча сув чиқарувчи минорага пойдевор қўйишди. Эндиликда пули тўланиши кўзда тутилган цемент, ғишт ва қувурлар ҳам водопроводга мўлжалланган эди.

Захар хўрсинди, олдида турган қоғозларни яна бир титкилаб чиқди.

— Ҳисобимизда ўзи қанча пулимиз бор, Зиновий Маркович?

— Қанча деяпсизми? Шу бугунги кунда ўн минг икки юз икки сўм ўттиз саккиз тийин,— тутилмай деди бош бухгалтер.

— Қанақа даромад кўзда тутилади?

— Ўзинг яхши биласан. Сут топширяпмиз. Яқинда кўк топширамиз, Клавдия Никулинанинг бодринглари гуллаб қолди.

— Ҳали бунга анча бор, — яна хўрсинди раис.

— Бугдой сотишга шартномамиз бор...

— Шартномани гапиришнинг нима кераги бор! — бухгалтернинг гапини бўлди раис. — Аввал бугдойни ўстириш керак.

Ёпиқ эшик ортида овозлар эшитилди. Большаков ҳам гараж мудир, ҳам автомеханиклик базифасини ўтовчи Сергеев билан колхоз прораби Иван Моторин келганлигини билди.

— Нарироқ туринглар, халақит берманглар, Захар Захаричнинг ёнида Зиновий Маркович бор,— қатъий огоҳлантирди қиз овози.

Ҳисобчининг бу огоҳлантириши, негадир доимо Сергеев билан Моторингагина қаратилган бўларди. Ҳар гал уларнинг гўлдираган овози эшитилиб: «Сен-чи, қизалоқ, ўзингни сальдо-бульдойингни бил. Ростакам ишларга аралашма. Арзимаган ишлар билан раисни вақтини олишади!» дейишарди.

Аммо иккови бухгалтернинг кабинетдан чиқишини сабр билан кутишарди.

— Ростданам, — деди Большаков овозларга қулоқ тутиб, — автомашина масаласи қалай?

— Разнарядка бўйича бизга учинчи кварталга бориб, икки самосвал билан «ГАЗ» беришади.

— Мен маблағ маъносида сўраяпман.

— Маблағ маъносида? Олдиндан бўлиб қўйилса, яхши бўларди.

— Хўш?

— Нима хўш? — одатига кўра қайта сўради бухгалтер. — Келаси ой бирон тирқиш қўймайман, Захарич, буни билиб қўй. Бир тийин чиқармайман.

— Ҳай, чиқармасанг чиқармаёқ қўй. Машина ҳақини қанча тез тўласак, шунча яхши, — охишта деди Большаков. — Фақат, ундан олдин... Олдин коопера-

циядан шифер сотиб олишимиз керак. — Раис ҳамма қоғозларни йиғиштириб бухгалтерга тутқазди. — Ҳаммасини қайта ёзиб чиқиш керак, Зиновий Маркович. Кеча кечқурун шифер масаласида район матлубот союзи билан келишиб қўйдим. Нонушта қилиб олгинда, районга жўна, уларда борини олиб кел. Бўлмасам, бошқалар олиб кетиб қолади. Келаси ҳафта, нима қилсанг ҳам, водопровод материалларининг пулини тўла. Кейин ихтиёр ўзингда — тирқиш қолдирмай қўя қол. Тамом.

...Гараж мудирини остонадан ўтар-ўтмас бақириб, бир ҳафтага қолмай, жуда нари борса, икки ҳафта ичида уни бурда-бурда қилиб ташлашларини уқдира кетди. Ҳамма машина сўрайди, унда бўлса ҳеч вақо йўқ.

«Ҳеч вақо» ҳам талайгина эди — зеленодолнинг биринчи бригадасига раиснинг «газик»идан ташқари, ўн иккита автомашина биркитилган эди. Аммо Ручьевкада, Круглов бригадасида икки машина ортиқлиги Сергеевга тинчлик бермасди. У бежиз тўполон қилмаётганди, чунки разнарядкадан хабардор эди.

— Бақирма, бақирганинг билан ҳеч нима ололмайсан, — уни тўхтади Большаков. — Айтдим-ку, сенга янгисидан битта машина беришим мумкин деб, ортиқ кутма... Хўш, қурувчиларнинг ишлари қалай?

Колхознинг энг яхши дурадгори, печкачиси, гишт терувчиси Иван Моторин чоққина бўлса ҳам чайир бир киши эди. Қурувчиликка оид касб ичида у билмагани йўқ эди.

— Қурилиш фронтидаги ишлар ахбороти яхши, Захарич, — деб гап бошлади у хотиржам ва шопилмайгина. — Горбатенко бригадасидаги клубга лавҳа қоқаверсангиз ҳам бўлаверади. Тўғри, деразасига ойна солиш керак, лекин қария Петровичнинг тоби қочиб қолди.

— Унга нима қилди?

— Нима десам экан... — тутилиб қолди Моторин. — Сабабли деса бўладими-йўқми, билмадиму... Қизини узатди.

— Нима, бригадангизда ундан бўлак ойначи йўқми?

— Ойначини-ку, топардик-а. Аммо арзимаган бир нарсага муҳтожмиз. Олмос бутун қишлоқда бит-

та. Петровичдаги олмос ўзиники, чол ҳеч кимга ишонмайди. Кутишдан бўлак иложимиз йўқ. Қолҳоз учун ўнтача олмос сотиб олиб қўйсак, дейман...

Большаков, устидаги «Область партия конференцияси делегати» деган зарҳал ёзуви ўчиб кетган қалин блокнотни олди ва чилангарлик станогни, комбайнлар, тракторлар ҳақидаги ёзув ёнига олмослар ҳақида ҳам белги қўйди.

— Притворов бригадасидаги сигирхона нима бўлди? — сўради Захар блокнотни тортмага солиб қўяётиб.

— Стропил қўйилган. Эртага ёпишни бошлаш керак. Яна похол ёпамизми?

— Йўқ, энди похол ёпишни бас қилайлик. Кечқурун у ёққа шифер жўнатаман. Водопровод масаласи бундай, Иван: минорада ишлаётган одамларинг бузоқхона томидаги чириган похолларни олишсин. Униям шифер билан ёпамиз. Шифтини кўриб қўй, мустаҳкамлаш керак бўлади.

— Кўраман. Водопровод тўхтаб турадимми?

— Бир ҳафтача тўхтатиб турамиз.

Роса соат тўққизда, район марказида иш куни бошланиши билан Большаков район партия комитети секретари Григорьевга телефон қилди.

— Запас қисмсиз ўтириб қоламиз, — охистагина деди раис деразадан офтоб нурига фарқ бўлган кўчага кўз ташлаб. — Фондни-ку, олиб бўлганмиз-а, шуям фонд бўлди-ю! Райком бирор ёрдам қилолмайдимми?

Нарироқда бригадир Устин Морозовнинг уйи кўзга ташланиб турарди. Дарвозадан бригадирнинг хотини Пистимея чиқди, бир дақиқа тўхтади, атрофга аланглади, чиройли дуррасини бақбақаси тагидан ўтказиб боғлади ва йўлни кесиб ўтди-да, лип этиб ёнидаги жин кўчага кириб кетди.

Большаков қовоғини уйди. Пистимеянинг қаёққа йўл олганини у биларди.

— Ҳа, ҳа, эшитяпман... — Захар Захарович чўчиб тушди. — Қийин дейсанми?.. Қийинлигига тушунаман. Лекин илож қанча? Пичан ўрими келиб қолди, у ёқда йигим-терим бошланади... А-ҳа, раҳмат... Шаҳарда бўласанми? Қачон?.. Менга қара — келишиб олайлик, мен ҳам етиб бораман. Икковлашиб йўлни излаб кўрамиз... Ажаб эмас, бир нима чиқса... Иложини топса

бўладиган йўларини кўрсатиб қўйишга ҳаракат қиламан...

Трубкини қўйгандан кейин ҳам Захар қовоғини уйганича деразадан кўчага қараб тураверди. Кўчада, ҳалқобларни айланиб ўтиб, йўл чеккасидан бир неча кампир ўтиб борарди. Бир нечтаси қўлидаги ҳассаси билан кўрлардай йўлни пайпаслаб қўярди.

Морозовларнинг уйидан ўтгач, кампирлар ҳам ҳозиргина Пистимея кириб кетган жин кўчага шўнгишарди. Жин кўча охирида, қишлоқ чеккасида баптистларнинг ибодат қиладиган уйи бор эди.

Бу уй Захар учун ҳам, бошқалар учун ҳам кўзга тушган хасдек эди. Диндорларнинг бу уyesi туфайли у озмунча аччиқ таъналар; маломатлар эшитдимиди! Районга мажлисга борди дегунча, танаффусда бирор кимса Большаков ёнига келиб, шу масалани қўзғайди. Ҳар гал ҳазил-мутойиба билан гапиришарди. Лекин барибир, ҳазилнинг таги зил-да. Захар Большаков бу диндорлар уясини нима қила олади?! Қандоқ бўлса шундоқ турибди. Ун-ўн беш йилдан бери аҳвол шу.

Революцияга қадар Зелений Долда фақат православ черкови бўларди. Аммо қишлоқдаги кампирлар ичида ўн чоғли баптистлар бор эди. Гражданлар уруши охиригача улар кўзга ташланмасди, овози чиқмасди. Кунлардан бир кун Федосья Лагуткина деган кампир, ҳассасини дўқиллатиб идорага, Захар ёнига кириб келди.

— Шу дейман, болам... ана шу иш билан келувдим... Православ попини-ку, думини тугдиларинг, майли, баптистлар эндиликда ҳалигидай... Совет ҳукумати ижозат берганини ҳисобга олиб, сендан айланай... Ундан ташқари, ҳар ким билганича топиниб юрганидан кўра, пода мисол, кўплашиб, топингани яхши-да... Ғамимизни емасанг бўлмай қолди, айланай...

Кампир ундан баптистлар учун топинадиган уй очиб беришни сўраётганини Захар ҳадеганда дарров тушуниб етмади. Тушунгандан кейин эса, қуруқ чиқариб юборди.

Чиқариб юборди-ю, бу воқеани бутунлай унутиб ҳам қўйди. Умуман қишлоқдаги диндорларга унча аҳамият ҳам бермасди,— художўйлар ўзи унчалик кўп ҳам эмас. Озеркида православ черкови ҳамон ишлайди, зеленодоллик кампирларнинг кўпи ибодат қил-

гани ўша ёққа қатнайди. Баптистлар эса гоҳ биттасининг, гоҳ иккинчисининг уйида тўпланиб ибодат қилишади.

Анча йиллар шу зайил ўтиб кетди, Ватан уруши бошланиб, охирлашиб ҳам қолди.

Кейин уларнинг ибодати, ўша Федосья Лагуткинанинг бир қариндошига тегишли ярим хароба хонадондангина эшитиладиган бўлиб қолди. Кейин ўша томондан болталарнинг тарақ-туруқи қулоққа чалинди. Захар йўлини шу жин кўчага буриб, йўл-йўлакай кампир бошлаган ремонтни кўриб ўтмоқчи бўлди.

Аммо уй ёнида у Лагуткинани эмас, фронтга кетган бригадир Устин Морозовнинг хотини Пистимеяни кўрди:

— Шундай, Захар Захарич... Биз, шундоқ, Советга, Москвага ёзиб эдик... Ижозат беришди,— деди у.

— Қанақа советга? Нимага ижозат беришди?— тушунмай сўради Большаков.

Захарга нотаниш бир неча эпчил дурадгор ярим чириган тўсинларни томдан кўчириб, чурик дераза кесакиларини олиб ташлаб, ўрнига янгисини тайёрлашарди.

— Диний назорат Советига ёздик. Худога шукурким, ҳукумат ҳузурида шундай бир идора ташкил этилибди. Адолатдан эмас эди-да. Православларнинг тепасида бошлиғи бор, биз, баптистлар эса аллақандай бир етимчадек эдик. Ёнимизга кирадиган кимсамиз йўқ. Энди бўлса... Бизга ҳам жамоа бўлиб тўпланишга, ибодат қиладиган уй қуришга ижозат тегди дегман. Пул тўплаб, шу уйни сотиб олдик. Кўримсизгина фақат... Зарари йўқ, тузатиб оламиз. Сен... райисполкомдан сўра, биз ҳақимизда қоғоз бор...

Большаковнинг оғир хўрсиниб қўйишдан бўлак иложи қолмади.

— Етимликларингизга чек қўйилибди-да? Падари бузрукворларингиз тирилиб келибди-да?— хомушгина сўради у.

— Бу нима деганинг?— қуруққина сўради Пистимея бўғиқ товушда.

— Ҳм-м...

Мамлакатда диндорлар масаласида қандай йўл тутилаётганини ҳеч ақлига сиғдиролмасди Большаков. Урушнинг ўрталарида, қишлоқларда бирданига ҳар

хил диний жамоалар кўпайиб, черковлар, ибодат қиладиган уйлар очила бошлади. 1943 йилда СССР Министрлар Совети ҳузурида рус православ черкови бўйича Совет таъсис этилди. 1944 йилга бориб эса яна бир — диний маросимлар бўйича Совет таъсис этилди. Бу икки Совет — бири олиб, бири қўйиб, бутун мамлакат бўйлаб жамоа, секталарни кўпайтира бошладилар. Бунга халақит бериб бўлмас, бунинг асло имкони йўқ эди. Захар ўшанда, нечук бизнинг қишлоқ бу бе-мазагарчиликдан холи қолибди, деб юрарди. Мана, ниҳоят...

Уша куни уни яна бир нарса ҳайрон қолдирди. — «Биз баптистлар аллақандай бир етимча...» — деди Пистимея.

— Бу қандоқ бўлди? — сўради шунда ундан Захар. — Художўйлигингни биламан. Аммо сен, православ мазҳабида эмасмидинг...

— Гап мазҳабдами? Исомиз битта-ку... Ёш бола ҳам эътиқод қилиб ўқиса, мағзининг мағзини чақаверади, — ноаниқ жавоб қилди Пистимея. — Биз қонунга кўра иш тутяпмиз. Қоғозимиз бор, деяпман-ку.

Райисполкомда, дарҳақиқат «қоғоз» бор экан. Большаков у ердагиларга, бундан раисни хабардор қилиб қўйилса яхши бўларди, деганида совуққина жавоб олди:

— Дин — нозик масала, биласизми бунди. Айниқса ҳозир, уруш кетаётган бир маҳалда. Диндорлар ҳам энди... ҳа-а... илгаригидай жоҳиллар эмас. СССРда христианлик ҳозир халққа муҳаббат, ватанпарварлик, немис фашистларига ғазабни тарғиб қилади. Ҳеч бўлмаса Озеркидаги черковимизга бир кириб ўтинг. Диндорлар ибодати чоғида бизга ғалаба тилайди...

— Худди шундай бир дақиқада шу диндорларга бир нарсани уқдирмоқ керак... Ғалабани олло юбормайди, балки халқ ўз кучи билан эришади, шунди уқдирмоқ даркор...

Шунда Захарни жаҳл билан силтаб ташладилар:

— Қанақасиз ўзи! Ҳозир диндорларнинг кўкрагидан итариб ташлай олмаймиз. Тушунинг керак! Ундан ташқари... Ҳеч бўлмаса ўзингизнинг колхозингизни олайлик. Диндорлар, атеистлардан кўра ёмон ишляптими?

Дарҳақиқат, тўғри эди — диндорлар асло ёмон иш-

лашмаяпти. Ҳатто Пистимея Морозова ҳам кечаю кундуз даладан, фермадан бери келмай ишлайди. Захар қайси ишга қўямасин, у индамайгина, бурнидан тортса йиқилгудек бўлган чоқларида ҳам нолимай сидқидилдан ишларди. Ҳатто Захар, Пистимеянинг ҳориб-чарчаган аёлларга, аёлларга хос юмшоқлик билан далда бериб, эрларига фронтда бундан ҳам қийинлигини уқдирганини бир неча бор эшитганди. «Ҳеч қиси йўқ, — дерди у. — Керак бўлгандан кейин ишлаймиз-да. Ибодат қилиб, дам оламиз — руҳимиз ҳам, жонимиз ҳам яйрайди...»

— Диндорларингизни хафа қилиб қўйманг. Уларнинг ҳолидан хабардор ҳам бўлиб туринг. Тинч-омон бўлишсин, ишқилиб...

Райисполкомдаги суҳбат шу йўсин хотима топди. Аслини олганда бу суҳбат Захарга ҳеч нима бермади. Негаки у, диний сиёсатнинг маънисига тушуниб етмади. Маслаҳатга амал қилиб диндорларни хафа қилмади. Ҳолларидан хабар олиб турди.

Шунча йилдан бери диққатга молик «ҳеч нима» бўлмади. Фақат мана бу, ҳаммавақт янгигина бўёқдан чиқиб озодагина турадиган, нимаси биландир пасха байрамида бўяладиган тухумни хотирлатувчи бу уйни кўрганда кўнгли кетади.

Кампирларнинг орқасидан бир оз қараб тургач, Большаков кулдонни чиқинди саватига қоқди, столдаги қоғозларини тартибга солди, шиша сиёҳдоннинг металл қопқоғини ёпди ва дарё томон йўл олди.

Мана, неча-неча йилдирки Захар, ҳар куни эрта-лаб, нонуштадан олдин Светлиханинг муздек тиниқ сувида чўмиларди.

Бу одатига бугун ҳам амал қилди у.

Сувга калла қўйиши билан бадани қизиб кетди. Захар томоқ қириб, пуфлаб дарёнинг ўртасига сузиб борди. Оқим суст бўлишига қарамай, сезилар-сезилмас бўлса-да, уни анча қуйига оқизиб кетган эди. Захар оқимга қарши ётди ва қўлини ҳаракатга келтириб, салқин тўлқинни елкаси, кўкраги ва оёғида ҳис этиб роҳатланиб суза кетди.

У доимо ёнида ечинадиган ҳайбатли харсанг тўғрисиغا етганда, бурилиб, соҳилга қараб кетди.

Қуёш тафтида исинишга улгирган шағалга чиқиб келганида унинг бақувват, қорайган баданидан буғ

чиқиб турарди. Чўмилган чоғида ёзилган мушаклари диркиллаб турар, кулрангга мойил кўзлари ўғил болаларга хос шўх ва мақтанчоқлик билан чақнарди.

Агар оқ оралаган сочи билан мўйлови-ю, пешонаси ва кўзлари атрофидаги ажинлар бўлмаса, бегона одам унинг ёши нечадалигини айтиб бериши гумон эди. Аммо то шу чоққача уни қария деб аташга ҳеч кимнинг тили бормасди... Аслини олганда юзга ажин тушириб, сочни оқартирадиган сабаблар оз дейсизми.

Ваҳоланки Захар Большаковнинг ёши олтмиш бешга бориб қолган эди.

Захар шағалга ўтирди, офтоб нурларида дағал тортган елкасини ҳузур қилиб офтобга тутди, папирос чекди ва Светлихага кўз тикди.

Бу ажойиб тайга дарёси офтобда жилоланиб, тинмай оқади. Нималарни кўрмади у. Қачонлардир у, зеленодолликларнинг қолчакчилар узиб ташлаган каллаларини, атроф қишлоқлардаги отиб ташланган партизанларни ўз бағрига олган эди (илк бор у, илиқ оқшомларнинг бирида, Марья Воронова билан Захар Большаковларнинг ота-онасини оқизиб кетган эди). Светлиха яна қўл-оёғи боғланиб, тириклайин дарёга ташланган одамларни оқизиб, қоя тағидаги гирдобда чир айлантирган ва мурдани нарига, қаёққадир пастга олиб кетган эди. Бу дарё суви неча-неча бор ёнғини ўзида акс эттириб, илиқ инсен қони билан бўялди.

Захар шуларни эслайди, унутмайди.

Аммо бутун мамлакатни қамраган бошқа бир тошқин ҳар қандай манфурни супуриб, парчалаб олакетди. Шу қайноқ гирдобда зеленодоллик «ҳукмдорлар», замин узра абадулабад ҳукмрон бўлишни кўзлаган ака-ука Меньшиковлар ҳам ғойиб бўлди.

Меньшиковлар авлодидан фақат Филиппнинг хотини билан қизи Наталья қолди. Революциядан кейин хотини ақлдан озди ва бир неча йилдан кейин вафот этди.

Аввалига Наталья одамлардан ўзини олиб қочиб юрди. Лекин одамларнинг унга яхши муносабатда бўлганини, ҳеч ким ҳеч қачон отасини эслатмаганини кўриб кўнгли ёзилди, мойчечак тонгги қуёшга кулиб боққандек жилмая бошлади.

Наталья шу кунгача ҳам Зелений Долда яшайди. Қишлоқда колхоз тузганларидан кейин, қисқа ва

мазмундор қилиб, «Рассвет» деб атадилар. Колхозга экиладиган ер керак эди. Фақат бир вақтлари ёниб кетган жойлардаги майда дарахтларни, чакалакзорни кесиб, тўнкаларини кавлаб олиб ер очса бўларди. Арчазорни ҳам, малиназорни ҳам қўйишмади. Захар бута ва дарахтларни ўзи бел билан кавлаб, арқон билан отга боғларди-да, отни ҳайдарди. Ўша вақтдаги техника маълум эди.

Буни ҳеч унутмайди Захар. Яна жуда кўп бошқа нарсалар ҳам ёдидан кўтарилмайди.

...Захар толзор билан чакалак бўлиб ўсиб ётган қорағатлар оралаб иланг-биланг кўтарилиб кетган сўқмоқдан қишлоқ томон борарди. Кейин чакалак тугаб, айиқтовонлар гуллаб ётган унча катта бўлмаган ўтлоққа чиқди. Назарида осмондан қуёш зарралари сочилиб тушиб, ловиллаб товланаётгандек кўзлари қамашиб кетди...

Қуёшнинг ўзи эса коинотни сарғиш нурга гарқ этиб ҳамон тепага кўтарилиб борарди. Қишлоқдаги ранго-ранг тунука томлар унинг қайноқ нурида аллақачон қуриб қолганди, йўнилган тахталар билан ёпилганларидан эса ҳовур кўтариларди. Кўчалардаги ҳалқоблар, ремонт устахонаси ёнида саф тортган тракторларнинг ойнаси эса қора, яшил, зарқал тусда қаршисида нима бўлса шуни акс эттирарди. Кедрларнинг ҳўл учлари, ёмғирда ювилган полизлар ҳар тусда кўзга ташланарди.

Захар қишлоғи бўйлаб юришни яхши кўрарди. Ҳар бир четан деворигача болаликдан таниш қишлоқ йил сайин, соҳил ёқалаб, кенгайиб борарди.

Бир вақтлар тартибсиз, ҳар ким хоҳлаган ерида иморат қураверган. Уйлар яккам-дуккам кўзга ташланиб, қишлоқни тор ва хунук қилиб кўрсатарди. Ахийри Захар бошбошдоқликни таъқиқлади ва уй қуради-ганларга жойни шахсан ўзи ажратиб берадиган бўлди. Бора-бора қишлоқдаги иморатлар бир текис тизилди, кенг ва кўркам кўринадиган бўлди. Большаков кўчадан ўтиб борар экан, ҳар гал қачонлардир қурилган у ёки бу уйни, кўча янада кенг, текис ва чиройли кўриниши учун қандай қилиб ва қачон ўзгартирсак экан, дея ўйлаб боради.

Шу топда, ремонт устахонасига борар экан, Захар ҳеч нимани ўйламасди. Ҳув ўша йигирманчи йиллар-

да жароҳатланган қўлига бирдан оғриқ кирди. Бундай қараганда, саломатлиги жойида, ҳали бели бақувват, от фермаси мудир қовоғи солиқ Фрол Кургановдан бўлакка бўш келмайди (ҳар ҳолда Фрол ундан беш яшар кичкина-да), қўли эса кейинги пайтларда тез-тез оғриб туради. Начора, йил ўтган сайин ёши ҳам улгайиб боряпти. Энди ҳар кун эрталаб Светлиха оқими билан курашишга барҳам беришга тўғри келади. Ахир бир неча йил муқаддам қишда музни ёриб чўмилишга чек қўйди-ку. Энди у, ҳаммомнинг буғхонасида роса буғланганидан кейин, бирпас қорда юмалаш билан кифояланыпти. Шунда ҳам шамоллаб қолишдан қўрқиб, ўша заҳоти ўзини яна қайноқ буғхонага уради.

Устахонадан темир-терсакнинг тарақ-туруқ, жаранг-журунги эшитиларди. Захар комбайнлар турган ҳовлига етди.

Одамлар кўринмасди, аммо узоқдан бир овозни эшитди:

— Ҳазил ҳазил билану аммо бу, фалсафий масала. Шапалоқ эмас, тарсаки деб аталади. Айтишларича, бир олим шу масалага доир бир китоб ёзган эмиш. Олим ўша асарида икки хулоса чиқарибди. Биринчидан: қизларнинг шапалоқ уриши бизга қадим-қадимдан, ўтган асрлардан мерос бўлиб келган бўлса; иккинчидан: шапалоқ муҳаббат билан бирга кирган ҳаёти-мизга.

«Митька Курганов тилини қайрашга тушибди», — дарров таниди Большаков.

Комбайн ортидан кулги эшитилди, кимдир:

— Митяй, бу дейман, юзингга совуқ компресс қилсанг бўлармиди. Нега шапалоқ урди ўзи? — деб сўради.

— Эҳ азизим! — хитоб қилди Митька. — Йигирма асрдирки, инсоният, аёл кишининг кайфиятига нима таъсир қилишини аниқлай олмай гаранг. Сен бўлсанг мендан сўраб ўтирибсан.

— Шошма, гапни бўлма. Ўша олим яна нима депти?

— У ёғига яна ҳар хил мулоҳазалар ва мисоллар, — давом этди Митька. — Ҳудда қизиқ фикрлар бор. Айтишларича, эркаклар эртами-кеч, барибир, ана шу муҳаббат деган дардга гирифтор бўлар эмиш. Шу-

лардан тўқсон тўққиз фоизи, мана неча-неча минг йил мобайнида шапалоқ еб келади...

Комбайн орқасидагилар пиқ-пиқ кулиб гап қўшишди:

— Йўғ-е?

— Йўғ-е дейди-я! Ўша олим — ҳалол меҳнаткаш кимса. Шу олим ҳатто, урилган шапалоқларнинг бари-га кетган куч жам қилинса, шундай кучли зарба ҳосил бўлишини ҳисоб-китоб қилибдики, бу зарба Кавказ тоғини чилпарчин қилиб ташлашга қодир эмиш... Ҳа-а, Захар Захарич, салом!— ҳеч нима бўлмагандай қичқирди Митька ва раисни кўрибоқ папиросни товони билан эзгилади-да, ўрнидан ирғиб турди.

Кула-кула бошқа ремонтчилар ҳам туришди.

— Демак, чилпарчин бўларкан-да?— сўради Захар.

— Худди шундай, Захар Захарич. Чангини чиқариб юборади,— пешонасидаги сочини силкитиб деди Митька.— Бундан чиқди, биз гуноҳкор бандалар, инсониятнинг эркаклар зоти чидамли экан, деган хулосага келамиз.

— Бир вақти соати келиб, қизлар сочингни биттадан юлиб ташлашмасайди.

— Ҳар бир қизга хотира керак бўлса, марҳамат. Сочим садақа бўлсин.

— Оҳ, Митька, Митька!— бошини чайқади Захар.— Сочинг экан-ку, уриб каллангни ҳам ёришади. Кавказ тоғларининг мустаҳкамлигини билмайман, аммо калладан ажралишинг тайин.

— Рост айтасиз, Захар амаки,— тасдиқлади тўсатдан Митька овозини пасайтириб.— Шапалоқ ейиш лимитини олиб бўлганман, ҳа. Анчадан бери, сочимни шу ердаги қизлардан бирининг қўлига топшира қолсам, деб юраман... Ҳар куни юлқилай қолсин.

— Уйланмоқчимисан дейман?

— Маънавий жиҳатдан бир йил, ярим йил эпақага келай-чи...

Захар устахона мудирин кабинетига кирди.

Солярка ҳиди анқиган хонада уч киши ўтирарди: миқтидан келган, бесўнақай, қўлларининг томирлари ирғиб чиққан мудир Филимон Колесников, биринчи бригада бошлиғи, қора соқолли Устин Морозов ва район газетаси редактори Смирнов ўтирарди. Смирнов

ёмғирпұш кийиб юрганига қарамай, юриш-туришидан асли қарбий одам эканлиги билиниб турарди. Колесниковнинг олдида район газетаси ётарди, аммо гап район ишлари хусусида эмасди.

— Биз албатта, американинг бу базаларини тинчлик йўли билан йўқотиш тарафдоримиз, — дерди устахона мудир бақувват муштини диққат билан кўздан кечираркан. — Яна мана бу қўллар билан йўқотишга тўғри келмасайди. Сен нима дейсан, Петр Ивакович?

— Салом, — деди Захар фуражкасини илгичга ила туриб. — Жаҳонга доир муаммо устида бош қотираяписизларми?

— Бўлмасам-чи... Беихтиёр, ўзингдан-ўзинг бош қотираркансан, — деди Колесников.

— Бир иш билан келувдим, Филимон. Тушликкача Ручьевкадан икки хаста комбайн мотори билан трактор коленвали олиб келишади. Ишинг кўпми?

— Ишимиз кам бўлган вақт бўлганми ўзи? Нимаям қилардик... Нима бўпти уларга?

— Билмадим. Кругловнинг айтишича жиддий.

— Майли, кўрамиз. — Колесников қалин дафтарни ёнига сурди, анчагача ниманидир кўздан кечириб, ҳисоблаб кўрди. — Гап мана бундоқ, — давом этди у дафтарни нари суриб қўйиб. — Сенинг фикринг қандоқ, Петр Иванович?

— Ёшинг нечада, Филимон Денисич? — сўради жавоб ўрнига Смирнов.

— Ўнингчи йилда туғилганман. Кузда роппа-роса элликка кираман.

— Шундан неча йилини жангда ўтказдинг?

— Қанча бўларди... Бутун Ватан урушини, сен каби, бошидан-охиригача урушда бўлдим.

— Хўш, қалай, шунча урушганинг бас эмасми?

Филимон чуқур хўрсинди, кирлигидан ялтиллаб ётган шимининг тиззасига тўка-тўка махорка ўраётган Устин Морозовга қўлини чўзди.

— Сирасини айтганда, уруш жонга тегди. Аммо ростига кўчиладиган бўлса, ким қўйибди менга солдатликни! Менга доим, сафда отлар қаторида турган сигирга ўхшайсан, дейишарди. Мана бу қўлларим билан, — деди Филимон белкуракдек кенг кафтини кўрсатиб, — бу қўллар билан одатдаги паншахами, курак ёки гайка калитиними ушлаганим маъқулроқ... Улар

ахир ўз ихтиёрлари билан қуролсизланишга, базаларни йўқотишга рози бўлишмайди.

— Базани йўқотиш учун қуришмаган-ку, — ми-йиғида кулди Устин, шимидан мой босиб йилтиллаб кетган тамаки халтасини қайтиб оларкан.

— Уруш кимга керак ўзи? — деди Колесников папиросини тутатаётди.

Большаков Смирнов ёнига ўтираётди деди:

— Керак одамлар ҳам йўқ эмасдир.

Кабинетга жимлик чўкди. Фақат Устин бош чай-қаб туриб:

— Кимга ҳам керак бўларди? — деди.

Газета редактори кўзини сал қисиб, киприк қоқмай, раисга қараб турарди. Филимон Колесников аллани-мани олмоқчи бўлиб стол тортмасини очди-ю, яна фикридан қайтиб, ёпиб қўйди.

— Тинчликни мен шундай тушунаман, — давом этди Большаков. — Балохўрларни кунпаякун қилган-миз. Синган оёқларини судраб қочиб қолганлар эса сичқоннинг ини минг танга, дея қоронғи ковакларга ўзини уриб кетишган. Унақаларнинг кўпчилиги ўша ковакларда димиқиб, аламига чидолмай итдай ўлиб кетган. Эҳтимол битта-яримтаси ҳозир ҳам тирикдир. Шилиққуртдай бирор тирқишда пайт пойлаб умидвор бўлиб сасиб ётгандир.

Устин Морозов тагидаги стул гичиллади, у ўрни-дан қўзғолиб, Колесников рўпарасида столда турган кулдонга папиросини эзгилаб ўчирди. Аммо шу заҳоти яна киссасидан тамаки халтасини олиб деди:

— Унақалар қолмаган. Нимадан умид қилади ун-дайлар?

— Ҳеч бўлмаганда Америка бомбасига таяна-ди, — деди Захар.

Газета редактори деди:

— Бундайлар, ҳар жой, ҳар жойда ҳали ҳануз уч-райди. Уруш вақтида талайгина эди бундайлар. Қиш-лоқларда староста ё полицаё бўлиб юришди. Кўплари-ни тутиб жазоладик. Лекин биттаси...

Смирновнинг овози бирдан титради, ўрнидан тур-ди, хонадаги ягона дераза ёнига борди, девор тагидаги тунда ўтган ёмғир ётқизиб қўйган кўкатга тикилиб бирпас турди. Кейин шу турган кўйи давом этди:

— Шунақа старосталардан бирини тутолмай қол-

дим. Мен туғилиб ўсган қишлоқда, бутун оккупация даврида, роса қутурди. Бутун оиламни — отам, онам, қаллиғимнинг бошини еди... Менинг батальоним қишлоқни олди. Аммо у аблаҳ қочиб қолди...

— Эҳ, афсус! — маъқуллади Морозов. — Чакки қилибсан-да!

— Шунақа бўлиб қолди-да. Ўзим оғир яраланган эдим, ҳушимга келганимда...

— Бунақалар ҳали ҳозир ҳам бўлса ажабмас, — деди Морозов. У севган одатига кўра, тиззаларига таяниб, оёқлари орасидан бўялган полни томоша қилиб ўтирарди. — Қаллиғингизнинг исми нима эди?

— Исми чиройли эди — Полина.

— Поля де? Ростдан ҳам чиройли экан, — деди Морозов, бошини хиёл чайқаб.

Хонага яна жимлик чўкди. Филимон газетани тахлаб, стол ёнидаги этажеркада турган газеталар устига қўйди.

Раис гапга аралашди:

— Шубҳаданмасанг ҳам бўлади, шунақалар бор, Устин. Бизнинг қишлоқда ҳам Меньшиков деган ака-ука қулоқлар бор эди. Сен уларни билмайсан, албатта, аммо Филимоннинг эсида бўлса керак.

— Эшитишга эшитганман. Лекин эсимга келмаяпти, — деди Колесников. — Ёш бўлган бўлсам керак.

— Аммо мен, уларни ўла ўлгунимча унутмайман. Йигирманчи йилдан кейин ғойиб бўлишди-қолишди. Ким билади, тирик бўлса бордир ҳозир ҳам. Акаси, Филипп ҳозир бўлса саксонга борган бўларди, ахир одам юз йил ва ундан ортиқ ҳам яшайди-ку. Укаси Демид олтмишга бориб қоларди. У мендан бир-икки ёш кичик эди, чоғи. Уруш вақтида икковиям ҳали бақувват эди... Сенинг қишлоғингдаги ҳам шундайларнинг уруғидан бўлса керак...

— Бўлса бордир... — секингина деди Смирнов.

Филимон Колесников деразага қаради:

— Иришка Шатрова келяпти бу ёққа.

Иринанинг номини эшитиши билан Большаков беихтиёр ўрнидан туриб, илгичдан шапкасини олди.

— Эҳ, чатоқ бўлди, қочиб қутулишнинг ҳам иложи йўқ! — ачиниб деди у. — Ҳали узоқдами?

— Келиб қолди, — деди Колесников. — Қочиб қутулиб бўлмайди... Сенга келмаётгандир балки.

Аmmo Ирина Шатрова ранси излаб келаётган эди. Деразадан тушиб турган офтоб нури Колесников кабинетини иккига бўлган эди. Қичкинагина, ориққина қиз остонани ҳатлаб ўтиб, шу нурга фарқ бўлганича, кўзини қисибми, жилмайибми турарди. Қиз шу даражада возик эдики, шу дақиқа икки бўлак бўлиб кетадигандек кўринарди. Офтоб унинг силлиқ сочларида акс этарди, кўкрагига қадалган оддий, арзон тўғноғичида яшил, мсвий, пушти бўлиб товланарди, енгилгина чит кўйлагидан ўтиб, узун, ориқ оёқларини аниқ кўрсатарди. Қиз бундан албатта, беҳабар эди. Мабодо бун билса, унга тикилиб турган тўрт эркакдан уялган бўларди. Кабинетда ўтирган ёшш улуғ эркаклар ундан кўз усмай ўтиришарди. Шу дақиқада қиз шу ёруғ оламдан, дераза ортида жўш урган ҳаёт қучоғидан келган одамга ўхшамасди, агар офтоб нури сўнса, у ҳам ғойиб бўладигандай кўрибарди.

— Вой-бўй, мунча чекмасаларинг! Қайиқ қўйсанг, сузиб кетади-я, бу тутунда!— деди қиз ва ёпиқ дераза ёнига чошиб бориб, очиб юсрди.

Шу тўрт эркакнинг бири унга бошқача кўз билан қаради чоғи, қиз бунни сизди-ю, чаққон ўгирилиб деди:

— Устин амаки, нега менга бундай тикилиб қолдингиз?

Морозов қоп-қора кўзини оқиста ерга тикди, яна букчайди ва ялтиллаб кетган тизгасига тирсагини тиради.

— Сенга ҳаммамиз қараямиз,— деди Захар.— Жудаям чиройли кўриниб кетдинг ҳозир.

Ирина рансга ўгирилиб қаради-да, деди:

— Захар амаки, менга эмас, анави деразага қаранг. Агар... Ҳалиям бўлса гўзалликни ҳис этишни унутмаган бўлсангиз...— Ирина Шатрова ганини тутатмай, қўли билан деразани кўрсатди.

Деразадан ўртамиёна, боғчаси қатор кетган тўғри кўча кўринарди. Боғчанинг ҳар бирида гулзори бор эди.

Кеча ёққан ёмғирда чайилган картошкагул ва гладиолуслар тиниқ томчиларни ерга тўқиб гулзорда чайқалиб турарди. Баҳорда қурилган тахта йўлка уйлари-нинг томи каби қуёшда ҳовур чиқариб турарди.

Колхоз ранси ўрнидан турмасдаёқ, беихтиёр деразага қаради:

— Қараяпман...

— Чиройлими?

— Дуруст...

Ирина лабини қон чиққудай тишлади.

— Анави-чи?

— Нима?— сўради Большаков.

— Лой чаплаётган юк машинангиз-чи?

Кўркамгина кўча бўйлаб, беш тонналик юк машинаси гилдираги ярмигача лойга ботиб, ҳаммаёққа лой чалпиб, устахона томон келарди.

Автомашина кўча бўйлаб чуқур из қолдириб келарди. Йўлкага лой чаплашган, боғчалар ҳам лойга беланган эди. Кўчанинг бояги кўркамлигидан асар қолмаганди.

— Хўш?— тантанавор деди Ирина бош силкиб.

— Қуриб қолади,— деди Захар ва қўллаб-қувватлашларини кутгандек, кабинетда ўтирганларга қаради.

— Лой мой эмас. Қуригандан кейин уваланиб тушади,— деди Морозов.

Колесников ҳеч нима демади, фақат елкасини учириб қўйди. Газета редактори эса, қизиқсиниб гоҳ қизга, гоҳ колхоз раисига қарарди.

— Эҳ, сизни қаранг-у!.. Петр Иванович, наҳотки кўрмасангиз...— Иринанинг лаби титради, қўйкўзлари жиқ ёшга тўлди.

— Шошма, шошма...— Захар ўрнидан турди.— Йўлка қурдикми? Қурдик. Кўчани асфальтлаймиз... вақт-соати келиб, ҳамма кўчага асфальт ётқизамиз.

— Намунча териларинг қалин!— алам ва нафрат билан деди Ирина.— Сиз ҳам шундайсиз. Филимон амаки,— қиз Колесниковга ўгирилди.— Ахир шу кўча устахонангизга келадиган йўл-ку... автомашиналар ҳам, тракторлар ҳам. Биринчи навбатда шу кўчани асфальтлаш керак...

Колесников калласини кўтарди, оқ оралаган, тикандек қаттиқ сочини силкиди.

— Тўғрилаймиз деяпти-ку, раисимиз... Яна нима дейсан?— деб гапдан тўхтади у энсаси қотиб турган Иринага кўзи тушиб.

— Ҳеч нима. Шундай бир эртақ бор. Шайтон мужикдан қарз бўлиб қолибди. Мужик қарзни қистаб келибди, шайтон бўлса: «Эртага бераман», дебди. Эртасига келса: «Яна бугун келибсан-да? Ахир эртага

бераман демабмидим», деярмиш. Ҳозиргача ҳам шундаймиш...

— Менга қара, Ирина-малина. Эртакнинг ўрни эмас,— жаҳл билан қизнинг гапини бўлди раис.— Ҳали мени қарздор қилиб қўйганинг йўқ чоғи...

— Сиз мендан эмас, халқдан қарздорсиз!— деди Ирина, бўш келмай.

— Йўғ-е...— чўзди Захар ва: «Бу гапга эътироз билдириб бўладими!» деган каби қўлини ёйди.— Аммо ҳозир асфальтдан бошқа ғамим бор. Ҳавонинг қанақа келганини кўраяпсан-а?! Мана,— раис чўнтагидан аллақандай қоғоз чиқариб, Иринанинг шундоққиқа бурни ёнида силкиди,— июнь ва июль ойи бошдан-оёқ ёгингарчилик бўларкан. Пичан ўрими чоғида ёгингарчилик...

Ирина унинг қўлидан қоғозни юлқиб олди ва икки қўллаб столга Колесников олдига қўйди.

— Гапни бошқа ёққа бурманг, Захар амаки! Менинг тилагим шуки, ёгингарчилик бўлса ҳам, лойгарчилик бўлмаса.

— Э-э!..— ҳорғин қўл силтади Захар ва гап тамом дегандек фуражкасини бошига қўндирди.

Бу Ирина Шатрованинг дастидан жонимда жон қолмади, деб нолирди Захар. Ҳали, йўлка қуриш керак, дейди, ҳали шаҳарга бориб идора учун зарҳал билан ёзилган ойнабанд лавҳа буюриш керак дейди, ҳали колхозчилар деразаси тагидаги гулзор масаласини умумий мажлисга қўйишни талаб қилади. Хуллас, ниятига етди қиз, бу масала мажлисда кўрилди. Арракашларни колхозчиларга сотиш учун штакет арралашга, омборчини ҳаворанг бўёқ билан гул уруғи сотиб олишга мажбур қилишди. Ҳаммаси шу ўжар қиздан қутулиш учун қилинди. Иринанинг ўзи баҳорда уйма-уй юриб, ҳаммани гул экишга мажбур қилди... Энди бўлса, қишлоқнинг марказий кўчаси билан устаконага олиб борадиган йўлни асфальтлашни талаб қилапти! Ахир, бу гул эмас-да...

Аммо раис, шунчаки юзаки нолирди. Дилида бу «ўжар қиз»дан мамнун эди. Асфальт қилишнинг имкони-ку, бўлмайди-я, аммо марказий кўчаларга топ ётқиздирса бўлади. Қишлоқ, дарҳақиқат, ифлос, ёмғир ёғди дегунча, юриб бўлмай қолади. Аммо ҳозир, хўжалик учун, йўл эмас, балки ем-хашак асосий

муаммо бўлиб қолган эди. Тўғрироғи, ем-хашак эмас, балки шулар ўстириладиган ер. Икки йилдирки, колхоз Шайтон дара орқасида ўрмонни кесиб, илдизларни ков-лаб ер очаяпти. Эрта баҳордан бери колхознинг ярмига яқин трактори шу иш билан банд. Тайгадаги ерлар яхши, серҳосил, аммо тозалаб олиш жуда қийин. Бир ярим йил ичида етмиш гектарга яқин ер тозалаб олишди. Кузга бориб юз гектарга етказишади. Янаги йили шу жойларга жўхори экиб, хўб ҳосил олишади... Лекин бу қизга жўхорининг қизиги йўқ! Унга асфальт керак, иложи борича тезроқ керак!

Иринка ўтган йил ўнинчи синфни тамомлади. Имтиҳон вақтида шу даражада озиб кетдики, кўзи билан сочигина қолди. Аммо аттестатини фақат беш баҳо-ларга тўлдириб келди.

— Имтиҳон эзворибди-ку сени, гулчи қиз! — жилмайди Захар. — Сут қабул қилиш пунктига бориб ишла, зора ўзингга келиб қолсанг. Озодалиқни севаркансан, сутчилик пунктимизни бошқар. Санитария, гигиенага оид гапларни амалга оширавер ўша ерда...

Аммо Шатрова унинг табассумини ҳам, ҳазилини ҳам писанд қилмади.

— Яхшиси бузоқбоқар бўламан, — деди у тўсатдан.

— Нега? — ҳайрон бўлди Большаков.

— Нега деганда бузоқларингиз жўжалардек қирилиб кетяпти.

«Жўжалардек», деб ошириб айтди, албатта. Аммо бузоқлар ўлиб турарди, бу тўғри.

Улар молхона ҳовлисида гаплашиб туришган эди. Бузоқбоқар Пистимея Морозова, бригадирнинг хотини, мулойим, ориқ кампир хафа бўлиб лабини қимтиди.

— Ҳаммаси худодан. Бу ҳайвон экан-ку, одам ўлади-ю. Худонинг иродаси бўлмаса, бир туки тўкилмайди.

— Молга ирода эмас, емиш керак. Сиз бўлсангиз бутун вақтингизни ибодат билан ўтказасиз...

Бу ҳақ гап эди. Пистимея ҳафтада уч-тўрт марта, ибодат қиладиган уйда баптистлик тоат-ибодатини қиларди. Ундан ташқари, деярли ҳар ҳафтада, жамоасидаги мункиллаган кампирлардан бирининг ё туғилган кунини, ё чўқинтирилган кунини, ёки никоҳдан ўтган

кунини нишонлардилар. Рождество¹, пасха², троица³ ёки преображение⁴ ҳақида эса гапиришнинг ҳам ҳожати йўқ. Бунақа диний байрамлар кунини ҳамма бузоқлар бараварига тиррақдек қотса ҳам унга барибир... Яхшиямки, бундай байрамлардан бир кун аввал идорага келиб, ўрнига одам қўйишларини сўрайди.

Захар бир неча бор уни бузоқбоқарликдан бўшатмоқчи ҳам бўлди. Аммо кампир ранжиб, йиғламоқдан бери бўлди.

— Бу қандоқ бўлди, Захарич... Нега мени хафа қиласан?

— Ахир сизнинг ибодатларингиздан бузоқларга жир битмаяпти-ку, — дерди жаҳл билан Захар.

Ҳар гал Пистимея бўш келмасди:

— Умр бўйи худога шак келтирасан... бизни ҳам, ибодат қиладиган уйимизни ҳам текислаб юбораман деб пўписа қиласан. Кампирларим тоат-ибодат қилса, бирор ниманг кам бўлиб қоладими? Ўлганимиздан кейин текисласанг текислайвер. Қандай яшайпман — ҳаммасини кўриб турибсан. Худога — ибодат қилман, одамларга — хизмат. Ўзимга яраша фойдам тегиб турибди. Кўп қаттиққўл бўлаверма, мен ҳам молларга яхши қарайман.

Бу гал Пистимея, ишда қолдиришни сўраб илтимос қилмади. Алам билан майиб қўлига қаради. Унг қўлининг кўрсаткич ва ўрта бармоғининг ярми кесилиб кетган эди.

— Ишдан чиқибди энди бу лаънатилар. Қилар ишнини қилиб бўлибди...

Шундай деди-ю, букчайиб, оёғини судраб босиб, йўлида равона бўлди у. Пистимея шундай хомуш борардики, Захарнинг кампирга раҳми ҳам келди.

— Худонинг иродаси энди нимани раво кўраркин, — деб қичқириб қолди унинг орқасидан Иринка. Аммо бу гапи хунукроқ чиққанини сезди-да, ўзини оқлаган бўлиб деди: — Ёмон кўраман шу хотинни.

¹ Рождество — христианларда Исо туғилган кун муносабати билан бўладиган байрам. (Тарж.)

² Пасха — христианларнинг диний байрами. (Тарж.)

³ Троица — пасхадан 50 кун кейин ўтказиладиган диний байрам.

⁴ Преображение — эски ҳисоб билан 6 августда ўтказиладиган христианлар байрами.

Худонинг иродаси энди ингичка оёқ новвосчалар билан бузоқларни ўз паноҳида асради чоғи, шундан бери бузоқлар нобуд бўлмасди. Мана шу нозиккина қиз шунча кучни қаердан олишига Захар ҳайрон эди! Сигирлар болалайдиган пайтларда эса у кечаю кундуз молхонада қолиб кетарди. Бу кунларда Ирина серзарда бўлиб қоларди — шунчаки қизиқиб томоша қилгани кела кўрма, кўзлари киртайиб, юзлари оқариб кетарди.

Аммо бузоқлар сал жонланиб қолгач, Ирина яна раисни ҳол-жонига қўймас, яна бирор нарсани, масалан, колхоз идорасининг ранги ўчиб кетган деразасини бўяшни талаб қилар, — ва айтганини қилдирмагунча тинчимас эди.

...Фуражкасини бошига қўндиргач, раис яна девор тагидаги стулга чўкди ва Иринага бошдан-оёқ разм сола бошлади. Худди биринчи марта кўраётгандек қарарди унга раис. Ирина хижолат тортди ва дераза томон тисланди:

— Ҳа, нима дейсиз, Захар, Захарич?..

— Тушунасанми ўзинг, — Большаков бармоғи билан пешонасини нўқди, — мана бу нарсанг билан бир ўйлагин-чи, кўчани асфальтлаш машмашаси қанча бўлишини тасаввур қила оласанми!

— Ҳа, рост-а, каллам ишламабди-да! Экишнинг машмашасини айтмайсизми, Захар амаки, айниқса, ҳар йили кузда ҳосилни йиғиб-териб олишни айтмайсизми. Сигир-бузоқларнинг ҳам турган битгани машмаша... Ем-хашак тайёрла, сигирхона қур... Ўзимизни қийнаб нима зарур!

— Дуруст! Бунақа аччиқ тил билан сендан бинийдек қайнона чиқади. Шунча валақлашдик — етар энди. Юр, Устин, бригадангда пичан ўрими қандай кетяпти, кўриб келамиз.

Раис эшик томон юрди.

Колесников, Устин Морозов билан редактор Сминов ҳам ўринларидан туришди.

— Йўқ, етарли эмас! — деди Ирина эшикни тўсиб.

— Бекорга қизишяпсан, — деди Филимон ва Ирнанинг ёнига келиб, уни секингина эшикдан четлатди. — Йўл қуриш — уйга пол қоқиш эмас. Бу йил асфальтдан гапиришнинг ўрни йўқ...

— Янаги йили ҳам бўлмайди, — деди раис. — Осон-

ми? Битта асосий кўчамизнинг узунлиги икки километр келади. Ҳозир мавруди эмас. Асфальтни қаёқдан оламиз? Шуларни ўйла...

— Асфальт бўлмаса бўлмай қўя қолсин. Ҳеч бўлмаса, тош ётқизайлик, — бўш келмасди Ирина. — Тош сотиб олинмайди-ку, Светлиханинг соҳили кета-кетгунча тош, шағал. Бульдозерларимиз бор. Комсомолларни, барча йигит-қизларни ишга солардик... Туни билан ишлардик... Ўнанда ҳамма қойил қоларди... ахир ҳаммага керак бу... Захар амаки! Шу бу йил бошлай қолайлик, а?

Морозов мийиғида кулди, заҳарханда қилиб гапирди:

— Жуда зўриқиб, бақир-чақир билан бошлаш мумкин, ярмига етиб чўзилиб қолиш ҳеч гап эмас.

Иринадан бўлак ҳамма идорадан чиқди. Захар Устин Морозовни отни қўшгани юборди: шошилинич бўлмаган кезларда Большаков от минишни афзал биларди. Негаки, кейинги пайтларда, автомобиль исидан боши оғрийдиган бўлиб қолган эди. Кейин у Смирновга ўғирилди:

— Нечук биз томонларда юрибсан?

— Ремонтчиларинг ҳақида газетага материал бермоқчи эдим. Қалай?

— Дуруст... Одамлар яхши ишлашяпти. Қаерда тунайсан? Шатровларникидадир-а?

— Ўша ерда.

— Яхши... Балким ўтлоқларни айланиб келарсан? Юр.

— Жоним билан борардим... — Петр Иванович юрагини чангаллади. Бу колхозда неча-неча бор юрагининг оғриғи тутган. — Дам олиш керакка ўхшаб қолди. Бугун бекор эрта турибман.

— Хўш, нима қилдик-а? — қовоғини солди Захар. — Машина керакми? Ҳозир топамиз... Филимон!

— Керак эмас, ташвишланманглар. Ҳечқиси йўқ. Шатровларникига аста етиб оламан, узоқ эмас. Бирпасда етаман. Кечқурун идорага кираман.

2 боб

Узоқ давом этадиган ёмғир ҳақида ахборот берганларни мазах қилгандек, шамолсиз жазирама иссиқ

кунлар бошланди. Кун бўйи офтоб қиздириб, колхаз полизидаги бодринг палакларини, ўтлоқлардаги ўтларни қовжиратиб юборди. Бир ҳафтадаёқ қишлоқ болаларининг терисини шилиб туширди. Агар муздаккина Светлиха бўлмаса, қуёш зеленодоллик ёшларни нақ куйдириб кул қилгудек эди. Болалар эртадан-кечгача дарёнинг саёз соҳилида, паром атрофида балиқчачаларга ўхшаб шапир-шупур қилиб, кекса паромчи Анисим Шатровнинг ҳол-жонига қўйишмасди.

Аммо Захар Большаковнинг кўнгли ғаш эди. Ўзи яшаган томонларда шамолсиз жазираманинг нималигини кўп йиллик тажрибасидан яхши биларди.

Айни пайтида қўйган жаладан кейин ўтлоқдаги кўкатлар ҳам ўзини ростлаб улгурмаган, етилишига бир-бир ярим ҳафта қолган бўлса-да, раис асосий кучни ем-хашак тайёрлашга ташлади.

— Ҳали эртамасми, Захарич! — эътироз билдирарди баъзи бировлар. — Яна беш кун кейин ўрсак, икки ҳисса хашак бўларди-да. Ҳавони қара!

— Иложи борича кўпроқ ўриб, тезроқ ғарамга бошиш керак! — буюрди Большаков.

Қишлоқ ҳувуллаб қолди. Ўтлоқларда тракторлар тариллаб, пичан ўриш машиналари шағиллаб, илк ғарамлар пайдо бўлди.

Об-ҳаво ҳақидаги ташвишли хабар роса икки ҳафтадан кейин юзага чиқди.

Аввалига иссиқ пасайди. Ҳаммаёқни чивин босиб, ишлашга ҳам имкон бермай қўйди. Кейин ҳаво қовғини солиб, совуқ шамол эса бошлади.

Ҳавода булут кўринмаса-да, осмон борган сари қоронғилашиб, ер бағирлаб кетди. Офтоб худди тубсиз жарга қулагандай ғойиб бўлиб, майда ёмғир ёға бошлади. Буни халқда, пичанчиритар ёмғир деб ҳам атайдилар. Ёмғир бир кун, икки кун у ёқда турсин, бир ҳафтагача ун элагандай ёғди...

Одамларнинг она сути оғзига келди. Ростакам ёмғирдак шаррос қўйса қуя қолмайдими. Нималигини билиб бўлмайти — туман бўлиб туман эмас, ёмғир бўлиб ёмғир эмас. Офтоб бир соат, икки соат кўриниб, бир оз қиздирган бўлади-да, пичанзор тепасида кулранг тусдаги булутлар ортида йўқолади. Бу заҳарли булутлар бири-биридан келиб чиққандек кўпайиб, бутун осмонни зумда тутиб кетарди.

Шунда Большаков ҳамма бригадаларда пичан ўрини тўхтатиб, одамларни силос босишга қўйди.

Силос ўрамлари билан траншеялар тўлди. Маккажўхориға мўлжалланган чуқурларғина қолди. Ҳаво эса ўша-ўша, сал ёришай демайди.

Раис ҳамма бригадирларни тўплади — нима қилмоқ керак? Ўтлоқлардаги кўкатлар ивиб, ҳар ер-ҳар еридан чирий бошлади. Силослашни давом эттириш керакми ёки бошқа ўраларни маккажўхори учун сақлаб қолиш керакми? Ахир маккажўхори яхши ҳосил берадиган кўринадик-ку.

— Ҳамма кўкатни силослаб олиш мумкин. Аммо пичансиз мол боқиб бўладими? — дейишарди бригадирлар. — Фақат силос билан иш битмайди-ку, оқсил моддаси кам, бунақада, бир қишда чорвадан айрилиб қолиш мумкин. Силос пичан билан берилса яхши кетади.

Осон бўладими, қийин бўладими, барибир, пичан ўриб ғарамлашга қарор қилишди.

Захар ҳар кунни ўтлоққа барча чорвадорларни, далачиларни, полизчиларни, ҳатто, ўрмонни тозалаб, ер очаётган ва устахонада машғул бўлиб юрган механизаторларгача пичан ўримиға ташлади. Вазифани вақтида бажариш учун нималар қилишмади, дейсиз! Ўрилган пичанни чорпояларға ёйиб қуриштиди, нам пичанға туз сепиб ғарамлаб кўришди. Учдор ғарамлар бир ҳафта-икки ҳафта осмонға бўй чўзиб турарди-турарди-да, кейин дуд чиқара бошларди. Ғарамни бузиб, ирий бошлаган ўрта ерини ёйиб ташлашар, қорайиб кетган пичанни яна қуриштиб, яна ғарамлашарди. Орадан бир неча кун ўтиб ғарамдан яна дуд кўтарила бошларди.

— Туф-е! — ўқтин-ўқтин алам билан туфларди паст бўйли, камгап колхозчи Андрон Овчинников.

— Ҳм-м, — хомушғина минғилларди, ғиштға ўхшаш қизғиш бетли, букчайган Егор Кузьмин, зеленодолнинг биринчи чорвачилик фермаси бригадири.

— «Ҳм-м»ға бало борми? Ахир бу пичанлар сен учун-ку! — деб унга ёпишарди чўпдек ориқ, лекин ҳали баққувват «Ол, сотаман» лақабли мужик Илюшка Юргин.

— Мен уни нима қиламан? — хафа бўлиб дерди Егор. — Нима, мен пичан ейманми?

— Қўйинглар энди, — йўқ ердан жанжал чиқа-

ришга ҳозир бўлганларни тинчителишга уриниб дерди Наталья Лукина. Эрга теккунга қадар унинг фамилияси Меньшикова бўлиб, бу ўша, туғилган пайтида Филипп хотинининг тилкапорасини чиқармоқчи бўлган «Натаха» эди. — Ундан кўра бирпас дам олинглар, жаҳлдан тушасизлар қўясизлар.

Уттиз етиларга борган, тўлишга бошлаган Клашка Никулина орага тушган жимликни бузди:

— Бўлди энди, бас,— Клашка боя Кузьма «ҳм-м» деганига шундай тақлид қилдики, ҳамма кулиб юборди.

— Эртага офтоб чиқади. Кўрасизлар! Рост айтаман! — ҳамманинг қўнглини кўтаришга уринарди жўжадек ивиган Ирина Шатрова. Лекин у ҳар куни шундай дегани учун ҳеч ким унинг сўзига ишонмасди.

Узоқ-узоқ ўтириб дам олишарди. Аёллар тўзиб кетган сочларини тузатишар, шалаббо рўмолларини тўғрилаб ўрар, эркаклар чекишар эди. Тамаки тутуни кулранг майда ёмғир ичида кўзга ташланмасди ҳам. Йилқи фермаси мудирини Фрол Кургановгина чекмас эди. У, одатда бир чеккада, оппоқ бошини эгиб, алланималарни ўйлаб ўтирарди.

Фақат Клашканинг отаси Антип Никулингина ўтирмасди. У одамлар орасида у ёқдан-бу ёққа юрар, юракни сиқиб, тўхтовсиз жоврарди:

— Ҳали қишгача шу шилп-шилп! Яна газеталарда сунъий йўлдош учирдик, табиатни забт этдик, деб мақтанишади... Ҳаҳ, оти нимаёди... райондан қатнайдиган газета редактори бор-ку... Смирновмиди фамилияси?.. Ўша, ҳар куни газетасида, инсон ана унга қодир, инсон мана бунга қодир, деб ёзгани-ёзган... Хўш, нимага қодир экан? Район газетасига обунаман. Негаки, кичик қизим Зина ўша ерда ишлайди. Тамаки ўрамасдан аввал ўқиб оламан газетани. «Аввал хотинингни эплаб ол, кейин жар сол», дейман ичимда. Лоақал мишигингни артиб юр. Йўқса, табиат... Кунингни кўрсатиб қўяди...»

Антипнинг гаплари совуқ бўлгани учун гоҳ унисини, гоҳ бунисини паншаҳасини унга ўқталарди. Чол бундан ранжимасди, нарироқ кетиб, гапини яна келган жойидан бошларди...

Захар Большаков энди, имкони бор жойдан одамларни олиб, ўтлоққа юборарди. Ўрмондан ер очишни

батамом тўхтатиб қўйди. Зелений Долдаги устахонадан тарақ-туруқ, жаранг-журунг эшитилмай қолди. Қуни кечагина бошланган, атрофида ғишт уюлиб ётган сув минораси қурилиши тўхтаб қолганди, тахлаб қўйилган тахталар эса кун ўтган сайин қорайиб борарди.

Ҳали поли қоқилмаган, тулука томи мойланмаган идорани ҳар ерда ҳозир у нозир болалар дастидан қулфлаб қўйишди. (Негаки, ичи тўла қуруқ пайраҳа, эҳтиёт шарт). Раис ҳатто мункиллаб қолган, художўй кампирлардан ҳам, паншаҳа олиб, ҳеч бўлмаса, ўтирган ерларида нам пичанни ёйиб беришни илтимос қилди. Анисим Шатров ҳам ўз «крейсер» ини паром боғлайдиган жойга маҳкам бойлади-да, ғарам ёйгани жўнаб қолди. Светлихадан одам олиб ўтиш кечгача тўхтатиларди. Умуман, ўтадиган одамнинг ўзи бўлмасди.

Раиснинг ўзи ҳам, аравани қўйиб «газик»ка ўтиб олганди, эрталабдан-кечгача бригадама-бригада кезиб пичан ўримини кузатарди.

Одамлар адо-ю, тамом бўлиб чарчаб, қимирлашга мажони қолмаган эди. Фақат Антип Никулингина об-ҳавони, колхоз чорвасини, шулар туфайли одамларнинг она сути оғзига келяпти, деб сўкиб чарчамасди. Чол яна ёмғирда ивиб зил-замбил бўлиб кетган пичанни қайта-қайта ағдартираётгани учун Большаков билан Устинни қўшалоқ қилиб сўкарди.

— Қўл билан битармишми!— Антип бир қуни заречьега келган раис атрофида эрталабдан гирдика-палак бўла бошлади. — Бу ишга машина керак. Техника керак. Хўш? Нега энди ғарамлайдиган машина бор-у, ёядигани йўқ? Тўғримас бу. Колхозда шунақа иш бўлгандан кейин — машина ҳам беришсин-да. Илгари осон эди: бир парча ердаги пичанни ўрардигу, юмалоқ-ясси қилиб ғарамлардик-қўярдик. Энди бўлса — бутунлай бошқача. Энди, шундоққина трансляция. Уриб олиш керак, ўргандан кейин ёмғирда бўк-тириш керак. Ёядиган машинани ҳам ишлаб чиқариш керак. Пулни бекор олишадими?

Антипнинг кичкинагина боши болаликда қисилганми нима бало, юзи тўғри бўлмай, шу кўйи қолиб кетганди. Уша қисилган кези бошида кепкаси бўлган чоғи, қуймоқ бўлиб, бошига ёпишган-қолган. Хулласи

калом, шу чоққача ҳеч ким Антипни бошяланг кўрган эмас.

Антипнинг оёғи ҳам қинғир эди. Шунга қарамай қалин бўз иштони, Антип шундоғ туғилган бўлса ажаб эмас, доим сирғалиб тушар, Никулин чол ҳар гал уни кўтариш билан овора эди.

— Бекорга пул олишадими, деб сўраяпман?— деди у нафасини ростлаб ва Захарнинг ёнига яқин келди.— Ҳаммасидан хабаримиз бор. Минг-минглаб пул олишади. Колхозчилар бўлса...

Кўпчилик кутмаган бир чоқда Фрол Курганов, ҳатто аёллардан ҳам уялмай-нетмай, овозининг бориचा сўкиниб, паншахани ерга шундай куч билан санчдики, ушлайвериш силлиқ бўлиб кетган сопи анчагача дириллаб турди.

— Нега энди бекорга белимни букишим керак?!

— Нега энди жонимни жабборга берар эканман,— ёнма-ён ишлаётган малла соч ўғли Митька ҳам қўлидаги, паншахани отди, кўзини ачитаётган терни артиб, пақирдаги сувдан симирди.

Митька отасининг ёнини олибми, ёки аксинча, кесатиб айтдими, буни ҳеч ким англамади.

— Рост айтдинг!— деди Фрол ўғлига. У ҳам ўғлининг қай маънода гапирганини тушуниб етмаган эди.

Митька елкасини қисди, папирос тутатди, ёйиб ташланган пичанга чалқанча ётиб, лоқайдлик билан кулранг, шусиз ҳам хира осмонга ҳалқа-ҳалқа тутун пуфлай бошлади.

Бригадир Морозов ҳаммага вазмин кўз югуртирдида, Большаковга тикилиб қолди.

Захар бўлса, Кургановнинг гапи елкасини харсанг бўлиб эзгандай оҳиста пичанга ўтирди.

Устин Захарнинг ўтиришини кутди, қора соқолини силади, пичан ўрими чоғида идора вазифасини ўтовчи бостирмага кирди.

Оғир меҳнатдан ҳориб, керикиб кетган Клашка Никулина раиснинг ёнига ўтирди.

Бутун Заречье тепасида сокинлик чўкди. Аммо Захарга одамлар бу сокинликка хотима бериб, бирдан ичидаги бутун дард-аламларини тўкиб соладигандай туюлди.

Бир, икки дақиқа ўтди. Захар ҳамон пичан устида ўтирарди. У ҳозир ўзини йўқотиб, аянчли аҳволга ту-

шиб қолганини ич-ичидан ҳис этарди ва ана шу бир лаҳзалик заифлиги учун ўзидан нафратланарди,

Аммо Захар одамларнинг аламли овозларини эмас, ёнбошида ўсаётган толзорнинг шитириними ё ўтлоқдаги кулранг кўкатларнинг шивириними эшитди. Бир неча дақиқадан кейингина Захар бу шитир ишни тўхтатиб қўйган одамларнинг оғир-оғир нафас олиши эканини билди.

Захар оҳиста бошини кўтарди ва колхозчиларни бир-бир кўздан кечирди. Клашка Никулина аёлларга хос майин боқувчи мовий кўзлари билан Фролга ўп-қаланиб қарамоқда эди. Бухгалтер Зиновий Маркович бўлса, тиззасигача пичанга ботиб, худди ерга қоқилган қозиқдай ноқулай турарди. Кейин паншаханинг орқасини ўгирди ва эгилган тишларини текислай бошлади. Ирина Шатрова эса қовоғини уйиб олганди. У шу топда Фролга отилишга шайланиб турган лочинни эслатарди. Балким, лочин Фролнинг тошдек қаттиқ кўксига урилиб, чилпарчин бўлиши мумкиндиру аммо барибир отилиши турган гап... Наталья Лукина толиққан қўлларини кўкрагида қовуштириб. Кургановга синчиклаб маъюс боқарди. Бу бошқалар кўрмаган нарсани кўраётгандек, Фролни айбламас, балки унга ачиниб, раҳми келиб қараб турарди.

Шунда Большаковнинг томоғига бир нима тиқилгандек, кўзи ачишгандек бўлди. Нега? Одамларнинг ўзига, Захар Большаковга бўлган ишончи учун миннатдорлик туйғусидир бу балки? Шундай бўлса ажаб эмас. Кўзга унча ташланмайдиган, ивиб кетган, ҳорғин бу одамлар билан фахрланиш ҳиссимиди балки? Шундай ҳам бўлиши мумкин...

Захар бу одамлардан норозилик ва ғазаб нидоларини эшитмаслигини тушуниб, бошини қуйи солди. Мабодо, таъна-дашном бўлса ҳам унга эмас, балки Фрол Кургановга нисбатан бўлади.

Буни Фрол ҳам тушунди чоғи. У шошиб тескари қаради, тисарилди ва бояги ҳовуридан бир оз тушиб деди:

— Униси раҳбарлик қилади, буниси раҳбарлик қилади... — Бир оз жим тургач, негадир яна қайнаб кетди. — Раҳбардик қилган билан бел оғримайди!

Гараж мудирини Сергей Фролга бир ўқрайиб қўйди-да, паншахани олиб, берироқдаги ғарам томон кетди.

Анисим Шатровнинг ҳўл соқоли пилта-пилта бўлиб қайилиб эски, қора кўйлаги бекитиб турган тор кўк рагига тушиб турарди. Анисим Митька томонга ўгирилди-да, жаҳл билан деди:

— Жонни жабборга бериб дейсанми? Тилни суяги борми, оғзига келганини қайтармай гапиравераркан да. Кетдик-е, Ирина!

У ҳам ҳўл ғарамни бузиб ёябошлади.

Ирина бўлса Фрол билан Митькага бир ўқрайди да, бобоси билан ёнма-ён туриб ишга киришиб кетди.

Кекса Шатров билан неварасидан кейин Митька ўрнидан қўзғалди. Ўрнидан тургач, папирос қолдигини иргитди, уйқудан турган тўқ мушукдай керишди, — шундай керишдики, кўкрагида алланима қирсиллаб кетди, — сўнг деди:

— Нимасини айтасан, қанийди, биров ғинг демас-ю, беш-ўн соат хурракни ванг қўйсанг... Ёнингда эса, ҳув анави Клашкадай оловдаккина бева бўлса-ю, шундоққина қурутса-қўйса...

Митька Клашканинг ўйчан юзига бир қараб қўйди-да, шилқимлик билан кўз қисди ва ҳуштак чалиб, Анисим билан Ирина ёнига келди.

— Уртоқ капитан, офтобнинг ўнг томонига икки қарич ташласалар, — деди-да, Митька чолнинг қўлидан паншахасини олди. — Отахон, иш қуроли деб аталмиш бу нарсани менга чўзиб қўйсалар-да, ўзлари бирпас дам олсалар.

Чол нарироқ кетгач, Митька, паншахани икки-уч бор санчиб, ғарамни ағанатди-да, бир дақиқа бурун Клашкага гап қотгандек, Иринага кўз қисиб:

— Агар бева ўсиб келаётган йирик шохли мол авлодини тарбият қилган кимсага ўхшаса, минг дақиқа бўлса ҳам йўқ демасдим... — деди.

Захар Шатровнинг невараси кўзида ғазабли учқунлар чақнаганини, бу учқунларнинг пушти тусдаги ёлқини қизнинг бир оз қорайган бетиде акс этганини кўрди. Шу маҳал Анисим бобо Иринканинг қўлидан паншахани тортиб олди-да, Митькага ўқталди. Митька эса кула-кула қочиб қолди ва бир неча пудлик ғарамларни машина каби ағдара кетди.

Бошқалар ҳам қўзғалиб, ишга тушди.

— Аждаҳодек кучи бор-а! — ҳавас билан деди Анисим бобо Митьканинг орқасидан.

— Отасининг шармандагарчилигини ювмоқчида, — истёхзо қилди Клашка.

— Ие, нега унга бақрайиб қолдинг! — бирдан бақриб қолди Анисим бобо набирасига. — Кўзингга дунё бошқача кўриниб қолмасин тагин!

Кейин Фрол томонга соқолини силкиб, секин деди:

— Гуноҳ билан шармандалик ёмон нарса, истайсанми-истамайсанми, уни ювиш керак.

Бу сўзларни айтгандан кўра қип-қизил чўғ бўлиб турган михни миясига қоққанлари афзал эди Фролга. У гандираклаб, латтадай бўшашиб, тап этиб пичанга ўтирди, гўё уни биров чиндан ҳам бошига ургандек эди. У, Устин Морозов кириб кетган чайла томонга бир қараб қўйди-да, ерга кўз тикканича шумшайиб қолди.

Курганов ерга ўтираётиб, Захарнинг ўрнидан турганини кўрди. Ҳозир раис ёнига келиб, бирор сўз билан ерга киргизиб юборади, деб ўйлади Фрол. Аммо Большаков индамади, ҳатто у тарафга қайрилиб ҳам қарамади.

... Утлоқдаги диаметри ўттиз метрча келадиган кўл атрофида ёғочдан ясалган бир нечта барак бўлиб, бунда пичан ўрими чоқларида колхозчилар яшарди, бу ерда ошхона, майда асбоб-ускуналар омбори бор эди. Аммо одатда, барак ҳам, ошхона ҳам бўш бўларди. Деярли ҳамма очиқ ҳавода ётишни афзал кўргани сабабли, ошхонага яқин ерда иккита узун стол яшашиб, ётиб-туриш учун эса ҳар йили ёзда пичанлардан омонат чайла қилишарди.

Аммо ҳозир чайлалар ҳувиллаб ётарди. Чайлалар ичи совуқ ва зах, тартибсиз эди. Чивинлар эса одатга кўра, чайлага ўзини урарди-да, гингиллаб учиб юрарди.

...Кечқурун аввалги кунлардаги сингари қоқи қораймасданоқ, бирдан зим-зиё тун чўкди. Осмонда биронта юлдуз кўринмасди.

Баракларнинг деразаларидан ёруғ тараларди. Кўлнинг зим-зиё сатҳида ҳар тарафдан ёруғлик уч-бурчак, тўртбурчак ва ромба шаклида тушиб турарди.

Ошхонадан овозлар, идиш-товоқларнинг жаранг-журунги эшитиларди. Аммо Фрол Курганов кечки

овқатга ўтирмади. Баракдан чиқиб, отлардан хабар олмоқчи бўлди чоғи, эллик метрча наридаги отхонага қараб кетди.

Ярим соатдан кейин қайтди, сўқмоқдан юриб сув бўйига борди-да, ўтирди.

Кўл ҳамон қотиб қолгандай жимжит эди. Аммо беш дақиқача ўтиргач, Фрол майда тўлқиннинг эшитилар-эшитилмас шарпасини сизди. Бир нарсага ҳайрон қолгандай, бу шарпага диққат билан қулоқ солди.

Шу аҳволда у яна ярим соат чамаси ўтирди. Елкаси увишди. Фрол хўрсинди, керишди. Шу чоқ орқа тарафидан Клашка Никулинанинг чўчиб:

— Ким у?! — деганини эшитди.

Аллақандай оғир нарса ерга тушди.

— Бу мен, — энсаси қотиб гўлдиради Фрол ўрнидан тураётиб.

— Уф-ф... Бирон бир ҳайвонми, кучуқми, деб чўчиб тушибман.

— Кучук ҳам ҳайвон, — деди негадир Фрол. — Қоронғида нима қилиб дайдиб юрибсан?

— Кир ювгани келаётувдим...

Никулина тиз чўкиб, ерга тушиб кетган кирларни олиб тоғорага сола бошлади.

— Қоронғида кир ювиб бўлармиши...

— Чайқаб олмоқчи эдим.

— Бора қол, — Фрол унга йўл берди.

Клашка тиззасигача сувга тушди-да, кир чайқай бошлади. Кўл чайқалиб тўлқинлана кетди, ёруғ жойларни ҳаракатга келиб, жонланди.

Фрол махорка чекиб, бояги жойида сувнинг чайқалиб турган жойига, унинг тинчишини кутаётгандай тикилиб ўтирарди.

Ишини битқазиб Клавдия қайта бошлади.

— Бировни пойлаб ўтирибсанми? — сўради у.

— Нима ишинг бор! — бирдан Кургановнинг жаҳли чиқди. — Йўлингдан қолма...

Аммо Клашка кир солинган тоғорани ерга қўйди-да, ўзи майсага ўтирди.

— Ие, бу нимаси тағин?! — ҳайрон бўлиб сўради Фрол яна ўридан қўзғалиб.

— Ўтиравер, ўтиравер, — оҳиста деди Клашка. — Сен билан гаплашмоқчиман.

— Шунақами? Вақти эмас чоғи. Үрни ҳам эмас. — Кургановнинг овози масхараомиз эшитилди.

— Гапинг тўғри,— тасдиқлади Никулина.— Вақтининг нима дахли бор! Сенга на кундузи, на кечаси яқин йўлаб бўлади. Отлар билан бўлиб, ёввойилашиб кетганмисан дейман?

Курганов қоронғида истеҳзо қилиб қўйди.

— Гаплашадиган бўлсанг, идорага чақиртиравер. Бунга ҳаққинг бор.

— Бормайсан-да.

— Бормайман,— хўрсинди Курганов.

— Шу-да... Нега энди?

— Менга қара!— овозини кўтарди Фрол.— Мен билан нима ишинг бор? Бугунги гапми... раис билан айтишиб қолганимиз учун дашном бергани келдингми? Колхоз активисти бўлиб? Правление аъзоси бўлиб?

— Нега энди?— оҳиста деди аёл.— Айтишиб қолганингни учун эмас. Правление аъзоси бўлиб ҳам эмас...

— Бидамиз... сизларни! Дашном бергани келган бўлсанг бошлайвер!!

— Ҳеч балони билмайсан, Фрол Петрович, ҳеч балони,— боягидан ҳам секин ва маъюс деди Клавдия.

Курганов худди қоронғида юз ифодасини яхшироқ кўрмоқчи бўлгандек Нукулинага узоқ тикилди.

Баракларнинг бирида анчадан бери, Клавдия кўл бўйига келганидан бери гитара чалишарди. Шўх-шўх лапарлар, қаҳ-қаҳ кулгилар эшитиларди. Фрол гитарага жўр бўлиб куйлаётган қиз овозига, беихтиёр қулоқ тутди:

...Севиклигим қилар қисталанг!¹

Ўпич бермоқ нимадир сенга?

Унга дедим:— Ой шуъласида

Ўпишмоқлик уятдир менга...

Шу он аччиқлангандек эркак овози янгради:

Ой бўлса-чи, кезар самода —

Берминмаса бўлур ҳолим танг,

Ушлаб олиб бу ойни кошки

Парча-парча қилиб юборсанг...

¹ Шеърларни Асқар Қосимов таржима қилган.

Фрол лапарчиларнинг айтишувини охиригача, йигит ва қиз ниҳоят, тўй вақтида, бутун халойиқ олдида ўпишишиб ўтиришганига қадар эшитди-да, ўтирди.

Бир неча дақиқа улар ёшларнинг кўнгилхушлик қилишларига қулоқ тутиб ўтиришди. Кўл яна сокин эди — тўртбурчак ва учбурчаклар қимир этмасди.

— Сенга қараб тураман-тураман-да, ўйланиб қоламан: нега бундай экансан, деб ҳайрон бўламан, — деди ниҳоят Клавдия. — Доимо қовоғинг солиқ, одамовисан. Жаҳлдорсан.

— Оббо билағон-ей, — аввалгидек совуққина гапирди Фрол.

Клавдия буни сизди.

— Жаҳлинг чиқмасин, Фрол. Шу дейман, ўзингдан ҳам жаҳлинг чиқади чоғи.

— Менга қара, йўлингдан қолмасанг-чи, а?

Энди Фрол аввалгидай жаҳл билан эмас, балки илтимос оҳангида гапирди.

— Кетсам кетавераман. Фақат... Мана ҳозир сен: «Бугунги қилигим учун дашном бера қол», деяпсан. Биламанки, сенга дашном берсам-бермасам, ўзинг ҳам уяляпсан. Ўзингдан уяляпсан, тўғрими?

Баҳайбат, бесўнақай Фрол қимирлаб, Клашкадан нарироққа сурилди. Бир оз жим турди-да, кутилмаганда:

— Эшитяпсанми, жони бордай-а? — деди.

— Кимнинг жони бор? — тушунмади Никулина.

— Кўлнинг. Бундоқ қарасанг, жонсиздай кўринади.

Клашка ҳам қулоқ солди ва қоронғида кўзга кўринмас майда тўлқинларнинг шилп-шилпини эшитди. Тўсатдан у, Курганов бу билан нима демоқчилигини тушунди.

— Бўлмасам, гап нимада, Фрол? — оҳиста сўради у.

Фрол Никулинанинг ён томонида, букчайиб ўтирарди. У совқотгандек камзулига ўраниб олди. Лекин жавоб бермади.

Шунда Клавдия ундан яна бир бор деярли шивирлаб сўради:

— Ўзи сенга нима бўлди, Фрол Петрович?

Курганов яна махорка ўрай бошлади. Клашканинг бу сўзларини эшитгач, бирдан бармоқлари титраб, тамаки халтаси қўлидан тушиб кетди. Қўли титраб, тамаки халтаси тушиб кетганиданми, ё бошқа сабабдан-

ми, Фролнинг бирдан жаҳли чиқди, ёқиб улгурмаган папиросини қоронғилиққа итқитди-да, Никулина томонга ўгирилиб, бўғиқ товушда қичқирди:

— Муўча юрагимни эзгилайсан? Биров сендан оўраяптими?

— Ҳеч ким сўрагани йўқ, ўзим...

— Ўзим?— унинг сўзини бўлди Фрол.— Сенга нима керак?! Нима демоқчисан? Нима келади қўлингдан? Ҳамманг туёгингни шиқиллатиб қол... Ҳаммангни кўргани кўзим йўқ! Билдингми?! Истаганингиздек яшаганларинг учун кўролмайман. Сенлар учун ҳаёт роҳат-фароғатдангина иборат бўлгани учун кўролмайман... Қара, ашула айтишяпти, музика чалишяпти... Ҳа, тушунармидиларинг одамни...

Фрол шунча гапни фақат ўзи эшитиб тургандек, тўсатдан жим бўлди, Никулина бўлса:

— Ҳали менинг ҳаётим роҳат-фароғатдан иборатми...— деди алам билан ўпкаланиб.

Анча йилдан бери Клавдия Никулина отасидан бўлак бўлиб, уч деразалик ёғоч уйда алоҳида яшарди. Монашка сингари тинч, сипо яшарди, неча йилдирки, бир кеча ҳам бирга яшамаган эри Федор Морозовни, Пистимея билан Устиннинг ўғлини кутарди. Федор 1943 йилнинг августида эрта саҳарлаб отга минди-да, военкоматга жўнади. От туёқларидан кўтарилган чанг таралди-кетди — шу-шу гўё Федор Морозов дунёда бўлмагандек дом-дараксиз.

Кейин орадан бир йил ўтгач, колхоз раиси Захар Большаков Клашкани идорага чақиртирди ва юзини буриб унга бир парча қоғоз узатди. Бу қоғозда қинғирқийшиқ ҳарфлар қора ўргимчаксимон ўрмаларди: «Федор Устинович Морозов... Усть-Каменка қишлоғи учун бўлган жангда қаҳрамонона ҳалок бўлди...»

— Йўқ, йўқ... Бўлиши мумкин эмас...— деди Клашка хотиржам. Фақат овози жуда секин, ширасиз чиқди. Кейин бирдан қичқириб юборди ва бўялган, тозалаб ювилган полга ҳушсиз йиқилди.

Йиллар ўтди. Қор ёғарди, эриб битарди. Заречьеда кўкатлар шовилларди. Кейин яна борлиқни қалин қор қопларди. Вақт ўтиб, яна эриб кетарди.

Клашканинг назарида: вақт-соати етиб, унинг ғамандуҳи ёзилиб, офтобда қолган қордек эриб кетадигандек кўнгилни ёзувчи, қувончли илиқ кўз ёшига айла-

ниб, қўйилиб битадигандек кўринарди. Бу эса, Федор қайтганда юз беради.

Мана, йигирма йилдирки, Клавдия шу хаёлда.

Зеленодоллик аёллар Клавдияга ҳайрон бўларди, раҳмлари келарди, эркаклар ҳурмат қиларди, қишлоқ қизлари эса жондан яхши кўрардилар. Иринка Шатрова эса уни табаррук бир кимса ҳисобларди. Ёлғиз Илюшка Юргингина унинг номини ярамас сўзлар билан тилга олар, Андрон Овчинников эса кези келганда «гумоним бор» деган гапни қистирар, Клашканинг ўз отаси Антип Никулин қизи ҳақидаги бундай гапларни эшитганда нафратомиз: «Бе» деб қўярди.

...Бараклардаги ёшларнинг товуши ҳамон тинмасди. Энди қўшиқ эшитилмасди, гармонга танца тушишарди чоғи. Йивиган далалар устида, ним қоронғиликда вақти-вақти билан қаҳқаҳалар янграб кетарди.

— Менинг ҳаётим роҳат-фароғатдан иборат эканми,— яна такрорлади Клавдия ўлкаланиб. Аммо овозида энди алам йўқ эди.— Эҳ, Фрол, Фрол... Дард-ғамингни айтгинг келмаса, айтмай қўя қол.

— Айтадиган нарсам йўқ,— ўжарлик билан деди Фрол.— Менга ҳеч нима бўлгани йўқ.

— Кўрмайди дейсанми мени?

Курганов халтачасини топмоқчи бўлиб кўкатни пайпаслади. Клашка ҳам қоронғида тимирскилади-да, халтачани топиб унга узатди.

Сув бетидаги ёруғ квадратлар яна хиёл жимирлади, шабада турган эди. Ярим соатлик тундан кейин бирдан тонг ота бошлагандек, ёришиброқ қолган эди.

На Фрол, на Клавдия анчагача миқ этди. Иккови ёнма-ён, ҳар бири ўз ўйи билан банд ўтирарди. Фрол, катаклари кенг бурни, шамол ялаган лаби, бир ҳафтадан бери соқоли олинмаган даҳани, қаттиқ бармоқлари папирос ушлаб турган катта қўлини ёритиб тамаки тортарди.

Бирдан булутнинг бир чеккаси ёришди, бир неча юлдуз кўзга ташланди, ҳаво ёришгандай бўлди. Шунда уларнинг иккови, Клавдия ҳам, Фрол ҳам, ҳали тун чўкмаганини, агар ҳаво булут бўлмаганида, энди қош қораяётган, уфқда офтоб эртага яхши ҳаво бўлишидан дарак бериб, қизариб ботаётган бўлиши мумкинлигини ўйлашди.

— Наҳотки эрталабга бориб ҳаво очилиб кетса, а, Фрол?— деди Никулина.

Фрол бошини кўтариб осмонга қаради:

— Очилиб кетадиганга ўхшамайди... Қара, юлдузлар яна ғойиб бўлди...

Милтиллаб кўринган бир неча юлдуз дарҳақиқат, ғойиб бўлган, бир парчагина ёришиб турган осмонни булут қоплаган эди.

— Бориб кирларимни ёяй. Зора эрталабгача нами қочса.

Клавдия ўрнидан турди.

Фрол папиросини ташлади, лекин ўтирган жойидан қўзғалмади. Фақат сўради:

— Менга қара, сен ўзи... Нега энди бу ерда... гап бошладинг?

— Б-билмадим...— саволнинг маъносига тушуниб етмади чоғи, ишончсизгина жавоб қилди Клавдия.— Сенга раҳмим келаётгандир балки. Одамсан-ку, ахир.

— Мен-а?

— Бўлмасам-чи... Кўлнинг ҳам жони бор деяпсан-ку...

Курганов оҳиста ўрнидан турди, Клавдия ёнига келди.

— Э-э, бундай де!— чўзиб деди у ҳайрон бўлиб. Бир оз жим тургач, унга энгашиб деди:— Ёруғда кўзингни бир кўриш керак эди.

Бу гапдан аёл хижолат чекдими ё чўчидими, орқасига икки-уч қадам тисарилди, бир нима демоқчи бўлгандай тўхтади. Аммо шарт ўгирилди-да, барак томон тез-тез кетди.

У кетган томон эса энди жимжит эди, ёшлар ортиқ рақс тушиб, шовқин солмасди. У томондан фақат ҳазин қиз овози эшитиларди:

Ер юзига қуёш чиқар, нур сизар...

Олис юртлар кунга тўшин тутади,

Аллақайда толе тонгдек оқарар,

Аллақайда муҳаббатим кутади...

Кўшиниқ қандайдир ғамгин ва содда эди.

Фрол ҳеч нимани ўйламай оғир қўлларини осилтир-

ган кўйи турарди. Унинг назарида, агар у қимирлагу-
дай бўлса, қўшиқни чўчитиб қўядигандек, қўшиқ ти-
ниб қоладигандек эди.

Кунлар кетидан кунлаб ўтиб борар, аммо ҳавонинг
ёришидан дарак йўқ эди. Рутубатли, булутли осмонда
офтоб кўринмасди.

Бутун Заречье шалп-шулл бўлиб кетди. Атрофдан
илиқ, димиққан ҳаво димоққа уриларди.

Захар аввалгидай бир кунда бир неча бор ўтлоққа
келарди.

Дам олаётган чоғларида келиб қолгудай бўлса, ҳам-
ма билан баробар ишловчи Устин Морозов юзини бу-
риштирар, истар-истамас паншахасини қўлига олиб,
оғир хўрсиниб:

— Туринглар...— дерди.

— Нима кераги бор, Устин амаки... Раис гуноҳкор-
ми?!— деди бир кун алам билан Ирина.

Устин қизга худди ҳўл қамчи тортгандай қараб қўй-
ди-ю, ҳеч нима демади. Унинг ўрнига Илюша Юргин
Иринага тўнғиллади.

— Ҳа, бўлмаса одамларга бунчалар азоб берганига
панфара чалайликми?

— Панфара эмас фанфара денг,— кулиб қўйди
Митька.— Шунақа музика бор. Тантанали дақиқалар-
да чалинади.

— Сен ҳам, Митька...— лаби титраб унга ўгирилди
Ирина.

— Оғзингни юм, аҳмоқ, вақиллайверасанми,— деди
оҳиста Митькага отаси ва негадир Устин Морозовга
қараб қўйди. Устин эса ўгирилмасдан туриб, мийигида
кулиб қўйди.

Ирина ҳансирарди, гўё Юргинга санчмоқчи бўлган-
дай паншахани икки қўллаб чангаллаганди. «Ол-сот»
эса бултурги буғдой поясидай қаттиқ, яккам-дуккам
тук босган юқори лабини жийирди, тиши орасидан чў-
зиб сўлагини тупурди-да, ҳаёсизлик билан ҳар бир сўз-
ни чертиб-чертиб:

— Мунча оёгини ликиллатади баъзилар... Гўё биров
яланғоч эмчагини чимдилаётгандай,— дедию тарс ўги-
рилди.

Жирканч ва иргамчиқ бир нарса келиб юзига тегиб
ёйилиб кетгандай Иринанинг нафаси бўғилди. Уят ва
аламдан бир нима деб бақирмоқчи бўлиб Юргин томон-

га қадам ташлади. Аммо Лукина қўлини унинг елкаси-га қўйиб тутиб қолди.

— Қўй, ёнига йўлама. Бети қурсин... Ифлосдан қанча нари бўлсанг, шунча яхши — тозароқ юрасан.

— Устинга қара, раиснинг машинаси кўринса тиши оғригандек ижирғаниб кетади. Бригадир-ку, ахир. Одамлар кўр эмас, кўриб турибди. Мана бу эса... мана бу бўлса...

— Одамларнинг жонида жон қолмади, шунинг учун ҳам аламини кимдан олишини билмайди. Устин— у ҳам одам,— деди Наталья.

— Сен бўлсанг, Митька!— кўзида ёш билан унга ўгирилди Ирина.

Аччиқ ва ўткир тил Митька эса бу гал калтаклаган, гуноҳкор одамдай индамай нари кетди.

Бу кун ҳам, худди бошқа кунлардаги каби, раис дала бошига келиб, ҳеч кимдан ҳеч нима сўрамади, негаки ҳаммаси ойдин эди. Большаковнинг кўпдан бери соқоли олинмаган юзи чўкиб, тақасимон мўйловини аввалгидан ҳам паст тушиб кетгандек эди.

— Об-ҳаво қандай бўлармиш... ўзгармасмишми?— сўради Морозов.— Ёришмас эканми?

— Ҳаво ўзгариб туради, ёнгарчилик кам бўлади,— Большаков ўрнига жавоб қилди раис билан олдинма-кейин пиёда етиб келган агроном Корнеев.

— Ёнгарчилик кам де!— қора қошларини қоқиб деди Устин.— Пичансиз қоладиган бўлдиқ, Захар. Бошқа бригадаларнинг аҳволи қалай?

— Ҳамма жой бир,— қўлини силкиди раис.

Улар индамасдан биттадан папирос чекишди.

Паст бўйли, семира бошлаган агроном Корнеев катта бир боғ буғдойга ўхшарди. Тўзиган ўсиқ малла соғлари буғдой бошоғига ўхшаб думалоқ пешонаси ва чаккасига тушиб ётгани учун шундайди балки. Ҳозир фуражкеси тагидан бир тутам ҳам сочи кўринмагани учун пешонаси тошга ўхшаш катта кўринарди.

Бу пешонада вақти-вақти билан юза ажинлар кўринар ва ғойиб бўларди.

— Балким, Захарич, ўтлардан яна силос қилармиз,— деди Морозов.— Ахир, барибир...

Большаков икки қўли билан юзини чангаллаб эзгилади. Бош агроном пешонасида яна кўринган ажин ғойиб бўлди.

— Хўш нима қиламиз энди, Борис Дементьевич... — хўрсинди Морозов. — Маккажўхорини бўлса, худо хоҳласа, кузда гарамлаб оламиз.. қуруқ ем бўлади.

— Ҳа, айтгандай, Захарич, баъзи жойларда маккажўхори чирий бошлабди-ку. Ҳа, — деди оҳиста Корнеев. — Ручьевкада кўрдим...

— Биладан, Борис Дементьевич. Шунинг маънасида олашиб олайлик, — деб чақиртирдим сени бу ётқа... — Тўртинчи бригадага силос қилишни буюриб келдим...

— Маккажўхорини-я?! — хитоб қилди устахонасини ташлаб ёрдамга келган Филимон Колесников. — Агар...

— Нима «агар»? — жиддий деди агроном бошини кўтариб.

Морозов ҳам яна нима дер экан, деб Филимонга қаради. Лекин у ҳеч нима демади. Шунда бригадир раисга «ўз ташлади. Захарнинг назарида Морозовнинг қора кўзидаги билинар-билинемас қорачиғи филтиллагандек бўлди.

Корнеев ўрнидан турди.

— Хўп, майли, Захар Захарич... Ручьевкага бораман, топшириқ бераман.

— Боравер.

Агроном кетгач, Морозов:

— Бугун эрталаб яна уч гарам ёпиб кетди, — деди. — Гарамларни бузиб ёйиб қуритиш керак. Бошқа илож йўқ.

Захар бригадирга қарамасликка уринди. Назарида Морозовнинг қорачиғи ҳамон ёқимсиз филтиллаб тургандек эди.

Ўтлоққа яна одам юборишга ваъда бериб, Большаков машина томон юрди.

— Ҳар куни ваъда қилади, қаёқдан олади одамни? — тўнғиллади Илья Юргин. — Корнеев иккови кечаси тухум босиб, эрталабга тайёрлаб чиқарармикан?

— Мен ҳам ишонмайман, — деди Андрон Овчинников. Андрон болалигидан колхозда аравакаш бўлиб ишларди. Ҳар куни, ёзнинг иссиғи-ю, қишнинг совуғи, бўрон турган чоқда ҳам у қаергадир жетаётган бўларди. Қишлоқда доим қамчи билан юрарди. Ҳозир эса, унинг қўлида қамчи эмас, паншаха кўриш галати туюларди.

— Халқни алдайди яна... — ижирганиб деди Юргин, колхозчиларга истеҳзоли қараб. — Буларнинг ҳаммаси ваъда беришга-ю, ишлатишга уста...

..Шу воқеадан тўрт-беш кун кейин, шанба оқшоми колхозчилар ювиниб-тараниб, либосларини қуришиб олиш учун қишлоққа отландилар.

Ҳориб-чарчаган одамлар, битта иккитадан бўлиб паромга чиқар, шундоққина полга жойлашиб ўтирардилар.

— Ҳамма чиқдимми? — сўради Анисим паромни юргизишга ҳозирланиб.

— Митька билан Егорка йўқ.

— У баттолларни кутиб ўтирарканмиз энди! — жавради чол.

— Шошманг, ана, Митька чошиб келяпти, — деди Ирина.

Митька паромга чиққанида, шилтаси чиққан этиги шалп-шулп қиларди.

— Жуда гарчи зўр-ку, этигингинг. Жуда олифта экансан-ку, Митяй, — деди Овчинников ҳавас қилгандай.

— Янги этикнинг бошига етяпсан, Митря. Бундан берироғи йўқмиди? — бош чайқаб қўйди Филимон. Кейин Фролдан сўради: — Нега йигитга қарамайсан?

Фрол Курганов, куни кечагина кўл бўйида унга гап қотган шуми, шу эмасми, деб фикр юргизаётгандай, рўпарасида ўтирган Клавдия Никулинага ҳўмрайиб қаради. Унинг тиззасида дурраси ётарди, оғзида эса шпилька бор эди. Клавдия оғзидаги шпилкани биттадан олиб, сочига қадарди.

— Зарари йўқ, отахон. Яқинда уйланмоқчиман. Шунинг учун ҳам янги этикда юрибман, — жавоб қилди отаси ўрнига Митька ва Клашка ёнига келди. — Нарироқ ўтиринг, ойимқиз.

Митька Клавдия билан Устиннинг қизи Варька Морозованинг ўртасига такаллуфсизлик билан сиқилиб кирди. Нега судраб юргани номаълум бўлган арқонни оёғи тагига ташлади. Фрол Курганов Клашкадан оҳиста кўзини узди.

— Нес-нобуд бўлиши турган гап, — Филимоннинг гапини маъқуллади Зиновий Маркович. — Бунақада этикнинг бошлиғи бир ҳафтагаям етмайди.

— Зарари йўқ, — деди яна Митька бир Клашкага, бир Варькага кўз қирини ташлаб, — яқинда ҳаммаёқ асфальт бўлади. Қуппа-қуруқ, тарақ-туруқ.

Клашканинг нариги томонида ўтирган Ирина ўзини тутиб туrolмай, пирқ этди-да:

— Бу кишининг битта гами бор, уям бўлса, бунақа ҳаво сочимни қирмасайди, деб қўрқади! Этикни қаёқда ўйлайди дейсиз!

Митька бу гапга парво қилмади-да, энгашиб, бригадирнинг қизига алланима деб шивирлади. Баланд бўйли бақувват, ўраниб олган, жун рўмоли тагидан сочи чиқиб турган Варька Морозова чўчиб нари сурилди, ғамгин кўзлари билан Митькага қараб қўйди-да, рўмолини пешонасига янада пастроқ туширди.

— Қўй-е!

— Ана Егор келяпти,— жилмайди Клашка.

Митька яқинлашиб келаётган Егорга қаради-да, ёлғондакам хўрсинди:

— Эҳ... энди бизга йўл бўлсин бу ерда ўтириш!

Арқонни олиб, паромнинг нариги бошига қараб кетди, йўл-йўлакай чўнтагидан папирос чиқариб, паромда жойни кам эгалласин деб аравани жипсроқ суриш учун остига тикиб қўйилган хомага, Юргин ёнига ўтирди.

— Илья амаки тутатиб олай.

«Ол-сот» папиросини унинг шундоққина юзига тўтди.

Бу ғайритабий лақаб Юргинга бекорга қўйилмаганди. У бирон нарса сотиш ёки сотиб олишга жуда қизиқарди, бунинг сабабини ҳеч ким тушуна олмасди. Илья бирон колхозчида арзимас бир муштукми, тамаки учун бирон ялпоқ қути ёки қаламтарошми кўрса бўлди, негадир, ёқиб қолган нарсани менга сотасан дея ўшанинг кетидан қолмас эди. Ўз навбатида ҳаммавақт ёнида ё тамаки халта, ё омбир, ички либос тугмалари ёки галстук қисқичини олиб юриб, сотиб олинг, деб қистарди. Умуман, ёнида олиб юрадиган нарсаси турли-туман бўлиб — игнадан тортиб, то болаларнинг ўртача коптогигача, яъни чўнтакка сиғадиган буюмлар эди.

Анисим бобо паромни юргизди. Тўлқин карбузнинг мойли бортига шалп-шулп урида бошлади. Гап-сўз тинди. Ёлғиз Митькагина Юргин билан «илоҳий» мавзуда суҳбатлашарди.

— Пистимея холанинг айтишича, бу дейман оғайничалиш, сиз сувга солиб чўқинтирилмаганмишсиз.

Юргин шубҳаланиб, Митькага ўқрайиб қўйди-да:

— Э сендақа оғайнидан ўргилдим-е!— деди тўнғиллаб.— Қўтир ит сенинг оғайнинг.

— Бундан чиқди, лойиқ эмас экансан-да— бўш келмасди Митька.— Пистимея хола: «Ҳаливери худованди каримнинг овози дилига жо бўлмаган» деяпти.

— Йўқол!

Юргицнинг вақти-вақти билан баптистларнинг ибодат қиладиган уйига, ўзининг айтишича «қизиқсиниб» бориб юришини ҳамма биларди.

— Аммо Илья амаки, менимча худованди каримнинг овози дилингизга жо бўлгану бироқ ўзингиз буни ҳали сезмайсиз. Ахир пайғамбар Иеремий: «Мени ром этган ўзингсан, мана энди мубтало бўлиб қолдим, оллоҳикарим», деган экан.

— Нимани ҳам билардинг сен?!— истехзо қилди Юргин. Иеремий шундай деган, аммо Иаковнинг сўзи бошқача. «Васвасага тушганда ҳеч ким: «Мени олло васвасага солди» демайди. Чунки олло ёмонлиқни раво кўрмайди, ҳеч кимсани васвасага солмайди». Биз ҳам, бир вақтлар у-буни ўқиганмиз.

— Эҳ, Илья амаки-я! Иаков ёмонлик ҳақида гапирган, Иеремий бўлса — олло-таоллонинг эзгуликка, руҳан қайта туғилишга чақирувчи нидоси ҳақида гапирди.— Митька Юргиннинг кўзига тикилиб, гапига яқун ясади: — Лекин барибир мен сизни сувда чўмилтириб олишга арзийдиган одам деб ўйлайман.

— Э, бор, тошингни тер!— деди жаҳл билан Юргин.— Чўқинтиришингни бошимга ураманми!

Хуллас «Ол-сот» ҳеч ниманинг маънисига етмади. Митька ҳиқиллаб қўйди-да, жим бўлди.

Бу орада паром дарё ўртасига етиб қолганди.

Тўсатдан Клашка аввал Иринани, кейин Варькани туртиб, кўзи билан Митька томонга ишора қилди:

— Қаранглар! Қаранглар... Нима қилмоқчи у?

«Ол-сот» хода устида тиззаларини қучоқлаб ўтирарди, у шу ўтириши билан паромдагилардангина эмас, балки бирданига бутун инсониятдан бўлмаса ҳам, лоақал ярмидан нафратланаётгандай эди. Митька эса, паром суянчиғидан энгашиб, папирози билан унинг шимини куйдираётганди.

Кейин Митька, бамайлихотир папироз чекиб, куя бошлаган жойни тамаки тутуни аралаш пуфлай бошлади. Митьканинг кўзлари қувлик билан боқарди.

Клашка, Ирина ва Варька Митьканинг ишига ақли етгунча бўлмай, Юргин ҳолатини ўзгартирмай гапга тушди.

— Шулар ҳам раҳбар бўлди-ю! Устинни ҳам, Захаркасини ҳам... Халойиқни қийнашдан нима наф! Жонимизни жабборга бериб ишлаяпмиз, пичан бўлса, барибир чирияпти. Уларнинг қаҳрамонликлари учун мажлисларда панфаралар ҳам чалишар, аммо менга нима азоб? Ростини айтсам, касалманд, яримта одамман. Кўкрагимда алланима бориб-келиб туради... Яна, анави сельпо магазинидаги одамларни айтинг, шулар ҳам савдо ходими бўлди-ю,— бирдан у ўзи яхши кўрадиган мавзуга кўчди.— Яқинда ҳалқа сотадиган бўлимда, тутқич олаётувдим. Тақ этиб олдимга қўйди, десангиз. Ураб беринглар, дедим. «Қоғоз йўқ...» дейди. Нега йўқ бўларкан?! Меҳнаткаш колхозчи магазинга киргандан кейин маданий хизмат кўрсатиш керак-да. Савдо-сотиқ ишида, биринчи галда — маданий ва ўзаро хушмуомала зарур. Негаки... Войдод?!

— Ҳа, нима бўлди, Илья амаки! — деди Митька ачингансимон Юргиннинг кўзига қараб.

— Во-о-ой!! — Юргин паром ўртасига ирғиб чиқди, ирғишлаганча гоҳ у қўли, гоҳ бу қўли билан орқасига ура-ура, чир айланаверди.

Гап нимадалигини тушуниб етган Клашка биринчи бўлиб кулиб юборди. Кейин Филимон хохолаб кулди.

Аммо кўпчилик колхозчилар индамай ҳайрон бўлиб, Юргинга қараб турардилар.

— Вой ўлмасам, эсидан айрилиб қолмадими шўрлик? — деди бир аёл капалаги учиб.

— Оддий ҳаваскорлик,— юпатди Митька, кейин аниқ қилиб тушунтирди:— Машҳур артист «Ол-сот» баптистлар рақсини ижро этаётир.

— Бапти... ҳаваскор... э-э, одамлар! — паром ўртасида оёғини баланд кўтариб ирғишларди Юргин. — Бу ҳаммаси, мана шу Митька...

Бу шундай кулгили эдики, руҳан тушкун колхозчилар ҳам жилмая бошлашди. Фрол Курганов ҳам жилмайди, Варька Морозованинг чўзинчоқ, доимо ғамгин кўзида хушчақчақ учкун чақнади. Ирина бўлса Клашка Никулинанинг елкасига бош қўйиб, кулаверганидан пайдо бўлган кўз ёшларини артарди.

— Клашенька... Нега бундай қилди у? — деди аранг Ирина.

— Биласанми... гап шундаки... — дерди холос Клашка.

Ногаҳон Илья Юргин тахтага ўтирди. Аммо шу заҳоти худди пружина ирғитиб юборгандек туриб кетди, аввалгидан баттар чирпирак бўлиб айланди.

— Ёняпман... — Ёниб кетяпман-ку.. Шимим ҳали яп-янги эди-я! Э-э...

— Нима, нима?! — Митька Юргиннинг ёнига югургилаб келди. — Қаеринг? Қаеринг ёняпти?

— Яна сўрайди-я, малъун! Мана бу ер, бу ерни қара! — Юргин Митькага орқасини ўгирди-да, энгашди. — Ўчир, ярамас, ўчир!

Митька шимнинг ёнаётган ерини бармоғи билан титкилади, куйиб бурқсиётган бир бўлагини юлиб олди. Шунда Илюшканинг шими ичидан тутун бурқсаб чиқа бошлади.

Қаттиқ кулгилар орасидан бақирриқлар эшитилди:

— Тириклайин ёниб кетади-я!

— Сув беринглар, сув. Пақир борми?

— Шимингни ечиб ташла! Ечсанг-чи! Ёниб кетасан ўзинг ҳам!

Аммо Юргин ҳаммадан қаттиқ бақирар, орқасини Митькага қилиб тисариларкан:

— Ўчир деяпман сенга, ўчир, ярамас! Ўчирсанг-чи, аблаҳ!! — деб қичқирарди.

— Ҳозир, оғайнижон, ҳозир! — мулойим дерди Митька, шошиб арқонини ёяркан. — Бира тўла чўқинтириб ҳам оламиз. Пистимея хола қачон хўп дейди, деб юрамизми... Фақат прим-сирими бўлмайти холос.

Митька арқонни зумда Ильянинг қўлтиғидан ўтказди-да, уни паром панжарасига қараб судради. «Машҳур артист» оёқ-қўлини силкита-силкита шалоп этиб сувга тушганини одамлар билмай ҳам қолишди.

— Бу қанақа майнавозчилик яна? — кулгидан тўхтаб қичқирди Сергеев.

— Рост, ўйиндан ўқ чиқар дейишади... чўқтириб юборасан одамни, — деди Колесников ҳам.

— Зарари йўқ, захрини бир ивитиб олсин.

— Заҳрини ивитиb бўпсан! Бир ҳафта бензинда тутмасанг...

Арқон унча узун эмасди. Юргин паромдан беш метрча нарида сувни шалоплатиб, жон-жаҳди билан бақирарди:

— Соч қўйган аблаҳ! Лаънати худосиз.

— Қалай, ўчдими?

— И-и-и-и!!— жавоб ўрнига ингради Юргин гевариб кетган лабларини зўр-базўр қимирлатиб.

— Нима, ҳалиям тутун чиқяптими?— хафа бўлгандай сўради Митька. — Хафа бўлма, сени балога гирифтор қилиб қараб турмаймиз. Келинг, яна бир ивитайлик.

— Э, бўлди-ей... ҳазилниям чегараси бўлади-да,— ҳар қалай Сергеев ўрнидан турди.— Чўкиб кетади...

У Митьканинг ёнига келиб, қўлидан арқонини олди. Аммо паром қирғоққа етиб қолган эди. Юргин саёз жойга етганини билиб жон-жаҳди билан арқонни тортди-да, Сергеевнинг қўлидан юлқиб олиб, эмаклаб қумга чиқди.

Одамлар кула-кула соҳилга тушдилар.

Митька ҳеч нима бўлмагандек Ильянинг ёнига борди, арқонни ечиб олиб, ўрай бошлади. «Ол-сот» бир нима демоқчи бўлиб оғзини очиб-юмар, қўлларини паҳса қилиб Митьканинг атрофида ирғишлар, аммо гапиролмас эди.

— Мунча оёғини ликиллатади баъзилар... Гўё бир-ов, куйган ерларини чимдилагандай, — деди Митька, куни кечагина Юргин гапиргандай ҳар бир сўзни чертиб-чертиб.

Митька шундай деди-ю, буёғини ўзинг фаҳмлаб оларсан дегандай уйига жўнади.

Машҳур «Ол-сот» эса дарров тушуниб етмади. Аммо Ирина шу ондаёқ фаҳмлади. У кулишдан тўхтади, у ёқ-бу ёққа қараб Митькани излади. Аммо у аллақачон соҳилдан кетиб қолган эди.

Ирина хаёл суриб, ерга қараганича, бувасини кутиб туришни ҳам унутиб қишлоққа жўнади.

Шу ишларни кузатганлар ичида тишининг оқини кўрсатмаган бирдан-бир одам шу Анисим бобо эди. У рейс охиригача, гоҳ шўх, олов Митькага, гоҳ неварасига қараб, ўчиб ётган трубкасини тортарди...

3 боб

Большаков билан Корнеев алламаҳалда шилтаю шалаббо бўлиб, обком партиядан жимгина уйга қайтишарди. Обком Бюро аъзоларидан бирининг тили билан айтганда улар, «дала маликаси»га нисбатан «каллаварамлик» қилганликлари учун ҳайфсан олишиб қайтиб келишаётганди.

Уларни обкомга, райком секретари Сергеев билан, кутилмаганда, сабабини айтмай, чақиришди. Борганларидан кейингина уларга, Зелений доллик колхозчиларнинг бир гуруҳидан келган хатда колхоз раиси Захар Большаков билан бош агроном Корнеевнинг «Жинояткорона ҳаракатлари», яъни «кечагина ердан униб чиққан жўхорини» филос қилиш учун ўриб олиш ҳақида буйруқ берганликлари ҳақида хабар берилганини айтишди.

Хатни кўрсатишмади, Большаков билан Корнеев илтимос ҳам қилишмади. Хат ҳақида сўз очишди ва изоҳ талаб қилишди.

Ҳамон майда қиров тушмоқда эди. От туёғи лойда пилчиллар, оғир, пилчираган лой ғилдиракдан отилиб, уларнинг елкасига, бошига келиб тушар эди. Раис билан агрономни станцияда кутиб олган Андрон Овчинников вақти-вақти билан қамчинини боши узра ўйнатиб қўяр, лабини чапиллатиб, олдинда маъюс ўтирар эди.

— Гап бундоқ бўпти, каллаварам, — шунча йўл юриб келиб, энди алам билан деди Захар.

Большаков билан Корнеев кўпдан бери, ўн беш йилчадан бери билади бир-бирини. Қачонлардир улар колхоз раислари тайёрлов курсида бирга ўқишган. Кейин Корнеев бир неча йил Ручьевкадаги қўшни артелни бошқарди, қишлоқ хўжалик институтини сиртдан ўқиб тамомлади. Колхозлар йириклаштирилгач эса, неча йилдирки, йириклаштирилган хўжаликда бош агроном бўлиб келади.

Улар биргаликда яхши ишлашарди. Аллақачон дўстлашиб кетишган, бир-бирларини дарров тушунтиришарди.

— Тагин ҳам Григорьевга раҳмат, ҳар ҳолда сабабини тушунтиришга ҳаракат қилди, — жавоб берди Корнеев. — Агар у бўлмагандами, қаттиқ ҳайфсанни

огоҳлантириш билан қўшиб ёпиштиришарди ёки ундан ҳам... Ҳазил гапми ахир — каллаварамлик? Ҳар ҳолда оддий ҳайфсан олдиқ. — Бир оз жим тургач қўшиб қўйди: — Ҳар ҳолда, яхши одамга ўхшайди Григорьев.

— Менга қара, Боря, тагин икковимиз, ростдан ҳам... ҳалигидай бўлсак-а? — сўради Захар. — Эртага ёмғир тиниб, жўхори бўй қўйса-да, ҳамманики кузгача бир ярим метрга етса-чи? Ана унда кунимизни кўрсатишади... учовимизга баробар.

— Ҳм, таваккал. Жўхориси бутунлай чириб кетганларга эса, гинг дейишмайди.

Яқин станциядан Зелений Долгача ўн километрча келади холос, аммо от аслақачон кўпириб кетганди. Қишлоқ чироқлари кўрингач, ахта судралиб қадам босди.

— Жин урсин, машина юбориш эсига келмабдида, Морозовнинг! — деди қоронғида Большаков.

— Тушда ёмғир йўқ эди, — ўтирилмай деди Овчинников. — «Сен бора қол, раис тоза ҳавода юришни яхши кўради», деди Устин. Менга нима? Қамчинни қўлга олдим — йўлга тушдим.

— Қизиқ, ўша «бир гуруҳ колхозчилар» ким бўлдийкин? — ўйчан деди Корнеев.

«Бу гуруҳ бир шахсдан иборат бўлиши мумкин», — деб ўйлади Захар, яқинда у тўртинчи бригадада жўхорини силос қилиш учун ўриб олишга буйруқ бердим, деганида Устин Морозовнинг кўзи ўйнаб кетганини эслаб. Уйлади-ю, лекин ҳеч нима демади. Гапириб ҳам нима қилади? Ёмон кўради Захар бу одамни, қачондир, нимададир келишолмай қолишган. Ҳаддан зиёд диндор хотини туфайлими ёки Устиннинг одамовилиги туфайлими? Лекин Фрол Курганов билан ҳам юлдузлари тўғри келмай қолган. Фрол билан икковининг муносабати эса яна ҳам мураккаб. Шу даражада мураккабки, тагига етишга Захар кўпдан бери уринмай қўйган. Шундай экан, Фролдан ҳам гумон қиладими? Йўқ, бунақада иш чиқмайди... Бу хат ҳақида ўйлаб ўтирадим энди! Жўхори масаласида хатога йўл қўйганлари ростга чиқса, кузда яна бир хат ёзилади. Захарнинг бунга ишончи комил. Фақат бир нарсани билмайди, бу хатни ким ёзади, қайси «гуруҳ» номидан ёзади. Устин ёзмаслиги керак... Захарнинг наздида,

Фрол ҳам бундай қилмайди... Буниси, тунов куни ўтлоқдаги каби бетингга қараб туриб тўнғиллаши мумкин...

Паром билан уларни кутиб турган Анисим, аллақачон нариги соҳилга ўтқазиб қўйган ва улар аллақачон бсяги қишлоқаро йўлдай, пилч-пилч қишлоқ йўлидан боришарди. Захар эса, Фрол Курганов ҳақида, унинг хотини Степанида, уларнинг ўғиллари Митька ҳақида хаёлга толганини билмай ҳам қолди. Дарҳақиқат, уларнинг муносабатини сира билиб бўлмайди. Ким билади, балким бир вақтлар чигалнинг учи бир тортса ечиладиган бўлиб шундоққина юзада турган бўлса ҳам ажабмас. Аммо вақт ўтиши билан чигалнинг учи йўқолиб, бош-кетига етиш мураккаблашиб қетди. Минг изла, тирноғинг билан тимирскила, пичоқ билан титиб, қиртишла бефойда, чанги чиқади-ю учини тополмайсан.

Чамаси, шу ғубор Захар қалбига бир умр қўнганга ўхшайди. Митькани кўрганида ана шу ғубор юпқа пардадек тортишади-ю, юрагини ачиштиради. . . Митька Фрол Курганов билан Стешканинг тўнғич ва яккаю ягона ўғли эди. Аслида эса, унинг, Захар Большаковнинг ўғли бўлиши мумкин эди. Захар ўзини ўзи койир, лекин алам ўтиб кетмас эди. Захарнинг ўғли бўлмагани учун Митька айбдорми? Йигит бўлганда ҳам йигитларнинг гули, шўх, ўйноқи бу Митька. Ҳазил қилса оширворади, юраги ҳам отнинг калласидай. Аммо ишга келганда, чарчаш нималигини билмайди, яхши механизатор. Лекин уни ремонт устахонасига механик қилиб қўйиш керак.

Аллақандай ғалати товушлар Захарнинг хаёлини бўлди. Бу қандоқ бўлди, гимн айтяптими биров? Ким? Қаерда? Нима сабабдан?! Нега гимн айтишади? Аллақачонлардан бери Давлат гимни сўзсиз айтиладику. Балким, битта-яримта эски пластинка қўяяптимикан? Йўқ, гимн одатда жуда тантанавор, улугвор айтиларди, лекин ҳозир жуда ҳазин, чўзиб айтиляпти.

— Нима гап ўзи? — сўради Большаков баттар қовоғи тушиб. — Эшитаяпсиғларми?

Корнеев ҳайрон бўлиб алланима деб гўлдиради, Овчинников эса кулиб қўйди-да, қамчиси билан қоронғи жин кўчага ишора қилди:

— Анави ёқда. . .

— Нима у ёқда?

— Уша ёқда айтишяпти. Ҳалиги. . .

Қўшиқ энди аниқ-таниқ эшитиларди:

Муаззам озодликнинг бузилмас иттифоқи
Муқаддас муҳаббатни умрбод этолди шан.
Ёлғиз бир бируборга эътиқод қўйганларни
Исо Ҳазрат ўз қони бирлан парвариш қилган...

— Анавилар айтяпти... Пистимеянинг баптистлари, — деди Овчинников. — Уч кун бурун уйлари ёнидан ўтиб кетаётганимда, энди-энди ўрганишаётувди, палапартиш айтишаётувди. Энди ёдлаб олишибди.

— Оббо, олғирлар-ей! — деди Корнеев. — Бу энди қандоқ бўлди?! Ҳали «Интернационал» оҳангида айтиб юришмасайди... Қайир отни, Андрон! Тезроқ!

Овчинников отга қамчи босди. Чарчаган ахта шилп-шилп лойда юришини сал тезлатди.

Ибодат қиладиган уй ёнида уларни Филимон Колесников кутиб олди. У қўлларини силкита-силкита арава ёнига келди.

— Бу нима деган гап ўзи, Захар, а? Борис Дементийч? Яна қачонгача чидаймиз бу машмашага, деб сўраяпман?

— Оғир бўл, Филимон! — аравадан тушиб, унинг елкасига қўлини қўйди Большаков.

Кўча бўйлаб ҳамон ҳазин куй тараларди:

Баҳри муҳит бўрони, чақинлари ичида
Ев кучидан ҳайиқмай борамиз олға ҳали.
Исо бизга мадақкор, унда куч-қудратимиз
Ахир у-ку даставвал бу йўлни қурган валий...

Колесников ибодат қилинадиган уйга югуриб кириб кетди.

— Филимон! — яна огоҳлантирди уни Большаков.

— Яна бир балони бошлаб ўтирма. . .

Қизиққон, тез Колесников шу чоққача Зелений Долда баптистларнинг ибодат уйи бўлиши билан асло кўника олмасди. Ватан урушидан эндигина қайтиб келган пайтида оғзида немис трубки билан қишлоқ оралаб ўтиб бораётганида уйдан эшитилаётган қўшиқни биринчи бор эшитгач, аввалига, уй атрофини бир айланиб чиқди-да:

— Бу нимаси?! Қандай йўл қўйдинг бунга?!— ўп-каланиб сўради Большаковдан.

— Мен қилибманми? Мендан сўраб ўтиришиб-дими...

— Барибир! Эҳ... Мен уларга кўрсатиб қўяман!

Ўша пайтларда ёш, ўт-олов кечиб келганига қарамай, бир оз енгилтак, бемулоҳаза Филимон бир йилга яқин қишлоқда, бу ибодат уйини кунпаякун қилиб, ҳамма баптист кампирларга ибодат қўшиғи ўрнига «Эҳ бу лаънати, Камарин мужиги...»ни айтдираман, деб говға солиб юрди.

— Э-э, сал пастроқ туш!— деди кунлардан бир кун Юргин, ҳар эҳтимолга қарши Филимондан узоқроқда туриб.— Ўзим-ку, худога деярли ишонмайман-а, ҳатто... динга қаршиман — атеист десаям бўлади. Менга қолса уяларидан ном-нишон қолдирма. Аммо, Конституциянинг юз йигирма тўртинчи бобига нима дейсан, оғайни?— у шундай деди-ю, чўнтагидан кичкина китобча олди.— Мана бу ерида ўша модданинг тагига тирноқ билан чизилган... «Гражданлар учун виждон эркинлигини таъминлаш мақсадида СССРда... «тушундингми, таъминлаш мақсадида... Энди бу ёғини эшит: «Барча гражданлар диний эътиқодларини эркин сурада ўташга ҳуқуқлидирлар». Етдими? Эркинлик! Кампирлар ҳам граждан... Улар ҳам эркинликни исташади.

Филимон шунчалик қайнаб кетдики, оғзидан чет эл трубкаси тушиб кетди!

— Сен ювуқсиз аҳмоққа ким шу модда тагини чизиб берди, а?! Кимнинг ашуласини айтиб юрибсан ўзи сен, а. Динга қарши — атеист. Мен сени...

— Э-э!..— яна гап бошлади Юргин анча юмшаб.— Кел яхшиси... Трубканинг сенга нима кераги бор? Яхшиси, сота қол. Ёки алмаштирамиз. Мен сенга, эвазига пинцет бераман.

— Н-нима?! — оғзини очиб қолди Колесников.

— Пинцет... Ялтиллаб турадиган, каттакон. Медцинада қўллашади. Ҳозир вилка йўқ. Вилка қилиб ишлатса ҳам бўлаверади... Чучвара олишгаям, пиширилган мой олишга ҳам қўл келади. Ишлатиб кўрганман. Устига бир шиша самогон ҳам бераман.

Масалани шиша ҳал қилди, алмашув амалга ошди.

— Тўғри айтдинг, трубканинг менга кераги йўқ,—

деди Колесников.— Олифтагарчилик учун тутатиб юрувдим. Сенга нима кераги бор? Ахир чекмай-сан-ку.

— Шунчаки... кам учрайдиган буюм-да...

— Бор, йўқол энди! Пинцетинг ҳам ўзингга сийлов, чучварангни еб юрасан. Художўй кампиршоларинг учун яна ташвиқот қилиб кўр-чи... Бир кунмас бир кун мана бу пинцет билан бўғизларидан олишим турган гап,— деди Колесников, баҳайбат муштини қисиб-ёзиб кўрсатди.— Агар жим юрмасанг, ўшаларга қўшиб сениям...

Шу воқеадан кўп ўтмай Филимон ибодат қилинадиган уй атрофини тўс-тўполон билан яна бир айланиб чиқди-да, районга, у ердан областга жўнади...

Қовоғи солиқ, жаҳли чиққан бир алфогда қайтиб келди.

— Хўш нима гап? — сўради Большаков.

— Мана,— Колесников столга «СССРда черков» деган китобчани ташлади.— Ўқиб чиққин, деб беришди областда. Мен ҳам Юргинга ўхшаб... виждон эркинлигига оид жойини тирноғим билан чизиб қўйдим. «СССР қонунлари виждон эркинлигини чеклашни, диний эътиқодлар учун таъқиб этишни, художўйларнинг диний туйғуларини таҳқирлашни тақиқлайди». Жудаям тушунарли. Буни менга аввал Юргин тушунтириб қўйган эди. Бу қанақа қонун ўзи? Агар бу художўйлар менинг динга қарши ҳиссиётларимни таҳқирлаётган бўлишса-чи?

Йиллар ўтиб Филимон анча оғир бўлиб қолди. Аммо гап ибодат ўқиладиган уй ҳақида борса, Филимон ҳали ҳануз тутоқиб кетади.

Овчинниковга жавоб бериб юбориб, Большаков билан Корнеев ҳам ним қоронғу даҳлизга, ундан пояндоз тўшалган катта хонага киришди. Девор тагига қўйилган ошакларда ўн беш чоғли кампир ўтирарди. Хона ўртасида устига ҳеч нима ёпилмаган стол турарди, унинг устида Таврот ётарди. Деворларда эса на бут, на исчиноқ. Фақат икки дераза оралиғида йиртиладиган календарь. Шифтдаги электр лампочкаси устидан шокилалди қалин яшил абажур осилганлигидан хона ним қоронғи бўлиб, кишига ором бахш этарди.

Кампирлар қўлларини кўксиларида чалиштириб, ҳазин куйлашарди:

Йўлимиз само сари, Исога, олишув бор,
Жанг борар нафс билан гуноҳу зино фузун...
Бироқ оғир дамларда Исо сари борамиз
Биз мададга зор эсак, тангрининг қўли узун...

— Бу яна қанақа филармония?— гўлдиради Колесников.

Кампирлар қўрқиб жим бўлиб қолишди.

— Секинроқ...— туртиб қўйди уни Захар.— Пистимея Макаровна, сенда ишимиз бор...

— Ие, Клавдия! Никулина!!!— тўсатдан раиснинг гапини бўлиб қичқириб юборди Корнеев,— Сен ҳам шу ердами?! Ана холос. Бу энди филармония эмас, дадангнинг сўзи билан айтсак, трансляция бўлиб кетибдику. Шошма, Захар қарайлик-чи, правление аъзоларимиздан яна бормикан?

Хонада колхоз правлениеси аъзоларидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Полизчилар бригадаси бошлиғи Клавдия Никулина уялганидан ўзини қўярга жой тополмай, бошини қуйи солиб кампирлар ичида ўтирарди.

Дарвоқе, Клашка ва кампирлардан бўлак хонада Пистимеянинг қизи ҳам бор эди. Варька рўмоли билан юзининг ярмигача беркитиб, бурчакка суқилиб олганича қоп-қоронғи деразага маъносиз ва умидсизлик билан қараб ўтирарди.

— Ҳм...— Захар оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига солди.— Пистимея Макаровна, бир гаплашиб олишимиз керак. Келинг... Ибодатингизни эртага қиларсиз...

— Сизларга айтсам, айланайлар,— қариганда ҳам равшан мовий кўзларини чарақлатиб, қаддини ростлаб деди Пистимея.— Бундоқ бостириб киришга... асосларинг борми? Худога минг қатла шукурким, совет қонунларига кўра ибодатгўйларга халақит бериш тақиқланган...

Шундан кейин Большаков қатъий деди:

— Бугун — халақит берамиз.

— Ибодатларингни тўхтат, бас!— Колесников стол томонга қадам ташлаган эди, аммо Большаков уни тўхтатди.

— Шикоят қиламиз,— огоҳлантирди Пистимея.

Большаков мўйловини силаб, фуражкасини олди.

— Ким тақиқлапти? Аммо ҳозир, дарҳақиқат,

тўхтатинглар. Биласанку, ишларингнинг мумкин бўлмаган томонига ўтмайман.

Пистимея буни биларди. У қуриқшаган лабларини зарда билан қимтиди, алланима деб гўлдиради.

Кампирлар бирин-сирин чиқиб кета бошлашди. Клашка ҳам ўрнидан турди.

— Сен қол, Клавдия, — деди Корнеев.

Клашкадан бўлак ҳамма чиқиб кетгач, Захар стол ёнига ўтиб ўтирди, Тавротни нари суриб қўйди. Пистимея қўлини кўкрагида тантанавор қовуштириб, ёнгинасида устундек турарди.

— Қанақа қўшиқ айтаётувдиларинг? — сўради Захар, яхшиликдан дарак бермайдиган бўғиқ товушда.

Пистимея ҳамон қўлини боягидай кўкрагида қовуштириб тургани билан димоғ-фироғидан асар ҳам қолмади. Кўзларида ҳайрат ифодаси пайдо бўлди.

— Шундай, оддий қўшиқ... илоҳий мазмунда.

— Ҳийлангни қўй, кампир! — гапга аралашди Колесников. — Гап мазмун ҳақида эмас, музыкаси ҳақида.

— Ҳеч қанақа музикамиз йўқ...

— Пистимея, муғомбирлик қилма деяпмиз! — оловини хиёл кўтарди Корнеев. — Илоҳий мазмундаги қўшиқларингни... қайси оҳангга мосладинглар?

Ниҳоят Пистимея қўлини туширди, ноилож дудуқланиб қолди-да, кампирларга хос жилмайиб, пойинтар-сойинтар гўлдиради:

— Биз шунчаки... Ҳалигидай... Сал ўхшаб кетади шекилли... хаёлимга ҳам келмабди...

— Гап бундай, Пистимея Макаровна! — Большаков столга муштлади. — Ўзингни анойи қилиб кўрсатма. Хаёлингга «келмаган» миш-а. Шу қўшиқни яна бир эшитсам, борми, ибодатхонангни ёптириш масаласини қўяман. Тушундингми?

— Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи, — шоша-пиша боширғиди у.

— Дин ҳақидаги қонунни сув қилиб ичиб олгансан, — истеҳзо қилди Колесников, — бир вақтлар «Конституция»даги керакли моддани тирноғинг билан чизиб қўйган экансан, Юргин тумшугимга тутувди. Аммо биз ҳам, ҳар турли диний жамоаларнинг фаолиятига чек қўядиган шартлардан хабардормиз. Давлат гимнини расвойи раддибало қилишга йўл қўймаймиз...

— Ё раббий, мунча қўпол гап топмасанг!

— Қўпол айтсаям, тўғри айтди,— деди Большаков.— Энди ёшлар ҳақидаги гапимни ҳам эшитиб ол. Бу ҳақда сен билан, яхшилиқчаям, ёмонликчаям бир неча бор гаплашганмиз.

Пистимея яна қўлини кўкраги устида чалиштириб дабдабали тус олди.

— Захар, сен ҳам бекор гапни гапираверма. Ёшларни авраб келтираётганим йўқ. Фақат кампирлар...

— Варька-чи? Ўз кўзимиз билан кўрдик-ку...

— Варькага нима бўпти?— Пистимея кўзини олайтириб Клашкага қаради.— Агар гап шу бўлса, худога ишониш-ишонмаслик, ҳар кимнинг ўз иши. Сизларнинг тилингизда виждон эркинлиги дейилади. Мен ҳеч кимни мажбур қилмайман. Клавдияни ҳам ҳеч ким мажбур қилиб, бойлаб олиб келган эмас. Келсанг — ўтир, тингла, ҳайдаб юбормаймиз. Яхши бир сўз дилга жо бўлса, илоҳий нур билан кўнгли равшанлашади. Агар дил олло-тоалло марҳаматидан миннатдор бўлса, ибодат қилишга қаршилиқ кўрсатмаймиз. Илтижомизни олло-тоалло ўз даргоҳида қабул қилсин, деб ўзимиз ҳам ибодат қиламиз. Шу сабабдан ҳам давлат ибодат уйлари тутишга ижозат берган. Варька масаласи ҳам шундай.

Улар узоқ сўзлашишди...

Кўчага чиққанларида Захар деди:

— Эси жойида. Энди бу қўшиқни айтишмайди. Ёшлар масаласига келсак, огоҳ бўлиб турмасак бўлмайди, биродарлар...

— Огоҳмиз шекилли. Варькадан бўлак ҳеч ким келмайди. Аммо Варька...— Корнеев хиёл тўхтади.— Пистимея уни гўдакликдан Исо дейдиган қилган. Қани энди унинг юрагидан чиқариб бўлса... Нима бало, Клавдия ётиб қолмоқчими? Клавдия!

Никулина рўмолига бурканиб, даҳлиздан чиқиб келди, бошини қуйи солиб тўхтади.

— Бу қандоқ бўлди, Клашка?— оҳиста сўради Большаков.— Шунини кундузи айтиб берилса борми, айтган одамни мазах қилишади.

Клашка турди-турди-да, ҳиққиллаб, гандираклаб кетди ва ёнида турган Корнеевнинг кўкрагига бошини қўйди.

— Борис Дементьич... Захарич... Қандоқ бўлгани-

ни ўзим ҳам билмайман... Ахир неча йилдирки ёлғизман, ҳадемай йигирма йил бўлади — мудом ёлғизман, — йиғлай-йиғлай гапирди Клашка. — Агар бирон гап бўлса Пелагея буви дарров: «Исо алайҳиссалом зориққан, эзилганларни қўллаб-қувватлайди...» дейди. Пистимея ҳам: «Кириб тур, бегонамасмиз-ку, юрагингни бўшатасан. Феденька ўлган бўлса ҳам — биз учун тирик... Исо алайҳиссалом ўлганга жон ато қилишга қодир. Исо алайҳиссаломга ишонсанг — тирилтиради...» дейди. Шунинг учун кирувдим. Қизиқсинганимдан кириб эдим...

— Хўп, бўпти, бўпти, Клавдия... Сенга нима бўлди ўзи? — деди Корнеев, аёлни авайлаб ушларкан, ношудлик билан, шу боисдан бўлса керак анчагина қўпол қилиб.

Захар ҳам унинг ёнига келди-да, аёлнинг елкасидан тутиб деди:

— Клашка...

— Ҳеч қачон... Захар Захарич... Борис Дементъич, эшитдингизми... сен ҳам Филимон... Энди сира келмаман бу ерга... — У шундай деди-ю, кўз ёшидан ҳўл бўлган, ойдинда ялтиллаган юзини Корнеевнинг кўксидан олди. — Мени бу ерда кўрганинларни унутсаларинг бўлди... Ҳеч қачон, ҳеч ерда эслатманглар...

— Ҳа, албатта, шуниям гапириб юрадим киши! — шошиб деди Колесников.

— Бор уйингга, дам ол...

Клашка ҳўл юзини кафти билан артди-да, йўлга тушди.

Большаков, Корнеев ва Филимон яна бир оз индамай туришди ва жимгина бошқа томонга кетишди.

— Ҳа-а... — деди Корнеев хўрсиниб бир оздан сўнг. — Яқинда бир китобча ўқидим — мамлакатимизда нечта черков, ибодат уйлари ва қанча монастир борлиги кўрсатилган! Иккита... иккита диний академия ҳам бор экан.

— Шундан кел... Бу академиялар ҳар йили бунақа юпатувчилардан... Озмунча тайёрлайдими! — гўлдиради жаҳл билан Филимон. — Ҳар хил яширин, ҳисобга кирмаган сектантлардан ташқариси бу...

Яна бир неча дақиқа, Большаков уйига етгунча жим бордилар.

Хайрлашаётиб Захар деди:

— Варька масаласига келсак... Биз унинг ҳолидан хабар олиб турмасак хароб бўлади...

— Менга қара, Захар. Иришка Шатровадан илтимос қил, ўртоқ бўлиб олсин. Балким у...

— Майли, илтимос қиламан, ҳаммасини тушунтираман. Лекин, назаримда, яна бир одам бор, Боря... Шу одамнинг Иринкадан ҳам, ҳаммамиздан кўра ҳам кўпроқ фойдаси тегиши мумкин.

— Ҳа-а, Егор Кузьмин-да!— деди Колесников.

— Улма! Сен ҳам пайқабсан-да? Яқинда кўзим тушди, кўчада бирга кетишяпти. Егорканинг дилида нима бўлса, ҳаммаси бетиди, Варька бўлса... чўчиб атрофга аланглайди, бирон сўзни эшитмай қолмай деб қулоғини динг қилиб кетаётганга ўхшайди.

— Уларга нима ҳам дейсан... Уйланинглар, деб буюриб бўлмайди-ку. Ростдан ҳам... Егорка билан эркакларга хос гаплашиб олса бўлади. Аммо Пистимея Варькадан кўз-қулоқ бўлиб юрибди, худди боғлаб қўйгандай ёнидан узоқлаштирмайди.

— Бирон йўлини топармиз. Бўпти, Филимон. Мен — Иринка билан, сен — Егор билан сўзлаш. Кейин биздан хурсанд бўлиб юради Варька! Хўп, хайр бўлмаса.

4 боб

Июлнинг охирига бориб, ниҳоят, пичан чириши хотима топди. Бир куни тушга бориб, қуюқ тутунга ўхшаш оғир туман ердан кўтарилиб, баландлагандан баландлаб кетди. Кечга бориб осмони фалакка кўтарилди-да, беўхшов булутларга айланиб, муз кўчиши пайтидаги оғир, бесўнақай музга ўхшаб, тайга ортига тўсатдан сузиб кетди. Тонгга яқин туман сийраклашди, очилиб қолган жойлардан юлдузлар кўринди. Эрталаб эса, ҳеч нима бўлмагандай, мусаффо осмонда қуёш чарақлади.

Ҳамма бригадаларда жуда оз пичанни сақлаб қолишди. Ярмига яқини чириб кетди.

— Хўш, энди нима қилдик, оғайнилар?— хомуш сўради Захар зеленодолликлар сўнгги ғарамни тайёрлаб бўлгач.— Бошқа бригадаларда аҳвол бундан ҳам пачава. Қишда чорвани нима билан боқамиз?

— Нимаям қилардик...— қўлини силкиди Устин.

Кейин ҳеч ким уни айбламаса ҳам ўзини оқлаётган-дек қўшиб қўйди: — Бутун районда шундай...

— Кеча редактор Петька Смирнов келди. Бошқа колхозларда шунчаниам сақлаб қолишолмабди, деб айтди,— деди Анисим Шатров сийрак, бўйи паст ғарамларга ишора қилиб.

— Биз бир амаллаб жўхорини сақлаб қолдикку,— деди Устин.— Бутун районда таг-тагидан чириб кетди.

— Гумоним бор,— ўзининг севимли сўзини қистириб қўйди Андрон Овчинников, аммо унинг қанақа гумони борлигини ҳеч ким тушунмади.

Захар одамларга бир оз дам олишга рухсат берди. Лекин бир-икки кундан кейин ремонт устахонасида тарақ-туруқ, жаранг-журунг бошланди, чала қолган идора қурилишида дурадгорларнинг болталари ишга тушди, сув минораси атрофида одамлар уймаланишиб қолди. Доира шаклидаги минорани қуриш уста кўрмаган гишт терувчиларга қийин бўлди. Шу сабабдан Моториннинг қўлидан кечгача андава тушмасди. У гиштни қандай қўйишни ўргатарди, кўрсатарди.

Аммо ҳамма бригадаларнинг асосий кучини Большаков дарахт қулатиб, ер очишга сафарбар қилди. Тайга устида кечаю кундуз трактор гулдириси, илдизи билан ағдарилган дарахтларнинг қасир-қусури янгарди.

Кунлардан бир кун раис Варька Морозовани идорага чақирди. У остонадан ботинмайгина ҳатлади-да, кесакига суянди.

— Гап шундай, соҳибжамол,— деди Захар.— Тайгага борасан, дарахт қўпораётганларга ошпаз бўласан. Мироновна ошпазлик қилиб юрувди, энди одам кўпайиб кетиб, бир ўзи эплолмаяпти. Мироновнага ёрдам берасан.

Варька аввал елкасини қисиб қўйди, совқотгандай жунжикди. Кейин эшитилар-эшитилмас:

— Майли,— деди.

Ярим соатлардан кейин, Захар кутганидек, идорага Пистимея кириб келди.

— Қизимни юбормайман!— қичқирди у хонага кирар-кирмас.— Қиз болани эркаклар орасига юборишдан бўлак нағманг йўқми! Қишлоқда иш қуриб кетиб-дими...

— Кимни қаёққа юбориш менинг ишим,— хотир-
жам деди Захар.— Варька эркаклар орасида ёлгиз
бўлмайди. Мироновна ҳам бор...

— Юбормайман дедим, юбормайман! Одам керак
бўлса, Миронихага ёрдамга кампиршоларимдан битта-
сини юбораман. Биттаси камлик қилса, иккитасини
юбораман...

— Боради дедимми, боради!— столга муштлади
Большаков.— Бу яна қандай гап? Қизинг сут соғувчи
бўлмаса, чўчқа боқувчи бўлмаса — қишлоқдан бир-
икки километр нари кетса нима бўпти. Нега мунча
қўрқасан? Ҳеч ким тегмайди унга... Умуман, кўп бо-
шимни қотирма! Бор, қизингни сафарга ҳозирла...

Тушликда Большаков пишиллаб турган электро-
станция ёнида Морозовни учратди-да:

— Хотининг билан Варька масаласида қачонгача
жанжаллашамиз, Устин? Негадир чиқишолмай қол-
дик-ку,— деди.

Морозов қовоғини уйди, ерга тупурди.

— Узим ҳам зўр-базўр кунимни кўриб юрибман.
Юрак-бағримни қон қилиб юборди, занглаган исчи-
роқ,— деди Устин хотини ҳақида. У жаҳл билан, наф-
рат билан деди. Бир оз жим тургач, қатъий деди:—
Зарари йўқ, боради.

Шу кунни кечқурун, дарҳақиқат, Варька тайгага,
Шайтон дара ортига етиб борди. Бу ерда у, ўрмон ора-
лаб оққан сой ёқасида, пастаккина курсида ўтириб
картошка артар, муздеккина сувда ювар эди.

Ёнгинасида нимадир тарақлар, гурсиллар, вағил-
лар, Варька эса, ҳар гал, аввал узун киприкларини пи-
риллатарди, кейин чўчиб тушарди.

— Яхши иш қилишяпти, дарахтларни ағдариб, ер
очишяпти,— дерди ёши қайтган, юмшоқ, дўмбоқ аёл
Мироновна.— Илдизи билан қўпоришяпти. Баъзи қа-
рағайлар ерга шундоқ илдиз отганки, жуда овора
қилиб қўяди одамларни. Овқатлангани келишганда
кўрсанг бечора мужикларни — қора терга ботган бў-
лишади. Лекин барибир ағдаришади. Ағдарилган
дарахтларнинг илдизлари катта-катта, илдизидан
чиққан тупроқ ҳам тоғ бўлиб кетади. Кўрсанг, оғзинг
очишиб қолади. Эртага бир бор, томоша қилиб кел.

— Йўқ, йўғ-ей... Нега борай?

— Қизиқ жуда, томоша қиласан, деяпман. Юр,

печкага олов ёқ! Ҳали кечки овқатни тайёрлашга ҳам улгуришимиз керак. Ҳали замон ғала-говур қилиб келиб қолишади.

Каттакон қозон қўйилган печка дарахтлари кесиб тозаланган майдонга қурилган эди. Печканинг тева-рак-атрофига рандаланмаган тахтадан ясалган узун стол ярим доира шаклида қўйилганди. Столнинг нариги томонида тахта вагончалар турарди, колхозчилар шу ерда тунашарди...

Дарҳақиқат, зум ўтмай, одамлар ғала-говур қилиб келиб қолишди. Вагончалар орқасидан тўда-тўда бўлиб лойга, машина мойига беланган одамлар ғала-говур кўтариб, қаҳ-қаҳ уриб келиб қолишди.

— Мироновна, қайноққина сув берсангиз, бир роҳат қилиб ювиниб олсак!

— Ие, бугун қозондан жудаям мазали ҳид келаяпти-ку.

— Ҳар доим шундай, қачон қишлоққа кетаман, хотиним олдида тунаб келаман десам, бу ерда овқат мазали бўлади-да.

— Сўлагингни оқизмай тезроқ жўна. Эрталабдан бери хотининг деразага қарай-қарай кўзлари тешилгандир.

— Николаха, мотоциклимга бензин қуйиб қўй!

— Ие, оғайнилар, бугун ошпазимиз янги-ку! Ўзинг-мисан, Варька?

— Айтдим-а, бугун кечки овқат мазали бўлиб қолибди, деб!

— Қайси Варька? Морозовами?

— Оғайнилар, мен ҳам бугун қишлоққа отланаётувдим. Энди бормайман...

Эркаклар ва йигитлар Мироновна билан Варька атрофида уймаланишиб гулдирашди; папирос тутатишди, ҳазил-мутоиба қилишди то Мироновна ёғлоғи ўқталгунча нари кетишмади.

— Бўлди энди... Тойдек кишнайверманглар! Варюшка, ҳув анави қозондаги сувдан қуйиб бер буларга ювинишга.

...Кечки овқатдан кейин, бир қанчалари, дарҳақиқат, мотоциклда қишлоққа жўнаб қолишди. Икки гуруҳ мужиклар аккумулятор ёруғида алла-паллагача доминиони тақ-туқ суриб ўтиришди.

Варька девор ортида эркаклар алланималарни ҳи-

коя қилиб, қаҳ-қаҳ уришларига қулоқ тутганича кўзини очиб вагончада ётарди. Қайсидир вагончада бутун тайгани шўх қўшиққа тўлдириб батареяли радиоприёмник ишлаётган эди.

Варька саҳарга яқин ухлаб қолди. Шунга қарамай, эрталаб, ҳеч қандай чарчоқни билмай, бардам бўлиб турди. Бошқа қишлоқдан бўлса керак, нотаниш бир йигит, майкачан бўлиб олиб, физзарядка ўрнида ошпазлар учун ўтин ёрмоқда эди.

Орадан икки-уч кун ўтгач, Варька дарахтни қандай ағдараётганларини томоша қилиш учун ҳар қалай борди. Қараса, жуда осон экан. Уртамиёна қарағай ё арчани пўлат сим билан чамбарчас боғларканлар-да, трактор билан тортарканлар. Баҳайбат дарахтларни эса, аввал арралаб йиқитишаркан-да, кейин илдизини илдиз кавлайдиган машина билан суғуриб олиб, ҳосил бўлган чуқурликни бульдозер билан текислаб юборишаркан.

Ҳаммаёқни керилиб ётган илдиз тутиб кетганди. «Буларни йиғиштириб олиш жўн иш» деб ўйлади негадир Варька ва орқасига қайтди.

Орадан яна бир кун ўтгач, пастак отда Егор Кузьмин тайгага келди.

— Овқатдан келтиринг, Мироновна, — илтимос қилди у, кейин Варькага қараб қўшиб қўйди: — Урмон оралаб юрибман, чалғида бўлсам ўриб оладиган ўт бор жойларни излаяпман. Захар ҳам, бошқа бригадирлар ҳам шундай қилишяпти. Шунақа гаплар...

— Варвара овқат сузиб бер, — деди идишларни артаркан Мироновна.

Уч йил бурун Егорнинг хотини ўлганди. Ўшандан бери доим палапартиш кийиниб, қовоғи солиқ, довдирагандек юрарди. Шу боисдан Варька доим унга ачи нарди.

Кузьмин гўё ҳар бир қошиқ овқатни есамми ё емасамми, деб ўйлаётгандай каттакон, гувала бошини идиш тепасига энгаштириб, шошмай овқатланарди. «Шўрвамиз унга ёқмади», деган фикрга келди Варька. У шўрвани ҳали яримламай туриб, Варька унинг олдига гўшт билан картошка солинган мис товоқни қўйди.

— Э-ҳа... Яхши, — деди Егор гуноҳкорона, шўрва-

ни нари суриб. Аммо иккинчини ҳам гўё истар-истамас ея бошади.

«Ҳалиям ўшани ўйлайди. Хотинини ўйлайди», деб ўйлади ичида Варька ва оҳиста хўрсиниб қўйди

Егорнинг боласи йўқ эди. Уч йилдирки Кузьмин ёлғиз яшайди. Баъзан Варька унинг уйи ёнидан ўтиб қолса, доимо чироқ ёниб турган деразага қарарди-ю: «Ҳувиллаган уй шўрликни «ютаман» деса керак», деб ўйларди.

Егор Варьканинг бу боқишларидан хабар топдими (баъзида кўрган ҳам бўлиши мумкин), рўпара келиб қолганларида бир неча бор гапга тутмоқчи ҳам бўлди, аммо қиз чўчиб қочиб кетарди.

— Менга қара, Варвара, мендан нега қўрқасан? — сўради бир кун Егор унинг йўлини тўсиб.

— Қаёқдан олдинг бу гапни! — бошини эгди қиз. — Йўл бер, кетай... Битта-яримта кўриб қолмасин тагин...

Егор йўл берди.

Кейин улар яна кўчада бир неча бор учрашиб қолишди, лекин ҳар сафар бир-икки оғиз арзир-арзимас гап айтишарди. Қишлоқда буни дарҳол пайқаб қолишди. Шу-шу, Егорка иккови бир-бирини севади, деган гап тарқалди.

Ваҳоланки муҳаббат йўқ эди, умуман, ҳеч нима йўқ эди. Аммо Варька бўлишини истарди чоғи.

Истарди-ю, лекин ўзининг истаги ҳеч қачон амалга ошмаслигини биларди. Унинг турмуш қуришига онаси асло розилик бермайди.

— Кавлашяптими, — Варька Егорнинг товушини эшитиб чўчиб тушди. — Тасир-тусирни қара!

Варвара тракторларнинг тариллаши ва ердан илдизи билан суғириб олинаётган дарахтларнинг шовқини, колхозчиларнинг бақир-чақирига ўрганиб қолганлигидан бунга эътибор ҳам қилмасди.

— Ҳа, кавлашяпти...

Тўсатдан қизнинг бу шовқиндан, Егорнинг диққат билан кузатаётган оч яшил кўзидан, ўз-ўзидан қочиб кетгиси келди.

— Сув олиб келаман! — деди қиз ва пақирни олди.

— Керакмас! — деди Мироновна. — Ҳали бир бочка сувимиз бор.

— Олиб келавераман...

Варвара сой бўйида тўхтади, дарахтга суянди, пақирини кўкатга ташлади ва лов-лов ёнаётган бетини ушлади. «Тезроқ кета қолсайди, кета қолсайди. Яхши бўларди, яхши бўларди», деган гап миясидан нари кетмасди.— Барибир фойдаси йўқ, йўқ... Онам ижозат бермайди, бермайди... Она ижозатсиз иш тутиб бўладими? Гуноҳ, гуноҳ... Исо куйдириб кул қилади. Шундай бўлгач, нима кераги бор?..»

Аста-аста қиз овунди, кўкатга чўккалади, қўлини кўкрагида қовуштирди, бошини орқага ташлади ва дуо ўқий бошлади. Сочи ерга тегди.

Ўрнидан турганида, беш қадам нарида Егор отининг жиловидан тутганича сойда суғораётганини кўрди. Отни қачон олиб ўтганини Варвара сезмай ҳам қолибди,

Қишлоқда қўққисдан учрашганларида Варвара, бошқалар сингари, Егор ҳам худодан сўз очишидан қўрқарди. Кўпчилик қизнинг художўйлигини мазах қилар, бу билан қизда нафрат уйғотар эди. Шу билан баробар қиз, ҳалокатга маҳкум этилган бу адашган бандаларга ачинарди ҳам. Аммо Егор сўз очмасди. Лекин ҳозир ёнидан ўтиб кетаётганида унинг ибодат қилаётганини кўрди, албатта. Қиз ҳозир у, албатта, худого шак келтирадиган бирон гап айтишини сезиб тургандай эди. «Майли, гапирса гапираверсин...» Қайтага яхши бўлади, ўзи билан ўзи бўлиб юраверади.

Аммо Егор отини суғориб бўлиб, бутунлай бошқа нарсадан сўз очди:

— Очигини айтсам, Варвара, сени деб келдим бу ёққа.

— Ана холос...— кутилмаганда айтилган бу сўздан қиз ўзини йўқотиб қўйди.

— Ҳозир албатта...— кулиб қўйди Егор.— Яқинроққа бориб бирон ғарам хашак ўрса бўладими-йўқми билиб келаман. Қош қорайиши билан бу ерга келаман, бўптими? Чиқасанми?

— Нима кераги бор?! — шивирлади Варька яна бояғидай лов-лов ёнганини ҳис қилиб.

— Ҳа, албатта...— яна такрорлади Егор.— Ёшим қирққа борди. Учрашувларга бориб юриш ярашмай қолган. Мужиклар хабар топиб қолса, мазах қилади... Чиқасанми?

— Йўқ, йўқ, бу нима деганингиз! Кечаси-я?

Егор айилни тортди.

— Кечаси бўлса нима қипти... Кундузи уяламан. Ёш эмасман.— Егор отга минди.

— Мен художўй бўлсам! — нолиш қилгандек деди Варька. — Сен эса...

Егор тамаки халтасини чиқариб тамаки ўради.

— Менга нима бўпти? Сенинг отанг ҳам худосиз бўлатуриб, бутун умр онанг билан яшаб келяпти-ку. Эшитяпсанми, келамаман-а.

Варька яна дарахтга суяниб турар, титроқ бармоқлари билан гоҳ сочини ўриб, гоҳ ёзиб юборарди. «Йўқ, йўқ, келма!» деб қичқирарди унинг отасиникига ўхшаш қора кўзлари. Аммо тили итоат этмасди.

Егор отнинг жиловини силтади.

•Шу кеча Варька тонггача қаттиқ тўшакда тўлганиб чиқди, бир неча бор ўрнидан туриб, тунгги салқинда терлаган кичкина дарча ёнига келди, чўккалаб олиб жон-жаҳди билан ибодат қилди. Ўринга кириб ётди, яна туриб олди...

Аммо вагончадан чиқишга юраги бетламади.

Жавдар ўрими бошлангунга қадар колхозчилар ўн икки гектарга яқин ерни ўрмондан юлиб олишга муваффақ бўлдилар. Аммо жавдардан кейин сули, ундан кейин бугдой етилиб берди-да, йиғим-терим авжига чиқди. Энди дарахт қулатиб, ер очиш ҳақида янаги йил ёзгача гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Дон ҳосили айтарли яхши бўлмади. Ўртамиёнагина, ундан ҳам паст деса бўлади,— ҳар ҳолда ёз бошидаги қурғоқчилик билан кетма-кет келган ёгингарчилик қилар ишини қилиб бўлган эди. Бунинг устига бугдой кеч етилди. Йиғим-теримга керагидан анча кам вақт қолди. Шунга қарамай Захар, ҳар бир бригадала бир гуруҳдан чалғичилар ажратди. Булар ўрмон чеккаларида, ялангликларида Егор Кузьмин излаб топган, бригадирлар ва ўзлари топган жойларда хашак ўришарди. Тайгада Қамиш кўли соҳилида ва Пихта ўзанида Морозов бригадаси амал-тақал қилиб бир неча гарам хашак тўплади. Ўриб олинган ўт ўрнида ўсиб чиқадиган янги ўтни кутишарди... ўтлоқлар гўё тезгина нозик, майин яшил гилам билан қоплангандай эди. Аммо ўтиб кетган ёгингарчиликдан сўнг бир томчи ҳам ёмғир ёлмаганидан, кўкат ўсиб улгурмай қор тагида қолиб кетди.

Раис йиғим-теримнинг охирлашини ҳам кутиб ўтирмай, ҳамма бригадаларга, пичанни фермаларга ҳозирча отда ташиб олишга буйруқ берди. Зеленодолликлар пичанни бошқалар каби ўлганларининг кунидан ташишди. Моғор босган, қуруқшаган пичан аввалгидай хушбўй таратмасди. Андрон Овчинников ҳар кун и эрталаб Фрол ёнига отхонага келганида, отларни аравага қўшишдан аввал Курганов билан у ёқдан-бу ёқдан гаплашарди... Бошқа аравакашлар ҳам келишарди. Андрон катта ўрнида бўлиб, бошқаларга ҳам ўтириб чекиб олишни таклиф қиларди.

— Олинглар отларингни, имилламанглар!— шоширарди уларни доим Фрол.

— Биздан иш қочиб қутулармиди. Шошилиб нима ҳам қиламиз...— жавоб қиларди Андрон.— Яна озгина ташиймиз-у, камчини ёнга қистирамиз. Бу йил тракторчиларни пичан ташишдан озод қиламиз.

Фрол эса ўзини тутолмай, уларни койиб кетарди:

— Жон борми сенларда! Бир кунда уч марта қатнаса бўлади-ю, сизлар зўрға икки марта бориб келасизлар...

Кунлардан бир кун Корнеев отхонага келди:

— Нега полизчи қизларга арава бермаяпсан? Уларнинг бодринги чириб кетяпти. Никулина икки марта шикоят қилди.

— Пичан ташияпмиз-ку,— деди Курганов.

— Пичанни ташиб улгурасизлар, энди чиримайди. Клашкадан ортиқ шикоят эшитмай! Унга бор-йўғи икки кун арава керак.

Агроном кетгач, Фрол Курганов отхона деворидан жиловни олиб, уни ахтага урди, отни бричка аравага қўшиб, шошилмай колхоз полизи томон ҳайдади.

У кетаркан, қаёққа ва нимага кетаяпман, деб ўйларди.

Фролнинг кўз ўнгида бу манзара неча-неча бор намён бўлиб турди. Клашка Никулина ўтлоқда бир боғ пичан устида, раис ёнида ўтирибди-ю, аламли нигоҳлари билан уни куйдирапти. Атрофда эса Филимон Колесников, бухгалтер, Анисим Шатров ва унинг невараси турибди... Бунисининг кўзлари ундан ҳам аламли; мабодо Филимонникидек мушти бўлгандами, сира ўйлаб ўтирмай, уни, Фролни шу ернинг ўзида ўлгудай дўшпосларди.

Лекин бу ҳам бир нави-я, Фрол яна хаёл суриб кетди. Кекса Шатров ҳам, невараси ҳам, раис ва бошқалар ҳам бир пул унга... Фрол билан Захар ўртасида умр бўйи озмунча нари-бери гаплар ўтдимиди! Бир қишлоқда яшаб туриб, бир-бирига дуч келмаслик, ўрмонда чошиб юриб, бирон-бир новдага тегиб кетмаслик билан баробарлигини ҳамма билади.

Клашканинг ўша боқишлари бўлмаса, бошқа ҳаммаси бир пул унинг учун...

Бу боқишлар бир куни кечаси ўши уйғотиб юборди. Тўсатдан, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўтлоқдаги воқеа тушига кирибди. Уйқуси қочган Фрол алаמידан тупурди ва... у ёнидан бу ёнига ағдарила-ағдарила Клашкани ўйлай бошлади: ўшанда Клашка унга шундай жаҳл билан қараган эди-да. Кирни чайиб бўлиб, у билан ёнма-ён ўтирган оқшом ҳам қоронғиликда унга шундай нигоҳ ташлаган бўлиши керак.

Орадан бир кун, икки кун ўтди ҳамки ўша вас-васа, лаънати хотин шундоққина кўз олдида тураверди!

Яқинда отхонага полиздан Наталья Лукинанинг қизи, узун оёқ, тортинчоқ қиз Ксюха келди, қалин сочини орқасига ташлаб деди:

— Клашка холам бодринг ташиб олишга арава сўраяптилар. Бригадир сиздан сўрасин дебди. Машинада ташиганимиз яхшироқ эди-ю, машиналар йиғим-теримда экан. Клашка холам шу бугуноқ берсин, дедилар...

Фролнинг жаҳли чиқди. Шусиз ҳам Клашка эртаю кеч бошидан чиқмасаю яна келиб уни эсга солиб туришади! Лекин ўзини тутди-да:

— Мунча... мингиллайсан бу ерда? Сен айтмасанг ҳам биламиз,— деб тўнғиллаб қўйди.

Фрол Ксюхани жўнатиб юборди-ю, лекин полизга арава юбормади. Ксюха яна икки марта келиб, бекорга овора бўлиб қайтиб кетди. Негаки Фрол: то Клашканинг ўзи келмагунча арава бермайман деб ўзича аҳд қилиб қўйди. Фақат шу бугун агроном: «Полизчи қизларга нега арава бермаяпсан?» — деганидагина арава беришга аҳд қилди. Лекин тўсатдан колхоз полизига ўзи жўнаб кетди.

← Қаёққа борасан?— сўради ундан Анисим Шатров, паромни жўнатаётиб.

— Қаёққанинг тоғига,— тўнғиллади Курганов унга қарамасдан.

— Оббо сен-ей...— чол паромнинг бир чеккасига ташланган телогрейкага ўтирди ва трубкасини торга бошлади. Фролнинг миёсида эса: «Гуноҳ бу, шармандалик бу... кўзингга қара...» деган фикр пайдо бўлди, бошини ғовлатди.

Кейин бу фикр полизга бора-боргунча ҳам тинчлик бермади.

Фролнинг ўзи келганига Клавдия ҳайрон бўлмади. У алам билан лабини қимтиган кўйи, уйилиб ётган, пишиб ўтиб кетган, жўхори сўтасига ўхшаш сариқ, йирик-йирик бодрингни аввал саватга солиб, кейин аравага ағдара бошлади.

Фрол нима дейишини ва нима қиларини билмай, жўяк оралаб бодринг ва помидор тераётган хотинларга қараганича жимгина турарди.

— Қарашворсанг бўлмайдими,— жаҳл билан деди Клашка.

Фрол шоша-пиша саватни тўлдира бошлади.

— Ўзим тўлдириб бераман,— уни тўхтатди Клашка.— Аравага ағдариб бериб тур.

Курганов итоаткорлик билан саватни тутқичидан ушлади, осонгина кўтариб, аравага ағдарди.

Арава лиммо-лим бўлгач, Клашка зўрға қадини ростлади ва белини ушлади.

— Оғрияптими?— раҳмдиллик билан сўради Фрол.

Клашка унга жаҳл билан жавоб берди:

— Сени бўлса, белинг ҳам оғримайди, виждонинг ҳам азоб чекмайди чоғи?

— Яқинда гапинг бошқача эди... ўз-ўзингдан уялмайсанми, деяётгандек эдинг,— хафа бўлгандай деди Фрол.

— Ўзингни гўллика солма!— деди Клашка.— Хафа бўлишлари қопти яна бу кишининг...

Фрол унинг товони кенг кир яланг оёғига, помидор суви сачраган этағига қараркан, негадир кечалари Клашка ўрнида юз тубан, ҳеч кимнинг қўли тегмаган таранг сийнасини ёстиққа босганича ёлғизлик аламидан йиғлаб ётса керак, деб ўйларди.

— Тентак,— деди Фрол тўсатдан мулойим.

— Тентак бўлсам бордир,— деди Клашка, лекин шу заҳоти оёғи яна қатъийлашди:— Аммо сенинг

ўрнингда бўлганимда, вақтида арава беришга ақлим етарди. Бу сўталар энди кимга керак?— Клашка сариқ, тошдек қаттиқ бодрингни олиб, Фролнинг шундоққина бурни остида ўйнатди-да, аравага ташлади.— Бир ҳафта бурун бўлса, қилган меҳнатимизга арзигулик баҳода пуллардик, энди сув текин кетади.

«Жудаям текин кетмасов?» демоқчи бўлди Фрол, аммо бунинг ўрнига Клашкани юпатмоқчи бўлиб:

— Сен меҳнат кунингни бир хилда олаверасан,— деди.— Бодрингни бозорга ҳозир олиб бордик нима-ю, аввал олиб бордик нима, сенга фойда-зарари йўқ-ку...

— Меҳнат куни ёзишга ёзишади-я, аммо бу бодрингдан меҳнат кунига шимилдириқ тушади! Татьяна! деб қичқирди у жўяк оралаб териб юрган аёлга.— Қишлоққа олиб бор, кейин дарров орқангга қайт. Бугун кечгача ташиймиз.

— Ёлғиз бўлсанг, пулнинг кўпини нима қиласан?— ҳазиллашмоқчи бўлди Фрол.

— Ғамлаб қўяман!— жаҳл билан чўрт кесди Клашка.— Эрим қайтиб келса, умрим охиригача етса дейман. Эримни уйда шундоқ ўтқазиб қўяман-да, пашша қўндирмайман. Дераза пардаларни тортиб қўяман— дийдорига тўйгунча тикиламан. Шу кутиб юрган йигирма йилнинг ҳиссасини чиқариб суяман...

— Севишни биласанми ўзинг?— сўради Фрол.— Ҳали ўқиб келишинг керак бунга.

Аммо Клашка жавоб бермади. У бўш саватни кўтарганча нари кетди.

Пешин пайти эди. Пишиб ўтиб кетган қовунга ўхшаш офтоб найзага келиб нур сочмоқда эди. Илиқ шамол Клашканинг ёнбошига урилиб, оппоқ дурра орасига яширилган сочини юлқиларди. Клашка ўқтин-ўқтин энгашарди, Фролнинг тикилиб турганини ҳис қилса керак, этагини тортиб-тортиб қўярди.

Фрол дарҳақиқат кўзини ундан узмасди, унинг чайир, келишган, бир оз семира бошлаган, аммо ҳали қизларникидек чиройли қоматини томоша қиларди. У, Клашка Никулина тўсатдан унга ўгирилиб, муштини дўлайтиргандан кейингина тескари қаради. Клашка бир нима деди чоғи, аммо шамол туфайли эшитилмади.

5 боб

Октябрь байрамини колхоз клубида тантанали нишонладилар.

Октябрнинг қирқ уч йиллиги ҳақида, унинг сўзини доклад деб аташ мумкин бўлса, район партия комитети секретари Григорьев доклад қилди. У саҳнада у ёқдан бу ёққа юриб, вақти-вақти билан сочи қирилган бошини силаб, ўз ёшлигини, озиқ-овқат отрядидаги хизматларини, Узоқ Шарқда коллективлаштириш чоқларини, Арктикадаги илк қишлоғини, Москва оstonасидаги қақшатқич жангларда иштирок этганини эслади... Маълум бўлишича, бу одам кулаклар қўлида азоб тортган, бир амаллаб қочиб ўлимдан қутулиб қолган, фалокатга йўлиққан ўртоқларини қутқазаман деб Шимолий муз океанида чўкиб кетаёзган, Ватан урушида бир неча бор яраланган, шулардан иккитаси туфайли ўлиб кетишига сал қолган экан.

Зал лиқ тўла эди. Одамлар Григорьевнинг сўзларини диққат билан тинглашарди. Кўпчилик колхозчиларнинг юзидан, бундай ғаройиб докладни тинглашга ҳар доим ҳам муяссар бўлавермасликлари сезилиб турарди.

Ёлғиз Фрол тумшайган, нимани ўйлаганини билиб бўлмасди. Фрол фронтдан олиб қайтган учала даражали Шухрат орденларини ярақлатиб тўртинчи қаторда, Устин Морозовга яқин жойда қошини хиёл чимириб ўтирарди. Янги, тўқ кўк костюм кийган Устин эса, мунча кўрган-кечирганини гапириб мақтанмасанг, дегандек хиёл ажабланиб, гина қилиб райком секретарига қараб турарди.

Григорьев худди Морозовнинг дилидагини билгандай тахта минбар ёнида тўхтади-да, деди:

— Сизлар: «Бу райком секретарининг эси жойидами ўзи, нега бунча кўрган-кечирганларидан гапирди? Мақтанади...» деб ўйласанглар керак. Аммо мен ўзимни айтмоқчи эмасман. Мана шу бугунги кунда ҳар бирингиз ўзингизнинг ҳаётингиз ҳақида ўйлаб кўринг, баъзи тафсилотларни эсланг, демоқчиман. Ишонаманки, кўпларнинг ҳаёти меникига ўхшаган, баъзиларники эса, ҳеч сўзсиз, меникидан анча қизиқарли. Масалан мен, сизларнинг раисингиз Захар Захарович Большаковнинг граждaнлар уруши чоғида қандай кураш олиб борганини, ундaн кейинги йилларда ҳам янги ҳаёт учун муттасил курашиб келганини биламан. Ватан уруши йилларида сизнинг ўғлингиз Федор Морозов душман билан қандай жанг қилгани

дан хабарим бор, Устин Акимович. Минг афсуски, ҳозир у орамизда иўқ. Фрол Петрович Кургановнинг ҳам қандай жанг қилганини биламан. Бу ҳақда қатор орденлари шундоққина ҳикоя қилиб турибди...

Фрол чимирилган қошларини ёзиб, қаддини ростлади, зални кўздан кечирди. Унинг кўзи бир зум деворга яқин жойда ўтирган Клавдия Никулинада тўхталди. Морозов эса аксинча, кўзини олиб қочиб, бошини эгди.

Захар Большаков ҳаяжонидан ўзини зўрға босиб ўтирарди. Райком секретари тантанали тусда баландпарвоз гапирмай, жўн, оддий гапларни бир оз бўғиқ, хотиржам товушда гапирарди. Унинг кўзи ачишар, кўксида қандайдир илиқ, қувноқ бир нима пайдо бўлиб, аъзойи баданига жимирлаб югурарди. Захар шундай дақиқаларда кучига куч қўшилганини ҳис қиларди.

— ...Шундай экан, ҳаётимиз — курашлардан таркиб топган экан, ҳар биримиз ўз ҳаётимиз билан фахрлансак арзийди қадрдон дўстлар, ўртоқлар! — гапида давом этарди Григорьев. — Мана шу бугунгидай байрам кунлари, ҳар гал, бу курашда қандай катта муваффақиятларга эришганимизни биринчи марта кўриб тургандай бўламиз! Бу муваффақиятларни кўрамизу ҳайратга тушамиз. Негаки, беихтиёр, ҳаётимиз қандай эди-ю, қандай бўлди, деб ўйлай бошлаймиз. Қани, ўртоқлар, шу топда, шу ерда, мана шу мажлисда ўтирган еримизда — илгари қандай эди-ю, ҳозир қандай деб қиёс қилиб кўрайлик-чи...

Мажлис бошланганидан бери Захарнинг назарида аллаким ундан кўз узмаётгандай туюлаверди. У президиумда ўтиргани сабабли залдагиларнинг бари унга қараб ўтириши табиийлигини ҳисобга олганда бу ҳиснинг уйғониши галати, ғайритабиий эди.

Саҳнанинг орқа томонида, фанер тўсиқ ортида нари-бери юрган оёқ шарпаси, шивир-шивир, оҳиста сурилаётган стол-стулларнинг тарақ-туруқи эшитиларди — Ирина Шатрова ҳаваскорлик тўғарагининг концертига тайёргарлик кўрмоқда эди.

Большаков залнинг турли тарафида ўтирган Колесников, Кузьмин, Зиновий Маркович, Митька Кургановни кўриб турарди. Митька биринчи қаторда бамайлихотир ёйилиб ўтириб олибди. («Баттол, мукофот олишидан хабардорга ўхшайди», деб ўйлади Захар). Яна

Сергеев, Моторин, Пистимея Морозова ҳам шундоққина кўз ўнгида... Шошма! Кеча давомида унга тикилиб ўтирган шу эмасмикан?

Кеча Захар кўчада Морозовага кўзи тушиб, атай ёнига борган эди. Кўришиб бўлгач ундан:

— Кампирларинг эртага катта байрамлигини эсидан чиқариб қўймадими? — деб сўради.

— Бўлмасам-чи, биламиз... Календарда қизил қилиб кўрсатиб қўйган.

— Календардаги қизил кунгина эмас, совет кишиларининг энг катта, муқаддас байрами,— яна таъкидлади, Большаков.

— Менам шуни деяпман...

— Бўпти... Яна унутманглар дедим-да.

Кейин Захар ўз йўлига кетди. Пистимея ўз кампиршоларини тантанали мажлисга бошлаб келиши учун шунинг ўзи кифоялигини Захар биларди.

Ана, бошлаб келибди. Кампиршолар бир тўда бўлишиб, охирги қаторлардан ўрин олиб, мудофаага шайлангандек жойлашганди. Улар киприк қоқишиб, докладчини диққат билан тинглашарди. Фақат Пистимеягина негадир Большаковдан кўз узмас, кўкрагида ярақлаб турган урушгача олган Меҳнат Қизил Байроқ ордени ҳамда қирқ тўртинчи ва эллик учинчи йилда олган қўш Ленин орденига бақрайиб қараб қолган эди.

...Шу кўйи кеча томом бўлгунга қадар Пистимеянинг кўкрагидан кўз узмади. «Қизи клубга келмабди,— ўйлади Захар гулдирос олқишлар кўтарилган чоқда.— Барибир мажлисга юбормабди-да, қари қаллоб».

Кейин Большаковнинг муовини Корнеев сўз олди ва правление алоҳида хизмат кўрсатган колхозчилардан бир гуруҳини мукофотлашга қарор қилганини эшиттирди. Захар саҳна орқасига ўтиб кетди.

Иринка йигит-қизларини концерт кўрсатишга тайёрлаб, кийинтириб бўлган эди.

— Нега клубда Варвара кўринмайди? — сўради Большаков Иринадан.

Қиз ҳорғин хўрсинди:

— Эҳ, Захар амаки... Жуда қийналиб кетдим у билан. Бугун эрталаб икки соат гаплашдим. Йиглайди холос. Ахийри, келишга розилик берди ҳам...

— Келмабди-ку.

— Онаси қулфлаб кетибди.

— Қандай қилиб?

— Қандай бўларди! Устидан қулфлаган-да, ўзи кетган-қолган. Деразани тақиллатдим. «Деразадан ошиб туша қол!» дедим. Деразаси михланмаган-ку, ҳали. Лекин... қўрқяпти.

Захар жим бўлиб қолди, кейин:

— Ишлар пачава, Иришка! Бу қандоқ бўлди? Бундан чиқди, ожиз эканмиз-да?— деди хомуш.

Кейин у саҳна томон юрди. Бу ерда гулдирос олқишлар остида мукофотлар берилаётган эди.

— Захар амаки! Захар амаки!— деди қиз.— Ҳозир яна бориб келаман... Қизлар, ўзларинг билиб ишларингни битириб туринглар. Галка, сен биринчи бўлиб чиқасан, имиллама... Яна бир ҳаракат қилиб кўрай-чи, Захар амаки.

— Ҳаракат қилиб кўр,— жавоб қилди Большаков. Агар Варька шу бугун юрак ютиб уйдан чиқиб келса борми, катта иш қилган бўласан, қизим.

Большаков қайтиб саҳнага чиққанида Пистимея ҳам, унинг художўй кампиршолари ҳам залда йўқ эди. «Туёғини шиқиллатиб қолишибди-да, рўдаполар,— алам билан ўйлади Захар.— Энди Иришка бекорга овора бўлиб келади-да, улгурмайди...»

...Мукофотлар топширилиб бўлгач, Захар клубдан чиқди. Молхоналарни текшириш, ҳамма бригадаларга телефон қилиш керак. Баъзан, байрам кунлари, қорамолга овқат беришни унутиб қўйишади, электростанция назоратсиз қолади.

Клубга кираверишда Большаков устун орқасида қизларнинг товушини эшитди:

— Юр энди, юра қол, Варя... Ҳозир Галя Трушкова яшула айтади. Ана, айтаяпти. Кейин Нина Воробьева айтади, ундан кейин мен... Концертдан кейин танца бўлади. Жудаям яхши бўлади...

— Йўқ, боролмайман! Вой ўлмасам... Ё раббим, энди нима бўлади!

— Вой, жиннивой-ей! Нима бўларди, ҳеч нима бўлмайди. Ёқмаса кетаверасан.

— Йўқ, йўқ... Бунинг устига клубга кирсам ойим нақ теримга сомон... Масхара қилишади.

— Нега масхара қилишади? Қаёқдан олдинг бу гапни! Кейин танца қиламиз деяпман. Клубда биласанми нима...

Шатрова шивирлаб гапира кетди.

Захар устун орқасига ўтди. Ирина билан Варвара нима ҳақда шивирлашганини у эшитмади. Фақат вақти-вақти билан хўрсинишга ўхшаш товуш ва: «Э худойим-ей», «гуноҳ», «онам» деган сўзлар эшитиларди.

Ахийри Ирина, минг қаршилиқ кўрсатишига қарамай, Варварани судраб клубга олиб кириб кетди.

«Баракалла, Иришка! Улгурибди!» — деб ўйлади Большаков ва электростанция томон кетди.

Варварани уйдан олиб чиқишга улгургани бежиз эмас эди. Бу пайт Пистимея Морозова Клавдия Никулинанинг уйида ўтирар, сумкасидан бутунлигича қовурилган чўчқача, бир кўйлақлик штапель, палех қутичаси, бир неча бўлак тўр, иккита чит дурра ва Инжил чиқариб столга қўймоқда эди.

— Ол қизим, байрамга ҳайитлик келтирдик. Опажонларинг табриклаб юборишди.

Клашка эса хонада у ёқдан-бу ёққа юрар ва:

— Нега келдинг?! Нега?! Мени ўз ҳолимга қўясизларми-йўқми?! — дерди қичқариб.

— Бегонамасмиз-ку, ҳар ҳолда.

— Худо ҳаққи, мени ўз ҳолимга қўйинглар... Неча марта айтдим сенга — бормайман, ибодат уйингга бормайман деб.

— Сенга боргин деяпманми ахир, қизим? — гинаконлик қилди Пистимея.

Клашка стол ёнига келди, қўлини столга қўйди, бошини қўлига қўйганича йиғлаб юборди. Пистимея унинг бошини силаб хўрсинди

— Жафокашим, бечорагинам!

Клашка бошини кўтарди, кўз ёшини артди, рўмоли тагидан осилиб чиқиб турган сочини тўғрилади ва ўзини қўлга олиб, столдаги туҳфаларни нари сураркан:

— Олиб кет буларни, — деди.

Пистимея яна бир бор хўрсинди-да:

— Ўзинг биласан, ўзинг биласан, — деди қатъий ва тўр билан рўмолларни сумкасига сола бошлади. — Колхознинг туҳфаси бўлса олардинг-а. Аммо беришмади сенга.

— Лозим кўрилган чоқларда беришган. Ҳозир бунга муносиб бўлганимча йўқ.

— Муносиб бўлмагансан, — деди Пистимея чўзиб

ўйчан. Ўз товушига қулоқ тутиб яна такрорлади: — Муносиб бўлмагансан... Ҳай, нима ҳам дердик.. Опажонларинг хафа бўлиб қолишади-да.

— Тушунсаларинг-чи, ҳеч кимни хафа қилишни хоҳламайман.

— О-ҳо-ҳо... — ингранди Морозова. — Эҳтимол шундайдир. Кўпинча хоҳламай туриб ҳам хафа қилиб қўйишади. Ахир у опажонларинг ёшини яшаб, кўпни кўрган одамлар. Сенга туҳфани юборган ўшалар, муносибмисан йўқми, фарқини билишади улар. Ҳай, майли, улар тушунар ҳам, кечиришар ҳам. Аммо... бечора қиз, ўзингни ўзинг қийноққа соляпсан-да, сен бағритош.

— Пистимея Макаровна... Кет! Тоқатим тоқ бўлди... Мени ўз ҳолимга қўй, — илтижо билан шивирлади Клавдия.

— Кетаман, кетаман, Клашенька! Хафа бўлаётганим йўқ, негаки, биладан: вақт-соати билан ўзинг мени чақирасан, ўзинг биз томонга келасан.

— Й-йўқ, йўқ...

— Келасан, айланай, — мулойим деди Пистимея. — Оламни ҳам, ҳар бир одамнинг ҳам нима қиларини яратганинг ўзи билади. Сенам худонинг иродасидан ташқари ҳеч нима қилолмайсан. Ҳар бир қадамнинг яратганинг амри билан боғлиқ, айланай.

— Ҳеч қанақа амрни билмайман, эшитмаганман ҳам. Ўз хоҳишимча яшайман...

— Ҳали шунақамисан... Сал нарса бўлса, дарроз найзангни санчишга ҳаракат қиларкансан-да. Бунақада эшитмайсанам. Лекин барибир ўз ҳолингча эмасан. Эрини тўрт кўзлаб кутаётганлар ҳам ўз хоҳишичмикан? Ҳа, нега сесканиб кетдинг?

— Ўзим, шундай...

— Гап бундай. Бошқаларнинг кутишга кучи етмай қоладими? Бир йил, икки йил, узоғи билан уч йил кутади-ю, дунё ташвишларига шўнғиб, гуноҳга ботади. Сен бўлсанг — фариштадексан. Шунча сабр-тоқатни қаёқдан оляпсан?

— Федяни севаман. Шунинг учун сабр қиламан.

— Майли... шундай экан дея қолайлик, — ён босди Пистимея. — Аммо қачонгача тоқат қиларкинсан?

— Бутун умрга, — хўрсинди Клашка.

— Осон эмас! Васвасанинг тури кўп. Бирида бўлма-са бирида шайтоннинг гапига кирасан.

— Пистимея Макаровна!!!— беихтиёр қичқирди Клашка.

— Ё йўлдан озиб бўлдингми?— кампир бўйнини чўзиб, кичкинагина бошини Никулина тарафга ўгирди.

Клавдия яна ўзини столга ташлади.

Клашка бир неча дақиқагача овозини чиқармай йиғлади. Кампир қуруқ лабларини қимтиб, унинг ёнида ўтирар, ёши ўтиб бораётган аёлнинг силкиниб турган елкасига киприк қоқмай қарар эди.

Ниҳоят қуруқшаган қўлини Клашканинг иссиқ елкасига қўйди-да, гап бошлади:

— Бир нарсани уқиб ол, жонгинам, шу чоққача сени олло-тоаллонинг ўзи қўллаб-қувватлаб келган. Исо алайҳиссаломнинг ўзлари ҳам худодан неча-неча карра сени қўллашни илтижо этган бўлсалар ажаб эмас. Исо алайҳиссаломнинг сўзлари сўз, олло ҳам, сабр қилади, аммо — қачонгача?! Шу йил ёзда сен унинг чизган чизиғига тушиб олгандай эдинг-гу... Кимдан қўрқдинг, кимдан уялдинг? Захар билан Корнеевданми? Уларга нима! Жони бошқа дард билмас, дейдилар.

— Пистимея Макаровна! — йиғламсираб деди Клашка.— Ўзи қандоқ бўлди бу...

— Тушунтиряпман-ку, сенга, қизим. Ўша ёмғирли кечадан бери васвасага тушиб қолгансан.

— Ибодат уйига бормаيمان, деб сўз бердим мен уларга!— хитоб қилди Клашка.

— Ё тавба-ей! Сени ўшақча юр, деб чақирмаяпман-ку. Боринг келмаса —борма. Фақат бир нарсага аминманки, худо демасанг ортиқ чидай олмайсан, руҳинг гуноҳга ботадиган. Худони ранжитасан, аммо иложинг қанча... Лекин у ҳеч кимни зўрлаб ўзига қаратмайди.

Тўсатдан Пистимея ҳам кексаларга хос йиғлай бошлади.

Лекин у узоқ йиғламади. Рўмолининг учи билан ингичка бурни ва кўзини артиб, деди:

— Айтяпман-ку, сенга, ўзингни ўзинг хафа қилиб юрибсан, Клашенька. Қайин ниҳолидай эндигина шох ёза бошлаганингда яна ўзинг юлиб синдирдинг... Ҳай, энди мен кетай, жуда ўтириб қолдим. Бу туҳфаларни қолдириб кетаман, хўпми? Бу ёғига нима қил-

санг ҳам ўзинг биласан — худо ўзи пошшо. Опажонларимизни хафа қилма. Туҳфаларни столда қолдириб кетаман, Клашенька, хўпми?

— Майли, — шивирлади Клавдия бир оздан сўнг.

Пистимея турди, кийинди ва эшик томон юрди. Остонага етганда оҳиста деди:

— Муқаддас Инжилни қолдириб кетяпман, Клашенька. Уқиб чиққин, айланай. Ибодат уйимизга бормасанг ҳам бўлади. Захарни ҳам, бошқа жанжалкашларнинг ҳам жиғига тегиб нима қиламиз. Степанидушканиям Фрол бизга қўшмаяпти, ҳатто муқаддас китобларни печкага ёқиб юборяпти. Сен бўлсанг сўққабошсан, ҳеч қиси йўқ... Тушунмаган жойинг бўлса, Пелагеюшкани юбораман. Вақти бевақт ўзим тушунтириб қўяман. Инжилдан дилингни ёритадиган нарса тополмасанг, олиб кетаман китобни. Аммо аминманки, албатта топасан. Уқисанг бас, албатта ўқи... Эшитдингми?

Никулина эшитаётган эди чоғи. Аммо ҳеч нима демади.

Пистимея остонада яна бир оз кутиб турди ва елкаси билан эшикни итарди.

6 боб

Декабрга қадар осмондан тўнғиб қолган ерга фақат кулсимон сийрак қор ёғди. Эрталаблари ер, уйларнинг томлари ва ўрмон енгил момиқ билан юпқа қопланган бўлади. Шамол қорни томлардан, дарахтларнинг шохларидан учириб тушириб, кўчада учириб юрар, арава изларини тўлдирад, четан деворлар тагига уяр эди.

Аммо қуёш кўтарилган ҳамон кечаси билан ёғиб чиққан қор эрирди, қишлоқ кўчалари тийгончиқ ва тухум оқи аралаштирилгандек чилп-чилп ёпишқоқ бўлиб қоларди.

— Туф-е! — тупурарди йиғим-теримдан сўнг бўшаб қолган қишлоқ кўчасида куни бўйи сандирақлагувчи Антип. — Шаҳарда ўзлари учун кўчага тош ётқизиби олишган, яна ҳалиги... асфальтлашган. Бошқача бўлса, лойга ботиб юраверсин экан-да...

— Аринка Шатрова кўчани асфальтлашга раисни мажбур қилаётган эмиш, — деди бир куни Антипга Фрол Курганов.

— Нима?— ҳайрон бўлди Антип кўча ўртасида тўхтаб, кўзини пирпиратаркан.

— Захар ваъда қилган эмиш...

— Ҳо!— хитоб қилди тўсатдан Антип.— Уларга нима, қуйишса қуйишаверади! Ўзининг чўнтагидан кетармиди. Одамлар меҳнатини қадрига етармиди улар. Йўлини қилишади-да... Зиёлилар! Аввал тахтадан йўлка ётқизмайсанми, кейин асфальт қуймайсанми.

— Ёмонми?

— Нимаси яхши? На ўт, на кўкат ўсади... қаттиқ асфальт холос. Ота-бобомиз бутун умр шундай яшаб келяпти-ку — зарар қиптими. Энди бўлса, ҳаммаси бўлакча... Кеча янги идорага кирувдим десанг. Егорка Кузьмин ҳам раисга учрашмоқчи экан. Нима демоқчи дегин: аллақайси сигирнинг оғилида суғориладиган нарсаси бузилиб қолганмиш. Янгиси керакмиш. «Ундан кўра, ҳар битта сигирга анавинақа чинни, шаҳарда унитаз деб аталадигандан ҳам қўйинглар...» десам, Захар менга бир ўқрайди... Хўп, майли. Хайр энди...

Антип инига кириб кетган олмахонга ўхшаб қоронғи даҳлизга кириб кетди-ю, шу замоноғ яна қайтиб чиқди.

— Шошма... сени бўш келмайди дейишадими?— деди Антип Курганов ёнига югургилаб келиб, — Клашка билан-а? Полизга ўзинг бориб келармишсанми?

Фрол Никулиннинг гирибонидан ушлаб, шундай силтадики, кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Ким... ким шундай деди?!

— Фролка!— чинқирди Антип.— Бўйнимни узворий дединг-ку, хумпар...

— Ким... ким гапирди деяпман?— таҳдид билан такрорлади Фрол чолни қўйиб юбормай.

— Э-э, ким бўларди... Хотин-халаж-да. Андрон Овчинниковдан ҳам эшитдим. Нима бўпти! Қандингни ур... Отасини ташлаб кетди мегажин. Отасини-я...

Фрол Никулинни қоронғи даҳлизга итқитди-да, Овчинниковнинг уйи томон жўнади.

Вақт эрта бўлишига қарамай Андрон каравотида хуррак отиб ухламоқда эди. Фрол унинг устидаги кўрпасини тортиб олди.

— А?— Андрон ирғиб туриб кўзини ишқалай бош-

лади.— Э, бор-ей. Хотиним ишени битирибдими деб ўйлабман.

— Ҳей... латта!— қичқирди Фрол.— Клашка билан нима қипман, қани гапир... гапир...

— А-а... Федька Морозовнинг бевасими?— чўзди Андрон.— Мен айтдим-а, гумоним бор деб, у бўлса: «Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди...» деди.

— Ким деди?

— Анави, «Ол-сот»-чи.

Курганов шартта ўгирилиб, чошиб чиқиб кетди, Андрон анграйганича қолаверди. Андрон эснади, ўнг қўли билан чап биқинини қашлади, мудраб икки марта мункиб кетаёзди ва ўзини чалқанчасига ёстиққа ташлади.

Фрол Юргиннинг уйи томон шахдам юриб кетди. Лекин борган сайин қадами секинлашаверди. Негаки, Овчинниковнинг уйидалигидаёқ ўзи ва Клашка ҳақидаги гап-сўз қаердан чиқаётганини тушунган эди.

Фрол Илюшка Юргиннинг уч йил бурун қурилган, унча баланд бўлмаган, тўққиз ёғочли, каттакон уйи ёнига етиб тўхтади ва ўйланиб қолди.

Арава ғилдирагининг гижирлаши уни ўзига келтирди. Юргин бир арава хушбўй пичанни уйига келтирган эди.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?— сўради у пичан тепасидан туриб.

— Қаёқдан олдинг? — саволга жавоб бермай, аравага ишора қилди Фрол.— Қаёқдан ўрдинг?

— Ўрасан-а, ўрасан! — сўкинди Юргин. — Ёзи билан каторгадагидай ёмғир тагида иридик-ку.

— Каторгадагидай?— истеҳзо қилди Фрол.— Бошқага гапирсанг ҳам, менга айтма бу гапни.

Юргин аравадан ирғиб тушди, анчагача Фролнинг юзига тикилди.

— Шунақа дегин!— ниҳоят лабини очди Юргин. — Узингнинг ақлинг билан топдингми?

— Нимани?— хотиржам сўради Фрол.— Сенинг Илья девоналигингни аллақачон билганман.

— Шунақа дегин-а!— яна заҳархандалик ва айни чоқда жаҳл билан чўзиб деди Юргин.

Кейин у бориб дарвозасини очди, отни жиловидан тутиб, пичанли аравани ҳовлига олиб кирди. Фрол

кетидан кирди, ерда юмалаб ётган аллақандай яшиқка ўтирди. Юргин арқонни ечиб, арава тепасига чиқди ва пичанни тушира бошлади.

— Клашка ҳақида... кимдан эшитиб Андронга гапирдинг?— сўради Фрол.

Юргин пичан ташлашни тўхтатиб деди:

— Ўзинг биларкансан, сўраб нима қиласан?

— Ўзингни гўлликка солма, аблаҳ! Устин Морозов айтган буни...

— Мен сенга бир гапни айтиб қўяй, Фрол Петрович, — унинг сўзини бўлди Илья. — Ойни этак билан ёпиб бўлмайди... Энди фойдаси йўқ...

Фрол беихтиёр яшиқдан туриб кетди.

— Гап шундоқ,— кулди Илюшка ва яна ишга киришди.

Фрол Юргиннинг ҳовлисидан гандираклаб чиқдида, қоронғида кўча ўртасида бирпас турди.

Осмонда ой ҳам, юлдуз ҳам кўринмасди. Дарё тарафдан совуқ шамол эсарди, у тарафда аллақачон қиш ҳукм сураётгандек қор иси келмоқда эди.

— Э-э!— тўсатдан қўл силтади Фрол ва Клашка Никулинанинг уйи томон кетди.

Фрол хонага кирганда Клашка кийимида, йиғиштирилмаган каравотда, қўлига бошини қўйиб, шифтга қараб ётарди. Чироқ ёқилмаган эди, шу боисдан Клашка ўрнидан қўзғалмай:

— Ким у?— деб сўради.

Фрол бирпас жим турди ва юраги бетламайгина:

— Мен,— деди.

Клашка яна бир-икки дақиқа ётди, бирдан ирғиб полга тушди-да, яланг оёқ югургилаб бориб чироқни ёқди. У чироқни ёқди-ю деворга суяниб қолди.

Клашка гўё юраги қинидан чиқиб кетишидан қўрққандай қўлини кўкрагига маҳкам босиб турарди. У югуриб дераза ёнига борди-да, пардаларни ёпди, кейин ўзини батамом йўқотиб қўйиб, икки ёнга сурди, яна қўлини кўкрагида қовуштирди.

— Сен... сен қўрқма!— деди Фрол.— Мен шундай... ўзим.

У шапкасини олди, эшик ёнидаги стулга ўтирди. Унинг оппоқ сочлари ҳурпайиб ҳар ёнига ёйилди. Унинг сочи электр ёруғида товланиб, ялтирар, яна ҳам оқ кўринар эди.

— Сенга нима керак?.. Нега келдинг?.. Нима керак?— ҳарсиллаб деди Клашка. Кўкрагига маҳкам қисилган кичкина, ишдан ғадири-будур бўлиб кетган кўли гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушарди.

— Билмадим ўзимам,— деди Фрол ва ўрнидан туриб, бирин-сирин дераза пардаларини ёпа бошлади. Клашка капалаги учиб унинг ҳаракатларини кузатар, аммо уни тўхтатмас эди.— Шундоқ ўзим келдим... Ўшанда, кўл бўйида сен нега мен билан гаплашдинг? Мен ҳам шундай — билмайман...

Курганов дераза пардаларини ёпгач, стол ёнига келди-да, Клашкага қарамасдан қимир этмай ўтирди.

— Кет... худо ҳаққи кет! — илтимос қилди Клашка. Унинг овози титраб, узуқ-юлуқ эшитиларди.— Ахир... сочларинг опшоқ бўлса...

— Хўш, ўзинг ёшмисан? — хомуш сўради Фрол. Кейин узоқ жим тургач, кулиб қўйди: — Сочим йиғирма ёшимда оқарган. Сочимга оқ тушганида сен ҳали беланчакда эдинг.

— Одамлар... одамлар нима дейди?— деди Клашка овози титраб.

— Одамлар? — алам билан сўради Фрол. У бошини кўтарди-да, қайин ёғочидан ясалган оддий рамкада Федор Морозовнинг сурати осиглиқ турган деворга қаради. — Одамлар нима дерди? Барибир гапириш-япти...

Клашка гандираклаб, девор таги билан нари кетди. Печка ёнига етганда тўхтаб унга суянди.

— Йўқ, йўқ... ундай бўлиши мумкин эмас! Ҳақлари йўқ! Мен Федорни кутаяпман...

— Ҳақлари бўлмагани учун ҳам гапиришадиди,— деди алам билан Фрол қандайдир мунғайиб.

Кейин анчагача жим қолишди. Тиниқ осмонда қуёш чарақлаб турганидек, хона ўртасида электр лампочкаси кўзни қамаштириб ёниб турарди. Аммо унинг ёруғи фақат шу хонагагина етарли бўлиб, юпка дераза орти зим-зиё қоронғи эди. Иккови ҳам бу қоронғиликни деразани ярмигача беркитган парда тепасидан кўриб туришарди. Дераза ортидаги қоронғилик борган сари қуюқлашарди.

— Эртага қор ёгадиганга ўхшайди,— деди Фрол.

Клашка унинг нима деяётганини тушунмади. У ғужанак бўлиб олганича, қоронғилик ёпирилиб, дераза

ойналарининг чил-чил бўлишини, хонани зим-зиё қоронғилик босишини кутарди. Клашка бунга қатъий ишонар, бир минутдан кейин шу ҳол юз беришини билар эди. Мана ярим минут қолди, ўн секунд, беш, икки, бир...

Ойналар чидади, чил-чил бўлмади. Аммо шарақ этиб эшик очилди, барибир қулоғи шангиллаб, кўз олди қоронғилашиб кетди.

Остонада янги фуфайка кийган Степанида — Фрол Кургановнинг хотини турарди.

Клашканинг юзи докадай оқариб кетганди. Лекин — қизиқ! — Қулоғининг шангиллаши эригандек тинди-ю, қоронғилик тарқалди. Энди Клашка тошдек қотиб, хотиржам турар, Степаниданинг қаҳрли ва шу билан бирга ташвишли кўзларига тик боқар эди. У қараб тураркан, ичида қандайдир бир совуқлик аъзойи баданига югураётганини ҳис қилди.

— Сенга нима керак? — сўради ногаҳон Фрол ўрнидан турмай хотинидан. Клашка ҳам маъқуллагандай сал жилмайди, рост, унга нима бор бу ерда?

— Шу ердан ўтиб кетаётувдим, — деди Стешка. — Кечирасизлар...

— Хўш? — деди Фрол.

— Дераза пардани бир очиб, бир ёпганларингни кўрдим.

Фрол ҳайрон бўлгандай елкасини қисди ва деди:

— Бор, уйга кет. Мен ҳозир бораман.

— Фрол! — бирдан қичқириб юборди Степанида олдинга интилиб. — Нималар қиляяпсан ўзи?! Эсингни йир!

Унинг оғир рўмоли силлиқ таралиб, орқасига турмаклаб қўйилган сочидан сирғалиб елкасига тушди. Электр ёруғида сочи ялтирар, ўзи чиройли ва ёш кўринар эди.

— Уйга бор! — овозини хиёл кўтарди Фрол.

— Сен-чи?! — таъна қилгандай ўгирилди Степанида Клашкага ва икки қадам юрди. — Сен-чи?.. Нима қилаётганингни биласанми?

— Менга нега таъна қиласан? — шивирлаб гап бошлади Клашка. — Мен нима қиляяпман?! Сен умр бўйи эркак билан яшаб келяпсан. Мен эса ҳатто шўралаган эркак кўйлагининг ҳиди қанақа бўлишини ҳам билмайман. Шунини тушунасанми, а? Тушунасан-

ми-йўқми, сендан сўраяпман?— Клашка ўзини унутиб, бақира бошлади.— Пардани ёпдинглар деяпсанми? Ҳа, ёпдик. Ҳамма бақрайиб қарамасин дедик. Фақат эшикни занжирлаб, дастурхон ёзишга улгурмадик!

Клашка турган жойида бақирарди. Степанида эса то эшикка тиралиб қолгунча тисарилаверди.

— Клавдия, — қичқирди ниҳоят Степанида. — Худо хайрингни бергур, нималар деяётганингни бир ўйласанг-чи!

Клашка, дарҳақиқат, нима деяётганини ўйламай гапирётган эди. Унинг назарида умр бўйи орзу қилганини, кутганини ва ниҳоят етишганини тортиб олмақчи бўлишаётгандай ва у шу кимсани ҳимоя қилиши керакдай туюлаётганди.

Аммо бу, ярқ этиб чироқ ёнганда кўз олдинг қоронғилашгани каби, фақат бир дақиқагина давом этади. Кейин бу қоронғилик аста тарқалади-ю, таниш буюмлар ўз шаклини олиб, ҳаммаси аввалгидек бўлиб қолади.

— Кечир мени, Стешенька, кечир! — бирдан Клавдия қиз боладек бурнини тортиб йиғлади-да, Фролнинг хотинига ўзини отиб, елкасига бошини қўйди ва Степанидани қучоқлаганича оёғи тагига сирғалиб тушди.

— Қўй-е, Клашенька, қўй... — ўзини йўқотиб деди Степанида. Унинг овози хирқираб чиқди, оппоқ кулча юзи лип-лип учди. Степанида дармонсизланиб, эшик олдидаги ҳозиргина Фрол ўтирган курсига ўтирди, тиззасига Клашканинг бошини қўйиб, уни силай бошлади.— Бўлди, Клашенка, бас қил! Сен ҳам... сен ҳам кечир мени...

Энди иккала аёл йиғламоқда эди. Фрол томоғини қириб, ўрнидан турди-да, бирпас депсиниб турди. Кейин оҳиста чиқиб кетди.

Заречье тўмондан ҳамон совуқ эсар, ҳаво ўзгармаган бўлса ҳам, қор ҳиди келар эди. Фролнинг боши совқотди, шундагина у шапкаси Клашканикида қолиб кетганини тушунди. У мовут тужуркасининг мўйна ёқасини кўтарди-да, қоронғида қоқиниб кетишдан қўрққандек, уйига битта-битта қадам ташлаб кетди.

Ярём йўлга борганда Степанида унга етиб олди.

Степанида индамай - қўлига шапкасини тутқазди-да, ёнма-ён кетди. Фрол то уйга етгунга қадар шапкасини қўлида ушлаганча борди. Хотини:

— Ахир, қиш бўлса, бошингни шамоллатиб қўясан... — деганда Фрол ўзига келди.

Фрол эсини йиғиб бундай қараса гупиллаб қор ёғяпти. Қоронғида қор парчалари дум-думалоқ дўлга ўхшаб кўринарди. Нега бошига ва ерга тушганда тасир-тусур қилмагани қизиқ кўринарди.

— Қиш бошланибди-я, Фрол амаки! — хурсанд қичқирди тўсатдан аллақайси муюлишдан чиқиб қолган Захарнинг ўғли Мишка Большаков.— Тўсатдан ёғди-қўйди-я! Эрталаб одамлар уйғонса — қиш келибди, деб ҳайрон қолишади! Худди Пушкин айтгандек.

...Азонда турди,
Деразада Татьяна кўрди
Саҳарлаб бўзарган ҳовлини,
Девор, том ва яшил тўсиқни,—

дея шеър ўқиди Мишка ва: — Жуда соз! — деб хитоб қилди. У Пушкин ҳақида гапирдимми, ё бугунги оқшом ҳақидами — номаълум эди.

Унинг елкаси ва шапкаси оппоқ эди. Унинг юзи чапараста ёғаётган қорда ҳўл бўлиб, аллакимнинг деразасидан қия тушиб турган электр ёруғида ялтирарди.

— Қандай яхши! — завқ-шавқ билан яна деди Мишка ва енги билан ҳўл юзини артди.— Кўчамакўча маза қилиб юрибман... Дадам аравада кетдилар...

— Қаёққа?— сўради Фрол, аммо тўхтаб жавобни кутмади.

Юргиннинг уйига етганда Фрол одимини секинлатди ва четан оша қаради. Ҳовлида арава ҳам, Илья ҳам йўқ эди. Катта ғарамга ёндош уюлган пичанга ҳали қор қўниб улгурмаган эди, чамаси. Юргин яқиндагина ишини тамомлаган бўлса керак.

«Хўб ҳисоб-китобни ўрнига қўйибди-да, баттоллар!— жаҳл ва алам билан ўйлади Фрол.— Қор ёғди — излар босилди...»

Фрол «Ол-сот» шу бугун колхоз пичанини ўғирлаб келганига ишончи комил эди.

То уйга етгунга қадар Степанида лом-мим демади. Фролнинг назарида у ёнида, жимгина йиғлаб келаётган эди.

Дарҳақиқат шундай бўлса бордир, негаки, ошхонага киргач, Степанида ечинмасданоқ, бетини кўрсатмай тўғри ётоқ хизматини ўтовчи, бурчакдаги хонага эшикларни тарақлатиб ёпиб кириб кетди.

Ошхонада эса, оёғини кериб Устин Морозов ўтирарди. Тугмаси ечиқ пўстинининг бари баҳайбат, ҳорғин қора қуш қанотига ўхшаб оёғининг ёнида полга осилиб тушган эди.

Шапкасига ёпишган қорни остонада қоққач, Фрол ечинди.

— Юргин пичанни қаердан олиб келди?

Морозов елкасини қисди, қанотлари қимирлади.

— Кузда раис ҳаммага галма-гал ўзи учун хашак ўришга рухсат берди-ку. Эҳтимол ўрмон четидан ўриб олгандир. Ўзинг қаердан ўрдинг?

— Унинг чалғи кўтарганини кўрмадим кузда.

— Сен кўрмаган бўлсанг, бошқалар кўрган, — бамайлихотир деди Устин. Яна шу оҳангда сўради: — Тушунарлими?

Бу «тушунарлими?»ни эшитиб Фрол, биров унга қамчи тортгандай чўчиб тушди ва анчагача жим қолди.

— Хўш, тушундингми? — қайтариб сўради бригадир.

Фрол бу гал ҳам жавоб бермади. Аммо унинг кенг, букчайган елкаси қисилди, бужмайган, қаримсиқ, салқи юзида ички дарди акс этди. У курсига ҳорғин ўтирди.

Бригадир мамнун жилмайди. Кейин анчагача Кургановнинг бақувват елкасига, йирик, туртиб чиқиб турган курагига, хурпайган оппоқ сочига қаради.

— Клашка туфайли тумшайиб келдимми? — яна сўради Морозов Степанида ёпиб кириб кетган эшикка имо қилиб.

Фрол силкиниб, қадини ростлай бошлади. Кураклари бир-бирига тегди, кулранг кўйлаги таранглашиб, буришиб осилди.

— Менга қара, ҳой... — тез-тез гапирди Фрол ва шу замоноқ ютиниб жимиб қолди. — Сен қаёқдан биласан анавини... ҳали ўзим билмасимдан? Э-э... —

Фрол нима бўлса бўлар дегандек умидсизлик билан қўл силкиди.

Ярим минутча ўтиргач, Морозовга қарамасдан оҳиста ва бўшашиб гап бошлади:

— Сен иблиссан, Устин! Ҳа, Клашканинг орқасидан, ҳа, бошим айланиб, кўзим тинди...

Кейин тўсатдан Фрол ўтирган курсисини ағана-тиб, ирғиб турди, худди ҳозиргина ўтирган ерида ҳаво етмагандай, ҳарсиллаб нафас олиб бўкирди:

— Ҳа, Стешканинг олдида айбдорман... Сенинг олдингдаям, Федорнинг олдидаям айбдорман! Мени иккига бўлиб, қонимни ичинглар, малъунлар!

Фрол худди тош отқилаётгандай гапирар, у бурчакдан бу бурчакка тез-тез бориб келар эди. Қорга беланган Митьканинг қачон кириб келганини билмай ҳам қолди. Уғлига кўзи тушгач, Митька ҳамма гапимизни эшитиб турган бўлса керак, деб ўйлади.

— Тентак!— хотиржам деди Устин.— Намунча самовардай шағиллайсан? Менинг олдимда қанақа гуноҳинг бўлиши мумкин?

Фрол ўғлига бир нима демоқчи эди, аммо Устиннинг кейинги сўзини эшитиб, шошиб бригадирга қаради:

— А?

— Қиз болани йўлдан оздирганингда гуноҳқор бўлардинг, бева эса — худонинг инояти, деяпман.

— Нима-а?!— Фрол кўзини унга боягидан баттар олайтирди.

— Э, қўй-е!— кулгига олиб, шошилмай деди Устин. — «Ҳеч бўлмаса, сен бўш келма, бечора хотинга раҳминг қелсин...» демоқчи бўлиб юрувдим Митькага.

— Қ-қани, жўна бу ердан!— ниҳоят Фрол Митькани эслаб, унга қараб бақирди.

Митька бир оғиз гапирмай, йўл-йўлакай ағанаб ётган курсини олиб, жойига қўйди-да, қўшни хонага чиқиб кетди.

— Ҳм-м... Ҳай майли! — хўрсиниб ўрнидан турди Устин, пўстинининг қанотга ўхшаш барини тугмалади. — Яхши қол, Фрол Петрович.

— Шошма, шошма!— шошиб деди Фрол ва курсига ўтирди. — Демак худонинг инояти, дегин?

— Шундай.

— Ахир у сенга бегона эмас-ку, Устин, — деди Фрол гуё сўнгги сўзини айтаётгандай маъюслик билан.

— Бегона эмас? — оҳиста қайта сўради Устин. — Уруғ-аймоқларим аллақачон қора ер қўйнига кириб кетган.

Устиннинг овози қуриган хашак товушига ўхшаш қуруқ ва дағал эди. Фрол унинг нима деяётганини, нима истагини тушунмади. Бутун умр Фрол Устинни, оғиз очиб шама қилса бас, тушуниб келган эди. Утлоқда, ёмғир эзиб ёғиб турганда Устин чарчаган, ивиб кетган раисга ишора қилиб, Фролга қараб қўйган эди, холос: «Таранг тортилган арқон ўйнаб туради-ю, узилмайди. Уткир тиг тегса бас...» Устин гапни охирига етказмади ҳам. Аммо Фрол уни дарҳол тушунди, у тигни тегизибгина қўймай, шартта кесди-ворди. Захар Большаковни ёмон кўргани учун ёки чарчагани учун эмас, балки жўш урган кўр-кўрона аламдан, ўзига ва Устин Морозовга бўлган ғазабдан, нима, мен ҳали ўзимни бригадирнинг шамасини тушунмаганга солиб юришим керак эканми, тиг тегизишга қўрқар эканманми деган фикр миясини ғовлаб симиллатганидан ўша тўполонни қилди... Унинг аҳволини ҳеч ким тушунолмаслиги учун ҳам қилди...

Аммо бугун, ҳозир Фрол Курганов Устиннинг ундан нима истаётганини тушунмаётганди. Шунинг учун ҳам, умрида биринчи бор тик сўради:

— Мендан нима истайсан ўзи?

— Ҳеч нима, — елкасини қисди Устин. — Чиндан ҳам сенга нима бўлди ўзи?

Шунда Фрол устма-уст савол берди:

— Клашка билан менинг ўртамда... менга нима бўлганини... шу нарсани билармидинг?..

— Ақлим билан топдим.

— Илюшкага, яна бошқа эзмаларга нега айтдинг?

— Сенинг хаёлингга келган нарсадан хабардорлигимни яна бир бор билиб қўйишинг учун. Бўлди, ми?

Фрол устидан сув қуйилгандай жим бўлиб қолди.

— Бундан қандай маъно чиқади? — раҳмсизларча давом этди Устин, пўстинининг тугмасини ечиб.

Қора қанотлар гүё җуштак чалиб парвоз қилишга шайлангандай яна қимирлай бошлади. Фролнинг назарида Морозов, дарҳақиқат, шу топда даҳшатли бир қушга айланиб, осмонга кўтариладигандай, кейин тиккадан унга човўт соладигандай эди. — Бунинг маъноси шуки, азизим... Қарасам жуда ўйга ботиб қолибсан. Умримизниям кўпи кетиб, ози қолди, оғайни. Қолган умримизни яхшилик билан ўтказайлик...

— Ҳа,— бош ирғади Фрол.— Хўжайин пичоқ билан молхонага кирмасин деган гапни эшитувдим. Бузоқнинг ақли етади-ю, лекин кечикади... Огоҳлантириб қўйишувди.

Устин Фролнинг эгилган бошига қаради.

— Ким огоҳлантирди?

Фрол жавоб қилмади.

Морозов эшик томон юрди.

— Хўп, хайр.

— Нега келдинг ўзи?— қимир этмай ҳорғин сўради Фрол.

— Менга... Степанида Клашканикига бостириб кирди, дейишди. Фрол энди босган изидан қайтмаса эди, деб келдим...

— Ҳеч қаёққа қадам босганим йўқ. Менга ҳеч нима керак эмас — Клашка ҳам, Степанида ҳам.

— Ана-ана... Кўрдингми, шундоғ дейишингни ҳам билган эдим. Менң тилагим шу.— Устин Морозов умрида биринчи бор нима тилашини Фролга очиқ айтди: — Степанидани нима қилсанг ўзинг биласан. Аммо Клашка билан давом эттирасан... қўрқиб юрма тағин.— У жилмайиб аниқ-таниқ қилиб қўшиб қўйди:— Кампирим айтгандай, худонинг иноятини қабул қилмаслик — гуноҳ.

— Сенга нима кераги бор бунинг, нима кераги бор, аблаҳ?!— қичқирди Фрол овозининг борича.

Аммо Устин аллақачон кетиб қолган эди.

Фрол алланимани эсламоқчи бўлгандай бирпас қаққайиб турди. Кейин эслади: Устин Морозов нима исташини биринчи бор аниқ гапириши эмас, ҳа, ҳа, биринчи бор эмас. Лекин Устин аллақачонлардан бери бундай очиқ гапирмаганди, аммо биринчи бор эмас...

Қатқалоқ захрини сочгандай оёқ тагида гарч-гурч қиларди. Фрол Кургановнинг назарида, яна бир-икки қадам қўйса, чангиси остида бетиним гижирлаётган нарса хап этиб оёғидан олади-ю, суяк-суягигача тишини ботирадигандай эди.

Фрол шу хатардан қочиб қутўлмоқчи бўлгандай тез-тез юриб кетди. Оғир қўшотар калта пўстини устидан елкасига ботиб оғритарди, белидаги чилвирга осилган, ҳали совуқда қотиб улгурмаган тулки оёғига ўралашиб халақит берарди. Ундан ташқари, беш юз қадамча юрар-юрмас, томоғига қайноқ бир нарса тиқилиб бўға бошлади. Аммо Фрол негадир ўзи ҳам тушунмаган ўжарлик билан қадамини секинлатмади. У совуқда қотиб қолган лабларини очиб, хириллаб, ҳансираб муздек ҳавони ютарди. Ичига тортаётган ҳаво худди майда шиша қуми бордай, томоғини қириб куйдирар, борган сари баттар ачиштирар эди.

Фрол дўнглик тепасига етганда тўхтади, тепалик этагигача сийрак ирвит ўсган бўлиб, булдуруқ босган дарахтлар нохуш кўринарди. Дўнглик тагидан қишлоқ бошланарди.

У тўхтади, аммо ҳозир ҳам унга ҳаво етишмасди. Кенг, қачонлардир кучли кўкраги ҳозир ҳарсилламоқда эди.

Ҳа, Фрол Курганов энди аввалги Фрол эмасди. Энди аввалги куч ҳам йўқ эди. Бир вақтлар унга тайга бўйлаб, бир кунда, чангалзорлар ва ўтин қийин бўлган хилват жойлардан қирқ-эллик чақирим юриш ҳеч гап эмасди. Саҳардан шомгача йигим-ўримда жонини ҳалак қилиб ишлаб, яна ҳеч нима кўрмагандай, йигитлар билан қишлоқда тонггача тўстўполон қилиб, омбор ва пичанхоналарда қизларни чирқиратиб қучоқлаб юрарди. Қизларнинг ўзлари осилиб юришибдими, демак Фрол Курганов чиройли, эпчил экан-да. У ҳам бадани диркиллаб турган, тушки офтоб, ялпиз ва негадир янги соғилган сут ҳиди анқиган қизларни яхши кўрарди. Уларнинг ҳар бири уни бутун умрга ёнида олиб қолишга ҳаракат қиларди, аммо ҳар қанча маҳкам тутгани билан бир ҳафтадан ортиқ тутиб қололмасди.

...Фрол Курганов сийрак ирвитлар ўртасида чан-

ғи таёқчасига суянганича узоқ турди. Томоғининг ачишиб, қичиши босилганига ҳам анча бўлди. Фрол эса ҳамон хаёл суриб турарди.

Одамзод йигирмага кирганида келажак ҳақида ўйлайди. Еши олтмишга етганда эса ўтмишни хотирлайди.

Офтоб ҳали ботганича йўқ, аммо кеч кириб бораётганди. Сийрак дарахтларнинг хира сояси қорға тушиб турарди.

Дўнгликнинг шундоққина тагида молхоналар тўртбурчак бўлиб қорайиб кўринарди. Улар қорға палапәртиш тўкиб кетилган катта ғиштларга ўхшарди.

Шу молхоналарнинг энг биринчиси, ҳозир бузоқхона қилиб қўйилган ҳув анависи Марья Воронова вақтида қурилганди. Илгари у қишлоқдан анча нарида эди. Кейин иккинчисини, бешинчиси, ўнинчисини қуришди. Ҳатто урушдан бир неча йил кейин ҳам бу сигирхона, қўйхона ва отхоналар қишлоқ чеккасида эди. Энди бўлса колхозчиларнинг уйлари молхоналаргача тақалиб келиб, ҳатто ярим доира шаклида уларни қуршаб ҳам турарди. Уйлар орасидаги тор, иланг-биланг кўчалар айланиб, Светлиха бўйлаб кетган уч-тўртта катта кўчага ирмоқдек қўшилиб кетарди.

Дарёга энг яқин кўча катта кўча ҳисобланарди. Ўтган ёзда бу кўчанинг чап, тоқ томонида колхоз учун янги идора қурдилар. Жуфт тарафда эса, идорадан ўнгроқда, илгариги кулба ўрнида Фрол Кургановнинг баланд, кенг, ёруғ уйи қад кўтарган бўлиб, полизи дарё бўйи қадар чўзилган эди. Бештача уй нарида, идоранинг рўбарўсида эса Устин Морозовнинг уйи. Клавдия Никулинанинг уйи Морозовнинг нариги томонида, паром кечувига яқин эди...

Ҳа, қишлоқ кенгайиб кетди. Оқшомги туманда на у ва на бу боши кўринади. Кенгайиб, ўзгариб кетган. Онаси кўргандами — ҳайрон бўлиб антрайиб қоларди.

Онагинаси... Аҳёнда бир эслайди уни Фрол, бу яхшимас. Фрол у чоқлар жуда ёш бўлса-да, биринчи герман уруши пайтида, отасининг ҳалок бўлгани ҳақида қорахат келганини эслайди. Кулак Меньшиковникида оғир меҳнатда эзилиб касалга чалиниб қолган онаси оҳ тортиб юборди:

— Вой, мен ўлай, болам, отангсиз... пушти паноҳсиз энди қандоқ қиламиз-а!

Онаси фарёд чекиб йиқилди-ю, қайтиб турмади. У зўник кўзларини мажолсизлик билан зўрға очди-да, кейин шивирлади:

— Фролушка... қандоқ қилай... Худо шоҳид, олиб кетардимун не илож. Ҳечқиси йўқ, катта бўлиб қолдинг. Бақувватгинасан, болам. Ҳисоби йигитсан, кўрганлар шундай дейди. Отангни ҳам, мени ҳам кечир, болам... Маҳкам оёқда туриб ол. Филипп Меньшиковдан қолма, сени қўллаб турса ҳам ажаб эмас. Виждонан етимни қўллаши ҳам лозим, хизматини ўтаб қўйганман...

Онасининг кўз юмганига неча-неча йиллар бўлиб кетди, унинг қабри тепасида ҳар ёз баланд қайинлар шовиллайди, ҳар куз енгил, сариқ япроқлар қабр тепасини қоплайди.

Энди қишлоқда ярим хароба кулбалардан номнишон қолмаган. Мудом қўнғироғи жангиллаб турадиган кичкина черков қаёқда қолди? Унинг ўрнида қишлоқ марказида икки қаватли, тўртта тўрт қиррали устуни бор гиштин клуб. Ҳозирча қишлоқдаги энг баланд бино шу. Дарёнинг нариги томонидан келган ҳар қандай одам уни узоқдан кўради. Қишлоқнинг ҳар бурчидаги эски кулбалар ўрнида механика устахонаси, гараж, омборлар, складлар.

Зелений Долда ҳамма-ҳамма нарса ўзгарган. Ўзгаришда давом этаяпти. Ҳув анави ерда, қишлоқ чеккасида, ясли қилиб қайта қурилаётган эски идора яқинида тепалик бор. Кимнингдир баҳайбат тақир бошига ўхшаган бу тепалик ғашга тегиб, манзарани бузиб қаққайиб турарди. Қишлоқда кўпдан бери жой етишмай қолганди. Тепалик ёнбағрига қурилаётган иморатлар юқорига чиқиб бораётганди. Тепалик устига иморат қуришни истовчилар ҳам бор эди. Аммо Захар ижозат бермади. Негалигини Фрол тушунмади. Сабаби энди маълум бўлди. Сув чиқарувчи минора қурилиб битаёзди. Тепаликка қурмай, бошқа жойга қурганларида яна озмунча кўтариш керак бўлармиди? Жуда соз, Захар ишни пишиқ-пухта қилади-да. Бу баландликни нимага ярашини аллақачоноқ мўлжаллаб қўйибди-я. Узоқни кўра билади-да... Демак, қишлоқнинг бу чеккаси ҳам яқин орада ўзгариб кетади. Ёлғиз у, Фролгина ўша, аввалгича қолади. Аллақачонлароқ ичида алланима тош қотган, музлаган...

Пастдан, оғиллардан молларнинг оч қолиб маъраши эшитиларди. «Кечқурунги емни беришмаган кўринадиди, — деб ўйлади Фрол. — Яқинда берадиган ҳеч вақо қолмайди ҳам», — деб хаёлидан кечирди у.

Курганов ўтган йилги лаънати ёзни эслади. Нам пичан боғлари устида ўтириб, еб қўйгудек бўлиб унга тикилган Клашка ҳам ёдига тушди. Кейин Клашка ўтлоқдаги кичкина кўл бўйида, қоронғида ёнма-ён ўтирганди. Шунини эслади-да, хўрсиниб қўйди, «қизиқ бўлди-ку» деб ўйлади ўзича... Ушангача Клашка Никулина билан бир чақалик иши йўқ эди. Далада ўсган ўт нимаю осмонда эсган шамол нима, барибир эди. Энди бўлса... Бу уятсиз бева кўз олдидан кетмайди — кўзини ўйиб олсинми. Нима бўларди, шарманда бир жувон-да. Кулсинми, куйсинми... уят ҳам. Митькадан уялади, Стешкадан, одамлардан уялади. Ҳаммадан кўп ўзидан номус қилади. Ҳам уялади, ҳам негадир хўрлиги келади. Балким, бир вақтлар уни кўплар севгани, лекин ўзи майнавозчиликдан нари ўтмаганигадир. У қизларнинг муҳаббатларини рад этмасди-ю, лекин ҳеч қачон ёнмасди ҳам, шунчаки юраги сал жиз этиб қўярди, холос. Энди бўлса тўсатдан ёши бир жойга борганда, ёниб тугаётган палёндай ловиллаб кетди.

Буни Фролнинг ўзи ҳам тушунмасди, энг муҳими — даҳшат эди бу. Аланга гувиллаб, ловиллаб кетгани учун эмас, балки, гуриллаган бу олов қолган-қутган нарсани жон-жаҳди билан ямлаб-ютиб, сўнгги бор лов-лов қилишини, кейин бутунлай сўниб қолишини Фрол сал-пал фаҳмлагани учун ҳам даҳшатли эди. Сўнг қачонлардир оғир ва хушбўй бўлган палён — хулласи калом Фрол Курганов турли ном билан атаган бу нарса ёниб, ҳеч кимга керак бўлмайдиган бир парча қоп-қора кўмирга айланади қолади. Бу кўмир ахлатхонага чиқариб ташланади, ёмғирда ивийди ва бир уюм майда кулга айланади. Қуёш бу кулни қуритади, шамол эса учуриб кетади — вассалом! Бор эди, йўқ бўлди...

Фрол яна бир хўрсинди, оғирлигини у оёғидан бу оёғига солди. Чангининг таги икки марта ғижирлаб, икки бор таҳдид солди...

... Аммо ҳозирча аланга ловиллаётир, яқин орада сўнадиган кўринмайди, яна ўйлай бошлади Фрол. На-

зарида қандайдир ўрта еридан ёна бошлаган кўринади. Бутун юрак-бағрини куйдириб юборди. Ана шу куйган юрак-бағри тўсатдан Фролнинг назарида кўндан бери тозаланмаган, деворларидаги қурумлар ёниб, учқунлар ўрмалаб, фавворасимон аланга кўтарилган қоп-қора ваҳимали мўрконга ўхшарди. Ана шу учқун ва фаввора Фролнинг кўксини куйдирар, азоб бериб игна санчар, ўткир, совуқ пичоқ билан кесар эди. Аммо бу оғриқ унга хуш ёқарди, Фрол эса бу оғриқнинг сира тугамаслигини, борган сайин кучайишини истарди. Шунинг учун бўлса керак: «Степанидани нима қилсанг қилу аммо Клашка билан давом эттиравер...» деган сўзлар миясига тинчлик бермаётганлигига қарамай, ҳеч нимани давом эттирмасди, Клашканинг ёнига йўламасди... Фрол Устиннинг қора тигдек йилтираб, қисилиб турган кўзларини неча бор кўрди. Лекин барибир у, Клашкага яқин йўламасди, чунки, у яқин борса, анави палён каби гув этиб ёниб, сўниб қолишдан қўрқарди.

Яқин йўлмаслигига яна бир сабаб шуки, бир вақтлар шу оғиздан ҳозиргидан тиниқроқ, дадилроқ чиққан: «Наташкани нима қилсанг, ўзинг биласану аммо Сешка, Сешкани қара! Нокдай тирсиллаб турибди, бай-бай-бай. Салтсувай бўлганимда сира ўйлаб-нетиб ўтирмай, ўзим уйланардим... Бир кунга бўлсаям майли эди. Тушундинг-ми?» — деган гапни ҳам эшитган эди.

Фрол ўша товушни эшитиб, йилтираётган қора кўзни шундоққина кўриб турарди. Бу кўзлар ўшанда ҳозиргидан кўра равшанроқ ялтирарди.

Бировнинг қаллиғи — оллонинг инояти, деган ҳам шу товуш эмасмиди. Фарқ шу холос.

Қачон бўлиб ўтган эди бу? Жуда, жуда кўп бўлди бунга. Ўттизинчи йиллар эди чоғи. Коллективлаштиришдан сўнг ҳаёт ҳали ўз изига тушиб кетмаган, зеленодолликлар дарёнинг нариги томонларини энди ҳайдаб, экин экишга киришган чоқлар эди. Ўшанда у, Фрол кейинги ёз ичи етилиб, кўзга ташланиб қолган Наташка Меньшикова атрофида худди жўжани илиб кетишга чоғланган калхат сингари ўралашиб қолган эди.

— Қандай қилса қизга беҳато чангал уришни кўзлаб юрибди бу аблаҳ, — деди бир куни кечқурун Захар

Стешкага ўтлоқдан қайтаётганларида. — Наташкани огоҳлантириб қўйсанг бўларди.

Иўл бўйидаги майса устида чўзилиб ётган Фрол билан Устин Морозов раиснинг бу сўзларини эшитишди.

— Энди огоҳлантиришга ҳам улгурмайсан, — деди истеҳзо билан кулиб Фрол ва ўрнидан туриб, Наташка ишдан кейин ювинаётган булоқ бошига борди.

Худди кечагидек ёдида — Фролнинг оёқ товушларини эшитиб Наташка шошиб ўгирилди, бетигаги биллур томчилар титради. У узун япроқларини қиров босанга ўхшаш кўкиш буталар томонга тисарилди, худди орқаси билан йиқилмоқчи бўлгандек ўзини орқага ташлади.

— Намунча? — жилмайди Фрол. — Еб қўймайману сени. Лекин боплаб ўпаман... И-и, йиқиласан! — кейин у қўлини чўзиб, елкасидан тутди-да, бағрига босди.

Наташка унинг қўллари орасидан сирғалиб тушди-да, нарироққа қочиб бориб, кимдир ташлаб кетган паншахани олди. Нари чошиб кетди. Гўё кўзга кўринмас бир маррага етгандай — шартта тўхтади.

— Аллақачон шундай қилиш керак эди! — мамнун кулди Фрол. Қиз энди қоқиб қўйилгандай туришига ишонган Фрол, шошмай, лапанглаб унга яқинлаша бошлади.

Аммо Наташка орқага тисарилди, қўрқув ва ташвиш билан:

— Яқинлашма... — деб шивирлади.

— Эсингни йиғ деяпман, — деб Фрол яна кулди-ю, бирдан ранги қув ўчди.

Уч тишли паншаха шундоққина қулоғи ёнидан виз этиб учиб ўтди, уч қадамча орқада нам ерга жангиллаб қадалди.

— Ўҳ ярамас, қулоқвачча! Сенларни боплаб жазонгни бериш керак эди, малъун... — ён тарафдан Морозовнинг овози эшитилди. Устин буталар орасидан чиқиб келди-да, паншахани ердан суғуриб олиб, Фролга узатди. — Ол... эсдалик учун...

Наташка узоқда қочиб борарди, боши кўкатлар устидан коптокка ўхшаб кўринарди, холос, — Наташка дўнган дўнгга сакраётган бўлса керак.

Фрол паншахани олди, қизиқсиниб унинг ҳар бир

тишини бирма-бир ушлаб кўрди, майсага ўтирди ва ўйга чўмди.

— Ундан кўра Стешкага қара деяпман,— деди яна Устин.— Стешка паншаха отмайди.

Яшил осмон ва қора кўкатлар иси бошни гангитарди. Осмон чеккасидаги оқиш чизиқ гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб уфққача туталиб кетган эди.

— Унга қарашнинг нима кераги бор? Раис Захарка унга уйланмоқчи,— жавоб берди Фрол.

Шахло кўзлари, бир оз қийиқ, шўх, айёр Стешка қишлоқ черкови қоровули Михай Дорофеевнинг уч қизи ичида кенжаси эди. Колчакчилар замонида бу озгин, кўринишда қўрқоқ, юраксиз мужик партизанларга кўп ёрдам қилган. Марья Воронованинг разведкачиларини, қурол-яроғларни черковда яширган, алоқачиларга ҳар хил ахборот етказиб турган.

Михейнинг қизлари отасига тортмаган эди, қизлар бўйчан, шўх, кўзлари ўйноқи, айёр бўлиб, улар ҳам оталари билан черковда яшанарди. Михейнинг катта ва ўртанча қизи, ўз вақтида, навбати билан кўринишда юмшоқ ва меҳрибон, қиз боланикидек қизил лабла-рида доим табассум ўйнаган Зеленодол попи, Марковей отага экономка бўлиб ёлланишганди. Орадан бир қанча вақт ўтгач, худди шундай навбати билан, каттаси — озеркилик дьяконга, ўртанчаси Марковей отанинг Россиянинг марказий қисмида истиқомат қилувчи аллақайси бир қариндошига эрга тегишганди...

Михей Дорофеев бу ишларга лоқайд қарар, аммо қизлари ҳақида сўз борганда шахт билан туфлаб нари кетар эди.

Зелений Дол учун бўладиган жанг олдидан Михей Дорофеев кечаси черковга икки партизанни киритди. Улар илгари яшириб қўйилган қисмлардан наридан бери пулемёт ясаши-да, қўнғироқхонага ўрнатишди. Қўққисдан шамол партизанлардан бирининг бошидан фуражкасини учуриб, пастда ўтиб кетаётган попнинг устига туширди.

Ярим соатдан кейин Михей Дорофеевни, унинг хотини ва ўн яшар Стешкани уйдан судраб чиқишди ва черков тагига — абжағи чиққан, аммо ҳали тирик партизанлар ёнига итқитишди.

Милтиқ отилишидан сал аввал кимдир (қоронғи бўлгани учун отасими ё партизанлардан бирими

Стешка ажратолмай қолди) уни шартта тортди-да, устига ўзини ташлаб яширди...

Тонготарда колчакчилар қишлоқдан қувиб чиқарилди. Отилганларни йиғиштириб олишди. Стешка беҳуш ётар, аммо нафас олар эди — ўқ ўнг биқинини ялаб ўтганди. Захар Вольшаков уни кўтариб, оҳиста ҳувиллаб қолган уйига олиб борди ва қараб туришга одам тайинлади...

Кейин у вақти-вақти билан келиб қизнинг ҳолидан хабар олиб турди.

Орадан тўрт ойча вақт ўтгач, қишлоққа марҳум Михейнинг ўртанча қизи келди, ота-онасининг қабрини бориб зиёрат қилди ва Стешкани олиб кетди.

Йигирма саккизинчи йилда Стешка қайтиб келди. Аввалига уни ҳеч ким танимади — опаларига ўхшаб бўйдор, шўх, шаҳло кўзлари хиёл қийиқ қиз бўлиб кетган эди.

— Эҳ-ҳе, жуда бошқача бўлиб кетибсан-ку! — деди Захар ажабланиб.

— Ҳа энди... — деди Стешка қувлик билан боқиб. — Нима эди?

— Ҳеч нима. Қайтиб келганинг яхши бўпти. Уйларинг хароб бўлиб кетди — тузатиб берамиз. Опангникидан нега кетдинг?

— Улиб қолди...

— Шундоқ дегин...

— Ҳа-а. Ярадор бўлиб ётганимда ҳолимдан хабар олиб турганингиз эсимда. Қулупнай билан кўксомса олиб келардингиз доим.

— Рост, кўксомса келтирардим, — кулди Захар. Бирпас жим қолишди. Стешка ерга қараб сўради:

— Бу ерда раисман денг?

— Шунақа чоғи.

— Бундан чиқди энди келмас экансиз-да... кўк сомса келтирмас экансиз-да?

Жавобни кутмасданоқ, цаҳло кўзларини чақнатиб қочиб кетди.

Буни бутун қишлоқ биларди. Фрол Курганов ҳам хабардор эди. Шунинг учун у:

— Унга қараб нима қиламан, — деб такрорлади. — Захар иккови аллақачонлардан бери бир-бирини севади...

— Э-э... аллақачонлардан бери севадими, муҳаббатти қаттиқми, менинг ишим йўқ. Аммо сени кўрганда бошқача бўлиб кетганини биламан. Сенинг ўрнингда бўлганимдами... Тўйи белгилангунгача қараб турардим-да... бияни охур олдидан олиб кетгандек, тўй куни келинни олиб қочардим...

Фрол ўй суриб бўлгунча Устин жим турди-да, тошдек оғир қўлини унинг елкасига қўйди:

— Уқдингми?

Фрол елкасидан Устиннинг қўлини олиб ташламоқчи бўлди, аммо ўрнидан жилдиролмади.

— Уқдингми, деяпман?— яна сўради Морозов Фролни силкиб.

Курганов эса елкасидаги оғирликни ҳис қиларкан, уфққа ботиб бораётган ёруғ тасмага қараб, модомики қуёш ўша томонга ботяптими, демак ер, дарҳақиқат, думалоқ экан, уфқ орти ҳозир кўзни қамаштирар даражада ёруғ бўлса керак, деб ўйларди.

— Шешкага уйланишимнинг... сенга нима кераги бор?— оҳиста сўради Фрол.

— Тентак!— деди Устин унинг елкасидан қўлини олиб.— Сени ғамингни еяпман-да!

...Фрол Кургановнинг Шешка, Степанида билан ҳаёти шу йўсинда бошланди. Ҳозир эса, Клашка Никулинанинг уйидаги воқеадан кейин Степанида ҳузурда Фрол ўзини ноқулай ҳис этарди, ундан уяларди. Шешка ҳеч нима демади, фақат камгап бўлиб қолди. Митька ҳам ичимдагини топ, дегандай ўйчан юрарди. Фролнинг назарида, баъзан ўғли илинжи бордек синчковлик билан унга қараб ўзи бир нималарни ўйлаётганини пайқаб қоларди. Ўтган куни Фрол ўзини тутолмади ва Степанида ҳовлига чиқиб кетиши билан Митькага бақирди:

— Бир-икки ҳафтадан бери менга бошқачароқ қараяпсан-а? Ундан кўра отангнинг тумшуғига тушир, ўлиб қўя қолсин...— у бир оз ўзини тутиб олгач, қўшиб қўйди:— Балки, шундоқ қилсанг енгил тортармидим.

Тракторнинг аллақайси деталини эговлаётган Митька, эговни яшчикка ташлади-да, енгини шимарди.

— Нега?— совуққина жилмайди у.— Қараш ҳар хил бўлади.

Фрол унинг нима демоқчи бўлганини ҳанузгача тушунмайди. У фақат бир нарсани — ўзи, ўгли ва хотини — ҳаммаси доимо бегоналарга ўхшаб келаётганларини ўйлаб қолди. Қандайдир бир англашилмовчилик туфайли, кунда уч бор бир хонада бир дастурхон атрофида ўтиришга мажбурлар. Лекин учови ҳам кесакдек жим ўтириб овқатланишади-да, яна ўшандай жим-жим хона-хоналарига кириб кетишади. Худди эҳтиётсизлик қилиб бўлиниб, уқаланиб кетишдан қўрққандек шошмай тарқалишади.

«...Стешка шу йўсинда илашиб қолган менга, — бояги хаёлига қайтди Фрол. — Кейин-чи, кейин нима бўлди?»

Булоқ бўйида Устин билан бўлган суҳбатдан кейин Фрол Наташкани унутиб, Стешка атрофида айланиша бошлади. Буни сезган Стешка ҳайрон бўлганича бақрайиб бирон кимсадан: шу ростми, деб сўрамоқчи бўлгандек атрофига алангларди. Фрол оқ сочларини силкиб, кўз қисиб қўярди-да, миқ этмай чалғисини тортаверарди.

Ишда Фролга бас келадиган кимса Зелений Долда топилмасди.

Ёзда ўрилган пичан ғарамланадиган чоқларда Курганов, ҳар эҳтимолга қарши, ортиқча яна иккита паншаха олиб борарди. Жазавази тутиб ишга киришиб кетса уни асло тўхтатиб бўлмасди — паншаханинг темирдай қаттиқ соплари қасирлаб синиб кетарди. Стешка ёнида бўлган пайтларда яна кўз қисиб қўярди. Энди Стешка қизариб кетар, Захар Большаков йўқмикан деб ҳайиқиб теваракка қарарди.

— Қўрқасанми? — сўради бир куни Фрол ундан.

— Бор йўқол, оқсоч шайтон! — зорланиб илтимос қилди Стешка.

— Майли, кўниккунингча кутаман, — раҳм қилди унга Фрол.

Ўримнинг ўрталарига бориб, Стешка шу даража унга ўрганиб кетдики, иш вақтида зимдан кўз югуртириб Фролни излаб қоларди. Аммо одамлардан узоқлашмас, унга ҳеч нима демас эди. Уйга эса, ҳар куни оқшом палла албатта хирмонга келиб турадиган Захар билан бирга қайтарди.

«Шундоқми... — истеҳзоли кулиб қўйди Фрол ўзи-ча. — Бошқача йўл тутиб кўрайлик-чи». Шу-шу у, бир

неча кунгача, қўйхона атрофида ўралишган бўридек Стешканинг уйи атрофида айланишди. Унинг шу атрофда юрганини сезган Стешка чиқмасди, аммо бир куни, меҳнат кунига бугдой бериш учун, от билан бугдой янчишаётганда шивирлади:

— Тентак! Ахир Захар... У ҳар куни кечқурун уйимда. Бир қадам ҳам жилдирмайди.

— Шунақа де!— деди чўзиб Фрол.— Бугун кечаси анави сомон ғарами орасини ёриб уя ясайман, бўлтимми? Эртага кечқурун...

— Бу нима деганинг, бор-бор!— сапчиб тушди Стешка ва шошиб нари кетди.

Кечаси Фрол чиндан ҳам хирмонга келди, ғарам орасини ёриб чуқур бир уя ясади, кирадиган жойни пана қилиб қўйди. Ғарам ёнида, юмшоқ, зах ерда махорка чекиб, дарёнинг нариги томонидаги қишлоқ чироқларининг милтирашини томоша қилиб бир сз ўтирди, махорка қолдиғини туфлаб ўчириб соҳилга, қайиқ турган жойга қараб кетди.

Эртаси куни кечга яқин-Стешкага секин деди:

— Ғарамнинг шувоқ илиниб турган жойи бор-ку, кўряпсанми? Ўша жойда уя бор...

— Фролка... к-керак эмас,— тисарилиб жон ҳолатда бошини тез-тез чайқади Стешка.

— Бўлмасам ўзинг биласан. Қайтиб илтимос қилмайман, — бепарво елкасини қисди у.

Шу куни кечгача Стешка қандайдир паришон бўлиб ишлади, қамчи ҳар чарсиллаганда чўчиб тушарди. Кейин от туёғи сочиб юборган бошоқларни хирмонга ташлай туриб, отнинг олдинги оёғини паншаха билан тилиб юборди. Қизишиб кетган от тез юриб кетиб, кўкраги билан муккалаб қолди, орқадан келаётган отлар абзалига ўралашиб, устига ағдарилиб тушди. Одамлар қий-чув қилишди, отлар кишнаб ваҳимали пишқиришди, чанг-тўзон кўтарилди.

— Ҳа, лапашанг!— Филимон Колесников Стешкага қамчи ўқталди.— Отни жувонмарг қилдинг, аблаҳ..

Филимон Стешкага қамчи солиб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди-ю, аммо шу вақт етиб келган колхоз райиси қам ини ушлаб қолди.

— Шошма, Фитимон,— деди у.— Ўзи нима гап?

Отларни абзалидан бўшатиб ола бошлашди. Одам-

лар ярадор от тепасида уймаланишиб, оёғини кўздан кечиришарди.²

Стешка ғарамга суянганича, қўрққаниданми ё бошқа сабабданми, кўзлари ола-кула бўлиб, беихтиёр, ғарам чеккасига қараб силжирди.

Стешка ғарамнинг нариги тарафига ўтиши билан, унга кўз қирини ташлаб турган Фрол истеҳзоли жилмайди. У одамларни туртиб-суртиб олдинга ўтди-да, яланғоч бўлиб олган Филимон Колесников тилим-тилим қилиб йиртилган қўйлаги билан отнинг оёғини бойлаётганини кўрди. Захар от калласи ёнида тиз чўкканича унинг чўзинчоқ юзини меҳр билан силарди.

Фрол қаддини ростлагач, хирмонни ўйчан айланиб чиқди-да, от атрофида уймаланишган одамларга яна бир қараб қўйиб, яна мийиғида жилмайди ва гўё зарурат юзасидан бораётгандай шошилмасдан, ғарам ортига ўтиб кетди.

Похол ичидаги қуруқ чанг ҳиди келиб турган қоронғи уяга кириб, оғзини похол билан беркитаётганида орқа тарафида аллакимнинг оғир нафас олаётганини ва Стешканинг ҳўнграб туриб:

— Аблаҳсан, Фролка... Лаънати шайтон...— деган овозини эшитди.

— Жим!— шивирлади Курганов.— Ўз ихтиёринг билан кирдин, ку.

Стешка жим бўлиб қолди. Фрол уни кўрмаса ҳам ҳансираши босилаётганини эшитаётганди.

Сомон ғарамининг орқа тарафидан келаётган ғалаговурдан, от туёқларининг дукуридан, ғарамга суяб қўйилаётган паншахаларнинг жаранг-журунгидан Фрол билан Стешка одамларнинг ниҳоят уйга кетишаётганини тушунди. Иккови ҳам нафас чиқармади. Иккови ҳам Захар Большаков келган араванинг тарақлаб йўлга тушишини кутиб ўтирди. Аммо араванинг тарақлагани эшитилмасди.

Бирдан, похол билан тўсиб қўйилган уянинг шундоққина ёнида оёқ шарпаси эшитилди. Оёқ товушлари узоқлашди, кейин яна яқинлашди. Кимдир аллакими излаётганди. Стешка билан Фрол, бу одамнинг кимлигини ва кимни қидираётганини билишарди. Шундоққина ёнларида, қулоқ тепасида Захар ташвишли овозда: «Стешка!» деб чақирганида Стешка

ўрнидан қўзғалди. Фролнинг назарида ҳозир қиз қич-қириб юборадигандек туюлди, шунинг учун у қизни тинчитиш учун шоша-пиша қоронғида қўлини чўзиб, Стешканинг елкасидан ушлади. Стешка шошиб унинг қаттиқ кафтини тутди-да, бақриб юборишдан чўчиди шекилли, қайноқ лабларига босди.

Захар ҳамон ғарам атрофида айланиб, нуқул Стешкани чақирарди. Ниҳоят Захарнинг араваси дўқиллаб узоқлашгани эшитилди. Стешка Фролнинг кафтини қўйиб юборди ва енгил тин олди.

— Ҳа, сени яхши кўраркан,— оҳиста деди Фрол.

— Ҳа,— маъюсгина деди Стешка.— Шундоқ яхши кўрадики... Ёлғиз қолсак — ёнимга келишга ҳам чўчийди шекилли. Фақат мўлтиллагани мўлтиллаган.

— Сен уни яхши кўрасанми?

— Менми? Мен нима дердим? Раис-ку, ахир. Бунақаси ҳаммага ҳам насиб қилавермайди... Яхши кўриш — кўрмаслиги бор эканми...— Стешка бирдан шўх кулиб юборди, чўзилиб керишди.— Мен уни, бузоқдек арқонсиз эргаштириб юраман. Қани энди сениям шундоқ эргаштирсам...

Фрол бир дақиқа жим ўтирди.

— Оббо, мулойим қанжиғ-ей!— деди ниҳоят Фрол тиши орасидан ва Стешкага ўгирилди, икки қўли билан елкасидан тугиб кўтарди.— Бугун отни атай шундай қилдингми, а! Сендан сўраяпман!

— Қўй-е, нима деяпсан, худо урсин! Қанақа отни? Вой ўлмасам, тегма менга, Фролушка, тегма! Балки ҳали унга, Захаркага тегарман,— Стешка ногаҳон ҳуштак чалгандек унинг қулоғига шивирлади.

У нимани илтижо қилаётганини англамоқчи бўлиб Фрол бир дақиқа жим қолди.

— Оббо, ҳийлагар манжалақи-ей!— яна жилмайди у қоронғида тишини кўрсатиб.

Кейин, унинг елкасини қўйиб юбормай, гўё мажақламоқчи бўлгандай, бутун гавдаси билан тагига босиб олди-да, қийнаб таранг лабларидан, ҳеч бўлмаганда бир қичқириқ эшитиш учун аямай ёстиқдай эзғилайверди. Аммо бўйдор ва бақувват Стешка унинг тагида овозини чиқармай типирчилар, бошини зўр бериб чайқар эди. Шунинг учун Фрол ҳадеб чайқалавермасин деб шу бошга мушт туширгиси келарди...

...Кейин Фрол яна Стешкага орқасини ўгириб ўтир-

ди. Кўзи ачишарди, шувоқнинг ҳиди негадир аччиқ эди. Хуллас, Стешка бирор марта ҳам қичқирмади, Фрол кутганидай йиғламади ҳам.

Лекин Стешка тўсатдан ҳиқиллаб йиғи аралаш ярим соат бурун айтган гапини такрорлади:

— Лаънати шайтон...

Кейин Фрол димлик ва чангдан нафаси қайтиб, тешикни беркитиб турган похолни оёғи билан итариб очди. Тунги совуқ ҳаво юзига урилиб жонини киритди. Худди кечагидек, дарёнинг нариги соҳилида қишлоқ чироқлари милтилларди.

Дум-думалоқ ой улар ўтирган туйнукдан бепарвогина мўраларди. Унинг ғира-шира нури айрим похолларни ва Стешканинг йўғон оёқларини ёритарди. Фрол ним қоронғида унга кўз қирини ташлади-да бошдан-оёқ разм солди. Эзгиланиб кетган, аянчли Стешка унинг орқасида боягидай йиғлаб ётарди.

Аммо Фрол унга ишонмади.

Кейин Стешка йиғидан тўхтаб, туриб ўтирди-да, овозини баралла қўйиб:

— Аъзойи баданимга тўпон ёпишиб қолибди...— деди.

Курганов ўгирилмади ҳам, қимирламади ҳам.

— Фролушка!— хўрсинди Стешка ва қайноқ, терлаган қўлини ва ҳурпайган бошини унинг елкасига қўйди.— Энди нима бўлади-я? Мени ташлама энди...

Фрол жирканиб, бетини буриштирди-да, елкасини силкитиб, ўзини Стешкадан тортди:

— Қўлинг жуда ёпишқоқ экан. Кўп ҳиқиллай-верма!

— Ҳамманг бир гўрсан. Аввалига... кейин бўлса... Мени олгин энди, Фрол, худо ҳақи.

— Ахир мен раис эмасман-ку,— истеҳзоли жилмайди Фрол.— Ҳеч қачон бўлолмайманам...

— Бўласан, Фролушка, худо урсин, бўласан,— деди шоша-пиша Стешка яна қўлини унинг елкасига ташлаб.— Жуда ишчансан, ҳамма билади. Паншахани ишлатишингни қара! Ҳатто Захар ҳам мақтади. Шу кучига яраша ақли ҳам бўлганда эди, деди... Агар икковимиз бир бўлсак... эҳ... Ақл нима — эс-ҳуш, холос. Етишмаса — етишмас, ҳечқиси йўқ, фақат одамлар билмаса бўлгани. Уларни алдашдан осони йўқ. Негаки ҳаммаси ҳам ақлсиз. Опам шундай дерди мен-

га доим. Урни келса — гапирасан, бўлмаса — индамай ўя қоласан. Энг муҳими — мажлисларда бирон-бир масалада сўзга чиқиш. Қаерда, нимани гапиришни фанм ўргатиб турардим...

Энди Курганов Шешкани боғидай силтаб ташламай шундай итқитиб юбордики, боши ҳозиргидай сомонга эмас, ёғоч деворга бериб текканда ўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди. Кейин Курганов ташқарига чиқди.

Шешка унинг кетидан эмаклаб чиқиб, чанг оёқларини қучди-да, бўридай увлаб, бўкириб йиғлай бошлади:

— Мана, яна ур... Этигингни тагига олиб эзгила, суякларимни майдала. Жоним оғрқмайди, аёллар эркакларнинг қамчисидан қон томишини яхши кўради. Ур, деяпман сенга. Шундай бўкиртириб урки, кўзимдан олов чиқиб кетсин...

— Одаммисан ўзинг? — ҳайрон бўлиб секин сўради Курганов.

— Эшигингда итинг бўлай... Захарка менга қандай парвона бўлса, мен ҳам сенга шундай парвона бўлай... Бинойидек яшаймиз! Фролушка! Улар жойда эмасман. Опам ўлишидан олдин фақат қандай яшашни маслаҳат бериб кетгани йўқ. Доно эди жуда...

Фрол оёғини чўгиртақлар устида ётган Шешканинг қўлидан, ботқоқдан суғириб олгандай тортиб чиқарди-да, уни шу ерда қолдириб қишлоқ томон йўл олди.

Шундан кейин Фрол икки ҳафтача Шешкага қиё ҳам боқмай, индамай ишлаб юрди, аммо у Шешка қиёни қув кўзларини зимдан унга ташлаётганини пайқарди. Фрол қаерга бормасин, қандайдир кўзга кўринмас бир ип кетидан чувалиб илашиб юрарди, уни на узиб бўларди, на олиб ташлаб. Илгари Шешка одамларга яқинроқ бўлишга уринса, энди Фрол шунақа қиларди, кечқурун эса ҳамма қатори қишлоққа жўнарди. Шешка орқада аёллар билан бирга келарди. Раис негадир кечқурунлари хирмонга келмай қўйди. Қовоғи солиқ, соқоли ўсган раис баъзан кундузи келарди-да, узоқ турмай кетиб қоларди.

Кунлардан бир кун, учинчи ҳафтанинг бошида Захар хирмонда ушланиб қолди, кечқурун эса қишлоққа илгаригидек Шешка билан қайтди.

— Менга қара, Фрол, томошанинг белига тепма, — деди кескин шу куниёқ Морозов унга. — Сен билан

келишиб олганимиздай, ҳаммаси нотадагидай бўлсин. Уқдингми?

— Иложим йўқ! — Фрол ҳатто тишини гижирлатди. — Иложим йўқ..

Устин калласини орқасига ташлаб хохолаб кулди... Кейин шартта кулгидан тўхтади-да, совуқ йилтиллаган қоп-қора кўзларини қисди.

— Бугун эртарақ ёт... Бошингни буркаб олгин-да, қоронғида бир ўйла... иложинг борми-йўқми эсингга тушир. Унутганинг бўлса, ўзим эсингга соламан.

Эртасига Фрол, пайтини топди-да, тескари қараб туриб Стешкага шивирлади:

— Қоронғи тушиши билан сени тайгада, куйган заранг ёнида кутаман.

...Стешка Фрол билан шу йўсин мулоқот қилиб юрди. Кейин нима бўлди?

Кейин, Стешка ўғринча бўсалар олди, кечалари Кургановнинг кўнглини беҳузур қилиб, силласини қуритиб, шунча суйган билан қониқмай юрди. Буни билган Устин Морозов маъқуллаб: «Жуда соз, яша, Фрол.. Яқинда сўнгни парда бошланади... Масленица байрамида Захар тўй қилмоқчи. Сен ҳам тайёргарлик кўр...» деб қўйди.

— Сен ҳам тайёргарлик кўр, — Устиннинг сўзларини Стешкага такрорларди Фрол. Унинг овози қорғин ва лоқайд эди. — Тўй ўтиб, ётоққа кирар пайтда кўчага чиқасан. Четан орқасида арава туради...

— Чиқаман, жоним. Нима десанг шуни қиламан. Сени деб дунёнинг нариги бошига пиёда боришга ҳам тайёрман, — итоаткорона шивирлади Стешка.

Қишда тўй яқинлашганда эса, — қолган-қутган виждони қийналди чоғи, — юраги дов бермайгина Кургановдан сўради:

— Шуни қилмасак нима бўларкин-а, Фролушка?.. Захарка билан тўйни.. Кел, шу бугуноқ уйингга кўчиб ўта қолай. Шунинг ўзи ҳам Большаковни ўлдиради. Тўй қиламиз деб масхарабозлик қилсак борми...

— Ҳа, раҳминг келяптими?

— Фақат раҳмдамас гап... Ноқулай-ку, ахир. — Қийиқ кўзларини қорга тикиб қўшимча қилди: — Ростини айтсам — раҳмим ҳам келади. Унга эмас, шунчаки. Негадир юрагим ғаш...

Стешка жим бўлиб жовдиради ва яна ерга қаради.

— Ёзда менга гуллар териб берарди. Кечқурун аравада уйга қайтаётганимизда, сўлиган, чанг босган гулларни оёқ тарафига яшириб қўйган жойидан олиб, ўнгайсизлик билан тиззамга қўярди-да, қип-қизариб кетарди... Ғарамда қолган кунимиз... Нима бўлганини фаҳмлаб қолди. Бир кечада озиб-тўзиб кетди. Кўзи озмади холос. Кейин кечирди..

— Балки ҳозир ҳам фаҳмлаётгандир?

— Билмадим. Аввалгидан баттар мўлтирайди. Бетоб болага қарагандай. Ўзи ҳам қандайдир... гуноҳкордай ҳис қилади ўзини. Мен эмас, у гуноҳ қилиб қўйгандай. «Бир ойдан кейин тўй қилайлик», деганимда севиниб кетди.

— Агар истасанг, тўйдан кейин олдимга чиқманг ҳам майли. Кейин тагин қовоқ-тумшуғи осилиб юрмасин, — деди Фрол, гўё бир нимани ҳайиқиб сўрагандай қуруққина қилиб.

Аммо бу гап Стешкага гўё таҳқирлаб айтилгандай туюлди.

— Унақа дема, Фрол. Мен Захарканинг юраги го-за, унда одамгарчилик бор, демоқчиман, холос.

— Мен ҳам шунақа демоқчиман-да...— яна ҳам секин гапирди Фрол ва атрофга аланглади-да, ғалати қилиб бўйнини қисди.— Тупуриш осон эканми шундай...

Стешка ажабланиб, қалин шол рўмол ўралган бошини кўтарди, чўчиб, қийиқ кўзлари билан унга қаради, Фрол эгнидаги калта пўстиннинг тахир ҳидли юнгига юзини босди.

— Йўқ! Фролушка, ишон менга. Шунчаки эсимга тушиб қолди-да. Сен учун, сен учун... Ҳаммасига тупураман! Ҳаммасига!.. Фролушка, жонгинам...

Курганов қўрслик билан уни итариб юборди-да, унинг кўз ёшларидан ҳўл бўлган ёқасидаги мўйнани ени билан ижирганиб артди.

— Шундай дейишингни билардим. Мана шу ерда, мана бу четанинг орқасида чена туради,— деди у хириллаган овозда вазмин ва тескари бурилиб, кейин букчайганича қоронғиликка шўнғиди.

...Захар Большаков билан Стешканинг тўйи чирсиллаб турган қиш кuni бўлди. Эрталабдан бошлаб бутун қишлоқ ҳаракатга келди — ҳазил гапми ахир, раис уйланапти-я! Одамлар гала-гала бўлиб қишлоқ-

нинг бу бошидан у бошига бориб келишар, Захарнинг уйи олдида уймаланар, ҳозиргина ёққан қорга pista пўчоқлару, папирос қолдиқлари ташлашарди.

Шу куни кечгача бу тарафларда қандайдир ғайритабиий, сира кўрилмаган бир нарсани кутишди. Фавқулодда бир нарсанинг юз бериши шундоққина сезилиб турарди — буни Стешканинг қўрқув аралаш йилтиллаган кўзларидан, Захарнинг ориқ юзидаги ташвиш аралаш бахтиёрлик ифодасидан, Илюшка Юргиннинг индамай шошманглар, ҳозир нималар бўлишдан сизлар беҳабарсизлар, аммо мен биламан дегандай хунук илжайишидан сезиш мумкин эди...

Аммо тўй одатдаги расм-русм билан бошланди. Биринчи қадаҳлардан кейиноқ меҳмонлар ёзилиб кетишди. Одатга кўра «горько» деб қичқиришар, Захар Стешканинг совуқ лабидан ўпар эди. Кайфи ошиб, сочи ҳурпайиб кетган Устин Морозов Захарни қучоқлаб олиб, ҳақиқий кўз ёшларини артаркан, дерди:

— Захар Захарич, қадрон раисимиз... Кўряпмиз, бир-бирларингни қанчалар яхши кўришларингни кўриб турибмиз... Бунинг учун хурсандмиз. Қўшақаринглар... Уни эҳтиёт қил, Стешка, яхши парваришла. Энг қимматли кишимизни сенга топширяпмиз-а. Қўшақўша ўғил туғиб бер...

Уша пайтларда ёш, ҳали мўйлов қўймаган Захар ҳаяжонланиб, ўрнидан турди. Шу чоқ кимдир яна: «Горько!» деб қичқириб юборди. Стешка Захарни қучоқлаб олди, ичида аллақандай жонли нарса гурсиллаб ураётган тошдай қаттиқ кўкрагини унинг кўксига босди. Шунда Захар қаттиқ таъсирланиб ҳоргин, бахтиёр кўзлари ёшланди.

— Азиз дўстларим! Қадрдон ўртоқлар... — гап бошлади Захар.

Шу пайт Фрол Курганов икки жуфт: Устин Морозов ва Стешканинг кўзлари тикилиб турганини сизди. У стол ёнидан турди-да, ароқ ичгани учунми ё бошқа сабабданми, гандираклаганича кўчага чиқди.

...Тун совуқ бўлиб, чирсиллаб турарди. Куни бўйи юзлаб кишиларнинг оёғи Захар Большаков уйи атрофидаги қорларни босиб текислаб юборган эди. Фрол билан Илюшка Юргин четанга яқинлашганларида чена товуши эшитилмади.

Меҳмонлар раисникидан энди тарқала бошлаган

эдилар. Ёруғ деразада бир неча соя кўзга ташланар, Устин Морозовнинг каттакон пахмоқ калласи муз босган деразаларда гоҳ кўтарилиб, гоҳ тушиб турарди.

Стешка четандан индамай, шоша-пиша ошиб тушди. Агар унинг оёғи остида музлаган шохлар шитирламаганда, уни ҳам қандайдир машъум соя деб тахмин қилиш мумкин эди. Енгил либосда, бир қўли билан тугмаси қадалмаган жакетининг этагини, иккинчи қўли билан рўмолининг учини тутган Стешка чанага оғир қопдай гурсиллаб тушди, Фролнинг тиззасига бош қўйиб:

— Оҳ, тезроқ... — деди нолиш билан.

Кучер бўлиб ўтирган «Ол-сот» жони борича қизишган айғирга қамчи босди. От икки дақиқада уларни Фролнинг уйига етказди. Стешка ченадан ирғиб тушди, боягидай жакетка ва рўмолининг учини тутганича эшик ёнига югуриб келди-да, елкаси билан уни итарди.

Фрол эса ченадан шопилмай тушди. У аввал Стешканинг орқасидан кузатиб турди, шундан кейингина қорга тушди.

— Тезроқ қимирла, сал бўлмаса кечикиб қолай дедик! — сабрсизланиб қичқирди Юргин Фролга айғирни қайирав экан. — Хайрият, келини олиб қочиб қолдик. Энди қолган-қутган меҳмонларни йиғиштириб келаман. Хамир учидан патир дегандек.

— Кел, қўя қоласанми, а? — деди Фрол.

— Ха-ха-ха! — суюниб кулди Илюшка. — Чангалидан бир бўлак гўштни юлқиб кетдик, собиқ куёвтурани... панжасини сўриб ўтирганини бир томоша қилайлик-чи! — ўйнаб турган айғирга яна ҳузур қилиб, чўзиб қамчи туширди у.

Фрол истар-истамас уй томон юрди. Эшикни очганида у Стешканинг узун ясатиғлик стол ёнида ўтирганини, қўлидаги стаканни Антипка Никулин ва Андрон Овчинников билан уриштираётганини кўрди.

— Тинч-тотув бўлинглар... Ана энди тинчлик-тотувлик бўладиган бўлди! — деб қичқирарди Захарникадаёқ кайфи ошиб қолган Антип.

— Гумоним бор, — бошини чайқарди помидордек қип-қизариб кетган маст Андрон. — Хотин дегани нима ўзи? Агар пролетарчасига айтадиган бўлсак, хотин хонадонингдаги қулоқ. Бир сўз билан айтганда — аёл-да. Хотиннинг муҳаббати нима деган нарса? Шамолдай гап, қаёққа бўлса эсаверади...

— Эҳ-ҳ, нимасини айтасан,— манқаланди Антип.— Стеха, эҳ... трансляция!— Бирдан Антип қўлидаги стаканни тақиллатиб столга урди-да, ароқни тўкиб. йиғлаб юборди.— Аблаҳсан, Стеха! Фрол ҳам муттаҳам. Андрон ҳам муттаҳам. Ёлғиз мен одамман... шундаям жуда яхши эмасман.

Фролникига ҳеч ким меҳмон бўлиб келмади. Орадан бирмунча фурсат ўтиб, башарасининг абжағи чиққан «Ол-сот» кириб келди. У жалта пўстинини ечиб бурчакка ирғитди-да, столга ўтирди, енги билан юзини артиб, қонини ҳаммаёғига суркади, индамасдан шишадаги ароқни стаканга бўшатди.

Фрол истеҳзоли кулди.

— Бу қандоқ бўлди?— деди Антип.— Илгарилари тўй қаерда бошланса, ўша ерда тамом бўларди. Меҳмонлар тарқалишарди, келин-куёв эса ётиб ухларди. Энди бўлса тамом тескариси.

Кейин у тўсатдан ўрнидан турди-да, ароқ тўлдирилган стаканни Стехкага отди:

— Ярамас, қанжиқ! Кимни хафа қилдиларинг? Менинг партизанликдаги командиримни-я...

Юргин кайфи ошиб қолган Антипни ўтқизиб қўймоқчи бўлди, аммо у Илюшканинг гирибонидан тутди. Нафаси тиқилган Илюшка жон ҳолатда столни тимирскилаб, стакан ва тарелкаларни тушириб юборди. Пайпаслаб, яшил тусдаги йўғон шишани ушлади. Фрол Юргиннинг қўлини тутиб қолмоқчи бўлди-ю, лекин улгурмади — Илюшка қулочкашлаб туриб Никулиннинг бошига бир туширди. Антип шилқ этиб стол остига ағдарилиб тушди.

Шу маҳал дераза ойнаси жангиллаб, полга муз парчаларисимон тўкилди. Оғир палён Фролнинг шундоққина қулоғи тагидан визиллаб учиб ўтиб деворга бориб урилди. Андрей Овчинников қўрққанидан деворга қапишиб қолди, қўлларини капалак қанот қоққандек силкитарди-ю, аммо девордан ажралолмасди.

Фрол Курганов яна истеҳзоли кулди. Синиб тушган деразага хотиржам қаради, ўрнидан турди, стол тепасидаги осифлиқ лампани ўчирди. Бориб каравотдан ёстиқни олди-да, синиқ дераза кўзига тикди. Кейин яна хотиржам деди:

— Тамом-вассалом.

— Бу Филимоннинг иши,— деди Юргин.

— Биламан, Захар эмас! Аммо менинг бошимга бу кунни у солганда палён отиб ўтирмасдим. Уйига ўт қўйиб юборардим. Лом билан эшигини бузардим-да, керосин қуйиб, ўт қўярдим.

У ўгирилиб ичкари уйга кирди, оёғида этиги билан ўзини каравотга отди. Бир дақиқадан кейин унинг кетидан Стешка кирди, нима қиларини билмай деворга суянганича туриб қолди. Ниҳоят шивирлади:

— Фролушка.. Бўлар иш бўлди... бўёғи синди... бошқа иложимиз йўқ.

Фрол бирпас жим ётди-да, кейин қатрон ҳиди анқиб турган этигини Стешканинг тумшугига тутди:

— Торт! Эрингнинг этигини т-торт деяпман сенга!

Стешка миқ этмай этикни кўкрагига босди, бутун гавдаси билан ўзини орқага ташлаб, оёғидан тортди.

Унинг Стешка билан «тўй»и шундай яқунланди.

...Фрол Курганов тепалик устида хаёл суриб тураркан, совуқ еганини сизди. Аммо қимир этмади, ҳатто оғирлигини у оёғидан бу оёғига ҳам солмади. У иккала чангини кўкрагига тираганича пастга тикилиб турарди. Пастда эса, Светлиха дарёси тарафдан оқшомги туман қишлоққа бостириб келмоқда эди. Қишлоқ чеккасидаги уйлар, ўтган йили ёзда пичан ғарамлари ёмғирда ивигани каби, туман тагида қолган эди.

«Тўй» шу йўсин тугади ва Стешка билан оилавий ҳаёт бошланди,—бояги фикрига қайтди Фрол.— Қандай бошланди ўзи?»

Эртасига тушгача уй ичида гапсиз-сўзсиз ўтиришди. Тушга бориб, боши ёрилган Антип стол тагидан эмаклаб чиқди-да, чўккалаб синиқ ойнага, бурчакда ётган палёнга қаради, бошини тимирскилаб қўйди-да:

— Мени ким урди?— деб сўради.

Фрол бир стакан ароқни ичиб, Антипни имлади:

— Қани ўрнингдан тур-чи.

Антип ўрнидан тургач, Фрол уни гирибонидан тутди-да, индамай ташқарига итариб юборди.

Шу кун ичигача яна жим-жим юришди. Стешка қўрқа-писа столни йиғиштиришга киришди.

Кечаси Фрол деразага янги ойна қўйди ва худди кечагидек деди:

— Унинг ўрнида бўлсам, деразани уриб синдириш билангина кифояланмасдим — уйига ўт қўйворардим. Кейин яна бир неча кунгача индамай юришди.

Фрол деярли бир ҳафтадан кейин кўчага чиққанида, қишлоқ сокин ва оппоқ эди. Кўчада одамлар сийрак эди, оҳиста юришарди. Фролга ҳеч ким ҳеч нима демади, ҳеч ким саломлашмади, гўё у кўринмас кимсага айлангандай ҳеч ким унга парво қилмади. Иккинчи, учинчи кун ва бир ҳафтадан кейин ҳам ҳеч ким уни пайқамади. «Э, гап бу ёқда экан...» — тушунди у.

— Жамоатчилик нафрати. Жазолашнинг илғор шакли, — мийиғида кулди бир кун Устин Морозов.

— Кулма, заҳарли илон! — қичқирди Фрол.

Морозовнинг бурун парраклари титради, аммо у ётиғи билан қуруқроқ қилиб деди:

— Нимадан кулаётганимни тушуниш керак... Дўстларнинг сўкишиши яхши эмас. Ҳаммасига бир варакайига тупурмайсанми. Авваллариям сени унча хуш кўришмасди.

Унча хуш кўришмаслари тўғри. Сабабини Фрол биларди — қовоғи солиқлиги, ичидан пишганлигига.

— Захар ҳаммага — сенгайм, Стешкагайм қўл теккизмасликни буюрган. Бошқасига тупур.

— Улимдан ҳам даҳшатлироқ нарса борлигини у билади...

— Намунча хотинлардай минғирлайсан?! Дўстларинг бор... ёлғиз қўймаймиз.

— Менга қара... ошна, — Фрол шартта унга ўғирилди, — қани энди сен ҳам бирон кун... панжарасиз турмага тушсанг.

Шу кундан бошлаб Фрол аввалгидан баттар ичимдагини топ бўлиб кетди.

У Стешкани олиб кетгандан кейин Захарнинг уйда нима бўлганини Юргиннинг ҳикоясидан биларди. Аслини олганда Филимон Колесников Юргиннинг қаншарини ёрганини ҳисобга олмаганда, у ерда ҳеч нима бўлмаганди. «Ол-сот» қўлида қамчи билан хонага кириши билан Филимон, худди уни кутаётгандай ўрнидан турди-да ёқасидан бўғиб, хона ўртасига судради.

— Бу яна қандоқ қилиқ! — Илья оёғида аранг турарди. — Мен... ҳи-ҳи... таклиф қилиб келсаму...

— Хўш? — ранги қув ўчиб сўради Захар ва ўрнидан турди. У қалт-қалт титрарди.

Юргин қоронғида қолган меҳмонларни шошилмай кўздан кечирди-да, таъзим қилиб деди:

— Эндиликда ҳаммангизни тўйга.. ҳақиқий тўй-

га... қонуний никоҳ... яъни, масалан... ҳи-ҳи... Шешканинг Фрол Петрович Курганов билан бўладиган..

Илюшка қаддини ростлашга улгурмади,— унга Филимон кўмаклашди. Кўмаклашди-ю, қўйиб юбормасданоқ, башарасига икки мушт туширди. Юргин оғриқни ҳис қилиб улгурмасидан Филимон учинчи бор мушт ўхталди. Аммо Захар уларнинг орасига тушди.

— Бу маразларни ўлдираман! — хирилларди Колесников.— Фролканинг уйини кулини кўкка созураман!!

Захар Филимонни итариб ташлади, гандираклаб скамейкагача борди ва ўзини ташлади. Шундан кейингина шивирлади:

— Керак эмас. Билардим... сезиб юрувдим.

— Нима балони бошлаб юрибсизлар-а, Илья? — ҳайрон бўларкан бўйинини буриб сўради Устин Морозов. Кейин одамларга ўгирилди: — Бу қандоқ гап, а?

— А-а-а! — Филимон яна Юргинга ташланди.

Илья тисарилиб даҳлизга қочиб чиқди.

— Кулини кўкка созураман! — бўкирарди Филимон унинг кетидан қорда қувиб бораркан. Юргинга етиб олиши ҳам мумкин эди, аммо уйдан чопиб чиққан одамлар унга осилиб олишди.— Қўйворинглар дегиман! Қўйворсаларинг-чи, иблислар! — юлқинарди Филимон.

«Ол-сот» четандан жиловни юлқиб олди-да, айғирга қамчи солди ва ченага ўзини ташлади...

Фрол Захар Большаковдан ўзини олиб қочиб юриб, кўкламгача ишсиз қолди.

— Давринг кепти... Суриб қол! Керилиб юришинг қолди, — истеҳзо қилди Морозов.

Бурни тузалиб қолган Юргин таҳқирлаб кулди:

— Захарка сени насл тарқатишга асраб юрибдимми дейман-да! Зотли айғирдай ишга қўшмаяпти сени!

— Сенларга ҳазил бўлса! — гўлдиради Курганов. — Яқинда ейишга ҳеч вақом қолмайди.

— Кечаси Шешканинг лабини сўриб ётавер, — маслаҳат берди бир куни Юргин.

Фрол ҳатто шошиб қолди, қўлини чўнтагидан шартта суғуриб деди:

— Эҳ, палид!..

— Бўлмаса-чи? Раисдан иш талаб қилмаганингдан кейин ҳолинг шу-да... — Устин Морозов тўсатдан

Юргиннинг сўзини маъқуллади.— У сени панжарасиз турмага солиш билан бирга очдан ҳам ўлдирмоқчи. Турмадагиларга ақалли буламиқ беради-ку...

Шусиз ҳам бўлари бўлиб ўтирган Фрол дик этиб ўрнидан турди-да, раиснинг идорасига йўл олди.

Захар уни хотиржам кутиб олди, фақат ўтирган жойида қаддини ростлаб, ориқ юзини қимирлатиб югиниб қўйди. Фролнинг пойма-пой гапларини эшитиб турди-да:

— Мол боқувчилар керак, — деди.

— Мол боқувчи?!— хитоб қилди Фрол. Унинг назарида Большаков уни шу ишга бежиз қўймаётгандек эди.— Қасдингни олмоқчимисан? Хўкизларнинг думидан тортиб юрсин демоқчимисан?

— Хўкизнинг думидан тортнинг келмаса, отларнинг думини тугиб юр бўлмаса... Отбоқарлар ҳам керак бизга. Колхоздаги ишнинг бари шундай...

— М-майли!— қаҳр билан деди Фрол.— Ҳали кўрамиз, ким қаттиқроқ ўч оларкин...

— Бундан ортиқ ўч ололмайсан мендан...

— Кўрамиз. Ҳар ҳолда, ҳаракат қиламиз,— ваъда қилди Фрол кетаётганида.

Эртаси эрталабдан бошлаб Фрол отхонада ишлай бошлади.

Стешка билан аввалгидай бегонадай яшарди. Чашкасидан кўз узмай нонушта қилар, индамай ишга жўнар эди. Аҳён-аҳёнда кечки овқат пайтида бирон нарса дерди. Этигини ечишга энди уни мажбур қилмасди, ўзи ечарди, аммо ётганда ёнида гўла ётгандай ҳис қиларди.

— Фролушка... Қачонгача,— гап бошлади қиш оқшомларидан бирида Стешка.

Аммо Фрол:

— Минғирлама,— деб гапини бўлди.

— Захарни ташлаб келганимда шундай бўлади деб ўйламовдим...

— Нимани ўйлаган бўлсанг, шунга етдинг.

Уларнинг тўйдан кейинги илк, энг узун суҳбатлари шу бўлди.

Қиш охири ва кўкламда шу алфозда яшадилар. Стешка баъзан, шундай яшайман деб ўйламагандим, уйда ҳеч вақо йўқ деб аввалги гапини такрорларди. Аммо Фрол ё аввалгидай «минғирлама» дерди ёки жавоб қайтармас эди.

Ёзда Стешка ҳовлини жўжа ва ўрдакка тўлдириб юборди. Фрол ҳовлидан ўтаётганида оёқ остида ўралашган товуқларни ёки илондай вишиллаб юрган ўрдакларни тегиб юборарди. Аммо Стешка кеч кузга бориб, аллақаяёқдан тўртта пушти чўчқа бола келтирганида:

— Бу яна нимага керак?— деб сўради.

— Баҳоргача боқиб, ёзни ҳам ўтказсак, кузгача анча-мунча пуллик бўлиб қоламиз...

Фрол индамади. Аммо Стешканинг уйда йўқлигини пойлаб ҳамма чўчқаларни ва уларга қўшиб ҳамма товуқ билан хўрозлардан тортиб, кўпайтириш учун қолдирилган ўрдакларгача сўйиб юборди. Чўчқаларнинг қичқириви ва товуқларнинг қақағлаши бутун қишлоқни тутиб кетди. Ранги бўзариб Стешка югуриб келганда у қисқача қилиб:

— Ортиқ хур-хурлаган, қақағлаган товуш эшитмай. Ҳаммаёқни саситиб юбординг!— деди.

Стешка турган ерида қор босган зинапояга шап этиб ўтириб қолди, қўли худди Фрол кесиби ташлагандек осилиб турарди.

Шундан кейин икки ойгача Стешка шалвиллаб юрди. Фрол индамасди, Стешка ҳам миқ этмасди. Ниҳоят қаттиқ қимтилган лабини очди:

— Дуруст... Бундақада қайтага яхшироқ. Баъзиларга ўхшамасан. Илгариги қулоқларга ўхшаб рўзгорини тўлдириб олишган. Сен бўлсанг камбағал-пролетарсан.

Фрол хотинига ҳайрон бўлиб қаради, бу «камбағал-пролетар» деганинг билан нимага шама қиляпсан, деб сўрамоқчи ҳам бўлди-ю, аммо қўл силтаб қўя қолди. Эртасига эса бу гап хаёлидан батамом кўтарилиб кетди.

Янги йил арафасида, яқинда колхознинг ҳисобот-сайлов мажлиси бўлади, деб эълон қилишди. Фрол мажлисларга борар, нималар ҳақида баҳслашганларини тинглар эди-ю, лекин ўзи сўзга чиқмасди.

— Шу бу йил кузда жарлик орқасидаги буғдой вақтида ўриб олинмабди,— деди тўсатдан Стешка мажлис белгиланган кун эрталаб.

Фрол умивальник ёнида энгашиб зарда билан шапир-шупур қилиб ювинаётган эди.

— Ўша ердан бор-йўғи олти юз пудча буғдой олишибди. Агар бир ҳафтача олдин ўримга тушилганда

минг пудга етказиб буғдой олса бўларди, дейишяпти,— давом этди Стешка нонуштани ўртага қўяётиб.

— Сен қаёқдан биласан? Сендақа ҳисобчини қара-ю!

— Бўрон қоқиб кетди-ку буғдойни. Захарнинг ўзи айтувди минг пудча ҳосил олардик, деб. Бир ҳафта анграйиб ўтирилмаса, бўронгача ўриб-йиғиб олинган бўларди... Тўрт юз пудча ортиқ буғдой олинса, колхозчи зиён қилмасди, омборга ҳам сигмай қолмасди, жой топиларди.

— Ҳозирча очингдан ўлганинг йўқ-ку!— силтаб ташлади Фрол хотинини.

Мажлис тушдан кейин бошланиши керак эди. Фрол ишдан эртароқ келди ва остонадан ҳатлар-ҳатламас:

— Бўл, отлан,— деди.

— Ҳозир, ҳозир! Манави камзулни кийиб ол.

— Тентак! Янги калта пўстинимни бер. Пиймамниям янгисини топ. Куни кеча олган шарфни бер...

Стешка истар-истамас уларни излай бошлади.

— Отхонангни ҳам... колхоз отхонаси деб бўлмайди, хароб. Ғалвир бўлиб ётибди. Яқинда бир кириб ўтувдим, ичигача қор босиб кетибди. Колхознинг ўрмони бўлмасаям бир нави эди! Эрқақлар қиши билан нима қилади! Арчазорларни кесиб олишса, кўкламга бориб, отхонани қайта қуриб олардинглар. Тўғрими?

— Тўғрилаб оламиз. Ёзга бориб босиб қолишини ҳамма кўриб турибди. Вақтинча қурилган-да.

— Гап ҳамманинг кўриб турганида эмас. Кўриб туришган бўлса, гапириш осон — дарров тушуна қолишади. Мажлисда шуни гапирсанг яхши бўларди.

— Гапириб нима қиламан! Керак бўлса, гапирадиганлар топилади.

— Бошқаларнинг гапиришини кутиб ўтирма, улардан аввалроқ ўзинг айт. Отхона тўғрисида гапир, жарлик орқасидаги буғдойниям гапир. Бу галча шу етади...— Стешка калта пўстинни кўтариб эри ёнига келди, аммо уни Фролга узатмай, кўксига босди.— Ўшитдингми, бу галча етади. Кейинги мажлисда эса, яна нима дейишни эсингга солиб қўяман. Ҳамма қарайдики — сен колхоз мулки хусусида жон куйдирысан. Захар ҳам кўради...

Пайтавасини ўраётган Фрол пастдан юқорига, Стешкага қаради.

— Нима дединг? — оёгини пиймага тикди, оғир қўзғалди. — Нималар деб валдираяпсан?

— Худо ҳақи, Фролушка, илинишади. Томорқанг билан ҳам ишинг йўқ, бошқалардай таъмани билмайсан. Товуқларимизниям қириб ташладинг.

— Э, гап бу ёқда дегин! Устасан-а, — тиши орасидан гижиниб гапирди Фрол. — Таъмани билмайсан, дедингми? Камбағал-пролетар эканманми?

Фрол хотини қўлидан калта пўстинни юлиб олди. Стешка қўрқиб икки қадам тисарилди.

— Албатта... Қачонгача отхонада юрасан? Отбоқарга тегадиган бўлсам аллақачон...

Стешканинг оғзидаги бўғзида қолди, негаки Фрол унинг олдига келиб, кўкраги таранглигидан йиртилган кофточкасини чангаллаб, қулоғига энгашди.

— Тик қара, кўзингни аланг-жалаанг қилаверма, гилайлигинг ҳам етар... бундан чиқди, сенга қолса мен... сен айтганни...

— Шундоқ... Фролушка, жонгинам! Сени одам қиламан деганманми — одам қиламан. Ҳар ким ўз ғамини ейиши керак, — сўзларни ютиб ялинчоқлик билан деди Стешка. — Мана кўрасан, бир йил ҳам ўтмайди — йилқи фермасида бошлиқ бўласан. Кейин — бригадир. Бора-бора... Захар ҳам абадиймас-ку... Мажлисларда оғзинга толқон солиб ўтирмасанг бўлгани... Ўзингни ишбилармон қилиб кўрсат... ҳа, кўрсат...

Фрол чангалини қаттиқроқ қисди, энди Стешканинг кофтаси орқа тарафидан тарс ёрилди. Фрол хотинини бир чеккага итқитиб, мийиғида кулди:

— Майли. Шунақа қиламан, — деди-ю уни кутмасданоқ чиқиб кетди.

Фрол мажлисга бормади. Уйга ярим кечадан кейин, ўлгудай маст бўлиб келди. Стешка каравотда калтагина, тиззага етар-етмас тунги либосда, сочини ёйиб ўтирганди. Стешка Фролнинг ечинишини бирпас кузатиб ўтирди. Қўли совқотиб кетгандек калта пўстинининг тугмасини ечолмади. Шунда Фрол пўстинини икки тарафга шахт билан тортган эди, тугмалари отилиб деворга тегди-да, полга сочилиб кетди. Стешка хўрсинди ва лабини қимтиди. Кейин бақира кетди:

— Э худо, куним бир эси пастга қолмай ўлсин! Бошқаларнинг эри бинойидек, тинч-тотув яшашади... Куч-қувватинг ошиб-тошиб ётибди-я. Шу кучингга яра-

ша, қиттай ақлинг бўлса экан! Узингнинг ақлинг етмагандан кейин хотинингни гапига кир...

Фрол музлаб ётган пиймасини бир амаллаб ечди, хотинининг гапига қулоқ солди. Кейин пиймани негадир Стешканинг яланғоч йўғон тиззасига қараб қулочкашлаб отди. Аммо пийма унга тегмай, бориб деразага урилди-да, ойнаси жаранглаб тўй кунндаги каби чилчил бўлиб полга тушди.

— Буни турган-битгани шу!— айюҳаннос солди Стешка каравотдан ирғиб туриб.— Сени кучинг фақат ароқ ичиб, кийим йиртишга етади! Яна хотинга азоб беришга! Бунақа қилаверадиган бўлсанг, кетаман, кетаман, эсингни йиғволмасанг... Менга зарур кептими?! Захарнинг оёғига бош ураман — ташлаб қўймайди, жон-жон дейди. Бирини танла: ё мен айтгандай бўлсан, ёки...

Фролнинг кўзи олдида хотинининг ҳўл юзи, опала сочлари, қоплонникидек яшил кўзи чақнаб чайқалиб турарди. У ўрнидан туриб, Стешка томон юрди. Стешканинг юзи, сочи ва кўзи борган сайин яқинлашарди. Синган ойна жаранги ҳамон қулоғи остида янграб турарди...

— Оёғига бош урасанми? — хириллаб сўради у.— Бундан чиқди, бечоранинг умрига зомин бўлмоқчи экансан-да?

— Сенга... сенга нима?— чинқирди Стешка.

Шунда Фрол қулочкашлаб туриб, ҳўл, оғир латта билан ургандай унинг юзига шапати тортиб юборди. Стешка тиззалаб қолди-да, нима бўлганини билмоқчи бўлгандай қўрқув тўла кўзларини эрига тикди.

— Фролушка... Мени урма! Истамасанг, ўзим, ўзим айтаман...

— Нима-а?— бўжирди Фрол.

— Мажлисда сўз оламан... ўзимни кўрсатаман...

Фрол бирдан дарғазаб бўлди, остона ёнидаги михга илиғлиқ қилдан тўқилган йўғон жиловни юлқиб олди...

Стешка қичқирмай, унинг калтаклари остида яйраётгандай, полда чалпак бўлиб ётарди. Стешка фақат бошини қўли билан сал яширганича, жилов баданига ҳар текжанда хиёл титрарди холос.

Ниҳоят, Фрол, уни савалай-савалай чарчади, жиловни улоқтирди-да, сувли бочка ёнига судралиб бор-

ди. Тунука ёғлоғига тиши тегиб такиллаб, қизиб кетган кўкрагига тўкиб, кетма-кет уч ёғлоғи сувни шимирди. Кейин каравоти ёнига борди ва гуп этиб ўзини ўринга ташлади.

Стешка гўё эри ўлар даражада ургандай эрталабгача полда чўзилиб ётди.

Эрталаб Фрол хотинининг моматалоқ бўлиб кетган орқасини илиқ сув билан ювди, қиздирилган мой суртиб қўйди. Оҳиста олиб каравотига юз тубан ётқизди, устига чойшаб ёпиб, ёнидаги стулга ўтирди.

Стешка анчагина қимирламай ётди, кейин эрига юзини ўгирди. Унинг кўзларидан мўлт-мўлт ёш оқарди.

— Шунча майнавозчилик қилганимиз ҳам етар энди,— гуноҳкорона деди Фрол.— Кел, энди тинчгина яшайлик.

...Шу-шу қариялар каби тинч, шодлик нима билмай, яшайверишди. Тўйлари ғурбат билан ўтган эди, ҳаётлари ҳам поёни кўринмаган зерикарли куз кунларидек муҳаббатсиз кечарди.

Стешкани Фрол ортиқ сира урмади. Уришга сабаб бўлмади чоғи. Жилов билан савалаганидан кейин Стешка юмшоқ ва итоаткор бўлиб қолди. Фақат вақти-вақти билан нимагадир оғир хўрсиниб қўярди.

— Нимага хўрсиндинг?— сўради бир куни Фрол тикка.

Стешка калтак теккандек чўчиб тушди, ғамгин бошини эгди, кейин алам билан оҳиста:

— Тентаксан-да,— деди.

— Оббо доно-ей...

— Доно бўлмасам бўлмасман-у, ҳар ҳолда, сендан ақллироқман. Гапимга юрганингда...

— Оғзингни юм!— овозини кўтариб жиддий деди Фрол.

Стешка алланимани ичига ютгандай яна хўрсинди.

Стешка дуч келган ишни қилаверарди. Пичан ўрарди, буғдой ўримида қатнашарди, дон елпирди. Қишда ҳатто Андрон Овчинников билан пичан ҳам таширди. Ҳар қандай ишни тиришқоқлик билан бажарарди. Баъзида, тўсатдан, ундан ҳеч ким илтимос қилмаса ҳам, колхоз оғилини суваб қўяр ёки умумий мажлисда тўсатдан қандайдир хатоси учун раисни танқид қиларди. Лекин бу аҳёнда бир рўй берарди, чунки ҳар гал бундай воқеадан кейин Фрол унинг оғзига урарди:

— Үзингни кўрсатишга уриняпсанми?! Кўзингни оч... Кўряпсанми, жилов жойида осиглиқ турибди-я.

Жилов, дарҳақиқат, деворда осиглиқ турарди. Стешка уни бир неча бор кўздан нарига беркитди. Аммо Фрол уни излаб топиб, яна жимгина жойига илиб қўярди.

Стешка жунжикиб кетар ва яна анчагача мунғайиб юрарди.

Умуман у шишадаги сувга солиб қўйилган гул кун сайин сўлиганидай, йилдан-йилга сўниб борарди. Кунлардан бир кун эрталаб, Фролнинг олдига нонуштани қўйди-да, тўсатдан йиғлаб юбориб, кўз ёшларини кампирларга ўхшаб рўмолининг учи билан артди.

— Үзинг ҳам тузуккина яшамайсан, менга ҳам кун бермайсан, золим! Қанотимни қайириб ташлагансан...

— Бу турмушимиз турмуш эмас, рост айтдинг,— деди Фрол қошиғини нарироқ суриб.— Яширинча турмуш қурдик, энди ўғриларга ўхшаб яшайпмиз. Ажралиша қолайлик энди.

— Энди қандоқ ажралишамиз? Қорнимни мешдай қилиб... қаёққа ҳам борардим...

Фрол бақрайиб хотинига қаради. Стешканинг қорни ҳали сезилмас эди. Яна қошиқни олди.

— Кўп бўлдимми?

— Тўрт ойча бўлди.

— Нима ҳам қилдик... Яшарканмиз энди...

Митька туғилгандан кейин Степанида ўғлининг парвариши билан овора бўлди-қолди. Унга юришни, гапиришни ўргатди. Ўғил туғилганидан, хотинининг меҳрибон она бўлиб қолганидан Фрол хурсанд эди, хотинига илиқроқ муомала қила бошлади.

— Болани эҳтиёт қил,— деди Фрол Стешка кўзи ёриб ўзига келганидан кейин.

— Гапингни қара-я! Ғубор қўндирмайман унга,— жавоб қилди Стешка.

Ғубор қўндирмадиям. Ўғли онасининг ёнидан жилмай ўсди. Отасининг қовоғи солиқлигидан ёнига йўлашга ботинмасди.

— Вой, онасининг ўғли-ей!— куларди баъзан Фрол ва шу заҳоти яна ўзининг фикр-ўйларига берилиб, ўғли билан хотинини унутарди.

То шу кунгача шундай яшашди. Фрол Митьканинг

катта бўлиб қолганиниям, ўзининг қариб бораётганиниям сезмади...

...Ўтмишнинг юлуқ лавҳалари шамол аралаш-қуралаш қилиб юборган лахтак булутлардек Фролнинг миясида чарх уради. Ҳаммаси оғир, айқаш-уйқаш бўлиб кетган тушга ўхшарди.

«Ҳа, Митька... — яна ўйлади Фрол. — Ўғлимнинг қандай катта бўлиб қолганиниям сезмабман. Унинг қандай ўсганиниям билмайман. У қандай ўси ўзи?»

Мактабда Митька яхши ўқирди. «Тиниб-тинчимас, шўх, серҳавас» дейишарди ўқитувчилари бир оғиздан. Буни Фролнинг ўзи ҳам биларди. Билар ва ичида ўғли билан фахрланарди. Митька ҳаммавақт тенгдошларига бош бўлиб юрар, зеленодоллик болалар доимо уни устун қўйишарди.

Митьканинг армияга кетган вақти Фролнинг эсида. Икки кунгача у бир гуруҳ қиз-йигитлар билан қишлоқда: «Ҳозирча ерда юрганимда мени томоша қилиб қолинглар, бўлмаса бир сакраб зангори осмонга учаман-кетаман», дегандек елкаларини кенг ёзиб юрди.

Аммо кетаётганда бутунлай бошқа гап айтди:

— Хўп, хайр бўлмасам... Ҳали овозамни эшитиб қоларсизлар.

Эшитишдиам. Митька тез-тез ҳарбий газеталардан қирқиб уйга юбориб турди. Бу газеталарда гоҳ отишма чоғида, гоҳ ҳарбий ўқув чоғида солдат Курганов алоҳида ажралиб тургани айтиларди. Курганов аввалига солдат, кейин ефрейтор, кейин младший сержант бўлди.

Степанида бу газета бўлақларини ҳаммага ўқишга берарди.

Икки йилдан кейин қисм командиридан хат келди. Бу мактубда командир «Ватанга хизмат қилишда, солдатларга жанговар ва сиёсий тайёргарликда ўрناق кўрсатган» ажойиб ўғилни тарбиялаганликлари учун Степанида Михеевна ва Фрол Петровичга миннатдорчилик билдирилганди. Хат негадир Степанида Дорофеевага келди. Аммо Фрол хафа бўлмади. Икки ярим йилдан кейин сержантликка кўтарилган Митька қўлида автомат билан полк байроғи остида тушган суратини юборди...

Армиядан қайтгач, Митька тракторчи бўлиб ишлаб бошлади. Кўп ўтмай у ҳақда колхознинг энг яхши

тракторчиси дея гапира бошладилар. Яна район газетасида унинг фамилияси кўрина бошлади, бир кунни сурати ҳам чиқди. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ эди — Митька бошқа тракторчилардан ортиқ ер ҳайдар, ҳосилни ҳам негадир доимо улардан ортиқроқ оларди.

— Бунинг ҳеч ҳайрон қоладиган жойи йўқ, — дерди Митька билармонлик билан. — Ернинг яхши кўргани — тер. Унга солинадиган энг яхши ўғит — инсон тери.

Фрол ўғли билан фахрланарди. Митька яқинда колхознинг бош инженери бўлармиш деган мишмишларни эшитганда, ҳеч нима демас, аммо ичида: «Менинг ҳаётим кўнгилдагидек бўлмади. Ҳеч бўлмаса ўғлим мен ўйлагандек яшасин. Бемаъни отаси қилолмаган ишни қилсин...» деб ўйларди.

Фрол бу ҳақда ўйларкан, унга қаттиқ алам қилар, шу билан бирга ҳаяжонланиб, ичида хурсанд бўлар эди.

Бирдан уч кун бурун...

— Бир-икки ҳафтадан бери бошқачароқ қараяпсан-а? Ундан кўра отангнинг тумшугига тушир, ўлиб қўя қолсин, — деди у аччиқ устида, ўйчан ва хаёлчан Митьканинг аҳён-аҳёнда унга қизиқсиниб қараб қўйганини сезиб.

— Нега? — совуққина жилмайди Митька. — Қараш ҳар хил бўлади.

Ҳар хил... Аввалига Фрол ўғли айтган гапнинг маънисига етмади, негадир эътибор қилмади. Кейин, индинига миясига, ўғлим мендан қанақа ибрат олмоқчи бўлдийкин, деган фикр ярқ этиб келди.

Бундан чиқди, Митька армиядалигида ўзи ҳақида газетада чиққан хабарларни қирқиб юбориши бежиз эмас экан-да... Армиядан қайтиб келганидан кейин ҳам, газетада мақтаб ёзишсин, деб жон фидо қилиб ишлаган экан-да. Агар шу рост бўлса, бу билан у айёр нима қилмоқчи-ю, нима демоқчи?..

Қачонлардир Фрол Антипнинг кенжа қизи Зиня Никулина Митька туфайли қишлоқдан кетиб қолган деган мишмишни эшитганида, ўғлидан:

— Буни қандоқ тушунмоқ керак? Зелений Дол торлик қилиб қолдими? — деб сўради.

Митька фақат елкасини қисиб:

— Ҳамманинг ихтиёри ўзида... Кетидан қувиб юришим керакми? Ҳамма инжиқликни кўтариб бўларканми, — деб қўя қолди.

Зинанинг ўғил кўрганини эшитгач, Фрол Митькани ёнига чақириб олиб қошини чимирди.

— Хўш, бу қандоқ бўлди... Инжиқликми бу ҳам? Хайрон бўлиб бақрайма, Зинкани айтаяпман...

— Йўқ жойдан баҳона топиб ўғлингни гажиб ташлашга тайёрсан-а! — гапга аралашди Степанида. — Ўз фарзандингга қандай гапларни тақамоқчисан-а, ўйлаб кўр! Зинкага нима ҳам қиларди... Ит ялангани билан денгиз ҳаром бўлиб қолармиди...

— Нима-а?! — Фрол ўрнидан оғир турди ва ўғлининг елкасидан тутиб ўзига тортди-да силкитди. — Қани, кўзимга бир қара-чи!

Митька тик, бамайлихотир боқди. Отасининг қўлини елкасидан оҳиста олди ва деди:

— Мени ким деб ўйлаяпсан, дада?

Фрол ўғлига ишонди.

Ўшанда ишонди, аммо ҳозир, ибрат ҳақидаги гапдан кейин Митьканинг сўзлари самимийлигига шубҳа қила бошлади. «Агар у икки оёқли эчки бўлса... калласини узиб ташлайман! — ўйларди Фрол юрагида аччиқ алам ва изтироб тўлқинланганини ҳис қилиб. — Узиб ташлайман. Хўш, ўзим-чи, ўзим нима қилаяпман?!»

Қайноқ тўлқин босилди-ю, ўрнини юракни тўхта тар даражада совуқ тўлқин эгаллади.

Ҳар ҳолда ўғлига ишонгиси келарди... Ўзига ҳам ишонгиси, раҳм қилгиси, ниманидир маслаҳат бергиси келарди. Аммо нимани? Қандай?

...Фрол тепалик устида қанча туриб қолганини аниқлай олмас эди. Суяк-суягидан совуқ ўтиб кетганидан маълумки, жуда узоқ, балки бир неча соат туриб қолган. Пастликда молларнинг очлик билан маъраши аллақачон тинганди, демак, сигирларга Большаков виговор олган жўхори силосидан ёки ўтган йили ағдариб ёйишган пичандан озгина беришди. Ўшанда Захар Фролнинг аччиқ гапидан кейин эзилиб, шу пичанга ўтириб қолганди. Унинг ёнида ўлгудек чарчаган Клашка, ўша қомати тик Клашка ўтирган эди. Ҳозир...

Фрол миясига келган фикр-мулоҳазалардан мийи-

ғидя кулиб қўйди: нимадан бошлаган бўлса, гўё сеҳр-ли доирадай атрофидан айлангандай яна шу масалага қайтди, энди ўзининг астар-аврасини ағдарса ҳам бўлаверди — Клашкага бўлган муносабати туфайли одамлардан ҳам, ўзидан ҳам, Степанида ва Митькадан ҳам уялади. Стешка билан қандай топишганини-ю, Захардан уни қандай тортиб олганини ва меҳрсиз, муҳаббатсиз қандай яшаб келаётганини бир эслаб қўй...

Ўз фикр-ўйларидан, хотираларидан қутулмоқ учун уларни шу тепада қолдириб, пастга қараб сирпаниши керак. Шунинг учун боядан бери чанғи таёғига кўкрагини тираб турган Фрол қаддини ростлади. Таёқни бир силтаниб жилиб кетишга тайёр қилиб қўйди. У то пастга тушгунча етсин деган ниятида чуқур нафас олди. Ва бирдан тошдек қотди... Бутун ўй-хаёлларининг беихтиёр шу сеҳрли доира атрофида айланишига ўзим сабабчи оқанман-ку, деган фикр ялт этиб миясига келдию аъзойи бадани ловиллаб кетди. Ҳадеб ўйлашининг сабаби эса...

Ҳар бир одам бўлмаса ҳам, кўпчилик кишилар, эртами-кечми ҳаёти ҳақида фикр юритадиган пайт келади. Фрол Кургановда бу дақиқа, мана шу тепадан пастга сирпанишга отланиб турганида рўй берди. Тўғрироғи, у тепаликка чиқиб, шабадада ўтмишни хотирлаганида юз берди. Шу ондаёқ у буни аниқ, равшан ҳис қилди... Ҳис қилдию шу заҳоти даҳшатга тушиб Устин Морозовни ўйлади, калта пўстинининг мудҳиш қора қанотга ўхшаган этагини эслади. Яна бир нарсани эслади, тўғрироғи, унинг қора бети огоҳлантириб, совуқ илжаяётгани шундоққина кўз олдида турарди. Назарида Устиннинг қуруқ, ёрилиб кетган лабларидан учган: «Ниманинг тағига етмоқчи бўляпсан?! Кўзингга қара...» деган шафқатсиз, даҳшатли сўзларини эшитгандек ҳам бўлди.

Яна бир оз тургач, Фрол аянчли ва ночор кулиб қўйди. Йўқ, уни огоҳлантираётган Устин эмас, балки Фрол ўзини-ўзи эҳтиёт бўлишга ундаяпти. У Устин Морозовдан ҳам кўра ўзидан кўпроқ қўрқади. Шу сабабдан ҳам у зўр бериб бир нарсани ўйлагани-ўйлаган. У воқеаларнинг ҳам Стешка билан мулоқотда бўла бошлаган пайтдан бу ёғини эслайди. Ваҳоланки, буни эмас, балки, бир неча йил илгариги воқеаларни

эслаш керак эди. Зеленодол колхозининг биринчи райси Марья Воронова давридан бошлаш лозим. Ҳатто Марьядан ҳам эмас, ундан ҳам олдинроқдан, оғанини Меньшиковлар давридан бошлаш керак. Акс ҳолда, — яна истеҳзоли жилмайди Фрол, унинг табассуми энди аччиқ, аламли эди, — уйнинг бурчак-бурчакларини титкилаб, ахлатни хона ўртасига, ёруққа тўплаётгандек бўляпти. Ундан олдин пол қопқоғини очиб, қоронғи, совуқ ўрага бир кўз ташлаш, фонарни олиб, пилигини баландроқ кўтариб, даҳшатли ўрага тушилса бўларди. Шундагина у, яъни Фрол, Захар Большаковдан шафқатсизлик билан нега Стешкани тортиб олгани, нега бутун умр раиснинг энг нозик ерига, ўтган йили ўтлоқдаги каби қаттиқ тегишининг сабаби маълум бўлади.

Баъзи бировлар шунда унга :

— Қонинг бузилиб қолибди, Фрол. Шу қон миянга урган. Бошқалардай ишлайвермайсанми, нима, белинг синиб қоладими! — дейишган эди. — Ахир вақти келганда ўлиб-тирилиб ишлагансан-ку, Фрол Курганов! Ахир колхознинг пичан ўримида олти-етти кишининг ишини қилдинг-ку.

— Рост айтасизлар, мен қариб қуйилмаган одам, ўтлоқда бекор қизишдим, — жавоб берарди Фрол. Аммо шу заҳотиёқ қўшимча қиларди: — Ахир Захар билан бутун умр ит-мушуклигимизни биласизлар-ку...

Узининг муомаласини одамларга шундай тушунтириш билан Фрол: «Орамиз қачон, нима вайдан бузилганини, нега бир-биримизга ўқрайиб юришимизни, Зелений Дол бизга нега торлик қилишининг сабабини ўзларинг биласизлар-ку...» деб эслатаётгандек бўларди.

Одамлар, дарҳақиқат, эслашар ва бошларини чайқаб, нари кетишарди. Фрол эса уларнинг орқасидан қараб қолар экан, ҳайрон бўлиб ўйларди: «Буларга нега шу нарсаларни айтиб ўтирибман-а?! Қани энди ўшанда раис чеккан аламни ундан аввал ўзим чекканимни билсанглар экан... Қани энди, айтган гапларим юрагимдан чиқмаётганини, умуман чалкашиб кетганимдан бўйнимга тош осиб, қоядан жарликка ташлар ҳолига етганимни билсанглар экан?!»

Бир одам бунни билди чоғи. Нима деди-я у? «Менсиз ҳам виждонинг азобда. Ўз олдингда...» деди ўшанда. Ҳа, ўз виждони олдида...

Ҳозир тепалик устида совқотиб турар экан, Фролда бирдан заифгина бир илинж пайдо бўлди: «Ушанда шундай деб ўйлаган эканман ва кимдир, мени бир оз бўлса ҳам тушунибдими, демак мен жуда тамом бўлган одам эмасман. Эҳтимол, подвал қопқоғини очиб, қоронғиликда нималар борлигини одамларга кўрсатишга куч топарман... Мени тушунишар ва кечиришар. Клавдия ҳар ҳолда тушунади. Тушуниши керак».

Лекин шу заҳотиёқ бу онгли равишда ўзини алдаш эканлигини тушунди. У ҳеч нима топмайди, на куч ва на журъат. Қийналиб, жизғанаги чиқиб юраверади. Кекса Анисим Шатров ўшанда ўтлоқда: «Гуноҳ билан шармандалик — эгизак, юракка солар биз-бизак» — деб бежиз айтмаган.

Хўш, қуруқшаган чол нега шундай деди ўшанда? Қанақа шармандалик? Ишга ярамай қолибсан деганими? Ёки... Ёки...

Светлиха тарафдан сузиб келаётган совуқ туман бутун қишлоқни қамраб олди, тепалик этагига етиб, тўлқин кўпигисимон чайқала бошлади. Туман молхоналарни кўздан яширди. Фрол эса миясида гужғон ўйнаган фикрларни ҳайдаш ёки бошқа ёққа буриш учун зўр бериб, бошқа колхозларда моллар ҳаром ўлаётганини, ўзларида, «Рассвет»да эса жўхори силоси туфайли — Захар ҳар ҳолда ажойиб-да! — сигирлар жон сақлаб келаётганини ўйлай кетди. Аммо барибир, нобуд бўлса керак. Ҳали қиш узоқ, силос билан моғор босган хашак оз қолган...

Қуёш ботди ва пастда, туман ичида кўзга кўринмай қолган уйларнинг чироқлари ёнди. Заиф чироқлар гоҳ юлдуздай милтиллар, гоҳ сўнар ва яна милтиллар эди. Фрол эса ҳамон турган жойидан жилмас ва негадир, туманнинг яна қуюқлаша боришини, учқунлар ҳам кўзга ташланмай қолишини кутарди. Аммо чироқлар гоҳ равшанроқ, гоҳ хирароқ йилтиллаб турарди. Гўё қандайдир сутдай оқ ҳовузга шўнғиб, яна юзага сузиб чиққандай кўринарди.

«Гуноҳ ва шармандалик... эгизак, юракка солар биз-бизак...» Бу сўзлар ҳам вақти-вақти билан қаёққадир ғойиб бўлиб, яна эсга тушар эди. Фикр-ўйларини ҳайдаш, улардан қутулиш унча осон эмас эди. Ҳатто бу ўйлар ғойиб бўлган кезларда ҳам Фрол яна пайдо

бўлишини биларди. Бу эса оғир эди. Шу боисдан боши сирқираб оғирди.

8 боб

Фрол ниҳоят шахт билан таёқни силтаб пастликка қараб сирпаниб кетганда аччиқ шамол қулоғи тагида ҳуштак чала бошлади.

Фрол қишлоқда анча уста чанғичи ҳисобланар, ман-ман деган ёшларни ора йўлда қолдириб кетар эди. Аммо ҳозир ғизиллаб тушаётганида юраги тўхтаб қолгандек бўлди.

«Ҳа, олдинги Фрол Курганов эмасман, йўқ», — деган аламли фикр кечди миясидан.

Фролнинг кетидан «В-з-з-з» — этган нохуш товуш эшитиларди. Заранглар икки ёнидан қора соядай липлип ўтиб турарди. Баланддан туриб тошга ташланган яхлит муз чил-чил синиб кукунга айланганидек, шу дарахтлардан бирига урилиб, мажақ бўлиб кетиш ҳеч гап эмас эди. Фрол шу ҳақда ўйларди-ю, лекин негадир, заррача бўлсин, хавотирланмасди. Аксинча у бу ҳаддан ташқари тезликни янада ошириш учун таёқни қорга тираб чанғини итарди.

Паға-паға туман лопиллаганича унинг истиқболига сузарди. Фролнинг назарида у пастга сирпанаётгани йўғу, оппоқ қуйқа кострюлдан тошган сутга ўхшаб тепага кўтарилаётгандек эди. Мана ҳозир бу сут кўтарилиб, уни бутунлай босиб қолади, куйдиради...

Фрол лабини қаттиқроқ қимтиб, бошини ичига торти ва қуйқага чуқурроқ шўнғиди.. Бир дақиқадан сўнг у тўхтади. Ёнгинасида, туман ичида пастак оғил қорайиб кўринар, қўра ёнида одамлар ғимирлаб юришар эди. Тўсиқнинг шундоққина ёнида ченага қўшилган от турарди. Фрол пастга тушишда совқотган қўлларини энги билан ишқалади-да, қўра томён юрди.

Захар Большаков билан зоотехник ҳаром қотган сигир ёнида чўнқайишиб, унинг ҳаммаёғини ушлаб кўришаётганди.

— Тамом, — бўғиқ овоз билан деди Большаков ва ўрнидан турди.

— Жони чиқмасдан сўйворинглар десам, гапга юр-

мадинглар, — деган овози эшитилди Устин Морозовнинг.

— Гўшт егиларинг кеп қопти-да, фақат пичоқни чархлаб улгурмабсизлар-да, — истеҳзо билан деди Антип Никулин ва негадир, қўрага яқинлашган Фролга кўз қисиб қўйди. — Соғин сигирни сўйишга ким рухсат бераркан сенларга?

— Барибир ҳаром кетди-ку. Сўйилса, ҳеч бўлмаганда, гўшти қоларди, — деди гараж мудирини Сергеев.

— Ҳе! — чўзди Антип. — Барибир дейди-я... Район раҳбарлари «барибир»ингни билиб қолса-чи?! — Антип сигирнинг юмшоқ биқинига тепди: — Район раҳбарлари ёш боламини сенларга. Улар... ҳар хил қоғозлар юборишади. Шунга ўхшаш ҳодисалар юз берганда нима қилишимиз даркорлиги кўрсатилган бу қоғозларда. Тушундингми? Хўш, ўша қоғозларда бу воқеа ҳақида нималар дейилибди? — Антип яна сигирнинг қорнига тепди. — Ҳеч нима. Демак, мол ҳаром қотаверсин, дегани... Бўлмасам мол гўштини кутиб сўлакайи оқиб юрганлар кўп.

Антип қорда ҳадеб сакраб тўхтовсиз гапираркан, зўр бериб олди очиқ пўстинчасининг ягона пастки тугмасини қадашга уринарди, бошқалари аллақачон узилиб тушиб кетганди. Тугма ўрни кенгайиб кетган бўлиб, қадаган сайин яна ечилиб кетаверарди.

— Кўп валдирайверма, қариб қуйилмаган! — деди бухгалтер Зиновий Маркович. — Бу ер сенга карвонсарой эмас.

— Гап бунда эмас! — яна илиб кетди Антип. — Мен умуман, ҳозирги тартиб ҳақида гапиряпман. Қиладиган ишинг пул ҳисоблаш, қани, бир ҳисоблаб кўр-чи... Илгари қайси бир хўжайин молнинг ҳаром қотишига йўл қўйган? Ҳа, ана шунақа. Энди бўлса, бари бўлакча. Ҳаром ўлса ўлсину аммо қўл тегиза кўрма. Хўш, нега шундай? Мен ўзимни гапирётганим йўқ. Бошқа ёқдан ҳам сотиб олавераман. Қизларимдан пул оламан, суд кесиб берган...

Шу топгача бу гапларга парво қилмай турган Захар Большаков соқоли тоза олинган озгин юзини Антип томонга бурди-да:

— Бошни қотираверма! — деди жаҳл билан.

— Ҳеҳ! — дея яна хитоб қилди Антип раис билан баҳслашишга шайланиб.

Аммо Захар қошини чимирди:

— Қани, тезроқ туёғингни шиқиллат! Мунча валдирайсан?!

Раиснинг овози худди ҳаво етишмагандек ваҳимали хириллаб чиқди. Бундай пайтларда Антипнинг юраги орқасига тортиб кетарди. Антип гапни кўпайгириб ўтирмай ўзини чеккага олди. Дарвозадан чиққач, кўрдай чанғисини ечаётган Фрол Кургановнинг биқинига бориб урилди ва сўкиниб, нари кетди.

Курганов совуқда қуруқшаб ғижирлаб турган чанғисини ечиб, милтигини четан деворга тираб қўйди, музлаб тараша бўлиб қолган тулкини белидан ечиб олиб қорга ташлади-да, қўрага кирди. Зорька ўлиб қолибди, ўша ажойиб, ювош, қандайдир ройиш, ҳаммани ҳайрон қолдириб эгиз туққан Зорька ўлибди. Ҳар гал сигирларни бузоқхона ёнидан ҳайдаб ўтишганида, Зорька тўхтар, бошини ўгириб, муз босган деразага тикилар ва болаларимни кўрсатинглар дегандай аянчли маърарди.

Фрол негадир бу кичкина сигирни яхши кўрарди. Молхона ёнидан ўтиб кетаётганда у кўпинча, бошқа сигирлар Зорькани охурга йўлатмай қўймадимикан, деб билгани атайлаб ичкари кирарди. Кўпинча ўйлагани рост чиқарди. Шунда Фрол сигирларни охур ёнидан ҳайдаб, то Зорька кўжиш кўзларининг қири билан қараб-қараб қўйиб, совуқда симдай қотиб кетган хашакни курсиллатиб кавшашини томоша қилиб турарди.

Баъзида Фрол Зорькани отхонасига ҳайдаб кирар ва отларининг разқини қийиб ем берарди. Узи эса қўлида паншахаси билан емга интилган отларни ҳайдарди.

Лекин барибир Зорька ўлибди.

Фрол гўё ҳеч кимга ишонмагандай, қўлқопини ечди-да, энгашиб, сигирнинг тумшугини ушлаб кўрди — аллақачон музлаб қолган эди.

— Обориб кўмиш керак, — деди колхоз зоотехниги.

Курганов оҳиста ўрнидан турди ва секин нари кетди.

— Захар Захарич, бу қандоқ бўлди-а? — чийиллади ён тарафдан Ирина Шатрова. — Икки бузоғи бора-а, жониворнинг.

— Сен шу бузоқчаларни эҳтиёт қил, — оҳиста де-

ди Захар Большаков қўлини калта пўстинининг чўнтагига тиқиб.

Гап гўё бузоқ эмас, одам болалари ҳақида кетаётгандай гапирди у.

— Аравани келтиринглар, — деди яна зоотехник.

— Аввал қўрадан олиб чиқиш керак. Қани, мужиклар! — деди Егор Кузьмин.

Бир неча одам ўлик сигир тепасига келди-да, бироз оёғидан, бироз шохи, бироз думидан тортиб, дарвоза томон судрай бошлашди.

Улар «Бир-икки! Бир-икки!» — дея қичқиришиб, тўхтаб-тўхтаб девор ёқалаб тортишарди. Йўл-йўлакай гўнг аралаш қор устида оғир сигир ўлигининг тутам-тутам сариқ жуни қоларди.

— Тўхтаглар! — деб қичқирди бирдан Фрол. — Кимга айтаяпман, тўхтаглар!

Кейин у ҳансираганича, тўхтаб турган колхозчилар ёнига келди.

— Нима дейсан, Фрол Петрович?

— Ҳеч нима, — тўнғиллади Фрол қўлқопини калта пўстини белбоғига қистириб.

Кейин Қўрганов сигирни айланиб ўтди-да, орқасини ўғирлаб, чўнқайди.

— Қани, орқалатворларинг-чи... Ҳа, нега қиз боладай бир-бирингга қарайсанлар?! Орқалатворинглар деяпман.

— Сигирними?!

— Бўлмади, осонмас бу...

— Белинг чиқиб кетади, Петрович!

— Орқалатларинг деганимдан кейин орқалатларинг-да! — ғазабланиб қичқирди Фрол. — Нима, қанчагача чўнқайиб ўтираман? — тоқати тоқ бўлиб овози титраб кетди.

Колхозчилар иккиланиб яна бирпас жим турдилар. Кейин Илюшка Юргин гўё бир тоғора буғи чиқиб турган чучвара ейишга тайёргарлик кўргандай, қадоқ бошиб кетган кафтини жон-жаҳди билан ишқалади ва:

— Илтимос қилганидан кейинч орқалатаверамиз-да, энди. Қани мужиклар! — деди.

Шу заҳотиёқ одамлар яна сигирни қуршаб олдилар-да, оёғини осмондан қилдилар. Сигир оёғи Фролнинг елкасига тушди.

— Кўтартиворинглар... яна озгина. — деди зўрға

Фрол сигирнинг таёқдай қотиб қолган оёғини чангаллаб.— Яна... яна, турволай-чи...

Фрол аста-секин ўрнидан тура бошлади. Колхозчилар елкаларини қўйиб, сигирни тутиб туришди.

— Яна сал ушлаб турунглар,— шивирлаб илтимос қилди Фрол.— Маҳкамроқ.— Кейин у тиззасини букиб, билинар-билинемас ҳаракат билан сал тисарилди. Сигир танаси хиёл чайқалиб, Кургановнинг кенг елкасига жойлашди.— Қўйворинглар, қўйворинглар деяман!

Аммо одамлар қўйвориши билан Фролнинг тиззаси секин букила бошлади.

— Фрол амаки!.. Фрол амаки!!— деб қичқириб юборди Иринка Шатрова жон ҳолатда.

— Ё раббий, мужикни хароб қиласизлар-ку, бунақада!— қўрқув аралаш бақирди Наталья Лукина.— Ташла, Фрол! Ташла!!

— Жимсаларинг-чи!!— Егор Кузьминнинг овози бошқаларникини босиб кетди.

Дарҳақиқат, ҳамма жимиб қолди. Аммо шунга қарамай, белининг аллақаси қирс этиб кетганини, умуртқа суяги бўйлаб жазиллаб оғриқ турганини фақат Фролнинг ўзи билди.

«Тамом! Йиқиламан... Тамом...»— говлаб кетган миясига шу фикр келдию қулоғи шанғиллаб кетди.

Кейин боши гувиллади, қулоғи шанғиллади, умуртқаси сирқираб оғриди. Даҳшатли юк эса ҳамон елкасидан босиб турарди. Лекин Фрол йиқилиб тушмаганини, қадини тутиб турганини биларди. У секин юриб кетаётганини пайқаб ҳайрон бўлди. Оёғи чалишса ҳамки, ҳар ҳолда борапти. Қўра дарвозаси ёнида турган ченага бир амаллаб этиб боради. Фақат сигирни ченага ортишга кучи етмаса керак. «Қани энди ёрдамлашиш хаёлларига келса...»

Колхозчиларнинг хаёлига келди.

— Ҳали куч-қувватинг бор экан, Фрол Петрович,— деди агроном Корнеев, сигирни ченага жойлаганларидан кейин.

Фрол агрономнинг товушини зўрға эшитди. Курганов жавоб қайтармади, агрономнинг елкаси оша қоронғида милтиллаган қишлоқ чироқларига қаради. Фрол четан деворга суянгунга қадар улар чайқалиб турди. Аммо энди чироқлар гилдирак янглиғ қаттиқ-

роқ айлана бошлади. Ғилдираклар қизил, кўк, яшил ва қора эди...

— Хап тур, Борис Дементьевич, ўзини ўнглаб олсин... Қара, суроби тўғри бўлиб қолди,— Морозовнинг товушини эшитди Фрол.

— Зарари йўқ, ҳозир ўзига келиб қолади,— ҳаммани тинчитди Егор Кузьмин.

— Илгари айғирларни бамайлихотир орқалаб юрарди-ку,— деди Овчинников.— Яна нимага денг? Қизларга кучини кўрсатишга. Отнинг тагига кирарди-да... Қўзичоқдек типирчилатиб кўтариб кетарди. Ҳа, шунақа бўлган.

— Намунча ишшайсанлар?— бирдан уриша кетди Наталья.— Зилдай нарсани кўтариш ҳазил гапми...

— Шунини айтяпман-да — қизларни қийқиртириб кўтариб кетаверарди...

— Э-э, қачо-энги гап бу!

Яна ҳамма жим бўлиб қолди.

Ранго-ранг ғилдирак эса ҳамон айланар, борган сайин секинлашиб, оч сариқ тусга кира бошлади. Кўп ўтмай ҳаммаси оқшом туманига бурнланган, оддий электр чироқларига айланди.

«Қачон бўлган эди-я?— хомуш ўзига савол берди Фрол Курганов ва ўзига ўзи жавоб қилди:— Аллақачонлар. Жуда кўп бўлган бунга. Ҳа, шундай бўлган эди-я!»

— Аммо, Фрол, бунақада майиб бўлиб қолиш ҳеч гап эмас...— юмшоққина деди раис.

Фрол эса қовоғини уйиб:

— Қани энди сени ҳам сўнгаларингдан гўштинг сидирилгунча музда судрашса эди!— тўнғиллади ва энгашиб чанғисини кия бошлади.

Захар Большаков оқарган қошини чимирди. Сובуқда қизариб қотиб кетган юзидан қон қочди.

— Мени судрашган. Улигимни эмас, тириклайин...

Фрол Курганов секин, бир амаллаб қаддини ростлади. Бели зирқирарди, шунинг учун у калта пўстини устидан беихтиёр белини ишқалай бошлади.

Раис эса қўлини чўнтагидан чиқармай, пастга, қишлоқ томонга кета бошлаганди.

Фрол ҳеч кимга қарамасдан тайгада отган тулкисини ердан олди-да, ёпишиб қолган қорни қоқиш учун уни таёқдай четанга тарақлатиб урди. Чанғисини

илиб, у ҳам уйига қараб кетди. У ҳамон сигирни орқалаб кетаётгандай оёғи букилиб борарди. Бели бояғидай қаттиқ сирқирарди. Хуллас шу куни Курганов учинчи бор ўзи ҳақида: «Энди сен аввалги Фрол эмасан,— деб ўйлади.— Йўқ аввалги куч-қувват қаёқда. Бўлмай қолибди».

9 боб

Захар эрталаб уйғониши билан Фрол Кургановнинг: «Қани энди сени ҳам сўнгакларингдан гўштинг сидирилгунча музда судрашса эди»,— деган сўзларини эслади.

Захар устидаги кўрпасини очиб, яланг оёқларини каравотдан осилтирди. Кечаси билан уй совиб қолиб, пол муздек бўлиб қолган эди.

Ҳали тонг ёришиб улгурмаган, музлаган қоронғи дераза ғира-шира ёришиб келмоқда эди. Захар электрни ёқди. Деразадаги ғира-шира ёғду парда ортига ўтиб, парда қаватлари орасига яширингандек бўлди.

Мишка ҳамон ширин уйқуда эди. Унинг яланғоч оёғи темир каравот симлари орасидан кўриниб турарди.

«Мишканинг бўйи ўсиб, каравоти ҳам кичкина бўлиб қолибди-я,— хурсанд бўлиб ўйлади Захар совуқдан жунжикиб.— Яқиндагина бўйи зўрға етарди каравотга... Янгисини олиш керак. Кеча магазинга суянчиги никелланган, юмшоқ тўрли каравотлар келди чоғи».

Мишка у ёнидан бу ёнига ағдарилиб, кўрпани бошига тортиб лабини чўпиллатди:

— Туриб олибсан-да... Ҳозир мен ҳам тураман, да-да... Ҳозир...

Аммо уйқу зўрлик қилиб, кўзини очолмади.

Захар чироқни ўчириб, ошхонага чиқди. Ольга Харитоювна гўшт тўғраб, картошка артиб, нонушта ҳовирлаш билан овора эди.

— Ҳа, намунча хўроз қичқирмасдан туриб олдинг? Бу лаянати ишларингиз қочиб кетармиди...— тўнғиллади кампир.

Захар жавоб бермади.

Харитоювна кунда шу зайл жаврар, Захар бунга ўрганиб кетган эди.

Уч хонани иситадиган ягона каттакон печка гурил-
лаб ёнмоқда эди. Аланга иштиёқ билан қайин палён-
ларни яларди, палёнлар чарс-чурс қилиб, қизиган
печка гиштига сув томарди.

— Ҳозир нонушта тайёр бўлади,— деди Ольга Ха-
ритоновна декчани печка қўйиб.— Унгача бирпас ёта
тураман. Негадир иприлиб қолдим...

— Майли, майли, дам олинг, Харитоновна. Мен қа-
раб тураман,— деди ювинаётган Захар.

Кампир ўз хонасига кириб кетди. Захар папироси-
ни тутатди, электрни ўчирди, табуреткага ўтирди-да,
оловга тикилди.

«Сени бу музда судрашса...»

Олов шуъласи Захарнинг юзида, деворда ўйнар,
музлаб ётган деразадаги бу ерлар учун нотаниш гул-
ларга пуштига мсйил тус берарди.

Қоронғида гуриллаб ёнаётган печка ёнида ўтир-
санг кўп нарсаларни хотирлайсан. Олов шуълалари
гўё аллақачон бошингдан кечган ва ҳатто хаёлингдан
кўтарилиб кетган нарсаларни ёритгандай бўлади.

Аммо бу кўрға-кечирганларинг орасида унутил-
маслари ҳам бор. Даво топмайдиган жароҳатлар бор.
Мана шу зайл печка ёнида ўтирганинда ўша жаро-
ҳатлар сирқирайди.

Захар ўнг елкасини силади. Елкаси ҳаво ўзгаради-
ган бўлгани учунми, дарҳақиқат, зирқирай бошлаган
эди.

«Эҳ, Фрол, Фрол! Бошқа билмаса ҳам, сен биласан-
ку, ахир, музда қанчалар судрашганини!»

Худди ҳозиргидек қайин палёнлари Захарнинг эс-
ки уйидаги печкада чарс-чурс ёнмоқда эди. Йўқ, ун-
дай эмас. Палёнлар чарсилламас, балки совуқ тун су-
кунатида қоронғиликка ўчқунлар саҷратиб гуриллаб
ёнарди.

— ...Большевик уясининг кулини кўкка совура-
миз! Ўт қўямиз! Ҳаммасига ўт қўямиз!!— Захарнинг
бетига қичқирарди Демид Меньшиков.— Акам қани?
Гапир, муттаҳам! Гапир, бўлмаса дунёни кўзингга тор
қилиб қўяман!

Захар унга қараб турар ва негадир Демиднинг ово-
зи томоғидан эмас, кўзидан чиқаяпти деб ўйлар эди.
Демиднинг косасидан ирғиб чиққан кўзларидан қан-
дайдир даҳшатли, оқмиш ўт чақнагани учун унга шун-

дай туюлгандир балки. Ёинки, гапираётганида Демиднинг лаби эмас, кўзи атрофида куни кечагина пайдо бўлган, сезилар-сезилмас ажинлари қимирлагани учун шундай туюлган бўлиши ҳам мумкин.

Бу воқеага жуда кўп бўлди. Аммо худди кечагина бўлиб ўтгандай. Гўё кулбаси тепасида лов-лов кўтарилиб, февралдаги ошпоқ қорда шуълаланган аланга ҳам куни кечагина бўлган. Демид Меньшиковнинг:

— Акамни топиб бер! Акам қани? Гапир! Гапир! — дея самогандан хирқироқ бўлиб қолган товушда бўкириши ҳамон қулоғи остида жаранглаб тургандай эди.

У, Захар эса, Зелений Долнинг энг катта бойи Филипп Авдеич Меньшиковнинг қаёққа ғойиб бўлганидан бежабар эди. Қишлоқда буни ҳеч ким билмасди.

...Захар Большаков сирқираётган елкасини яна бир бор силаб қўйди-да, папиросни устма-уст тортиб, чекиб тугатди.

Печка уйни иситиб, хона титроқ шуълаларга тўлган сайин ошхона қандайдир ёқимли шинам кўрина бошлади. Захар печкага яна бир нечта ҳўл, иссиқда терчиллаган сирғанчиқ палён ташлади. Кейин бояги жойига ўтириб, яна оловга тикилиб қолди.

...Бу воқеа бир вақтларда, колчакчиларни тугатгандан кейинги пайтларда бўлган эди. Зелений Долдаги «Тонг» коммунасининг биринчи раиси Марья Воронова йигирманчи йилнинг ёзида Филька Меньшиковнинг бутун мол-мулкни мусодара қилди. Филька икки ёки уч кеча-кундуз ҳувуллаб қолган ўйнинг баланд зинасида, бир нуқтага шуурсизлик билан тикилганича нес бўлиб ўтирди. Июньнинг илиқ шамоли каттакон уйда кезиб, эшикларни, гулчин деразаларни тарақлатиб очиб-ёпарди, Филька бўлса буни эшитмасди.

— Филя... Филя, қадрдоним, озгина тамадди қилиб олсангчи-а... Жон Филька, неча кундан бери туз тотмадинг-а! — ялинарди Фильканинг чўртанбалиққа ўхшаш узун тумшукли хотини Матрена эри оёғи тагида эмеклаб.

— Дада... Юринг уйга, жон дада! — кўз ёшларини юзига суртиб ялинарди Филип Меньшиковнинг ўн яшар қизи Наташка.

— Увлайверманглар, лаънатилар! — жаҳл билан жеркиб ташларди Демид Меньшиков. — Тегманглар унга, ўзига келиб қолар.

Чўяндек қоп-қорайиб кетган Филька эса девор та-
гидами ё бир салқинда кўкрагини ерга бериб ётгани-
ётган эди. Шу кўйи у соатлаб, кечаю кундуз ётарди.

Бир куни эрталаб, қуёш кўтарилар-кўтарилмас
Марья Воронова йўқолибди, деган овоза тарқалди.
Филька эса ҳамон ўша ўтириши эди. Марьянинг уйи-
га югуришди — ҳаммаёқ ағдар-тўнтар, лекин игнаси
ҳам йўқолмаган. Фақат каравоти тўнтарилган. Гўё
Марьяни каравотидан судраб тортишгану, у бўлса ка-
равотга тармашгандай. Унинг кўйлаги табуреткада
ётибди. Уч яшар қизи ҳам йўқ..

Уша пайтларда қишлоқда Марьянинг қизи Анисим
Шатровдан деган мишмишлар юрарди. Бу гап ростми-
йўқми, Захар билмасди. Эҳтимолдан узоқ деб ҳисоб-
ларди у. Анисим, ростдан ҳам кўпдан бери Марьянинг
кетида соядай юрарди. Лекин Марья бўлса Анисимдан
қамчидан чўчиган отдай ўзини олиб қочарди.

Воронованинг ғойиб бўлгани ҳақидаги хабарни
ҳам биринчи бўлиб Анисим топиб келди. Мужиклар
қишлоқнинг у бошидан-бу бошига бориб-келиб излаш-
га тушдилар. Ёлғиз Филька ўша-ўша зинада тўнкадек
қимир этмай ўтирарди.

Ногаҳон кечга бориб Зелений Долда хабар тар-
қалди:

— Қояда экан!.. Марьяни қоядан топишибди!

Халойиқ ўша ёққа йўл олди, Анисим Шатров ҳам
югурди. Халойиқ гўё Марья, дарҳақиқат Анисимнинг
хотини бўлгандай, унга йўл берди...

Марья қоя чеккасида чалқанча ётар, боши дарё
устида харсангдан осилиб турарди. У қуёшнинг кўта-
рилишини кузатаётгандай эди. Аммо кўзи ортиқ ҳеч
нимани кўрмасди. Марьянинг икки кўзи ўйиб олинган
бўлиб, ўрни қип-қизил қонга бўялиб ўпирилиб ётарди.

«Рассвет» артели раисидан қасос олган қимсалар
нима демоқчи бўлганларини, кимда ким шу йўлдан
кетса, ҳоли шу деганликларини Захар ҳам, бошқалар
ҳам яхши тушунардилар. Тушунишарди-ю, аммо ин-
дашмасди. Қоя устидагиларни ваҳима босган эди. Гўё
мана шу бўлиб ўтгандагидан ҳам даҳшатлироқ воқеа
юз берадигандай туюларди.

Юз берди ҳам. Қаердандир ер остидан:

— Су-ув... — деган нолиш шабаданинг ғириллашқ-
дзи эшитилди.

Шусиз ҳам ваҳимада ранги қум ўчган мужиклар чўқина бошлашди, даҳшатдан эслари оғиб қолган хотин-халаж дод солди... Ҳаммадан олдин Анисим ўзига келди ва бирдан:

— Хап бўл!— деб қичқирди.

Ҳамма жим бўлиб қолди. Фақат хотин-халажларгина қўрқиб аянчли оҳ-воҳ қилишарди. Улар оғизларини қўллари, пешбандлари, рўмоллари билан беркитиб, лабларини қон чиқар даражада тишласалар-да, барибир, нола эшитиларди. Шу овозлар орасидан яна аянчли:

— Сув-в...— деган нидо эшитилди.

Мужиклар аланглаб қарашди. Шунда Захар, шундоққина оёғи остидаги қоянинг тупроқ ва тош тикиб ташланган ёруғ жойида бир парча читни кўриб қолди. Тортди — қараса лахтак эмас. Қалтираган қўллари билан кўкатларни, тошларни олиб ташлади. Сўнгра... Сўнгра ёриқдан Марьянинг қизини тортиб олди.

Шатров бир сакраб Захарнинг ёнида пайдо бўлди ва унинг қўлидан аллақандай латта-лутталарга ўралган қизни тортиб олди-да, бағрига босди. Анисим бир нима демоқчи бўлди шекилли, қонсиз лаблари қимирлади-ю, лекин ҳеч нима дея олмади.

Анисимнинг қўлидаги қизалоқ шалвиллаб, мурдага ўхшарди. Унинг боши осилиб, аллақаеридан ипдек ингичка қон оқарди... Юмуқ кўзларидан эса кўз ёши сизгиб тушди, бир томчигина, ким билади, балки сўнги ёшларидир...

Қолдан қандай қайтганлари, эртасига докторни ким олиб келгани Захарнинг эсидан чиқиб кетганди. Қийиқ оёқ Антипка Никулин келтирган бўлса керак. Эринчоқлик билан қамчи силкиб, вақти-вақти билан кўчада тупроқ титкилаётган товуқларни негадир урмоқчи бўлиб арава ҳайдаб келаётган Антип Захарга етиб олгач, жиловни тортди-да, зумда бир дунё янгилик ва савоъларни ёғдириб ташлади.

— Рапсасиз энди қандоқ яшаймиз-а? Ана сенга Марья — партизанка! Филиппга қаттиқ ёпишди-да. Бошқа қишлоқларда бўлса, бойларга тегишмаётганмиш. Ёки энди бошлашармикан-а? Жуда бошга чиқиб кетишди бу эксплуататорлар... Худо раҳмат қилсин Марьяни. Қизалоғи дуруст, ўзига келиб қолди. Яшаб кетади, деди доктор. Шаҳардан аллақанақа бошлиқ

бир талай милиционер билан келибди. Бу ёқда бошлиқ турган бўлса, бу ёқда Фролка, сассиқ тўнғиз ўлгур, ғирт маст, кўчанинг ўртасида ўликдай чўзилиб ётибди. Озгина сабр қилмаптиям. Менам бир гуноҳкор бандаман — вақтихушликни яхши кўраман. Аммо чўчқадай лойга тиқилиб ётмаганман... Бутун қишлоқ билади мени. Марьяни эртага кўмишмоқчи. Демид Меньшиков қишлоқдан ғойиб бўлганмиш, эшитдингми? Марьяни яна ўша... бўлмасин? Ҳамманинг гумони ўшандан. Шу дейман, Филькани боғлаб, омборга бекорга қамаб қўйдингларми дейман-да. Фильканинг хотини кўчама-кўча дайдиб, бошини силкитади, кўрганга таъзим қилади. Сен нима дейсан, эсидан айрилиб қолмадимикан-а?

Антип алланимани мулоҳаза қилгандай жим қолди ва кулиб қўйди:

— Шаҳардан келган одам ямоқ-ясқоқ кийимдаги мужик-ку — яна бошлиқ эмиш! Авваллари уезддан бирор кимса келса борми, ҳашаматини кўриб чўчиб кетардинг — ҳамма ёғида қайиш ғижирлаб турарди, яна қиличи ҳам бўларди. Буни бўлса, иштони чилвир билан боғланган кўринади, а, лаббай?

— Бориб ўзидан сўра, — жеркиб берди Захар.

— Сўраш қочмайди, — мендан бошқа ҳеч ким бу ишни қилишга ботинмайди деган фикрда ботирлик билан деди Антип. — Сўрасам-сўрамасам биламан — чилвир билан боғланган.

Кейин қаёқдан билишини тушунтирди:

— Эндиликда ҳаммаси бўлакча.

Сўнг у яланг оёқлари билан кўчани чангитиб, аравани ҳайдаб кетди. Захар эса Анисим Шатровникига йўл олди.

Анисим революцияга қадар давлатманд ҳам, камбағал ҳам эмасди. Зелений Долга яқин бир жойда, Светлихага тайга оралаб келиб қуйиладиган ирмоқлардан бирида отасининг тегирмони бор эди. Катта Шатровни қишлоқда танҳо яшагани (умри бино бўлиб у Зелений Долда уч бор бўлган холос) ва унинг юзини ҳам, ёши нечадалигини ҳам беркитиб турувчи, белигача тушган узун соқоли учун «жодугар» деб аташган. Тегирмончининг ёши нечадалигини ҳеч ким билмасди. Биров юзда деса, бошқа биров — юз элликка кирган дерди. Ҳар ҳолда, Зелений Долнинг энг ёши улуғлари

ҳам, болаликларида тегирмончининг соқоли билан қўрқитишганини сўзлардилар.

Захарнинг ҳали-ҳали эсида. Кунлардан бир кун, кўкламда — герман уруши арафасида эди чоғи — тегирмончи қўққисдан Зелений Долда пайдо бўлди-да:

— Оламдан ўтгани келдим, — деди.

Аммо оламдан ўтиш ўрнига, қишлоқ чеккасига ёғочдан уй солди ва катта ҳовли тўйи қилди. Шунда «жодугар» йигирма тўрт яшар ўғли Анисимни ва барча меҳмонларни зўр бериб ўйинга тортаверибди, ўзи эса дастурхон устида бошини тебратиб, кўзларини ялтиратиб ўтираверибди.

Кейин ўрнидан туриб, тик турган кўйи бир стакан ароқни симирибди-ю, соқолини тугибди.

— Ҳой, одамлар! «Жодугар» бир хотирингизда қолсин. Нима деб лақаб қўйганларингни биламан... — дебди-ю, шундай ўйин тушибдики, учига чиққан раққослар ҳам анграйиб қолишибди.

Тегирмончи, ҳолдан кетиб йиқилгунга қадар раққос тушибди. Уни кўтариб, сўрига ётқизишибди.

— Тамом энди, ўйинимни ўйнаб бўлдим — жойимни топай энди, — босиқ дебди чол. — Анисим, ўриндигим тегирмонда, омборда қолган. Ўтган йили рандалаб қўйганман. Ўшани эрталабга етказиб кел. Тегирмончилик қилганинга эса мужикларга озор берма. Мужиклар ажойиб бўлишади. Соқолимни таранглар. Шундай бўпти. Қани, шўхроқ, шўхроғидан олинглар, чангини чиқаринглар!

Анисим тегирмонга кетибди, янги уйда эса эрталабгача тўс-тўполон бўлибди. Тегирмончи эса, сўрида ётганича халойиқнинг қандай хурсандчилик қилаётганини томоша қилибди.

Эрталаб қарашсаки, «жодугар» аллақачон оламдан ўтиб, қотиб бўлибди. Қачон дунёдан кўз юмганини ҳеч ким билмай ҳам қолибди.

Анисимнинг отасидан фарқи шунда эдики, у қишлоққа ҳафтада бир келар, қизлар билан тонготар ўйинкулги қиларди. Отаси ўлганидан кейин эса, ёш Шатровнинг қишлоқдан қадами узилмай қолди, томда ирғишлаган мушук янглиғ, солдат хотинлари билан сайр қиларди..

— Бошқаларни урушга ҳайдаб кетишяпти, бу ай-

ғирни урчитишга қолдиришганми... — захарханда қиларди чоллар.

— Шошманглар, ҳали уни ҳам олиб қолишар...

— Қаёқда, йўлини қилади бу! Ҳеч бўлмаса пора билан тўғрилайди...

Аммо кўп ўтмай, Анисим жимиб қолди. Қишлоққа аввалгидай тез-тез келиб турарди. Аммо унинг Меньшиковларнинг хизматчиси Марья Воронова туфайли келиб юришини ҳамма биларди. Зелений доллик хотин-халажлар қанчалик ғийбат қилишмасин, Марьянинг ўзини тутиши уларни тонг қолдирарди. Илгари Анисим солдат хотинлари билан юрганида Марья ёш тегирмончи устида қанчалар ўлиб юрганини ҳамма биларди. Энди бўлса ундан ўзини олиб қочар, Анисим тонггача деразаси тагида қолиб кетганида ҳам уни уйига қадам қўйдирмасди.

— Тентак экансан... Бахт қуши ўзи келиб бошинга қўнмоқчи бўлса-ю, калтак олиб қувласанг-а, — дерди афсус билан бошини чайқаркан, Захар Большаковнинг онаси.

Ун еттинчи йилнинг ёзида Анисим тегирмонига ўт қўйиб юборди.

Бу воқеа ҳақида қишлоқда ҳар ким ҳар хил гап қилди. Биров: «Атай ёқиб юборган лаънати! Ўзимга ҳам бўлмасин, бошқаларга ҳам деган!» деди. Бошқа биров: «Марья жонидан тўйдириб юборган. Бултур аллақайларда бола орттириб олди-ку... Шундан кейин Шатров эсини еб қўйди...» деди. «Анисим бу ишни мастлик устида, мияси чалғиб қилиб қўйган», дегувчилар ҳам бўлди.

Бу гапларнинг қайси бири ҳақиқатга яқинлигини ҳеч ким билмасди. Аммо шу йили Шатров, дарҳақиқат, мияси чалғиганмиди, ҳар ҳолда эртаю кеч маст, кулақлар билан, яна ўша Филька Меньшиков билан ош-қатиқ бўлиб қолди. Маишатпараст Антип Никулин ва кейинчалик ўн етти яшар Фролка Курганов ҳам уларга қўшилиб олди.

— Дунёда якка-ёлғизсан-а, ўғлим, — деди бир куни Меньшиков Фролкага. — Марҳум онанг, шу ўғлимнинг бошини силанг, деб илтижо қилган менга. Менинг бағримга суқилавергин. Ёлғизлатиб қўймаймиз. Едирамиз, ичирамиз. Анисим хотин-халаж билан муомала қилишни ўргатиб қўяди... Эҳ!

Фрол бу гапларга учди!

Ун еттинчи йилда дунё чайқалиб, гулдираб, гувиллаб, тарс иккига бўлинаётган чоғлар эди. Аммо дунёни сув олиб кетса, тўрт ҳамтовоқнинг тўпиғига чиқмасди. Улар гоҳ у бева ёки солдат хотининикида, гоҳ бошқасиникида ичкиликвозлик қилишар, ёинки, ҳаммалари бирваракай Меньшиковларникига ёприлиб киришар, ойна ва деразаларни чил-чил қилишар, баъзида негадир, пар тўшак ёки ёстиқларни пар-пар ёриб, бошларидан оёқларигача пар сочишар, бутун қишлоқни бошларига кўтариб бўкириб, ашула айтишарди. Революция бўлиб ўтганини эса, бу тўрт оғайни ичида ёлғиз Антипка Никулингина билар эди. Шу кунларда у кутилмаганда жуда сўзамол бўлиб кетганди. У кўкариб кетгунга қадар бадбўй самогонни ичиб олиб, бурнини торта-торта, ўзига бино қўйиб гап сота бошларди:

— Й-йўқ, революция — бу сизларга ўйин-пўйин эмас. Илгари мен нима эдим? Ҳайит кунлариям ичипга қурбим етмасди. Энди — тамом бўлакча. Энди бўлса, бегим куниям мастман. Мана сени олайлик, Филька (илгари Антип Меньшиковларнинг каттасини «Филипп Авдеич» деб атарди), мени зиёфат қиляпсан, отамнинг исми... отамнинг исмини атаб... чақиряпсан: «Марҳамат қилиб, озгина оқидан урмайсизми, Антип Минеич?» Ҳа, Антип Минеич бажонидил оқидан урадилар. Фролка ҳам уради. Нима дединг, Фролка?

— Ҳа-ҳа... — дейди Фролка сал овози дўриллаб, бақувват елкаларини силкиб.

— Ҳа-ҳанг нимаси! Сенга ҳа-ҳанинг бошқачаси, юбка кийиб юрадигани керак. Аниська икковимиз ҳар кун и эрталаб сени солдат хотинларникидан излаймиз. Бўш келмайсан, яхшилаб ўқитиб қўяди. Филька ароқ ичишни ўргатди. Аниська — қизлар билан юришни... Мен унақа бузиқлардан эмасман. Назар-писанд қилмайман ҳар қанақани... Ўзимга лойиқ билмайман...

— Йўқ-йўқ, улар сени ўзларига лойиқ кўришмайди, — тили калдираб дейди Фролка. — Тумшугинг беўхшов, қизларнинг кўнгли озади сени кўрса.

— Ҳеҳ, кўнгли озармиш! Филька билан Демиддан кўнгли озмайди. Нимага дегадда мен пролетар элементман. Шундоғ бўлгандан кейин, ҳурмат-эътиборга лойиқ одаммиз... Гапим ростми, Филька?

— Рест, — сғирлашиб кетган бошини ирғитади Фи-

липп.— Демид, Антип Минеичнинг ҳурматини жойига келтираб қўй.

Бундай гаплардан кейин Демид ўрнидан турар ва албатта, Никулинни кучук боласидай, ташқарига ит-китиб юборар эди.

1918 йилнинг бошларида улфатлар сал тинчиб қолди. Янги йил ўтиши билан Филипп Меньшиков ўз ўрнига хўжайин қилиб Демидни қолдириб, қаёққадир ғойиб бўлди.

Колчакчилар ҳаракати бошланганда эса, Антип билан Фрол Курганов Захар билан бирга Марья Воронованинг партизан отрядига тушиб қолди. Филька Меньшиковдан эса ҳамон дом-дарак йўқ эди. Демид ювошгина бўлиб қолган, колчакчилар билан алоқаси йўқдай эди. Аммо Шатров иккови ўласи бўлиб ичишарди. Партизанлар яширинча қишлоққа кириб, уни гумдон қилишни кўзлашган эди, аммо Марья ижозат бермади.

— Аммо сенинг ота-онангни ҳам, Большаковларнинг бошини еганлар ҳам шу аблаҳлар,— ҳаяжонланишарди партизанлар.— Шу ёки Демид Меньшиков, бошқа ҳеч ким қилмайди буни.

— Тегманглар дедимми — бас! — уришиб берди Марья. Кейин секингина қўшиб қўйди: — Демидни билмадим, аммо Шатровнинг қўлидан келмайди бу иш. У шунчаки... тушунмаганидан тентаклик қилиб юрибди. Тегига етиб оламиз. Керак бўлса, биздан қутулмайди.

Марьянинг сўзи қонун эди...

Колчакчилар тугатилгач, Демид билан Анисимни чиндан ҳам милицияга олиб кетишди. Зелений долликларнинг жазо тўдалари қўлида ҳалок бўлишида, унисининг ҳам, бунисининг ҳам айби бўлмаган чоғи, бир ойдан кейин икковини қўйиб юбордилар.

Кўп ўтмай Филька Меньшиков қайтиб келди. Қўлида ҳасса. Қўлбола бу ҳасса, тутқичи одам калласи қабилида ясалиши билан ҳамманинг диққатини ўзига тортди.

Шунча вақтдан бери Филипп қаёқларда, нималар қилиб юрди?

Ҳамма саволларга эса у қуйидагича жавоб қиларди:

— Юрганимча юрдим, турганимча турдим. Билиб

ишимни қилдим... Нима, Меньшиков бўлгандан кейин муттаҳам бўлади деб ўйлайсизларми? Демид кўз олдингида бўлди-ку — шундан ҳам қиёс қилмайсизларми. Баҳоли қудрат яшаб турибмиз — буни ҳеч кимдан яширмаймиз, аммо виждонимизни еб қўйганимизча йўқ. Ўлгунимизча ҳам виждоғсизлик қилмаймиз, деб ўйлаймиз...

Филипп қайтгач, кундалик бадмастликдан Зелений Дол яна сершовқин бўлиб қолди. Аммо энди улар — ака-ука Меньшиковлару Фрол Курганов — уч киши эдилар. Тўғри, аҳён-аҳёнда Антип Никулин ҳам қўшилиб қоларди уларга. Анисим Шатров эса, милициядан қайтиб келгач, улардан тамомила ажрашиб кетди.

— Ҳа, қўрқиб қолдингми, итвачча?! — деб бўкирарди баъзан Демид кўчада рўпара келиб қолган пайтларда. — Энди топ-тоза бўлиб кўринмоқчимисан? Бидамиз, Марьянинг кетидан кўшпақдек эргашиб юрибсан, ҳали оёғини ҳам ялаб қоларсан. Аммо шуни билиб қўйки, бизнинг ҳолимиз нима бўлса, сеники ҳам шу. Тегирмончилик қилгансан-ку... Эсларидан чиқаришади деб ўйлайсанми?!

Анисим ади-бади айтишиб ўтирмас, Демиднинг оёғи тагига нафрат билан тупурардида, йўлига равона бўларди.

Колчакчилар тугатилганидан кейинги йили Марья қишлоқ хўжалик артели қабилида бир нарса ташкил этишга киришди. Одамларга гап уқдириш ўзи осон эмас эди-ю, бунинг устига Меньшиковлар маст бўлиб олиб:

— Бизнинг ўз коммунамиз, ўз артелимиз бор... — деб бўкиришарди. — Ҳар ким кўнглидагидай яшайди. Ҳозирча, шу турмушимиз ёқади. Айш сур-иб қол, оғайни!..

Хуллас, улар Марья Воронова фожиали ҳалок бўлган кунга қадар айшини суриб, тўс-тўполон кўтариб юрдилар.

...Қиш туни узоқ, то деразалардаги кўкиш қоронғилик тарқаб тонг отгунга қадар кўп нарсаларни ўйлаб, хотирлаб олиш мумкин.

— Вой эсим қурсин, бутун хаёлимдан кўтарилиб кетибди, Мишенька картошка қайнатиб беринг, — деб эди-я, — деди Харитоновна ўз хонасидан чиқиб.

— Қўяверинг, майли, сиз дам олинг,— деди Захар.— Ҳзим қайнатиб қўяман.

Қайнатилган картошка — Мишканинг энг ёқтирган овқати. Захар пол тагидан картошка олди, ювди, декчага солди-да, оловга қўйди.

Кейин яна печка ёнига ўтирди, сирқираётган елкасини ишқалади-да, яна Кургановнинг кечаги: «Ҳзингни музда судрашсамиди...» деган сўзидан кейин эсига тушган эски воқеалар ҳақида ўй суриб кетди. Бу воқеалар портлашдан кейин гаранг бўлиб, сув бетига қалқиб чиққан балиқлар сингари ёдига тушарди. Буларнинг баъзилари жонланиб, гўё яна сув остига уриб кетарди, қолганларини эса шамол қамиш ва тол ўсган қирғоққа ҳайдарди. Сув бети эса гўё ҳеч нима бўлмагандай мусаффо жимирлайверарди.

.. Захар Анисимнинг олдига келганида Марьяни тобутга солишаётган эди. Антип айтган шаҳарлик киши, халойиқ ўртасида сўзламоқда эди:

— Бу аёлнинг кўксига ажойиб юрак урган эди, ҳақиқий, қип-қизил қон оқарди унинг томирларида. Қаттол душман уни ҳалок қилди, аммо юрагини уришдан тўхтатолмади. У ҳаётлик чоғидаёқ, кўпларингизга ўз қонидан томчилар улашди, ҳозир бу томчилар ҳар бирингизнинг юрагингизда ўт олмоқда. Сиз ҳам ўз навбатингизда, қонларингиздан томчилар улашасиз бошқаларга, улар эса яна бошқаларга улашади. Шу йўсин Қизил Марья, душманлар қўрққанларидан уни шундай атардилар, қалбларда абадий барҳаёт бўлганидан унинг иши ҳам абадий яшайди. Марьянинг қони қўшилган ҳар кимса, бақувват ва гўзал бўлғусидир... Унинг қотилини эса биз излаб топамиз. Қотилга қатиқ жазо берамиз...

Фамилияси Захарнинг эсидан кўтарилиб кетган ўша киши узоқ гапирди.

Мужиклар келиб, қабр тайёр деб хабар берганларида Анисим қовжираган лабларини очди-да:

— Йўқ! Марьяни қояга кўмишсин. У ҳар куни... тонгни кўриб турсин,— деди.

Шаҳарлик киши унга, одамларга қараб турди-турди-да:

— Тўғри,— деди.

Марьяни қояга олиб боришди. Уни қизини чиқариб олинган ёриқча кўмишди.

Марьянинг қотиллари изини топмоқ ниятида милиционерлар икки кунгача халойиқни сўроқ қилдилар. Фрол Кургановни ҳам ҳушга келтириш учун аввал устига совуқ сув сешиб, кейин сўроқ қилдилар. Фрол эса ҳар гал челақда сув қўйилгандан кейин доддираб, бошини силкитар, ҳаммага сув сачратар, ундан нима исташларини тушунмоқчи бўлгандай бақраяр, вақти-вақти билан бир сўзни такрорлар эди:

— Ҳз ҳолимга қўйинглар... Демиддир балки. Яниб юрарди...

Филипп Меньшиков эса умуман саволларга жавоб бермасди. Хира кўзлари билан милиционерларга лоқайд боқиб, гўё улардан ўпка қилгандай бошини тебратарди. Шу сабабдан милиционерлар қайтишда Филиппни олиб кетмоқчи бўлдилар.

Лекин шунда кутилмаган воқеа рўй берди.

Оёқ-қўли боғланган Филька икки кунгача омборда қамалиб ётди, қоровул ҳам қўйилганди. Аммо эрталаб Меньшиковни олиб кетиш учун омборга арава келтирилганларида, қарасаларки, омбор бўм-бўш.

Шундай қилиб милиционерлар қуруқ қайтиб кетдилар. Филиппнинг ўрнига, ҳар эҳтимолга қарши унинг хотини Матрена билан қизини олиб кетдилар...

Улар кетган куннинг эртасига артелда янги раис сайлайдиган бўлдилар. Биринчи бўлиб Большаковнинг номини тилга олдилар.

Захар, бу шарафга муносибманми, дегандай ҳатто ўзини йўқотиб қўйди:

— Халқ сени шарафлаётгани йўқ, ишлашга мажбур қилапти, — деди қатъий шаҳарлик киши. Бир оғжим турди-да, қўшиб қўйди: — Осон ишга қўйишгаётгани йўқ. Бу ишда Марья сингари қонга беланиб қолиш ҳеч гап эмас...

Ҳамма Захарни маъқуллади. Ичкилик кўкартириб, эзиб ташлаган Фролгина бурчакда, бир нуқтага тикилганча жим ўтирарди.

«Бу ишда қонга беланиб қолиш ҳеч гап эмас...»

Шаҳарлик кишининг сўзлари рост бўлиб чиқди, қаҳратон совуқ кечада юз берди ўша воқеа.

Раислик қила бошлаганига бир неча ой бўлган эди. Бу орада қишлоқда фавқулодда ҳеч қандай воқеа юз бермади. Зелений Долдан ҳеч ким кетмади-ям, бирон кимса бу ерга келмади-ям.

У пайтларда ҳали кўпчилик якка хўжалик эди. Аммо якка хўжаликлар борган сайин камаяётганди. Шу орада Шатров ҳам артелга кириш учун ариза кўтариб келиб қолди.

— Ниҳоят, сен ҳам ўзингга келибоан-да?— сўради ундан Захар.

— Ишинг бўлмасин,— гапани бўлди Анисим.— Мени сўроқ қилишга ёшлик қиласан.

Захар, дарҳақиқат, Шатровдан беш ёш кичик эди. Шунинг учун ортиқ ҳеч нима демай, аризани қўлидан олди.

Ушанда Анисим бор ашёсини артелга топшириб, жамоа ерида, лом-мим демай хўкиздай ишларди.

Марьяни қаттиқ яхши кўрган экан-да.

Марьянинг тузалиб қолган қизини етимхонага олиб кетмоқчи бўлиб шаҳардан одам келди. Аммо Анисим бирдан қаршилик кўрсатиб қолди:

— Қизга тегманглар, лаънатилар!

Бир оз жим тургач, ҳеч кимга қарамай, қўшиб қўйди:

— Қаттиқ гапирган бўлсам, кечиринглар... Ҳеч бўлмаса, энди оталик қилай.

Озеркига бориб, қизни ўз номига ўтқазиб олди.

Филька эса ҳамон дом-дараксиз. Қаёқларда экан у? Омборни кўздан кечирганларида пол тахтаси арраланганини, девор таги кавланганини кўришди. Унинг қочиб кетишига ким кўмаклашди экан? Унинг ўзи тахтани арралаши мумкин эмас. Филиппни қўлга олганларида, уни Захарнинг ўзи тинтиган эди. Аррача экану ҳатто игнани ҳам яшириб қололмасди Меньшиков. Наҳотки Филиппнинг хотини Матрена полни арралаб, девор тагини кавлаган бўлса? Ё Демиднинг ишими бу? Агар Демид қилган бўлса — ака-укалар қаёқда қолишди экан? Қишлоқ атрофида изғиб юриб, бирор кун кўриниб қолишмасмикан?

Тўсатдан қаҳратон қиш оқшомларидан бирида Захарнинг ўзидан сўраб қолишди:

— Қани, айт-чи, раис, акам Филипп Меньшиков қаёқда?

Захар кўзини очди ва қаршисида кўм-кўк башарани кўрди. Бу кимсанинг икки кўзи ойдинда йилтиллаган шишага ўхшарди. Большаков дарҳол Демидни таниди. «Бу лаънатилар, деразани қандай қилиб сез-

дирмай очишди экан-а?» — деб ўйлади у мияси ғовлаб. У тўппончасини олмоқчи бўлиб қўлини ёстиқ остига тиқди. Аммо Демид эпчиллик билан унинг қўлини қисирлатиб қайириб, каравотидан судраб туширди.

— Шошилма, қизил шайтон, қуролдан қўлингний торт! Хўп каромат кўрсатдинг. Энди навбат бизники. Акам учун ҳам, янгам учун ҳам жавоб берасан энди. Большевик уясига ўт қўй!

Захарни қандай кийимда бўлса, шу кўйи совуққа судраб чиқишди. Аммо у совуқни ҳис қилмасди. У уйининг қандай ловиллаб ёнишини атрофда олов шуълалари ўйнашини кўриб, қорда юмалаб ётарди. Шу олов уни иситган бўлса керакки, ётган жойидаги қор эриб кетганди. Демид қайириб ташлаган қўли эса, худди қўлтиғига чала палён тиқиб қўйилгандай жаз-жаз ачишар эди.

— Демак, акамнинг қаердалигини билмас экансанда, а?!

— Билмайман. Сизларнинг ёнингизга қочиб кетган деб юрардим. Энди бўлса — тўнғиз кўпган, деб ўйлайман. Бундан чиқди, ер юзида битта малъун камайибди, — деб хирқиради Захар. — Қани эди сениям битдай эзиб ташласак эди...

— Тез бўл, Демид! Дамини ўчир, халойиқ уйғониб қолади, — ташвишланиб деди кимдир.

— Отимни келтиринглар! — деб бақирди Демид, кейин арқоннинг бир учини ҳалқа қилиб Захарнинг оёғига солди, иккинчи учини эгарга боғлади, сўнгра дўстона маслаҳат бергандай деди:

— Эсингга тушса — бақир, арқонни кесама...

Демид ирғишлаб турган айғирга минди ва...

Захар ортиқ ҳеч нимани билмайди. Фақат кўзидан учқунлар сачрадию сўнди, зим-зиё қоронғиликда ғойиб бўлди.

У Анисим Шатровнинг уйида ўзига келди. Анисим унинг тошдай қотган музлар тилиб ташлаган, қонга беланган баданига аллақандай латталарни боғ-саркан:

— Фролка Қурганов келиб қолмаса, ўлдим деявер эди, раис. Яхшиямки, у шайтон, қизлар билан тонг-оғар сандирақлабди.

— Нечук мени даволаяпсан, оғайни, ахир унчалик хуш кўрмасдинг шекилли? — базўр сўради Захар.

— Мунча қизиқмасанг!— жаҳл билан деди Анисим. Кейин, аввал бир сўкиниб олиб, қўпол жавоб қилди:— Бесабаб орқанг ҳам қичишмайди. Жим ёта-вер.

Эртасига Захарни шаҳарга олиб кетишди. Демид қайириб ташлаган қўлини тезда даволашди. Аммо ўнг қўлини кесиб ташламоқчи ҳам бўлишди. Бу қўли бир неча жойидан синган, муз йўлда судралавериб елкаси суютигача сидирилиб кетган эди.

Захар касалхонадан қайтгач, халос бўлиб қолиши тафсилотларини Курганов билан биргаликда қишлоқ кезиб юрган қизлардан эшитди. Қишлоқ ўртасида ловиллаган оловни кўриб, аввал ҳаммалари ханг-манг бўлиб қолишибди. Ҳали ўзларига келиб улгурмасдан, муз йўлда отларнинг дупир-дупири эшитилибди. Жин кўчадан уч отлиқ чиқибди. Фрол бу кимсаларнинг кимлигини яхшилаб кўриб олмоқчи бўлгандай бирикки дақиқа тикилиб қолибди, кейин — шўхлик қилибми ё кўрқиб кетганиданми, буни ҳеч ким билмади — четандан бир таёқни суғириб олибди-да, олдиндаги чавандознинг оти оёғи остига қулочкашлаб ирғитибди. От қоқилиб кетибди, бутун зарби билан гумбурлаб йнқилиб, типирчилаб қолибди ва жон ҳолатда кишнаб юборибди, — оёғи синган бўлса керак. Чавандоз от бошидан отилиб қорга тушибди.

Қизлар чинқиришиб, тумтарақай бўлишибди. Эгардан учиб тушган киши ирғиб ўрнидан туриб, шерикларига алланима деб қичқирибди. Аммо шериклари уни тақдир қўлига топшириб, ура қочишибди. Ҳалиги одам эса чопиб йўлга чиқибди ва оқсоқлана-оқсоқлана ўрмонга қараб қочибди. Фрол яна бошқа таёқни суғириб олиб, уни қувлаб кетибди. Аммо етолмабди.

Захар шу гапларни эшитгач, Кургановнинг олдига борди.

— Раҳмат сенга, Фрол... Сен бўлмасанг...

— Омон бўл, — совуққина деди Курганов, юзини тескари буриб.

Шундан кейин Захар ўнг қўлини яна узоқ вақт кўкрагига осиб, шифохонама-шифохона юрди. Бора-бора қўл тузала бошлади, эгиладиган, иссиқ-совуқни ҳис қиладиган бўлди. Кейинчалик бутунлай тузалиб ҳам кетди, аммо энди аввалги дармон йўқ эди.

«Омон бўл», — деди ўшанда мазах қилгандай унга Курганов. Негаки, ахир унинг ўзи эди-ку, Стешка билан ҳаёт қурмоқчи бўлганида...

Фролнинг нега унга бунчалар шафқатсизлик қилганини Захар ҳали ҳануз тушунмайди. Стешкага муҳаббати бўлса ҳам бир нави эди... Севмаслигини ҳаёт кўрсатди-ку, ахир... Ҳеч қачон севган ҳам эмас.

Захар эса шу-шу сўққабош бўлиб қолаверди: Аввалига, Фрол билан Стешка тарафидан таҳқирлангани, камситилгани туфайли биронта аёлга қаролмади, қарашга ўзида куч топмади. Кейинчалик эса, ёши қайтиб...

«Сени музда судрашса...» — яна бир хўрсиниб қўйди Захар. — Эҳ, Фрол, Фрол... Сигирга раҳминг келади-ю, эски яраларни шафқатсизлик билан кавлаштираётганинг билан сариқ чақалик ишинг йўғ-а, ҳар вақтдагидай...»

Музлаган деразалардаги кўм-кўк тус бора-бора оқара бошлади. Гўё, кимдир кўча тарафдан деразани ишқаб артаётгандай, дераза борган сайин ёришиб, хонага ёруғлик кўпроқ туша борди.

Захар соатига қаради, радио қўйди, ўғлини уйғотиб юбормаслик учун аввал овозини тамомила ўчириб, сал эшитиладиган қилиб кўтарди-да, сўнгги ахборотни тинглай бошлади.

Кейин диктор «Бошқа планеталарда ҳам ҳаёт борми» деган мавзудаги мақолани ўқий бошлади, Захар эса беихтиёр ўтган йилнинг августи ўрталарини эследи.

— Учиб кетишди-а! Захар Захарич, эшитдингизми? Учиб кетишди!! Космосга! — ҳисобчи қиз бутун далани бошига кўтариб бақирганича Большаков турган комбайн тарафга чопиб келмоқда эди.

Ушанда Захарнинг юраги шиғ этиб ҳам кетди. Наҳотки?.. Сўнгги пайтларда инсоннинг яқин орада космосга парвоз қилиши ҳақида жуда кўп ёзишар, гапиришарди.

— Мунча бақирасан? — уришиб берди қизни комбайн олдига етиб келган бригадир Морозов. — Учирган бўлса учишибди, шунгаям ота гўри қозихонами! Яна лайчалар учибди.

Захар дала шийпонига югуриб борди. У ерда радио-криёмник бор эди. Ҳа, ҳозирча итларни — Белка би-

лан Стрелкани учиршибди. Бир кундан кейин бу икковининг сурати жаҳондаги ҳамма газеталарда босилиб чиқди. Тарихда биринчи марта жонли мавжудот космосда бўлиб, эсон-омон Ерга етиб келди.

«...Биз буюк тарихий воқеалар арафасида турибмиз,— хонада радиодан дикторнинг овози бўғиқ эшитиларди.— Космик аср тонги отаётир. Инсоннинг космосга парвоз қиладиган куни яқин қолди. Биринчи космонавт бизнинг ватанимиз граждани бўлажагига ҳеч кимда шубҳа йўқ. Вақт-соати етиб, космик кема Кинотнинг чегарасиз кенгликларига парвоз қилган чоқда бутун планета совет кишиларининг тенгсиз жасоратини олқишлайди...»

«Жасорат...— такрорлади ўзича Захар.— Қаерлардадир одамлар жасорат кўрсатишяпти, бизнинг колхозда бўлса сигирлар ҳаром қотяпти».

Печь ичкарисига суриб қўйилган декча қайнаб, ёниб турган палёнларга сув тошмоқда эди. Аммо тошаётган сув эмас, гўё керосиндек, палёнлар борган сайин ловиллаб ёнарди.

Харитоновна яна узун дастали тутқич билан печь ёнида уймаланарди.

— Картошка пиширдингларми?— сўради Мишка ётоқдан чиқиб келаркан.

— Сен ейдиган томоқ тайёр, эсимиздан чиққани йўқ, ўргилай,— тўнғиллади Харитоновна.— Роса жонсараксан-да. Раиснинг-ку йўриғи бўлак, сен нега энди ухламайсан? Ҳали вақт жуда эрта...

Мишка шал-шуп юриб бурчакдаги умивальник томон ўтди.

— Кеча сафарда хўб адабимни едим-да,— деди у ювинаркан.— Йўлдан юриб бўлмай қолти, ҳар қадамда тушиб, белкуракни ишга солишга тўғри келди.

Мишка мактабда ўқиб юрган вақтидаёқ шофёрлик гувоҳномасини олган бўлиб, ярим йилдирки, шалдираган бир ярим тонналик юк машинасини ҳайдаётган эди.

Катта кишилардек ҳарсиллаб-гурсиллаб, пишқириб бошидан ярим челақча сувни қуйиб, яна гапида давом этди:

— Кеча кечқурун район марказидан келаётган эдим. Пихта жарлигига етганимда бирдан «пақ» этиб кетса бўладими! Уқ овозидан тайга гумбураб кетди.

Қарасам, елкасига тулкини осиб олган Фрол Курганов йўлни кесиб чиқиб келяпти. «Утиринг, обориб қўяман» дедим. У бўлса, қайрилиб ҳам қарамади-я. Нега у бунақа?

— Ким билади дейсан... Шунақа одам-да. Эшитмагандир балки...

— Каттакон тулки экан. Қулоқчин тиктириб олса керак.

— Тўғри айтасан,— маъқуллади Захар.— Кел, дастурхонга ўтир.— Харитоновна нон тўғради. Мишка катталардек очиқ, дўнг пешонасини тириштириб алланималарни ўйларди.

— Ем буғлагични учинчи бригадага олиб берайми?

— Ҳа, олиб бориш керак, Миша.

— Хўп, ҳозир бориб юклаймиз. Менга қачон дурустроқ машина берасизлар? Яқинда яна янги юк машина олдиларинг-ку. Қачонгача бу шалдиरोқ аравада юраман. Шундай шалдирайдики — қишлоқда ҳамма кулади.

— Бутунлай ишдан чиққунча минасан... Ҳали мотори яхши...

— Мотор, мотор дейсиз!.. Менга беш тонналик машина бўлсайди, а, дада...

— Беш тонналикгям бўлади...

— Қачон бўлади... Кузда армияга кетиб қолам... — деди ва борган сайин ёришиб бораётган деразага қараганча хаёл суриб қолди.

— Битта милтиғим бўлсайди, дада... Бу йил тулки кўп. Машинада келаверасану тулки шундоққина йўлда чўққайиб ўтирган бўлади. Яқинлашсанг қочади-да, нарироққа бориб яна чўнқаяди, яқинлашишингни кутади. Одамдан чўчишмайдиам... Армияга боргунча ўтқир мерган бўлиб олардим...

— Майли, Миша, милтиқ сотиб ола қол,— деди Захар.

— Қўшоғизлигиданми?

— Қўшоғизини хоҳласанг, қўшоғизидан ола қол.

Мишанинг чехраси ёришиб, ўтирган еридан туриб кетди, калта пўстинини олди.

— Шошма, аввал овқатланиб ол! — деди Харитоновна.

— Тўйдим... Ҳозир ембуғлагични олиб бориб таш-

лаймиз-да, йўл-йўлакай район марказига кириб ўтаман.

«Йўл-йўлакай» дегани эллик километрча йўл эди. Захар гап қотди:

— Кириб ўтиш зарур. Райкомдан қўнғироқ қилишганди — чигит шулхаси келтиришибди. Қуруқ қалдиратмаслик учун, ортиб келасан. Ҳа айтгандай, ўтир, овқатингни еб ол.

Мишка истар-истамас яна дастурхонга ўтирди, ўзини болаларча тутгани учун хижолат чекди. Бир оз жим тургач деди:

— Кеча Наталья Лукина: «Бориб пол ювиб берман», деди. «Керакмас» дедим. Унинг қизи Ксюха бўлса...

Ксюха нима дегади номаълум эди, негаки, Мишка бирдан жим бўлиб қолди, ҳатто, негадир ўнғайсизланиб кетди. Захар гўё бунн сезмагандек:

— Хўш, Ксюха нима деди? — деб сўради.

— Шундоқ. Ҳеч нима.

Захар Мишкага қараб турар ва кўксида мана шу улғайиб бораётган кимсага нисбатан меҳри тобланиб, қандайдир бир илиқлик пайдо бўлаётганини ҳис қилди. У ёнида шундай бир йигит борлигидан қувонар, шу билан бирга бу унинг улғайиб қолмаслигини тилар эди.

Захар ёзнинг булутли кунларидан бирида олов бўлиб ёнаётган ерлардан кўчирилган бир неча оилани колхозга олиб келишганини эслади. Аравадан туширилган тугун ва бўғчалар ёнида ўрта ёшлардаги бир малла сочли аёл лабларини қаттиқ қимтиб бола эмизиб ўтирарди. Унинг атрофида бири чулдираб, бири хархаша қилаётган олти боланинг иккитаси эмаклаб юрарди.

— Бу қанақаси бўлди... ҳаммаси ўзингникими? — сўради Захар аёл ёнида тўхтаб.

— Кимники бўларди, меники-да, — жавоб берди аёл.

Кейинчалик Захар билса, аёл — Мария Дмитриевна бу болаларнинг учтасини (улар ичида икки эмизиклиси ҳам бор) йўлда, эвакуация қилинганларни олиб келаётган эшелонда орттирган экан. Йўлда эшелонни неча бор бомбардимон қилишибди, баъзи вагонлар мажақ-мажақ бўлиб кетибди. Бу болаларнинг ота-

оналари Волганинг нариги томонига, темир йўл кўтармаси ёнига қўмилган экан.

Большаков Мария Дмитриевнани ўз уйига жойлаштирди ва ўзи Колесниковларникига кўчиб ўтди. Шу-шу, то уруш тугагунга қадар Большаков ўрта ёшлардаги малла сўч аёлнинг кучига, меҳрига ҳайрон қоларди. Мария Дмитриевна ҳамма билан баробар далада ишлар, паст-баланд болаларини, катта рўзгорини эплаштирар эди. Захар қачон унинг ёнига кирса, кир юваётган, ямаб-ясқаётган, бирор нарса бичаётган бўларди. Захар унинг чеҳрасида алам, ҳатто ҳорғинлик нишонасини ҳам кўрмасди. Болалар эгни бут, уйни бошларига кўтариб бири кулиб, бири йиғлаб, чопиб ёки эмаклаб юрган бўлишарди...

Мария Дмитриевна эридан хат келган кунларигина озгина дам оларди. У дераза ёнига ўтирар, фронтдан келган учбурчак хатни очар, тиззасига қўйиб, кафти билан силаб-силаб текислаб, кейин ўқир, қайта-қайта ўқир эди... Унинг шамол ялаган, совуқда ҳамда офтобда қовжираган юзи бу дақиқаларда ёришар, яшарар ва бетини бевақт ажин босган аён бўлиб қоларди.

Захар вақти-вақти билан қўлидан келганча унга қарашиб турарди — гоҳ бир-икки қоп картошка ташлаб кетар, гоҳ болаларга кўйлак учун чит топиб келарди.

Қирқ бешинчи йили, уруш тугаши билан Мария Дмитриевна кўчиб кетишга отланди.

— Эрим, Ваня яқинда келиб қолса керак,— деди у Захарга.— Олдинроқ бориб турай, култена бўлиб ётган уйимизни қайтиб келишига зора бир амаллаб тиккайтирсам. Ёзишларича, аввалги уйимизга немислар ўт қўйиб юборишибди...

— Эрингни шу ёққа чақира қолсанг бўлмайдими...

— Йў-ўқ,— бошини чайқади у,— яхши бўлмайди. Туғишган жойлардан кетиб бўлмайди. Ахир ҳар кеча тушимга кириб чиқади-я... Бу ердагиларнинг ҳаммасига мингдан-миг раҳмат.

— Бўлмасам... Анавилардан бирини менга қолдир,— Захар болаларга имо қилди.— Анавиларидан, албатта...

— Нима, нима?!— довдираб деди Мария Дмитриевна.— Қандоқ қолдираман?! Мен Ваняга уларнинг ҳаммасини тасвишлаб ёзиб юборганман, у буларни

тахминан ҳам танийди... Қайтиб келиб: фалончи қани деса, нима дейман...

Мария Дмитриевнани кўндиргунча анча уринди. Мария Дмитриевна фақат бош чайқаб қўярди холос. Кейин, эрига хат ёзиб маслаҳатлашадиган бўлди. Ва, ниҳоят:

— Ҳай, майли... Яхши одамга ўхшайсан. Анавинисини... кичкинтойларидан ол. Каттароғини берардимую эси кириб қолган-да, уларнинг.

— Миша, бу ёққа кел-чи, ўғлим,— Захар уч ёшлардаги дўмбоққина болани чақирди. У аллақачонлароқ хаёлида шуни танлаб қўйганди.

— Бормайман. Мўйловингиз чақади,— деди бола. Кейин бир оз жим тургач, сўради.

— Отга мингаштирасизми?

— Бўлмасам-чи. Юр мен билан отхонага.

Захар болани бригадага олиб кетди. Бола у ерда Мария Дмитриевна жўнаб кетгунча Филимон Колесниковнинг кекса онаси қўлида бўлди.

Жўнаб кета туриб Мария Дмитриевна деди:

— Мишанинг онасини Воронеж яқинида кўмганман. Бомбардимонда жароҳатланди... Улмасидан аввал эрининг суратини берди-да: «Урушдан кейин уни қидириб топсанг, ўғлини қўлига топшир...» деди. Мана ўша сурат.

Захар истар-истамас суратни олди. Суратдан йигирма беш ёшлардаги бир оддий йигит унга қараб турарди.

Унинг шу дақиқадаги ҳолатини тушунган Мария Дмитриевна мулойимлик билан деди:

— Уни қидириш керак бўлади. Боланинг отаси-ку, ахир. Аммо топилишига кўзим етмайди. Ҳатто фамилиясини сўраб улгурмадим. Фақат аёлнинг сўнгги сўзларидан боланинг исми Мишалигини, урушгача Курскда яшашганини, эри ўт ўчирувчи бўлганини билдим...

Миша шу йўсин Захарникида қолди.

Кейин Захар виждонини қийнамаслик учун бир неча бор Курскка хат ёзди. Ҳар гал хатни юбориб қўйиб: отаси топилиб қолса-я? — деб ташвишланиб юрди.

Аммо вақт ўтиб борар, Мишканинг отасидан эса дом-дарак йўқ эди. Қаёқдан ҳам топилсин, ахир Захар

хатда боланинг фамилиясини ҳам айтолмасди, курсклик бир ўт ўчирувчининг ўгли деб ёзарди, холос. Кейин Захар тинчиб ҳам қолди.

Лекин кунлардан бир кун қишлоқда бўхча кўтарган кичкинагина бир кампир пайдо бўлди ва Захарга ёзган хатларининг бирини кўрсатди.

— Сенинг хатингми бу?

— Ҳа...— танг қолди Захар.

— Қани, болани кўрсат-чи...

Мишка ўша пайтларда олти яшар эди. Кампир бошини чайқай-чайқай болага узоқ қараб қолди.

— Билмадим, билмадим, Отасига, Иванга ўхшай-диям, ўхшамайдиям.

— Мана унинг отаси,— ғамгин деди Захар суратни олиб кўрсатаркан.

Кампир суратга кўз югуртирди, Захарнинг қўлидан юлқилаб олиб бағрига босди ва юм-юм йиғлай бошлади. Йиғлаб бўлгач, деди:

— Болани асраб-авайлаб ўстирганинг учун минг раҳмат сенга. Суратдаги эса ўша, Ванюшка. Берлин остонасида ҳалок бўлган... Киевда қариндош-уруғларим бор. Лекин, агар йўқ демасанг, шу ерда қолардим. Қўлимдан келганча қарашиб тураман. Эҳ, худойим-ей, отимни ҳам айтмабман — мен Мишенькага амма бўламан, исми шарифим Ольга Харитоновна...

...Нонушта қилиб бўлай деганларида кимдир даҳлиз эшигини оҳиста тақиллатди. Кейин эшик очилиб, ичкарига гуриллаб совуқ кирди. Аммо қанчалар гурилламасин, столга етар-етмас тинкаси қуриб қолди. Остонада эса колхоз идораси фарроши Наталья Лукина хурма кўтариб турарди. Оқ тўр рўмол ўраган Натальянинг ўзи ҳам оппоқ қировдан таркиб топгандай, ҳали замон эриб кетадигандай кўринарди.

— Яхши ётиб турдингларми,— деди у.

— Салом...— Захар ташвишланиб унга қаради.

Захар бир пайтлар мабодо хўжаликда бирор ташвишли воқеа юз берса, ярим кечами, тонготарми, уйга хабар қилинглар, деб тайинлаб қўйганди.

— Тинчлик, тинчлик!— уни тинчлантирди Наталья.— Ўзим, шунчаки сут олиб келдим. Харитоновнага бир оз қарашвормоқчиман...

— Бригадалардан қўнғироқ қилишмадими?— сўради Захар.

— Йўғ-а.

Наталья калта пўстинининг тугмаларини ечди, рўмолини елкасига туширди-да, табуреткага ўтирди. Пўстинининг ёқаси ва рўмолидаги қиров эриб, пушти рангда товланган томчиларга айланган эди. Фақат унинг силлиқ қилиб таралган сочидаги «қиров» бир дақиқа муқаддам рўмоли ва ёқасидаги қировдай ялтиллаб турарди.

Натальяга қарар экан, Захар беихтиёр ҳув ўша Марья Воронова ҳалок бўлган йигирманчи йилни, уни кўмиш маросимини, поли арраланган бўм-бўш омборни эслади...

Милиционерлар Филька . Меньшиковнинг ўрнига унинг хотини Матрена билан мана шу Наташани олиб кетишганди. Матрена аравада жимгина ўтирса-да, худди дуо ўқиётгандай лаби бетиним шивирларди. Наташка бўлса, муштчалари билан кўз ёшларини юзига суртиб, ҳўнграб йиғларди.

Бир неча ойгача Захар уларнинг қисматидан беҳабар бўлди.

Демид уни отда судрагандан кейин жароҳатини даволатиш учун шаҳарга борганида, шифохона боғида бир қиз югура келиб ўзини унинг оёғига отди ва овози борича ҳўнграб юборди...

— Захар амакижон.. кўпдан бери деразадан кўраман сизни. Захар амаки... Бизни қишлоққа олиб кетинг, жон амакижон. Бу ерда хароб бўламиз. Ойим шу ерда, шифохонада, ҳар куни аллақанақа укол қилишади. Ўлдириб қўйишади-ку бунақада, Захар амаки...

Захар энгашди, ҳали кучга кирмаган қўли билан қизни кўтариб қаради ва таниди...

Билса, милициядагилар Матренанинг телба бўлиб қолганига ишонч ҳосил қилгач, шифолангани юборишибди-ю, Наташкани болалар уйига жойлаштиришибди. Қиз болалар уйида кеча-кундуз бирдай йиғлаб, қафасга тушган қушдек ўзини ҳар ёққа ураб экан. Орадан уч кун ўтгач, қочиб кетибди, шифохонага келибди, ҳар дераза тагига бориб: «Ойижон, қаёқдасиз?» деб бақираверибди. Ниҳоят, онасини топибди...

Кейин қизни яна бир неча бор болалар уйига юборишибди, аммо у, ҳар гал қочиб кетаверибди...

Буларнинг ҳаммасини Захар шифохонанинг психиатрик бўлимида билиб олди.

— Ҳозир мен унга онаси олдида бўлиб туришга ижозат бердим,— деди психиатр врач.— Негаки, қиз шўрлик ҳам ақлдан озар даражага етган. Яна бир-икки марта қайтариб юборилса...

— Энди нима қилмоқчисизлар уни?

— Узим ҳам ҳайронман. Бу ерда қолдириш ҳам мумкин эмас. Назарида, биз укол қилиб онасини ўлдириб қўядигандай.

— Онасининг ҳоли нечук?

— Ақлдан озган. Тузалишига умид йўқ. Атрофдагилар учун бежавотир.

...Шифохонадан чиққач, Захар Зелений Долга Матрена билан Наташкани олиб қайтди.

Ҳамқишлоқларим бу ишимга қандай қарашаркин, деб ўйлади кела-келгунча. Лекин ҳеч ким унга ҳеч нима демади. Ёлғиз Анисим Шатров мийиғида кулиб қўйди-да:

— Дуруст-дуруст... Пайт топиб, бошингни гайкадек бураб олишмасайди ҳали,— деди.

Улар Захарнинг ижозати билан қишлоқ чеккасидаги кулбага ўрнашдилар ва тинчгина яшадилар. Ёзда Матрена кун бўйи полизда уймаланар, қишда эрталабдан кечгача ибодат қиларди. Бирор кимса у билан сўзлашмоқчи бўлса, жимгина тисарилар ва:

— Йўқол, йўқол, жаҳаннам ўтида ён, Марья шайтондай, анчуткадай,— дерди.

Баъзида кўчада пайдо бўлар, дарё соҳилига борар, қояга тикилганича, соатлаб алланималар деб шивирларди. Қояда эса, Марья Воронова қабри устида, унинг ҳалокатидан бир йил ўтгач, Анисим эккан кўчат қад кўтариб, шамолда шовуллаб турарди.

Энди қояни кўпинча Марья қояси деб аташарди.

Наташка катта бўлгач, аста-секин ишга чиқа бошлади. Меньшиковлар расмий равишда артелда аъзо бўлмасалар-да, Захар ҳар йили кузда уларга бир оз галла ажратиб беришни буюрган эди.

Наташка балоғатга етган йили Матрена оламдан ўтди. Онасини кўмгач, қиз идорага ариза кўтариб келди ва деди:

— Минг раҳмат сизга, Захар амаки, ўла-ўлгунимча эсимдан чиқармайман бу яхшилигингизни...

Уруш бошланмаедан сал бурун у қўшни қишлоқлик комбайнчи Андрюшка Лукинга турмушга чиқди ва уникига кўчиб кетди. Қирқ учинчи йилнинг бошида эрини армияга чақиришди, Ксюхага ҳомиладор бўлган Наталья эса туғилган қишлоғига қайтди.

Ксюха отасини қўрмай ўсди — у, Мишканинг отаси каби урушнинг сўнгги ойларида, Дрезден остонасида ҳалок бўлди. Наталья йиғлай-йиғлай ўтди, охири:

— Э, худойим-ей, шаҳар бўлиб шаҳардакина бўлсаям майли эди, аллақачаёқдаги бир Дрезден! — деди.

Шундан кейин у ғамини хиёл қисиқ кулранг кўзлари қаърига яшириб яшай бошлади.

...Захар стол ёнидан турди.

— Харитоновнага ёрдамларинг ушун раҳмат сенга, Наталья, — деди у чўнтагидан ҳамёнини чиқариб. — Фақат... Хафа бўлмагину... ҳақ олмасанг кўнглим жойига тушмайди... — ва у Натальяга пул узатди. — Ёрдамнинг ва сут учун.

Аёл қизариб кетди, қовоғини уйди:

— Шу ҳам гап бўлди-ю... Уят эмасми, Захарич!

— Қулоқ сол, Наталья...

— Қулоқ солмайман... Қани, қани, ҳонани бўшатиб қўй-чи! — Наталья дик этиб ўрнидан турди, калта пўстинини ечиб, енгини шимариб, ишга ўрганган семиз қўлини яланғочлади. — Харитоновна, пақир билан латтангиз қаерда?

— Барибир, Наталья... Бир-икки марта бўлса бошқа эди...

— Ишингга кетаверсанг-чи! Яна қанча сўраш керак сендан? Қани, қани...

Наталья Захарнинг қўлига калта пўстинини тутқазди, Мишкага шапкасини берди. Кейин икковини итаргандай қилиб хонадан чиқариб юборди. Захар яна бир нима демоқчи эди, аммо Наталья:

— Қани бўл, қани бўл... — деб гапиргани қўймади.

10 боб

Яллиғланиб тонг ёриша бошлади.

Изғирин чимдилаб, ачиштириб турарди. Қор шундай ғирчиллардики, қишлоқнинг нариги бошида бировнинг юрғани эшитиларди.

Анави тарафда, қуёш кўтариладиган томондаги уфқда пастдаб кулранг туман ёйилиб ётарди. Марья қоясида ўсган қорагерак туманда ёлғиз сузарди. Ер бетига яқинлашган сайин қуюқлашиб кетган туман туфайли қоянинг ўзи кўзга кўринмасди.

Оч қолган моллар кеча кечқурундагидек, ўтган кунгидек, бир неча ҳафга аввалдагидек бўкирарди. Захар тун қандай ўтганини билиш учун молхона томон юрди.

Большаков фақат бир нарсани — қаердан хашак топишни ўйлаб борарди. Хашак учун ҳозир у ҳар қанча пул тўлашга ҳам рози эди. Лекин қаёқдан оласан хашакни? Бутун районда аҳвол Зелений Долдагидан ёмон бўлса бордиру аммо яхши эмас.

Захар бултур ёмғирли ёзда хашак ғарамлаган жойларини — жарликларни, дара ва ўтлоқларни қайта-қайта хаёлидан ўтказди: яна, одам холис, бирон жойда унутилиб қолган ғарам чиқиб қолмасмикан? Ахир ўтган йилнинг ёзи серташвиш бўлди-ку.

Аммо бу хом хаёлларидан ўзи ҳам кулиб қўярди. Кузда, биринчи қор тушганидан кейиноқ, шахсан ўзи колхознинг ҳамма пичанзорларини айланиб чиқди. Бир неча кичик ғарам Шайтондарада — Қамиш кўл ёқасида, Эгри дарада ва Пихта жарлигида қолган эди. Захар бармоқларини букиб, уларни битта-битта санади. Аммо у ердаги пичанларни декабрдаёқ ташиб бўлишган. Яна шуниси борки, ташиб келинган хашак Захар ўйлагандан кўра ҳам кам экан.

— Тамом, энди бизнинг бригадада ҳеч нима қолмади, — деди чорвачилик фермаси мудирини Егор Кузьмин раиснинг ҳайронлигига жавобан. — Кўпроқ бўлса бўлгандирам... биров ортиб кетган бўлса ажабмас, узоқ, хилват жой...

— Гапирма-ей... Районимизда шу чоққача ўғирлик бўлмаган, — эътироз билдирди Захар Кузьминга.

— Нима деб ўйласанг ҳам ўзинг биласан. Бугун эрта ем-хашак батамом тугайди, — деди Егор. — Юр бўлмасам ҳар аҳтимолга қарши, эртага ҳамма дараларни айланиб келайлик.

Орадан бир кун ўтгач, дарҳақиқат, йўлга чиқдилар. Катта йўлдан бурилишлари билан отлар қорнигача қорга ботиб кетарди. Шунда, Захар билан Егор, ҳар аҳтимолга қарши оливолган чанғиларини боғлаб, дара

ва жарларни кўздан кечиргани йўлга тушардилар, Иккови ҳам қип-қизариб, қизиб қайтишарди. Егор ҳар гал: «Ушоғи ҳам йўқ» деб қайтар, Захар бўлса индамайгина чанғисини чанага отқиларди.

Ҳамма жойда шу аҳвол, фақат Қамиш кўлга яқин жойдаги дара орқасидан бир озгина топишди холос.

Захар кўчада колхозчиларнинг уйлари ёнидан ўтиб борарди. Хотин-халаж рўзгор ишлари билан уймаланишар, биров ўтинхонага югурар, биров янги гўнг ҳиди анқиган молхонадан сут соғиб чиқиб, дақлизга чопар эди. Колхозчиларнинг сомонхоналари аввалги йиллардаги каби лим-лим бўлмаса ҳам, ҳар қолда оғиллардан сигир-бузоқнинг оч қолиб бўкириши эшитилмасди.

Ҳали вақт эрта бўлишига қарамай, колхоз қўраси ёнида паромчи Анисим уймаланарди. Унинг «крейсер»ини қишда қисмларга ажратиб, карбузи соҳилга чиқариб, тўнтариб қўйилгани учун чолнинг бўш вақти жуда кўп эди. Тўғрироғи, вақти бутунлай бўш эди. Ҳар куни бир неча бор қўлтиқтаёғини дўқиллатиб, қишлоқни кезар, бирон-бир жойда тартибсизлик йўқмикан, деб кўздан кечириб чиқар эди. Тартибсизликни кўрса бас, бунда айбдор бўлган кимсанинг шўри қуриб қоларди. Чол бутун қишлоқни бошига кўтариб, оғзига келганини аямай гуноҳкорни сўкарди. Айниқса Егор Кузьмин ундан кўп танбеҳ ерди. Егор чолдан ўлгудай кўрқар, қорасини кўрди дегунча яшириниб оларди. Айтишларича, алам ўтиб кетганидан Егор чолнинг устидан шикоят ёзиб, район судига ҳам борган экану аммо аризасини қабул қилишмабди.

— Қари одамман, мени ҳеч ким қамамайди,— деди бу гандан хабар топган Анисим.— Аммо бу турма деганинг сенга маҳтал жуда, сариқ машак. Сигирларинг тезакка беланиб ётибди-я. Сен сўқимни ётқиши керак ўша жойга.

Кузьмин раисга шикоят қилди.

— Чолни тинчитиб қўйинг. Агар қилиғига яраша жавоб қилсам, нақ оёғи осмон бўлиб кетади.

— Ана унда тўппа-тўғри турмага тушасан,— Кузьминни огоҳлантирди Захар.— Гуноҳкор бўлганингдан кейин... чида.

Анисим аъзо бўлиб кириши биланоқ кўпларни, айниқса Захарни ҳайрон қолдириб, колхоз ишларига

жон куйдира бошлади. У ҳеч қандай ишдан бош тортмас, жонини жабборга бериб ишларди. Аммо ўтмиши ҳамманинг ёдида тургани сабабли Анисимга ишонишмас эди. Баъзилар бўлса, кези келиб қолганда:

— Контра бу,— деб қўйишарди.— Илондай қулча бўлиб биқиниб ётибди-да, лекин шуни билиб қўй, Захар: бу ҳали пайтини топиб, бошлаб чақадию жуфтакни ростлаб қолади.

Раис дилида бу гапга қўшиларди-ю, лекин ҳар қалай эҳтиёткорлик билан жавоб берарди:

— Унга йўл бўлсин... Жуфтакни ростлаб ҳам қоларди-ку, аммо думини қисиб қўйганмиз-да.

— Гап ана шунда-да... Пайтини топиб думини тортиб олиши ҳеч гапмас.

Кунлардан бир кун Захар ҳузурида Шатровдан ҳазил йўсин сўрашди:

— Намунча, янги келинга ўхшаб оёгинг олтию, сермулозаматсан... Намунча артель ишига жон фидо қилмасанг. Бирон сабаби борми, а?

Анисим Шатров Захар томонга бир қиё қараб қўйди-да, қиз болаларникидек нам лабини буриштириб деди:

— Сенга ўхшаганнинг биттасига яқинда, чипқон ҳам бесабаб чиқмайди, деган эдим... Билгиларинг келиб, ҳаммаёғларинг қичиб кетаётган бўлса, галма-гал анави бурчакка бориб суйканинглар.

Захар Большаков Шатровнинг нима сабабдан икки хил саволга бир хил жавоб қилганини ҳали ҳануз тушунмасди. Аммо йиллар ўтиши билан Анисимга нисбатан бўлган ғараздан асар қолмади, негаки Шатров «думини юлқиб олиш» ўрнига, қайтага, агар таъбир жоиз бўлса, аввалгидан кўра ҳам чуқурроқ тиқди. Унинг турмуши ҳам унчалик эмас эди. Аммо Марьянинг қизини баъзи ота-оналарга қараганда яхши тарбияларди.

Баъзан Анисим қийин аҳволга тушиб қолишини Захар биларди. Аммо Шатров ҳеч қачон шикоят қилмас, ҳеч қачон ёрдам сўрамас эди. Ҳосил бўлмаган очарчилик йили Захар чин кўнгилдан унга ёрдамлашиш ниятида икки пут жавдар бермоқчи бўлди. Аммо Анисим қисқагина жавоб қилди.

— Раҳмат. Керакмас.

— Сенга бераётганим йўқ... Марьянинг қизига.

— Аралашма, дедим-ку!— бақириб берди Анисим оғир ҳарсиллаб. Ҷзини тутиб олгач, яна юмшоққона деди:— Раҳмат, керакмас.

Захар ўйланиб қолди ва:

— Ҷзидан эмас. Артель номидан бермоқчиман,— деди ёлгон гапириб.

Анисим индамай турди-турди-да, кейин:

— Майли. Жуда қийналяпмиз. Вера қол,— деди.— Имкони бўлди дегунча қайтараман.— Кейин унинг кўкраги яна кўтарилиб туша бошлади.— Энди бошқа меҳрибонлик қилма.

Буғдойни Анисим келаси кузда қайтарди. Захар унинг ишига аралашишга ортиқ ботинмади.

Вақт-соати етиб, Анисим Марьянинг қизини Зелений доллик кўримсизгина йигитга, ими-жимиди, ортиқча шов-шувсиз узатди. Яна учовлон тинчгина яшай бошлашди. Кейин тўрттовлон яшай бошлашди. Марьянинг қизи уруш бошланишига яқин Иринкани туғди.

Вақт ўта бориши билан Анисим Шатров кучдан қолди, соқоли сийраклашиб, титилган оқиш дастмол қовоққа ўхшаб кетди. Аммо ишда ҳозир ҳам ҳамма билан бўлмаса-да, баъзи бировлар билан беллаша оларди.

Лекин уруш унинг юрак-бағрини ўртаб, бира йўла қовуриб юборди. Қирқ иккинчи йилнинг ўрталарида Марьянинг куёви фронтда ҳалок бўлди. Бир йилдан кейин, Зелений доллик шу кўримсиз йигитнинг ўчини олиш учун йиғлаб-сиқтаб юрмай индамай фронтга кетган қизидан ҳам қорахат келди. Бу йигит унинг учун энг кўркам бўлса керак-да.

Хуллас, Анисим Шатров, Иринани ёлғиз ўзи тарбиялади. Эндиликда эса, қариб кучдан қолган Анисим қиз устида шундай парвона эдики, бундай меҳрибонлик ҳар қандай отанинг ҳам қўлидан кела бермасди. Тўғри, энди у, Захар кўпинча таклиф қилган ёрдамдан бўйин товламасди.

Энди қариянинг ишлашга ҳоли келмас, аммо қўлини қовуштириб ҳам ўтира олмасди. Кунлардан бир кун у дарёдан ўтиладиган жойга келди-да, қўлтиқтаёғи билан паромчи Илюшка Юргинни ҳайдаб юборди. Илюшка айюҳаннос солиб, Захарнинг олдига югурди. Раис воқеа содир бўлган жойга бориб, суриштириб кўришга мажбур бўлди.

— Төгни урса талқон қилади-ю, топган ишини қаранг, паром ечиб, паром бойлаб ўтирармиш бу та-касаланг,— деди Анисим.

Шу-шу кекса Шатров ҳар ёз паромчилик қилади. Қишда эса қўлтиқтаёғини дўқиллатиб қишлоқни ке-зади, ҳеч кутилмаган жойларда пайдо бўлади.

Ҳозир соҳилда Анисим ёнида яна кимдир турар-ди. Яқинроқ боргач, Большаков бу одамнинг район газетаси редактори Петр Иванович Смирнов эканлиги-ни таниди. Редактор колхозга кечаси келган кўринади.

Смирнов Захарнинг хомушгина саломига алик ол-ди-да:

— Ишлар пачавами, Захар Захарович?— деди.

— Пачава, Петр Иванович. Кеча Зорька ҳаром ўлди.

— Хабарим бор... Кеча район партия комитети бю-росида чорвани қишдан олиб чиқиш масаласи кўрил-ди. Область вакили иштирок этди, ем-хашакдан ёрдам беришга ваъда қилди.

Соҳилда тўсатдан пайдо бўлган Антип Никулин:

— Тиланчига қанча садақа берма, бой бўлмай-ди...— деб сўз қотди.

Шатров кўз қири билан Никулинни бошдан-оёғи-гача кўздан кечирди, энгашди, кутилмаганда унинг чурик пўстини барини кўтарди, Антипнинг ҳаммага маълум ва машҳур чолворини тортқилаб туриб:

— Рост, боймайди,— деди.

— Нима, нима қилганинг бу?— сал тисарилди Антип.

Анисим бобо кулранг қошларини қимирлатиб за-ҳархандалик билан Никулинга деди:

— Негаки, тиланчилик авлоддан ўтмайди, худо қилади.

Антип эса, ҳар қалай гап нимадалигини тушунма-ди, оёғи тагига, қорга тупурди.

— Оббо сендақа доноларни-ей! Сигирни кўпайтир-ганларингда эсларинг жойидамиди ўзи? Ҳа, ана шу-нақа! Бошларинг жойида турган билан хаёлларинг бошқа ёқда бўлган. Бўлмасам шунча сигирни нима би-лан боқамиз, деб ўйлардиларинг. Одамлар билиб иши-ни қиляпти, сенлар эса қуруқ аравани олиб қоча-санлар... Газетингни ўқидик жуда!— ўгирилди у Смирновга.— Яна ҳам кўпиртир, олиб қоч! Шунчалик

пишириб юборишдики, ҳадемай пуфакдай пақ этиб ёрилади.

— Мунча сасимасан! — деди Захар, — нима қиласан аралашиб.

— Сен-чи, Захарушка, менга ақл ўргатма. Мен сенга эмас, редакторга гапиряпман. Хўш, бизнинг Зинка — колехторимиз қалай? Нега отасига пул юбормайди? Ё йигитлар билан бўлиб виждонини ютиб юборганми? Балки яна туғиб-нетиб қўйгандир?

Кекса Никулин атрофини соқол босган оғзини хиёл очганича, ҳарсиллаб нафас олиб, жавоб кутмоқда эди.

— Зинадан суд орқали нафақа олаяпсан-ку, — деди Смирнов ва пальтосининг ёқасини кўтарди.

Уфқда баҳайбат қуёш кулранг туманни минг қийинчилик билан ёриб ўтиб, секин кўтарилмоқда эди. Кун чиқар паллада аёз жуда кучайди.

— Ҳе, суд дейди-я! — жаҳл билан бақириб юборди Антип. — Ҳимоячи эмиш! Биламиз! Судга берган бўлсам, оласим бор учун бердим: битиб кетганидан биттасининг сандиги ёрилиб кетай дейди, иккинчиси бўлса, кўк нур билан даволангани борганимда кўрдим — антилегентга ўхшаб баланд пошна кийволибди. Елкасида ҳайвон териси. Ҳаммаси тушунарли: олифта бўлган сари овчилар ҳам кўпаяди-да. Отасини боплашди, бу мегажинлар. Мен — кекса партизанман. Аҳён-да бир... суд билан оладиганимдан ташқари икки-уч танга юборса-чи...

Бир вақтлар Никулинлар бирга туришарди. Аммо онаси юрак касали билан вафот этгандан кейин бир йил ўтгач, иккала қиз, Клавдия билан Зина отасиникидан чиқиб кетишди.

Антип ҳар куни, эрга теккин, деб қистайвериб, катта қизи Клашкани жонидан тўйдириб юборди.

— Нима қилиб ўтирибсан, нега ўтирибсан, сендан сўраяпман? Хўш, маданийроқ қилиб айтсам, бирон-бир шахзодани кутаяпсан? Эрга тегсанг, бир эркак қўшилармиди оиламизга. Ана, пол қоқишга одам йўқ.

— Шу гапга тилингиз борганига ҳайронман! — деди Клашка. — Эрим тирик туриб-а...

— Ҳо! — лабини чўзарди Антип. — Қорахат-чи? Марка ёпиштириб бекорга харажат қилиб юришарканми.

— Мен — ишонмайман. Юрагим сезяпти — Федя тирик.

Антип бўлса сира хижолат бўлмай давом этарди.

— Ҳе! Хўш, нима бўлти? Борди-ю, тирик ҳам бўлсин, хўш, бундан сенга қандай наф? Дунёда Зелений Долдан бўлак жой йўқ эканми? Олам кенг, ҳам-манинг ихтиёри ўзида. Бирон ерда айшини суриб юргандир ҳам. Янги Клахани топиб олиб...

— Гапирманг! — муштини тугиб отасига ташла-нишдан ўзини зўрға тутиб қоларди Клашка.

Антип эса қизининг нозик жойини топганидан мамнун бўлгандек, аямай давом этарди:

— Ростдан ҳам. Тирик бўлса бордир. Сен ҳам ишонмайсан, мен ҳам ишонмайман. Ким билади, балки бирор шаҳарда... шляпани бошига қўндириб юргандир. Антилегент! Ойимчалар билан қўлтиқла-шиб. Сени бошига урадим. Ўзинга қара, ошган хамирга ўхшаб кетибсан. Салдан кейин тошиб ҳам кета-сан. Вақтни ўтказмай эрга тег дейман сенга, тентак...

Тонгги қуёш ёритган қоя каби доим яшнаб турган тортинчоқ ва уятчан қиз Зинани ҳам Антип аямасди.

— Улғайиб қолибсанми? Оббо сен-ей! Унингчи синфни ҳам тамомладим дегин? Ақлли бўлиб кетиб-сан-да. Битта-яримтаси йўлдан уради-ю, расво қилади-қўяди. Эзгилаб-эзгилаб ташлаб кетади. Балки битта-яримтаси йўлдан ургандир ҳам, а? Фақат ўрмонда гул ўзи очилиб ўзи сочилади. Бу ерда бўлса, ҳаммаёқ одам! Ярим кечагача қабқларда сандироқладинг?

Зина қип-қизариб, аъзойи бадани ўт бўлиб ёнарди.

— Уят эмасми шундай гапларни гапириш.

— Кимни уялтиряпсан, кимни уялтиряпсан деяп-ман, ҳайвон?! Митька Курганов атрофингда гирдика-палак бўлганини кўрмайди дейсанми? Отангдан яши-ролмайсан...

Антип одамлар олдида ҳам сира тортинмай қизла-ри ҳақида гапираверарди:

— Мани байталларимни қарайлар... гигиенага риоя қилишини — ётаётганда башараси билан оёғини юви-шади. Шарманда!

— Гигиена денг?

— Гиенами¹, гигиенами — бари бир гўр. Башараси-ни ювиши-ю, майли-я, оёқ ювишига бало борми?

Қизлар оталарининг феъл-атворига чидай олма-

¹ Сиртлон, бу ўринда сўз ўйини.

ганларидан, тўғрироғи оталарининг қилиқларидан номус қилганларидан уйдан бош олиб чиқиб кетдилар. Клавдия колхознинг ўзидан алоҳида уй сотиб олди-да, синглиси билан бирга яшай бошлади. Иккови ана-мана дегунча уйни тартибга келтирди.

Энди Антип дуч келганга:

— Қилган қилиғини кўринглар! Отасидан воз кечишди-я! Энди нима номаъқулчилик қилишса ҳам, халақит берадиган кимса йўқ. Зина кўйлак тиктирибди — кўрдингларми?— олди киндигигача очиқ. Илгари қизлар, одамлар экану ўзларидан ҳам уялишарди. Энди бўлса бўлакча.

Бу гапларни эшитганда Клавдия истеҳзоли кулиб қўя қоларди. Зина бўлса бир куни йиғлай-йиғлай, чамадонга кийимларини жойлаштирди.

— Жинни бўлма, Зина,— деди опаси унга.— Сенга нима бўлди? Покизага ҳеч нима ёпишмайди...

— Оҳ, Клашенька!— алам билан деди Зина ва опасининг тиззасига бошини қўйди.

— Зинка?— гангиб, ташвишланиб шивирлади Клашка.

— Фақат уришма мени, Клашенька... уришма фақат...

... Шу йили, Зина ўнинчи синфни тамомлаганда Митька Курганов армиядан қайтган эди. Келган куни-ёқ Митька гитара кўтариб Светлиха бўйига чиқди-да, чала бошлади. Ярим соат ўтар-ўтмас атрофига бир талай ёш-яланг тўпланди.

Икки ҳафтагача Митька бир тўда қиз-йигитларни атрофига тўплаб, тонготар қишлоқни кезди. Зелений Дол тепасида тонггача гитара янгради, қўшиқ, кулги эшитилиб турди...

Зина ҳам шулар қатори кўча кезгиси, қўшиқ айтгиси, кулгиси келарди. Лекин негадир журъат қилолмасди. Бу тўғрида ўйлаши биланоқ қип-қизариб, юраги чўчиб дук-дук уриб кетарди.

Ундан ташқари, отаси... Шусиз ҳам ҳар куни боши маломатдан чиқмайди, агар яна...

Зина кечалари қўшиқ ва кулгини эшитар, ҳаваси келиб хўрсинарди.

Иккинчи ҳафтанинг охирида, кун ботар паллада у Митька билан қишлоқдан нарида, ўрмон йўлида учрашиб қолди. Зина колхоз кутубхонасида ишларди, у

шу куни янги келган китобларни иккинчи бригадага олиб бориб, энди қайтиб келаётган эди. Митька эса велосипедда рўпарасидан чиқиб қолди.

Бир-бирларига яқин келгач, Митька тўхтади:

— Ия! Тўхта! Кимсан?

— Зинаман... Никулина,— жавоб берди қиз нафаси ичига тушиб. У аъзойи бадани жимирлашиб, боши эса, аксинча, қизиб, сочига ўт кетгандек бўлди.

Митька велосипедини дарахтга тиради.

— Нега тўхтадинг... Йўлингдан қолма...— илтижо қилгандек деди Зина бўшашиб.

Митька мийиғида кулиб қўя қолди.

— Қара-я... Катта бўлиб кетибсан...— деди у. Митька қизнинг даҳанидан тутиб, сал кўтарди-да, ўпди...

...Зинанинг ҳаммадан яширган бахти узоқ давом этмади. Орадан бир-икки ой ўтгач, Митька борган сайин белгиланган жойга кам келадиган бўлди. Зина ўзини қўйярга жой тополмай қолди. Бунинг устига отаси Митька ҳақида сезиб қолибди.

Зина ҳомиладорлигини айтганидан кейин Митька бутунлай келмай қўйди...

— Бу қандоқ бўлди-а, Зинушка?— Клашка синглизининг бошини силади.— Сени бундай... ким ўзи? Ифлос экан бу Митьканг. Кўздан қочирибман-да, афсус!

— К-керакмас...— бош чайқади Зина.— Ҳеч ким билмасин уни. Мен эса бу шармандалиқдан қочиб кета қоламан.

— Ундай дема, Зина! Икки кишилашиб катта қилиб оламиз болани.

— Йўқ, йўқ...

Зина опасининг насиҳатларига қулоқ солмай, район марказига кетди ва у ерда редакцияга корректор бўлиб ишга кирди.

Опа-сингил отасига қўлдан келганича қарашиб турди,— Зина ҳар ой пул юборар, Клавдия эса ҳар куз меҳнат кунига олган буғдой ва сабзавотни отаси билан деярли тенг бўлишиб оларди. Шунга қарамай Антип тўсатдан қизларини судга берди. Буни колхозчиларга шундай таърифлади:

— Нега ихтиёри билан бермас экан? Беради-ю, эсидан чиқади кетади. Аммо сен мажбуран битта туг-

мамни олиб кўр-чи. — Шундай деркан Антип, дарҳол ҳақ қат, чўнтагидан тугма олди. — Ўзи кераксиз нарса-ю, нега энди тортиб олишаркан, деб алам қилади. Ачинаман. Ўла-ўлгунча эсимдан чиқмайди. Ана шундоқ! У ярамаслардан мажбур қилиб олишсин... таҳқирланган ота ҳаққини.

Шу жойга келганда «таҳқирланган ота» чучварани хом санаб қолди. Суд орқали опа-сингил Никулиналардан, улар ихтиёрий суратда бераётгандан кўра икки ҳисса кам нафақа ундириб беришди. Аламига чидолмаган Антип, дуч келганга қизлари судни қўлга олганини, шу сабабдан суд ота бечорага арзимаган нафақа кесиб берганини айтарди...

Кўп ўтмай Зелений Долда, Зина Никулина ўғил кўрибди, деган овоза тарқалди. Бунни эшитган Антип ҳанг-манг бўлиб қолди. Фақат эртасига:

— Ҳи-ҳи... ана холос, ана бу — трансляция, — деб ҳиҳилаб кулди. — Хўш, мен нима деб эдим? Ҳар бир жонворнинг ўз овчиси бўлади. Овчи — шоввоз, хотинхалажга ишқибоз. Дарвоза очиқ бўлгач, тиланчи кириб келаверади-да. Илгарилари дарвоза кундузи ҳам қулфлоглиқ бўларди, энди бўлса ярим кечада ҳам ланг очиқ. Маълум гап, эндиликда ҳаммаси бўлакча.

Буларнинг бари Смирнов редактор бўлиб келгунга қадар ўтиб кетган. Аммо Петр Иванович буларнинг баридан хабардор бўлгани учун ҳозир Антипнинг бетига қарагиси келмай терс ўгирилиб турарди.

— Петруха, айтиб қўй унга — бир-икки танга юбориб турсин у ноинсоф, — деди Антип Смирновни ўз ҳолига қўймай.

— Онагинанг нега туғди экана-а, сени? — деди Захар Большаков қўрада сандироқлаб юрган ориқ сизирлардан маъюс нигоҳини узиб.

— Хотин киши туғаётганда кўзи шифтда бўларкан, — дарҳол жавоб берди Антип, — аммо ўшаниям кўрмас экан. Дунёга ким келаётганини қаёқдан билсин!

— Туфе! — ортиқ тоқат қилолмай тупурди Анисим бобо ва ҳассасини қорга чуқур ботира-ботира нари кетди. Ўгирилиб қаради-да, Смирновга қичқирди: — Нонушта қилгани кел.

Шу маҳал Устин Морозов қўрага келиб қолди. У ҳамма вақтдагидан ҳам қовоғи солиқроқ, худди ички-

ликдан кўпчиб кетгандай, кийимлари гижим эди. Яқин келгач, индамайгина қадоқ қўлини Большаковга ва Петр Ивановичга чўзди-да:

— Ҳа, яна ўлдими? — деб сўради бўғиқ овоз билан.

— Бу кеча, кампиригининг тили билан айтганда, худо сақлади, — деди раис. — Сенга нима бўлди? Ухламадингми?

— Ухладимми-йўқми, ўзим ҳам билмайман, — хўрсинди Устин. — Кечаси икки марга келиб кетдим. Ташвиш еб юборди. Ҳай, кетдим, ноғушта қилиб келай. Ҳали ноғушта қилганим йўқ.

— Бўпти. Кейин идорага кел.

Большаков билан Смирнов ҳам, Антипни ёлғиз қолдириб қўрадан чиқиб кетишди.

Йўл-йўлакай Смирнов, совуқдан кўкариб кетган, чўккан ёноғини ишқаларкан, деди:

— Ғалати одам...

— Никулинни айтяпсанми? — сўради Большаков.

— У билан учрашганингдан кейин таъбинг чиндан ҳам хира бўлади.

— Бир вақтлар асаларичи бўлиб ишлаган эди колхозимизда. Ишонасанми, меҳнат кунига асал берсак, колхозчилар олишмасди. Бозорга чиқариб сотишга мажбур бўлардик, — деди раис.

— Ҳайронман, шундай одам билан қандай қилиб муроса қиласизлар-а?

— Нима ҳам қилардик! — деди Большаков. Кейин одимини бир оз секинлатиб, оҳиста қўшиб қўйди: — Жаннатда эмас, ер юзида яшаймиз-да, Петр Иванович.

— Ер атрофида космик кемалар учиб юрган бир замон бўлса. Бу ерда эса Антипдай одам...

— Қийёслайман десанг, жуда эриш албатта... — деди Захар ўйчан. Кейин сўради: — Менга шуни айт-чи, Петр Иванович, халқ жасорати деб нимага айтамыз?

— Нима, нима дединг? — ҳайрон бўлиб деди Смирнов. — Нимани айтяпсан?

— Ўзим... шундоқ.

Улар йўлда давом этишди. Йўл-йўлакай одамлар дуч келар, саломлашар ва яна ўз ишларига шошилар эдилар. Ирина Шатрова югургилаб бузоқхонага ўтиб кетди. Филимон Колесников устахонаси томон хаёлчан борарди. Гараж тарафдан Сергеев қўл силкиди ва яна

капоти очиқ автомашинаси моторига оёғигача кириб кетгудек энгашди.

Клуб томига ўрнатилган кучли радио динамикдан бутун қишлоққа музика тараларди, диктор эса: «На-фас олинг. Бошладик: Б-бир, икки-и...» деб команда бераётганди. Радиодан эрталабки гимнастика машқи берилмоқда эди.

Шунда Захар тўсатдан яқин-яқинларгача ҳам бу кўчалар музикадан эмас, Филька Меньшиковнинг мас-тона ҳайқириқларидан ларзага келганини эслади. Ахир у кун кечагина бу кўчаларда хўжайин бўлиб кезмасмиди? Ахир уни, Захарни, Демид Меньшиков оёғидан отга боғлаб худди шу кўчада судратмаган-миди?

Қишлоқнинг ўзи-чи — бундай чирой очганига кўп бўлди-ми? Соҳил бўйлаб яккам-дуккам қад кўтарган пастқам, қинғир-қийшиқ кулбалар қаёққа кетди? То-мини кўм-кўк шувоқ босиб ётадиган қинғир темирчи-лик устахонаси нега кўринмайди? Клубга мослаб жиҳозланган деразалари кичкина, вақт ўтиши билан қорайиб кетган, бесўнадай собиқ черков биноси қаёқ-да қолди?

Кўпинча Большаков ўзини узоқ вақт қаёқлардадир юриб, энди тўсатдан қайтиб келиб, қишлоқни ҳайрат билан томоша қилаётган одамдек ҳис қиларди. Эгри-бугри кўчалар қачон тўғри бўлиб, кенгайиб қолдий-кин? Манави қатор-қатор молхоналар, механика уста-хонасининг баҳайбат ғиштин биноси, ҳашаматли клуб қачон қад кўтарди экан?

Баъзида эса, Марья қоясидан туриб шу манзарани кузатар экан, Захар (вақти-вақти билан ўша ёққа чи-қишни ёқтирарди) шунчалар қийинчиликлар ва етиш-мовчиликлар билан яшаб, буларни қандай қилиб қур-дик экан, дея ҳайрон қоларди. Бу қийинчилик ва етиш-мовчиликлар уруш йиллари ва тинчлик чоғида ҳам қанча кўп бўлганини Захар биларди-ку ахир. Бир те-шикни амаллаб беркитишса, бошқа жойдан теши-ларди...

Шундай пайтларда Захарнинг ичидан аллақандай бир илиқлик тошарди-да, бутун борлигини қамраб олар, юрагини юмшатар, содда, оддий инсоний ифти-хор билан миясини оҳиста тўлқинлантирар эди. Уй-ха-ёллар ўз-ўзидан пайдо бўларди. Келажак авлод йигир-

манчи асрда уруш бўлганини, терлама, вайроналик ва очарчилик ҳукм сурганини унутмайди. Силла қуригунча фидокорона меҳнат қилинадию, яна уруш. Гўзаллик, фаровонлик, келажак авлоднинг бахт-саодати учун яна меҳнат. Шуларни ёддан чиқармайдилар, йигирманчи аср кишиси шарафига буюк ҳайкал қўядилар. Бу ҳайкал қандай бўлишини ким билади дейсиз? Балки бу ҳайкалда гўлабирдан келган, муштлири қадоқ тошдек оғир, бақувват эркак тасвирланар. Ёинки гўё тошга қўл теккизсанг, баданининг илиқлиги сезиладигандай туюладиган нозик ва нафис аёл тасвирланар. Аммо унга қўл теккизгани ҳеч кимса ботинмайди, ҳамма аёлнинг эҳтиросли ва гўзал чеҳрасига маҳлиё бўлиб қарайди...

— Ҳар ҳолда Захар Захарович, бояги гапинг билан нима демоқчи эдинг? — Смирновнинг овози эшитилди.

— Қайси гапим? — Захар ўзига келиб тўхтади.

— Халқ жасорати ҳақида.

— Ҳа-а... — Захар йўлида давом этди. — Ҳув анови водопровод минорасини кўряпсанми?

— Хўш, нима бўпти? — тушунмади Смирнов.

— Қизиқ гап-да. Бир тарафда, колхозда сигирлар очидан ўлаяпти. Иккинчи томонда эса — колхозчилар хонадонига водопровод олиб киряпмиз.

Смирнов гап нима ҳақда кетаётганини тушунишга уриниб, қошини чимирди. Большаков эса:

— Антип масаласи ҳам шундай, — деди. — Ер юзида ҳали ҳар хил хор-хас тўлиб ётибди. Ер юзи катта, хилват бурчаклари кўп. Уни супуриб тозалаб олиш осон эмас.

11 боб

Смирновнинг районда иккинчи йил ишлаши эди. Бунгача у армияда хизмат қилганди. Ватан уруши бошланганида гўр лейтенант эди, — эндигина пиёдалар ўқув юртини тамомлаганди, — уруш охирида эса полк командири, Совет Иттифоқининг деярли барча орденлари билан тақдирланган, полковник унвонида эди. Урушнинг сўнгги отишмалари тинган чоқда Петр Иванович ҳали ўттизга ҳам кирмаган эди.

— Ажойиб калланг бор-да!— дейишарди офицерлар ҳар гал Смирновга бирор унвон берилганда ёки яна орден олганида.— Наполеон бўлиб кет-е!

Рейхстагнинг ўқлардан илма-тешик бўлиб кетган кулранг устунни ёшида дўстларидан бири уни қучди-да, қулоғига гўлдиради:

— Яна ярим йил жанг қилсак — генерал бўлардинг-да, шайтон.

Аммо ўт-олов гуриллаган, қон дарё бўлиб оққан ўша йиларда унинг ҳарбий мартабаси ошиб бориши фавқулодда ҳол эмас эди. Аммо у мукофотларни ўйла-мас, уларга аҳамият бермас эди.

Кунлардан бир кун медсанбатдаги хирург аёл Смирновнинг ғалвир бўлиб кетган ўнг қўлини кесмоқчи бўлиб, унинг кўнглини кўтариш ниятида: «Табриклиман, майор. Штабдан хабар қилишларича сизни орденга...» дейиши билан Смирнов, оғриқ азобини енгиб, жон ҳолатда:

— Орденингиз ордона қолсин! Ордени бошимга ураманми? Менга қўл керак! Қўлимни сақлаб қолин! Мени қўл билан тақдирланг!— деб қичқирган унинг гапини бўлиб.— Сўнг шалвайиб осилиб ётган ярадор қўлини бир амаллаб кўтарди-да, мушт тугди.— Бу қўл билан ҳали отишим керак... шу ерда, мана шу қишлоқ-да... севгимни, отамни, онамни қандай бўғишган бўлишса... мен ҳам душманни мана шундай бўғишим керак...

Кейин у ҳушидан кетганди.

Хирург аёл, Петр Ивановичнинг ҳозирги хотини лол бўлиб турди-турди-да: «Агар қўлини сақлаб қолол-масам — яхшиси ўзимни отиб ташлайман», — деди.— «Вера Михайловна, бунинг имкони йўқ, — деди врачлардан бири.— Бу қўл эмас, шакли холос. Шундоққи-на терига илиниб турибди... Кесиб ташлашдан бўлак илож йўқ», — «Жонсиз қўлнинг кўтарилганини, соғ қўлдай мушт тугилганини ҳеч кўрганмисиз?» — «Кўрганман, сиз ҳам кўргансиз... ўлим олдидаги талваса бу...» — «Ўлаётган одам бўлганда эди, шундай дердик... У ҳушидан кетди, холос. Операцияга тайёрланг...»

Операция тўрт соатча давом этди. Сўнгра Вера Михайловна палаткадан чиқди-да, Усть-Каменка қишлоғи харобалари оралаб кетди. Немислар чекинаётиб бу

қишлоққа ўт қўйганди. Энди бўлса харобалар орасида печкаларнинг мўриконларигина қўққайиб турарди. Омон қолган одамлар майор Смирновнинг шу қишлоқлик эканини, немислар Смирновнинг ота-онасини отиб ташлаганини айтишди.

Очликдан ранги сарғайиб, соқоли патак бўлиб кетган чол:

— Петруха уларнинг яккаю ягона ўғли,— деди Вера Михайловнага. У қишлоқнинг илгариги шинам ва серсоя кўчаси бўлган ерда қўлтиқтаёғига суяниб, шошилмай, тўхтаб-тўхтаб, худди тепаликка чиқаётгандек ҳарсиллаб гапирарди.— Ундан хат келганда бутун қишлоқ тўпланиб ўқирдик: лейтенант Петюха ротага командирлик қилаётган экан, деб хурсанд бўлардик... Лейтенант ота-онасига тез-тез хат ёзиб турарди, айниқса, Полинкага. Ажойиб қиз эди. Полинка хат олган куни, у ҳув анави тепаликларга чиқиб кетарди— ҳув ана тепаликларимизнинг баландлиги, текислигини кўр. Бизда ўрмон йўқ, аммо тепалик кўп. Тепаликда туриб ашула айтарди... Хат олганини ҳамма шундан биларди. Баримиз Смирновларникига югурамиз. Полюшка тўйиб ашула айтиб қайтишини кутамиз. Полюшка қайтиб келиб, хатни бошидан-оёғигача ўқиб берарди. Муҳаббат ҳақидаги жойидан тортиб, уруш ҳақида ёган жойларигача бошдан-оёқ ўқиб берарди... Кейин йиғига тушарди. Буни қарангки, боягина ашула айтиб юрган одам, энди йиғидан ўзини тиёлмасди. Ажойиб эди... Петюха бўлса ҳарбий мактабни тамомлаб келиб унга уйланмоқчи эди. Лекин қайтиб келишга улгурмади. Уйланиш ўрнига — фронтга жўнади. Ҳа-а... Кейин немислар келишди, хат тўхтади-қолди. Қишлоғимизда қорачадан келган, қилни қирқ ёрадиган ярамас бир оқсоқол пайдо бўлди. Бу ерлик эмас. Бундоғ бадкирдор кимса шу чоққача қаёқларда юрган экан-а? Бунақалар қамоқда бўларди холос. Таҳқирламаган, қийнамаган одами қолмади. Ҳамманинг бошига чиқиб олди. Полинка бўлса ортиқ қўшиқ айтмай қўйди. Оқсоқол унинг қўшиқларидан хабар топиб қолибди, бир куни обориб қамаб ҳам қўйди. Роса бир ҳафта шўрлик қизни овқат бермай қийнади. Кейин гавжум кўчага олиб чиқиб қўйди-да: «Герман қўшинлари Москвани эгаллади. Суюнчисига ашула айт, нон бераман», деди. Қиз ашула бошлади...

— Ёлғон!— деб қичқириб юборди бирдан Вера Михайловна.— Кейин ўзини тутиб олиб деди:— Кечир ота, ишонмайман шундай қилганига...

— Ҳечқиси йўқ...— деди чол бош ирғаб.— Ашула айтди. Мен қўшиқни билмайман. У бўлса: бепоён ватаним бор, деб ашула айтди. Одамлар унга жўр бўлишди... Аммо мен айтмадим, ашула билмайман дедим... Оқсоқол нима қилди дегин... тўппоңчасини қинидан сугурса бўладими? Шу пайт граната гумбурлаб қолди. Граната Левонтий қийшиқнинг бошини еди. Шунақа хушчақчақ, хушфеъл одам эди у. Куркани, ҳар хил паррандаларни, ароқни яхши кўрарди. Урушгача донғи кетган паррандачилик фабрикамиз бўларди, Левонтий бошқарарди уни. Ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам айтай, ҳар битта товуқни танирди. Немислар товуқларни еб тамомлашди, Левонтийнинг ҳам бошига етишди.. Граната Катька Самохинанинг қўлини узиб кетди эртасига оламдан ўтди. Полюшкага бўлса кўп зарар етмади, сочини узиб кетди, холос... Оқсоқол бўлса сўкиниб, тўппоңчасидан ота бошлади. Ҳамма тумтарақай бўлди, жойинг жаннатда бўлгур кампирим улгурмай қолди. Тиз чўкиб чўқина кетди. «Сен кетавер, чол,— деди менга,— худо паноҳида асрасин, шайтон темир бармоғини кўкрагимга нуқди». Қарасам, дарҳақиқат. кўксида қора доғ ёйилиб борапти... Маҳкам ёпишдим кампиримга — қаёқда, кўтаролмадим. Ўзимни ерга ташладим-да, оқсоқол отишни тўхтатгунча ёнида ётавердим. Оқсоқол ота-ота ҳолдан тойиб, ароқ ўрлик қилгани уйга кириб кетди...

Чол жимиб қолди ва бир оз дам олгач, гапини давом эттирди:

— Немислар қўл остида, оқсоқол қўл ости шу алфозда яшадик. Кейин ўзимизникилар кела бошладди. Кунлардан бир кун, ярим кечада бир яхши одам деразамизни тақиллатди. «Отахон, мендан қўрқманг, мен Қизил Армия сержанти, разведкачиман Фамилиям Федька Морозов. Полина Одинцова қаерда туғарди?»— деб сўради. «О, худойим-ей, қаерда бўларди, шу ерда»,— дедим. Уша Полюшка дегани... Набирам да, ахир. Боя айтувдимми? Йўқми? Мен бўлсам, айтувдим деб ўтирибман... Ҳа, набирам... «Кўчада кўринди дегунча отиб ташлайман», деган эди оқсоқол. Шўрлик қиз ёндаги хонадан югургилаб чиқди. «Одинцова мен

бўламан, нима эди?» — «Танишингиз Петр Иванович Смирнов йўл-йўлакай Усть-Каменкага кириб, сизга салом деб қўйишни илтимос қилувди. Биз у билан бир дивизияда хизмат қиламиз. Яқинда қишлоқни ишғол қилишга киришамиз...» Набирам оҳ тортиб юборди ва йигитни ёндаги хонага бошлаб кириб кетди..

Чол шундай оғир нафас олардики, гўё кўкраги илма-тешик қилиб юборилган-у, ҳар бир тешиқдан гий-қиллаб, пишиллаб ҳаво чиқаётгандай эди. Чол бир оз нафасини ростлаб олгач, ҳикоясини давом эттирди:

— Йигит бизникида икки кун турди. Тайин гап, фақат салом айтиб қўйиш учун келмаган эди. Кундузи чордоққа чиқиб, атрофни кузатиб ётарди. Кечаси эса ғойиб бўларди. У қайтгунча, кампир икковимиз хавотир олиб ўтирардик... Саҳарда соғ-саломат келиб қоларди... Учинчи кеча қайтиб кетишга отланди. Иши ўнгидан келмади. Қишлоқ чеккасида қўлга тушиб қолибди. Икки кундан кейин эса ўласи қилиб калтакланган, қонга беланган йигитни отишга олиб кетишди. Қизил разведкачининг қатл этилишини томоша қилинглар, дегандай ҳаммамизни ҳайдаб чиқишди. Қараб турибману танимайман: афт-башарасини кўриб бўлмайди — қип-қизил гўшт. Лаънатилар ёмон азоб беришибди. Отишдию чуқурга итқитишди. Ҳув ана ўша чуқур, ҳалигача кўмилмаган...

Вера Михайловна ўнг тарафга қаради. Кўча бошида солдатлар чуқурдан ўликларни олиб, тобутга солишар ва қабристонга элтишарди.

— Бугун эрталаб Полюшкани кўрай деб чуқур тепасига борувдим. Аммо сассиққа чидолмадим, нафасим тиқилиб қолди... — деб яна гап бошлади чол. — Федька кетган куннинг эртасига Полюшкани қамашди. Петюхага бериб қўясан, деб хат бериб эди-да, Федорга. Буни қара, бу хат берса, у ҳам олибди-да. Шу хатни бермаса бўларди. Шу хат оқсоқолнинг қўлига тушиб қолибди. Кейин Смирновларнинг икковини, Петюханинг отасини ҳам, онасини ҳам олиб кетишди...

Чол жим бўлиб қолди, алланималарни ўйлади, бошини чайқади:

— Полинканинг севган йигити Қизил Армия командири эканини хатдан билишдим, ё бўлмаса ўша Федор қийноқларга бардош беролмай айтиб қўйдими, билмадим. Аммо... Федор айтмаган бўлиши керак.

Ўтюррак, хушчақчақ йигит эди, айтмаган бўлса керак... Петюха Смирновнинг отаси билан онасини ҳам олиб кетишганини айтувдим-а?

— Айтувдингиз...

— Кўряпанми, дарров эсимдан чиқади... Шўрликларни не кўйларга солишмади дейсан. Чол бардош берди, Полюшкам ҳам чидади. Кампир эса беш кеча муттасил фарёд чекди... Кейин униям чуқур томон ҳайдаб кетишди. Шўрликни отиб ўлдиришмади, баттоллар, найза санчиб ўлдиришди... Петюханинг отаси десанг, нуқул кампирининг олдини тўсади. Унга ясси найзани санчишди, чол бўлса тураверди... Яна санчишди, у бўлса йиқилмади. Ахийри йиқилди... У йиқилгандан кейин немислар Полинка ёнига боришди. Қўли боғлиқ, кўйлаги йиртиқ, кичкинагина кўкраги очиқ. Қимтинибгина турибди, найзадан қўрқиб эмас, бадани очиқлигидан уяляпти, тисланыпти. Мана бундай... Қўли орқасига боғлиқ девдим-а?.. Айтдим... унга найза санчмоққа шайланишиб ҳам эди, бирдан ингичка овозда ашула бошлади. «Бепоен менинг Ватаним, — деб куйлай бошлади, — одам эркин нафас олади...» Шунда оқсоқол қора кўзлари билан еб юборгудек тикилди, худди қашқирдай Полинага ташланди, икки қўллаб бўғзини чангаллади... Бу қўшиқни кўп эшитганман, яхши қўшиқ, лекин сўзи ёдимда қолмаган, ашула айтиб юрмаганман-да. «Эркин нафас олади деяпанми? — ўшқирди оқсоқол. — Нафас олавер, олавер, итвачча...» Жон ҳолатда бир нима деб қичқириб, оломон ичидан чиқибману ўзимни унга, Полинкага отибман... Ортиқ ҳеч нимани билмайман.

Чол оғир хўрсиниб қўйди, соқолининг учи билан кўз ёшини артди-да:

— Уша куни шўрлик қизни бўғиб ўлдирди оқсоқол... Шалвираб тушгандан кейин чуқурга итқитди, ёнидаги немиснинг милтигини олиб, чуқурга қайтақайта ўқ узди... Полюшкага отди. Ҳа, оқсоқол ана шунақа эди... Оти Сидор Фомичев, деб айтдимми? Йўқми? Ҳа, шунақа...

Чол яна бир хўрсинди, кўзини яна артди ва ҳикоясини тугаллади:

— Буни менга кейинчалик, уйда ўлиқдай ётганимда одамлар гапириб беришди. Оломон орасини ёриб чиққанымда немис мени қўндоқ билан туширганини-

ям, бошқасиниям... Кейин қишлоққа келган разведкачиларгаям, немислар билан жонимизни аямай жанг қилганимизни ўшалар сўзлаб беришди... Петюшка буларни билмагани яхши дейман ўзимча... Ўзини эҳтиёт қилмаса, ўққа учиш ҳеч гап эмас! Ҳа... ҳушсиз ётдим... Жанг бошланиши билан хотин-халажларга: «Худо ҳаққи, оқсоқол Фомичевни тутинглар...» деб тайинладим... Қаёқда! Немислардан бурун жуфтакни ростлаганмиш... Шундоқ қилиб қўлдан чиқариб юбордик. Хотин-халажнинг қўлидан нима келарди... Энди мен Петюхани қидириб юрибман. Ярадор дейишди уни. Мана, сен доктор ё ҳамшира бўлсанг керак — қон билан касалхона ҳиди келади сендан. Маслаҳат беролмайсанми, Петюхани қаердан изласам бўлади? Кўргим келади уни...

— Уни кўриш мумкин эмас. Беҳуш ётибди. Ҳозир уни фронт орқасига, госпиталга олиб кетишади.

— Майли, майли, олиб кетинглар... Ишқилиб давола уни! Полюшкани энди даволаб бўлмайди. Хат келганида қиз доим тепаликка чиқиб, ашула айтганини сўзлаб бер Петюхага. Қизнинг қандай ашула айтганини Петюхага ўзим айтиб берай, деб яшадим шу кунгача. Ҳа, мана ўзинг мумкин эмас деяпсан. Бўлмасам, ўзинг сўзлаб бер. Мен энди бориб жон бераман. Немис қўндоғ билан уриб дабдала қилди, бир нима узилиб кетган ичимда... Хўп, хайр...

Вера Михайловна чолнинг ҳикоясини тинглар, ўзлари ёнида турган мўъжазгина уйнинг тутаётган харобасига таажжубланиб боқар эди. Бутун бир уйдан фақат бир деворигина бутун қолганди. Бу девор ўқ ва снаряд парчаларидан ғалвир бўлиб кетганди. Деворда ғилофи қора думалоқ, кафгири оғир қадимий соат осиглиқ эди. Соат юриб турарди! Кафгир салмоқ билан бориб-келиб, дақиқа кетидан дақиқаларни санар эди.

Бу мўъжиза эди. Бирон ўқ ҳам, бирон снаряд парчаси ҳам тегмаганига ақл бовар қимасди...

Чол ҳам аввал уй харобасига, кейин Вера Михайловнага қаради-да, деди:

— Нимага ҳайрон бўласиз? Соатнинг вазифаси вақтни кўрсатиш экан, ана, кўрсатиб турибди. Вақтни тўхтатиб бўлармишми? Тўхтатиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам соат юриб турибди. Бу уй Смирновларники эди — боя айтдимми, айтмадимми? Соат ҳам ўшаларники...

Вера Михайловна девор тагига борди, эҳтиёт билан соатни олди ва ётоғига олиб кетди.

...Петр Иванович соғайиб, ўз қисмига қайтганидан кейин Вера Михайловна шуларнинг барини унга сўзлаб берди.

— Раҳмат, — шивирлади у. — Баъзи тафсилотлардан беҳабар эдим. Соатга келсак... Илтимос қиламан, сақлаб қўйинг. Бутун... бор-будимдан ёлғиз шу қолибди...

Шундан кейин у газабига газаб қўшилиб яна бир неча ой жанг қилди. Мукофотларга, у аввалгидай бепарво қарар, орден ва медалларни урушдан кейин ҳисоблаймиз, дея Вера Михайловнага ҳазиллашиб қўярди. Аммо унга подполковник унвони берилиб, полкка командир қилиб тайинлашганларида эса қувониб, хурсанд бўлди. Йўқ, бу шуҳратпарастлик ҳисси эмасди. Шунчаки у ўзини кучлироқ ҳис этди. Назарида мушти залварлироқ бўлди, борди-ю, энди бир урса, дабдала қилиб юборадигандай эди.

Уруш тугагандан кейин у Вера Михайловнага деди:

— Энди — академияга қираман. Жоним омон экан, армия сафида бўламан... қизлар қўшиғини бемалол йитиб юриши учун...

— Тўғри келмайди... Сенинг танангни ўзимникидан ҳам яхши биламан. Уқ тегиб ғалвир бўлиб кетган, чатилмаган жойи йўқ. Жароҳатларингни ямашга бир километр иш сарф қилгандирман.

— Зарари йўқ. Зарурат бўлса — даволашар.

— Овора бўлма, Петр Иванович, қабул қилишмайди. Мана бу осколкани мен юрагингнинг шундоққина ёнидан олганман. Ҳазил гап эмас бу.

— Ҳечқиси йўқ. Академияга қабул қилишса бўлгани. Қабул қилишлари керак. Ишқал қилишса, Сталингача бораман... Лекин бунга зарурат бўлмас, деб ўйлайман. Юрагим эса, эски тракторга қўйилган янги мотордай. Ахир энг муҳими юз ямоқ кабинада эмас, моторда-ку.

Аммо Ғалаба паради чоғида у, полковник Смирнов, Мавзолей ёнидан ўтаётганида, бирдан юраги тез-тез уриб, санчди, бир лаҳза тўхтаб қолгандай бўлди — кейин яна бир текис, секин ура бошлади.

Бутун уруш йиллари мобайнида ҳордиқсиз ишла-

ган солдат юраги, эндиликда, галабага эришганда, биринчи бор потекис ура бошлади. Бу яхшиликка олиб бормаслигини Смирнов тушунди, ammo чўчимади: душманнинг қора байроқлари ерга, голиблар пойига ташланган эди. Агар юрак бундан олдинроқ панд берса, даҳшат бўларди.

Ҳар қалай уни академияга қабул қилмадилар.

— Ҳай, нима ҳам дердим, академиясиз хизмат қилаверамиз-да,— деди Смирнов афсус билан Вера Михайловнага.— Бундан буён шахсий доктор зарур эканда, менга, а?

— Аллақачондан бери сенинг шахсий докторингман-ку.

Орадан бир ой ўтгач, Смирнов билан Вера Михайловна турмуш қуришди.

Петр Ивановичнинг энди Сибирда хизмат қилишига тўғри келди. У тинчлик даврида ҳам худди уруш чоғидагидек хизмат қиларди. Эрталаб соат бешда турар, ўн иккида ётарди. Баъзан умуман ётмасди кунлаб, ҳатто ҳафталаб машқларда қолиб кетарди.

— Петя, борган сари юрагингнинг мазаси кетяпти. Истеъфога чиқиб қўя қол,— дерди хотини неча марта лаб.

Аҳволи пачавалигини унинг ўзи ҳам сезарди. Лекин у одатдагидай:

— Ҳечқиси йўқ. Тинчлик вақти-ку, ахир,— деб қўярди.

— Нима фарқи бор? Сен учун бирдай, уруш вақтидагидай.

— Узоққа бормаслигимга ўзимнинг ҳам кўзим этиб турибди, бу тайин гап. Ammo танимда жоним бор экан, қизлар бамайлихотир кўшиғини куйлаб юриши учун имкони борича кўпроқ солдат тайёрлашим керак. Энди тушундингми? Шуни била туриб, истеъфого... чиқолмайман.

— Бошқалар ўргатади, Петя.

— Бошқалар? Ҳамманинг ҳам... қайлиғини гирибонидан гиппа бўғишмаган. Мени кечир, сени яхши кўраман, ўзинг биласан, ammo... Полинкани унутолмайман. Бу энди муҳаббат эмас, балки, қандайдир ундан ҳам юксакроқ бир нима, тушунтириб беролмайман... Бошқаларнинг ота-онасини қийнашмаган, найза билан

тилка-пора қилишмаган. Менинг ўрнимни эгаллайдиган кимсага... шулар етишмаслиги мумкин. Тушуняпсанми, Вера? Сен буни тушунишинг керак...

Вера Михайловна буни тушунарди, аммо Петр Ивановичнинг юраги борган сайин тез-тез ўйнайдиган бўлиб қолганди. Гоҳо юраги чангаллаб, уни ҳатто мурдадек ётқизиб қўярди. Петр Иванович, аввалига, имкони борида буни яшириб юрди. Кейин, врачларнинг ман қилишига қарамай, мудофаа министрининг шахсан ўзидан армияда хизмат қилишига рухсат олди. Рухсат олиш ақл бовар қилмайдиган иш эди, аммо у бунга муваффақ бўлди-ю, шу билан бирга Сибирнинг узоқ районларидан бирига ҳарбий комиссар қилиб тайинланди...

Фақат 1959 йил баҳорида врачлар гап ҳаёт-мамог ҳақида бораётганини, юракка тушадиган заррача оғирлик, уни ҳалокатга маҳкум этишини қатъий айтганларидан сўнггина у истеъфога чиқди.

Кейин хотинидан сўради:

— Паймонам тўлиб қолганини биламан. Қанча умрим қолганини врачлар айтишмайди. Сен ҳам врачсан. Бунинг устига хотинимсан. Сендан бу тўғрида ҳеч қачон сўрамаганман. Энди сўрайман — айт-чи, қанча яшайман?

Вера Михайловна йиғлаб юборди.

— Қанча?— оқариб-бўзариб сўради Петр Иванович.

— Ҳозиргидек яшайдиган бўлсанг... ростини айтсам... ҳар дақиқа фалокат юз бериши мумкин. Аммо ўзингни эҳтиёт қиладиган бўлсанг, ишни ташласанг — яна икки... ёки уч йил яшашинг мумкин...

— Ҳм.. шундан ортиқ эмасми?

— Осколка қиларини қилган, — деди Вера Михайловна, саволга жавоб бермай.

Петр Иванович яна:

— Ҳм, — деб қўйди-да, қўлини кўксига қўйиб, юрак уришини тинглади. Юраги ҳеч нима бўлмагандай, бир маромда осойишта уриб турарди. У мийиғида кулиб қўйди. — Кўрдингми, бор-йўғи етти юз кунлик умрим қолганини эшитганимдаям заррача ҳаяжонланмадим. Етти юз кун. Энг кўпи билан минг кун. Кўрпсанми, ҳатто димоғим чоғ. Шундай экан, демак, ҳаммангиз янглишасиз. Мен кўпроқ яшайман. Уму-

ман, кел, жанубга бориб, умримизда бир бор ҳузур қилиб дам олиб келайлик.

Улар икки ярим ой Қора денгиз соҳилида дам олишди, денгизда чўмилишди, йўл-йўл соябон тагида, илиқ қум устида юмалаб ётишди. Дастлабки ойда Петр Иванович индамади, уззукун шахмат сурди, эриниб журналларни варақлаб, кун ўтказди. Иккинчи ой охирлаганда денгизга ва чарақлаб турган қуёшга чумчуққа мўлтайган мушукдек қаради. Учинчи ойнинг бошида эса ахийри сўради:

— Тавба... Бу ерда бекорчиликдан зерикиб ўлмаган кимса борми ўзи?

Бир ҳафтадан кейин улар Усть-Каменкага боришди. Қишлоқдагилар билан гаплашишди, ота-онасининг қабрини зиёрат қилишди. Петр Иванович Полинка билан унинг бобоси қабри ёнига қайин кўчати ўтказди, қабр теграсини ўраб турган панжарани бўяди. Шундан кейин:

— Бу ерда юрагим сиқилиб кетяпти. Кел, Сибиримизга жўнайлик, — деди.

Сибирга қайтишди, қишда, ноябрда эса Вера Михайловнанинг кекса ота-онасини чақиртириб олишди. Петр Иванович, умри бино бўлиб, китоб ўқимаган одамдай, китоб ўқишга берилиб кетди. Лекин орадан бир-бир ярим ой ўтгач, ўқиб тугатилмаган гоҳ у, гоҳ бу китобни диванга отқилайдиган бўлди. У китобни улоқтирарди-да, худди қафасга тушган йиртқичдай, хонада у ёқдан-бу ёққа юрарди.

Вера Михайловна поликлиникадан ишдан қайтганида, кўпинча уни шу алфозда кўриб, оғир хўрсинарди.

— Ҳа, нега хўрсинасан? Мента ачинаяпсанми? Сенга яхши-ку...

— Петенька, кўп хафа бўлаверма, жоним...

— Э-э ..

Уйнинг у бошидан бу бошига юриш кўпинча ҳушдан кетиш билан яқунланарди.

Кунлардан бир кун ана шундай воқеалардан кейин ҳушига келгач, Петр Иванович:

— Гап шу... — деди. — Қолган минг кунлик умримнинг юз эллик кунини ўтказдим. Бенаф кетди. Ортиқ бундай бўлиши мумкин эмас.

Вера Михайловна яна кийимларини чамадонга жойлашга мажбур бўлди.

Бу гал йўллари унча олис эмасди — тайга ичкари-сидаги Озерки қишлоғига боришди. Бу ерда Петр Иванович ҳарбий округ сиёсий бошқармаси бошлиғи ёрдамида Озерки район газетасига муҳаррир қилиб тайинланди. Вера Михайловнанинг бирорта енгилроқ иш топиш, ҳеч бўлмаса кутубхоначиликни олиш ҳақидаги илтимослари, ялиниб-ёлворислари бекор кетди.

Полковник Смирнов Сибирга нотинч ҳарбий хизмати туфайли келиб қолган бўлса, истеъфодаги полковник сифатида Озерки қишлоғига бежиз келган эмас. Сибирга келган илк кунларидеҳ Петр Иванович, Зелений Дол деган аҳоли яшайдиган пунктни харитадан излаб топди. Унинг қўл остида ишлаган жасур разведкачи Федор Морозов шу ерлик эди. Зелений Долнинг Озерки районига киришини ҳам харитадан билди у. Петр Иванович ҳаммавақт Зелений Долга бориб, бошир разведкачининг ота-онаси билан учрашиш ва ҳамдардлик билдиришни ўйлаб юрарди. Гоҳ иши кўпайиб, гоҳ бетоб бўлавериб, қўли тегмасди... Энди эса охириги, тўғрироғи абадий макони деб Озеркини танлади.

Озеркига кўчиб келганидан кейин орадан бир неча кун ўтибоқ, Петр Иванович Зелений Долга борди. Морозовни у устахона олдида учратди. Устин ремонт бўлган плуг ва сеялкаларни кўздан кечираётган эди. Смирнов ўзининг кимлигини ва ўғлини қаердан танишини сўзлаб бергунча Морозов унинг бетига индамай, ҳатто қандайдир ижирғаниб совуққина қараб турди. Кейин кўзини ерга тикиб, гўё ичган қировни туширмақчи бўлгандай, бир неча бор панжаси билан соқолини таради. Ва, ниҳоят тиши ерга қаратиб тўнтариб қўйилган сихмолага оғир чўқди.

— Сиз, қаҳрамоннинг отаси, бошқача экансиз... — сўзини тугатди Смирнов. — Мен эса, очигини айтсам, сизни бошқача тасаввур этардим. Соқол қўймаган деб ўйлардим. Сиз билан, Устин Акимич, кўпдан бери танишмоқчи бўлиб юрардим...

— Соқолни қириб ташласа бўлади... Аммо ўғилни тирилтириб бўлмайди бу билан, — деб жавоб берди Морозов негадир Смирновга.

Петр Иванович Федорнинг отаси билан учрашувни бутунлай бошқача тасаввур қиларди. Петр Иванович

Морозовнинг ота-онаси билан уларнинг уйида учрашман, Федор ўсган уйнинг деворларини кўздан кечириман, деб ўйларди. Кейин албатта, дастурхон ёзилади ва у, Федорнинг собиқ командири Петр Смирнов, Федорнинг шарафи ва хотирасига бир рюмка ароқ кўтаради. Врачлар ва Вера Михайловнанинг қаттиқ таққиқлашларига қарамай, кўтаради ва ичиб юборади. Кейин... Кейин, ота-оналарига Федор ҳақида сўзлаб беради. Ахир Петр Иванович фронтда бир неча ой у билан бирга бўлди, қаҳрамонларча ҳалок бўлмасидан олдинги кунларда кўриб юрди. Ўғиллари ҳақида у шунча нарсаларни ҳикоя қилиб бериши мумкинки, ундан бўлак ҳеч ким бу нарсаларни билмайди... Шулар ўрнига Федорнинг отаси кўзларини ўқрайтириб, елкаларини букчайтириб ўтирибди, яна соқолни олдириб ташлаш ҳам мумкин деб галати гапирди-я.

— Федорни унутмаганингиз учун раҳмат. Менга жуда оғир,— деди кейин Устин Морозов ва ўрнидан турди-да, Смирновни ёлғиз қолдириб, устахонадан чиқиб кетди.

Унинг бу қилиғини кўриб Петр Иванович ҳайрон бўлиб қолди, ҳатто хафа ҳам бўлди. Сўнг, отанинг ғам-аламлари шунчалар чексизки, ўғли ҳақидаги хотиралар ҳам оғирлик қилса керак, деган фикрга келди у. Бошқа гал сўзлашармиз...

Аммо Смирнов ҳар гал Зелений Долга келганида Устин Морозов ўзини ундан олиб қочиб, учрашмасликка ҳаракат қиларди. Доимо Петр Иванович Устин Морозовнинг бегонасираб, совуққина қараб қўйганини сезарди. Унинг бегонасирашини зўрға илғаб олиш мумкин эди. Баъзан у, нимани ҳам илғайсан, шунчаки менга шунақа туюляпти, деб ҳам ўйларди. Шунчаки бу одамнинг қалбида йиллар ўтгани билан адо бўлмайдиган, бутун умр уни эзиб, азоб берадиган алам бор.

Хуллас, шу чоққача Морозов билан ўғли ҳақида сўзлашишнинг сира ўрни бўлмади.

Аммо Клавдия Никулина билан Федор Морозов ҳақида тез-тез гаплашиб туришарди.

Зелений Долга биринчи келишидаёқ Клавдия газета редакторининг кимлигини билиши биланоқ ҳузурга югуриб келди ва бир оғиз сўз айтмай, қўлини маҳкам ушлади-да, кўкрагига бошини қўйиб, йиғлаб юбор-

ди. Петр Иванович шу заҳотиёқ бу жувон Федорнинг хотини эканини фаҳмлади.

Кейин у, редакторни уйига олиб кетди. Уйда дастурхон тузоғлиқ эди.

— Мени кечиринг,— деди оҳиста Клавдия Петр Ивановични ўтқазганидан кейин. Ва яна йиғлаб юборди.— Федор ҳақида... озгина бўлсаям сўзлаб беринг...

Озгина бўлсаям... Федор Морозов ҳақида у тўлиб-тошиб, узоқ ҳикоя қилиши мумкин. Аммо нимадан бошласа экан-а?

— Бизнинг қисмимизга у, қирқ учинчи йилнинг охирида ёки қирқ тўртинчи йилнинг бошидами келди,— деди Петр Иванович.— Ҳар қалай қишда эди. Қўмондонлигим остида жанг қилган солдатларнинг барини эслолмайман, албатта. Келишарди, ҳалок бўлишарди, яна янгилари келарди... Аммо Федор шундоққина ёдимда қолди. Бир куни...

...Кунлардан бир кун Федор Морозов ҳужум қилиб бораётганлар қаторидан отилиб чиқди-да, йўл-йўлакай немисларни отиб, биринчи бўлиб душман окопига сакради. Гитлерчилар бруствердан ошиб ўтиб, тирақайлаб қочишди, қор босган пастқамликни ёқалаб, жон сақлаш учун ўзларини ўрмонга урдилар. Солдат Морозов эса, яна биринчи бўлиб, қалин қорда бота-бога, уларни қува кетди.

Тўсатдан кутилмаган иш рўй берди: ўрмондан бир ротача фашистлар ёввойиларча ўкириб ёрдамга отилди. Ҳозиргина ўрмонга қараб қочган гитлерчилар ҳам орқаларига қайта бошладилар. Торгина пастқамликда бизникилар билан немислар шундоққина юзма-юз келдилар.

Пастқамликни тутун қоплади — ўрмоннинг ўнг тарафидаги колхоз ерларида бултургими, балки, узоқ йилдагими пичан ғарамлари снарядлар тушиб ёнмоқда эди. Тутун бир оз тарқалгандан кейин Смирнов кўрсаки, Морозов ҳамма дискларни отиб тамомлаган бўлса керак, қўндоқ билан уриб, фашистлардан ўзини химоя қилаётган экан...

Жанг тугаши билан Смирнов Морозов хизмат қиладиган взводга борди. Федор музлаган дўнгликда ўтирар, автоматининг дарз кетган қўндоғини афсусланиб кўздан кечирар эди.

— Бу қандоқ бўлди, биродар, қуролни ишдан чиқариб ўтирибсан, — деди жилмайиб Смирнов.

— Гуноҳкорман, ўртоқ майор, — ирғиб турди Морозов.

— Автоматни ишдан чиқарганинг учун... сени мукофотга тавсия қиламан. Яша Морозов! Қандай жанг қилганингни кўрдим. Махоркадан борми? Бир чекишайлик.

— Хўп бўлади! — болалардай қувониб деди Федор Морозов. Дарҳақиқат ҳам ўспирин эди; лаби устини ҳали устара кўрмаган мўй босганди. Ҳозиргина тугаган жангдаги куч ва жасорат унда қаёқдан пайдо бўлганини сира тушуниб бўлмасди.

— Ўзинг тўғрингда озгина сўзлаб бер. Қаерликсан? — сўради Смирнов махоркани тортаркан.

— Сибирда шундай бир қишлоқ бор, номи Зелений Дол, — деди Федор бўғиқ овозда сал тортиниб. — Уша ерда ўсганман...

— Уйланганмисан?

— Уйланган ҳисоб...

— Тўхта, тўхта, бу нима деганинг?

— Повестка келган куни тўйимиз бўлаётган эди... Уруш бошланганда кўнгилли бўлиб кетмоқчи бўлдим — олишмади. «Ҳали ёшсан, яна бироз ўсгин» дейишди. Яна қаёққа ўсаман — керагича ўсиб бўлганман. Жаҳлим чиқиб, бўпти, бўлмаса уйланаман, дедим. Ёшлигимни кўрсатиб қўяй, дедим...

Смирнов яна жилмайди.

— Зарда қилмадим, йўқ... Ўзим, шунчаки, — гуноҳкорона деди Федор. — Қайлигимнинг оти Клашка Никулина... Икковимиз дастурхон устидан турдик — тўйга бало борми энди! Эрталабгача қишлоқ кўчаларини, дарё бўйини кездик. Машҳур дарёмиз бор, оти ҳам чиройли — Светлиха. Эрталаб ҳарбий комиссарнатга равона бўлдим. Энди билмайман, Клашкани хотиним десамми ё ҳали ҳам қайлигим, ўртоқ майор?

— Менимча, хотиним десанг ҳам бўлади.

— Тўғри... Клашка ҳам хатида: «Хотиним деявер, Федя... Фақат, келганингдан кейин тўйни қолган жойидан бошлаймиз. Урушдан қайтганингда, кўчада, дарахтлар тагида дастурхон тузоқлиқ столлар бўлади. Гўё ҳеч қандай уруш бўлмагандай...» деб ёзибди. Қалай, яхши-а?

— Яхши. Жуда ҳам яхши, Морозов,— ўйчан деди Смирнов.

— Менимчаям жуда яхши бўларди,— деди Федор.— Аммо аввалги меҳмонларнинг кўпи бўлмайдиди...

Ҳозиргина қиёмат-қоим бўлган пастқамликдаги тутуннинг сийраклашиб, тарқалишини томоша қилиб, махоркаларини тутатиб жимгина ўтиришди. Буралиб кўтарилган паға-паға қорамтир тутун ўнгга, ҳозиргина душман итқитилган томонга чайқалиб сузмоқда эди. Кун эндигина ёришиб келаётганди. Пастқамлик устидан қуёш кўтарилаётир. У ҳам худди тўлқинда чайқалаётгандек сассиқ паға тутунлар ортида липиллаб чапга суриларди-ю, сурилгани билан жойидан жилмасди.

— Сизнинг хотинингиз ёки қайлигингиз борми, ўртоқ майор?— сўради Федор Морозов. Сўради-ю, хижолат бўлди.— Кечирасиз, ўртоқ майор.

— Разведкачи бўлишни истайсанми?— тўсатдан сўради Смирнов.

Федор бир оз муддатдан сўнггина деди:

— Разведкачи дейсизми? Қўлимдан келармикан?

— ...Биринчи бор эрингиз билан шу йўсин танишдим, Клавдия Антиповна,— гапига яқун ясади Петр Иванович.

— Кейин-чи?— сўради Клавдия деярли шивирлаб.

— Кейин у ажойиб разведкачи бўлиб кетди. Кўп ўтмай уни мендан дивизия разведкасига олиб қўйишди. Аммо мен ҳар доим унинг ишини кузатиб бордим. Биз кўпинча яқин дўст сифатида учрашиб турардик...

— Гапириб беринг... яна гапириб беринг...

Шундан кейин Петр Иванович ўша даҳшатли кунлардаги барча тафсилотларни бирма-бир эслаб, Федор ҳақида сўзлаб берди.

Киприк қоқмай Смирновга тикилиб, қимир этмай ўтирган Клавдиянинг кўзи жиққа ёшга тўлган эди. Вақти-вақти билан кўз ёшлар ёноқларини ювиб, дув тўкилар, аммо Клашка уни артмас эди.

Ниҳоят Клавдия:

— Йўқ, у ҳалок бўлган эмас... У тирик... У қайтади...— деди.

Кейин ҳам ҳар гал учрашганларида Клавдия шу сўзларни айтарди.

Редакциядаги иш Петр Ивановичнинг жуда кўп вақтини ва кучини оларди. Аммо шуниси қизиқ эдики, юрагининг санчиши енгиллашиб, оғриқ тутиши сийраклашди.

— Эҳ, каллаварамлар-ей, тўнкалар-ей! — ёш боладек қувонарди Петр Иванович. — Ўзимга ўзим ажойиб даво топганимдан кейин ўша минг кунга яна уч-тўрт йил қўшиб қўйсанглар ҳам бўлар энди!

Вера Михайловна кечалари юм-юм йиғлаб чиқарди. У бу даво нима-ю, унинг таъсири қанақалигини биларди-да! Петр Ивановични хафа қилмаслик учун кўз ёшини асло кўрсатмасди унга. Аммо Петр Иванович бир кун эрта билан унга деди:

— Йиғининг кераги йўқ, Верусенька. Бу даво эмас, захар эканлигини ўзим ҳам биламан. Йиғлайсанми, куласанми... мен... биласанми, барибир ахир... шу боисдан иккинчини танладим... Йиғлама, менинг ажойиб докторим. Ўзингни бардам тут.

Урушдан кейинги йиллар ичида анча кексайиб қолган Вера Михайловнанинг бардам бўлишдан бошқа иложи йўқ эди.

Петр Иванович дардининг оғирлигига қарамай, деярли ҳар ҳафта колхозларга чиқарди. Баъзан уни сафардан Озеркига беҳуш олиб келишарди. Эрининг, барибир, билганидан қолмаслигига ақли етган Вера Михайловна эрига сафарда (Смирнов сўзи билан айтганда: «сўнгги командировкаларда») ҳамроҳ бўлиш учун ишдан бўшашга жазм этди. Лекин Петр Иванович кескин шундай деди:

— Керак эмас! Ҳамма жойда одамлар бор — лозим бўлиб қолса, сенданам яхши ёрдам беришади... Ундан ташқари, ўзимниям тажрибам ошиб қолган, касалим тутишини олдиндан биламан. Бир-икки кун бурун биров юрагимнинг гоҳ ўнг томонидан, гоҳ чап томонидан омбирча билан тишлаб тортаётгандай бўлади. — Кейин яна хушчақчақлик ва беғамлик билан қўшиб қўйди: — Тажриба — қатга гап, Верусья...

Кунлардан бир кун (ўтган йили ёзда, пичанларнинг иришидан олдинроқ) бу тажриба барибир қўл келмади унга. Захар Большаков билан идорада ўтирган жойида Петр Иванович тўсатдан бир қўли билан юрагини чангаллади, иккинчи қўли билан чўнтагидан дорини чиқарди.

— Захар...— шивирлади Петр Иванович, аммо шипа қопқоғини очишга улгурмади, юзлари кўкариб ерга йиқилди.

Большаков райондаги барча колхоз раислари қаторида Вера Михайловна томонидан огоҳлантириб қўйилгани учун бундай чоғда нима қилиш кераклигини биларди. У Петр Ивановичнинг оғзига бир неча томчи дори қуйди, скамейкага ётқизди ва келиб қолган Устин Морозовга қичқирди:

— Шоферлардан ким бор? Митькани пичан ўриш машинаси ремонтдан ол, Бирор машинани гараждан олиб чиқсин. Кузатиб боришга бирор кимсани қўшиб бер. Бузоқбоқар Иринка Шатровани чақира қол...

Устин индамай устахона томон кетди, Захар бўлса Озеркига, Вера Михайловнага телефон қила бошлади.

Янги ўрилган ўт тўшалган кузовда Ирина Шатрова Петр Ивановични тиззасида Озеркигача олиб борди. У дам-бадам секинроқ ҳайда, дегандек Митька Кургановнинг кабинасини тақиллатарди.

Озеркида, кишлоққа беш километрча қолганда, уларни Вера Михайловна кутиб олди. У сочлари ёйилганича, ёш жувонлардай йўлдан машина томон югурарди. Жувон шошиб кузовга чиқди, эрининг қўлини чангаллади, ташвишланиб юрагининг уришига қулоқ солди, диққат билан юзига тикилди. Иринанинг ўрнига ўтириб деди:

— Раҳмат сенга, азизим... Исминг нима?

— Ира. Ирина.

Вера Михайловна унга қаради-ю, лекин ҳеч нима демади, эри тепасида энгашди.

Улар уч кишилашиб Петр Ивановичнинг енгил мурдага ўхшаб қолган гавдасини осонгина олиб киришди ва ўрнига ётқизишди. Митька шу заҳоти машина ёнига чиқиб кетди, Ирина бўлса, Вера Михайловнанинг ишини кузатди. У Петр Ивановичнинг кўкиш чандиқ кесиб ўтган кўкрагини ишқаларди.

Ниҳоят унинг бетида зарра-зарра тер кўришиб, гекис ва енгил нафас ола бошлади. Вера Михайловна ҳорфин қаддини ростлади.

— Нега бундай қиладилар, Вера Михайловна?..— секин сўради Ирина.

— Нима дейсан, Ирочка?

— Улар бормасалар... Газета уларсиз ёпилиб қолармиди?

Дераза ортида Митька сабрсизлик билан сигнал берар, аммо Ирина унинг сигналига қулоқ солмас эди. Вера Михайловна эса, ушбу дақиқада, артиллерия отишмасини ҳам эшитмасди. Негаки, шу топда у эри тепасида энгашиб, унинг нафас олишини тингларди.

Шу кундан бошлаб Петр Иванович Смирнов Зелений Долга келганида Иринанинг талабига кўра, Анисим бобо билан икковининг уйига қўнарди.

12 боб

Ҳозир Захар Большаков ёнида қадам ташлаб, идрога кетаётган Петр Иванович Смирнов ана шундай одам эди.

Кўча кимсасиз эди. Пастаккина шуълаланиб турган осмонда офтоб чарақларди. Офтоб кўзни олар даражада чарақласа-да, совуқ эди.

Зелений Долнинг четан деворли, шох ва поялар тугиб ўраб олинган уйлари ҳам Захар билан Петр Ивановичнинг кўзини қамаштирарди — гўё деразаларга ойна ўрнига жуда ярақлатиб артилган бронза тахта тугиб қўйилган.

Кенг ва паст чананинг ойнадек силлиқ иккита янги изи худди таранг тортилган ипдай молхона тарафдан бошланиб, қишлоқ ёқалаб кетган эди. Большаков анчадан бери шу изга қараб-қараб қўймоқда эди. Кейин гўсатдан сўради:

— Бу чанани молхонадан ким сўраб олган экан-а?

— Фрол Курганов-да. Сен келмасингдан сал бурун кетиб эди...

Большаков худди кечаси билан қор босган чана изини йўқотиб қўйишдан қўрққандек, бошини қуйи солиб бормоқда эди.

Йилтиллаб турган из ёнга бурилиб, тўғри Кургановнинг ланг очиқ дарвозаси томон кетганди. Бурнининг катаги пириллаётган Захар шу томон бурилди. Унинг кетидан, бир оздан сўнг Петр Иванович ҳам ҳовлига кирди.

Большаков билан Смирнов ҳали кўчадаёқ, ҳовлида турган чанани кўришди. Фрол Кургановнинг ўзи

тепада туриб, ҳиди уфуриб турган боғ-боғ пичанни отиб турар, Митька эса уларни чанага босар эди. Ота-бола иккови ҳам енгил кийинган — Митька жун свитерда. Фрол эса гўё ҳозир жазирама июлдек, кўйлакчан эди.

Раисни кўриб Фрол ишдан тўхтади-да, қаддини роғлади. Ишлаб қизиб кетган Фролнинг баданидан буғ кўтариларди. Лабларининг бурчакларида истеҳзо яшириниб турарди.

— Нега тўхтаб қолдингиз, дада? Ташлайверинг, — деди Митька, сўнг ўгирилиб қараб, раисга кўзи тушди. — Салом алайкум, Захар амаки. Газетачига саломлар бўлсин, — бош ирғади у Петр Ивановичга. — Ташласангиз-чи, совқотиб кетдим...

— Бор, кийиниб ол, — гўлдиради тепада отаси.

Митька чанадан ирғиб тушиб, уйига кириб кетди. Фрол паншахани яна бир-икки марта пичанга суқди ва яна раисга ўгирилди.

— Хўш? Мунча ўқраясан? — иддао билан сўради Курганов. — Пастдан юқорига бундоқ қараш ноқулай. Тепадан пастга қарашнинг йўриғи бўлак.

— Бу пичанларни қабққа олиб бормоқчисан? — секин сўради ўз навбатида Большаков.

— Сенга нима? Бозорга олиб бораман десам-чи. Ҳозир пичаннинг бозори чаққон.

— Ҳм... Шунақа бўлса керак, дедим.

— Ўзинг биларкансан, нима қиласан гапни кўпайтириб?

Фролнинг чеҳраси яна лоқайд тус олди, аммо унинг сўзларида барибир истеҳзо бор эди. Захар қўлини чўнтагидан олди-ю, яна тиқди. Смирнов раиснинг ич-ичидан қалтираб кетаётганини тушунди.

— Кетдик, Захар Захарович, — шошиб деди у ва Большаковнинг ёнғидан тортди.

Уйдан қўлида каттакон эмалланган товоқ билан Степанида чиқиб қолди. Товоқ ичида ёғоч қошиқ бор эди. Степанида тузланган нарсалардан олиб чиқиш учун қазноққа кетаётган бўлса керак, Захарни кўриб қолиб, пастгина пиллапойда тўхтади.

— Вой, ҳовлимизда меҳмонлар бор экан-ку! Нега Митя ҳеч нима демади-я? — чўзиб деди у жилмайиб, аммо унинг табассуми аламли, аянчли эди.

Захар Степанидага ялт этиб қаради, кейин Фролга

нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо қўл силтаб қўя қолди:

— Юр, Петр Иванович.

— Бу нимаси, уйга кирсанглар-чи?— деди Степанида.

— Бу ерда кўп ивирсилама!— ўшқирди унга Фрол юқоридан.— Йўлингдан қолма, жўна...

Шундан кейин улар ҳар томонга тарқалишди: Захар Петр Иванович билан қайтиб кўчага чиқди. Степанида ҳовли ётагига, саройга кетди.

Кўчага чиққач, Смирнов Кургановнинг ҳовлиси тарафга бир неча марта ўгирилиб қаради. Фрол ҳамон ғарам устида қора устундай қаққайиб турарди. У, паншаха сопига кўкрагини тираб, улардан кўзини узмас эди. Смирновнинг назарида, раис бу боқишни ҳис қилаётгандек эди.

Идора иссиқ эди, шу даража исиб кетган эдики, худди ташқарида ёмғир ёғаётгандек деразалар «йиглаб» кўзларидан дув-дув ёш тўкаётган эди. Захар ечинмаёқ стол ёнига ўтирди ва юзини кафтлари орасига олди.

Нариги хонада челак жаранглади. Остонада Наталья Лукина пайдо бўлди.

— Бир нима керак эмасми, Захарич?— деб сўради у.

Раис қабарган кафти билан жунжикиб турган бетини сийпади:

— Правление аъзолари йиғилгани йўқми?

— Йўлда бўлишса керак.

— Бу қандоқ бўлди? Ҳаммага соат тўққизда деб айтилган эди-ку. Келиб қолишса, ўзимизникиларни ҳам чақир.

Захар ўрнидан туриб, калта пўстини тугмасини еча бошлади.

— Бу Фролинглар жуда ёввойи-да,— деди Петр Иванович.— Кечаси у билан яккама-якка қолиш даҳшат бўлса керак.

Раис калта пўстинини қоziққа иларкан, Петр Ивановичга қараб қўйди ва елкасини мужмал қисди.

— Кўзидан кўриниб турибди, қип-қизил муттаҳам у! Чайқовчи, бунга ўзимиз ишонч ҳосил қилдик ҳозиргина! Тепадан туриб паншаха билан солиб қолмасайди, деб қўрқувдим...

— Ишонч ҳосил қилдик, тўғри,— деди Захар оҳиста.— Аммо кеча ўлик сигирга ачинганини кўрсанг эди, Музлаган ерда териси шилиниб кетмасин деб, қўрадан орқалаб чиқди-я...

— Ундан кўра тирикларнинг раҳмини есин! Пичан сотадиган вақтни топганини қаранг-а...

Захар Смирновнинг сўзларини бошини лиқиллатиб тингларди. Смирнов жим бўлгач, раис хўрсиниб деди:

— Ўз кўзим билан кўрдиму лекин барибир, сира ишонмайман...

— Нимага ишонмайсан?

— Фрол пичанни олиб бориб сотишига.

— Бўлмасам нега чанага ортаяпти?

— Билмадим.

Энди Петр Иванович елкасини қисди:

— Бўлмасам, мен ҳам ҳеч нимага тушунмайман, Жуда талтайгирворгансизлар уни... Бу сизларнинг ишингиз. Аммо, фронтда менга тушиб қолгандами бунақа одам...

— Фрол Курганов фронтдан Шуҳрат ордени кавалери бўлиб қайтган...

Редактор ҳайрон бўлиб бошини кўтарди.

— Сен — ҳарбийсан. Ордени бекорга бермасликларини яхши биласан...

Смирновнинг бирдан юзи ўзгариб, ўрнига ўтириб қолди.

— Петр Иванович! — ташвишланиб қаради Большаков.

— Зарари йўқ, зарари йўқ... Ҳозир ўтиб кетади.

Девордаги соат дақиқаларни санаб чиқилламоқда эди. Чиқ — дақиқа ўтди, чиқ — дақиқа ўтди. Томчидек бирин-сирин томчиляпти. Томчини ердан сидириб бўлмайди, дақиқани эса қайтариб.

Петр Иванович ҳеч қачон дақиқаларга парво қилмаганди, чиқ этиб, фойдасиз ўтиб кетганига ачинмаганди. Дақиқанинг қанчалар узунлигини энди аниқ ҳис қилаяпти. У ҳар дақиқани кичик бир чизикдай тасаввур қиларди. Чиқ этадию ўтади-кетади. Соат кафтгирининг овози ҳамон эшитиляпти, дақиқа эса абадий йўқ бўлиб кетди. Ортиқ ҳеч қачон қайтмайди...

Девордан ерга дақиқалар нўхот мисол тўкиларди...

— Ордени бекорга бермайдилар — бу рост,— деди ниҳоят Смирнов.— Аммо, жин урсин, ҳеч нимага

тушуниб бўлмай қолди-ку ахир. Фролни ёмон кўрасан, биламан. Бунақа одамнинг нимасини ҳам яхши кўрасан? Аммо уни ҳимоя қиласан, назаримда...

— Яхши кўрмайсану аммо ҳимоя қиласан, деясанми? Йўқ, жудаям ундай эмас. Ишонмайман чоғи унга. Устинга ишонмаганимдек.

— Шунақа дегин! Морозовга ишонмаслигинга сабаб нима?

— Сабаблари жуда мураккаб, бир оғиз сўз билан тушунтириб бўлмайди. Курганов... Гап шундаки, Петр... Ахир ҳанузгача бўйдоқ юрибман...

— Ҳа, бу воқеа қулоғимга бир чалинган эди... Анисим сўзлаб берганди...

— Анисим? — қайтариб сўради раис. — Ана, кўрдингми, инсондан ўтган алам эсдан чиқмайди. Кечирришга-ку, Кургановни аллақачон кечирганман, аммо ҳар кўрганимда юрагим муз-муз бўлиб кетади. Ундан ташқари, иккови ҳам, Устин ҳам, Фрол ҳам қандайдир... одамлардан. Ниманидир яшириб юради. Лекин нимани яширишади — билмадим. Балким бирор арзимас нарсадир... Балким, умуман, ҳеч нимани яширишмас. Лекин менга шундай туюлади — вассалом. Шунинг учун... ишонмайман.

— Ишонмайман?.. Қизиқ, ахир Морозов бригадир-ку.

Захар дафтарга чизиқ тортаётган қаламини ташлади-да, деди:

— Унинг бригадирлик масаласига келсак, бу эски ва мураккаб воқеа. Ҳаёт, ўзинг биласан... алифбо эмас. Бригадир қилиб белгилаган вақтимда ишонар эдим.

— Ундай бўлса, орангларда бирон гап ўтмаганми? Бўлмасам, кейинчалик нима бўлди? — сўради Смирнов. — Қачон ўтди?

— Нима ва қачон? — ўйланиб қолди Захар. — Агар яхшилаб бош қотирилса, бу саволга жавоб берса бўлади. Бира йўла Фрол ҳақида ҳам. Бу билинмай ўзгариб турадиган йил фаслларидай нарса. Қиш эди, аммо кунларнинг бири илиққина бўлди. Бир-икки шундай бўлди. Сезмайсан ҳам. Кейин томлар эрий бошлади. Шундай бўлиши керак, деб ҳисоблайсан. Қор эриб, жилғалар оқабошлайди, қарабсанки, Светлиха жонланиб қолибди. Ҳаммаси ҳар вақтдагидай, ҳар доим кў-

риб юрганингдай. Кейин ўтлоқларга кўзинг тушиб қолади, кўрсанг ҳаммаёқ кўм-кўк. Ана холос! Бир ой-бир ярим ой бурун бу жойларда бўрон ўкиради-я! Тушунарлими?

— Жудаям эмас,— деди Смирнов.

— Фрол билан Устин бир-бирига ўхшамаган одам. Масалан, уларга, фалон-писмадон ишни қилинглар, десанг, Фрол ҳўмраяди, лабини истеҳзо билан буради. Аммо ишга киришгандан кейин — тамомила ўзгаради-кетади. Буюрган ишингни эса виждонан бажаради. Устин эса — бошқача. Буниси, албатта, аллақачон қилиш керак бўлган иш бу, деб маъқуллайди, бажонидил бажаришга ваъда беради. Дарҳақиқат, доим бажаради. Буниси ҳам ўринлатгандай бўлади. Аммо унга қараб турасан-у: сидқидилдан эмас, хўжакўрсинга қил-япти, деган хулосага келасан. Нега шундай экан-а?

— Балким сенда Устинга нисбатан нотўғри фикр туғилиб қолгандир, Захар Захарович?

— Нотўғри фикр туғиладиган бўлса Фролга нисбатан бўлиши керак эди.

— Бу гапинг ҳам тўғри,— тасдиқлади Петр Иванович.

— Мана шу икки ҳис сездирмай қилар ишини қилади. Бир кун келиб бундоқ четдан қарасаңг — кўрасан! Қор босган жойларда ўтлар кўм-кўк бўлиб туради. Аксинчаям бўлади. Кеча Курганов сигирга ачинди, девдим-а,— оҳиста давом этди Большаков.— Улган сигирга. Аммо у тириклигидаям ачинарди. Қолхезнинг энг яхши сигирларидан бири эди у. Аммо Устин ачинмади. Унинг учун сигир бир сигир-да. Умуман олганда — бир ҳайвон. Икир-чикир дейсанми? Майли, шунақа дея қолайлик. Етти йиллик мактаб қурдик — ҳув анави тепаликдагини. Ўзимиз қурдик — уста кўрмаган қурувчимиз-да. Моторин ҳам эътибор қилмади — дераза ўрни бир метрга, бир метр ҳажмида қолдирилибди. «Шаҳар эмас — бўлаверади,— деди Устин.— Ром яшаш осон бўлади, ойна ҳам кам кетади». Фрол бўлса, бино атрофини айланди, у ёққа ўтди-бу ёққа ўтди, рўпарасида туриб папиросини чекиб тугатди. Мен ҳам бинони кўздан кечириб юрувдим, ёнидан чиқиб қолдим. У менга кўз қирини ташлади, лабини бурди-да, деди: «Вой қурувчилар-ей... Бунақа мактабда мишиқи болалар кўздан айрилиб қолади-ҳу». У билан

сўзлашишни ёқтирмайман, аммо топган гапини қара-я — «мишиқи болалар» эмиш... Уйлаб турдим-турдим-да, иложи борича деразани каттароқ қилишни буюрдим. Ростини айтсам, ўз ихтиёримга қарши буюрдим. Фрол айтган гапининг тескарисини қилгим келди. Бунақа фикр Устиндан эмас, Фролдан чиқишининг боиси нимада? Буям икир-чикирми? Икки майда икир-чикир қўшилса, ўртача икир-чикирга айланади... Яна бир воқеа, бунга анча бўлиб қолди. Бир куни чақмоқ тушиб, чўчқахонамизга ўт кетди. Ёмғир ҳам ёлмаган эди. Момагулдирак бир қалдираб ўтган эди. Ёзи билан ҳаммаёқ қуруқшаб қолган эди, порохдай пов этди-кетди. Чўчқахонамиз бўлса қатрондан қурилиб, томи похол билан ёпилган эди. Бир дақиқада гув этиб ёниб, шунақа лов-лов, гув-гув қилдики, ҳатто чўчқаларнинг чинқириғи ҳам эшитилмай қолди. Улим олдидан чўчқанинг қандай чинқиришини биласанми? Мана ҳозир томи босиб қолади, деб турибмиз — ичкарида эса ўттизга яқин чўчқа бор. У пайтларда катта бойлик бу. Чўчқахона атрофида оёғи куйган товукдай зир югурамизу — аммо ёнига йўлаш қайда! Устин бўлса, қўл силтаб тамом энди, деб ерга ўтириб олди.

— Нима, Фрол ўзини ўтга урдими? — сўради Смирнов.

— Топдинг. Ёмғирда киядиган брезент ёпинчиқни сувга ботирди-да, ўзини оловга урди, эшикнинг зулфини бузишга тушди. Лекин ўзини ўтга отишдан олдин афтимга қараб захрини сочди: «Ёниб кетсам, ҳаммадан олдин сеф севинасан. Колхоз моли учун жон фидо қилди, деб нариги, дунёда ҳеч ким раҳм қилмайди ҳам...» Ҳар қалай эшикни очиб, чўчқаларни чиқарди. Ҳамма ёғи куйиб кетибди, ёнига борган эдим, яна захрини сочди: «Кўрдингми, бекордан-бекорга раҳмат ҳам олиб ўтирибман. Айтдиму колхоз мулки учун ўлиб кетсанг ҳам алам қилмайди деб...»

— Гапийга қараганда, у қаҳрамон экан-да, — ишонқирамай деди Смирнов.

Захар Большаков унга жавобан сал ўзгарган, ранжиган овозда деди:

— Виласани, Петр Иванович... Агар менга қолса, шу Фролни, ҳаммасидан қатъий назар, бригадир қилиб тайинлардим.

— Нима монёлик қиляпти?

— Арзимаган нарса. Ўзи хоҳламайди. Уруш тугаган кезлари эди, бригадани қабул қилиб олишга кўндирмоқчи бўлдим. У бўлса, шу ёдингда турсин, истеҳзоли қилиб деди: «Миннатдормиз. Меҳрибончиликларингга муҳтож эмасмиз. Ҳа... сенсиз ҳам менга яхшилик қиладиганлар топилади». Шу гапи билан нима демоқчи бўлганини, ўлай агар, ҳали тушунмайман.

— Нима бўларди, мазах қилгани-да!

— Э-э... — бошини чайқади Захар. — Қачон мазах қилиб гапиради, қачон йўқ, яхши билиб олганман. Алоҳида бир сезги ҳосил бўлган менда...

— Хўш, — хўрсинди Смирнов. — Газетада бир болай шу Фролингни! Сарлавҳаси ҳам тайёр: «Юлғич ва чайқовчи».

Большаков Смирновга тикилиб қаради-да, ўрнидан туриб, стол ёнидан чиқди. Дераза ёнига келиб, кўчага узоқ тикилди. Ва ниҳоят бўғиқ товушда деди:

— Илтимос қиламан, Петр Иванович... Унинг ҳақида ҳеч нима босиб чиқарма.

— Яъни? — ҳайрон бўлиб сўради Смирнов.

— Биринчидан, пичан шахсан ўзиники. Шу боисдан ҳаққимиз йўқ...

— Ҳаққимиз дейсанми?! — қизишди Смирнов. — Чайқовчилик қилишга унинг ҳаққи борми? Яна мана шундай вақтда... —

— Сен шошма, шошма... — Раис Смирновнинг ёнига келди, қўлини унинг елкасига қўйди. — Шундай бўлсин. Иккинчидан... Ҳозир тушунтирдим сенга... қандай қилиб соддагина тушунтирсам экан-а?.. Устин билан Фролга бўлган ишончсизлигим қанчалар қатъий бўлмасин, ҳар ҳолда Кургановга кўпроқ ишонаман. Биласанми, Петр Иванович, унинг дилида нималардир бўляпти. Анчадан бери. Назаримда, қалбидаги қандайдир бир жароҳат гоҳ бита бошлайди, гоҳ яна очилиб қонайди. Лекин у қандай дард? Унга нима бўлган? Билмайман. Гўё ҳеч нима бўлмагандай. Бирон бир катга алам ўтмагандай кўринади — негаки бутун умр кўз ўнгимда яшади. Аммо юрак-юракдан гаплашиб бўлмапти. Қачонлардир бир гаплашиб кўрмоқчи бўлдим. Бўлмади...

Большаков жимиб қолди-да, стол ёнига қайтиб, ўтирди.

— Умуман, ҳаёти ҳам ширин эмас, — давом этди

Большаков.— Лекин ишончим комилки, бир кун келиб, йўлини топиб олади, ҳаётдаги ўрнини эгаллайди. Вақти келиб, ўзи одамлар ёнига келиб юрагидагини очиб солади. Шунинг учун, ҳозирча ҳеч нима керак эмас, Петр Иванович...

— Келади деб ўйлайсанми?— қайтариб сўради Смирнов.

— Ишончим комил,— такрорлади Большаков.

Офтоб туманни тарқатиб, исита бошлади шекилли, музлаб ётган дераза ойналари тепасидан эрий бошлади. Дераза тоқчасида эриб тушган тиниқ сувлар тўпланиб қолди. Бу кўлчалар ичида узун латта қийқими сузар, уларнинг иккинчи учи ердаги шишаларга солиб қўйилган эди. Эриб тушган сув латталардан оқиб, шишаларга чиқ-чиқ томарди. Томчилар ҳам дақиқалар мисол бир маромда томарди.

— Жуда соз,— деди Смирнов бир дақиқа жимликдан кейин.— Майли, Захар Захарович, мақолани тўхтатиб турамиз. Лекин... Курганов билан Морозов ҳақида бунчалар ижикилаб суриштиришимнинг сабабини биласанми?

— Билмадим. Мен, шунчаки бир гап келиб қолдида, деб ўйладим.

— Гап бундай... Кейинги пайтларда, бутун областда сектантлар жонланиб қолди. Районимизда пятидесятниклар¹, иеговистлар² воқеаси пайдо бўлиб қолди.

Захар қошини чимирди.

— Морозовнинг хотини билан... Фролнинг хотини, ибодат уйига бориб туради дейишади,— давом этди Смирнов.— Шунинг учун мен ўзимча, хотинларигина борармикан ё эрлариямми деб ўйловдим...

— Ана холос! Қаёқдан олдинг бу гапларни?!— хитоб қилди Большаков.

— Билмайсанми? Анави Уваровингни...

Ручьевкадаги бригадада ишлайдиган кекса колхозчи Исидор Уваров воқеаси яқинда бўлиб ўтган эди. Икки ҳафтача бурун уни ҳарбий комиссариатга чақиртиришиб, ҳарбий ҳисоб ҳужжатларига оила аъзолари ҳақидаги маълумотни аниқлаб ёзиб қўймоқчи бўлишган-

¹ Пятидесятниклар — христиан сектасининг ваҳшён-характердаги бир группаси.

² Иеговист — Иегово номидаги худога топинувчилар.

ди. У ҳарбий комиссариатга тортинибгина кириб борган, стол ёнига секин ўтирган. Кейин, тўсатдан, ҳарбий комиссариат ходими қўлидан ҳамма ҳужжатларни юлқиб олгану майда-майда қилиб ерга ташлаб, деп-сишга тушган-да:

— Энди қўлимга сира қурол олмайман! Ўзингга ўхшаганларни ўлдириш гуноҳ! Қурол олмайман, олмайман... Аввалги гуноҳимни ювишгайм умрим етмайди, — дея бақира бошлаган.

Уваровларнинг катта оиласи Ручьевка қишлоғи чеккасидаги уч ҳовлида истиқомат қиларди. Оила бошлиғи, кекса Евдокимнинг алоҳида рўзғори бўлмай, уч ўғлиникида галма-гал яшарди. Уваровларнинг ҳаммасиникида қопоғон кучуги, қишлоқ электрлаштирилганига қарамай, жинчироқлари ва бир галадан ифлос, чувринди, жовдираб турган болалари бор.

Исидор Уваров қачонлардир жуда хушчақчақ, дилкаш одам эди. Улуғ Ватан урушида жанг қилган, старший лейтенант унвони билан уйга қайтган эди. Энди бўлса, қовоғидан қор ёғар, камгап, одамови бўлиб қолганди. Қирқ тўртинчи йилнинг кузида тезроқ фронтга жўнатишларини сўраб, неча бор ҳарбий комиссариатга бориб-келиб юрган ўн етти яшар новча ўғли Ленька Светлихада чўкиб кетгандан кейин Исидор шу кўйга тушган, дейишади колхозчилар. Кекса Евдоким ўшанда бутун районга шов-шув кўтарди. Леньканинг жасадини бир неча кун дарёдан қидирдилар, лекин тополмадилар.

Исидорга ҳамма ачинарди, — тўнғич ўғилдан шунчалар бемаънилик билан жудо бўлиш ҳазил гапми ахир... Лекин вақт ўтиши билан дарди босилиб, Уваров ўзига келиб қолар, деб ўйлашди.

Аммо вақт ўтган сайин Исидор баттарроқ одамови бўлиб қолди. Уваровлар авлод-аждоди билан йилдан-йилга одам ёқмас бўлиб борарди. Аввалига улар бир ҳовлини, кейин иккинчисини, ниҳоят учинчи ҳовлини баланд девор билан ўраб олишди. Қалин дарвоза ортида қопонғич итлар занжирларини шалдиратиб юрарди. Яқинда эса...

Исидор Уваровнинг ишини судга оширдилар. Суд ҳали бўлмаган — нима билан яқунланиши номаълум эди. Аммо айтишларича, Исидор терговда ўзини иеговист деб ҳам, пятидесятник деб ҳам тан олмаган, ҳам-

ма саволларга бир хилда жавоб берган: «Эътиқодимиз шунақа — ҳаммаси оллодан».

— Ҳм-м... Бошимни қотириб қўйдинг-ку, — деди Захар. — Йўғ-е, бундай бўлиши мумкин эмас... Устиннинг хотини, бу энди бошқа гап. Лекин у баптист¹. Тўғри, баптистлар билан пятидесятниклар орасида фарқ кам. Пятидесятниклар сектаси мутаассиброқ — вассалом. Лекин биз баптистаримизни қаттиқ кузатиб юрамиз. Степанида, тўғри, аҳён-аҳёнда ибодат уйига бориб туради. Лекин Устин билан Фролнинг у ерга қадам босганини... йўқ мен билган бўлардим... Ҳўш, қўлингда далилларинг борми?

— Далилларим йўқ... Шу далилларни тўплаш учун келганман. Хурфотга муккасидан кетганларни газетада бир боплаш керак.

Большаков пешонасини ишқади, яна ўрнидан турди, кабинетда у бурчакдан бу бурчакка юрди.

— Очигини айтсам, мени хижолат қилиб қўйдинг, Петро. Гарчи шунақа бўлишига ақлим бовар қилмасам ҳам, кундалик тўс-тўполонда, шундоққина бурчимиз тагида нима бўлаётганини билмай қолаётгандирмиз... Далилларга келсак... Баптистаримиз орасида ёвузлик ҳодисалари йўқ. Пистимеянинг асосий муштарийлари қари-қури кампирлар. Жамияти анчадан бери, уруш йилларидан бу ёғига ўсгани йўқ. Аммо бир факт сезилиб қолди...

Захар бояғи жойига ўтирди ва яна пешонасини ишқади.

— Жин урсин, гумонинг тинчлик бермай қўйди менга... Айниқса Устин ҳақида. Антипнинг тили билан айтганда, ғалати трансляция бўлиб қолмасайди... Ҳа, бир факт бор, деяпман, аммо... Бу гап Клавдия Никулинага тегишли...

— Никулина? Федор Морозовнинг хотини-я?! — ажабланиб қичқириб юборди Смирнов. — Нима деяпсан, баптистлар билан алоқаси борми?

— Ҳозирча, жуда у даражага етмаган чоғи. Кампирларнинг ўзи Никулинаникига келиб туришади, дейишади. Анчадан бери бошини айлантираяпти чоғи. Аёлнинг ғам-аламларидан фойдаланишяпти аблаҳлар. Бултур ёзда ахйири маконларига тортишди-да. Корней

¹ Баптизм — христиан сектасининг бир гуруҳи.

икковимиз тўсатдан уни ўша ерда кўриб қолдик... Ортиқ ҳеч бормасликка сўз берди. Аммо Пистимеянинг художўйлари уни ўз ҳолига қўйишмапти, атрофида пашшадай гирдикапалак.

— Наҳотки уларни чўчитиб бўлмаса?

— Ҳар нима қилиб кўрдик. Лекин Никулиналар эшиги тагига қоровул қўя олмайсан-ку...

— Клавдиянинг ўзи билан гаплашдингми?

— Нима деб ўйловдинг бўлмасам?

— Хўш?

Захар жим қолди.

— Йиғлайди. «Менга жуда оғир», дейди. Ўзимиз ҳам биламиз унга осон эмаслигини. Ибодат уйига ортиқ бормаيمان, деб онт ичди. Балким, бормас ҳам. Лекин гап бунда эмас-ку...

— Мен ҳам албатта, у билан гаплашаман.

— Гаплаш,— рози бўлди Захар,— кошки эди, гап билан ёки лекция ва мақолалар билан иш битириб бўлса... Бир энгашганигда таг-томири билан юлиб олнадиган бегона ўт эмас бу.— Захар бошини силкиди.— Аммо Клашкани уларга осонликча бериб қўймаймиз. Муҳими шуки, уни кўздан қочириб қўйганмиз. Мақолада эса... ҳозир унинг номини тилга олмасликни маслаҳат берардим. Бу уни карахт қилиб қўяди, гангиб қолиб, ўзини ўтга-чўққа уради. Тушундингми?

— Ҳм-м,— ўйланиб деди Смирнов.

— Шунақа гаплар... Анави неговистлар воқеаси нима бўлди? Диний сектадан кўра яширин... сиёсий ташкилотга ўхшаб кетади...

— Ҳа, шунақа кўринади,— бош ирғади Смирнов.— Бир неча воқеага дуч келдик. Энг даҳшатлиси шуки, болаларга қўл узатишпти. Райондаги ўрта мактаб ўқувчилари ичида бир қиз дугоналарини тўплаб: Исо пайгамбар ер кўрасида кезиб, ғазотга — армагеддонга¹ тайёргарлик кўряпти, минг тўққиз юз ўн саккизинчи йилдан бери юрибди, дермиш. Бу урушда шайтон кучларига қарши бир юзу қирқ тўрт минг жангчи жанг қилармиш. Ҳозир шу уруш арафасининг сўнгги дақиқалари кечаётганмиш... Бир ўқитувчи аёл эшитиб қолибди бунини. Маълум бўлишича, қизнинг ота-онаси

¹ Армагеддон — Христ билан Антихрист ўртасидаги уруш маъносида.

ашаддий иеговистлар экан, бутун бошли тўғарак — улар тилида «килька» ташкил этишибди. Бу «килька» ни «Соқчи минораси» журналини кўчираётганда қўлга туширишибди. «Иегов гувоҳлари жамияти»нинг шундай бир нашри бор. Инжилни ўрганишда иеговистлар учун зарур қўлланма саналади. Америка Қўшма Штатлари ва бошқа мамлакатларда, турли тилларда нашр қилинади.

— Ғалати ишлар экан, — гудранди Захар.

— Қишлоқларнинг биридан шу йил ёзда тўсатдан икки бола ғойиб бўлди, — давом этди Смирнов. — Ота-оналари, меҳмондорчиликка қариндошларникига юбордик, дейишди. Орадан бир ой-икки ой ўтди. Болалардан дарак йўқ. Мактаб вақти бўлди — улар ҳамон йўқ. Бу ҳолни шубҳали санаб мактаб шов-шув кўтарди. Маълум бўлишича ота-оналари иеговистлар экан, болаларини ўрганиш учун маслакдошлари ҳузурига — Молдавияга юборишган экан. Энди Уваров воқеасини олайлик. У иеговистми ёки пятидесятник, ҳали аниқлаганимизча йўқ. Аммо бирор бир сектант бўлиши аниқ.

— Жин урсин, биз бўлсак... Ялло қилиб юрган эканмиз-да, бундан чиқди, — деди маъюс Большаков. — Уша Уваровларнинг уйига янча марта борганман...

— Борган бўлсанг боргандирсан! Мен ҳам уларни биламан, оталари Евдоким билан неча бор суҳбатлашганман. Ичидаги сиртига сира чиқмайди-да. Секталарнинг икковиям яширин, жуда сир тутишади. Иеговистлар баъзан бутун бошлиқ босмаҳонани яшириб юришади. Томск областида яқинда шундай бир босмаҳонани топишди. «Соқчи минораси» журнали украин тилида босилаётган экан. Украинада таржима қилиниб, қўлёзма Томскка юбориларкан, у ердан тайёр журнал жўнатиларкан. Шундай, иеговистни, икки оғиз сўзлашиб, билиб ололмайсан. Ўзлари эса то қўлларидан тутиб олмагунингча буни тан олишмайди.

— Қани кўрайлик-чи, Уваров воқеаси нима бўларкин, — деди Большаков. — Энди бу Уваровлардан, Пистимея билан Устиндан кўз узмаймиз.

Шу маҳал эшик очилиб, Устин Морозов кириб келди. У кирди-ю, икковига — Большаков билан Смирнов-

га кўз югуртириб, тиржайди. Чамаси у раиснинг сўнги сўзларини эшитган эди.

— Нима бўлди, Устин Акимич?— сўради Смирнов.— Тобинг йўқми?

— Халақит берган бўлсам кечиринглар,— яна лабини бурди Морозов, кабинетни кесиб ўтди, стулга ўтирмай, негадир деворга суяниб чўнқайди, тамаки халтасини чиқариб, махорка ўрай бошлади.— Саломатлик масаласига келсак — ташаккур. Саломатлик қаёқда дейсиз...

Захар Устинга гўё уни биринчи бор кўраётгандай қараб турарди.

— Газетанга бизни ёзиб чиқасанми?— сўради Морозов Смирновдан, семиз, букилмайдиган бармоқлари билан қутичадан зўрға гугурт оларкан. Махоркасини тутатди. Устин папиросни эмас, соқолини тутатгандай папироси чирсиллади.— «Тонг»нинг сигирлари ҳаром ўлаётганмиш...

— Ёзаман. Фақат... сенинг хотининг ҳақида, унинг ибодат уйи ҳақида ёзаман,— деди Смирнов бу гап унга қандай таъсир этишини кузатиб.

Аммо Устин, уни ҳайратда қолдириб, бу сўзларга заррача эътибор бермади, ҳатто шундай деди:

— Боплаб ёз. Бу лаънати хотин жонимга тегиб кетди. Бу ярамас, худонинг газаби қизимизни ҳам заҳарлади.

— Сенинг кўзинг қаёқда эди?— сўради Смирнов.

— Мен нима ҳам қилардим? Олиша-олиша, ахийри, қўл силтадим. Нима, Варькани чўнтагимга солиб юрармидим?

Орага жимик чўкди, Захар бошқа фикрларни ҳайдаб:

— Хўш, майли.. Хўш, Устин, правление аъзоларига нима деймиз энди?— деди.

Морозов индамай чекарди. Унинг қора кўзлари папирос чўғига совуқ ва лоқайд боқарди.

— Нима ҳам дердинг?— гўлдиради у.— Ўзларидан сўраймиз, маслаҳатлашамиз.

У ўрнидан турди, пахтали шимдаги семиз оёғини кериб, стулга ўтирди ва тиззасига суянганича ерга қараб олди, у шундай ўтиришни ёқтирарди.

Идорада паға-паға қуюқ тутун сузиб юрарди. Морозов папирос қолдигини ерга ташлади ва каттакон

қўлбола қора пиймаси билан эзгилади. Пийма тагида йирик махорка доналари худди қумдай гижирлагани эшитиларди. Кейин тутунни бир оз чиқариб юбормоқчи бўлиб, қўшни хона эшигини очди-да, жойига келиб ўтирди. Ўтирган стули синиб тушадигандай қаттиқ гижирлади.

— Маслаҳатлашиб кўрайлик, деяпман, — такрорлади Морозов. — Аммо, очигини айтганда, бу маслаҳатдан... бир нима чиқадими-чиқмайдими — билмайман. — Устин эснади, оғзини қўли билан беркитди, бошини қуйи солди. У анчагача индамай тиззалари орасидан ерга қараб ўтирди-да, қўшимча қилди; — Кечалари билан у ёнимдан бу ёнимга ағдарилавериб, тўшакни сийқалавордим... Уйлайвериб бошим ёрилар даражага етди. Лекин ҳеч нима ўйлаб тополмадим.

Шу чоқ идорага хонаки белбоғ боғлаган Андрон Овчинников қўлида қамчи билан кириб келди, идишдан совуқ сув қуйди, соқол босган кекирдагини ликиллатиб узоқ ичди. Енги билан лабини артди, томири кўкариб бўртиб турган, терлаган сарғиш пешонасини очиб, оғир мўйна шапкасини орқага сурди-да, кабинет остонасидан ҳатлади.

— Шайтон дара ортига бориб, қолган-қутган хашакни йиғиштириб келмоқчимиз, — деди у.

— Ўтган ҳафта ҳаммасини йиғиштириб келишган эди-ку, — деди раис. — Қарағайзор томонга бориб кўриш керак.

— Дарага боргин деб бригадир буюрди, — Морозовга ишора қилди Овчинников.

— Қамишзор яқинида қолган-қутган хашак бўлиши керак, — деди шошилмай Устин. — Уша ёқда тўрт ғарамча хашак йиққан эдик. Қарағайзор тарафини Егорка билан кўриб келган экансизлар-ку.

Андрей Овчинников ҳамма нарсага ва ҳар қачон шубҳа билан қарарди. Ёшлик чоқларида тракторнинг отдан кучлигига ҳам шубҳа қилган. Овчинниковлар азалдан қашшоқ эди. Андрон ака-ука Меньшиковларни яхши билар ва халқ қулоқларни тугатишига ҳам шубҳа қиларди. Осмонда биринчи самолётни кўрганида ҳам шубҳа қилган эди. Бутун колхоз аҳли осмондан сузиб ўтган илк йўлдошни томоша қилгани ташқарига кўчиб чиққанида ҳам Андрон энасини қашлабди.

«Оббо шайтонлар-ей! Барибир шубхам бор»,— деган эди.

Андрон умрида бир марта ҳар ҳолда тўғри шубҳаланган. Бир куни «Совуқ уруш» ҳақида гап борию, унинг кутилмаганда «қайноқ» урушга айланиб кетиш эҳтимоли борлиги айтилганда, Андрон ўзи севган «шубхам бор» сўзини ишлатди... ва шу заҳоти изоҳ берди: «Шайтон худонинг соқолидан тортқилайди, ўзи эса чўқинади».

Ёнгинада турган Митька Курганов ўшанда: «Нега у чўқинаркан, отахон?»— деб қизиқсиниб сўради. «Шохига қараб бир тушириб қоларкан-да»,— жавоб қилди Андрон.

— Майли, Қамиш кўлга бориша қолсин бўлмаса,— деди Большаков.

— Йўл-йўлакай Эгри дарага бурилиб ўтишади. Балким ўшаёқда бирон нима топишар,— гудранди Морозов.

Андрон яна сув идиши ёнига борди.

У сув ичиб бўлгунча Захар хаёл суриб, столни тикиллатиб ўтирди.

— Менинг фикрим шундай, Устин,— деди раис.— Бизни оғир аҳволдан қутқаришни сўраб колхозчиларга мурожаат қилсак. Ўзларида кўп бўлмаса ҳам ҳар ким озми-кўпми пичан ўрган. Ҳар ким қурби етганича, биров бир арава, бошқаси ярим арава пичан келтириб тўкса молхонага. Ҳеч кимнинг ҳақи колхозда қолиб кетмайди. Ўзларининг молларини картошка, кепак бериб бўлсаям боқиб олишади. Пичан етмаса, амалтақал қилишади. Правление аъзолари билан маслаҳатлашиб олайлик-да, сўрайлик. Хўш?

Устин индамай, боягидай тиззалари орасидан ерга тикилганча ўтирарди.

— Барибир баъзилар сотишяпти... чайқовчилик қилишяпти пичан билан. Фурсат келишини кутиб туришди,— ўзини босиб деди Смирнов.

Устин сочи қора бошини оҳиста кўтарди, кўтараётиб, очиқ турган эшикдан Овчинниковга бирров қараб қўйди. Бу кўз югуртиришда одатдаги оғир табиатликдан бўлак нарса йўқдек эди. Аммо шу боқишда: одамлар шундай мураккаб масалани ҳал этишяпти-ю, сенинг сув ичиб ўтиришингга бало борми, дегандай бир маъно бор эди.

Андрон кружкани қўйганда темир идиш жаранглаб кетди.

— Сўраймиз дейсанми? — қайтариб сўради у Захардан эшик ёнига келиб. — Шубҳам бор...

— Нимадан? — у томонга бошини ўтирди Большаков.

— Қонун, ҳар ҳолда, деҳқонни озгина ҳимоя қилади-да.

— Хўш, сен-чи, Устин, сен нима дейсан? — Морозовга мурожаат қилди раис, — Овчинниковнинг нима демоқчи бўлганини тушунмай.

— Гап ҳам бўлиши мумкин эмас, — елкасини силкиди бригадир. — Бир-икки центнер беришим мумкин. Бошқалар ҳам бериши зарур. Мўлчилик ўз-ўзидан эмас — колхоз туфайли келади. Фақат, шуниси борки... — Устин худди маҳкамми-йўқлигини билмоқчи бўлгандай соқолини тутамлаб тортиди. Кейин давом этди: — Аммо, халойиқ бунга шунчалик ўрганиб кетганки, даҳан бўлмаса, соқол ўсадиган жой ҳам бўлмаслигини унутиб юборган.

Большаков ҳайрон бўлиб, Морозовдан кўзини олиб, Овчинниковга қаради, кейин Морозовга нигоҳ ташлади.

— Бунча жумбоқ қилиб гапирасан!

Морозов оёғини нари сурди ва вазмин сўзлай бошлади:

— Ким билади, балки каллам айниб қолгандир. Илтимосимизни буйруқ деб тушунишмаса эди, дейман. Шундай бўлса, бутун районга ёйилади... Сен раҳбарсан, ҳаммасини кўзда тутмоғинг керак... Бу йил ахир... Ем-хашак қаҳат. Ростини айтиш керак, коммунизмда яшаётганимиз йўқ, ҳар кимнинг сигири ўзига... Яъни масалан, демоқчиманки...

— Равшанроқ қилиб гапиролмайсанми? — юзини буриштирди Захар.

— Ҳеч бўлмаганда, анави Овчинников... — «Тонг»да одамларнинг пичанини ўттизинчи йилларда олгандай тортиб олишяпти» деса борми.

— Э, бу нима деганингиз?! — беихтиёр қичқириб юборди Смирнов.

— Нима бўпти? — яна сўради Устин баҳайбат гавдаси билан Смирнов томонга ўгирилиб. Петр Иванович унинг боягидай совуқ боқиб, ҳозир эса заҳархандалик

билан кулиб турган кўзларидан: масала баъзи бировлар ўйлаганча осон эмас, биз деҳқонлар қозонидан ошаб юрганингда эди, ҳар нима деявермасдинг, ҳеч бўлмаганда бунчалар ўйламай савол бермасдинг, деган маънони ўқиди.

— Биринчидан, ҳозир ўттизинчи йиллар эмас, — хотиржамроқ гапирди Петр Иванович. — Иккинчидан...

— Биринчидан, иккинчидан... йигирма бешинчидан... Пўстинни ол-у, овозингни чиқарма, деган гап бор. Кейин ҳеч ким, ҳеч кимдан ҳеч нарсани олиб кўймаётганини тушунтириб кўр-чи, — Смирновнинг гапини бўлди Устин. — Демоқчиманки, ҳамма ишни ҳам буйруқвозлик билан эмас, ўйлаб қилиш керак. Бекорга халқнинг жиғига тегиш керак эмас...

Колхоз идораси пиллапоясида оёқ товушлари эшитилди ва Устин жим бўлиб қолди. Кабинетга Борис Дементьевич Корнеев, Филимон Колесников, Клавдия Никулина кириб келишди. Улар билан кетма-кет Ручьевка бригадасининг бошлиғи, совуқдан қизарган бақалоқ Игнат Круглов эшикдан тиқилиб кирди, унинг кетидан галстук таққан, яхшилаб дазмолланган костюм кийган, зиёлисимон Владимир Владимирович Притворов кўринди. Ўттизингчилар қаторида қишлоққа келган, яқиндагина область комитетида масъул ходим бўлган, эндиликда колхознинг энг йироқ бешинчи бригадасига раҳбарлик қилаётган Владимир Притворов билан бирга яна ҳамма посёлкалардан бир неча правление аъзолари келди. Ҳаммадан кейин нимаси биландир Митька Кургановга ўхшаб кетадиган энг ёш бригадир Юрий Горбатенко оstonадан ҳатлаб ўтди.

Раиснинг кабиҳетини шу заҳоти ғала-говур, кулги тутиб совиб кетди. Одамлар сўрашишар, совуқни ланатлашар, стулларни тарақлатиб, нари-бери суришарди.

Петр Иванович Смирнов бу одамларнинг деярли ҳаммасини яхши биларди. Ҳатто уларнинг феъл-атворидан тортиб, одати ва камчиликларигача биларди. Бригададагиларнинг ҳаммаси соддагина қилиб «Бригадир Юрка» деб чақирадиган Юрий Горбатенко, масалан, ёзин-қишин ёқаси очиқ юрар, совуққа, қанчалик чидамли бўлса, шунчалар тили аччиқ эди. Колхозчилар кўпинча унинг қўполлигидан, бебошлигидан ра-

исга шикоят қилишарди, ҳар мажлисда-бир ярим йилга етарли қилиб тузлашарди-ю, бригадир тайинлашга келганда, бир овоздан: «Ўзимизнинг Юрка бўлсин» деб талаб қилишарди.

Притворов эса Юрканинг батамом акси. Аввалига колхозда ўттизмингчилар кўп эди, деярли ҳар бир бригада ва хўжаликнинг бошқа масъул участкалари тепасида ўшалар турарди. Лекин аста-секин қандайдир сездирмай бригада ва участкаларни ташлаб, кўрimsизроқ ишга ўтишарди-да, кейин ими-жимида колхоздан яна шаҳарга кетиб қолишарди. Притворов эса кетмади. Бригадани қабул қилиб олганидан бери ўша ерда ишларди. Уни ҳамма ҳурмат қилар ва Горбатенкога нисбатан улуғлаб, отасининг номини қўшиб — Владимир Владимирович, деб атар эди. Яқинда у колхозда биринчи олий маълумотли бригадир бўлади — қишлоқ хўжалик институтида сиртдан ўқийди.

Районда иш бошлаганидан кейин Смирновнинг биринчи яқиндан танишган одами Игнат Круглов эди. Ўша пайтларда бутун мамлакат бўйлаб бўш ётган шудгорлардан фойдаланиш масаласида гап борарди. Смирнов маълумотларга асосан, районда бўш ётган шудгорлар масаласини ўрганиб чиқди ва «Тонг» колхозида йилдан йилга кўпайиб борганини кўриб, Захар Большаковни газетада қаттиқ танқид қилди.

Район партия комитетининг секретари Григорьев мақолани ўқиб, ҳеч нима демади, фақат Смирновга ўйчан тикилиб қаради. Большаковнинг ўзи ҳам мақола хусусида ҳеч нима демади. Фақат мана шу Круглов, Петр Иванович унинг бригадасига келганида тўғридан-тўғри деди:

— Мақоланг бемаъни жуда. Большаковга ўхшаган раисларни авайлаш керак. Сен бўлсанг сўйил билан бошига туширибсан.

— Нима, бу масалада партия тутган йўлга қаршимисан? — кескин сўради Смирнов нозик жойидан олганлари алам қилиб.

— Гапини қаранг-у, йўли эмиш... Бу йўлнинг нималигини ҳали ўзинг ҳам билмайсан.

— Аммо...

— Аммони қўя тур... Партиянинг йўли ўз илдизингга ўзинг болта уришни талаб қиляпти-яканми?

Смирнов бир нима деб эътироз билдирмоқчи бўлган эди, ammo Кругловнинг жуда жиддий масалалар устида тўғридан-тўғри, дадил гапириши уни ҳайрон қолдирди, шу боисдан у ўзини тутишга мажбур бўлди. Ва яхши қилди.

— Агар деҳқончиликдан беҳабар бўлсанг, ўқи,— давом этди Круглов.— Ана, Притворов бутун умр қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиб келган, ammo у билан юзма-юз келиб қолувдики, институтга кирди... Областимиз катта, бутун бир мамлакатдай гап. Унинг Шимолий қисми сернам. Ана у ерда шудгор бўш ётмаслиги керак. Марказий қисмда ҳам нам етарли. Шарқ томон қурғоқроқ. Биз жанубга жойлашганмиз, биз томонлар батамом қуруқ. Биз томонларда буғдой яхши битмайди, бир йил ҳосил берса, икки йил бермайди. Жавдар бўлса доимо яхши, бўлиқ ҳосил беради. Вутун бойлигимиз чорвачилигу кузги жавдарда. Фақат жавдарни бўш шудгорга экиш керак. Биринчи сентябрдан кечиктирмаслик керак. Мана энди бош қотиравер...

Шундан кейин Смирнов бош қотириб, кейинги учрашувдаёқ деди:

— Сен ҳақ экансан, Игнат Прохорич. Ростини айтсам, қишлоқ хўжалиги бунчалар мураккаб иш деб ўйламаган эдим. Бирон жойда ўқиб олиш керак эди, лекин афсус, кечикиб қолдим чоғи...

— Кўпчилигимизга, жуда кўпчилигимизга вақтида ўқиш насиб бўлмаган, Петр Иванович... Вақт эса кутиб турмаган. Мисол учун мени олайлик, ЧҚМ да бор-йўғи уч йил ўқиганман.

— ЧҚМ дегани нима? Марказий Партия мактаби-ми?

— Қаёқда? — кулди Круглов.— Черков қавм мактаби...

Захар Большаков раислик қилган колхозда раҳбарлик лавозимида ишлаётган одамлар шунақа эди. Ҳозир улар колхозни оғир аҳволдан олиб чиқиш йўлларини излаб топмоқлари керак эди. Уни қандай топаркинлар?

Смирновни шу топда хурфотга қарши мақолага материал топишдан ҳам кўра мана шу масала кўпроқ қизиқтирарди. Аслида у колхозга мана шунинг учун келган эди...

Овчинников ҳамон қўшни хонада сув идиши ёнида ўралашарди.

— Мунча имиллайсан? Сени одамлар кутишяпти. Кетаверинглар,— деди унга Морозов очиқ эшик орқали.

Правление аъзолари ниҳоят дуч келган жойга ўтиришди.

Агар бу йиғилишни правление мажлиси деб аташ жоиз бўлса, колхоз тарихида биринчи энг қисқа ва кам гапирилган мажлис бўлса керак.

Андрон Овчинников идорадан чиқиб, Захар сўзлашга оғиз очмасидан идорага Илюша Юргин югуриб кириб келди, остонадан ҳатлар-ҳатламас деди:

— Фролка бултур пичанни роса ўрвоганиди — ўзи бераверсин колхозга! Қарзгами, текингами ўзи бераверсин. Мен ўз молимни боқишга ем етқизолмаяпманку, тушундингларми? Топган гапларини қаранглар-а!!

— Шошма, кўп шанғиллайверма,— уни тўхтатди Захар.— Нима гап ўзи?

— Яна урмоқчи бўлади-я, иблис! Буни шунчаки қолдириб кетолмайман! Сизларга хайр берадиган жойим йўқ...

Захар Большаков қошини чимириб қўйди. Смирнов ҳам, бошқалар ҳам нима бўлаётганини тушунолмаётганга эдилар.

Воқеани Никулина тушунтирди:

— Фрол фермага бир арава пичан олиб келиб тушира бошлади...

Захар Большаковнинг қошлари керилди. У аввал Смирновга, кейин Корнеевга қаради.

Устин қимир этмай ўтирганига қарамай, тагидаги стул яна ғижирлади...

Клавдия рўмолини ечди, эриган қировни силкиб ташлади. Кейин рўмолини елкасига ташлаб, кўкрагини ўраб ўтирди. Клашка, гўё ҳаммадан ўзини тўсиб олмоқчи бўлгандай яқиндан бери йиғилишларда шундай ўраниб ўтирарди.

— Шу маҳал қаёқандир Юргин пайдо бўлиб, арава атрофида ўралашиб қолди. «Пичан учун колхознинг неча пулини ўмардинг?» деб сўради,— деб ҳикоясини давом эттирди Никулина. «Ҳар қалай зарар қилмадим», деб жавоб берди унга Курганов. Илюш-ка яна: «Ҳаммадан олишяптими? Эски пул билан тўрт

юз сўлжавой беришса, мен ҳам бир арава келтирардим...» деди

— Ёлгон! — қичқирди «Ол-сот». — Бир арава у ёқда турсин, ярим араваям пичаним йўқ. Топган гапини қаранг-у! Вой ошмаган ҳамир-ей..

— Ошмагани учун қаттиқ-да, — деди Юрий Горбатенко. — Аммо ўзинг хотинингни сира эзғилолмаясан-да. Кучинг етмаса, қўшнингни ёрдамга чақир.

Қаҳ-қаҳа кўтарилди. «Бригадир Юрка» Юргинни пичоқсиз бўғизлаганди: Илюшканинг хотини — бир вақтлар идорага, Захарнинг олдига келиб, баптистлар учун ибодат уйи очишга ёрдам сўраган Федосья Лагуткинанинг тўнғич қизи тарашадай озғин эди.

Фақат икки киши — Устин Морозов билан Захар кулмади. Большаковнинг кўзи борган сайин қисилиб, бурун парраклари уча бошлаган бўлса-да, Устин боягидек ерда ниманидир кузатарди.

Захар оҳиста:

— Демак... гап шундай, — дейиши билан кулги ҳам босилди.

— Фрол тепадан туриб Илюшкани паншаха билан тушириб қолди, — гапини якунлади Клавдия.

Морозов бошини кўтариб, шошилмай ҳаммани бир-бир кўздан кечирди-да, деди:

— Маслаҳатлашиб ўтиришнинг ўрни бўлмаса керак энди. Отхонага бориб отни эгарлайман. Уйлайманки, ҳамма бригадирлар, ҳамма правление аъзолари тарқалиб, одамларга тушунтиради. Шахсан ўрнак кўрсатади... Бизга қараб бошқалар ҳам... Кимда виждони бўлса...

У ўрнидан турди-да, бесўнақай пиймаси билан сариқ полни вазмин тўпиллатиб, эшик томон юрди.

...Орадан чорак соат ўтиб, Петр Иванович билан Большаков қайтиб молхонага боришарди. Ярм йўлгача индамай кетишди. Ниҳоят Большаков сўради:

— Хўш, қалай?

— Нима?

— Фрол Кургановга нима дейсан?

— Ҳм-м... Қизиқ, — истар-истамас деди Смирнов.

— Морозов-чи?

Петр Иванович бир оз жим тургач, яна чўзиб:

— Ҳм-м, — деди

13 боб

Устин Морозов Зелений Долда кўпдан буён, йигирма саккизинчи йилнинг ўрталаридан бери яшайди. У Твер губернасидан кўчириб келтирилаётганларнинг катта бир гуруҳи билан Узоқ Шарқ тарафларга кетаётган эди, лекин кейин қарорини ўзгартириб, Сибирда қолиб кетди.

Яна бир кўчириб келтирилаётган киши — ўттиз икки ёшлардаги паст бўйли, ориқ, рамақижон мужик ҳам у билан бирга қолди.

— Бу хилват гўшамизнинг нимаси сизларга ёқди? — деб сўради улардан Захар.

— Тинч экан, — деб жавоб қилди Устин. — Ҳам қулай: бир томони дала, иккинчи томони — ўрмон.

— Фақат ҳеч қанақа магазин йўқ экан-да, — қўшиб қўйди Юргин. — Магазинсиз яшаб бўларканми! Юрак қисилиб кетади-ку.

Ушанда Захарга Юргин хомушдай, Морозов эса тили бошқа-ю, дили бошқадай туюлди...

— Агар кўнглингга ёқмаган бўлсак, тўғрисини айтиб қўя қол, — қўшиб қўйди Устин. — Йўлимиздан қолмайлик, ёруғ оламда жой кўп.

— Нима ҳам дердим... Бизга одам керак, тураверинглар. Аммо ёрдам беринглар — магазин ҳам бўлади, бошқаси ҳам.

Ўша вақтлар нотинч, ташвишли эди. Ҳали қишлоқларда омборларга, отхоналарга, молхоналарга ўт кетиб, кечалари милтиқлар олатасир отилмаса-да, одамлар безовталанар, гоҳ бир гуруҳ бўлиб колхоздан чиқишса, гоҳ яна қабул қилиш ҳақида ариза кўтариб келишарди.

— Сен ташвишланма, раис, — секин деди Устин, — Юргинни билмайману, лекин мендан хафа бўлмайсан.

— Нима Юргин? Юргин ҳам ўйнагани келган эмас, — хафа бўлди Илья.

— Ана кўрдингми, — анчагина ўсиб қолган соқолини тутамлаб, мийиғида кулиб қўйди Устин. Сўнг кулгини бас қилиб, гапни тугатди:

— Уч йилчадан кейин ўттизга кираман. Хотиним ўттизда. Ўғлимиз бор. Хуллас, оилали одамман. Дарбадар юришни истамайман. Шу ерда қолишга қарор берибманми, илдиз отаман.

Аммо «илдиз отишга» унчалар шошилмади. Ёз охиригача қишлоқда, одамларни таниб ололмаётгандай саланглаб юрди. Колхозда бўлса, қойил қилма-са-да, бир нави ишлади.

Аммо қадди-қомати келишган, бақувват, чиройли, кўзлари мовий хотини Пистимея колхозда жуда яхши ишларди. Бирон ерда Захарни учратиб қолса, ҳаммавақт ийманиб, ногирон қўлини яширарди. Бироқ кўп ўтмай Большаков у бошқалар билан учрашиб қолганида ҳам ийманишини пайқади.

Пистимея тортинчоқлигига қарамай, тез орада Зелений Долдаги барча аёллар билан танишиб олди. Айниқса, уни негадир, кампирлар яхши кўриб қолишди. Бунинг сабабини Захар кейинчалик тушунди. Пистимеяни художўйлиги учун яхши кўришарди.

Унинг художўйлигини раис мутлақо тасодифан билиб қолди. Колчакчилар тугатилиши биланоқ қишлоқдаги черков ёпилган бўлиб, вақтинча омбор қилиб қўйилган эди. Куз кунларининг бирида Захар Пистимеяни шу омборга юборди-да, эски қопларни қоқиб-суқиб, йиртиқларини ямашни буюрди.

Ёш жувон, ҳар вақтдагидай ерга қаради, қошини чимирди ва рўмолининг учини ўйнаб туриб:

— Бормайман, — деди.

— Нега бормайсан? — ҳайрон бўлди Захар.

— Черковни беркитдинглар — майли, лекин муқаддас жойни таҳқирлашнинг нима кераги бор? — деди у Захарга қарамай.

Хуллас, у қопларни қоқиштиргани бормади. Икки кунлардан кейин Устин Захарга деди:

— Хотиним омбор билан қоплар ҳақида гапирди менга. Ундан хафа бўлма. Ўзи бир гапни икки қилдиган хотин эмас, кўриб турибсанки...

— Уни шунчалар диндор деб ўйламаган эдим.

— Уйланганимда мен ҳам шундай деб ўйламаган эдим. Уйлашга ўрин йўқ эди — у пайтларда на худога, на иблисга ишонарди у. Кейин сувга бўккан латтадай художўйликка берилиб кетди.

— Нега бундай бўлди?

— Воқеа бундай бўлган... Биз турмуш қурдик... Тушунарли бўлиши учун бошидан бошлай қолай. Отаси уни қулоқнинг ўғлига бермоқчи бўлди. Ун олтинчи йил, революция олдидан бўлган эди бу. Отаси бечо-

раҳол одам эди — аммо қаттиққўл эди. Ичиб олса, ҳайвон бўларди қоларди. Йўқчиликнинг аламидан ичарди, албатта... Шунинг учун ҳам қизини бадавлат одамга бериб, оёққа туриб олмоқчи эди. Биз бўлсак у билан.. Нима десам экан-а... Оқшомлари йиғинларда учрашардик. Ҳали ёш эдим, муҳаббат деган нарсалардан беҳабар эдим. Аммо у оқ-қорани тушуниб қолган эди. Отасига тик қараб: «Сиз айтган одамга тегмайман. Қўлимни чопиб ташласангиз ҳам тегмайман», дебди. «Қўлингни кундага қўй!..» дебди отаси.

Устин бир неча хотин қопни қоқиштириб, ямаб ўтирган ўша собиқ черков остонасида Захар билан ёнма-ён ўтириб ҳикоя қиларди. У сўзлар, бошини қуйи солиб, чанг босган, эски этигини томоша қилар эди.

— Бундан чиқди, отаси чопиб ташлабди-да?..

— Ҳа, отаси. У қўлини кундага қўйиб, юзини тескари ўгирибди. Кейин айтиб беришича — отам ботиниб, бу ишни қилмайди, деб ўйлаган экан. Отаси бўлса, шунчалар қутуриб кетиб, болтани қўлига олибди-ю... Бахтига тағин ҳам панжасини батамом чопиб юбормабди.

Устин бир оз жим қолди ва давом этди:

— Улардай маст экан, зумда кайфи учибди-кетибди. Ҳазилакам гапми бу... Уша қулоқнинг ўғли дарров ҳукуматга арз қилибди. Қизнинг отасини олиб кетишибди...

— Ундан кейин нима бўлди?— сўради Захар, Устин яна жим бўлиб қолганда.

— Ундан кейин ўша ҳеч ким тушуниб етмаган нарса рўй берди. Отасини, балки, қўйиб юборишармиди — ҳар ҳолда қизини ўлдиргани йўқ-ку, аммо чол қандайдир йўл билан қамоқдан қочиб кетибди. Кечаси Осокино деган қишлоғимизга келиб, Пистимея олдида тиз чўкибди: «Кечир, қизим, аҳмоқ отангни! Ўзинг хоҳлаган одамнинг билан турмуш қур, фақат мени кечир,— дебди.— Мен қанчалар зolim бўлмай, сенинг худо билан ишинг бўлмасаям, аҳён-аҳёнда мен учун ибодат қилиб тур. Яхши-ёмонлик ўтган бўлса, кечир, минг ярамас бўлсам ҳам, ҳар ҳолда отангман. Розиризо бўл. Гуноҳимни бўйнимга олиб, сендан кечирим сўрагани келдим. Аммо энди мени бошқа кўрмайсан...» Ростдан ҳам, охириги бор кўргани шу бўлди. Соқчилардан қочаётганида биттасини уриб ўлдириб қўй-

ган экан. Изидан қидириб келишди. Чол деразадан ташлаб қочди. Қаёққаям қочарди! Молхонага етгандә ўқ еб йиқилди. Ана шунақа гаплар. Шу-шу Пистимея ибодатгўй бўлиб кетган.

Қопларни қоқиб-суқиб турган аёллар ишни тўхта-тиб, Устиннинг ҳикоясини тинглай бошладилар: Баъзилари кўз ёшларини арта бошлашди.

— Орадан бир йил ўтгач, ўн еттинчи йилда турмуш қурдиқ. Тотувгина яшаймиз. Оила учун муносиб, яхши хотин Пистимея. Лекин ҳамон ибодат қилади. Ман қилиб бўлармиди? Нима ҳам кераги бор? Ахир ҳеч кимга халақит бермайди-ку. Аввалига эриш кўринди менга, бора-бора ўрганиб кетдим, — деб ҳикоясини тугатди Устин.

Устин ўрнидан турди, тайга ортига ботаётган офтобга қараб хўрсиниб деди:

— Ҳай, кетдим. Шунинг учун, Захар, уйимизнинг бурчагида иконостас кўриб қолсанг ҳайрон бўлма. Менга қолса бу ёғочларнинг ҳаммасини печкага тиқиб юборардим, аммо у... худога сидқидилдан ишонади. Анчагача боламиз бўлмади, эртаю кеч иконостасга сиғинди. Етти йилгача сиғинди. Йигирма бешинчи йилда, Пистимеянинг айтишича, худо Федькани берди. Шу-шу яна сиғиняпти...

Шу жойга келганда Морозов омбордаги хотин-халаж унинг гапини диққат билан эшитаётганини кўриб, жим бўлиб қолди, хижолат чекиб, оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига солди.

— Бор-борларинг-е... Қулоқларингни мунча динг қилмасаларинг? Хайр энди, Захар.

Устин ҳикояси хотинларгагина эмас, Захарга ҳам қаттиқ таъсир қилди. Лекин эртасигаёқ ташвишга тушиб, ўйланиб қолди: қишлоқда ўв художўйларимиз — православлар ҳам, сектант-баптистлар ҳам етарли эди, энди яна бири қўшилибди. Устига-устак, учига чиққан художўйга ўхшайди. Ҳали ҳаммани қанотига олиб, ёшларни ҳам йўлдан урса-я. Шу боисдан ҳамма, ҳатто кампирлар ҳам уни яхши кўришарди.

Кампирлар ҳам Захарни ҳайрон қолдирарди. Православ динидаги зеленодоллик кампиршолар сектантларга душман бўлишмаса-да, ҳар ҳолда уларни ёмон кўришарди, улар билан деярли сўзлашмасди. Пистимея ҳам кўринишидан православ эди. Аммо у, булари

билан ҳам, улари билан ҳам келишиб кетаверарди. Захар Пистимеядан кўз-қулоқ бўлиб туриш керак, деган қарорга келди.

Вақт ўтиб борар, аммо Пистимеянинг бирон номуносиб хатти-ҳаракати сезилмасди. Унинг ёшлар билан иши йўқ, ҳатто уларга қайрилиб қиё боқмасди. Тўғри, баъзан кампирларнинг олдига кириб турарди. Шундаям, Федькага қараб туришни илтимос қилгани борарди.

Аммо Пистимея тиланчиларнинг биттасини ҳам қуруқ жўнатмасди. У йиллари қишлоққа тиланчилар кўп келиб-кетарди. Пистимея уларнинг ҳар бирига садақа — бир бурда нонми, эски кийим-кечакми берарди. Колхозда эса аввалгидай жуда яхши ишларди.

Хуллас Захарни, Пистимеядан кўра Устиннинг ўзи ташвишлантирарди. Келган кезларида кимдандир ёки нимадандир хафа кўринган Илья Юргин ҳам Морозовдан кўра яхшироқ ишларди. Тўғри, ўша янги келган пайтлардаёқ Юргиннинг ғалати бир одати сезилиб қолди. У ҳали жойлашиб улгурмасдан раисга дуч келиб қолганда чўнтагидан кичкинагина камертон чиқарди-да:

— Менга қара, раис, мана буни сотаман, олсангчи,— деди.

Захар ҳатто ҳанг-манг бўлиб қолди:

— Бу темир-терсагингни бошимга ураманими?

— Нега темир-терсак бўларкан!— хафа бўлди Юргин.— Онгсизлигимиз қолмади-да! Бунинг оти гамеркон. Ҳар хил музикани созлашга ярайди.

— Қулоғингга қуйиб ол, Юргин. Темирингни яшириб қўй, майна бўлма одамларга. Бўлмасам гамерконинг чиқиб қолади.

Юргин Фрол Кургановнинг олдига бориб, тўсатдан паккисига харидор бўлганида, ҳеч бўлмаса «гамерконга» алиштир, деб туриб олганида у:

— Жўна-жўна-ей..— деб болхонадор қилиб сўкиб ҳайдади.

Хуллас, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас унга «Ол-сотаман» деган лақаб тақалиб қолди.

Қиш кирди, ўтай деб ҳам қолди. Устин ўша-ўша қўл учида ишлаб юрди. «Мендан хафа бўлмайсан»инг шу бўлса,— тез-тез ўйлаб қоларди Захар.— Бу ерда илдиз отадиган кўринмайсан...»

Кўкламда, Светлиха эрий бошлаганда, қоп-қоп ун ортган арава дарё ўртасида қолиб кетди. Тегирмонга Андрон Овчинников борганди, экиш пайтида зарур бўлади, деб ун ғамлаб қўйишмоқчи эди. Андрон хийла кайф билан қоронғида келаётиб, музнинг ёрилган ерини кўрмай қолганди. Чана бир томонга қийшайиб, шотиси қарсиллаб синиб кетганди. Отлар пишқириб, тортиб кетмоққа урингану, аммо муз қарс-қурс ёрилаверган.

Овчинниковни қўрқув қутқариб қолганми ёки кейинчалик ўзи айтганидек, худонинг иноятими, бу номаълум. Андрон қўлидан жиловни қўймай, сувга ирғиб тушган, бахтига шу кунларда сотиб олган болта билан иккинчи шотини чопиб ташлаган. Отлар соҳилга ўзларини урганлар, қўрққанидан жони ҳалқумига келган Андронни жиловда судраб келганлар.

Эрталаб бутун қишлоқ соҳилга чиқди. Ун ортилган чана ҳамон дарё ўртасида турар, атрофида сув эса қорайиб, даҳшатли гирдоб оқарди:

— Қопларни олиб чиқаман деб урина кўрманглар, — огоҳлантирди Большаков. — Оқса оқиб кетар.

— Колхоз молига сахий экансан! — деган овоз эшитилди ён тарафдан.

Бу Устин Морозовнинг овози эди. У қўлтиғида тахта билан одамлар орасидан ёриб чиқди-да, эриб ғовак бўлиб қолган музга тушди ва чана томон юрди. Иккинчи қўлида бир ўрам арқон бор эди.

На Захар Большаков ва на бошқа киши унга бир оғиз сўз айтди. Ҳамма эсанкираганича, нима бўлар экан, деб қараб турарди. Устин бўлса, худди ишдан уйга қайтаётгандай, рўзгорда бирон нимага яраб қолар, деб йўл-йўлакай қаердандир тахта оливолгандай ҳорғин юриб бормоқда эди.

Чанага уч метрча қолганида тахтани музга қўйди-да, устидан оҳиста юриб, чанага яқинлашаверди. Юргани сайин тахтанинг нариги боши сувга чуқурроқ чўкаверди.

Устин тиззасигача сувда туриб, чананинг осмонга қараб турган сўлоғига арқон боғлаб, орқасига қайтди. Қуруққа чиқиб олгач, арқонни торта бошлади. Чана қимирлаб, қўшқораги тўғри бўлди.

Қирғоқда турганларнинг ҳеч қайсиси нима учун Устин бунақа қилаётганини ҳануз тушунмасди: не-

гаки, чананинг ёнига отни олиб бориб, унга қўшишнинг имкони йўқ эди.

Устин бўлса тахта устидан яна чана томон юрди. Арқонни ечиб олиб, учини чананинг олд тарафига боғлади-да, яна орқага қайтди.

Бу гал Устин бутун ўрам арқонни бўшатди-да, чанани ўзига қараб торта бошлади.

Шундагина соҳилдаги одамлар ҳаракатга келиб, говур-гувур овозлар эшитилди:

— Ё тавба! Лаънати лўлининг ишини қара-я...

— Худо калладан берган эканми...

— Бути йирилади-ку, бунақада...

— Қоранинг жони қаттиқ бўлади. Йирилмайди.

— Шубҳам бор. Шубҳам бор... — дерди Андрон соҳилда нари бориб, бери келиб.

Колхозчилар бири қўлида тахта билан, бошқаси хода билан соҳилга қараб югуришарди. Антип Никулин ҳатто яқин ўртадаги ҳаммомдан дуд босиб қорайиб кетган эшикни кўчириб келтирди. Шуларни музга ташлашди ва тўшамага ўхшаш нарса ҳосил бўлгач, бир неча эркак Морозовга ёрдамга югурди.

Чанани арқон билан тортиб, соҳилга чиқариб олганларидан кейин Устин кийимларини қуритиш учун индамай уйига жўнади. Колхозчилар ўз тахта-ёғочларини олишди, фақат ҳаммом эшиги соҳилдан элик метрларча нарида қорайиб турарди.

— Ҳай, бўлганча бўлди! — деб қўл силтади Антип тантилик қилиб. — Муҳими урни қутқариб қолдик-ку. Кўпчилик дегани шу-да. Жамоатчилик дегани шундай. Жамоат мулкини қутқазиб қолдик. Бир вақтлар, эсимда: Филька Меньшиков тўйдан кайфи ошиб қайтаётган эди. Худди шундай муз ёрилиб кетган. Куппакундузи. Ҳамма кўрган. Лекин ким ёрдам берган? Ҳеч ким. Йўқ, эндиликда — ҳаммаси бўлакча. Фильканинг чанаси отлари билан чўкди кетди. Филькаям чўкиб кетарди-ю, лекин кетидан Демид келаётган эди, арқон ташлади унга. Ҳа-а... Битта эшик экану, оқиб кетса оқиб...

Оғзидаги бўғзида қолди. Ёнгинасида қўлида хипчин билан бева Марфа Кузьмина, баланд бўйли, баджаҳл, «туя хотин», кейинчалик Никулиннинг таъбири билан айтганда «аёл қиёфасидаги йиртқич» пайдо

бўлди. Антип эшигини кўчириб олган ҳаммом шу хотинники эди.

— Қани, дарчани олиб чиқ-чи, қинғир оёқ чигиртка,— деди у, худди ҳукми эълон қилаётган бир овозда.

— Қўй-е...— тисарилди Антип.— Дарча деғанинг нимаси? Маданий қилиб эшик демайсанми, теңтак,— ақл ўргата бошлади Антип, Кузьминанинг кўзини шамғалат қилиб қочиб қолишга шайланиб.

Аммо Марфа ҳар қалай уни суриб, муз лабига қисиб борди.

— Ҳе-ей, одамлар!— қичқирди Антип.— Қутурганми бу хотин, бунақада чўктирворади-ку. Гражданлар!.. Захар!

Аммо Захар аллақачон кетиб қолган, «граждан» лар эса қотиб-қотиб кулмоқда эдилар.

— Қани, қани, сигир думини ликиллатганидай кўзинг олма-кесак термасин!— овозини баландроқ кўтарди Марфа ва уни елкаси билан туртди.— Қани, бор, деяпман сенга!

Туртганда Никулин йиқилиб тушди ва соҳил ёқалаб эмакларкан, баджаҳл аёлдан қочиб қутулиш йўларини излай бошлади.

— Қаёққа?!— қичқирди Марфа ва Антипни хипчин билан туширди.

Никулин чинқириб орқага қайтди. Марфа ҳам кетидан бостириб борди.

— Дарчани олиб чиқ, деяпман сенга, лаънати шайтонвачча!— хивич яна ҳавода чийиллади.

Кейинги воқеа юз бераётганда одамларнинг қаҳқаҳаси бутун қишлоқни тутиб кетди. Антип соҳилда эмаклаб, ҳамон у ёқдан-бу ёққа ўзини урарди. Кейин бунинг фойдасизлигини кўриб, бошини қўли билан беркитиб, кулча бўлиб ётиб олди. Марфа бўлса оёғини кериб, ҳамон уни хивич билан саваларкан:

— Дарчани келтир... дарчани деяпман,— дерди...

Оломон ичидагиларнинг кўпи кула-кула чарчаган эдилар. Ҳар томондан қичқариқлар эшитила бошлади.

— Ахир Антип ўлиб қолади-ку...

— Устида калта пўстин бор...

— Чиқар жони чиқиб бўлди...

— Бошла, Марфа, бошла...

Тўсатдан Илюшка Юргиннинг овози бошқа овозларни босиб янгради:

— Ҳой, Антип! Тайёр дарча турибди-я. Дарчага шўнғи! Дарчага!

Гап қанақа дарча устида бораётгани ҳеч кимнинг эсига келмади. Аммо Антип зумда тушунди. У кучини йиғиб, Марфанинг оёқлари орасидан чўртан балиқдай сирғалиб чиқди-да, сакраб турди ва оёғини қўлига олиб қишлоққа югурди. Соҳилда кўтарилган қаҳқаҳадан нарида қорайиб кўринган қоя ҳам ларзага келгандай бўлди.

Ҳаммаси шунчалар тез бўлиб ўтдики, аввалига Марфа Антип қаёққа ғойиб бўлганини тушунолмади, бир неча дақиқа оёғи тагига қараб қолди. Кейин ҳозиргина Антип ётган жойга тупурди-да, уйига кетди. Орадан бир неча кун ўтгач, музоқар пайтида, ҳаммом эшиги оқиб кетди.

Светлиха ўртасида қолиб кетган ун воқеаси ана шундай яқунланди. Антипнинг саргузаштларини эшитгач, Захар ҳузур қилиб кулди ва Устинга очиқдан-очиқ.

— Сени бунчаликсан деб ўйламагандим. Мен ўйлагандан дуруст экансан,— деди.

Морозов қўполгина жавоб қилди:

— Мужик аёл эмаски, шундай бир қарашда нима-лигини бирдан била қолсанг.

Бир оздан кейин қўшиб қўйди:

— Сигир ҳам янги подага дарров кўникиб кетмайди. У мол бўлмаса.

Бора-бора Устин дарҳақиқат киришиб кетди, ишни ҳам ўрнига қўйди.

Бир куни Андрон ичиб олиб, плуг ҳайдашдан бўйин товлади. Морозов унинг ёнига келди, гирибонидан бўғиб силкиди:

— Сени — одам деб юрувдим. Сен алқаш экансан... — Захар ҳали ишни қаёққа буради, худо билади. Бир арава унни чўктирворай дединг-ку... Жамоат мулкини эҳтиёт қилмагanning бошини силашмайди ҳозир.

— Қўй-е, мен атайлаб, қасддан қилибманми? Кайфим бор эди, яна қоп-қоронғи эди...

— Мени олдимда ўзингни оқлаб нима қиласан? Сен Захарнинг олдида оқла ўзингни.

Андроннинг кайфидан асар қолмади. У гангиб, кўзларини пирпиратди-да сўради:

— Бу қандоқ бўлди? У ростданам мендан шубҳаланяптими... қасддан қилган деб-а?

— Йўқ, атайлаб.

Морозов илмоқли гапларга уста эди. У шундай деди-ю, кечгача Андроннинг ўрнига ишлади. Овчинников эса анчагача томоқ қириб панжаси билан сочи ўсиб кетган энсасини қашиб, бир нимани эсламоқчи бўлгандай ҳўмрайиб турди.

Кечқурун Морозов ҳовлисида, пиллапоя ёнидаги қудуқ сувига чайинаётганида сўради:

— Бу дейман, Устин Акимич. Агар ўша кун сен... чана чўкиб кетганда мани... Бундан чиқди сандан қарздор бўп қопман-да.

— Сен мендан ҳеч нима олганинг йўқ,— совуққина деди Устин.— Сен колхоз олдида айбдорсан.

— Албатта, албатта... Нима мен атай қилипманми? Пешона-да, пешонадагини билиб бўлмайди. Кўтариб юради-юради-да, кўтариб уради.

— Отлар жиловланган эди-ку,— деди Устин истеҳзоли.— Кучергаям юган даркор экан-да.

— Ўша лаънати юганни менга ура қол! Ишқилиб, худо хайрингни бергур, Захарнинг дилидаги шубҳани йўқотсанг бўлгани... Яна у ерда ҳали...

Устин сувнинг ҳаммасини устидан қуйиб бўлгач, четан девордан қаттиқ бўз сочиқни олиб артина бошлади. Андрей унинг қаршисида сувга тушган мушукдай турарди. Овчинниковнинг қўллари икки ёнида шалвиллаб осилиб қолган эди.

Устиннинг офтобда қорайиб кетган кўкраги қуриган бўлса ҳам, аммо у ҳамон артинарди, Андроннинг назарида эса сочиқ тагидан анчадан бери буғ чиқаётгандек эди.

— Мен овсар бўлсам, Захар мени шундоқ деб ўйлаши мумкинлигини хаёлимга ҳам келтирмаман-а,— йиғламоқдан бери бўлиб гапирди Андрон.— Ахир яқинда Захар идорада қайсидир колхоздаги зараркунандачилик ҳақида газетада ўқиётганини ўз қулоғим билан эшитган эдим-ку. Ўқигани бежиз эмас экан-да. Ўқийди-ўқийди-да, колхозчиларга кўз югуртириб чиқади, кейин менга тикилади.

— Ҳай, майли,— юмшади ниҳоят Устин,— нима

ҳам қилардик... Бирор йўлини топармиз. Фақат кўзингга қара! Туғишнинг қийинлигини фақат қиз унутади...

— Инсофли мужиксан-да, Акимич, худо урсин,— деди миннатдор бўлиб Андрон.— Баъзилар гапириб юрибди, Устин эсини ебди, ўзиники бўлмаган нарса учун бунча жонини ҳалак қилмаса деб... Мен бўлсам...

— Ким?— кескин сўради Морозов.

— Кўпчилик, Илюшка Юргин ҳам.

Устин сочиқни яланғоч елкасига ташлади-да, бўш челақни олиб, қозиққа илди. Кейин Овчинниковга бир кўз югуртириб, истеҳзоли жилмайди:

— Биласанми... Дунёда аҳмоқлар бўлмаса — донолар ҳам узоқ умр кўришмасди.

— Бир нима деяпманми... Тушунаман, албатта. Шунинг учун Акимич сендан қарздорман, деяпман-да...

— Бўпти,— деди Морозов.— Қарздор бўлсанг, қайтар деб шошилтирмайман.— У шундай деди-ю, уйига кира бошлади.— Келибсанми, юр, уйга кир.

Захар Большаков ун воқеасини қайтиб оғзига олмади. Андрон Овчинников бунга ўзича йўйди ва Устиннинг оғзига қараб турадиган бўлиб қолди.

Фақат Овчинниковгина эмас. Аввалига, қовоғи солиқ, даҳшатли кўринган Устиндан ўзини олиб қочиб юрадиган кўпчилик колхозчилар ҳам дарёда юз берган воқеадан кейин бошқача гапирадиган бўлиб қолдилар:

— Афти важоҳатли бўлгани билан юраги бор экан.

— Ўзи шунақа бўлади. Кечаси кўрсанг, шайтонга дуч келдимми, деб тирақайлайсан. Кундузи қарасанг, бинойидай одам.

— Устинни кундузи ҳам шайтондан ажратолмайсан. Шохи борми-йўқми, деб пайпаслаб кўришинг керак.

— Аввал ўзингни пайпаслаб кўр.

Шундан кейин кўплар Устинни кўпроқ ҳурмат қила бошладилар. Ўша вақтларда унинг табиатида одамларга манзур бўладиган нимадир бор эди. У камгап бўлса-да, меҳрибон, кўнгилчан эди. Ўша Марфа Кузьминанинг саккиз яшар ўғли бетоб бўлиб қолганида Морозов «ички иссиқни олади» деб аллақандай ноёб дори берган эди. Устиннинг хотини эса бетоб

Егорканинг тўшаги тепасида уч ҳафтагача ўтирди, рўзгор ишларида кўмаклашиб, тузалгунга қадар дуо ўқиди. Марфа Морозовларга қандай миннатдорлик билдиришга ҳайрон эди. Бир куни байрам арафасида Марфа Морозовларнинг полини ювиб бермоқчи бўлди. Морозов индамай ўрнидан турди, аёлни елкасидан тутиб, енгилгина итариб, эшикдан чиқараркан, деди:

— Хафа бўлма. Шу ишингга мен хафа бўлишим керак. Топган ишингни қара-я...

Устин сахий ҳам эди. Байрам кунлари Зелений Долга келганига уч йил деганда қурган уйининг эшиги ҳамма учун очиқ эди. У дастурхонни қуюқ қилмасди-ю, (ҳаммага қаёқдан ҳам етказсин, бунинг устига яқиндагина сўнгги кийимигача сотиб, иморат солган бўлса), аммо бир стакан вино билан, бир бўлак ноғу ёғ ҳамма учун топиларди. Пистимея: «Ҳой, яхшилар, озимизни кўп ўрнида кўринглар...» дея қандайдир сахий ва хурсандлик билан дастурхонга таклиф қилар, кейин эса бармоқлари кесилганидан ҳали ҳам уялгандек қўлини пешбанди тагига яширарди-да, мулойим жилмайиб, мовий кўзларини майин сузар ва илиқ нигоҳи билан бу таклифини тасдиқларди.

Устин иморат қурган йили Захар учун унутилмас, оғир йил бўлган эди. Шу йили Захар ҳам уй, оила қурмоқчи бўлди, аммо Фрол Курганов унга халақит берди...

Ушанда Захарга жуда оғир бўлди, нимасини ҳам айтсин. Кўплар унга ачинди, лекин бундан нима фойда... Фақат Устин Морозовгина эркакларга хос босиқлик билан гап-сўзсиз ҳамдардлик билдирдики, Захар енгил тортгандек бўлди. Йўқ, Устин оғиз очиб, унга бир нима дегани, ачингани, юпатгани йўқ. У ҳар гал Кургановни кўрганида ҳазар қилгандек, қошини чиқариб, юзини ўгирар, нари кетишга шошилар эди. Захар буни сезарди.

— Қўй, кераги йўқ...— деди бир куни Захар.— Бўлар иш бўлди, қолгани виждонига ҳавола.

— Агар унда шу нарса бўлса!— биринчи бор Кургановни тилга олди Устин. У титраб, жаҳл билан шундай деди. Бир дақиқадан кейин секингина қўшиб қўйди:— Ғалати одамсан-да. Сендақасини сира учратмаганман.

Лекин Кургановга дуч келганида аввалгидай қовғини уйиб оларди.

Уч ҳафталардан кейин бир кун Устин:

— Бирон вақтини топиб кирмайсанам... Борғиш бизникига... — деди аста.

Шундан кейин Захар унинг уйига кирди.

Ҳаммаси яхши эди, самимий қувонган Устин, унинг очиқкўнгилли, ийманибгина турган дилбар хотини, оддийгина дастурхон — мой билан картошка-ю, сут...

Аммо... бу унинг, Морозовлар уйига биринчи ва сўнгги бор кириши бўлди.

Оқшом давомида кўнгилни нохуш қиладиган ҳеч нима бўлмагандай эди. На Стешка, на Фрол, на колхоз ишлари тилга олинди, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирилди. Устин стол ёнида ўглини тиззасида олиб ўтирарди. Бола отаси қўлида ухлаб қолди... Тўсатдан хайрлашаёганларида Устин шундай деди:

— Оила деган нарса — яхши-да. Иссиққина бир жон қўлингда... Хотиним яна битта бола кўргиси бор, айтувдим чоғи... Тўғри-да. Энди ортгирса ҳам бўлади. Уй ўзимизники, хотин ҳам...

Захар таъби хираланиб, юраги ғаш бўлди, увушди... «Нима демоқчи ўзи?» — кейин кечаси билан совуқ ўрнида тўлғаниб ўйлади Захар.

Гап Устиннинг сўзларида эмас, овозида эди. Захарнинг назарида бўғиқ бу овозда ичқоралик ва голиблик оҳанги бордай эди.

Шундай туюлгандир балки?

Бунинг устига Наталья, — у пайтларда фамилияси ҳали Меньшикова эди, орадан кўп ўтмай бир куни сўради:

— Қаёқдан келиб қолган у, Захар амаки, анави Морозов?

— Твер губернасидан кўчиб келганлардан. Билмасмидинг? Нима эди?

— Ҳаддан ташқари яхши-я... — деди қиз ва шошилиб нари кетди.

Наталья йигирма бирга кирган эди. Бирдан кўзга кўрачиб қолди. Онасининг ўлиmidан кейин ҳамон қишлоқ чеккасидаги ўша уйда яшарди. Ишда чечалардан эди, аммо ўзини чеккага тортиб юрарди. На ёшларнинг оқшомги ўйин-кулгиларида, на байрамлар-

да кўринарди. Овозини кўтарганини ҳеч ким эшитмасди. Шунинг учун ҳам Захар қиз унга, яна ким тўғри-сида денг, Морозов ҳақида гапира бошлаганда ҳатто ҳайрон қолди.

Бора-бора Устинга бўлган бурунги кудурат яна пайдо бўлди. Морозов бунн дарҳол пайқади шекилли. Захар Устин келиб тўғридан-тўғри: «Ўзи нима гап?» деб сўраб қолишидан хавотирда эди. У саволга нима деб жавоб қайтаришини билмагани учун хавотирланарди.

Лекин Устин ҳеч нима сўрамади. У фақат ажабланиб, елкасини қисиб қўярди.

Тўғри, вақти-вақти билан Устин ўртадаги кудуратни кўтариб ташлаб, яна яқинлашишга ҳаракат қиларди. Аммо Большаков ҳеч нимани сезмаганга соларди ўзини.

Морозов колхоз ишларига энди жуда киришиб кетган эди. У Фролга ўхшаб юрмай, ҳамма мажлисга борарди, тез-тез сўзга чиқиб, баъзида раисни қаттиқ танқид қилиб қоларди, аммо доимо ишга куйиниб, ўринли танқид қиларди...

Бора-бора Захардаги бу одамга нисбатан бўлган кудурат кўтарилиб кетди. Баъзи колхозчилар Морозовни бригадир қилсакмикин, дейдиган бўлиб қолдилар. Большаков ҳам тўғри айтишади, хўжалик ишини биладиган, ғамхўр одам, деб ўйларди.

Лекин ҳар қалай бригадирга зориқиб турганига қарамасдан, сабабини ўзи ҳам тушунмай, уни тайинлашга шошилмас эди.

Ўттиз учинчи йилнинг кузида Морозовларнинг хонадонида қиз дунёга келди. Тун ярмидан оғанда Захарникига Устин бошяланг югуриб келди:

— Севинчи бер! Севинчи, Захарич... Ўғлимиз бор эди, энди қиз кўрдик! Хурсандчилигимизга шерик бўл! Эҳ, Захар... Бир инсон сифатида ачинаман сенга.

— Яхши, табриклайман. Чин кўнгилдан қутлайман,— деди Большаков. Морозов хурсандчиликка озгина ичиб олган эди, ҳозир эса чўнтагидан бир шиша самогон чиқарди.

— Ҳеч бўлмаса менинг бахтимга хурсанд бўл, Захар. А?

— Хурсандман. Аммо ичмайман. Эртага балчиқли

жар орқасида ўримга тушмоқчимиз, саҳарлаб ўша ерда бўлишим керак. —

— Сенсиз бошлашолмайдими?

— Мамлакатда очарчилик, Устин. Бир қисим дон нобуд бўлса — баҳомиз бир пул-да...

— Майли, — Устин шишани камзули чўнтагига тикди. — Биламан-ку, ахир...

Лекин нимани билишини айтмади. Ёир оз жим тургач, гапни бошқа ёққа бурди:

— Уйлансанг бўларди-да, Захар, а? Тенгингни топодмайсанми?.. Ё ҳалиям Шешкани қўмсайсанми?

Захар яна, бир неча йил бурунгидай Морозовнинг гапида ичқоралик, ғолиблик оҳанги борлигини илғаб олди.

Шу кундан бошлаб у билан Устин ўртасидаги дарз кенгайгандан кенгайиб борди. Ўртадаги совуқчилик кундан-кунга кучайди.

Лекин барибир, Устинни бригадир қилиб тайинлади.

— Майли, лекин хафа бўлмайсан, — деди Морозов келган йилидаги каби.

Устин аввалгидай ҳамма билан хушмуомала, илтифотли эди, аммо ишда ҳеч кимни ўз майлига қўйиб қўймасди. Агар илгари Антип Никулин ёки ҳаммага маълум ва машҳур «Ол-сотаман» пайт пойлаб бекор юришган бўлса, энди ипакдай мулозим бўлиб қолишганди. Бригадир ҳатто ўз хотинини ҳам энг ифлос, оғир ишларга қўярди. Пистимея бўлса, бир чўқиниб олиб, шундай ғайрат билан ишга ёпишиб кетардики, бошқалар ҳам унга эргашарди.

Зеленодолликларнинг Устин билан Пистимеяга бўлган ҳурмати йилдан-йилга ошиб борарди. Пистимея колхоз ишини бажаришгайм, бола боқишгайм, таниш-билишга ширин сўз айтишгайм, тиланчига бир бурда нон беришгайм улгурарди...

Ўттиз саккизинчи йилга келиб, «Тонг» районда энг бадавлат колхозлардан бири бўлиб қолди. «Барча колхозчиларнинг меҳнати туфайли эришдик бунга, — деди мажлисларнинг бирида Захар Большаков. — Филимон Колесников, Наталья Меньшикова, Анисим Шатровларнинг меҳнати туфайли эришдик...» Захар жуда кўп колхозчиларни номма ном санаб ўтди, Морозовнинг номини ҳам тилга олишни унутмади.

Тилга олмай иложи ҳам йўқ эди. Устиннинг бригадаси илгор эди. Бригадир тўғрисида газеталарда тез-тез ёзардилар. Аммо у ҳаволаниб кетмасди. Ҳасадчиларнинг гапига эътибор қилмасди, табрикларга бепарво эди. У ҳатто бир куни Большаковга шундай деди:

— Табриклар зарур бўлса, сени табриклар керак, Захар. Бригаданинг ютуқлари нимадалигини биласанми? Тежамкорликда. Деҳқончиликда энг зарури шу. Ҳаммаси шунга келиб тақалади. Масалач, агар шу бугун бир қисим донни тўксак, эртага далада бир қучоқ пичанни қолдирсак, индинга бир колхозчи қопнинг йиртигидан дон тўкилаётганини кўрса ҳам ямашга эринади. Бора-бора бундан баттар бўлади... Бир қучоқ пичан ётса, қолиб кетаверсин десак, шамол донни тўкиб юборса — ҳечқиси йўқ, кам бўп қолмаймиз, десак, тиланчига ўхшаб тўрва кўтариб юриш ҳеч гап эмас.

— Тўғри. Лекин менинг бунга нима дахлим бор? — деди Захар.

— Дахлинг бор... Сен унутган бўлсанг ҳам, мен унутганим йўқ... Бу гап ўттиз учинчи йил, Варьякам туғилган тунда бўлган эди. Ушанда сен: «Мамлакатда очарчилик, Устин. Бир қисим донни тўксак ҳам баҳомиз бир пул-да...» деган эдинг. Яхши гап бу, ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди. Шу-шу ҳеч нима тўкилмасин, деб уриниб ётаман. Бир қисим, бир қисим билан кўпайиб, қарабанки, бир буханка нон бўлибди. Бир буханка нон билан бир кун яшаш мумкин.

Морозов дарҳақиқат, доннинг бир донасини исроф қилмасди. Жуда сергак эди.

Бир куни Егорка Кузьмин, саккиз йил муқаддам тепасида Пистимея дуо ўқиган йигит колхознинг бир қоп бугдойини сотиб ичиб қўйди. Морозов буни билиб қолди.

— Менга қара, бола, келишиб олайлик, — деди Устин қўрқиб кетган Егорга. — Эрта билан келиб, кўз олдимда колхоз омборига тўрт қоп бугдой тўк. Гў-дак! Она сутинг оғзингдан кетмай, ароқ ичишни ўрганиб олибсан! Сен аблаҳни даволабмиз тагин...

— Устин Акимич! — ялинди Егор. — Аҳмоқлик қилдим...

— Олиб кел! — қичқирди Устин. — Бўлмасам, расга айтаман. Кейин кўрасан...

— Тўртта деманг-да. Ахир бир қоп олувдиму...

— Жазосига, эсингдан чиқмаслиги учун.

Егор олиб келди. Бу тўғрида бошқалар ҳам хабар топди, раис ҳам билди.

— Ҳечқиси йўқ, судга бермайлик,— маслаҳат берди Устин Большаковга.— Ҳали ёш, абжағи чиқиб кетади. Ўзимиз ақлини киритиб қўямиз. Энди мендан қутулиб бўпти.

Захарнинг бунга ишончи комил эди. Егорка дарҳақиқат, тийилиб қолганди, энди орқа-олдига қараб қадам босарди. Кейинчалик, уруш бошланмасидан икки йилча олдин, ўттиз тўққизинчи йилда, сут-товар фермасига мудир тайинлаш керак бўлганда Устин уни таклиф этди:

— Келинглар... Гошка Кузьминни тайинлайлик. Нима дейсизлар? Ҳозир анча яхши йигит бўлиб қолган. Ёшлиги рост, яқинда ўн саккизга тўлди. Ёшларни ўргатишимиз керак-да. Бизни бўлса, ёшимиз анча ўтиб қолди. Кимдир Наталья Меньшиковани таклиф қиляпти. Ахир у аёл-ку, бўлмайди! Удалай олмайди.

Барибир Меньшиковани тайинлашди.

Правление мажлисидан кейин Захар:

— Менга тушунтир-чи, Устин, нега бунчалик Натальяга қаршисан?— деб сўради.

— Собиқ қулоқ фарзанди дейишади.

— Нима қипти? Ҳар хил одам бўлади,— деди Филимон Колесников.— Виждонли, яхши аёл...

Устин бирдан унинг фикрига қўшилди:

— Дурустгина аёлга ўхшайди. Лекин шундай бўлса ҳам...

У ўрнидан турди, папиросига тупурди-да, бурчакка ташлади ва кета туриб деди:

— Майли, Захар, сен яхшироқ биласан. Керак бўлса, унга албатта, ёрдам берамиз... Аммо менимча, Егорка ҳам чакки эмасди...

Орадан бир йил ўтгач, Наталья Меньшиковани фермадан бўшатишга тўғри келди. Негадир сира иши юришмади — гоҳ бузоқларни бўри бўғизлаб кетади, гоҳ сут соғувчилар вақтида улов билан, халат ва флггалар билан таъмин қилинмайди. Кузда Наталья молхонани ремонт қилиб улгурмаган бўлса, қишда қарашсаки, сигирларнинг деярли ярми қиср қолибди. Наталья кечани кеча, демай, кундузни кундуз демай

югуриб-елди — чўпдай озиб кетди. Сут-товар фермаси мудирини энди нима қилмоқ кѳрак, деган масала нў-тарилганда, Наталья йнглаб юборди-да:

— Майли, бўшата қолинглар, — деди-да, кетиб қолди.

Устин ташвишланиб томоғини қирди-да:

— Ҳечқиси йўқ. Қайин мустаҳкам бўлсаям, арава ўқига ярамайди, темирдан қилишади. Аммо гилди-ракка бўлаверади, — деди.

Устин ортиқ бир сўз демади. Лекин шундоқ ҳам: ўтган йили сўзимни инобатга олмагандинглар, демоқчи бўлгани ҳаммага равшан эди...

Меньшикованинг ўрнига яна Морозовнинг таклифи билан Егор Кузьминни қўйдилар.

Ҳамма тарқалгач, Захар лампани ўчирди-ю, ўридан турмай қоронғида узоқ ўтирди. Ногаҳон бурчакдан:

— Хўш, Захар? Нималарни ўйлаяпсан, гапир, — деган овоз эшитилди.

Бу Колесников эди.

— Қўрқитиб юбординг-е, пахмоқ шайтон! Сени кетгансан деб ўтирибман.

Филимон стол ёнига келиб, чироқни ёқди — у пайтларда ҳали электр чироқ йўқ эди. Чироқни ёққунига қадар симдай йўғон сочлари пахмайиб турган бошининг сояси деворда ликиллаб у ёқдан бу ёққа бориб-келиб турди. Кейин у рансга юмшоқ, сал ғамгин нигоҳ ташлади-да, деди:

— Хўш? Ич-этингни еб ётганингни кўриб турибман. Уй ва хафагарчиликнинг давоси — биров билан ўртоқлашиш.

— Менга шунини айт-чи, Морозов ҳақида нима дейсан? — сўради Большаков.

— Устин ҳақидами? Нима ҳам дердим. Қиз бола эмас-ку..

Колесников индамай бурчакка, жойига борди. Столдаги лампа ёруғи кўзни оларди. Захар Филимонни кўрмас эди, шу боисдан лампани столнинг бошқа томонига олиб қўйди.

— Биласанми, Филимон... Морозовда бизнинг кўзимизга тапланмайдиган... бир нима бор... сенинг назарингда ҳам шунақами?

— Курганов Фрол ҳам шунақа, — деди Фили-

мон.— Униси-ку... умуман, кўзини одамлардан олиб қочади. Аравани ҳайдашга ҳайдаб кетаверади-ю аммо шатакчи отга ўхшаб мудом бошини бир ёнига қийшайтириб юради. Нега бунақалигини ким билади дейсан! Ғалати одам...

— Ҳм-м...— қўзғалиб қўйди Захар.— Ҳаммами-да ҳам бор бу ғалатилик. Бўлмасам, хотиржам ҳаёт ботқоққа ўхшаб қоларди. Фақат бу ғалатилик нимадалигини билмасанг, кўнглинг ғаш бўларкан.

— Фролнинг нимага бунақалигини биласанми? Қаттиқ ташвишлангани сезилмайди ҳам.

— Хўш-ш... Фролга нима бўпти? Мабодо бирон жойда тийганиб кетсанг, Фрол оғизда ҳеч нима демаса-да, заҳархандалик билан кулиб қўяди. Юзини ўгиради-ю, яна мийиғида кулиб қўяди. Ҳаммаси манаман деб туради. Ундан ташқари, мен бунга кўникиб қолганман...— Захар жим қолди ва давом этди:— у бутун умр мени масхаралайди. Нима ҳам қилдик, мени ёмон кўрар экан-да... Устин бўлса, албатта, хайрихоҳлик билдиради, бошингга иш тушса, ёрдам беради. Ичида эса... ичида у ҳам мендан кулмааяптимикиан? А... тушундингми?

Сўнг Захар, ниҳоят, неча йиллардан бери қалбининг қаърида яшириниб, ташвишлантираётган фикрни очиб айтди-да, енгил тортиб, хўрсиниб қўйди.

— Демოқчи эдимки,—яна гап бошлади Захар сода, дона-дона қилиб.— Масалан, бугунни олайлик... Устин оғизда бир гап айтиб, дилида: «Ҳа, мана худогаш шукур, Натальянглар билан раҳбарликниям боладенглар...» деб ўйлаётгандай туюлмадимми сенга? А? Илғамадингми?

Бесўнақай, қўпол Филимон Колесников ўрнидан турди, полни гижирлатиб турган ерида депсинди.

— Қурғур!.. Яшайсан, яшайсан-да, калла ўрнида қовоқ кўтариб юрган эканман, дейсан, ахир одам оласи ичида-да.

У ер ҳиди сингиб кетган томирдор қўлини тиззасига қўйиб, суратга тушадигандек бўлиб ўтирди. Кейин яна турди.

— Йўқ, Захар, илғамадим,— деди Колесников кутилмаганда Захарни ҳайрон қолдириб. Яна кутилмаганда қўшимча қилди:— Аммо сен жуда тўғри айтдинг. Илдиз-илдизидан олди, баттол!

— Илғамаган бўлсанг, илдизидан олганини қаёқдан билдинг?— ҳафсаласи пир бўлиб деди Захар.

— Менми... Мен анчадан кейин илғайман. Аввал бир ялт этиб қўяди-ю, кейин гулдирайди. Ана шунда...— Яна ўрнидан турди, полни эзгилаб ташламоқчи бўлгандай кабинетда у ёқдан-бу ёққа юрди. Захар жимгина уни кузатарди. — Худди сен айтганингдай у. Заҳарли илоннинг ўзгинаси. Мазах қилди, рост, энди фаҳмладим. Қўлвер, Захар, бир кун эмас, бир кун думидан тутиб оламизу ёруғлиққа чиқариб ташлаймиз. Биланглашини томоша қиламиз. Вақт бер...

Аммо йил давомида Устин думидан тутқич бермади. Филимонга ортиқ ҳеч ким муддат бермади— уруш бошланиб қолди...

...Филимон Колесников Армиядан кеч— қирқ саккизинчи йилда қайтди. Большаков уни станцияда кутиб олди. Филимон вагондан ирғиб тушиб, Захарни қучоқлаб олди, худди бутун суякларини синдириб ташламоқчи бўлгандай, анчагача қисди, эзди.

— Бўлди, бўлди!— илтижо қилди Захар. Уч-тўрт қадам тисарилди, Колесниковнинг солдат гимнастёркасидаги тошдан йўнилгандай бақувват гавдасини томоша қилди.— Оббо, айиқполвон-е...

— Хўш, колхозимиздагилар қалай? Қандай яшадинглар? Сўзлаб бер.

Захар вақти-вақти билан тизгинни тортиб қўйиб, то Зелений Долга етгунларига қадар ҳикоя қилди.

— Қийинчилик билан яшадик, уруш йилларида хўжалик жуда заифлашиб кетди. Урушдан кейинги уч йил ичида хўжаликни бирмунча тикладик, аммо ишимиз бошимиздан ошиб-тошиб ётибди... Мужиклар етишмайди, кўпчилик энди ҳеч қачон қайтмайди.

— Морозов қалай? Қайтиб келганига анча бўлди, деб ёзишди.

— Қирқ бешинчи йилнинг январида.

— Ярадор бўлиб қайтдимми?

— Шунақа шекилли.

— Хўш, қалай?

Захар қош учуриб қўя қолди.

— Бригадирлик қилиб юрибди. Уч йил ичида, ҳар ҳолда анча иш қилиб қўйдик, деяпман-ку. Қирқ олтинчи йили ҳосил унчалик бўлмади. Бултур ҳосилдорликни сал оширдик, бу уй-жойларни тузатиб олиши-

мизга яради. Биринчи навбатда, ҳамма беваларнинг уй-жойини тузатдик. Бу йил буғдойимиз яхши бўлаган. Жавдаримизни қара, шундай бўлиқки, орасидан ўқ ўтмайди. Буғдой ҳам ёмон эмас... Беҳуда гапириб нима қиламан, шу ишларни қилаётганда Морозов бир четда қараб тургани йўқ.

— Ҳм... Энди ичида кулмайдими?

Захар Колесниковга юзини ўгирди:

— Буни қара, эсингда турган экан-да... Ким билади дейсан, Филимон! Синчиклаб қараб ўтиришга вақт ҳам йўқ.

Қоя яқинига етдилар. Қоя тепасида мовий кўкка бўй чўзган қора терак учи шабадада оҳиста чайқалиб, мағрур турарди.

— Негадир уни тез-тез эслаб турардим, — деди Филимон дарахтдан кўз узмай. — Чиройли бўлиб ўсганини қара-я!

— Қирқ иккинчи йили бўрон қўприб юбораёзди, — деди Захар. — Бу ерларда бунақа бўрон бўлганини ҳатто қариялар ҳам кўрмаган экан. Йўқ, қуламади. Кўп шохлари синиб кетди фақат. Янги шох чиқариб, янаям чиройли бўлиб кетди.

— Бошқалар қалай? Егор Кузьмин? Наталья? Натальяни қишлоққа қайтиб келди, деб эшитдим? — сўради Колесников.

— Наталья дуруст — қизи бор. Егоркани биласан, урушдан олдин ишга астойдил киришиб кетганди. Ҳозир биринчи бригаданинг чорвачилиги батамом унинг қўлида.

— Бу ҳам Устиннинг маслаҳати билан эмасми ичкилиб?

— Топдинг. Аммо маслаҳати чакки эмас. Ҳалиям қўлтиқтаёқда юришига қарамай, Егорка жон куйдириб ишлапти. Қаттиқ шикаст ебди Егор, оёқсиз қолишига сал қолибди. Урушнинг охиригача жанг қилиб, оз қолганида омади юришмабди-да, йигитнинг...

— Қани кўрайлик-чи, яна қанақа маслаҳатлар бераркин Устин, — деди совуққина Филимон Светлихадан кечиб ўтиб, қишлоққа кириб келганларида.

— Бош қотиб юрганда айтилган гапда бу... Устин тўғрисида, — деди бирор дақиқадан сўнг Захар. — Сениям чалғитиб қўйдим... Ёмон одам эмас у. Угли урушда ҳалок бўлди — ҳазил гап эмас бу. Хуллас, ўт-

ган ишга салавот. Энди ҳаммасини унутиб яхшилик билан яшайлик...

— Ҳм-м... Билмадим,— яна ноаниқ деди Филимон.— Балким, сен ҳақдирсан.

Урушдан кейин ҳам йиллар бирин-кетин ўтаверди. Колхозда муваффақиятлар ҳам, муваффақиятсизликлар ҳам бўлиб турди. Унисигаям, бунисигаям Устин бошқа бригадирлар, Захар ва барча колхозчилар қатори маъсул эди. Баъзи нарсалар учун Захардан ўпканиш, уни танқид қилиш мумкин эди. Шу боисдан Захар ҳам районда колхоз ишлари учун уни аямай танқид қилганлари каби юз-хотир қилиб ўтирмасди.

Лекин Устинга нисбатан «инсоний» муносабатда бўла олмасди. Шундай қилиши кераклигига ақли етарди-ю, юраги эса йўл қўймасди.

Морозов илгаридек буни ҳис қилар, кўрарди. Кунлардан бир кун аравада даладан қайтаётганларида Устин жиловни силкиб туриб, кутилмаганда деди:

— Ҳай, майли Захар. Келган кунимдан бери сенга ёқмай қолдим...

— Топган гапингни қара-ю...— ўнғайсизланиб деди Захар.— Бекорчи гаплар...

— Бекорчи бўлса бордир,— қўшилди Устин.— Аммо ҳақиқатдан қочиб бўлармиди? Майли, худо шоҳид. Мен ҳозир бошқа тўғрида— Фрол Курганов ҳақида гапирмоқчиман. Сизга бўлсанг, мениям унча хуш кўрмайди. Икковларинг бўлсаларинг, умуман ит билан мушукнинг ўзи: дуч келиб қолсаларинг, биринг ирилласаларинг, иккинчинг хурпаясан. Бир-бирингнинг бўғзингга ёпишмайсан холос...

— Нимагалигини биласан-ку,— деди бўғиқ овозда Большаков.

— Ахир бу ишга зарар-ку. Фролка бригадирликка ҳам, бошқа ишга ҳам муносиб одам... Урушгача отларнинг тагини тозалаб умри ўтди, урушдан кейинам шу ишда. Отбоқарлик ҳар кимнинг қўлидан келади.

— Йилқихонамизга мудир қиламиз. Ундан гинам йўқ.

— Сенларнинг дилингдагини худо билади!— ишончсизлик билан бош чайқади Устин.

Захар Большаков йўлнинг икки томонидаги гуллаётган, қалин чанг босган кунгабоқарларнинг лип-лип ўтишини томоша қиларди. Баъзан Устин бекорчилик-

дан, уларни қамчин билан уриб борарди. Қамчи мўлжалга тегмаса кунгабоқар силкиниб, чанги қоқилар, тумандаги қуёшдек сап-сарик товланиб, чайқалар эди.

— Бир куни Фрол билан анави ҳақида муносабатларинг тўғрисида гаплашиб кўрмоқчи бўлдим,— яна гап бошлади Устин.— Бир жеркиб ташлади: «Минг қайнатса, қонимиз қўшилмайди у билан», деди. Яъни сен билан демоқчи...

— Бекор гаплашибсан,— гўлдиради Захар.

— Шуям иш бўпти-ю, Захарич,— деди Устин бутун гавдаси билан унга ўгирилиб: — Ёшроқ бўлсаларинг эди — бир қизни деб, ўша Стешкани деб талашиб тортишади деса... Бунинг йўриғи бўлак. Энди ҳеч кимнинг ақли етмайди...

Захар анчагача жим ўтирди. У бир нимани англаб етмоқчи, эслаб олмоқчи бўлди. Лекин нимани? Ҳа, топди: Устиннинг овозида ичқоралик, голиблик оҳанги бор-йўқлигини англаб етмоқчи эди. Йўқдек туюлди!.. Йўқ эди шекилли. Барибир, барибир — ана ҳар бир кунгабоқар гулбарглари-киприклари ҳам қопқора, ягона, даҳшатли кўзларини бақрайтириб унга, Захарга қарашга уринапти.

— У мендан шунчаки бир қизни эмас, хотинимни тортиб олган,— деди алам билан Большаков.

Устин ҳатто қимирламади, қандайдир жимиб қолди. У ортиқ кунгабоқарнинг чангини қоқмай қўйди. Қишлоққа етиб келганларидан кейингина бошини кўтармай, эшитилар-эшитилмас деди:

— Кечир мени, Захар, агар галварслик қилиб ярангга туз сепган бўлсам. Билмай гапириб қўйдим. Аллақачонлар бўлиб ўтган иш эди — яранг битиб кетган дебман...

Шундан кейин Морозов ҳеч нима демаса ҳам, Захар билан учрашиб қолганида гуноҳкорлардек ерга қарарди. Ахийри Большаков:

— Ҳай, бўпти энди, Устин, ҳечқиси йўқ... Ҳар сўз учун жавобгар қилавермайдилар... — деди.

Захар яна ичида: «Йўқ, самимий мужик, тош эмас, нимасини айтасан. Ичидаги ташида...» — деб ўйлади.

Захар, худди ёмон иш қилаётганида қўлга тушиб қолгандай ўзини ноқулай ҳис қила бошлади.

Устин билан бирга даладан қайтганидан бир ярим ҳафтача олдин, Морозов чанг босган қора кунгабоқар

ларни уриб, худди шу йўлдан Илья Юргин билан ўтганини билмасди. Бутун йўл бўйи деярли миқ этмай бордилар. Аммо кунгабоқарлардан бири қамчи зарбидан чўра узилиб, йўлга, арава ғилдираги остига юмалаб тушганида Илюшка Юргин, ўша чинқироқ, зеленодолликларнинг фикрича оvsар, «ол-сотама» тўсатдан, оҳиста ва эҳтиёткорлик билан:

— Сенинг ҳам бошинг, Устин, анави кунгабоқарга ўхшаб узилиб кетмаса эди... — деди.

— Сеники-чи? — эшитилар-эшитилмас деди Устин. У ўгирилмади, фақат кунгабоқарни савалашни бас қилди.

— Аҳмоқ! Мен билан ҳозирча ҳеч ким қизиқаётгани йўқ.

— Мен билан ҳам қизиққанича йўқ.

— Шунақаликка шунақаку-я... Лекин Захар кўз қирини солиб юрибди. Бунинг устига Филимон ҳам гоҳ ўнгингдан, гоҳ сўлингдан қараб қўяпти. Наҳотки сезмаётган бўлсанг?

Устин жавоб бермай, отларни чухчухлаб борарди.

Юргин совқотгандай жунжикиб давом этди:

— Нега шунақа деяпман? Кўзаям кунда синмайди, куни келганда синади, дейишади. Йилдан йилга мазам қочаяпти. Мен-ку уруш даврида, очигини айтсам, тинчгина аравакашлигимни қилдим. Аммо, сен...

— Бўкирма! — қичқирди Устин, Юргин гарчи шундоқ ҳам секин гапираётган бўлса ҳам.

— Хоҳ бўкир, хоҳ бўкирма, калаванинг учини граждандлар уруши вақтида йўқотишганми ё бунисида... аммо кимнингдир қўлига тушганга ўхшайди...

Бу сўзлар айтилаётганида Морозов ҳам беихтиёр жунжикди, лекин индамади.

— Бу калава ҳақида сира ўйламас эдим, энди тез-тез, айниқса кечалари хаёлимдан чиқмайди, — деб тан олди Юргин. — Бунинг устига Захарка кўз қирини солиб юрибди...

Морозов кетма-кет икки кунгабоқарни уриб туширди-да, отига қамчи босди. От чошиб кетди, лекин эллик метрчадан кейин юришни яна секинлатди.

— Зиногар хотингина бошига калтак тушишини олдинроқ билмайди, — деди Морозов ва яна бир кунгабоқарни уриб туширди.

— Мен ҳам айтдим-а... Дунёни сув босса, тўшқинга чиқмайди деб,— енгил тортиб деди Юргин.

Морозов истеҳзоли кулди:

— Бировлар шохида юрса, биз баргида юрамиз.

Бу суҳбатдан Захарнинг хабари йўқ эди, бўлмаса, Морозовнинг тили бошқа-ю, дили бошқалигини тўшунарди, албатта.

Вақт ўтди, дарахтларнинг шамолда ҳилпираган сариқ япроқлари учиб-учиб тушарди. Морозов бир кунг мол қўраси девори орқасида чекишга ўтирганларида Юргиндан сўради:

— Хўш, Захар қалай? Кўз қирини ташламаяптими?

— Тинчланиб қолган кўринади. Хўп устасан-да, Устин. Узоққа борармикан?

Чекишди, шамолда ўт олиб кетмасин, деб қолдиқларини оёқлари билан эзгилашди.

— Гап бундай, Илья...— деди Морозов ўйчан.— Бирон ерда ҳисобот-сайлови олдидан: раисни янгиласакмикан, деб гапиргин.

— Бунга сенга нима кераги бор? Захарқанинг ўрнига ўзинг раис бўлмоқчимсан?

— Мажлисда мени кўрсатиб кўр.

— Ниятинг нима, тушунтирсанг-чи?! — ҳовлиқиб деди Юргин.

— Тушунтирайми? Узоқ тушунтириш керак бўлади. Қисқача қилиб айтиладиган бўлса, гап шу: чипта кавуш иккала оёққа баробар тўқилади, этикни эса ҳар ким ўз оёғига қараб тикади...

Захар бу гаплардан ҳам беҳабар эди. Акс ҳолда, ҳисобот-сайлови мажлиси олдидан Филимон Колесников тўсатдан Большаковга кутилмаган гапни айтганида, ўзини бошқача тутган бўларди.

— Эҳ, Захар, кўзимиз уйқуда бўлмасин тагин?— деганди ўшанда Филимон.— Егорка Кузьмин билан боя молхонани тозаладик. Илюшка Юргин билан Антип далага гўнг ташишди. Никулин гўнг ортиб турдиганда, бирдан қачонгача гўнг титаман, деб сўкина бошлади. «Большаковга нима — иссиққина кабинетда ўтириб: «Пичан келтир, молхонани тозала...», деб буюраверади-да. Узи тозалаб кўрса эди, биларди бир бурда нон топишнинг қийинлигини», дейди. Юргин бўлса: «Гапинг тўғри, бочкадаги сув алмаштириб турилмаса, пўпанак боғлаб қолади. Устинни сайласак,

хамма барабар қўл кўтарарди. Адолатли мужик, антилегент, одамларни гўнг тозалашга юборавермайди...» деди.

— Хўш, нима бўпти? — қошини чимирди Захар.

— Шу маҳал Фрол ўтиб қолди: «Нима деб тилларингни қайраяпсанлар? Мажлисда сайранглар, мажлисда...» деди. Ўзи бўлса мийиғида кулади: уларга маслаҳат бераяптими ё мазах қилаяптими — тушунолмайсан.

— Валдирайверишсин, — деди Большаков. — Ал-маштириш пайти келса, ақлли одамлар бетимга айтиб қўя қолишар.

— Эҳтиёт бўл, кўзингга қара, Захар! — яна огоҳлантирди Колесников.

Орадан бир-икки кун ўтгач, Наталья Лукина, битта-яримта кўчада қулоқ солиб турганидан қўрққандек, хавотирланиб, идора деразасидан кўчага қараб-қараб гап бошлади:

— Қишлоқда ёмон хабар тарқалапти, Захар Захарич... Одамлар нима деб ўйлашларига ҳайрон...

— Нима деб ўйлашса, шуни мажлисда чиқиб гапиришсин, — жавоб берди Большаков ва аёлни ҳайрон қолдириб чиқди-кетди.

Аммо Захарнинг миясига аввалги фикрлар келди: «Наҳотки...»

Аммо мажлисда иш-бутунлай бошқача бўлди.

Илья Юргин ўрнидан туриб, гоҳ Антипга, гоҳ Фролга аланглаб, ҳар сўзда тутулиб, раис қилиб Морозовни сайлаш тўғрисида таклиф киритганда зал сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Юргин жойига ўтирганда ҳам ўнғайсиз жимлик ҳукм сурарди: Ҳамма: энди нима бўларкин, деб кутмоқда эди.

Кейин, ҳеч ким сўз бермаса-да, Устин Морозовнинг ўзи ўрнидан турди. Бир йўталиб олди-да:

— Нима ҳам дердик... Ҳар ким фикрини ҳар хил баён қиларкан, биров ўйлаганини айтаркан, биров билганича гапираркан, — деб гап бошлади. Унинг хиёл хир-хир, қандайдир хўжолатли овози мактабнинг узун йўлаги охирида тинди — мажлис ўтқазिश учун ҳали колхозда бундан кенгроқ бино йўқ эди.

— Билмагани айбга санамаймиз, аммо айтилган ҳар бир сўз учун жавоб талаб қиламиз! — қичқирди ўтирган жойидан Анисим Шатров.

Морозов соқолини силади, мажлис аҳлини кўздан кечирди, бир дақиқа Юргинга тикилди-да.

— Худди шундай...— деб тасдиқлаб, тиржайди.— Борди-ю, ўйлаб гапиришга ўша ақл бўлмаса-чи? Калла бўлгани билан ақл бўлмаса бир пул экан...

Одамлар ғимирлаб қолишди, ғовур-ғувур бошланди. Юргин ўрнидан сал кўтарилиб, қўлини силкита бошлади, аммо Устин унинг оғзини ёпди:

— Гапингни гапириб бўлдинг, ўтир! Нима, ҳамма мени олқишлайди, деб ўйловмидинг?!

— Панфара чалади деган!— кимдир бутун йўлакни тўлдириб қичқирди, ҳамма кулиб юборди.

— Овозингни баралла қўйиб бировни ҳақорат қилма!— чинқирди Антип Никулин.— Сен айтмасанг ҳам, биламиз... Халойиқ билади...

Халойиқ янада қаттиқроқ кулиб, Антип Никулинни фикрини айтиб тамомлашга қўймади.

— Менинг фикримча: мендақанинг ўнтасиғаям раисимизни алмаштирмаслигимиз керак,— деди Устин Морозов дона-дона қилиб.— Лўли бир кунни отини алмаштирган экан, охири жилови қолибди. Хоҳ кўтариб юр, хоҳ бўйнингга ос...

Бир-икки қарсақлар янграган эди, Устин бошини кўтариб, қошини чимирди:

— Қарсакка бало борми! Артист эмасман...— деди-ю, жойига ўтирди.

Мажлисдан кейин Захар Колесников билан ёнма-ён бораркан, деди:

— Кўрдингми? Сен билан биз қарияпмиз, Фильмон. Кампиршоларга ўхшаб ҳар ҳаммомда иблис кўринади кўзимизга.

Орқада Анисим Шатров қўлтиқтаёғини дўқиллатиб келмоқда эди. Раиснинг бу гапига Колесников хўрсиниб қўя қолди, Шатров эса тўсатдан:

— Кампиршолар иблис қайда-ю, фаришта қайда, яхшироқ билади,— деди.

— Шунақа дегин?!— тўхтади Большаков.— Балким сен ҳам биларсан?

— Кампиршо эмасман шекилли, ҳозирча белимда белбоғим бор,— ўпкалади Анисим ва тор кўчага бурилиб, уйига қараб кетди.

Ҳарқалай, Устин ҳақидаги олдинги ўй-мулоҳазалар Захарни илгаригидай ташвишлантирмасди. Тўғри-

сини айтганда, Большаковнинг буни ўйлашга ортиқча вақти ҳам йўқ эди.

Мана бугун, Смирнов билан бўлган суҳбатдан кейин Большаков яна шу ҳақда ўйлай бошлади.

14 боб

Фрол Курганов дарҳақиқат Устинни бутун умр, у Зелений Долда пайдо бўлганидан бери ёмон кўрарди. Аввалига уни жимгина кузатиб юрди, янги ҳамқишлоғи билан сўзлашмас эди. Морозов ҳам унга нисбатан худди шундай муомалада бўлди.

Аммо ярим йилдан кейин улар муносабатига ўзгариш рўй берди. Фрол ҳамон Устинга, бошқаларга қарагандек, ҳўмрайиб қарарди. Аммо бошқалардан фарқли ўлароқ аҳён-аҳёнда Морозов билан икки-уч оғиз сўзлашарди.

Бу ўзгариш улар иккови тайгада, Қамишкўл бўйида юзма-юз дуч келгандан кейин юз берди.

Одам бўйидан ҳам баланд ўсган қамишзор ўртасидаги бу кўл балиқлари ва ўрдак-ғозлари кўплиги билан машҳур эди. Балиқчи ва овчилар бу хилватгоҳга кам келгани учун шундайдир балки. Қишлоқдан кўлга тўғри кесиб чиқиладиган бўлса, унча узоқ эмас, икки километрча келади, аммо Зелений Долдан борадиган йўлни ўтиб бўлмайдиган Шайтондара тўсиб турарди. Айланиб борилганда эса йўл уч карра узайиб кетарди.

Фрол бу сокин ва хилват жойни яхши кўрарди. Шу жой яқинидан ўтишга тўғри келса, ҳар гал Фрол, албатта, кўл томонга бурилар, инсон оёғи тегмаган, топталмаган кўкатлар устига ўтириб, қамишларнинг шалдирашини, чивин ва игначиларни тутиб еяётган балиқларнинг шалолашини, соҳилгача етиб келган ўрмонни аллалаб шовиллашини тингларди.

Фрол қамиш жимжит ҳавода ҳам шилдирашини пайқаган эди. «Ўсаяпти-я!» деб қўярди у болалик чоғларидаги каби.

Қамишнинг шилдирашини, тайганинг эшитилар-эшитилмас тин олишини тингларкан, унинг совуқ кўзлари қорайиб кетарди. Агар ана шу дақиқаларда бирон кимса унинг чеҳрасига назар ташласа, ғалати ўзгаришни кўрарди: Кургановнинг важоҳатли юзи гоҳ

майинлашиб, унда табассум пайдо бўларди, гоҳ ёприлиб келган булут остидаги замин каби ҳўмрайиб, тундлашарди. Фрол тайганинг нима ҳақда шовуллашини билгандай, унинг асрлар мобайнидаги сир-асрорларини гоҳ маъқуллаб, гоҳ қоралаётгандай бўларди.

Куз шамолида қорайиб, синиб тушган қамишларни қишда қор босарди. Оппоқ юк тагида букчайиб қолган ўрмон ҳам жонсиздай унсиз эди. Ёлғиз унинг нафаси — ўпкани қитиқлаб, унга ҳузур бахш этувчи нинабарглиларнинг исларини қор ҳам, қаҳратон совуқ ҳам йўқ қилиб юборолмасди.

Бу ерда, Қамишкўл бўйида бу ҳид, айниқса, ўткир эди. Бу ерда дарахтлар қалин ва йўғон-йўғон бўлганиданми ёки шамолдан пана бўлганиданми бу манзил ҳаммавақт жим-жит бўлгани учунми, Фрол ҳеч қачон, ҳеч ерда нинабарглиларнинг бу ердагидек ўткир ҳидини учратмаганди, бу ҳиддан унинг доимо боши айланарди. Бу ерда у кўпинча шунчаки дам олиш, ўткир ҳидлардан ҳузур қилиб нафас олиб кетиш учун чангида тез-тез келарди.

Ўша узоқ оқшомларнинг бирида ҳам шундай бўлган эди. У дарахтлар тагидаги, занглаган йўғон симга ўхшаб чувалашиб ётган қамишлар орасидаги қор уюмларига қараб узоқ туриб қолди. Аввалига оқ телпақлар оралаб кўкимтир ингичка жилға ҳосил бўлди. Қор уюмлари шимган шу нам юқорига кўтариларди-ю, кўкиш ранг пастга қараб сизарди. Қор уюми тепасига ча бўялгач, уюмлар оралаб, кўкиш эмас, энди сапсар жилға оқа бошлаганди.

Устин Кургановнинг чангиси изидан секингина юриб келди. Лекин барибир Фрол ёлғиз эмаслигини, кимдир орқасидан қараб турганини ҳис қилди. Ҳис қилди-ю, ким бўлиши мумкинлигини хаёлига келтириб, чўчиб тушди.

Фрол ўгирилиб қараганида, Устин елкасидаги милтигини тўғрилаб, тиржайди-да:

— Қўрқиб кетарсан, деб ўйлаб эдим... — деди.

— Нима, ёмон одаммисан?

Устин яна тиржайди:

— Киши беозор кўрагани билан, ичи қора бўлиши мумкин.

Фролнинг қиров босган кинриклари пирпиради. Ус-

тиннинг сезгир назаридан бу четда қолмади, аммо у ҳеч нима демади, фақат кўзини қисди.

— Кимсан ўзи?— қовоғини солиб сўради Фрол.— Қаёқдан келиб қолгансан?

— Бедананинг уйи йўқ, қайга борса битбилдиқ. Нар этади — учади-кетади, қаерда тунагани эсдан чиқади,— қора кўзларини йилтиратиб жавоб берди Устин ва Фролга яқин келиб, икки қадам нарида тўхтади.— Омонмисан?

Фрол индамади. Устин тепадаги икки тугмани ечиб, қизиб кетган кўксини совитиш учун пўстинининг олдини очди. Кейин атрофга аланглади:

— Мунча сокин жойлар экан... Черковга ўхшайди-я. Тавба-тазарру қиладиган жой экан-да.

Фрол Устинга кўз қирини ташлади. Унинг бурун парраклари керилди.

У ўзини зўрға тутиб:

— Бедана эмас, қузгунсан...— деди.

Морозов учинчи бор тиржайди. Бу гал бир текис оппоқ тишларини кўрсатиб, хунук тиржайди:

— Билмадим... Ҳеч кимнинг кўзини чўқимаганман.

Шунда Фрол Курганов бўғиқ товушда ҳайқириб, қулочкашлаб Морозовни чанғи таёғи билам бир туширганини ўзи ҳам сезмай қолди. Нақ бошига тегди калтак. Қалин қулоқчин туфайли қаттиқ тегмади. Устин елкасидаги қўшоғизни тузатиб қўйди-да:

— Тентак... Қўлимда милтиғим бор-а...— деди.

У чанғисини ечиб, қор устига ўтирди, милтиғини ёнига қўйди, қулоқчинини ечиб, бошини ушлаб кўрди-да:

— Тентакнинг ўзгинасисан. Сал бўлмаса ёриб қўярдинг-а...— деди ва индамай чекаверди.

Фролнинг кўз ўнги анчагача кўкиш товланиб турди. У ғазаби қайнаб кўз олди қоронғилашяптими ёки одатдаги қоронғи тушиб келяптими, фарқига боролмай ўтирди. Фрол гўё ҳозир ўзи калтак егандай гандираклаб келиб, Устиннинг ёнига, қорга ўтирди ва қалтираётган қўлини маҳорка халтага узатди.

Кейин зўр бериб аччиқ тутунни ичига торта берди. Худди ўша тонгда ўзи, Демид ва Филька Меньшиков учалови ярим яланғоч Марья Воронова билан унинг қизини қояга судраб боргандаги каби ютоқиб тутун

тортарди. Тонг қип-қизил эди, шу куни эрталаб бутун осмон қондай қизариб кетганди. Светлиха устида, дарё ортидаги ўтлоқлар тепасида қизғиш туман қилт этмай турарди. Нарёқда, анави ўтлоқда қандайдир бир қуш одам каби фарёд чекарди...

Қондай қизариб тонг отиши билан сирқираётган қовоқдай калласи лўқиллай бошлади.

Юрагидаги ўт қачон аланга олганини Фрол ўзи ҳам билмасди. Балки Марья билан Захар Большаков зеленодоллик мужиклардан йигирмага яқинини тўплаб, партизанлик қилиш учун ўрмонга бошлаб борган, ёмғир қуйиб турган, оёқ ости пилч-пилч бўлиб ётган ўша оқшомда бошлангандир. Жўнаб кетиш олдидан партизанларни хотин-халаж, бола-чақа қуршаб олди. Партизанларни томоша қилгани Фрол Курганов ҳам келди.

— Хўш, сен-чи, Фрол? — сўради тўсатдан Марья. — Хотинларнинг пинжиги тикилиб ўтирмоқчимисан?

Марьянинг ҳўл, лойга беланган этаги ергача осилиб турарди. Устидан чилвир боғланган камзули ҳам шилта эди. Марья шу камзулга ўраб-чирмаб қўйилгандай кўринарди. Ювилавериб ранги ўчган оддийгига чит рўмолини даҳанидан бойлаб қўйибди. Бир тутам ҳўл сочи кўкиш кўзи устига тушиб турибди. Мана шу бир тутам сочидан лойга йилтиллаган томчилар — майда золдирчалар томиб турибди. Фролнинг назарида томчилар жаранглаётгандек эди.

— Нима бўпти? — эринчоқлик билан жавоб қилди Фрол. — Бунақа командир билан... жанг қилсак ҳам бўлади...

Сўнг хотин-халаж, бола-чақаларни кенг елкаси билан турта-турта шошилмай, лапанглаб улар орасидан чиқди-да, партизанлар олдига борди.

Ким билади, Марьянинг сочидан томиб турган шу йилтиллаган томчилар бўлмаса, Фрол балки партизанлик қилмасмиди. Бу томчиларни у негадир анчагача эсидан чиқармади, аммо бора-бора унутди.

Фрол Курганов отрядда ўзини гўё ҳаёт-мамот кураши кетмай, катта одамлар уруш-уруш ўйнагани тўплангандай тутарди. Агар отряд бирор қишлоқ яқинида тўхтаसा, Фрол милтигини сақлаб туриш учун Антип Никулинга қолдирарди-да, ҳар эҳтимолга қарши, ен-

гига фин пичоғини тиқиб, ҳеч кимга сездирмай, қизлар ёнига кетиб қоларди.

Унинг тунги саргузаштларидан Марья хабардор бўлганда эса у елкасини қисиб совуққонлик билан деди:

— Бўлмаса сен билан ўйнашайми? Кел бўлмасам... бир гаплашайлик.

Қўққисдан айтилган бу сўздан Марья хижолат тортди. Шу чоқ кутилмаган нарса рўй берди.— Фрол ҳам ўзини йўқотиб, қип-қизариб кетди.

— Шу бир нарсани биласан, холос,— оҳиста деди Марья.— Фақат шунга... калланг ишлайди.

Бир неча кунгача Курганов қовоғи солиқ, ўйчан юрди. У пайтларда отряд оловли ҳалқа ичида ўзини у ёқдан-бу ёққа уриб, қуршовдан чиқишга уринарди. Жазоловчилар чиқиб кетиладиган барча йўлларни тўсиб, партизанларни ботқоққа сиқиб қўйишга уринишмоқда эди. Бу жойлардан қушларгина учиб чиқиб кетиши мумкин эди.

Бирдан Курганов ғойиб бўлиб қолди. Фролнинг қаёққа кетганини ҳатто Антип ҳам билмасди.

— Э жин урсин ўшани!— деди Марья қўл силтаб.

— Ҳи-ҳи!.. Йигитча бирон ердà ётган бўлса, тутиб олишгандир. Тери ҳам қотмаган бўлса керак,— деди Антип тахмин қилиб.

— Нима бўлганда ҳам лагеримизни ўзгартирганимиз маъқул,— деди эҳтиёткор Захар Большаков.— Кейинги пайтларда Фрол нималарнидир ўйлаб юрувди.

Кўзлари ич-ичига чўккан Марья сарғиш қошларини чимриб, бирпас жим турди.

— Йўқ-қ, Захар, гапингни-я! У итдай дайди бўлгани билан, чамамда виждони бор.

— Менинг қанча пулим бўлса, уни виждони шунча,— қўшиб қўйди Антип.— Чўнтагимда бир тийин бўларди, ўшайам майдаланиб кетди.

Отряд эҳтимолга қарши пистирма қолдириб, ҳар қалай янги жойга кўчди. Лекин шу кеча ҳам, ундан кейинги кечаларда ҳам бўш лагерга ҳеч ким ҳужум қилмади.

Фрол бир ҳафтадан кейин, қайси йўл биландир лагернинг янги жойини топиб келди. Қийимлари йиртиқ, ўзи қонга беланган, боши бойлиқ бир алфозда пайдо бўлди. Унинг олдида чоллар каби мункайиб қўли ор-

қаға бойланган олти киши қатор тизилиб келмоқда эди. Уларнинг эгшида гимнастёрка, китель, елкасида погону аммо... ҳаммаси иштончанг эди. Улар жуда ғалати бир усулда бир-бирига боғланган эди: биринчисининг қўлидаги арқон икки метрча чўзилиб бориб, иккинчисининг бўйнига тортилган эди. Агар асирларнинг биронтаси қочмоқчи бўлса, иккитасининг бўйнидаги сиртмоқни бўғиб, қулатарди-ю, ўзини ҳам бўғиб қўярди.

Колчак солдати формасидаги Фрол эса бу ғалати сафнинг охирида келмоқда эди. У чап қўли билан бу ғаройиб қўшоқ охирига тиркалган, полковник погони таққан киши қўлига бойланган арқон учини аравакаш каби ушлаб олганди.

Урмон ичида шундай бир қаҳ-қаҳа кўтарилдики, бунақасини бу жойларда сира эшитишмаганди.

Фрол бу одамларни бамайлихотир сафга тизди-да, арқонни кесиб, команда берди:

— Уят жойларингни беркитинглар! Қани, кимга команда берилди?! Аёл киши билан сўзлашасизлар...

Атрофда воҳ-воҳлаш бошланди. Партизанлар юмалаб-юмалаб кулишарди.

— Фролушка... Ичакни уздинг-ку!

— Ерга ўтқиз уларни, орқа-олди кўринмайди...

— Ер қаттиқ. Ҳаммаёғига хас-чўп ботади...

— Полковникка бир нима тўшаб бер...

— Вой қурмағурнинг... қилган иши!..

Антип Никулин бўлса, гўё биров уни сўяётгандай бўкирарди:

— Астағфируллоҳ! Мўъжиза-ку бу!! Войдод, мани ушлаб туринглар, оғайнилар, ёрилиб кетаман! Ичак-чавоғим чиқиб кетади...

Қаҳқаҳани эшитиб, ертўладан Марья югуриб чиқди, одамларни кўриб, бир дақиқа қотиб қолди. Лекин у ҳам ўзини тутолмади. Қиз болалардай қафти билан оғзини ёпиб, пиқиллаб кулди-да, чопиб кириб кетди.

Кейин Захар Большаков чиқди, кўзи чарақлаб турса-да, қовоғини уйди.

— Кийинтирилсин!— қисқа буйруқ берди у.— Бу қанақа намоён?

— Оддий. Офицерлар намоёнши, — гўлдиради Фрол.

— О-оҳ!— ҳамон қотиб куларди Антип.— Яна ге-

нефаллар намоишини кўрсам эди — ўлсам армоним бўлмасди. Янги хил намоишлар чиқибди! Илгари кийимда намоишга чиқиларди. Энди эса ҳаммаси бўлакча...

Деҳқонларнинг бир қучоқ гижимланган чолвори келтирилди. Фрол олиб келган одамлар шоша-пиша чолворларни кийиб олишди.

Марья чиқди, лабларининг бурчаклари ҳамон титраб турарди. Фрол Марья қошига бориб, қўлларини ёнига туширди-да:

— Шуни маълум қиламанки, Олий жаноблари, балки олий ҳазратлари, полковник жаноблари ўз командирлари билан бирга... Ҳамма жаноблар мастликдан афт-башаралари шишиб кетгани ва ич кийимсизликлари — қисқаси, иштонсиз турганлари учун кечирим сўрашапти.

— Қанақа қилиб қўлга туширдинг уларни, Фрол?— ҳайрон бўлиб сўради Марья.

— Қандоқ бўларди... каллани ишлатдим,— кулиб қўйди Фрол.

Марья унга қараб қўйди-ю, ҳеч нима демади. Кургановнинг жавобига фақат у тушунди.

— Яна каллани ишлатяпман,— давом этди Фрол,— агар ҳозир Дубровкани бир пайпаслаб кўрсак эди,— ҳаммаси қуриган нўхатдай қўзоғидан отилиб чиқади. Орқадагилар олдингиларни, ўзларини ўзлари янчишарди. Тўхтатадиган одам йўқ ҳозир...

— Захар, зудлик билан тўпла одамларни,— қисқа деди Марья.

Дубровка қишлоғидаги колчакчиларни дарҳақиқат осонгина қувиб чиқардилар. Командирларидан ажралган жазоловчилар худди бир отар қўйдаёй ўзларини ўққа уришарди. Омон қолганлар ўрмонга уриб кетишди. Отряд қуршовдан чиқди.

Хуллас, Фрол Колчак офицерларини қандай қилиб қўлга туширганини айтмади. Ҳамма саволга эринчоқлик билан:

— Тун қоронғи эди, эсимда йўқ,— деб жавоб қиларди.

Ёки дока билан боғланган бошига ишора қилиб:

— Эсимда эди-ю, қара, қўндоқ билан уриб, эсимни чиқарворишди...— дерди.

Ахирри аччиғланиб:

— Тинч қўясизларми-йўқми, борларинг-е! — деди.

Ҳар қалай асирлардан билиб олишди: Курганов уларни Дубровкадан уч километрча наридаги тегирмонда маст бўлиб ухлаб ётганларида боғлабди.

Фрол офицерлар воқеасигача ҳам қовоғи солиқ, хо-муш юрарди. Марья вақти-вақти билан унга ташвишли қараб қўярди. Бир куни Марья Фрол бўтқа пишираётган гулхан олдига келиб, у билан ёнма-ён ўтирди.

— Сенга нима бўлди, Фрол?

Курганов йўғонлиги билакдек келадиган қарағай ёғочини қўлида айлантириб, оловга узоқ тикилди. Кейин гугурт чўпини синдиргандек, осонгина синдирди-да, оловга ташлади. Смолалик ўтин пов этиб ёниб, уч-қун сачрата бошлади. Аланга Курганов юзига тушиб турарди.

— Кўрдингми, Марья, қанақалигини, — деди ниҳоят Фрол. — Шунақа экан-да... Таёқ — нима деган нарса? Совуққина ёғоч холос. Қара... шуям ёняпти... Эҳ! — У шартта Марьяга ўгирилди, уни маҳкам ушлаб, ўзига тортди.

— Фрол! — қичқирди Марья унинг айиқникидай кучли чангалидан чиқишга уриниб. — Қўйвор!!

— Эҳ, Марья-Марьюшка, бу ўринда каллани ишлат, ишлатма... Ахир сен уйда, деразага кўз тикиб ўтиришинг керак, — қизишиб шивирлар эди Фрол унинг бетига.

Шу дақиқа бошига келиб тушган зарбдан карахт бўлиб қолди. Қулоғи шанғиллаб кетди.

Фрол ўрнидан турди. Қаёқдандир пайдо бўлиб қолган одамларга ўқрайиб қаради. Захар Большаков қўлида таёқ билан турарди, Марья эса йўқ эди.

— Ким урди? — деди хириллаб Курганов. — Сенми, Захарка?!

Большаков таёқни ташлади-да, сўради:

— Бу нима қилганинг, ярамас?

— Қ-қаҳрамон-он! — деди кимдир Фролнинг бетига.

— Ифлос!

— Буқрини гўр тузатади, дейишади.

— Аблаҳни суд қилиш керак...

Фрол ҳамманинг гапини жим туриб тинглади-да, икки оғиз сўз айтди:

— Суд дейсизми! Майли... — шартта ўгирилди-да, гулхан ёнига ўтирди.

Эрталаб отрядда Фрол йўқ эди. Бу гал у отряддан бутунлай кетганди.

Колчакчилар тугатилгунга қадар Фрол ўрмондаги қишлоқларда юрди, қудоқлар хизматини қилди, гоҳ бирор давлатмандроқ беванинг боқимида бўлди. Колчакчилар тугатилгач, у Зелений Долга қайтиб келди-да, яна Демид Меньшиков билан топишиб кетди.

Кўп ўтмай, 1920 йилнинг нам апрель кечаси тутқичи одам калласи шаклида ишланган ҳассасини дўқиллатиб, Филипп ҳам суваракдек келиб қолди. Мўйловини қимирлатиб, ҳавони искаб-искаб кўрди-да, шу ерда қолди.

Кейин учовлашиб, деярли кечасию кундузи самогон ичишди. Бўкириб ашула айтишди, қутуришиб, полни тешиб юбормоқчи бўлгандай Фильканинг уйида ўйин тушишди.

Бир куни уй ёнидан Антип Никулин ўтиб кетаётган эди. Демид уни ичкарига таклиф қилди. Антип ўйлади, иккиланди ва истар-истамас деди:

— Й-йўқ, менга мумкин эмас. Обруйим кетиб қолади. Илгарилари сизлар билан — эҳ! Энди бўлса... Мущукнинг сўлаги оқаркану аммо хурмачанинг оғзи боғлиқ экан.

— Ким боғлабди? Кел, келсанг-чи...

— Айтяпману сенга мумкинмас, деб, — Демиддан ҳам бурун ўзига уқтирарди Антип. — Илгари сизлар билан ичишганман, рост. Аммо энди, ҳаммаси бўлакча. Ҳар ҳолда... партизан деган номим бор. Бу сизларга ҳазил гап эмас...

— Ана, Фрол ҳам партизан. Кўп одамларнинг бошини еган дейишади, лаънати... Энди бўлса... — гўлдиради Демид юпқа лабларини деярли қимирлатмай.

— Ҳе! — нафратомуз деди Антип. — Фролканинг калласи жойида бўлса эди, у аллақачон... Ахир у Марья билан — о-о! У бўлса, ишини расво қилиб қочиворди. Шу боисдан Фролканг манга ўрناق бўлолмайди. Ичкиликдан бўлса — худонинг ўзи сақласин... Ичкилик яхши нарса-ю, қарғиш теккан-да. Аммо бир стакан дарчадан узатворсаларинг...

Ичиб олгач, Антип дераза тагида бир оз турди, чўзилтириб тупурди-да, давом этди:

— Ҳа, шундоқ — Фролканг манга ўрناق бўлол-

майди. Ман ҳар ҳолда Колчак билан жанг қилганман, унга ўхшаб хотинларнинг кетидан юриб, бугдой боғламидай эзгиламадим. Қилган ишини қаран-гу!— Марьянинг олдида фосиқлик қилиб ўтирибди-я... Хўш десак, бу боғ маҳкам, бошқа жиҳатлари ҳам бинойидек экан, аммо белбоғининг мазаси йўқ экан. Хулласи калом унақа белбоғлардан эмаскан. Турган гапки Марья бақириб юборди. Захар икки ҳатлаб борди-ю, калласига тушириб қолди...

Антипнинг оғзидаги бўғзида қолди. Фрол Демидни дераза ёнидан итариб юборди-да, Никулиннинг ориқ елкасидан ушлади.

— Фосиқлик, деяпсанми?— деди Фрол ҳансираб унинг юзига. Еқасидан бўғиб, уни силкитди.— Фосиқлик?!

— Одамлар!.. Ўлдирияп... Партизанни ўл-ди-раяпти!— жон ҳолатда қичқирди Никулин.

Фрол уни итқитиб юборди. Кейин стол ёнига ўтириб, худди тағи билан юлиб олмоқчи бўлгандай икки қўллаб сочини чангаллади-ю, анчагача у ёқдан-бу ёққа чайқалиб ўтирди. Филька ҳам, Демид ҳам уни безовта қилишга ботинмай, уйдан чиқиб кетишди.

Фрол очиқ деразадан тун аёзи уфуриб турганиниям ҳис қилмай, эрталабгача стол ёнида ўтирди. Эрталаб Филипп оҳиста елкасига туртди:

— Ҳой Фрол... Ҳаром қотдингми дебман... Мана буни ич,— у Кургановнинг олдига шиша қўйди.— Хотин киши бўш келмаган бўлса — осмон узилиб ерга тушармиди!

— Нима дединг?— қисирлатиб қаддини ростлади Фрол.

Филька кўкиш юзининг қизил томирлари ўйнаб турган бошини кўтариб, учдор кекирдагини бир неча марта ликиллатди-да, стакандаги самогонни бўшатди. Кейин деди:

— Боғ сочилиб кетмаслиги учун маҳкам боғлайдилар.

— Хўш?— деди Фрол унинг нима демоқчиллигини тушунмай.

— Кейин хирмонга олиб бориб, янчадилар.

— Кимни?— яна қайтариб сўради Курганов ниҳоят, нимага шама қилаётганини тушунгандай.

— Бефаҳм!— тиржайди Филька.— Ахир тушунинг

керак. Аёл киши бир боғ буғдой эмаски, туйган билан адо бўлса.

Курганов ҳансираб столдаги шишани чангаллади. Филька ташвишланиб, кўзини жаланглатди, Фролнинг қўлидан шишани тортиб олди.

— Э-қўй-е, бу нима қилганинг?.. Ичкинг келмаса — ичма. Ҳазимизга керак бўлади. — Кейин ҳар аҳтимолга қарши чақирди: — Демид! Бу ёққа кел.

Курганов ўрнидан турди, оёғига илашган табуреткани бир тепди. Кейин секин юриб, Меньшиковнинг уйидан очиқ ҳавога чиқди.

У бир неча ҳафтагача тинч яшади. Меньшиковларникига қайтиб бормади, кўчада дуч келиб қолишса, бир-бирига бош ирғаб қўйиш билан кифояланишарди. Шундай чоқларда Демид Меньшиковнинг лаби бурилар, катта, чақчайган кўзларида истехзо ўйнардди. Филипп бўлса алланимани ўйлаётгандай, Кургановнинг орқасидан кўзини қисиб қарарди.

Бу пайтларда Марья Воронова аллақандай артель тузиш билан овора бўлиб, қишлоқда у ёқдан-бу ёққа юргани юрган эди. Фролнинг артель билан, дунёдаги ҳамма нарсалар билан бир чақалик иши йўқ эди.

Агар... агар Марья бирон ёққа кетганидами, ўн йил, йнгирма йил, балки бутун умр шундай сокингина ўтиб кетиши ҳам мумкин эди. Лекин Марья кетмади, Зелений Дол эса шаҳар эмас. Бутун қишлоқ бор-йўғи уч-тўрт кўчадан иборат. Черковни қаёғидан айланиб ўтма, ҳамма ёқдан кўриниб туради.

Шундай бўлсаям Фрол Марья билан учрашмасликка ҳаракат қилар, қўққисдан дуч келиб қолганларида эса, ерга кўз тикар, аъзойи баданига олов ёйилаётганини ҳис қилиб, қадамини илдамлатиб ўтиб кетарди. Марья ҳам индамай ўтиб кетишга шошиларди.

— Ҳой, Фрол, раисга дуч келганингда тескари қарама, тумшугига тик қарайвер, — маслаҳат берди бир кун Демид...

— Нега энди?

— Хотин зоти эркаклар қараганини яхши кўради, — кўзини қисди Демид ва ўз йўлига кетди.

Ногаҳон дуч келиб қолишганда Марьянинг шошиб қолишини, ўзини ноқулай сезишини Фрол шундай кейингина сизди ва беихтиёр: нега чўчнйди бу, деб ўйлай бошлади.

— Хўш, бирон нарса сездингми? — уч ҳафталардан кейин сўради Демид.

— Сенга нима керак? — жеркиб ташлади Фрол.

— Жаҳлдорлигини қаранг-у! — юпқа лабларини чўзди Демид. — Ғунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди дейишади, лекин сен одамсан шекилли?

— Шошма-шошма! — дағдаға қилди Фрол. — Қани, бундоқ тушунтириб гапир-чи, лўттивоз!

— Э қўйсанг-чи, сўкиниб қўрқитолмайсан мени, — хотиржам жавоб берди Демид. — Ундан кўра Аниська Шатров билан гаплаш, — яна дудмол гапирди у. — Ана Анисим ўзи келяпти...

— Й-йўқ, сен билан гаплашаман, мунофиқ! — Фрол унинг гирибонидан олди.

— Мен билан кейинроқ гаплашасан. Барибир ҳозир тушунмайсан. Қўйвор ёқани...

Анисим Шатров Фрол билан Демидга бир қараб олиб, индамай ўтиб кетди. Вақтдан фойдаланиб, Демид тор кўчага кириб кетди. Фрол аввал бирининг, кейин иккинчисининг орқасидан қараб қолди ва қаёқдандир йиғилиб қолган аламни тўкиб солиш учун болохонадор қилиб сўқди.

Аммо энди Фрол, беихтиёр Демид айтган гаплар устида бош қотирадиган бўлиб қолди. «Нимага шама қилапти-я, бу кўзи чақчайган иблис?» — деган савол уни жон-қолига қўймасди.

Тўсатдан Фрол кейинги пайтларда деярли ҳар куни Анисимга дуч келишини эслади. Аммо рўпарангдан ҳамма ҳам чиқаверади-ку. Мана, ҳатто Марья ҳам, у ҳар қанча...

Тўсатдан Фрол ирғиб туриб кетди, оёғи куйган товуқдай типирчилаб қолди. Унинг наздида, Марья Воронова дуч келиб тургани учун ҳам Анисим Шатров учраётгандек бўлди.

Фрол югуриб ташқарига чиқди, қоп-қора осмонда юлдузлар чарақлаб турарди, у муздеккина ҳаводан симирди. Лекин енгил тортмади. Светлихага югурди. Қўйлаги билан иштонини ечди, чопиб келиб ёстиқ каби юмшоқ, қоп-қора тўлқинларга ўзини отди ва нариги соҳилга суза кетди.

Кейин у ерда, муздек қумда шир яланғоч узоқ ўтириб, дарё оша қоронғида ғира-шира кўринаётган уйларга қаради. «Анисим кетидан юриши ёлғон... Алла-

қачонлар Анисим кавушини тўғрилаб қўйган-ку... Хотин зоти эркаклар қараганини яхши қўради... Ғунажин қўзини сузмаса, буқа ишени узмайди...»

Энди Фрол бу фикрларнинг қай бири ўзиники-ю, қай бири бировники, Демидники, ажратолмай қолди.

Эртасига у Меньшиковларникига бостириб кирди-да, Демиддан, Шатров ҳақида айтган гапларига изоҳ талаб қилди. Демид одатига кўра, лабини чўччайтирди, чақчайган кўзларини пирпиратди:

— Боргин-да, Марьянинг ўзидан сўра. Мен қаёқдан билай?

Фрол Марьядан суриштириб ўтирмади. Анисим Шатровни эса, бир куни саҳарлаб ҳовлисининг четан девори ёнида дуч келтирди:

— Шошма, қўрқма. Гап бундай, Анисим... Қаёқдан келяпсан?

Анисим Фролдан кўра заифроқ эди, лекин қочмади, бир оз тисарилиб, ҳар эҳтимолга қарши, қулайроқ турди-да, деди:

— Сендан нега қўрқай? Бемаҳал юрганинг билан... иблис эмассан-ку.

Кургановнинг саволини жавобсиз қолдирди у.

— Марьянинг қизи сендан бўлган дейишади одамлар... — деди Фрол ва сўз излаб, тўхталиб қолди.

— Букдоқ де! — ҳайрон бўлди Анисим. Кейин истеҳзо билан деди: — Айтдим-а, нима қилиб ўралашиб қолди деб...

— Сен ростини айт, — илтижо қилгандай деди Курганов.

— Касални яширсанг, иситмаси ошкора қилади.

— Мазах қилияпсанми, аблаҳ? — яна секин, деярли бояги товушда сўради Фрол.

— Қўйвор...

Анисим эшиги томон юрди. Фрол уни елкасидан чангаллаб, ўзига қаратди-да:

— Қизи кимдан бўлгани билан ишим йўқ. Агар ҳозир ҳам кетидан юрган бўлсанг... Агар Демиднинг гапи рост бўлса, оёғингни осмондан келтираман. Тушундингми?

— Тушундим, — деди Анисим хотиржам. Кейин Курганов қўлини сал бўшатганини сезиб, кучи борича уни итариб юборди.

Анисим тўсатдан итариб юборгани учун Фрол му-
везанатини йўқотаёзди.

Фрол ўзини тутиб олгач, таҳдид қилгандай пи-
шиллади, хиёл энгашиб, Шатров томон юрди. У Ани-
симни эзиб, тупроққа қориштириб ташламоқчи бўлиб
турганида Анисим ҳам бўйнини маҳкам тутди-да, чо-
пиб келиб, бутун оғирлиги билан Кургановнинг даҳа-
нига калла қўйди.

Курганов худди юзи билан хомага урилгандек Ани-
симнинг оёғи тагига гупиллаб йиқилди.

— Тушундим дедим-ку... — деди Анисим бояги
овозда. — Шуни билиб қўй, агар Марьянинг бир тола
сочи тўкилса, сенинг сочинг калланг билан бирга ке-
тади.

Шатров шундай деди-ю, эшикни ёпиб, ҳовлига ки-
риб кетди.

Фрол Курганов анчагача четан тагида ётди. Ке-
йин бир стаканга яқин қон тупурди. Боши ғувилларди,
калласи дарҳақиқат узилиб тушгандек, лекин кимдир
бошига бир чўмич қайноқ сув қўйиб, яна жойига қўй-
гандек, қизиб кетган эди.

Фрол зўр-базўр ўрнидан туриб, кўча бўйлаб кетди.
Қишлоқдан чиққунча кетаверди. Орқасига қайтди.
Келган йўлидан қайтган бўлса ҳам, негадир Анисим
Шатров четани ёнидан эмас, қишлоқ чеккасидан, дарё
бўйидан чиқиб қолди.

Шундагина Фрол бутунлай тонг отганини, Светлиха
тепасидаги қоянинг кўкиш этагида оппоқ туман суза-
ётганини, соҳилдаги тошлар тонгги шабнамдан кўкиш
товланганини кўрди. Гўё улар тош эмасу сув шимган
бахмалсимон йўсин босган тепачалар дўппайиб тур-
гандек эди. Гўё оёқ қўйсанг — шундай чиройли нарса
эзилади-кетади.

Фрол соҳил бўйлаб бораркан, билинар-билинемас
буғ кўтарилаётган ана шу чиройли тошчаларга диққат
билан боқарди. Бирдан эшитилган аёл товушидан чў-
чиб тушди.

— Вой! Нима керак сенга?!

Сувнинг шалоपлагани эшитилди.

Ярми сувдан чиқиб турган харсанг ортига яширин-
ган Марья Воронова Фролга қўрқув ва ғазаб билан
қараб турарди. Соҳилда унинг кўйлаги, ботинкаси ва
суяк тароғи ётарди.

Фрол унинг кийимлари олдида гангиб турарди. У, худди оёғи михланиб қолгандай, кўйлакнинг нарёғи жарлигу қадам босса асфаласофилинга кетадигандек, қўлларини тушириб қаққайиб турарди.

— Бу нима қилиқ, тавба?— сабрсизлик ва қўрқув билан деди Марья.— Йўқол уятсиз!

Унча катта бўлмаган харсанг Марьянинг ярмини беркитарди. Марьянинг харсанг ортидан кўриниб турган елкасини тиниқ кўкиш тўлқин юварди. Марья Светлиханинг суви тиниқлигини биларди, шунинг учун икки қўли билан кўкрагини беркитди.

Аммо Фрол унинг кўкрагига қарамасди ҳам. У Марьянинг ҳўл сочларидан кўзини олмасди. Дарё сувига ўхшаш бир тутам кўкиш сочи кўзлари устига тушган эди. Шу бир тутам сочдан йилтироқ томчилар томиб турар, сувга чўлп этиб тушиб, сачраб кетарди.

— Яна қачонгача мени сувда тутиб тураверасан?— ташвишланиб сўради Марья.

Фрол унинг товушини эшитди-ю, саволини тушунмади. У бу золдирчаларни илгари ҳам кўрганини, улар худди мана шундай томчилаб турганини ўйларди... тун бўлса ҳам томчилар оқ эди. Ушанда лойга томчилаган эди. «Хўш, Фрол? Сен хотинлар пинжига кириб ўтирмақчимсан?» Бу сўзларни ҳозир эшитилиб турган овоз айтган эди...

— Марья!— илтижо билан деди Фрол.

— Одамларни чақираман,— пўписа қилди Марья.

— Уша томчилар эсимдан чиқиб кетган, деб юрардим, Марья,— деди Курганов унинг сўзларига эътибор қилмай.— Ушанда улар лойга эмас, менинг юрагимга томган... Ана шунақа гаплар, Марьюшка.

— Жиннимисан? Кетасанми-йўқми?!

— Ҳозир кетади,— Фрол ён томондан Анисим Шатровнинг овозини эшитди. Анисим дарахтлар орасидан чиқиб, қўлида темир таёқ билан беш қадамча нарида турарди.

Кургановнинг кўзи олди қоронғилашди. Қора тутун тарқалгач, Фрол оҳиста энгашди-да, сирпанчиқ, оғир бир тошни олиб, Шатров томон юрди:

— Яна санми?! Яна юрибсанми?!

— Анисим!— деб чинқирди Марья ва сувни шалоплатиб дарёдан чопиб чиқиб келди.— Фро-ол!

Курганов Марьянинг яланг оёғи лип-лип чопиб ке-

лаётганини кўз қири билан кўриб турарди. Ногаҳон у шартта ўгирилиб, Марьянинг қанақалигини кўргиси келди. Бу истак шу қадар кучли эдики, Фрол, ҳатто, тўхтамоқчи ҳам бўлди. Аммо чамаси, миясининг фақат бир ҳужайрасигина уни кўзингга қара, бўлмаса Анисим қўлидаги темир билан бошингга тушириб қолади, деб огоҳлантирди, шекилли.

Фрол бу истагидан қайтиб, бошини силкиди, оғир тошни кўтарди. Сўнг бирдан ҳанг-манг бўлиб қолди: Анисим дарёга орқасини қилиб ерда ўтирар, темир таёқ эса ўн метрча нарида ётар эди. Шатров қачон ўтирди-ю, қачон темир таёқни улоқтирди — Фрол сезмади ҳам.

— Сен ҳам тескари қара, кийиниб олсин, — деди Анисим. — Уришсак, кейин уришаверамиз.

Фрол ҳайрон бўлганидан қотиб қолди. Фақат:

— А?! — дея олди холос.

Қўлини оҳиста туширди, ажабланиб, қўлидаги тошга қаради ва панжасини ёзди. Тош кафтидан сирғалиб Светлиханинг заиф тўлқинида текисланган шагаллар устига гуп этиб тушди.

Курганов озгина, бор-йўғи бир дақиқача шу алфозда тургандай бўлди. Лекин шу орада ёнгинасида Марья пайдо бўлди-да, унга ўқрайиб, нафрат билан қаради.

— Бу нима қилганларинг, а? Фрол, бу нима қилганинг?

Унинг овози ногаҳон юмшоқ, оналарга хос гина билан янгради.

Сочлари чигаллашган, пушти чит кўйлаги баданини сириб турган Марьядан ҳозиргина қоронғи ва чуқур қудуқдан тортиб олинган сув ҳиди келарди. Унинг мулойимлашган, ҳатто бир оз гуноҳкор боқишларига қараб тураркан, Фрол негадир шу ҳақда ўйларди. Ундан ташқари Фрол, Марья ҳозиргина қўлимдан тушиб кетган тошдан ҳам енгил бўлса керак, деб ўйларди.

— Шундоқ... — деди Анисим ўрнидан тураркан. — Юр, Марья.

Кейин улар қишлоққа қараб кетишди. Улар ёнмаёن боришарди. Анисим ерга қараб борарди. Марья эса орқасига қараб-қараб қўярди. Кейин улар уйлар орқасида ғойиб бўлдилар.

«Демак, Анисим ҳақида Демид ёлгон гапирмаган

экан», — деган фикр Фролнинг миясидан сира чиқмасди.

У қўлини чўнтагига шундай тикдики, матоси тирс-тирс қилди.

— Эҳ!..

Шу баҳона бўлди-ю, Фрол Курганов яна ичкиликка муккасидан кетди.

* * *

... Уша куни Марьянинг буйруғи билан Меньшиковларнинг мол-мулки мусодара қилинди. Самогон ичавериб, эсини йўқотган Фрол кечга яқин Филиппнинг ҳовлиси ёнида пайдо бўлди. Кўм-кўк кўкариб кетган Филька хира кўзларини узоқларга тикканича, баланд пиллапояда бошяланг ўтирарди. Июньнинг илиқ шамоли икки қаватли каттакон уйда гўриллаб эсар, эшик ва ўймакор дераза эшикларини тарақ-туруқ очиб ёпарди.

— Филя... Филя, овқатланиб ола қол энди, қадрдоним!.. Кел, овқатингни егин! — ялинарди Филиппнинг хотини, бурни ингичка, тишлари чўртанникидек ўткир Матрёна эри оёғи тагида эмаклаб.

— Дада... уйга юринг, да-да-жо-о-он!.. — юзига кир кўз ёшларини суртиб дерди Филипп Меньшиковнинг қизи Наташка.

Пиллапоядан нарироқда, девор тагида Демид юз-тубан тушиб ётарди.

— Э-ҳа, сен аблаҳларни боплашибди-ку! — алам-задалик билан бақирди Фрол.

У қўли чўнтагида, ҳовли ўртасида чайқалиб турарди. Демид чўзилиб ётган кўйи чўяндай қоп-қора юзини кўтарди.

— Жонинг омонлигида... жўнаб қол, — ўшқирди у.

Аmmo Фрол унинг ёнига чўнқайди:

— Юр, ичмаймизми, а? Мен қуяман бугун...

— Мазах қилаяпсанми, аблаҳ? Бахтсизлик устидан кулаяпсанми?!

— Балки ўзим устимдан кулаётгандирман, уқдингми? Шуям бахтсизлик бўлди-ю? Сенларнинг дардинг лаш-луш, латта-путта, мени бўлса бутун юрагимни ағдар-тўнтар қилишди-я, билдингми, юрагимни?! Лой-

га улоқтирдилар-у, пайхон қилиб ташладилар! Қонини бўлса помидорнинг сувини сиқиб чиқаргандай, этик билан эзиб оқиздилар-а, тушундингми?! Сенда юрак деган нарса борми ўзи, а? Э-э...

Қўлини силтаб, Фрол ўрнидан турди.

— Латта-луттангга туф-е! — тупурди у. — Ҳа, сенлар ҳам одаммисан? — деди-да, кўчага чиқди.

Кейин Фрол ташқари ёруғми, қоронғими, ичаётгани сувми, самогонми — билмади. Унинг кўз ўнгидан гоҳ Марья Воронованинг қўрқув босган қиёфаси, гоҳ Анисим Шатровнинг аччиғланган юзи, гоҳ Филипп Меньшиковнинг буғланган қовоққа ўхшаш қип-қизил башараси лип-лип ўтарди. Кимдир унга: «Ичкиликнинг дастидан ёниб адо бўласан, Фрол» дерди; кимдир унинг қулоғига: «Шу топда Марья каравотда Анисим билан ўйнашяпти», деб шивирларди; кимдир Фролнинг кўкрагига урар, юзига тепар ва яна Марьянинг қўрқув босган қиёфаси пайдо бўлиб: «Одамни ўлдириб қўясан-у! Бор кет, нари тур, нари деяпман!..» — деб жон ҳолатда қичқириши эшитиларди.

Кейин кимдир Кургановни қаёққадир судраб кетди, юзига совуқ алланима қуйди. Кейин Меньшиковларнинг ҳувиллаган уйида тамаки тутунида ўтирганини билади, Демиднинг овози эшитилади:

— Менга ачинганидан ажратиб олди, деб ўйлайсанми. Бу ҳаммаси хўжакўрсинга. Сенга эмас, унга, Анисимга ачинди. Сени ўлдириб қўйса — қамалади-да, шундан қўрққан. Елкасидан қучоқлаб, олиб кетибди. Қаёққа? Қаерга бўларди... Бизга маълум ҳаммаси... Шуюм хотин бўлдими? Кундузи чўчиб юради-ю, кечаси зино қилади.

— Мажақлаб ташлайман! — Фрол Демиднинг юмшоқ юзига муштини тирайди.

— Аҳмоқ! Аниська сени қанақа дўппослаганини айтяпман... башарангга роса тепди-да.

— Ие, мени урган ўшами, ўшами? — бўжирди Курганов.

— Сен бошқани дабдала қил. Филипп аллақачон айтган эди-ю, сенга — камайиб қолмайди деб, — Фролнинг қулоғига шивирлади Демид. — Марьядан қасдинги оласан, — сени мазах қилаётган ўша-ку, ахир. Анисимданам қасдинги оласан, унга қолса-ку, аллақачон асфаласофилинга юборарди сени... Фақат...

Кейин... агар истасанг... Кейин Анисим унга қайрилиб ҳам боқмайди... Ол, ич, ичавер...

— Анисим кетидан сира қолмайди. Пойлаб юрадими, — хириллади Курганов.

— Эгаси минг пойласин. Тонг отмасидан бориб, деразасини секин тақиллатамиз, овоз чиқармасдан... Оғзига латта тиқамиз-у, қояга олиб кетамиз. Мен ёрдам бераман. У ёқда хоҳ бақирсин, хоҳ бақирмасин, ҳеч ким билмайди...

— Эшикни очмайди. Эсини егани йўқ.

— Менга очмасаям — сенга очади. «Уляпман, Аниська пичоғлаб кетди, қонга беланяпман...» дедисан.

Фрол ҳеч нимани эслолмасди — Марья Воронованинг уйига қандоқ борганиниям, эшигини қандоқ тақиллатганиниям эслолмасди. У Марьянинг эшик орқасидан:

— Ким у? — деб сўраган ташвишли товушидан ўзига келди.

— Аниська пичоғлаб кетди, ўлаяпман... — шундоққина қулоғи тагида шипшиди Демид.

— Уляпман... — итоаткорлик билан такрорлади Фрол. — Аниська пичоқлаб кетди...

Эшик ортида Марья Воронованинг оҳ уриб юборгани, шоша-пиша зулфинни очаётгани эшитилади. Эшик очилди. Меньшиковни кўрганидан кейин Марья яна жон ҳолатда чинқириб қичқириб юборди:

— Фрол?!

Марья ўзини орқага ташлади. Демид Фролни итариб ташлаб, қоронғи йўлакка ўзини урди, унинг орқасидан Филька югурди. Филька қаёқдан келиб қолди — номаълум. Улар Марьяникига йўл олишганда ўша ерда, пиллапояда қолган эди.

— Қизнинг оғзига латта тиқ, овсар!

• Бақирган кимса Филька эди.

«Нега қизнинг оғзига дейди?» — карахтлиқ билан ўйларди Фрол. У пиллапояда тураркан, аввал уй ичидан, сўнг даҳлиздан гусур-гусурни эшитди.

Кейин Фрол жуда секинлик билан ҳушёр тортаётган бўлса-да, ичига тушган ўт борган сари кучайиб, нафасини қаттиқроқ бўғаётганди. Энг даҳшатлисиям шу бўлди.

Ингичка чилвир билан боғланган Марьяни Филька

Ўзи орқалаб олди. Демид кичикроқ бир нимани ўраб чиқиб, Фролга қичқирди:

— Кетдик қояга! Соҳилда қайиқ турибди...

Фрол қоронғида гандираклаб, қоқилиб-суқилиб, Демид кетидан бораркан: «Нима олиб кетаяпти-я? Марьянинг оладиган нимаси бор экан?» — деб ўйларди.

Қояга етганларида Филька ҳарсиллаганича елкасидаги юкни ерга ташлади, қоянинг бир бўлак ўткир синигини олиб чўқинди.

— Бошини очиб қўй-чи, Демид.

Демид қўлидаги ўрамни тошга қўйди-да, Марьянинг бошидаги рўмолини юлқиб олди.

— Худонинг қаҳри шунақа бўлади, — яна чўқинди Филька. — Улар олдинда, яна бир тўйиб нафас ол. Шу кунгача илон-чаёнларнинг бошини янчиб келгандим. Худога шукурки, энди икки оёқли илонни янчиш насиб қилди...

Шу чоқ Марья оғзидаги латтани тупуриб ташлади, газаб билан деди:

— Фрол, одамсан-ку, ахир. Биламан, сен ҳар ҳолда одамсан...

Марьянинг сўзлари Фролни тарс икки бўлиб юборгандай бўлди.

— Қани, ур, урмайсанми! Мунча қўлинг қалтирайди? Ур! — деб қичқирарди Марья Фильканинг бетига. Марьянинг кўзлари қоронғида чақнаб, ич-ичигача ёндирувчи оқ аланга шох ташларди.

— Лоқал ўлимдан, юз ўгир... Юзингни ўгир...

— Қўрқяпсанми! Сенлар ҳаммавақт биздан қўрқасанлар, ҳамиш...

Филька этиги билан Марьянинг юзини босди, оғзини тахта билан ёпгандай эзди-да:

— Демид, калласини ўраб ташла!.. Лаънати кўзларини беркит! — деб бўқирди.

Кичик Меньшиков Марьянинг бошига рўмол ёпди. Марья бўғилиб бақирарди:

— Фрол, эсингда бўлсин — булар биздан ҳаммавақт қўрқади... Семиз қурт ташқарига чиқишдан, бойқуш ёруғликдан қанчалар қўрқса, булар биздан шунчалар қўрқади...

Шу маҳал гўдакнинг бўғиқ йиғиси эшитилди.

— Филька, Демид!!— жон ҳолатда қичқирди Фрол ниҳоят ўзига кела бошлаб.

Бу ерда нима ҳодиса юз бераётганини энди тушуниб ега бошлаган Фрол ўзини Филькага отди, аммо Демид югуриб, унинг йўлини кесиб чиқди-да, елкаси билан туртиб юборди. Фрол учиб кетиб жар ёқасига бориб тушди-да, дарров чўккалаб тура бошлади...

Филька лабини қимтиганича, катта бир тошни икки қўллаб Марьянинг тепасида кўтариб турарди...

Фрол Курганов туришга улгурмай, бўшашиб совуқ тош устида чўзилиб қолди. Фрол ҳеч нимани кўрмай қолди, Марьянинг зўр-базўр инграб, сўнгги бор:

— Фрол... қизимни...— деган нидосини ҳам эшитмади.

— Демидка!— хириллади Филька дандон сопли пичоқни қўлига оларкан.--- Итваччани бир ёглиқ қил! Бўлмасам ўзим...

— Ҳо...зир, ҳо...зир,— ҳиқичоқ тутиб деди Демид, қалтираган қўллари билан бояги ўроғлиқ нарсани тошлар орасидан ёриққа тиқиштириб, устига тош, қовжираган ўт-ўланлар ташлай бошлади.

Бола йиғиси борган сайин секин эшитиларди. Кейин, бутунлай эшитилмай қолди...

Фролнинг калласига биров яна қайноқ сув қуйиб юборгандек бўлди. Йўқ, қайноқ сув эмас, кимдир бир неча пуд қайноқ, суюқ қўрғошин қуйиб юборгандек эди, негаки, Фрол қанчалик уринмасин, ёниб турган бошини кўтара олмасди. Бир амаллаб калласини кўтарганида эса Филька пичоқ билан ердан худди гулсапсарни қазиб олаётгандек пичоқ билан Марьянинг кўзини ўйиб ўтирарди...

Шарқда, уфқ этагида қуюқ тун пардасининг бир чети кўтарилга бошлади. Парда кўтарилган жойдан заиф нур кўринди, аммо ана шу заиф нур ҳам аллақачон қояга тушган. Фильканинг қўлидаги пичоқ кўкиш жилоланди. Демид беш қадамча нарида гоҳ энгашиб, гоҳ қақдини ростларди.

Фрол юраги тўхтаб қолганини аллақачон ҳис қилган эди. У турмоқчи бўлар, аммо гавдаси итоат қилмас, қичқирмоқчи бўлар, лекин овози чиқмасди. Атрофида ҳаво ҳам йўқдай эди. Ҳаво-ку, бордир-а, лекин биров бўйнини арқон билан бўғиб қўйганга ўхшайди.

Фрол бошини тошга ура бошлади.

Кейин жим бўлиб қолди...

Кимдир уни оёғининг учи билан туртиб қимирлатди, Худди бошига бир неча тепки тушгандай Фролнинг қулоғи шанғилларди. Шу шанғиллаш ичидан Фильканинг овози эшитилди:

— Шунчакам қаттиқ итқитасанми, Демид, ахир маст эди-ку. Тошга урилиб, башараси бежалибди! Майли, ҳечқиси йўқ, камроқ ичади, пишиқ-пухта бўлади... Тура қол эди...

Курганов туриб ўтирди. Қулоғи шанғиллаётган бўлса ҳам у қаердадир бир боланинг йиғлаб-йиғлаб яна жимиб қолаётганини эшитгандек бўлди...

Фрол қаердадир бола чиндан ҳам йиғлаптимми ёки унга шундай туюляптимми— сира тушуна олмасди.

— Тура қолсанг-чи!— деб Фрол уни яна тепди.--- Маъракага борган кампирдай роса ули тортдинг-да. Тонг ёришиб қолди.

Тун қоронғилиги тарқай бошлади. Енгилигина шабада эсарди, бирин-сирин юлдузлар сўна бошлади. Ҳали сўниб улгурмаганлари шамол юриб турган жойдаги жинчироқдек липилларди.

Анави яқингинада тун пардаси йиртилган жой қизариб турарди. Уша жойда нимадир ёнар, шамол алангани ёймоқда эди. Унинг шуъласи осмонни қизғиш тусга киритиб, бутун уфқни тутган узун ва япасқи булутларга ранг сачратган эди.

Курганов бошини оҳиста тутиб, боя Филька елкасидан Марьяни туширган жойга қаради. Лекин у ерда Марья йўқ эди. Энди у қоянинг энг чеккасида чалқанча ётар, узун, ингичка бўйинли боши жарга осилиб турарди. Демид чарчаганиданми ёки қўрқаниданми бетидан оқаётган терни енги билан тинмай артиб, мурда ёнида уймаланарди.

— Яна нарироқ сур, бошини пастроққа тушир,— деди унга Филька.— Тонг шуъласи тўғри афтига тушсин. Ана энди кўраверсин тонг керак бўлса, иблис, томоша қилаверсин... Сен эса ўрган, кўник... Қалтирама шайтон.

— Мен шундоқ, мен шундоқ...— тинимсиз такрорларди Демид, ит каби тишини иржайтириб.

Марьянинг кўзи ўрнида қонли чуқурча ҳосил бўлган эди. Ундан қип-қизил қон оқиб, Марьянинг соч-

ларини ҳўллар ва ҳўл, оғир соч тутамларидан қизил маржонлардай пастга томарди...

Фролнинг кўзи яна тинди.

У эшкак ҳалқасининг вижирлаши ва Демиднинг:

— Ё... бошига эшкак билан бир тушириб, дарёга ташлаб юборайми? Сотиб қўяди,— деган овозидан ўзига келди.

Фрол қайиқ тубида, сувда ётарди. У Фильканинг жон ҳолатда, шошиб, эшкак эшаётганини ҳис қиларди. У кўзини очди-ю, тепасида анча ёришиб қолган осмон чайқалаётганини кўрди. Уч-тўртта ҳали сўниб улгурмаган юлдуз нўхат каби тепада гоҳ у томон, гоҳ бу томон суриларди.

Сув қулоғига кира бошлади. Гоҳ-гоҳ сассиқ совуқ сув қайноқ оғзига ҳам кириб кетарди. У шошиб сувни ютиб юборар, кейин тишида қумлар ғижирларди.

— Қўйсанг-чи,— оғир тин олиб деди Филька.— Ботинмайди.

Бир неча бор хўрсиниб олгач, деди:

— У ҳали менга керак бўлади. Энди гап шундоқ, Демидка, қорангни ўчир бутунлай. Эҳтиёт бўл, кўзингга қара, қидиришади сени... Мен пиллапояда яна бир-икки кун ўтираман. Чалғитиш учун...

Қайиқ қумга урилди. Филька билан Демид этин билан Фролнинг юзини босишга сал қолиб, соҳилга тушишди.

— Сени ушлаб кетишади-ку, Филья,— деди чўзиб Демид.

— Олиб кетишлариям мумкин. Лекин сен кетсанг, йўлини қилиб қутулиб қоламан.

— Бирга кетганимиз яхшимиди...

— Йў-ўқ, ҳали яна ўч оладиган одамларим бор, Масалан, Захардан. Қайиққа ўтир-да, пастга қараб суз. Кун ёришгунча анча жойга бориб оласан. Кечгача Озеркига етасан.

— Йўлга кийиниб олиш керак эди...

— Яхши одамлар кийим ҳам беради. Озеркида Парфен Сажинни топ. Мени айт... Остона ҳатлаб ўтгач, иконага қараб чўқиниб олишни унутма. У сени яхшилаб яширади. Яшириб қўядиган жойи бор, мен биламан. Ҳаммапи болаймиз. Сени қидирмаган жойлари қолмайди, сен бўлсанг, шундоққина биқингинала-

рида беркиниб ўтирасан. Қаттиқ совуқ тушгунча ўн ерда бўласан. Унгача менам ишларимни битириб ети бораман.

— Келмасанг-чи?

— Юм!— Катта Меньшиков Демидга пўписа қилди.— Нега бормас эканман? Боришим керак,— Филька жим бўлиб қолди.— Қамаб қўйишса, бир амаллаб ишимни тўғрилайман деяпман-у. Яхши одамлар қутқариб олади. Мабодо иложи бўлмаса... агар қисматим... Мана буни ол...

Шу сўзларни айтаётиб, Филька қайиқдан банди одам калласи шаклида ишланган ҳассани олди. Яқинда у қишлоққа худди шу ҳасса билан кириб келган эди.

— Серафима деган қиз ҳақида кўп гапирганман, ёдингдан чиқмагандир-а?

— Йўқ.

— Агар қаттиқ совуқ тушгунча ёнингга етиб бормасам, тамом. Бирон хабар топиб қоларсан мен ҳақимда. Шундан кейин ана шу Серафима ёнига бор. Уни қандоқ топишни сенга Парфен айтади. Балки мени бошлаб боргандай сениям шундай бошлаб борар. Серафимани топганидан кейин менинг укамлигингни айт, ҳассани кўрсат. Ҳассани йўқота кўрма. Уша Серафиманинг сўзидан чиқма, менга ишонгандай ишон унга. Шама қилди дегунча тушун гапига, уқдингми? Шама қилди дегунча! Гапидан чиқа кўрма. Шуни билиб қўй: у қиз бола эмас, нақ шайтоннинг ўзгинаси, инсон қиёфасидаги иблис. Бу ҳақда ҳам неча бор гапирганман сенга. Умуман... тишингни эҳтиёт қил, қоқиб олишмасин тагин. Ҳали яна керак бўлади... Хўп, бўпти! Ҳей, Фролка! Кўзингни оч, тўнғиз! Тур дейман.

Улар икковлашиб Фролни қайиқдан судраб чиқардилар, Демид уни тикка тургазиб қўйди-да, соқол ўсган даҳанига муштини тиради.

— Каллангни тут. Уйингга жўна, тиникиб ухла. Пешонагни кўйлагинг билан бойлаб ол — йиринглаб кетади. Кўзингга қара, Фролка! Биз жар ёқасидамиз энди. Қулайдиган бўлсак — баравар ағдариламиз.

Аммо Фрол қимир этмади. У бошини эгиб тураркан, шу яланг калласига нима билан туширсам экан, деб хира кўзлари билан Филькага тикиларди. Лекин

уришга ҳеч нима йўқ, оёқ остида қумдан бўлак ҳеч нарса йўқ. Яна булар икки киши: ҳозир эса унинг бир кишига ҳам кучи етмайди.

— Ҳа, нима дейсан? — сўзини кўтарди Филька.

— Ҳозир, — деди Фрол ва тўсатдан қумга ўтирди. Ҳозир... Чекиб олай...

У қалтираган қўллари билан чўнтаklarини кавлади. Лекин тамаки ҳўл эди.

— Тамаки ўраб бер шунга, Демидка. Тезроқ бўл, иблис! Зора бу заҳар миясини равшан қилса.

Бир дақиқадан кейин Демид папирос ёндириб, Фролнинг оғзига тутди. Фрол сассиқ тутунни ютоқиб ичига тортар ва ҳали замон қуёш чиқадиган томонга қарар эди. Уфқ қонга белангандай қип-қизил. Светлиха тепасини, дарё ортидаги ўтлоқлар устини қизил туман босган эди. Уша ердаги ўтлоқларда аллақандай қуш одам йиғисига ўхшаган товушда қичқирарди...

Ана шу қирмизи тонг билан бирга қовоқдай калласининг ғувиллаши секин-аста босилиб, ҳуши жойига келаётган эди. Фрол аччиқ тамаки тутунини, худди ҳозир Қамишқўл бўйида Устин Морозов билан ёнма-ён ўтириб чекаётгани каби чўзиб-чўзиб тортар эди.

...Ниҳоят унинг лаби куйди. Папиросни оғздан олиб қорга ташлади ва шу чоқ Устиннинг мийиғида кулиб қўйганини кўрди.

«Ҳеч кимнинг кўзини чўқимаганман... Чўқимаганман...» — бу гап Фролнинг чаккасини лўқиллатиб юборганди. Кутилмаганда Фрол овозини чиқариб:

— Сен Филькадан ўн баробар ошиб тушасан... — деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Қанақа Филька у? — Фролга ўгирилди Устин.

— Ўзингни гўлликка солма, кимлигинг маълум бўлиб қолди. Меньшиковлар юборган сени. Ўзлари яқин йўлашга қўрқиншади-да... Демидка билан Филька бироқ ерда ўлиб кетган деб юрардим...

Устин энди Фролнинг кўзига тик қаради-да, елкасини қисиб:

— Эсингни еб қўйдингми? Ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, таёқ билан тушириб қолдинг, энди бўлса, аллақанақа Демидка билан Филькани гапирасан...

Морозов ўрнидан турди, чанғини тақди-да, жиддийлик билан илова қилди:

— Мен Тверск губернасининг Осокино қишлоғи-

данман, уқдингми?— Кейин бошқа овоз билан деди:— Юр, кетайлик. Қоронғи тушиб қолди. Ёки ётиб қолмоқчимисан?

Шу кундан бошлаб Кургановнинг Устин Морозовга нисбатан муомаласида баъзи бир ўзгариш юз берди.

15 боб

Кечгача колхозчилар молхонага пичан ташидилар — ҳамма баҳолиқудрат, биров бир неча боғ, биров ярим арава, яна биров бир арава.

Устин Морозов Митька Кургановни ремонт ишларидан олиб, пичанни ғарамлашга қўйди. Филимон Колесников, ўз тили билан айтганда, «идорада ўтиравериб чарчаганидан, мускулларни бир ёзиб олиш учун» Митькага ёрдамлашди.

Ғарам тепасида Клавдия Никулина пичанни олиб тахларди.

— Қани бўл, Клашка, бўла қол, имиллама! Бу сенга бодринг санаш эмас!— деб қичқирарди Митька боғбоғ пичанни тепага ирғитаркан, Клашкани бошигача кўмишга уриниб.

Митька терлаб, ивиб кетганидан аввал фуфайкасини, кейин пиджанини ечди. Клавдия ҳам оғир нафас олар, лекин бўш келмас, пичанни олиб, тахлашга зўрға улгураётган бўлса-да, ҳеч нима демасди.

— Қани, қани, Филимон амаки!— қичқирарди Митька Колесниковга.— Икки эркак бир аёлни чарчата олмасак бутун қишлоққа шармандайи-шармисор бўламиз-ку...

— Худо тилдан берган-да, Митяй!— деди Филимон терлаб, ҳўл бўлиб кетган ажиндор бўйнини энги билан артаркан.— Узиб олгин-да, отиб юбор...

— Унинг тили узиб ташлансаям, қичишади,— деди кулиб тепадан Клавдия.— Тупроққа шалоп этиб тушадую, балиққа ўхшаб типирчилайверади. Қани, узатмайсизларми — совқотиб кетяпман!

Бригадир аравада келиб қолди. У ўттиз метрча нарида тўхтади.

— Мана бу боғларни олинглар, яқинроқ борай,— деди у.

— Ўша ерга ағдаравер,— қўл силкитди Митька.

— Нега энди? Кейин ғарамга ташишга узоқлик қилади. Яқинроққа борай.

— Ундай бўлса, кут.

Филимон билан Митька яна пичан отишди, Клавдия бўлса тахлайверди. Ниҳоят Филимон чарчаб, ғарамга суянди:

— Ишнинг жонини оласан-да! Мен қарияни ўлгудай чарчатдинг-ку!

— Дам олволинг, отахон. Ана, бир гўзал ёрдамчи келяпти!— қичқирди Митька ишни тўхтатмай.

Фермага бузоқхона томондан Иринка Шатрова келмоқда эди. Митьканинг хитобини эшитиб, бошини кўтардида, қошини чимириб, Кургановга қаради ва:

— Нима, ишдан қўрқади деб ўйловдингми?— деди, кейин бошини Колесников томонга буриб, сочини рўмоли ичкарисига итариб қўйди.— Филимон амаки, бирорта паншаха беринг.

— Ортиқчаси йўқ, қизим. Ундан кўра ўйнаб кел.

— Бўлмасам қўлинг қадоқ бўлиб, оғрийди,— деди ишшайиб Митька.

— Ўзингни бил,— унга еб қўйгудек бўлиб қаради Иринка, кейин изоҳ берди:— Жуда маҳмаданасан-да, тагин тилиннга тирсак чиқмасин.

— Яна тилдан олишди-ку! Туф-е!— алам билан тупурди Митька.— Тирсак чиқмасин деб латта билан боғлаб қўйганман!

Аммо Иринка ортиқ унга қайрилиб ҳам боқмади, сигирхонага югуриб бориб, паншаха келтирди.

Рўмолини қисиб боғлаб олди-да, қаёқдан чиқиш осонроқ бўларкин, деб чамалаб, унча кўтарилмаган ғарам атрофини айланди.

— Утир, чиқариб қўяман,— Митька паншахасини тутди.

Иринка атай унинг ҳазилига қулоқ солмади, паншахасини кўкси баробарида ғарамга тикди-да, Колесниковдан:

— Филимон амаки, манавини ушлаб туринг,— деб илтимос қилди.

Колесников паншахани елкаси билан тутиб турди, Зинага ўхшаш бир нарса ҳосил бўлди. Иринка бир сакраб, паншахага тирмашди, аввал чап тиззасини, кейин ўнг тиззасини қўйди; Клашканинг қўлидан тутиб, ғарам тепасига чиқиб олди. Кейин тепадан туриб Митькага:

— Сизнинг ёрдамигизсиз ҳам чиқиб олдим,— деб

қўйди.— Ундан кўра пичанни от. Паншахамни узатиб юборинг, Филимон амаки.

Ана шундан кейин Митька, дарҳақиқат қутуриб кетди. Ҳаммаёғи чўп-хасга беланганича, ихраб, боғ-боғ пичанни тепага индамай отаверди.

Устин Морозов аравада ўтирганича, ғарам олдидаги воқеани жимгина кузатарди. Кейин тамаки олиб, ўрай бошлади. Устин шопилмай тамаки ўраркан, ўқтин-ўқтин Митькага, Иринкага ва Клашкага қараб қўярди...

Бир неча дақиқагача ҳеч ким гапирмади. Ирина эпчиллик билан пичан боғларини ғарам четига бир текисда босарди. У ҳатто пастга қарамасди ҳам. Аммо Клавдия вақти-вақти билан ташвишланиб, Митькага қараб қўярди.

— Улгурмаяпмиз-у, даванги!— илтимоснамо қичқирди у Митькага.— Секинроқ узат!

У ёлгон гапирётган эди. Ростини айтганда тинкаси қуриган Филимон Колесников Кургановга яхши ёрдам беролмас эди. Ёлғиз Митьканинг узатганини тахлаш уларга чўт эмасди. Клавдия Митька қизиқ устида яна ўзини майиб қилиб қўймасайди, деб қўрқарди.

Шу маҳал Иринанинг кўзларида миннатдорлик учқуни йилтиллади — гўё йилтироқ қуш қанот қоқиб ўтгандек, сийрак қошлари бир дақиқагина керилди. Лекин яна шу заҳотиёқ кўзлари тешиб юборгудек бўлиб совуқ йилтиллади, қошлари чимирилди. Сўнг у ўжарлик билан:

— Сўраб нима қиласиз! Сўрамасангиз ҳам ўзи оёқ-да зўрға турибди: хашак отиш — валдираш эмас...— деди.

Бунга жавобан Митька тартибсиз сочилиб ётган хашакка ишора қилиб, Колесниковга қичқирди:

— Қани, яқинроққа ташлаб беринг! Йўлни бўша-тиш керак, одам пойлаб турибди-я!

Никулина Иринкага қараб, бошини чайқаб қўйди. Иринканинг кўзида бояги илиқлик сўниб, қошларининг қимирилаши сезилаётган бўлса-да, Клавдия икковини ҳам илғаб олди.

Устин Морозов ҳам буни илғаб олган кўринади. Ҳар нечук у, ўтган умрига афсусланди шекилли, Митька билан Иринкага ҳаваси келиб: «Эҳ, ёшлик, ёшлик...» демоқчи бўлгандай секингина мийиғида куйиб қўйди.

Филимон ғарамга ўтиладиган йўлни бўшатгач, Устин аравадан тушиб, отни ғарам яқинига етаклаб келди ва арқонни ечиб, пичанни ағдарди. У индамай арқонни йиғиштириб олди-да, уни чанага ташлаб, яна миқ этмай жўнади.

Митька, Клавдия, Ирина ва Филимон Колесников ишни давом эттирдилар.

Бора-бора Ирина чарчай бошлади. Бунинг устига, аксига олиб, паншаха жуда нобоп бўлиб, сопи ғадир-будир эди, шу боисдан дарҳақиқат Иринанинг қўллари қабариб, қип-қизариб кетди. Аммо ўжарлиги ва ғурури туфайли, яна қайси важдандир у паншахани ташламади. Митька ўқтин-ўқтин унга кўз қирини ташлаб, кулиб қўяди.

— Э, бўлди энди! — қичқирди ниҳоят Клавдия. — Ярим соат дам оламиз! Сизларни билмайман-у, менинг қўлим электр симидай ғувиллаётти.

— Оёғинг — телеграф стунидай экан-да, а? — пастда кулиб деди Митька. Аммо у шу заҳоти, паншахани ташлаб, пўстинини олди-да, қорини қоқиб, ғарамга ташлади. — Ураниб олинглар, бўлмаса совқотиб қола-сизлар, — у ердан пиджагини олиб, елкасига ташлади-да: — Филимон, кетдик, сигир турадиган хонага кирайлик, иссиққина, — деди.

Митька бир неча қадам юрди-да, бирдан ўгирилди.

— Ҳей, бузоқларнинг мураббияси, қани қўлингни кўрсат!

У шундай кутилмаганда гапирдики, Иринка ўзини йўқотиб, шоша-пиша қўлини пахталиги чўнтагига тикди. Митька мийиғида кулди. Бу эса Иринканинг жуда жаҳлини чиқарди, у чўнтагидан қўлини суғуриб олди-да, тепадан туриб Митькага кўрсатаркан:

— Мана, кўр, кўра қол! Куйдирган калла, — деб қичқирди йиғламоқдан бери бўлиб.

У Митька пастдан туриб ҳеч нимани кўрмаса керак, деб ўйлаган эди. Аммо лочин каби кўзи ўткир «Куйдирган калла» ҳаммасини аниқ-таниқ кўрди, кўрди-ю, раҳми келиб, бош чайқади:

— Билишимча, буни медицинада дарҳақиқат қадоқ, деб аталади. Ҳечқиси йўқ, дунёда бундан ҳам баттарлари бўлади.

Агар Митька ачиниб шундай демаганида, балки

Иринка ўзини тутган бўлармиди. Лекин ҳозир бирдан унинг пастки лаби титради.

— Хўш, нима бўпти?! Қадоқ бўлса — бўлар! — алам билан деди у кўз ёшлари аралаш. — Сен-чи... сен...

Шу жойга келганда Митька ҳазил-мутойибани бас қилиши керак эди, негаки, бу ёғи ўлганнинг устига тепган бўларди. Аммо у шошмай, аямай очиқчасига мазах қилиб:

— Ҳа, тушунарли, хашак отиш — бузоқни силаш эмас, — деди.

Кейин у пиджагини нарнги елкасига ташлаб, сигирхонага кириб кетди.

— Нега, бунча одамни хуноб қилмасанг?! Тилин-дан заҳар томади-я, — жаҳл билан деди Филимон.

Аммо Митька қайрилиб ҳам қарамади.

Иринка унинг орқасидан тошдек оғир, қайноқ сув-дек жазиллатадиган сўзлар айтгиси келди. Қани энди унинг сўзлари айни пайтда ҳам оғритса, ҳам куйдирса. Бунақа сўзларни тополмай лабини тишлаб қолди, ўзини ғарамга ташлаб, ўтлар устига ётиб олди. Клавдия унинг устига Митьканинг калта пўстинини ташлади-да, кейин ўзи ҳам унинг тагига кириб олди.

Пўстин таги иссиқ эди. Иринка мушукдек ғужанак бўлиб, хиёл титради.

— Бу нимаси? — юмшоққина деди Клавдия. — Тавба...

Бунга жавобан Иринка унинг пинжига тиқилиб, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Нега бунақа у? Нега мени... бундай?

— Митьками? — сўради Никулина, Иринани қучоқлаб.

У анчагача чурқ этмади. Аввал алам ўтиб, кейин овуниб қолган боладек Иринканинг ҳиқиллаши ҳам секин-аста босилиб қолди.

— Сени яхши кўради у, — деди тўсатдан Клавдия.

Иринанинг аъзойи бадани титраб, пўстинни қайириб ташлади-да, чўккалаб ўтирди:

— Нима... нима дедингиз?! У... у... Нима деяпсиз? Қаёқдан олдингиз бу гапни?..

— Биладан-да, — оҳиста деди Клавдия.

Клавдия қуруқ хашак орасида кўринаётган кўм-кўн чучмўмага қараб туриб, ўйчан ва ғамгин гапирди. Чуч

мўма ҳозир очилиб тургандай рангини йўқотмаган эди. У фақат қуриган эди. Иссиққа олиб кириб, сувлик банкага солиб қўйсанг — тирилик кетадигандек, барг ёзиб, гуллайдигандек кўринарди.

— Биламан, — такрорлади у, синдириб қўймаслик учун эҳтиёт билан чучмўмани олди ва ҳидлай бошлади. — Қара, ҳидиям бор-а!

— Йўқ, йў-ўқ! — қичқирди Иринка яна ўзини пичанга отиб ва аввалгидан бадтар ҳўнграй бошлади.

Клавдия қуриган чучмўмани эҳтиёт қилиб ёнига қўйди-да, яна Иринканинг устини ёпиб, ўзи ҳам унга ётди.

У Иринка тўйиб йиғлаб олгунча индамади, кейин меҳрибонлик билан:

— Сен ҳам уни севасан, Иришенька... — деди.

Бу гал Иринка нафасини ичига ютди. Фақат юраги гурс-гурс урарди.

Клавдия Иринкани бағрига босганича унинг юраги уришини тингларди. Негадир ўзини сархуш сезар, негадир боши айланарди. У яна ниманидир эслашга уринар, лекин эслай олмасди.

— У... шунақа... шунақа бўладими? — эшитилар-эшитилмас сўради Ирина... «Муҳаббат» деган сўзни қиз айтолмади. У аввалгидек қимир этмай ётар, нафас ҳам олмайгандай эди.

— У ҳар хил бўлади, Иришенька, — шивирлади унинг қулоғига Клавдия ва чалқанча ётиб қўлини боши тағига қўйди-да, хомуш осмонга боқди.

Қишлоқ устидан қандайдир кичкина самолёт учиб борарди. Самолёт шундай баландда эдики, гўё қимир этмай осилиб турар, худди зангори музга ёпишиб қолган тош каби осмонга ёпишиб қолганга ўхшар эди.

Иринка ниҳоят қимирлаб, ўрнидан сал кўтарилди. Аммо нигоҳи Клавдиянинг нигоҳига тушиши билан ўткир шуъладан кўзи қамашгандай яна пўстин тагига кириб кетди.

— Ростини айтсам, анча тентаклигинг бор-да! — хўрсинди Клавдия.

— Мен ўйлабманки... бу вақтда гуллар очилиб туради, — бир дақиқадан сўнг шивирлаб деди Иринка, бошини пўстиндан чиқариб у ҳам осмонга қарай бошлади. — Тонг ҳам жуда бошқача... Тиниқ зангори тусда бўлади, деб ўйлабман. Кейин...

— Тонг? Гуллар? — ниманидир ўйларкан, қайта сўради Клавдия, кейин қўлини узатиб, қачонлардир офтобда, кейин совуқда қолиб қуриган чучмўмани олдида, унга қарай бошлади. — Туш пайти бўлса-чи? Бодринглар уйиб қўйилган бўлса-чи... Туш чоғи, туш... Офтоб тиккага келган пайт...

У бир оз индамай ётди-да, кейин яна бир савол берди:

— Сен қандай ўйлайсан, мен сева оламанми?

— Вой, нималар деяпсиз, Клаша хола?

Иринка энди туриб ўтириб, ҳанг-маңг бўлганича Клавдияга қарарди. Эсини йиғиб олиб Никулина ҳам дарров туриб ўтирди, Иринканинг бўйнидан қучиб, юзини унинг қайноқ бетига босди-да:

— Тентак эканман, тентак! Гапимга парво қилма, Иринушка. Оҳ,.. эҳтиёт бўл... — деди.

— Нима... эҳтиёт бўлай?

— Митька — ахир у... — у ёғига Клавдия нима дейишни билмас, муҳими, гапириш керакми-йўқми ҳайрон эди. — Биласанми, ахир Митька...

— Қанақа у? — яна сўради Иринка.

— Балки энди бошқачадир, — деди Клавдия хўрсиниб. Кейин гўё Иринка яна савол бериб қолишидан қўрққандек ирғиб ўрнидан турди. — Ҳой, эркакларимиз қайда қолди? — сўнг сигирхона томонга қараб қичқирди. — Ҳе-ей! Филимон! Чекиш тамом!

Биринчи бўлиб гарам ёнига Митька келди. Тепага қаради-да, оғзининг таноби қочиб жилмайди. Нимадир демоқчи бўлди. Аммо Иринка лабини буриб, пўстинни бир тепиб гарамдан тушириб юборди-да, юзини ўғирди.

Шу ондаёқ Митьканинг қовоғи солинди-да, яқинлашиб келган Филимондан сўради:

— Қизларнинг ҳусни бир чақалигу димоғи оламга сиғмайдими ҳаммавақт ҳам?

— Топган гапини-я! — мазах қилди Ирина. — Ўргилдим сендақа аскиячидан!

Филимон Колесников аввал Иринкага, кейин Митькага қаради-да:

— Эҳ, ёшлар, кабутарлар... — деб галати жавоб қилди.

Клавдия ҳеч нима демади, фақат яна хўрсиниб қўйди.

16 боб

Морозовнинг ҳар бири бир қучоқ келадиган ходалардан қурилган, ичкарига кичик чорси деразасидан озгина ёруғ тушадиган уйи нимаси биландир Устиннинг ўзига ўхшарди. Эгаси камгап бўлгани каби, уй ҳам жимжит, хомуш ва бошқа уйлар қаторида бўлса ҳам, шумшайиб турганга ўхшарди.

Бир вақтлар уй атрофида девор йўқ эди. У пайтларда уйнинг эшиги кечасию кундузи очиқ турар, эшиксиз деразалар эса гўё ҳар ўткинчини меҳмонга таклиф қилиб, имлаётгандек бўларди. Одамлар ҳам гўё бу даъватга жавобан Морозовларникига киришар, уй эгалари уларни доим очиқ юз билан кутиб олишар эди.

Жазирама кунлар бошланиши билан Светлиханинг суви камайгани каби секин-аста уй эгаларининг меҳрибонлиги ва хушфёллигидан нишон қолмади. Одамлар энди уларнинг уйига камдан-кам кирардилар.

Устин бутун ҳовлисини, қияликдан дарё соҳилигача тақалиб борган полизгача четан девор билан ўраб олди, деразаларга ёғоч эшик қўндирди. Деразалари кичик-кичик уй энди четан девор орқасидан кўчага қандайдир хомуш, хафа бўлгандай қараб турарди.

Зеленодолликлар ҳовлини четан девор билан ўраётганларида одатда оддий, новдадан тўқилган дарвоза ва эшик ўрнатдилар. Устин эса қолхозчиларни ҳайрон қолдириб, қалин тахталардан ясалган пишиқ дарвозани, одам бўйи келадиган оғир устунларга қўндирди.

— Одамларга майна бўлиб нима қиласан?— сўрашарди баъзилар Морозовдан.— Жул чакмонга қундуз ёқа тутгандай.

— Федыка шайтонни уйда тутиб бўлмайдиган бўлиб қолди. Бўзчининг моксидайд танда қўйгани-қўйган,— изоҳ берарди Устин.

— Танда қўйса-қўяр, нима бўпти? Адашиб қолмас, олти ёшга кириб қолди.

Аммо Морозовлар болани кўпинча кўчага чиқармасдилар. Бола кечгача ҳовлида сандироқлар, кўчадагиларга четан орасидан ҳавас билан тикиларди.

Ҳовлини йилдан-йилга юмшоқ ўт босарди. Варька туғилганида Пистимея кўпинча уни сояга, шу ўт усти-

га ётқизарди. Қизалоқ гўё бир нимани кўрмоқчи бўлгандай ғинг демай соатлаб осмонга қараб ётарди.

— Худойим бор у ерда, Варварушка... Худойим,— дерди Пистимея унинг таглигини янгиларкан, эркалаб.— Катта бўлсанг, унга сиғинасан.

— Худо эмиш... у ерда зағчалар учиб юради,— гап қўшиб қўярди кўпинча Федька.

Пистимея бош чайқаб қўяр ёки тўмтоқ бармоғини нуқиб, пўписа қиларди:

— Шу ярамас гапларинг учун томоғингни бўғиб қўйса, шунда биласан ким борлигини... Йўқол, кўзимга кўринма!

— Дарвозани очинг, кетаман... Доим устимдан қулфлаб қўясизлар!

— Сен шумтака, қулфга қараб ўтирармидинг!— тўнғилларди Пистимея қизи устида парвона бўлиб.— Бор, уйга кир! Бўлмаса даданг адабингни бериб қўяди!

Дарҳақиқат, кўпдан бери қулфлоглик дарвоза Федькани тутиб туролмай қолган эди. У вақтини топди дегунча, четаннинг хоҳлаган еридан ошиб ўтиб, қочиб кетар ва кечгача юрар эди. Варька бўлса шу четан девор ортида ўсди. Бу пайтда колхозда болалар яслиси бор эди, аммо Пистимея ўламан саттор боламни яслига бермайман деди. Эмизикли вақтида жамоат ишларига деярли чиқмади. Кейин эса Варькани гоҳ у, гоҳ бу кампирга бериб, қараб туришни илтимос қилди.

Қиз улғайган сари четан ёнига тез-тез келиб, бир вақтлар осмонга термилганидек, унинг орасидан кўчани узоқ томоша қиладиган бўлди.

— Ўтираверасанми? Юр,— деди бир куни Федька сингисини тўрт ёшлардалигида девордан ошаётиб.

— Қанақа қилиб чиқаман?— сўради қиз бошини кўтариб.

— Қандай бўларди... Кел, кўтариб ўтқазаман, вассалом. Ойим кўрмаса бўлгани...

Федька сингисидан саккиз яшар катта бўлгани билан баланд четан девордан уни ўтқазиб қўйишнинг иложини қилолмади.

— Қўявер,— деди у Варькага.— Ҳиқиллама... Эртага ҳув анави ердан, полиз тарафдан, тешик очиб қўяман. Тушундингми?

...Устин ўғли очган тешикларни беркитавериб,

ҳисобига ҳам етолмай қолди. Бир тешикни тол новдалари билан тўқиб беркитса, Федька шу заҳоти бошқа ердан тешик очарди.

— Э-э, жин урсин, қандай бола экан-а, бу болалар! Ҳаммаёқни шиббалаб ташлаш қолди энди!— деди ниҳоят қони қайнаб кетган Устин.— Манави мишиқиям кўчани кўзлаб қопти. Икковини олсангу калласини бир-бирига уриб ёрсанг!..

Устин ҳозирнинг ўзидаёқ пўписасини амалга оширадигандек, Пистимея гўё қўрққандай қизини дарров кўтариб олди-да, бағрига босди:

— Нима деяпсан ўзинг! Болани эсини чиқариб юборасану бунақада? Бунга тегма, қизалоғимнинг юрагини ёрма. Уни ўзим эпга оламан, ўзим...

...Устин ҳовлиси атрофига баланд девор олмади. Ўғлини, барибир ҳеч қандай девор тутиб туролмасди, юрагини олдириб, безиллаб қолган қизи эса энг чекка хоналарнинг бирида қўлида китоб билан ўтириб, заиф товушда ўқирди: «Ёруғлик бўлсин»,—буюрди олло-таолло,— ёруғлик пайдо бўлди... Оллоҳи карим ёруғликка кундуз деб, қоронғиликка тун деб ном берди. Тун ўтди, кундузи бўлди: бир кун ўтди... Олло-таолло балиқлардан тортиб, жонзотларнинг барини яратди... Худо-таолло қарасаки, яхши бўлибди... тун ўтди, кундузи бўлди: бешинчи кун ўтди...»

Бир оздан кейин қизалоқ кўзини юмиб олиб, ўқиганларини такрорларди: «Адамдан Авел билан Каин дунёга келди; Каиндан Енох туғилди; Енохдан Ирод туғилди; Ироддан Михаил туғилди...»

— Михаил эмас, қизим,— Мехиаель. Михаил — олло-таоллонинг осмондаги тахтини эгалламоқчи бўлган Иблисни кунпаякун қилган малоика-ку. Тахтга чиқиб олмоқчи бўлди-ю, лекин унга ёрдам бермоқчи бўлганлар билан бирга жаҳаннамга, ловиллаб ёниб турган ўчоққа тушди. Ҳали ўша жойига ҳам келамиз. «Ироддан Мехиаель туғилган, деяпман...»

— «Мехиаель туғилган...— итоаткорлик билан такрорлайди қиз.— Мехиаелдан Мафусаил туғилди; Мафусаилдан Ламех туғилди; Ламехнинг Ада деган хотинидан Иавал билан Иувал туғилди, Цилла деган хотинидан Тувөлкиан деган ўғил ва Ноема деган қиз туғилди...» Ойи, ойи, манави Ламехнинг нега хотини иккита?— сўраб қолди бир кун қизалоқ.

— Туф, ярамас! Шунақа гапни гапириб бўларканми?!— жаҳли чиқди онанинг.— Китобларда иккита хотини бор дейилган бўлса, иккита. Биз осий бандалар нега ундай, нега бундай деб суриштиришга ҳаққимиз йўқ. Ҳўқиб, уқиб олавер! Олло дегин, у ҳам бандам дейди сени. Китобларда айтилишича: «Ва Ламех хотинларга дебдики: «Ламехнинг жуфти ҳалоллари! Сўзларимга қулоқ осинг: одам ўлдирганим жонимни азоби бўлса, гўдаккинани нобуд этганим, дилимни жароҳатидир. Қайин учун етти карра, Ламех учун етти карра етмиш марта интиқомга қолгайман». Тушундингми?

Варька ҳеч нимани тушунмади,— негаки бу сафсатаани, умуман, ҳеч ким тушунмаса керак,— лекин жуда қўрқиб кетди. Шу пайтдан бошлаб у ҳеч қачон ҳеч нимани сўрамас, фақат «уқиб олар» ва «итоат этар»ди, гоҳ ўнг бурчакдаги оёқ-қўлидан михланган Исо пайғамбар сурати чекилиб, осиб қўйилган мис хоч олдида, гоҳ жинчироқ хира нур сочган чап бурчакдаги қанот ёзиб турган иконастас қаршисида кунда бир неча бор онаси билан бирга чўқинар ва таъзим қилар эди.

Уйдан ҳамма жинчироқлар ва бутлар ғойиб бўлиб, онаси чўқиниш ва таъзим қилиш ўрнига, тиз чўкиб худога сиғина бошлаганида ҳам қиз ҳеч нимани сўрмади. Варька онасининг: сен билан биз «лойиқ топилдик», Исога топинишнинг «ҳақиқий» йўлига тушдик, энди бизга бут билан жинчироқлар керакмас, олло-таолло мудом қалбимизда қолади, бундан буён биз бутларга сурати солинган кимсага эмас, руҳимиздаги оллога топинамиз, биз баптистлармиз, деган сўзларини индамай тингларди.

Яна онаси баъзида:

— Православ черковини қишлоқда очишнинг энди сира иложи йўқ,— деб қўярди.— Қаёқда! Черковнинг ўзи ҳам йўқ, уни омбор қилиб қўйишибди. Мурдор бўлиб ётибди. Энди уни қайтиб берармиди Захар! Поп ҳам керак, қўнғироқ керак, ҳар хил черков анжомлари керак... Ким беради, қаёқдан оламиз? Ибодат уйини бўлса, худо насиб қилса, очамиз. Тўрт девору томи бўлса, бас. Ишимиз ҳам осон, шов-шув ҳам йўқ...

Варька бир вақтлари онаси икки хотинли Ламехнинг гапларидан мисол келтириб гапирганида қанча

тушунган бўлса, бу гаплардан ҳам шунча тушунди. Энди у бир нарсани аниқ биларди: осмоннинг қаеридадир ҳар нарсага қодир худо бор-у, шунга итоат қилиш керак. Бут сифатида ўтириш худонинг жонига теккан-у, энди у онаси билан унинг руҳига жойлашиб олган. Онаси меҳри товланиб кетган пайтларда кунига неча бор тиз чўкиб, оллога топинарди. Варька ҳам сўзсиз тиз чўқар ва онасидан ўрганиб олган ибодатни маъносига етмай такрорларди...

Лекин бугун Пистимея хонада ёлғиз ўзи ибодат қилмоқда эди. У анчадан бери, Устин аравага пичан ортиб, молхонага кетганидан бери ибодат қиларди.

Варвара ўзининг мўъжазгина хонасидаги каравотда очиқ эшикдан онасига қараб ўтирарди.

Пистимея тиз чўкиб қўлини кўкрагига босганича гўлдирадди:

— Эй, парвардигори олам, эй, саховатпеша ҳакам, осий ва гуноҳкор бандалари учун азоб ва қийноқлар чеккан тангрим! Сенга ҳамду санолар бўлсин! Қодир эгамиз ўзингсан, курраи заминдаги барча жонли-ю, жонсизнинг ҳукмдоридирсан, сенга таъя қилиб сизинган бул осий бандангдан марҳамат ва карамингни дариғ тутмагайсан. Сен, биз учун ўзингни азобга ва синовларга дучор этиб, бизни нурафшон фалакда кутасан ва бизга абадий роҳат-фароғат бахш этасан. Чунки сенинг ўмматинг авлиё Матвей муборак калималари ила деганки, «Руҳи нотовонлар илоҳийдир, чунки улар учун кўкда илоҳий даргоҳ бор». Сенинг содиқ қулинг яна дегайки, «Кимки ўзини фақир тутса ўшал зот абадулабад улуғлангай.»

Мен, овсар бир махлуқ, итоатли қулинг себинг хоки пойингни кўзимга суртиб, илтижо билан сажда қилурман: сен қайта яралганингни эллигинчи кунни ўмматларингга илоҳий руҳ тушиб келгани каби, мен гуноҳкор маҳраминг ҳам илоҳий заковатингдан баҳраманд бўлай! Сенинг марҳаматинг ва караминг билан бегона тилларни ҳам билиб олай! Ул муборак кун шарофати менга ҳам насиб этсин! Мени ўзинг билан гаплашиш бахтига мушарраф қил! Мушарраф қил! Мушарраф!!

Пистимея борган сайин жазаваси тутиб, «мушарраф қил!»ни такрорлар, ўрнидан туриб, қўлларини

кўкка чўзганча, бошини орқага ташлаб қалтирашга тушди. Бошидан рўмоли тушиб, сочлари пахмайди, ингради, «хо-холобми, йиғлай-йиғлайми, хонада у ёқдан-бу ёққа югургилаганича нидо қилди:

— Эшитяпман! Ана, эшитяпман!! О, тангрим... О, поки парвардигор, бул гуноҳкор бандангни тезроқ жазосини бер! Мана қизимни ҳам, ботинимни ҳам... ҳамма-хаммамизни! Майли, қип-қизил фалак танамизни тилка-пора этиб мажақлаб ташласин! Ана... кўряпман, қўйнинг шохлари ўрнида заҳарга тўла етти тилли илон ўсиб чиқди. Э, воҳ! Ана у, буралиб, эшилиб менинг норасида гўдагимга яқинлашаяпти... Кар... ра... Елистафарет... Синай тоғида... Вирсавияда... Ана, Авраам Мориа ўлкаси томон кетяпти... Биламан, ҳаммасини биламан, чунки унга буни тангрининг ўзи буюрган. «Суюқли ва ёлғиз ўғлингни Мориадаги бир тоққа олиб бориб куйдир. Бу тоғ ҳақида эса сенга кейин айтиб бераман», деган. Шунинг учун Авраам — авлиё отагинам ул маконга йўл олаяпти... Чунки парвардигор... парвадигор чақиряпти уни! Амаарва... Елистафарет.. О тангрим, мени ҳам норасидам билан олиб кет! Йўқса, ўрнига жонимни ол! Э, худо...

Шу ерга етганда Пистимея ўзини полга ташлади-да, у девор билан бу девор ўртасида думалаб, бўялган полни яланг оёқ билан гурсиллатиб уриб, бир нималар деб бақира бошлади...

Пистимея ўн беш минутча у ёқдан-бу ёққа думалади, ғужанак бўлди, депсинди. Ниҳоят, бурчакка думалаб бориб, ўша ерда қадалиб қолгандай, аввалгидан баттар депсина бошлади. Аммо чарчаб қолди шекилли, депсиниши борган сайин сусайди-да, сўнгги бор инграб жимиб қолди. Фақат вақти-вақти билан аъзойи бадани тортишиб-тиришарди.

Варвара бу ҳодисани лоқайд томоша қилиб ўтирди. Қизнинг кўзлари шишадан ясалгандек маъносиз, совуқ эди. Қизнинг мурданикидек оқариб кетган юзи ҳам совуқ, тош қотган эди.

Ниҳоят Пистимея қимирлаб, ўрнидан турди, рўмолини олди, мастдек гандираклаб, қизининг хонаси томон юрди, остонада қоқилиб кетишига сал қолди. Бир оқ тортиб қизи ёнига, каравотга ўтирди-да, Варваранинг бошини силади:

— Жоним қизим... Жафокашим... Сен ҳам ибодат

қил, ибодат қил... Кўпи кетиб ози қолди, энди жаннатнинг эшиги очилади...

Варвара ўзини онасидан олиб қочди. Назарида онаси бошини қўл билан эмас, балки суякдек қаттиқ, совуқ бир таёқ билан тирнаётгандек эди.

— Хўш, нима бўлди, қизим? Юрагинг қисияптими? Яна ибодат қил, худо марҳаматини мендан дариг тутмаганидай, сендай осий бандасидан ҳам дариг тутмайди.— Пистимея энгашиб, қизининг қулоғига шивирлади.— Яна лойиқ кўрди худойим... Яна оллонинг инояти насиб этди менга. Олло-таолло билан сўзлашдим, нидосини эшитдим, тушуниб олдим... Фақат қиёфасини кўрмадим. Кўриш ҳам насиб қилиб қолар... Сен ҳам оллонинг нидосини эшитиб қоларсан, балки... ҳафсала билан ибодат қилсанг... шуъла сочиб турган жамолини ҳам кўрарсан. Сендан марҳаматини аямайди... Яна сени сўради. Аччиғланмасдан, хотиржамгина: руҳингга роҳатбахш руҳ сингмадими, деб сўради. Худойим сабр-тоқатли. Кўп куттириб қўймаймиз, дедим...

Варвара индамай, боягидай бўшлиққа тикилиб ўтирарди. Кейин қўлини кўтарди ва чап кўкрагида санчиқ бордай, жазиллаётгандай ишқалай бошлади. Пистимея бўлса, қуруқ лабини унинг қулоғига тутиб ҳамон шивирларди:

— Қандай хушбахт кун бу — худойим сени кўрди, сени сийлади! Танангда муқаддас салб сурати билан дунёга келгансан, қизим, худойимнинг иродаси шуки, унинг нидосига ҳозиржавоб бўлсанг, танангни муқаддасликка қотиришга ҳозир нозир турсанг. Оллонинг иродаси шу. Матфей дебдики: «Қайсарникини қайсарга беринг, оллоникини оллога». Гуноҳ жисминг қаршилик кўрсатапти, шу сабабдан қийналиб, ўтда куймоқдасан. Рози бўлмасанг, бу дунёда ҳам, у дунёда ҳам абадулабад ёнасан. Сенга ўхшаганлар тўғрисида Инжилда дебдики: «Ундайлар мункарнакирларнинг гурзисига учраб, дўзах ўтида ёнғайлар.» Рози бўлсанг, бутун жисминг бирданига ором олади, руҳинг енгил тортади, муқаддас қанотлар бетингни сийпаб ўтиб, танангни ялаётган ўтни ўчиради... Ахир, қизим, бу дунёнинг ишлари нариги дунёга ҳозирликдан иборатку. Ахир, бу дунёда биз чирик жисмимиздан қутулиш дамларини кутиб яшаймиз-ку. Улим тўшагидаги-

на худойимнинг сендай суюк бандасини авлиё-анбиёлар қўллайди. Қошингда ҳозир-нозир бўлиб, ёғду сочади. Руҳинг гуноҳу васвасалардан фориг бўлиб, янги абадий гавдага ўтади. Шундай қилиб арши аълода малоика бўласан...

— К-керакмас! Керакмас! — онасининг тинимсиз насихатлари жонидан тўйдириб, ақлдан озаётган Варвара зўр-базўр шивирлади-да, ўзини каравотга ташлаб, бошини ёстиқ остига тикди.

Пистимея каравотдан турди, бир оздан кейин қуруқ, амирона товушда деди:

— Тур ўрнингдан! Ҳаёсиз кўзингнй оч!

Варвара итоаткорона ўрнидан турди, онасига қаради. Она даҳшатли қиёфада қаққайиб турарди. Унинг «олло билан сўзлашув»дан кейин тўзиган оқ сочлари рўмол тагидан чиқиб, кичкинагина бошида ҳар томонга тиккайгандек кўринар, вақт ўтиши билан ингичка тортган қирра бурни оқариб кетган эди.

— Ибодат қил, ярамас! Оллонинг иродаси дилингга жо бўлгунча, руҳинг мурдор васвасалардан пок бўлгунча ибодат қил, — деди у бурушган лабларини қимирлатиб. — Топган ишини қаранглар, анавиларнинг клубига — гуноҳ маконига югурадиган бўпти-я!

— Ойи! Ойижон... — Варвара тиз чўкиб, онасининг ориқ оёқларини қучди. — Ахир қизингиз бўламан-а...

— Оллонинг бандасисан, — бепарво деди кампир. — Ибодат қил! Жон-дилингдан ибодат қил! Кўзинг очилади... Ана шунда Егорнинг тили илонникидек иккиталигини кўрасан.

— Қандоқ тилингиз борди, уялмайсизми... — оҳурди Варвара.

— Кимга арз қилипсан? — хиёл овозини кўтарди она. — Иккиталигини биламанки — гапираман. Фақат Егорни эмас, Анисимнинг набирасиниям ёнига йўлама... — она бир оз жим туриб, тамшаниб қўйди. — Худо жазосини берсин ўша шарманданинг. Мени айтди дерсан, ҳадемай Анисимнинг набираси шундоқ жазосини тортадики, дўзах азобида қолади. Худога соламан уни. Бировнинг кўнглига қўл солиш қанақа бўлишини билиб олади...

Пистимея қизини силтаб ташлади.

— Ҳаёлимда яна бир нарса кўринди: худонинг вакили бўлмиш малоика пайдо бўлди-ю оллонинг:

«Ота билан она ўз фарзандларига ҳокими мутлақ: ўлик-тириги унинг измидадур...» деган гапларини етказди менга. Билиб қўй, жисмиятни муқаддас қилиб қотиришга розилик бермасанг, ота-оналик иродаминз билан мажбур қилиб... муқаддас курсига ётқизамиз. Қўл-оёгингни боғлаб ётқизамиз...

— Отам ижозат бермайдилар! — ерда тўлганиб қичқирди Варвара жон-жаҳди билан.

— Худонинг иродасига қарши отанг нима ҳам дерди? Дуо ўқиб, уни йўлга соламан.

Пистимея энгашди, яна тошдай қотиб қолган қоқ суяк, бармоқлари билан Варваранинг бошини силади, қизининг кўз ёшларини артди ва мулойимроқ деди:

— Гап шундоқ, қизим, энг сўнгги рўзага ҳозирлик кўравер. Муқаддас троица, арвоқлар куни шукур қилиб бошлаймиз.

Шу маҳал дарвозанинг ғижирлаб очилгани, ҳовлида вазмин оёқ товуши эшитилди. Бир дақиқалардан кейин ошхонага Устин кирди. У лиқиллаб турган полда ивирсиб ечинди, дераза ёнига келиб, индамай ўтирди. Музлаб қолган деразага тикилганича бармоқларини иссиқда қирови эриган соқолига тиқиб ниманидир ўйларди.

Варвара полдан турди, кўкси билан ўзини каравотга отиб, юзини ёстиққа босди.

Устин ўрнидан турди, унга йўл беришга улгурмаган хотинини елкаси билан суриб, Варваранинг хонасига кирди ва қизининг силкинаётган гавдасига, боягидек индамай қараб турди. Варвара отасининг қараб турганини ҳис қилар ва бу нигоҳ бошини ёстиққа чуқурроқ ботирарди.

Бир дақиқа хона жимжит бўлиб қолди. Бу жимлик шунчалар елимшак, чўзилувчан, ғайритабиий эдики, Варваранинг наздида: ҳозир соатнинг чиқиллаб турган капгири тақа-тақ тўхтайди-ю, дунёдаги ҳамма нарса — унинг юраги, дераза ортидаги ҳаёт тўхтайди-қолади. Осмонда пастлаб сузган қуёш ҳам тўхтайди, хиралашиб сўна бошлайди-ю, ер курраси зим-зиё бўлади. Сўнгра ҳеч қачон тонг отмайди, қорлар эримади, далаларда ўт-ўланлар кўкармайди, ўрмонда қушлар сайрамайди...

— Шунақа гаплар, Устин Акимич, дадаси, — ҳайқииб, итоаткорлик билан гап бошлади Пистимея дард-

ли товушда:— Қизимизни шайтон йўлдан оздирибди, васвасага солибди. Олло-таоллодан биз осий бандаларга ваҳи келиб: «Осий банда Варвара гуноҳкор жисмини муқаддас қуритишга қурбон қилсин — шундагина имони саломат қолади, жойи абадулабад жаннатда бўлади...» деб қулогимга қуйди. Бу бўлса ўз бахтига зомин, оллонинг иродасига қарши бўляпти...

Варвара оғир бошини ёстиқдан кўтарди, каравотдан сирғалиб тушди, бир неча дақиқа бурун онаси олдида турган каби отаси қаршисида тиз чўкди.

— Йўқ! Ас-ло! Отажоним, меҳрибоним...

Устин курсига ўтирди. Варвара ҳозиргина онасининг оёғини қучгандай, унинг тиззасини қучоқлаб, қайноқ юзини босди. Орқасига турмаклаб қўйган қалин сочи тўзиб, Устиннинг ифлос паймасини беркитди, ерда қора тўлқин уриб ёйилди.

— Лекин худойимизнинг марҳамати беқиёс, шунинг учун ҳам ҳар нарсага қодир худойим итоатсизлиги учун Варварани жазоламаяпти,— хирқираб гапирарди Пистимея тўмтоқ бармоғи билан осмонга ишора қилиб.— Ибодатдан кейин у шуъла сочиб, пайдо бўлди-ю, иродасини изҳор этди: «Фарзанд ақлсизлик қилса — ота-она йўлга солгувчи бўлади.— Ва яна: Ота-она амри — менинг амрим». Менинг фикрим шундай, Устин Акимич: троица куни, арвоҳлар куни ибодат қилиб олганимиздан сўнг қизимизни муқаддас ишга ҳозирлаймиз...

Варвара йиғлайвериб шишиб кетган юзини кўтариб, бежо кўзларини жовдиратиб, отасининг эҳтиросиз, тошдек қотган бетига қаради.

— Отажон,— шивирлади у,— гапларига қулоқ солманг, рози бўлманг... Оёғингизни ювиб, сувини ичай, изларингизни ўпай... Ула-ўлгунимча...

— Аҳмоқ!— дея ёнига чопиб келди онаси.— Сени абадиятга тайёрламоқчимиз-у, сен бўлсанг ўлимни ўйлайсан...

— Бўлди!— Устин қўлини силкиб, ниҳоят хотинини тўхтатди. Оёғи устида ётган қизининг бошини силади.

— Ахир бу худонинг иродаси-я...— хафа бўлиб гап бошлади Пистимея.

— Йўқол!— ўшқирди унга Устин.

Пистимея чуқур хўрсиниб, ошхонага кириб кетди.

— Мени ундан ҳимоя қилинг, отажон... Ҳимоя қилинг!— бўғиқ товушда деди Варвара, илтижо билан пастдан унинг кўзларига қараркан. У худди совқотгандай дир-дир титрарди.

Устин жавоб бермади.

Варвара турмоқчи бўлди-ю, аммо сал қимирлаши билан отаси унинг бошини тиззасига қаттиқроқ босганини сизди.

— Гап бундай Варвара,— деди тўсатдан отаси,— молхонага бор. У ерда Митька Курганов пичан отяпти. Шатров чолнинг набирасиям ўша ерда... уқдингми?

Варвара жим бўлиб қолди, кейин ботинмайгина бошини кўтариб шивирлади:

— Отажон! Бормайман... Сизга бунинг нима кераги бор?

— Бу билан ишинг бўлмасин!— жаҳл билан қовоғини уйди Устин.

— Керакмас!.. Энди бормайман!— ялинди Варвара.

Устин бирдан қизининг бир тутам сочини қабариқ панжалари билан чангаллаб, муштига шундай қаттиқ ўрадики, сочлари читир-читир қилди.

— Вой жоним! Ота! Отажоним!

Устин ўрнидан турди, қизининг ҳам сочидан тортиб турғизди-да, бошини ўзининг юзига яқин келтирди. Соқоли билан қизнинг бетини тирнаркан, тишларини қисиб, сўзларни дона-дона қилиб огоҳлантирди.

— Агар онанг... муқаддас курсига ётқизса... жонинг бундан ҳам баттар... оғрийди. Уқдингми?

У шундай деди-ю, соч ўралган муштини қаттиқроқ силкитди. Варваранинг назарида сочи бир парча териси билан қўшилиб узилиб кетгандай бўлди.

Кейин Устин қизини эсидан чиқарди шекилли. У бир неча дақиқа бояги жойида нам соқолини бармоғига ўраб-ўйнаб ўтирди.

— Илдам бўл,— деб қўйди у соқолини ўйнаркан.

Варвара чўчиб тушди ва кийина бошлади.

У рўмолинг ўраб бўлиб, маъюс деди:

— Нега бундай қилаётганингизни билсам, менга осон бўларди-да.

— Кўпни билган одамнинг кечаси уйқуси қоча-

ди, — деди отаси. — Бетингни совуқ сув билан ювиб ол. Варвара ювиниб бўлгач, яна рўмолини ўради, фуфайкасини кийди. Чиқиб кета туриб, эшик олдида тўхтади-да:

— Қўрқаман. Митьканинг ёнига йўламасимдан, титраб кетади. Яна сиз унинг жиғига тегишимни буюрасиз. У билан бирор фалокатга йўлиқиб ўтирмай тагин...

— Бўлди! — яна қошини уйди Устин. — У биланми, Егор биланми — барибир эмасми?

— Ота!

— Э, бор, борсанг-чи! — тўсатдан аччиғланди Устин, ўрнидан туриб, қизини итариб чиқарди. Эшик бандидан тутганича, Варваранинг орқасидан қоронғи даҳлизга қичқирди: — Билиб қўй... ҳаммаси худди кинодагидек бўлсин, Шатровнинг набираси кўриб турсин! Тиржайиб туриш эсдан чиқмасин!

Сўнг эшикни шарақлатиб ёпди.

Пистимея бир оғиз ҳам сўз қўшмай девор тагида хомўш турарди. Фақат Устин эшикни ёлгач, деди:

— Тўғри қиласан, Устинушка. Энди бу лаънати қиз Варькадан нари юради. Ё раббий, ўша осий бандангни ўзинг тўғри йўлга бошла...

— Мингиллайверма, сассиқ жодугар! — зарда билан деди Устин. — Сени бандам дейдиган худо қанақа экан ўзи? Қайси худога топинасан ўзи? Бир вақтлар староверка эдинг. Бу ерга келгандан кейин православчасига чўқинадиган бўлдинг. Кейин баптистликка ўтдинг. Энди бўлса... Варька масаласига келсак, пўписа қиляпсан, деб юрувдим. Кейинги кунларда қарасам, уни курсига ётқизишга ростдан ҳам ҳозирлик кўраётганга ўхшайсан. Лекин баптистлар бундай ёвузлик билан шуғулланмагучи эди чоғи. Хўш, энди қайси динга лойиқ топилдинг?

— Худо ҳамма учун битта, фақат ҳар хил топинишади, — деди Пистимея. — Ҳақиқий имонни топиш ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди...

— Шунақа дегин! — деди заҳархандалик билан Устин. — Большаков қанақа имонга етганингдан хабар топиб қолса борми, ибодат қиладиган инларингни тақа-тақ беркитади, сени эса Варьканинг ўрнига муқаддас курсида қурилади. — Бир оз жим тургач, ногаҳон алам билан қўшиб қўйди: — Шу худойингни ҳар оёғи-

га арқон боғлаб, арқоннинг иккинчи учини эгарларга боғланса-да, отлар ҳар томонга қўйиб юборилса, яхши бўларди. Шу отнинг биттасини жон деб ўзим минардим...

Пистимея нафаси бўғилиб, бир ярим минутча бурушган оғзини очиб-ёпди. Ниҳоят йиғламсираб гапира бошлади:

— Худони билмаган бадбахт!.. Олло-таоллонинг қудратига шак келтирасан, ибодат қилмайсан— экканингни ўрасан энди. Қизингни йўлдан оздираётган Егорни тийиб қўйишгаям кучинг етмайди. Умуман, бундоқ қарасам, қирғоқда ётган балиқдай типирчилайсан, оғзингни каппа-каппа очиб, сув излайсан-у, аммо теваарак-атрофингда қуруқ, заҳарли ҳаводан бошқа нарса йўқ...

Уйга кириб кетаётган Устин тўхтади:

— Қирғоқда ётган балиқдай дейсанми?

У ниманидир ўйлади, соқол босиб кетган оғзини қийшайтирди-да, бошқа ҳеч нима демади.

17 боб

Илья Юргин молхонага бир неча бор югургилаб келди, Митька тепага отаётган ҳар бир боғни искағудай бўлиб ғарам атрофида уймаланди.

— Кўрдингларми, а?— нима ҳақдадир сўрарди Митька билан Филимондан.

Ҳали жавраб турган Митька энди индамас, Филимон эса елкаси билан Юргинни туртиб гулдирарди:

— Нарн турсанг-чи, Илья девона! Оёқ остида ўралашма, худди паншаха билан қовурғангдан илиб оламан.

Пичан олиб келганларнинг ҳар бири ёнига «Олсотаман» югургилаб борар ва:

— Меҳнаткаш деҳқонни пичанини қайси қонунга кўра тортиб олаяпти бу Захар, а?— деган саволни берар эди.— Ким рухсат берибди унга, а?

Одамлар хира пашшадан безор бўлгандай ундан ўзларини олиб қочардилар. Шундан кейин Юргин молхона томон судралиб келаётган Анисим бобо қарши-сига югурди:

— Э, й-ў-ўқ! Мен умум ғарамига сочимдан бўлак ҳеч нима беролмайман. Билдингми?— қичқирди у

Шатровнинг бетига.— Захаркага шундай дегин. Узимнинг молимга апрелгача етмайди...

Анисим бобо ҳассасини чап қўлидан ўнг қўлига олди. Юргин ҳатто орқасига тисарилди. Аммо Шатров чол:

— Фаҳмлашимча — қўнғироқ жаранглапти-ю, ҳеч ким чўқинмаяпти,— деб қўя қолди.

Илюшка оғзини очганича қолди. Яккам-дуккам соқол-мўйлови ўсиб, чигаллашиб кетган қора, ёрилган лаблари унсиз қимирларди.

— Тўғри фаҳмлабман чоғи,— давом этди Анисим.— Сочинг аллақачон қириб ташланибди, мўйловдан бўлак ҳеч нима қолмапти.

Юргин индамай орқага тисарилиб, чопиб кетди. Тор кўчага кириб ғойиб бўлгунича негадир ҳамма унга қараб-қараб қўйди.

Анисим бобо шошмай ғарам атрофини айланди, яхши босилганми-йўқми, деб текшириб, ҳассасини тиқиб кўрди.

— Бу ёнбошини текисланглар, қаранглар, бир боғичан осилиб ётибди,— деди у биратўла ҳаммага қаратиб.— Шамол турса, учуриб кетади. Яхшилаб зичланглар.

— Текислаймиз,— деди Митька жаҳл билан.— Зичлаймиз ҳам. Етилган қиздек силлиқ ва таранг бўлади. Масалан, анави Варькадек,— Варвара ҳозиргина келиб, паншаҳасини елкасидан олаётган эди.— Сен нима қилиб юрибсан бу ерда?

— Ёрдамлашгани отам юбордилар.

— Бўлмасам, бошла... Худо мадад қилсин. Менга яқинроқ тур. Кўп кучанма, бўлмаса ҳамма кийимнинг тарс ёрилиб кетади...

Варвара қора кўзларини чақнатиб, бошини эгди:

— Анавини... Топган гапини...

Лекин ўзи Митькага яқин келди-да, ёнига турди.

Ирина тепадан туриб гоҳ Варварага, гоҳ Митькага қараб қўярди.

Тўлишган, оғир қиш қуёши қишлоқ ортида қорайиб кўринган қоя тепасидаги қоратеракдан баланд кўтарилишга заифлик қиларди. Офтоб қора теракнинг яланғоч учида маълум муддат турди-да, дарё ортидаги қор босган ўтлоқларга сарғиш, заиф нур сочиб, бота бошлади.

Анисим бобо ғарам атрофида айланиб юрди-юрди-да, кетди. Варвара Митька ва Филимон билан бирга бир меъёрда ғарам тепәсига чаққон пичан ота бошлади.

Вақти-вақти билан у тасодифанми ёки атайлаб Митька паншаха санчган боғламға паншаха тиқиб қоларди. Шунда темир темирға тегиб жаранғарди-да, Митька одатдагидан қаттиқроқ бурнини тортарди. Лекин Митька бирор марта ҳам паншахасини тортиб олмай, бир тиззасини букиб, зумда боғни ердан кўтарарди.

— Вой ўлмасам, худойим-ей!— деди ҳар гал Варвара паншахасини суғуриб олишга зўрға улгуриб. У оҳиста, деярли шивирлаб гапирар, кейин эса хиёл хижолат бўлиб қиқирлаб куларди. Иррининг борган сайин қовоғи солиниб кетаётганини Клавдиягина сезаётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Кейин шундай бўлдики, Варвара ўз паншахасини суғуриб олишга улгурмай, Митька уни катта бир боғ пичанга қўшиб, ғарам устига улоқтираёзди. Варвара тепага кўтарилиб кетаётган паншахага отилди ва елкаси билан Митьканинг биқинига урилиб кетди. Шусиз ҳам баҳайбат қарға уясидай тўзиб турган пичан оғирлигидан чайқалаётган Митька яшил хас-хашак тўкилган қорға худди оёқлари сингандек, чўккалаб қолди-да, қўлидан паншаха чиқиб кетди. Кейин Варвара билан бирга йиқилаётди:

— Ҳе, сени...— деб қичқирди.

Митька тепага отиб улгурмаган хашак икковининг устига тушди.

Митька шу заҳоти ирғиб турди, ғазаби қайнаб деди:

— Эсингни еб қўйдингми?! Сендақа ёрдамчини қара-ю, худди...

Оғзидаги бўғзида қолди. У бақираётди, ҳозиргина хашак тагидалигида Варвара унинг қулоғига икки марта:

— Митенька... Митенька...— деб шивирлаганини аниқ фаҳмлади.

Бир дақиқа бурун, хашак тагида ётганида Митька ғазаби қайнаганидан ҳеч нимани англамаган эди. Ҳозир эса, Варвара учинчи бор: «Митенька...» деб шивирлаётгандай эди. У ҳатто қизнинг қайноқ, нам лаблари юзига текканини ҳис қилди.

Митька нима бўлганини тушуниб етишга ҳаракат қилди-да, гангиб, ҳайрон бўлиб:

— А?— деб юборди.

Варвара турди, юбкасини қоқди-да, ноқулай ўгирилиб:

— Вой ўлмасам, худойим-ей!..— деб қўйди.

Митька менга шундай туюлдимиқан, дегандай, ҳатто пешонасини ишқалади.

— Бас, бўлди-е, азаматлар,— деди Филимон Колесников.— Улгудай чарчадим. Қолганини эртага отамиз.

Лекин шу маҳал ғарам ёнига пичан ортилган уч арава келди. Олдинги аравада Андрон Овчинников билан Егор Кузьмин ўтирарди.

Аравалар тўхташи билан энг яқин кўчаларнинг биридан Захар Большаков чиқиб қолди. У гўё ўша ерда туриб, буларнинг келишини кутиб тургандай эди. Ундан кейин Корнеев билан Смирнов келди.

— Егор! Қаердан топдинглар?!— ҳарсиллаб бақирди Захар.

Егор Кузьмин жавоб бериб улгурмай, Овчинников аравадан сирғалиб тушиб, пойинтар-сойинтар қилиб жавраб кетди:

— Биз, демак, Қамиш кўл орқасидаги дарага бордик... Ҳеч вақо йўқ, ярим кунимиз бекорга ўтиб кетди. Огларни орқага бурдик. Бундоқ қарасак — Егорка чангида келяпти. Қарагайзор тарафга боринглар, деди. Бордик... Қор белдан келади, зўрға ўтдик. Шилта жар ёқасида, ўрмон чеккасида чиройликкина бўлиб турибди,— қатор бўлиб учта қор тепа турибди... Буни қаранг-а! «Шубҳам бор» дедим. Егорка бўлса: «Боравринглар, йўл очинглар», деди.

— Шошма,— гапни бўлди Корнеев.— Нима турибди? Қанақа қор тепа?

— Пичан экан! Ғарам қор тагида қолиб кетибди... Яқинроқ бориб қарадик... «Шубҳам бор» дедим...— кейин барибир гапимга тушунмайди, деб ўйлади чоғи, қўл силтади.

Устин Морозов аравалар ёнига келди. Илья Юргин яна аллақайқдан пайдо бўлди.

— Вой, бўй,— шу заҳоти шангиллашга тушди у.— Қолхознинг пичани тиқилиб ётибди-ю, одамларникини тортиб олишяпти! Ҳеч нимани билмас экансизлар-а!

Й-йўқ, ман шикоят қиламан! Гапимни тушунадиган одамлар топилади!

Захар Большаков Морозовнинг ёнига келди:

— Сизгандим, қарағайзорни кўриш керак деган эдим-а, сен бўлсанг...

— Мен нима қипман? — қайтариб сўради Устин раисга қараб. — Қарағайзорда ҳеч нима йўқ, демаганман-ку...

— Шошма, шошма...

Кейин Захар бир ой муқаддам Егор Кузьмин иккови бултур пичан ўрилган ерларни айланиб келишганини эслади. Қарағайзорга етганларида чангида бориш гали Захарники эди. Лекин Егор ногаҳон чанадан ирғиб тушди-да:

— Сиз ўтира тулинг, шундоқ ҳам чарчадингиз. Ёшингиз бир жойга етиб қолган — осонмас сизга. Ўзим бориб қараб келаман, ўрмоннинг нариги чеккасига икки ғарам қўйгандик шекилли, — деди.

— Учта, — тузатди Захар.

— Дарров бориб келаман...

Захар дарҳақиқат жуда чарчаганди, шунинг учун у Егордан миннатдор эди. Егор қайтди ва одатдагидай:

— Бир тутам ҳам йўқ, — деди.

Ва бу ердаги пичан аллақачон қор ёғмасидан олдин фермаларга тағйиб олинган, деган маънони билдирарди. Энди бўлса...

— Егор Кузьмин! — қичқирди раис. — Қани бу ёққа кел-чи!

Егор Варвара ёнида унга бир нима деб турар, Устин Морозовнинг қизи эса ташвишланиб, ҳатто қўрқув билан юзини бурар, отасига қараб-қараб қўяр эди. Егор истар-истамас овоз келган томонга қаради, шошилмай Большаков ёнига келди.

— Қарағайзорни икковимиз қараб келган эдик-а? Ўзинг қараган эдинг-ку.

Егор бошини ҳорғин кўтариб, Устинга, кейин бир жойда стундек қотиб турган Юргинга қаради-да:

— Қор тагида сезмабман, — деди.

Устин оғирлигини бир оёғидан иккинчисига солди-да, истеҳзоли кулиб қўйди:

— Сенга ишониш керак экан-у...

— Ҳеч нарсага тушунмай қолдим, — деди раис. —

Сен, нима, Егор мени тентак деб ўйлаяпсанми?! Қанақа қилиб сезмай бўларкан? Қарағайзорда пичан борлигини билмасанг, одамларни нега ўша ёққа бурдинг?

Егор Кузьмин яна Устинга қаради ва раисга эмас, Морозовга жавоб бераётгандай гапирди:

— Менга Фрол Курганов айтди. Кеча чангида тайгага борган экан, кўриб қолибди...

— Фрол? — ҳайрон бўлиб сўради Большаков. — Ана холос... Борис Дементьевич, буни қандоқ тушунмоқ керак, балки сен тушунтириб берарсан? — сўради у Корнеевдан.

— Ҳм-м... — ўйчан гўлдиради агроном.

— Нимасини тушунтиради киши! — деди бирдан Колесников. — Ҳмон чеккасига гарам қилинган экан. Ҳаммаси кундай равшан. Вой, айёр донолар-ей!

Кейин у бошқа ҳеч нима демай кетиб қолди.

Петр Иванович нима бўлганини тушуниб етмоқ учун ҳаммага бир-бир қараб чиқди.

— Майли, аниқлаб оламиз. — деди Захар Большаков. — Ағдаринглар, эртага саҳарлаб ҳамма аравакашлар Қарағайзорга жўнатилсин. Эшитяпсанми, Устин?

— Гаранг эмасман, — оҳиста ва гуноҳкорона деди Морозов. — Икки кун ичида ҳаммасини ташиб оламиз.

— Эртага эрталаб редакторни станциягача элтиб қўйиш керак, — деди Корнеев.

— Ҳа, ростдан ҳам, сал бўлмаса эсимдан чиқаёзибди, — деди Большаков. — Фролга айт, чена берсин.

— Бўпти, — деди Устин лоқайдлик билан.

— Балки яна қоларсан, Петр Иванович? — ўгирилди раис редакторга. — Сергеев шалди роқ примусимни эртага тушгача тузатиб беришга ваъда қилди. Аксига олганини қара... Юк машиналар ҳам кунжара олгани тушдан кейин боради.

— Йўқ, Захар Захарич, редакцияда зарур ишлар бор. Ҳечқиси йўқ, роҳат қилиб чанада кетаман.

— Узинг биласан...

Шундан кейин ҳамма ҳар тарафга кетди. Фақат Егор Кузьмин қолди, у Митька билан Филимонга чанадаги пичанларни туширишга қараша бошлади.

Никулина тепадан туриб сўради:

— Яна ишлаймизми? Ёки тушайликми? Бўлмасам, тушишга кўмаклашворинглар.

Митька индамай чанадан арқон олди, ғарам устидан ошириб отди.

— Маҳкам ушла,— деди Клавдия ва ғарамнинг нариги томонидан арқонга осилиб туша бошлади.

— Йиқилсанг ҳам зарари йўқ, чил-чил бўлиб кетмайсан... Шиша эмассан-ку,— кулди яна таъби равшанлаша бошлаган Митька.

Митьканинг қўлидаги арқон бўшашди, демак Клавдия тушиб бўлди. Энди навбат Иринкага келган эди. Лекин у жойидан жилмасди.

— Хўш, сен нега тушмаяпсан?— сўради Митька. — Уша ерда тунамоқчимисан? Бўлмаса пичан ичига кириб ол, иссиққина.

— Иссиқми, совуқми сен биласан-да,— деди Ирина заҳархандалик билан.

— О-о...— чўзиб қўйди Митька ва Иринка нимага шама қилаётганини тушуниб кайфи бузилди.— Ма... Ол, Егор арқонни. Ойимқиз жуда тажанг экандар.

Аммо Егор Курганов қўлидан арқонни олиб улгурмай, Иринка ғарам тепасидан ўзини ҳозир ағдарилган пичан устига отди.

— Бу нима қилганинг?!— қўрққанидан бақириб юборди Митька Иринка ғарамдан сакраши билан. У шуңдай бақирдики, гўё унинг қичқириви Иринани кўтариб олиб, яна ғарамга секунггина қайтариб қўядигандек эди.— Нима қилипсан?

Иринка чаналардан ағдарилган пичан устига йиқилди ва ўмбалоқ ошиб, тўғри қорға тушди. Митька унинг олдига югуриб келди ва боягидан ҳам қаттиқроқ бақирди:

— Аҳмоқ! Ахир ичида паншахалар бор-а!

— Раҳмат! Бунақа чиройли исм борлигини билмас эканман-а.

— Ахир...

— Нарн тур!— энди Ирина қичқирди, кейин кўзларидан ёш чиқиб кетди.

Иринка ўрнидан турди, гандираклади ва чўлоқланганича, орқасига ўгирилиб ҳам қарамай бузоқхонага кетди.

Митька индамай унинг орқасидан қараб қолди, чўнтагидан папирос олиб чекди-да, яна қизнинг орқасидан қаради.

Қиз кўздан ғойиб бўлгач, у Варькага қараб кўз қисиб қўйди-да:

— Зеленодоллик маликани қаранглар-а!— деди.

У лоқайдгина гапирган бўлди-ю, аммо овозида алам бор эди.

18 боб

Петр Иванович эрта уйғонди.

Ташқари ҳали зим-зиё қоронғи бўлса ҳам, хона ғира-шира ёруғ эди. Ана шу ғира-шира ёруғликда Петр Иванович шифтни, қаршисидаги деворни, девор тагидаги Анисим ухлаб ётган каравотни кўрарди. Шифт ҳам, девор ҳам, Анисим ётган каравот ҳам гўё жуда узоқда-ю, шунинг учун зўрға жимирлаб кўри-наётгандек эди.

Смирнов кеча кўрганлари ва эшитганларини ўйлаб ётарди. Ростдан ҳам, бирон кимса ўрмон чеккасидаги ўша пичан ғарамларини атайлаб беркитганмикан?

Девор орқасида Ирина печни ёқяпти шекилли, эшигининг жангиллагани эшитиляпти.

Дераза ортида ҳаёт уйғониб келаётган эса-да, ҳали тонг ёришганича йўқ. Ҳаёт белгиси ҳозир фақат товушлардангина иборат. Аввалига иззилатаётган совуқ ҳавода хўрозлар қичқариб, зеленодолликларни тун тугаганидан хабардор қилмоқда эди. Худди шу маҳал, қайдадир яқин-орада, қишлоқ орқасида, Шайтон дара ортида бўлса керак, оч бўри чўзиб, қайғули увлади. У туни билан иссиққина қўйхона атрофида изгиб юрган бўлса керагу энди тун беҳуда ўтиб кетди, мен эса лоақал бирон-бир қўзичоқни илиб кетишнинг иложини қилолмадим, деб кимгадир арз қилаётганди. Бўрининг увлашида аччиқ алам ва ночорлик бор эди.

Кейин дераза тагидан кимдир шошиб ўтди. Шундоққина яқин ердан қиз боланинг қўнғироқдек кулгиси эшитилди. Сут соғувчилар ишга кетишаётган бўлса керак. Бир фикр Петр Ивановичга ғайритабиий ва қизиқ туюлди: қишлоқ чеккасида бўрилар увлашяпти-ю, қизлар бўлса, парвойи палак, ҳатто кулишяпти. Анави Иринка ҳам бўрининг увлашига эътибор бермай, идиш-товоқ билан овор.

Бир неча дақиқадан кейин Иринка эшикни ёпди,

унинг оёқ товуши узоқлашиб, эшитилмай қолди — қиз бузоқхонага кетган эди.

Кейин Смирнов уй ёнидан тез-тез одамлар ўтаётганини эшитди, кимдир чанада ўтди, — балки Андрон Овчинниковдир. Молхонада сигирлар ҳам маъради: демак, сут соғувчилар соғишга тайёргарлик кўришаётир.

Ҳамма товушларни босиб, баланд осмонда реактив самолёт гувиллади. Озерки райони устидан Москва-Хабаровск ҳаво йўли ўтган эди, Петр Иванович диққат билан қулоқ солиб, бу учиб ўтган: «ТУ — 104» эканини пайқади.

«Уч ғарам пичан масаласи қандай ҳал бўлишини кузатиш керак, — деб ўйлади яна Петр Иванович. — Агар пичан атайин яшириб қўйилгани аниқланса, — газета орқали бутун районга шов-шув кўтариш керак. Газетада бундай масалани кўтариб чиқиш, айти муддао бўлади...»

Анисим бобо ётган жойида томоғини қириб, туриб ўтирди, яланг оёғини муздек ерга қўйди, қўли билан деворни тимирскилаб, электрни ёқди.

— Уйғоқмисан? Иринка кетиб қолдимикин ё ҳали шу ердами?

— Кетди.

Чол яна аввалгидай томоғини қириб кийина бошлади.

— Эрталабки поездда кетмоқчимидинг? Тур бўлмаса, кечикиб қоласан.

— Анисим Семенович, менга айт-чи, Егор Кузьмин қанақа одам?

Кекса Шатров Смирновга бир қараб қўйди, эшикни очиқ қолдириб, бошқа хонага кирди ва у ердан печь эшигини жаранглата бошлади. Саволга жавоб бергиси йўқлиги шундоқ кўриниб турса ҳам, аммо афтидан Петр Иванович кутаётганини сезиб, истаристамас:

— Ҳар қайси ёш — ўзига хос, — деб қўйди.

— Аниқроқ-чи?

— Бундан аниқроғи бўлмайди! Бўлган-турганини кўрдинг.

Петр Иванович кийинаётиб, бирдан юраги санчиб, чизиллаётганини сизди. Ҳадемай касали тутиб, йиқитиб қўйишининг белгиси эди бу.

— Жаҳлинг чиқмасин, йигит,— деди Анисим.—
Иришка пиширган шўрвадан ичайлик.

Чол жангир-жунгир қилиб, столга тарелка-қошиқларни қўя бошлади.

Смирнов юрагига қулоқ солиб истар-истамас бир-икки қошиқ ичган бўлди. Кўп ўтмай, тарелкани суриб қўйди.

— Раҳмат, Анисим Семенович. Негадир иштаҳам йўқ.

Анисим қошиқни тагидан бир бурда нон билан ушлаб, оғзига олиб борди, аммо ярим йўлда қошиқ қўлидан тушиб кетди.

— Э-э, қуриган илдиз, панжаларинг синиб тушсин-ей!— чол ўзини сўкди-да, клеёнкага тўкилган шўрвани сочиқ билан артди. Артаётганида қўли аввалгидай титрарди.

Анисим ҳам қайтиб овқат емади, негадир индамай бурчакка тикилиб қолди.

— Тамом бўб қопман, Петенька,— деди чол.— Узоққа бормасам керак.

— Нега бундай дейсиз, Анисим Семенович?

— Ҳали кетсам кетавераману Аринкага ачинаман-да. Менсиз нима қилади? Ҳали эсини таниб олганича йўқ.— Ва бирдан кутилмаганда деди:— Сен Егоркани сўраяпсан, мен сендан Митькани сўрамоқчиман. Сен нима деб ўйлайсан бу доғули ҳақида?

Чол нима учун Митька Кургановни сўраётганини Петр Иванович тушунди.

— Дуруст йигит шекилли.

— Шекилли дейсанми? Володянинг хилиданми, Фомага ўхшамайдими, а? Пайқамадингми?!

Чол узоқ имиллаб итоатсиз қўли билан трубкасига махорка солди, бир-икки тортиб ҳам қўйди. Кейин, трубкани унутиб, бояги бурчакка қараганича узоқ жим қолди, ўқтин-ўқтин бошини чайқаб сийрак соқолини қўли билан тараб қўярди. Унинг кўзларида мунгли, узоқ умр кўрган бўлса ҳам, балки ҳали ҳеч кимга айтилмаган ғусса акс этарди.

— Сен кўпинча: уни гапириб беринг, буни гапириб беринг, деб ҳол-жонимга қўймайсан...— оҳиста деди у.— Синчков одам учун бир нарсани сўраш — ароқхўрнинг бир қадаҳ ичишидек гап. Кайф ҳикоя қилгувчининг миясига уради-ку ахир. Шундайми?

Лекин Петенька, мана шу трубка мисол сўниб боряпман... Уни ёққанинг билан ўчаверади. Шунинг учун ҳикоя қилмоқчиман — қулоқ сол. Сенга ўзим ҳақимда ва... Биламан, баъзилар ҳали ҳам Марья Анисимнинг хотинимиди ё ўйнашимиди, деб ғийбат қилишадди... Сен ҳам ўйлагандирсан... Аммо, гап бунда эмас... Одамларнинг гапи билан неча пужлик ишим бор? Яна: ғалати чол, таёғини дўқиллатиб қишлоқ кезади, ҳамма жойга тумшугини тикади, дейишади. Буниси билан ҳам ишим йўқ. Шундоқ... Илгари одамлар попга юрагини ёрарди. Мен бўлсам худога ёшлигимдан ҳам ишонмаганман... Дардимни сенга айтаётганимга яна ҳайрон бўлма. Чолни кечир, эътиборга ол...

— Нега ундай дейсиз, Анисим Семенович... — ўнғайсизланиб деди Смирнов. — Жоним билан... Тушунаман.

Чолнинг дилида нима кечаётганини Смирнов дарҳақиқат тушунарди. Нима сабабдандир одамлар ҳақидаги, ўзи ҳақидаги саволлар чолга ёқмаслигини Петр Иванович аллақачон сезган эди. Унинг одамовилиги, руҳий танҳолиги туфайли йиғилиб қолган ғам-ғусса энди кўзларида акс этган эди. Мана, ниҳоят, бу ғам-ғусса ичига сиғмай, сиртига тоша бошлади, уни кимгадир айтиш вақти етди. Бундай дақиқаларда кимдир тингламаслик, англаб етмаслик — уни қаттиқ ҳафа қилиш билан баробар...

— Қулоғим сизда, Анисим Семенович, — деди яна Смирнов.

— Ҳа... Бу ҳикоям ниҳоятда оғир. Шунинг учун Марья ҳақида ҳеч қачон, ҳеч кимга ҳикоя қилмаганман. Лекин энди бу оғир дардни айтишим керак. Мен нима — инқиллаб-синқиллаб юрибман, одамлар озми-кўпми билади мен ҳақимда. Марья-чи... Одамлар у тўғрисида нима билади? Партизанлар командири, кейин колхоз раиси бўлган. Ҳамма жойда деҳқонлар бирлаша бошлашидан анча илгари у бу ерда одамларни артелга бирлаштирди. Демак, ҳаётнинг паст-баландини тушунган, узоқни кўра билган. Ҳа... Яна, Светлиха устидаги қояни унинг номи билан аташади. Вассалом. Аммо у қанақа одам бўлган? Ҳеч ким билмайди. Билганлар аллақачон дунёдан ўтиб кетган. Фақат Захар унча-мунча бош кўтариб юрибди.

Фролка Курганов бор яна. Антип Никулин судралиб юрибди — уни ҳисобга олиб бўларканми? Улар мен билган нарсани билишмайди. Аммо одамлар билиши керак. Мен сенга Марья ҳақида ҳикоя қилай, сен эса одамларга сўзлаб бер... Эшитяпсанми?

— Эшитяпман, — жавоб қилди Петр Иванович.

— Фақат... Бир илтимос. Мен ўлганимдан кейин. Иришка катта бўлганидан кейин ҳаммасини батафсил билсин. Ҳаётни қадрласин, бобосига ўхшаб уни мис чақага алмаштириб юбормасин.

Шатров сийраклашиб қолган қошини учириб, Смирновга қаради, сўнг ерга нигоҳ ташлаб, хўрсиниб қўйди.

— Хўшки бўлса, — гап бошлади Шатров. — Ахир мен ҳам, ҳаммавақт ҳозиргидай қари ва ожиз бўлмаганман. Бир вақтлар кучли эдим. Лекин... Эҳ, ҳаёт чўлдаги кўлга ўхшаш узун. Нималар бўлмаган унда, қаёққа бурилмаган — энди эслаб ҳам ололмайсан. Ростини айтсам, камбағал бўлмаганмиз. Отам ўлганда, ундан менга тегирмон мерос қолди. Беш пудлик қопни орқалаб, юқорига чопқиллаб чиқиш ўйинчоқ эди менга, биродар... Шундоқ. Қизларни ўлгудай яхши кўрардим... Бўлмасам-чи! Куч — сарфлашни талаб қилади-да. Қишлоқ тўла солдат хотинлари, улар орасида шунақанги оловлари бор эдики, эҳ-ҳе! Марковей ота деган поп бўлгучи эди, — ўшаниям йўлдан уришган. Шундоқ тинкасини қуритишдики, соқоли тўкилиб кетди. Хуллас, айиқдай эдим. Бу масалада Фролка Кургановни менга тенглаб бўлармиди? Йўғ-е, унга йўл бўлсин. Ўзимдан ўрганган бўлсаям, менинг олдимда кучукчага ўхшайди... Шундоқ. Қишлоғимизда ўша Марья яшарди. Оддийгина бир қиз. Бошқалар қатори бошида сочи, оғзида тиши бор. Унча сулув бўлмасаям, фақат кўзи... Йирик кўзларида меҳригиё бор эди. Бу кўзлар алдагандан кўра умрбод юмилишга тайёр эди. Ана шу кўзларини мендан олмасди. Унга нимама ёқиб қолди — билмадим. Бу саволни энди ўзимга беряпман. У пайтларда эса бу тўғрида бош қотирмасдим. Марья бой Меньшиковларникида кунбўч ишларди. Уни олсам, ўзимга доғ теккизаман, деб ўйлаганман. Эсим настлигидан, у тегирмонимга кўз тикияпти, деганман. Уйлашга ўйлардиму лекин кўздан қочирмасдим. Уша пайтларда йигирма беш-йигирма

олти ёшларда эди. Негадир қари қиз бўлиб қолган эди... Баъзида унга: «Қоядан Светлихага ўзингни ташласанг — эрталабгача сен билан айш қиламан», дердим. Нима деб ўйлайсан? Борарди, сакрарди...

— Хўш, айш қилармидинг?— сўради Смирнов чол жим бўлиб қолганда.

— Э-э, қаёқда... Айш қиламан, деб нима бўлганимни билсанг эди? Ҳаммаёғимни юлиб-юмдалаб, қўлимдан чиқиб кетарди. Яна кўзларини мендан олмасди. «Ҳа, мегажин, шошмай тур! Бир адабингни бериб қўяй!— деб ўйлайман.— Буғдойнинг қандай тортилишини ўргатиб қўяй...» Шаштимдан қайтиб, юмшоқ супурги бўлиб олдим. Солдат хотинларига, турган гапки, қарамай қўйдим.

Чол трубкасини эслади, кулини босиб-босиб қўйиб, ёқиб чекмоқчи бўлди. Гугурт столда ётарди, аммо Анисим уни чўнтагидан излай бошлади. Тополмагач, нимадир деб тўнғиллади. Тўнғиллади-ю, клеёнкада ётган гугурт қутини кўрди. Уни қўлига олди, лекин нега олганини унутди.

— Ҳа... бутун кўклам ва ёзнинг ярмигача у билан шундай ошиқ-маъшуқ бўлиб юрдим. Кейин менга ишонди... Одамларниям ўзига ўхшатган-да. Ахир, қандоқ ишонмасин ҳам, ота-онасини одамлар олдида дада, ойи, деб атаб юрсам... Ҳаммаси қоидага мувофиқ бўлсин, деб Авлиё Петр ҳайити эртасига совчилар юборишга келишиб олдик. Худди шу ҳайит куни, сайр қилгани ўрмонга бошлаб бордим... Кейин...

Анисимнинг қўлидаги гугурт қутича қирсиллаб кетди. У муштини ёзган эди, гугуртлар столга тўкилди, у гугурт чўпларига алам ва изтироб билан узоқ тикилиб қолди.

— Умуман, бунини сенга нимасини ҳам гапириб берардим!— секин давом этди чол.— Шу куни мени юмдаламади, қўлимдан чиқиб кетишга уринмади. Мен ҳаммасини пухта ўйлаган эдим. Фақат сўнгги дақиқача: ахир биз инсон-ку, ҳаммаси қоидага мувофиқ, тўйдан кейин инсонларча бўлсин, деб ялинди... Э, унинг сўзларига қулоқ солиб ўтирардимми... Кейин ўрнимдан турдим-да, тойдек кишнаб: «Тўйдан кейин дейсанми? Совчилар ҳақида ўйлашиб кўрамиз ҳали... Тирноқларинг билан энди ер тимдала...» деб қаҳ-қаҳ урдим.

Анисим бир оз ўтирди, яна бир хўрсинди ва хирил-
лаб деди:

— Ана шунақа қабиҳ одам эдим... У эса, Марья,
ҳеч нима деёлмади, ҳатто ердан туролмади. Фақат
кўзлари ёниб менга қарарди. Лаблари титрарди...
Кейин оҳ тортиб юборди ва жим бўлиб қолди, ёниб
турган кўзларини чирт юмди. Юмуқ кўзларидан эса
ёш оқарди... Одамларнинг юмуқ кўз билан йиғлагани-
ни ҳеч кўрганмисан? Кўргандирсан... Агар кўрмаган
бўлсанг — худо кўрсатмасин.

Чел столдан бирин-кетин гугурт доналарини олар
ва синиқ қутичага чақарди. Аммо гугуртлар чирт-чирт
синарди...

— Хўш, шундан кейин-чи... сени ёмон кўриб қол-
мадимми?— оҳиста сўради Смирнов.

— Қим биледи дейсан... Ўрнидан турди-да, ганди-
раклаганича, бир оғиз ҳам гапирмай жўнади. Тўрт
ҳафтага яқин уни кўрмадим. Мен аҳмоқ сатин кўйлак-
да, писта чақиб, қишлоқда керилиб юравердим. Бўл-
масам-чи — жуда хурсанд эдим! Қишлоқ йигитлари
бўлса: «Марьяни қўлга туширдим, деб ёлгон гапиряп-
сан. Мақтанаяпсан...» деб гижгижлашади.— «Мен —
мақтанаяпманми?!» — «Бўлмасам-чи... Солдат хотин-
ларидан бошқаси йўл бўлсин сенга».— «Шунақами
ҳали! Энди мен Марьяни ип қилиб эшивораман, уқдин-
гизми?» — «Мақтанчоқ!» — тиржайди Филька. Атроф-
да қаҳ-қаҳа кўтарилди... Эҳ, шундай қизишиб кетдим-
ки, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Марьянинг
кўчада кўриниб қолишини кута бошладим.

Бир-кунни қарасам — келяпти, озган, ранги оппоқ.
Тўғри. Фильканинг уйи томон келяпти, демак, ишга
боряпти. Мен ҳам кетидан бордим.— «Ҳой қиз,— де-
дим.— Охирги шартимни айтаман... Мана пичоқ... най-
ва — санга уч кун муҳлат. Ёш айиқни ўлдирасан, те-
риси сариқ ҳам, туллаган ҳам бўлмасин, ипакдай
товланиб турсин,— ўша куннёқ сенга уйланаман».
Филька бўлса хохолаб: «Тегирмон учун у сенга юзта
айиққа ҳам бас келар! Шуям шарт бўлди-ю...» деди.

Ўша вақтларда бу ерларда айиқлар кўп эди. Ҳозир
ҳам учраб туради. Баъзан қишлоққача келишади.

Марья шахло кўзларини чақнатди. Найзани улоқ-
тирди-ю, пичоқни олди. Шунда юрагим шув этиб кет-
ди: яхши қилмадим чоғи? Айиқни ўлдиришга бори-

шига сира гумоним йўқ эди. Негаки, аввало, тегирмон унга керак бўлса, иккинчидан, анави ўрмон воқеасидан кейин қаёққа ҳам борарди у? Бошқа иложи йўқ. Айиқ бўлса унинг учун — арзимаган нарса. Лекин борди-ю, айиқ дабдала қилса-чи? Яна мени нима деб ўйлашади? Ахир мендан эмас, айиқдан кўришади-ку...

— Хўш, нима бўлди? — сўради Петр Иванович биринчи галдагидек эҳтиёт билан. — Наҳотки борган бўлса?

— Борди. Шартта ўгирилди-ю, тўғри ўрмонга қараб йўл олди. Оломон унинг орқасидан қараб қолди... Бўлди, тамом, деб ўйладим. Бечора қизнинг бошига етдинг, ярамас... Юрагим шундоқ қисилдики...

Кун ўтди, тун ҳам ўтди. Эртасига яна кун ўтди.. Марья қош қораяётган чоғда келди. Кўйлаги дабдала, Чап ёнбошида қон қотиб қолибди, елкасида айиқ панжасининг изи. Бир пут келадиган терини тупроққа, шундоққина оёғим остига ташлади. Кейин пичоғимни ҳам тупроққа улоқтирди. Яхши пичоқ эди, суяк сопли, Суяклар орасига тўртта мис банд қўйилган эди. Ҳам чиройли, ҳам салмоқли бўлсин учун. Ўткинчи лўлидан икки пуд унга алмаштириб олган эдим. Кейин Филька тўрт пуд ун бермоқчи бўлди, лекин сётмадим... Ўзи индамайди, рангги эса девордай оппоқ, фақат шахло кўзлари ёниб, ўшанда, ўрмондагидай учқун сачратяпти... Мен бўлсам бойқуш каби бақрайиб қолибман. Ҳатто Фильканинг ҳам, ҳайрон қолганидан оғзи счилиб қолди. Кейин: «Ҳи-ҳи! Мана буни томоша деса бўлади... Тегирмонни айиққа алмаштириш! — деди. — Ҳой, оғайнилар, яна кимда ортиқча тегирмон бор?»

Мен индамай, айиқ терисини оёғим билан титавердим... Жуни қуюқ, товланиб турибди — авжи кучга тўлган пайти экан-да. Филька бўлса тинмай: «Сан айтсанг бўлди — эрталабгача Светлихадаги қояни кўчириб ташлаб, олтин тошни олиб беради санга», — дейди. Буни сен тушунмайсан. Ўша пайтларда халқ орасида шу қоя тагига тегирмон тошидек келадиган олтин тош яширилган деган гап юрарди. Энди бу эртақ кўп одамларнинг эсидан ҳам чиқиб кетган. Эндиги одамлар учун бунақа эртақнинг қизиги йўқ.

Чол яна совуқ трубкага бармоғини тикди. Петр Иванович гугурт чақиб, Анисимга тутди.

— Шунақа, — деди чол. — Нима деяётган эдим? Ҳа-а, бўлди-бўлди. Марьянинг кўзи ёниб турибди. Кейин истехзо билан: «Қояниям кўчириб ташлар эдим-а, лекин олтин тош йўқ-да. У бошқа ёқда...» деди. Шундай деди-ю, кетди... Филька атрофимда яна нима-лардир деб гўлдираб юрди, лекин мен қулоқ солмадим, оғзим очилиб орқасидан қараб қолдим... Филька ердан пичоғимни олиб, секингина чўнтагига солди. Кўриб турган бўлсам ҳам индамадим, пичоқ кўнгилга сиғармиди ўша пайтда.

— Шундан кейин Марья ўзгариб кетди... — қўшиб қўйди чол ва жимиб қолди.

Бир-икки дақиқадан кейин Петр Иванович сўради:

— Демак, айиқ бирор зиён етқизган экан-да?

— Айиқ қаёқда? Елкасини даволади, тузалиб кетди. Ҳамма гап одамларда. Марья, мен сенга айтсам, бошқа одамларга ўхшамас эди. Мисол учун у, қишда бўронни тинглашни яхши кўрарди... Агар билсанг Иринка ҳам яхши кўради. Бувисига тортди шекилли. Ёзда, айна момақалди роқ чоқларда Марья қояга чиқиб турарди. Шамол кўкрагига урилади, кўйлагини тортқилайди, сочларини ёяди... У бўлса парво қилмай тураверади. Кампирлар ўзаро уни жодугар дейишарди. Бекорчиликдан шундай ғийбат қилишарди. Гапириб-гапириб, кетаверишарди. Айиқ воқеасидан кейин кампирларга худо берди. «Қиз бола нарсанинг қилган ишини қаранглар-а! Не-не зўр овчиларни йиртиб кетган-а, айиқ. Одамлар бекор гапирмайди, жинлар билан ошнолиги бор бу қизнинг». «Бежиз эмас, бежиз эмас... Бир кун қараб турсам, — сочини шамол ёйиб ташлабди, толаларидан бўлса учқун сачрапти, худди мўрикондан сачрагандек. Худо ҳаққи — рост». — «Марья қояда ёмғирда ивиб турганида мен ҳам кўрганман. Сочидан шундоқ олов сочилиб турувди... Худди қамғоқ ёнгандай-а...» — «Олтин тош ҳақида бўлса ўз қулоғинглар билан эшитдинглар: «У бошқа ёқда...» деди. — «Ҳамма нарсани билади, бу манжалақи! Балки ўзи бошқа жойга обориб қўйгандир...» Хуллас, Марья ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ҳамма уни кўрди дегунча чўқинади... Баъзилар эса қўл-оёғини боғлаб, устига лампамоё қуйиб, ёқиб юборамиз, деб дағдаға қилади...

— Сен, қаёқда эдинг? — беихтиёр деди Петр Иванович. — Ёки писта чақиб юрувдингми?

— Қизнинг бошига етишимизга сал қолди, — давом этди чол Смирновнинг гапини эшитмагандек. — Лекин орадан кўп ўтмай подшоҳ тахтдан улоқтирилди! Марья билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди.

Чол қошини чимириб қаёққадир, тўғрига қараб ўтирарди. Гоҳ қовоғи солинар, гоҳ чехраси очиларди. Баъзан лаби ғазаб билан титрар, баъзан кузги булутли ҳавога ўхшаш хира тортган кўзида пов этиб ўт чақнар ва шу заҳоти сўнар эди. Бу ўт энг сўнгги, заиф куз чақмоғини эслатарди. Бу ҳатто чақмоқ ҳам эмасди, балки, унинг узоқлашиб, сўнаётган сўнгги шуъласи эди. Энди у ҳеч кимни ташвишлантирмас, ҳеч кимни қўрқитмасди, унга қараб фақат, қачонлардир момақалдироқ бутун осмонни тўлдириб, роса гулдираганини билса бўларди.

Петр Иванович чолнинг чехрасига қараб, унинг қаршисида ўтмиш манзаралари ҳозиргидай намоён бўлаётганини, ҳозир у бу ерда эмас, қаердадир узоқларда юрганини кўриб ўтирарди. Унинг саволини чиндан эшитмаган бўлса ҳам ажаб эмас. Агар эшитмаган бўлса, яна яхши. Ҳар бир одамнинг фақат ўзига тегишли ёмонми, яхшими томони бўлади. Шу боисдан ҳеч қачон буни ҳикоя қилиб беришни сўрамаслик керак, негаки илтимос бефойда. Агар истаса, ўзи сўзлаб беради. Агар истамаса, ҳаммаси ўзи билан кетади.

Петр Иванович индамай, шунчаки кутиб ўтирарди.

— Ўтган умр қайтмайди, лекин хотирадан ўчмайди, деб тўғри айтишган экан, — яна сесканиб деди чол. — Хотира-ку, меники-я, лекин унга ўзим қози эмасман-да... Менинг нима қилиб юрганимни сўрайсанми? Хуллас, яхши йигит, қиз оёғим остига айиқ терисини келтириб ташлаганидан кейин, ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Бу қандай юз берди? Чақмоқ қандай чақилади? Кўринмайди — кўринмайди-да, кейин бирданига ярақлаб чақнаб кетади. Шундай чақнайдики, нури кўзни олади. Худди шундай. Ана шунинг шуъласида Марьяни бутунлай бошқача кўрдим: вой хомкалла-ей, ахир зарур бўлса мен учун ўлимгаям тайёр-а, бу! Урмонда йиртқич ҳамла қилса — кишининг орқасидан ташланади, биров пичоқ урмоқчи бўл-

са — ўз кўрагини тутади... Ярим йилми, ундан кўпроқми шу алфозда қийналиб юрдим-да, ёнига келдим: «Тегирмон сеники бўла қолсин», — дедим.

Ўрнидан турди. Курсида ўтирган жойидан шошилмай турди, рангги девор бўлиб кетибди. Қарасам — лаби япроқдек титрайди. Ушандагидек титрайди... аммо сўз йўқ. Бошимни эгиб, қорнига тикилдим. Қорни катта, дўппайиб қолибди.

«Нимага бақраясан? — сўради у ниҳоят. — Танимаяпсанми?»

Нимасини танимас эканман? Мендан ҳомиладорлигини аллақачон билган эдим. Бақрайиб турибман-у, кўзим ҳеч нимани кўрмайди. Фақат бир нимани сездим — биров худди қирғич билан қиргандай юзим қизиб кетди. Кейин иккинчи юзим тирналди. Гўшти чиқиб турган жойга қайноқ сув қуйдилар гўё...

Индамасдан келиб икки бетимга шапалоқ ўрди. Мен бўлсам тўнқадай турибман. Фақат кўзим бақрайганича қолган.

«Нима қилдим?» — деб сўрадим.

«Йўқол... тегирмонинг билан! Мен бундаё арзон сотилмайман...»

Шу сўзларни шивирлаб айтди-ю, гурс этиб йиқилди. Ҳеч нима тушунмадим.

Шу кечаси у Иринканинг онасини туғди...

...Кейин қатнаш бошланди: бораман — у мени уйга киритмайди, бораман — у киритмайди. Филька Меньшиков мазах қилиб ҳол-жонимга қўймайди:

«Тамом бўлдинг, Анисим! Унинг оиласи қатта энди, битта тегирмон етмайди — яна биттасини сотиб ол. Кейин оиласи яна кўпаяди — орқасида большевиклар ижарага турибди. Шу большевиклари билан бир бўлиб, шўрингни қурилади, иштонинггача сотасан».

Уша пайтларда Совет ҳокимияти учун танвиқот қилгани агитаторлар кўп келгучи эди. Ҳавмалари Марьяникига ёки Захарникига тушишарди. Кўндузлари митингларда нутқ сўзлашарди, мужиклар билан нималарнидир гаплашарди, кечалари эса уларни четан орасидан отишарди. Филька уларни пойлаб юрганини билардим. Лекин у пайтларда менга нима деб кетаверардим! Ундан ташқари яна: ростданам шу келгиндилар билан бўлса-я, деб ўйлардим... Хуллас — қип-қизил аҳмоқ эдим.

Умуман, эсимни йўқотиб қўйдим.

..Бир куни уйи ёнидан ўтиб қолдим — Марья дераза ёнида бола эмизиб ўтирибди. Мени кўрди-ю, деразани ёпиб, эшикни занжирлади. Сарой ёнида бир келгинди ўтин ёраяпти. Ғўлага ўтирдиму чурқ этмадим...

«Хўш, қалай? — сўради ҳалиги одам. — Жуда ўжар хотин эканми?»

«Майли, — дедим, — ҳеч бўлмаса, қизимни берсин...»

У киши ёнимга келиб ўтирди, чека бошладик. Кейин сўрадим:

«Ақлли одам бўлсанг керак, тушунтир менга. Тегирмонимни, уй-жойимни, мол-ҳолимни беряпман. Озгина жамғарган пулим бор — ҳаммасини оёғи тагига ташлайман. Нега бундай қилади?»

У бир оз жим турди-да, жавоб қилди:

«Биласанми, гап нимада... Ҳеч замонда олтин юракни кумушга алмаштириб бўлмайди».

Урнимдан турдим-да, маестлардек нари кетдим. Заб одам экан. Умрим бино бўлиб илгари ҳам, кейин ҳам ундан ақллироқ одамни кўрмадим. Икки оғиз гап билан ҳаммасини тушунтирди-қўйди. Ёнига қайтиб бориб дедим:

«Бугун черков ёнидан ўтма. Отишади».

..Тонг ёришиб қолган эди. Анисим турди, хонада у ёқдан-бу ёққа юрди, аввалги жойига қайтди-да, деди:

— Афсус, ҳаммасини гапириб улгуролмайсан... Уша куни роса ичдим, тегирмонимга ўт қўйиб юбораман, деб айтдим. Гапимга ҳеч ким ишонмади, албатта. Бордим-да, ёқиб юбордим. Узоқ ёнди, эрталабгача қипқизил алаңгаси осмонга кўтарилиб турди. Фильканинг юраги қинидан чиқиб кетди:

«Эсини еб қўйибди мужик! Бунақада ҳаммаёққа ўт қўйиб юборади!»

Тумшугига бир туширдиму кетвордим...

Анисим эти қочиб, кичкина бўлиб қолган муштига ҳайрон қолгандай қаради: наҳотки у қачонлардир бир Урғанда одамларни учириб юборган бўлса?

— Дунё шунақа экан, — заифлашиб қолган кўксини ишқалади у. — Аллақачонлар бўлиб ўтгандек кўрилади — худди кечагидек ҳам бўлади... Ушандан кейин

Марьяни деярли кўрмадим. Дуч келмасликка ҳаракат қилиб юрди. Бир куни қарасам — дарёда кир чайяпти. Ёнига бордим... Нима қилдинг де? Оёғига ўзимни ташладим-да:

«Кел, Марья, турмуш қурайлик-а? Севиб қолдим сени... дунё қоронғи менга», — дедим.

У менга қараб турди-турди... Тош устида турибди, юбкасининг этагини липпасига қистириб олган, қўлида кийимлари, кийимларидан сув чакиллаб турибди.

«Сен-ку, севибсан-а... аммо менинг муҳаббатимни хароб қилдинг, — деди у. — Муҳаббатим сенинг тегирмонингдай ёниб кул бўлди. Юрагимда қон ўрнида фақат кул. Уям совиб бўлган, шамол тўзителиб юрибди... Нима қилиб турибсан? Бор, кет».

Қирғоққа ўтирдим, бошимни тиззамга қўйдим. У бўлса худди мен йўқдай, кир ювишга тушди.

Кейин, чайилган кирни елкасига ташлаб ёнимдан ўтиб кетаётганда:

«Қизимни бер бўлмасам» — дедим зўрға.

Марья тўхтади. Мен бошимни кўтармадим, аммо унинг менга тикилиб турганини ҳис қилдим. У менга ҳеч нима демай кетиб қолди. Шундоқ. Бутунлай кетди...

Анисимнинг овози титради. У столдаги идишни суриб қўйди-да, яна трубкасини ёндирди. Кейин хотиржам деди:

— Ўз вақтида ҳамманинг бахти ёнгинасидан сузиб ўтади, аммо ҳамма ҳам қўлини чўзиб тутиб олавермайди. Эсини йиғиб, ўгирилиб қарасаки, узоқлашиб кетиб қолибди, қўли етмайди...

Кўп ўтмай колчакчилар қутурди. Марья мужиклардан иборат отряд ташкил қилди-да, ўрмонга бошлаб кетди. Отаси билан онасини жазоловчилар Светлихага чўктириб юбордилар... Кейин бўлса... Эҳ, нимасини айтай! Ҳаммасини гапириб бўлармишми. Нечанеча китоб бўлади ҳаммаси. . Марья, мана шу ўрмонларимизда бир йилдан ортиқ партизанлик қилди. Оқларни юрагини шунақа олиб қўйдик, улар бешбаттар оқариб кетишди. Оқлар уни Қизил Марья деб аташарди. Унинг боши учун катта пул ваъда қилишганди. Уни тутиб олиш учун Зелений Долга аллақандай генерал ҳам келган эди. Қаёқда!..

...Колчак тугатилгач, боя айтдим, бу ерда колхоз тузди деб. У пайтларда — коммуна дейиларди. Одамларни тўплаб, нутқ сўзлади. Сўзма-сўз эсимда қолмагану албатта, аммо мазмунини айтиб беришим мумкин. Ушанда Марья шундай деди: «Одамлар қоя тагига афсонавий олтин тош яширилган дейишади. Мен ўйлайманки, олтинни бошка ердан излаш керак, якка эмас, албатта. Бирлашиб. Келинлар, бир артелга бирлашайлик, бир-икки йилдан кейин кўрамиз, ўша олтин тошни топдикми-йўқми. Артелимизни эса... «Тонг» деб атаймиз. Негаки, меҳнаткаш инсон учун янги ҳаёт бошланаяпти, бу ҳаётни биз қон тўкиб қўлга киритдик».

Марья қандай олтин тош ҳақида сўзлаганини ўшанда кам одам тушунди. Артелга озчилик кирди. Бирга партизанлик қилган батраklar билан камбағал деҳқонлар Марья атрофида уюшишди.

Йигирманчи йил эди, чоғи. Ҳа, йигирманчи йил эди. Баҳорда ерни ҳайдаб, экин экишди. Ҳеч қачон шу йилдагича кўп экин экилмаган эди. Филька Меньшиков қишлоқда: «Бу ялангоёқлар шунча очарчиликдан кейин ямлаб ўлар энди... буларни... оғзини қулфлаб бўлмайти-ку», — деб сасиб юрди. Ачиб-сасиб юргани етмагандай у, кўзни шамғалат қилиб, зиён етказарди. Кўп ўтмай Марьянинг қизини, қизимни кимдир қудуққа ташлаб юборибди. Кечаси кўчада кетаётсам қудуқдан чийиллаган овоз эшитилди. Болалар кучук болани ташлаб юборибди, деб ўйлабман. Қудуқни қоронғи оғзига энгашиб қарадим-да, кетавердим. Тор кўчада эса Марья оёғи куйган товуқдек югуриб юрибди. Ҳали у деразани тақиллатади, ҳали бу деразани: «Қизимни кўрмадингларми?» деб сўрайди. Қандайдир бир куч шартта орқага бурди мени. Чопаман-чопаман — юрагим нақ тўхтаб қолгандай. Қудуққа етиб келишим билан арқонни чуватиб қудуққа ташладим. Кейин арқонга осилиб қудуққа тушдим. Кафтим сўнгагим-гача шилиниб кетди.

Қиз сувга ботиб кетмаганига ҳайронман. Қанақадир бир дўнгликми ёки ўпирилган жой бор эканми, қиз бечора ўшанга маҳкам ёпишиб олибди. Унинг ўликниқидай муздек танасини бағримга босдим-у, овозим борича бақирдим...

Бизни қандай тортиб олганларини билмайман. Ик-

ки ҳафтагача қиз олов бўлиб ёнди, кейин секин-аста тузала бошлади. Шу икки ҳафта ичида Марьянинг сочи оқариб кетди.

Мен шу кунларда Марьяникида яшадим. Қизим-ниям, униям парвариш қилдим... Қиз тузалиб кетгандан кейин Марья сўради:

«Сен менинг уйимга қандай келиб қолдинг?»

Маълум нарса, ғам одамни хотирадан ҳам, ақлдан ҳам жудо қилади.

Бўлган воқеани сўзлаб бердим-да, кейин:

— «Хоҳласанг ҳам, хоҳламасанг ҳам шу ерда қоламан. Икковингларни кафтимда кўтариб юраман»,— дедим.

У бош чайқади-да, деди:

«Аёл кишининг ғамидан фойдаланма, Анисим. Ярим ойлардан кейин келгин. Озгина ўзимга келиб олай...»

Бир кунни Филька мени учратиб қолиб:

«Ҳалиям Марьяникида уриниб юрганмишсанми? Уларда хотинлар ўртада дейишади. Бир чеккаси тегиб қолар сенгаям...»— деди.

Аввалига уни ўша сассиқ оғзигача қозиқ қилиб ерга қоқиб юбормоқчи бўлдим. Лекин шу маҳал бирдан бир фикр бошимдан-товонимгача сирқиратиб юборди.

«Шошма,— дедим.— Сен эмасмисан... Марьянинг қизини қудуққа ташлаган?»

«Иҳи... Буни худойим билади, балки яна поп билар... Агар биронта унга юрагини очган бўлса,— кулди Филька.— Чўкиб кетгандаям нима бўпти. Улар ҳозир оммавий ишлаб чиқаришга ўтишган, яна янгисини туғиб ташлайверишади».

Четандан бир қозиқни суғуриб олдим. Шу заҳоти Филька нариги дунёга равона бўларди-ю, фақат... Марья келиб қолиб, қўлимдан оғир таёқни тортиб олди. Ҳеч ким ҳеч нима демади, ҳар томонга тарқалиб кетдик.

Ярим ойдан кейин ҳукми билгани Марьянинг ёнига келдим. У мени дастурхонга таклиф қилди, чой дамлади.

«Ҳаммасини қайта-қайта ўйлаб кўрдим, Анисим. Сени қанчалар севганимни ўзинг биласан. Занжирбанд ит ғазабдан бўғилганидек, мен муҳаббатдан қий-

налиб кетдим... Лекин муҳаббатдан энди ном-нишон йўқ, дарё каби қуриди-кетди. Мен шу дарё тубидаги қумни титкилаб кўрдим — сал нам жойи қолдимикан, деб... Йўқ, муҳаббатим Авлиё Петр ҳайити куни ўрмонда кўз ёшларим билан оқиб адо бўлдим ёки уни айиқ пайҳон қилдим, билмадим... Балки, тегирмонингга сотилиб кетмаслик учун қумга сувдек сингиб кетгандир...»

Марья ўрнидан турди, қизни қўлига олди, кўксига босди, кейин шивирлаб:

«Муҳаббатнинг сотилмаслигини ва сотиб олинмаслигини наҳотки ўшанда тушунмаган бўлсанг! Мажбур қилиб ўзни севдириб ҳам бўлмайди. У текинга берилади», — деди.

«Мен яна кутаман, Марья... Балки, кейинроқ...» — деб ёлвордим.

«Кутсанг кутавер. Лекин фойдаси бормикин. Ахир бир эмас, икки бор қумни кавлаштирдим. Йиллар ўтган сайин, ҳатто соҳил ҳам ўпирилиб тушади-ку, бора-бора дарёнинг қаерда бўлганини ҳам ажратиб бўлмай қолади...»

...Чол тўсатдан, кўз ёши қилганидан ийманмай, йиғлаб юборди. Унинг хира тортган кўзларидан бирин-кетин тиниқ ёш томчилади. Унинг мусаффолиги, тиниқлиги Петр Ивановичга ғалати, ғайритабиий кўринди. Қари одамнинг кўзларидан тўкиладиган ёшлар ҳам негадир қарилликка хос хира бўлиши керакдек туюларди унга.

Лекин шу заҳотиёқ, инсон кўз ёши ҳаммавақт ҳам мусаффо, булоқ сувидек тиниқ бўлиши керак, негаки, инсонда бор бўлган энг яхши, энг тиниқ нарсадан ҳосил бўлади, деб ўйлаб қолди.

Унинг ҳам томоғига алланима қадалгандек бўлди.

Чол эса букилган бармоғи билан кўз ёшини артди-да, ҳикоясини давом эттирди:

— Марьянинг уйдан чиқиб келаяпман-у — дард дунёим қоронғу. Нима қилсам экан? Илгари ичиб юрганымдек ичайми? Марья хайрлашаётди: бир амаллаб ҳаётингни изга солиб ол, албатта артелга кир, деб маслаҳат берди. Ўшангача яккахўжалик эдим-да. Нега? Ўзим ҳам билмайман. Яшириб нима қиламан — колчакчилар билан ҳам ичардим, партизанлар билан ҳам ичардим. Нечук мени уларми ёки буларми бир

ёқлик қилишмади, ўзим ҳам ҳайронман. Ё бўлмасам, бир ароқхўр-да, деб қўл силтаб қўя қолишганми. Кўрдинг, шунақасиям бўларкан.

Марьяниёидан судралиб уйга келдим, бир стаканни тўлдириб ароқ қуйдим, қўлимга олдим... Кейин кўтариб остонага урдим. Шишаниям итқитдим. Шунақанги урдимки, шишанинг ҳазин жириинглаши тўрт кунгача қулоғимдан кетмади.

Бешинчи кун ўзимга келдим. Ахир Филька Меньшиков қўл қовуштириб ўтирмайди-ку, бирор ерда Марьяни бир ёқлик қилади-ку, деган фикрдан ҳушёр тортдим. Марьяни-эҳтиёт қилишим керак...

Шундан кейин уни эҳтиёт қила бошладим. Ҳар қадамини кузатадиган бўлдим. Қачон туради, артель ишлари билан қаёққа боради, кечқурун қаймаҳалда ётади, эрталаб туриб биринчи навбатда қаерда бўлади — билардим. Ҳаммасини билардим. Лекин сақлаб қололмадим...

Анисимнинг кўзлари яна намланди, кейин у шошиб кўзини артди:

— Боя айтдим — кайф ҳикоя қилгувчининг миёнага уради, деб... Кечир мен, у ёғини айтолмайман...

— У ёғини унча-мунча биламан... Бир вақт Захар сўзлаб берганди. Раҳмат, Анисим Семенович.

— Марья ана шундай аёл эди... Янаги йил баҳорда қабри ёнига бир туп қора терак экдим. Уша ердаги дарз катта, чуқур эди. Тутиб қолади деб ўйловдим. Тутиб қолди. Шамолми, болаларми синдириб кетар, деб қўрқувдим. Йўқ, унақа бўлмади, шамолдан сақлаш учун қозиқ қоқиб, танасини қозиққа бойлаб қўйдим. Болалар экан-у, у чоқларда катталар ҳам у ерга боришга қўрқарди. Фақат Захарка бориб юрарди...

Анисим, ҳаммасини сўзлаб бўлдимми, бирон нарса эсдан чиқмадими, деб ўйланиб қолди. Сўнг:

— Шунақа гаплар... Бу гапларнинг қайси бири Марьяга тегишли-ю, қайси бири менга тегишли ўзинг ажратиб ол. Мен тўғримдаги гаплар эсингдан чиқса ҳам майли, аммо Марья ҳақидаги гапларни унутма... — деб якунлади. — Хўп, хайр, мен бораё, сигирлардан хабар олай...

Анисим стол устидан идиш-товоқларни йиғиштира бошлади. Петр Иванович хаёлга ботиб, жим ўтирарди.

— Кечирасиз, Анисим Семенович, Марьяни ким... Фильками?

Чол қўлидаги идиш-товоқни жангиллатиб, бояги жойига ўтирди, муштини чаккасига тиради.

— Ким бўларди... Уша йили Марья унинг кунини кўрсатди. У пайтларда теварак-атрофдаги қишлоқларда қулоқ қилиш ҳақида гап ҳам йўқ эди. Қолчакчилар билан оғиз-бурун ўпишиб, сувни лойқатиб юрганларнигина териб олардилар. Филька бўлса фақат сувни лойқатиб юрдигина эмас — қирқма милтиқни варанглатиб юрарди. Ундан ташқари, қизини қудуққа ким ташлаганини Марья фаҳмлаган бўлса керак... Чидаб туrolмади. У ҳам одам-да... Собиқ партизанларини йиғиб келди-да, Филькани қоққани қозиқ қолдирмай қириштирди. Кейинчалик, қонундан ташқари иш қилди, ўзбошимчалик қилди дейишди... лекин бўлар иш бўлганди. Марьянинг ўзи ҳам оламдан ўтганди. Уни ўша, Филька...

— Ушалигини қаёқдан биласиз? Ҳатто Большаков ҳам билмас экан-ку...

Анисим ялт этиб унга қаради-ю, яна ерга тикилди.

— Буни мендан бўлак ҳеч ким билмаслиги ҳам мумкин. Аммо мен биладан. Филька ердан олиб, ёнига солган анави пичоқ-чи... — Анисим туриб, бошқа хонага чиқиб кетди. Қайтиб келди. Смирновнинг олдига суяк сопли оғир пичоқни қўйди. — Маана, ўша пичоқ. Мен буни қоядан, Марьянинг қизини чуқурдан чиқаришаётганда топиб олганман...

Петр Иванович бир неча дақиқа, қўл тегизишга кўнгли бормай, пичоқни томоша қилиб ўтирди. Дастасига суяк бандлар орасига тўртта мис банд ўрнатилган эди.

— Нега... Анисим Семенович, нега энди Филька қилганини ҳеч кимга айтмадингиз?

— Нима фойда? Нима-кераги бор? — икки марта сўради Анисим. — Агар Филька яна пайдо бўлса экан... Ёки укаси Демид...

— Ростдан ҳам, Филька қаёққа ғойиб бўлди? Пойлоқчилар бўла туриб, қамаб қўйилган ердан, омбордан қанақа қилиб қочди?

Чол жаҳл билан пишиллади.

— Мен қаёқдан билай!

У пичоқни олди-да, нариги хонага чиқиб кетди. Қайтиб чиққач пўстинини кия бошлади. Петр Ивано-

вич столга тирсагини тираганича қимир этмай ўтирарди.

— Одам ҳаёти — қоронғи ўрмон, баъзи жойлари шунақа қалинки, бир-бирига киришиб, ўралашиб кетган,— деди чол. Кейин кутилмаганда, томдан тараша тушгандай:— Аммо Митька муттаҳамни барибир миридан-сиригача билиб оламан, бир оз муддат ўтсин... Бу лаънати қулоқчин ўлгур қаёқда қолди-я?

Ниҳоят Шатров қулоқчинни топди-да, кийиб, боғичини маҳкам боғлади, ҳассасини олди.

— Устин Морозовнинг сир-асрорини...билиб бўладими?— сўради Петр Иванович...— Ёки Фрол Кургановни?

Анисимнинг кўзи бостириб кийилган қулоқчин тагидан йилтиллади. Бир оздан кейин жавоб берди:

— Нега бўлмас экан? Агар шошилмасанг, ҳаммамиям билса бўлади.

— Қандоқ?

— Қандоқ бўларди!— кулди Анисим, аммо шу заҳотиёқ жиддий тус олди.— Баъзи одам — тошлоқда кўкарган қарағайга ўхшайди... Қандай кўкариб турибдийкин деб ҳайрон ҳам бўласан. У бўлса ўса беради. Демак, у чуқур илдиз етган, озиқлантирувчи қатламгача етган илдизи. Ана шу илдиз отган жойни топсанг бўлди — ҳаммасини англайсан... Хўш, юрасанми?

— Ҳозир,— беихтиёр жавоб берди Смирнов чолнинг сўзларини ўйларкан.— Барибир, соат саккизлик поездга кечикдим...

— Билганингни қил. Кетаётганингда эшикнинг занжирини илиб кет, бўлмасам шамол очиб юборади.

Анисим кетди, Петр Иванович эса ҳамон қимир этмай ўтирарди. Ҳатто совуқдан қип-қизариб кетган Ирина кўчадан югуриб кириб, рўмолини еча бошлаганида ҳам қимир этмади, ўгирилиб ҳам қарамади.

— Петр Иванович!— ташвишланиб қичқирди қиз, ёрдам бермоқчи бўлиб.

— Узим, шундай, Ирочка. Тузукман.

— Уҳ,— енгил тортиб хўрсинди қиз. У рўмоли, пўстини, пиймасини ечди. Ивиб, совуқда яхлаб қолган пийма ерга тошдай тўқ этиб тушди.— Юрагим қинидан чиқиб кетай деди. Кўлхозма-кўлхоз юриб нима қи-

ласиз? Ахир одамлар учун озмунча яхшилик қилган-мисиз...

Ирина печкадан қуруқ жун пайпоқни олди-да, табуреткада ўтириб, апил-тапил кийди ва иссиқдан ҳузур қилиб оёғини ўйнатди.

— Бу ёққа кел, қизим,— деди тўсатдан Петр Иванович.— Мана бу ерга, рўпарамга ўтир. Мана шундай... Нега юрасиз дейсанми?— у бирпас жим турди.— Бир вақтлар бир қизни билардим. Нимасидир сенга ўхшаб кетарди унинг. Бир куни шу қиз менга, дунёда оддий яхши одамлар кўплигини, лекин синчковлар камлигини айтди.

— Синчковлар дейсизми?— такрор сўради Ирина.

— Синчковлар,— тасдиқлади Петр Иванович.— Унинг нима демоқчи бўлганига мен ҳам анчагача тушунмадим. Кейин тушундим... Мана нимани тушундим. Мана, тепамизда электрлампа ёниб турибди, кўраяпсан-а? Ҳар ёз Светлиха ортида бошоқлар шовуллайди, чайқалади. Яқин орада қудратли космик кема узоқда йилтиллаб турган юлдузга парвоз қилади. Аммо... сенга қандай тушунтирсам экан-а? Агарда баъзи бир одамларда оддий инсоний хусусият — шу синчковлик бўлмаса эди, лампочка ҳам ёнмасди, бошоқлар ҳам шовилламасди, коинот қаърига космик кема ҳам парвоз қилмаган бўларди. Масалан, бир одам алоҳида усул билан сайқал берилган оддий шиша нима сабабдан буюмларни катта қилиб кўрсатишига қизиқибди-да, микроскопни ихтиро этибди. Бошқаси эса қушларнинг ҳавода учиб юриши тўғрисида хаёл сурибди-ю, самолётни кашф этибди. Учинчи бири эса, ўзига душман бўлган жамиятда яшаган яхши бир аёлнинг қалбида нималар кечаётганини тасаввур қилишга уриниб, унинг қалб торларига қулоқ солибди ва кўрган-билганларини китоб қилиб ёзибди. Микроскоп билан самолёт одамларга қанчалик фойда берган бўлса, китоб ҳам шунчалик наф етказибди, балки, улардан ҳам ортиқроқдир... Ҳали ер юзида оддий одамлар жуда кўп, микроскоп, самолёт ва китобни кашф этган анави уч кишига ўхшаш синчковлар эса ниҳоятда кам. Лекин бунақалар энди кўпаяпти. Яқинда жуда кўпайиб кетишади. Вақти келиб — ҳамма шунақа бўлади. Тезроқ шунақа бўлиши учун ҳар бир одам синчков бўлишга ҳаракат қили-

ши лозим. Мен ҳам ҳаракат қиляпман. Шунинг учун доим сафардаман, ер юзида нималар бўлаётганини кўраман, тинглайман. Бирон нарсани кашф этолмасам, китоб ёза олмасам ҳам ҳечқиси йўқ. Униси учун ҳам, буниси учун ҳам катта истеъдод керак. Менда истеъдод йўқ. Аммо мени яшаш қизиқтиради, сафар қилиш, кўриш қизиқтиради...

Ирина муштини иягига тираганича бақрайиб, Петр Ивановичга қараб ўтирарди, унинг ўйчан ва ҳайрон боққан кўзларида уни каттароқ қилиб кўрсатадиган яна нимадир бор эди...

19 боб

Отхонада ҳеч ким йўқ эди. Отхона ёнида мўйлов-шотилари ҳар тарафга қараган чаналар турарди. Смирнов чаналар ёнида турди-турди-да, ним қоронғи, иссиққина отхонага кирди. Отлар охурлари ёнида пичанни курсиллатиб, пишқиришарди. Баъзилари туёқлари билан тахта тўшамани тепинишарди, шунда юқоридан, шифтдан пахтадай енгил қиров дув-дув тўкиларди.

— Ким бор бу ерда? — овозини қўйиб сўради Петр Иванович.

Ҳеч ким жавоб қилмади, фақат яқинроқ охур ёнидаги той қайрилиб қараб, шишасимон мулойим кўзларини Смирновга тикди.

«Кечикибман. Фрол отларга ем солиб, нонушта қилгани уйига кетибди», — деб ўйлади Петр Иванович.

У Кургановни кутмоқчи бўлиб, отхонанинг димиққан пичан уюлган бурчагига ўтди-да, пичанга ёнбошлади.

Бу ер, бурчак қоронғи ва дим эди. Отхона ёнида оёқ товушлари эшитилиб, Смирнов энди турмоқчи бўлган эди, шу маҳал:

— Қаёқда қолиб кетди? Энди тўрадай у кишини кутиш керак... — деган овозни эшитди.

Бир оз жим тургач, ўша овоз (Петр Иванович Устин Морозовнинг овозини таниган эди) қўшиб қўйди:

— Ҳозир бошлиқ демаганинг отнинг тезагидай

кўпайиб кетди. Станциягача пиёда борса, ўлиб қолмасди. Ярим йўлда тўнгиб қолса ҳам ҳечқиси йўқ эди.

Устинга Фрол Курганов жавоб берди:

— Ўзинг боришинг шарт эканми? Андронга ё йигитлардан биронтасига айт — обориб қўйишади.

Гангиб қолган Петр Иванович, энди нима қилишини — туриб, ҳеч нима эшитмагандай чиқиб кўришини ҳам, кутиб туришини ҳам билмай қолди, — балки Устин билан Курганов отхонадан кетишар, шундан кейин у тўғри станцияга пиёда жўнаб қолар...

У хаёл суриб турганида, Фрол билан Устин отхонага кирди. Улардан бири девордан юганни олди шекилли, сувлиқ жангиллаб кетди.

Кейин Фролнинг товуши эшитилди:

— Так-так, ҳаром ўлгур... Бўлди-да, чирик чиқиндидан бошқа нарса қолмабди-ку, — кейин унинг от яғринига шапатилагани эшитилди.

— Аммо сен кеча пичаннинг сарасини олиб келдинг-да, — деди Устин.

Фрол ҳеч нима демади.

Кейин Петр Иванович Устиннинг папиросга туфлаганини, ҳатто папироснинг пишиллаб ўчганини эшитди:

— Узоқ ўйладингми? — сўради секин Устин.

— Нимани?

— Ўзини тушунмаганга солади-я! Фермага пичан олиб келиш қанақа қилиб эсингга келганини сўраяпман?

— Мени эсимга келмаса — бошқаларнинг эсига келарди.

— Мен бошқалардан эмас, сендан сўраяпман, — Устиннинг овози ҳам худди папиросга туфланган пайтдагидек пишиллаб чирсилларди.

— Моллар ўлиб кетяпти-ку ахир...

— Ҳа-а... — совуққина чўзди Морозов. — Шунақа де!

— Ўзинг ҳам келтирдинг-ку!

— Менми? Бўлмасам-чи, мен ҳам келтирдим. Аҳмоқ донога ақл ўргатаркан.

От туёқлари тахта тўшамани тўқирлатди — Курганов отни отхонадан олиб чиқди.

Фрол билан Устин энди ташқарида сўзлашаётганди, аммо овозлари бўғиқ эшитилаётгани учун Петр

Иванович уларнинг нима деяётганларини илғаб ололмасди. Кейин Устин овозини кўтарди ва Смирнов унинг:

— Қарағайзор ҳам бошқаларнинг эсига келармиди?— деганини эшитди.

Фрол Кургановнинг нима деб жавоб қайтарганини Смирнов англаб етолмади, негаки чаккалари лўқиллай бошлади. Балки чаккалари анчадан бери лўқиллаётгандиру лекин Петр Иванович буни энди пайқагандир, шу заҳоти кимдир ямгичка игнани хиёл-хиёл тиқиб олаётгандай юрағи санча бошлаганини сизди. «Нима қилсам экан? Уйга кетсаммикан ёки колхозда қолсаммикан?»— деган фикр кечди хаёлидан.

Смирнов чўккалади, совуқ бармоқлари билан чаккасини силади. Чаккаси ёрилгудек бўлар, бармоқлари остида қандайдир бир жонли, иссиқ нарса гулгул урар эди.

Шу пайт у Фролнинг:

— Қайт! Қайт!— деган овозини эшитди ва Курганов айғирни шотига тисараётганини тушунди.— Қайт деяпман, ҳаром қотгур!

Шу дақиқадаёқ Смирнов Морозовнинг:

— От шотига киравермаса, одатда, қамчи билан тумшугига туширишади. Тушундингми?— деган истеҳзоли овозини аниқ эшитди.

— Устин!— бақирди Курганов. У юраги қисилиб, илтижо билан қичқирди.— Мени қўрқитма, Устин!

— Аввало бақирма,— деди Морозов.— Иккиламчи, сени қўрқитаётганим йўқ, шунчаки маслаҳат бердим. Қани, бир уриб кўр-чи. Бошнини бир силтайди-ю, тисарилади... Учундидан, вақти келганда шулар ҳақида яна сен билан бир гаплашаман... алоҳида.

Отхона ёни жим бўлиб қолди. Устин билан Фрол жўнаб кетди. Петр Иванович бир оз кутиб турди-да, ўрнидан туриб, отхонадан чиқди.

Тонг кечагидек аёз эди. Қуёш бош кўтармоқчи бўлган уфқ бошдан-оёқ совуқдан чирсиллаб, тарам-тарам қизариб турарди.

Петр Иванович шу чизиқларга қараб идора томон борарди. У Устин билан Фролнинг қўққисдан қулоғига чалиниб қолган ғалати гапларини ўйлаб борарди. Ўзи нима гап? Буни албатта Захарга айтиш керак. Лекин...

Морозов билан Курганов фақат пичан ҳақида сўзлаш-
димикин?

Кейин Петр Иванович, колхоздан иложи борича тезроқ жўнаб кетиш ҳақида ўйлади — касали эртага-ёқ, балки ундан олдинроқ тутиб қолиб, ётқизиб қўйиши мумкин.

Эшиги тагида от қўшилган чана турган идорадан Смирнов истиқболига Морозов билан Курганов чиқиб келди.

— Ана у, бу ёқда экан! — мулойим деди Устин. — Биз бўлсак қачондан бери сени кутяпмиз. Тезроқ ўтира қол, соат ўндаги поездга етиб борайлик. Ўзим обориб қўяман, бошқа ҳеч ким йўқ экан.

— Мен... қўяверинглар... Нима қиласизлар овера бўлиб?

— Сенга нима бўлди? Тобинг йўқми? — сўради Устин. Смирновнинг гапини охирига етказишига қўймай. Унинг қора кўзларида ачиниш аломатлари пайдо бўлди. «Бу қандоқ бўлди, ҳозиргина отхона ёнида: «Станциягача пиёда борса, ўлиб қолмасди», деган кимса шу эканлиги ростмикан?» — беихтиёр шубҳаланди Петр Иванович.

Фрол Курганов диққат билан Смирновга қаради ва тескари ўгирилди. Устин бўлса боягидек мулойим жилмайиб:

— Бориб пўстин олиб келай. Совуқ забтига олаятти, худо кўрсатмасин-у, совқотиб қоласан. Ғизиллаб бориб келаман, — деди-да, шошилиб уйига кетди.

Фрол Курганов яна бир оз Смирновга қаради-да хайрлашмасданоқ бошқа томонга йўналди.

— Фрол Петрович! — чақирди Смирнов.

Курганов савсомуз ўгирилиб қаради.

— Бир нимани сўрамоқчи эдим... Фрол Петрович... Большаков идорада эканми?

— Эрталаб бригадаларга жўнаб кетган.

«Эрталаб» дегани, раис аллақачоноқ, бир неча соат бурун жўнаб кетган дегани эди.

— Ростини айтсам, Фрол Петрович, кечаги ишингга жуда ҳайрон қолдим, — яна гап бошлади Смирнов. — Биз Захар икковимиз — хашакни сотгани бозорга олиб кетаяпсан, деб ўйловдик.

Фрол юзини қандайдир ғалати бужмайтирди-да, деди:

— Ёлгон гапирмай қўя қол. Ҳайрон қолганинг балки ростдир. Аммо ҳозир, бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдинг чоғи.

Смирнов дарҳақиқат, Устин икковининг гапини эшитганини айтмоқчи ва Морозовнинг: «Қарагайзор ҳам эсларига келармиди», деганининг маъноси нима-лигини сўрамоқчи эди-ю, лекин қандай гап бошлашни билмай қолганди. Фрол эса яна юзини бужмайтириб, бир оз турди-да, ортиқ бир оғиз ҳам сўз айтмай кета бошлади.

Шунга қарамай Смирнов:

— Бошқа гап айтмоқчи бўлганимни қаёқдан билдинг?— деб сўради.

Курганов тўхтади, салмоқ билан қадам ташлаб, Смирновнинг ёнига келди-да, қаҳрли, хира кўзларини унга тикиб:

— Гап бундоқ, биродари азиз...— деб гап бошлади.

Смирнов беихтиёр чана тарафга тисарилди.

— Мендан қўрқма, мен қобил, ювош одамман,— секингина деди Фрол, лаби заҳархандалик билан хиёл гимтилди.— Мен ҳам кўп нарсани биламан, уқдингми? Масалан, мени бу ерда ҳеч ким яхши кўрмаслигини биламан. Сен ҳам...

— Бу унча кўп эмас. Буни англаб етиш учун кўп ақл керакмас,— кескин деди Петр Иванович, айтганига пушаймон қиларкан.

— Тўғри,— бош ирғади Фрол.— Лекин мен учун шунисиям етарли. Атрофимда кўпдан бери айланиб, қанақасига кўнглига қўл солсам экан, деб юрганингни биламан: кимман-у, нимаман? Нега ўзимни тортиб юраман?— ҳаммасини билгинг келади. Тўғрими?

— Тўғри,— деди Смирнов.— Шу гап очилдими, айта қолай — мени қизиқтирган ёлғиз сен эмассан.

— Тўғри, тўғри, биламиз!— гапини бўлди Курганов.— Масалан, ҳув ана у Морозов. Тўғрими?

— Ҳараз қилайлик тўғри ҳам бўлсин...

— Баракалла... Ўзинг айтгандек, гап очилганда, кейин вақт кеткизмаслик учун айтиб қўя қолай: қайтиб менга бунақа саволларни берма. Барибир ҳеч нима айтмайман. Уқдингми?

— Шунга қарамай, яна бир савол бераман, Фрол Петрович,— деди Смирнов.— Балки охиргисидир. Колхоз учун оғир бўлган бир дамда артель фермасига

ўз ихтиёринг билан уч центнер пичан келтирганингни газетага ёзсам майлими? Ростини айтсам, бунақа хабарни газетада босишга унчалик хоҳишим ҳам йўқ.

Фрол Курганов Смирновга яна қаради, шамолда қуруқшаган лабларини қимирлатиб:

— Керакмас, — деди.

— Нега? Балки бирон ерда битта-яримтаси сени яхши одам деб ўйлар. Бу ердагилар бўлса, юз қилсанг ҳам бунақа деб ўйлашмайди...

— Балки сенга мени нафрат билан ўйлаганлари ёқар? — деди Фрол хаёл суриб бир четга қараркан, кутилмаганда оҳиста. Кейин овозини кўтариб давом этди: — Менга, балки, ёмон кўрганларигина эмас, мендан нафратланганлари ёқар? Мендан нафратланганларини билсам, балки эркин нафас оларман? А?

Сўнг жавобни кутмай, секин бурилди-да, нари кетди. Лекин Петр Ивановичнинг негадир, Кургановнинг тўхташига, ўгирилиб қарашига, яна бир нима дейишига ишончи комил эди.

Фрол, дарҳақиқат, учинчи бор ўгирилиб қаради. Лекин у айтган гапни Смирнов сира кутмаган эди.

— Мен яна, сени станцияга нега Морозовнинг ўзи олиб бориб қўймоқчилигиниям биламан.

— Нега экан? — сергакланди Петр Иванович.

— Қўрқма, ўлдирмайди, — лабини бурди Фрол ва шу заҳоти тез-тез юриб, тор кўчага кириб кетди. Петр Иванович Фрол ҳазиллашдими ё йўқ, билолмай қолди.

Устин пўстин олиб келгунча Смирнов Кургановнинг сўнгги сўзлари устида бош қотирди. «Қани, кўрамиз, менгаям жуда қизиқ бу», — деган қарорга келди Петр Иванович.

— Ма. Кийиниб ол — жўнаймиз. Отимиз, худога шукур, яхши. Қани, ўтира қол. — Морозов пўстинни очди.

— Ҳозир. Соат ўндаги поездда йўлга чиқаман, деб хотинимга телефон қилай, — деди Смирнов ва шошиб идорага кирди.

Уч дақиқалардан кейин зинапояга қайтиб чиққан Смирнов Морозовнинг чанада жilовни ушлаб ўтирганини кўрди.

От дарҳақиқат яхши эди. От жойидан қўзғалиши билан йўртиб, бир зумда қишлоқдан чиқиб кетди.

Кам қатнов йўл тўғри кетган эди. Баркашдай қуёш эндигина кўриниб, ҳали уфқдан узилмаган эди. Петр Ивановичнинг назарида қуёш икки километрча олдинда шу йўлдан думалаб кетаётгандай эди. Гуё икки-уч дақиқа илғари офтоб ҳозир ўзлари ўтиб бораётган жойда бўлиб, жимирлаган аччиқ чанг булутини кўтаргану бу чанг энди қор босган далага оҳиста қўнмоқда эди.

«Қизиқ, нияти нима экан-а?» — деб ўйларди нуқул Смирнов, Устинни зимдан кузатаркан, унинг савол беришини кутиб.

Морозов қамчи ўйнатиб, кўзини ярим юмиб ўтирарди. Шу боисдан бермоқчи бўлган саволларини яхшилаб ўйлаб кўряптими ёки йўловчиси борлигини унутиб, мудраб ўтирибдими, билиб бўлмасди. Агар шундоқ бўлса, унинг ҳеч қандай нияти йўқ...

Шу дақиқа у кутилмаганда савол бериб қолди:

— Айтишларича, қоямизни нега Олтин тош дейишларини билгинг келармиши?

— Ҳа... бир-икки одамдан сўраган эдим.

— Кимдан сўрадинг?

— Анисимдан.

— Хўш, нима деди?

Устиннинг овози жўнгина, бепарво эди.

— Нима ҳам дерди... Шамол бўлмаса, дарахтнинг шохи қимирламайди, дейди, — Смирнов ҳар эҳтимолга қарши мужмал жавоб қилди.

— Буни қандоқ тушунмоқ керак?

— Билмадим, тушунтириб бермади.

Устин Морозов боягидек, кўзини ярим юмиб ўтирарди. У савол бериб қўйиб, бошқа фикрлар билан банд бўлганидан, шу замоноқ бу саволини эсидан чиқариб қўяётгандай эди.

— Хўп десанг, мен тушунтириб бераман, майлими? — ҳардамхаёлликни йиғиштириб қўйиб сўради Устин ва ўзлари ёнидан ўтиб кетаётган қояни қамчиси билан кўрсатди: — Қара...

Қуёш нурида чўмилаётган қоя ловиллаб, эриётгандай кўринарди. Петр Иванович бу ҳолни кўп кўрган. Қоя, айниқса, баҳор ва ёзда эрталабларда анча вақтгача шундай чиройли ловиллаб турарди.

— Ана, қара, — деди ана Устиннинг қоянинг ҳар кунги жилдолашини, харсанг тонналар тасмага яшириб...

ган казинолар ҳақидаги афсоналарни сўзлай бошлади, Петр Иванович булардан хабардор бўлса-да, унинг гапини бўлмади.

Шунингдек, Устин қояга дафн этилган Марья Воронова ҳақида ҳам ҳикоя қилди.

— Қояни «Марья қояси» деб аташлари шундан бўлса керак. Аммо Марьянинг ўзи ким эди-ю, қанақа эди, бунисини аниқ билмайман. Мен бу ерлик эмасман. Бу воқеалар мен келмасимдан анча аввал рўй берган.

— Қаерликсан ўзинг асли?

— Менми?— қайтариб сўради Морозов ўгирилмай. Смирнов савол берган ҳамон сўради у. Агар шу дақиқа Устинни кузатиш юз кишига топширилганида эди, ҳаммаси ҳам шу фикрга келган бўларди. Аммо Петр Иванович Морозовни бошқача кузатди, бир ўзи юз кишининг ўрнига кузатди. Шунинг учун у Морозовнинг шу заҳоти эмас, балки ярим дақиқача ҳаяллаб сўраганини илғаб олди.— Мен асли Твер губернасининг Осокино қишлоғиданман. Хўш, сир бўлмася, айт, ўзинг қаерликсан?

— Усть-Каменка деган қишлоқ бор,— деди Петр Иванович ва жим бўлиб қолди. Негаки, шу дақиқа мўйна қулоқчин чайқалиб, ўгирила бошлади. Ниҳоят-да секин ўтирилди у. Кейин қотиб турди-да, яна орқасига бурила бошлади.

Петр Ивановичнинг юраги, негадир, гупиллаб ура бошлади. Энг даҳшатлиси шу эдики — ҳар гупиллаганида юрагига совуқ игналар қадаларди. Юраги қаттиқ санча бошлаганди.

— Шу қишлоқни немислардан озод қилганман деяпсанми? — бўғиқ овозда сўради Морозов.

— Ҳеч нарса деганим йўқ-ку.

— Нега энди, ёзда, идорада, ёгингарчилик бошланганда айтиб берувдинг-ку. Эсимда бор... Уша ерда қаллиғингни...

— Ҳа-а... Озод этишда қатнашганман... — оғриқ зўридан юзини буриштириб деди зўрға Смирнов.

Мўйна қулоқчин яна ўгирила бошлади.

Аммо Морозов бу гал Петр Ивановичнинг кўзига қарамади, балки кетимизда ҳеч ким келмаётibdими, дегандай унинг елкаси оша орқага қаради. Қаради-ю, яна ўгирилиб олди.

Смирновнинг юрак санчиши сал босилгандай бўлди. У рўмолчасини олиб, юзидан терини артди-да, сўради:

— Орқамиздан биров қувиб келаяптими?

— Бу ерларда ким ҳам қуварди?— жавоб қилди Морозов. — Аммо бўрилар бор бу жойларда. Лекин улар фақат кечалари юради.— Сўнг шошилмай, истеҳзо билан қўшиб қўйди:— Ташвиш чекма, ахир юрагинг... Юзингни буриштирганнингни кўриб турибман. Бунақа юракни эҳтиёт қилиш керак...

Аммо Смирнов эмас, Устиннинг ўзи ташвишланаётганди. У худди қўйнига биров чўғ солиб қўйгандек безовталаниб қунушди-да, яна бир неча бор орқага қаради.

Смирнов ҳам ўгирилди. Узоқда, йўл чўзилиб кетган дўнглик тепасида нимадир қорайиб кўринарди,— чангичи келаётганди чоғи.

Тўсатдан Морозов баданини куйдираётган чўғни қоқиб ташламоқчи бўлгандек пўстинининг тугамасини ечди.

— Шамоллаб қоласан-ку,— деди Петр Иванович.

— Зарари йўқ, ўрганиб кетганмиз,— деди Устин.

Атрофда оппоқ, совуқ дашт ястаниб ётарди. Уч ҳафтача бурун бўрон турган эди. Ҳозир Смирнов ўшанда оқ тўлқинлар даштда қандай қутургани, оғир, паға-паға қорни учуриб, тасира-тусир уриб гувиллаганини кўз олдига келтирди. Энди бўлса, то яна бўрон тургунча ҳаммаёқ жимжит, сокин эди. Сибирда эса бўрон тез-тез кўтарилиб туради.

«Ҳар ҳолда, мени нега ўзи олиб боряптийкин?— тинмай ўйларди Смирнов чанада чайқалиб.— Кутиб турайлик-чи, бирон нима деб... гап бошлаб қолар».

Беш минутлардан кейин Устин дарҳақиқат оҳиста гап бошлади:

— Сендан бир гапни билмоқчи эдим, Петро. Федор ҳақида... ўғлим тўғрисида сўрамоқчи эдим...

«Мана нияти нима экан!— ўйлади Смирнов ва севинди.— Фақат шуни сўраш учун станцияга боришга ҳожат йўқ эди-ку. Бу тўғрида қишлоқда сўзлашса ҳам бўларди...»

Устин гўё Смирновнинг фикрига жавоб бераётгандай деди:

— Қишлоқда сира сен билан якка қололмадим. Ҳали у, ҳали бу дегандек. Уликларгина ҳеч ниманинг

ташвишини қилишмайди, тирикларнинг эса иши кўп... Уни кўрдингми... ўлигини?

— Йўқ, Устин Акимич, кўрмадим. Федор разведкада ҳалок бўлди. У пайтларда биз Усть-Каменкадан унчаям узоқда эмас эдик, лекин бориб кўриб келолмайсан-ку...

— Бўлди, маълум, маълум... — икки бор бош ирғади Морозов. — Қабри қаердалигини билмайсанми?

— Усть-Каменкани қўлга олганимизда мен беҳуш ётган эдим, Устин Акимич. Оғир ярадор эдим... Одамларнинг айтишича, уни ҳамма қатори чуқур ёқасида отиб ташлашган. Урушдан кейин борган эдим. Уша жойга ҳайкал қўйишибди...

Устин бирпас жим туриб, кейин деди:

— Мен ҳам бориб келай деб юрибман. Уша жойларни... бир кўриб қўяй деяшман.

Морозов ўйланиб қолди, жиловни қўйворди, отни ҳам, Смирновни ҳам, ҳатто ўзини ҳам унутгандай эди. Петр Иванович қимир этмас, Устинга халақит бермасди.

Ниҳоят Морозов хўрсинди, бошини кўтарди, жиловни қўлга олди. От йўртиб кетди.

— Сенга қараб тураман-тураману Петр Иванович, Шатровнинг набирасидек сира тушунолмайд қоламан, — деди Морозов.

— Нимани тушунмайсан?

— Чу-ух, жонивор! — қичқирди Устин отга ва Смирновга ўгирилиб, унга шундай разм солдики, Смирнов ўзини ноқулай ҳис қилди.

— Хўш, нимага тушунмаяпсан?

— Қандай тушунтирсам экан? Фақат кулма. Балки фаросатсиз бир тўнқадирман. Ўзи қандай... хаҳ, нима десам экан?.. Қандайдир сеҳр борми сенда? Айтишларича, узоғи билан бир йил-бир ярим йил яшаркансан. Худога шукур, қиладиган ишингни қилиб, яхшигина нафақа олиб турибсан, лекин... сени гимирлатаётган қанақа куч экан ўзи? Ёки соддароқ қилиб айтсам... Нима сабабдан... Хаҳ нима мақсадда сен... Э-э, бор-ей! Сўз тополмай қолдим.

Смирнов то шу кунгача ҳозиргидек ҳайрон қолмаган эди. Морозов шошмасдан, ҳар бир сўзнинг маъзини чақиб, секин гапирарди, ҳар бир сўзи уни куйдираётгандек бўларди. Петр Иванович, Морозовнинг

қандайдир ҳақиқатнинг тагига етишни истаётганини сезиб турарди. Кечагина Смирнов Морозовни иеговист ёки жоҳил пятидесятник эмасмикан, деб гумон қиларди! Наҳотки... наҳотки шундай ниятда у билан йўлга чиққан бўлса? Агар шундай бўлса, Морозовга ҳақиқатнинг нима кераги бор?

Шулар ҳақида фикр юритаркан, Смирнов оҳиста деди:

— Биласанми... Иринка Шатрова, менимча ҳар ҳолда тушунади... Ёшликка ҳали ёш-а, лекин...

— Ҳе... Бундан чиқди дунёга қайта келишим керак экан-да?

— Йўқ, бундоқ демоқчимасман. Сен шундай савол бердингки, унга дарров жавоб бериб бўлмайди... Сенинг Федоринг ҳам биларди...

Устин совқотди шекилли, пўстинига ўраниб, тугмаларини қадади.

— Ҳа, биларди. Яхши одам эди!— давом этди Смирнов.— Бунақа яхши одамларнинг қанча-қанчаси қувончдан маҳрум бўлди, ҳаёт қувончини кўрмай, ҳалок бўлди. Федорнинг бошига тушган кун такрорланмаслиги учун...

— Т-тушунарли!— бирдан жаҳл билан деди овозини кўтариб Морозов ва қамчисини шувиллатиб, отнинг яғринига туширди.— Э-э, қўтир ўлакса, жонинг борми... Қани, ҳайт...

Устин от то тезлашгунигача қамчилайверди. Шундан кейин тинчланиб, орқа суянчиққа ўзини ташлади, гўё ҳозир қамчи билан ўзини қувлаганларидай, ҳансирай бошлади.

Петр Иванович Морозовнинг бу ишидан яна ҳангманг бўлиб қолди.

Аммо бу ҳайратланиш ҳам шу куни охиргиси эмас эди.

Чорак соатча индамай боришди. Кейин Устин сўради:

— Қалай, Зинухамиз яхши юрибдими? Зинка Никулина-чи.

— Яхши юрибди. Яқинда уй олиб бердик.

Петр Иванович бу сўзми айтишга айтди-ю, «Нима қилардим-а, унга тушунтириб?» деб афсусланди.

— Ҳа, тўғри... Эшитдик, эшитдик,— деди Морозов.— Эҳтиёт бўл, уни деб яна маломатга қолиб юрма.

— Қанақа маломатга?

— Шунчаки айтяпман-да...— шошиб деди Устин.— Никулинларнинг ҳаммасиям аллақанақа... Антипнинг ўзиям, ҳамма билади, бир девонадек гап. Клашқасиям галати. Ҳамон бизнинг Федькани кутади. Ўғлим туфайли менга хуш ёқади албатта, лекин... Ахир салкам йигирма йил бўлди-я.

— Кутаётган бўлса, ёмонми бу?! Ҳар кимнинг қўлидан келмайди бундай...

— Ҳаммаси ҳам вақтида яхши. Ҳар қолда Зинкадан эҳтиёт бўлгин-да. Бўшатиб юборсанг, тинчирдинг...

— Нима сабабдан бўшатаман? Яхши ишлайди.

Бир оз жим тургач, Устин давом этди:

— Унақа бўлса, билганингни қил... Ихтиёр ўзинг да... Менга қолса — ўшандан нари юрган бўлардим.

— Нега энди? — Смирнов ёқасини туширди.

— Кекса Шатров тили билан айтганда: «Ундоғ экан, бундоғ экан», дегандек. Боласи бор, отаси ким? Нотайин. Алоҳида уй олиб олди. Ҳа... Ёш жувон, қони қайнаб туради. Қон қайнагандан кейин эса — ҳе-ҳе! — нарироқ юрган яхши...

— Нима деяётганингни ўзинг биласанми?! — деди Смирнов.

— Ҳазиллашдим, — деди Морозов. Лекин бир дақиқадан кейин яна: — Ҳе-ҳе, — деб қўйди...

От бир текис йўргалаб борарди. Қатнов кўплигидан силлиқланиб сал ўнқир-чўнқир бўлиб қолган йўлга чиқдилар. Узоқда станция посёлқасининг дастлабки уйлари кўринди. Уйлар ғира-шира уфқдан сузиб чиқиб, сув юзидаги пўкакдек қимирларди.

Кутилмаганда Петр Ивановичнинг юраги қаттиқ санча бошлади, у ҳатто қичқириб юборди-да, бир лаҳза ҳушидан кетиб, Устиннинг елкасига суяниб қолди. Лекин шу заҳоти ўзига келди ва Морозовнинг:

— Ие, кўринишингдан бинойда-ю, ичинг чириган экан-да, — деб итариб ташлаётганини сизди.

Мака энди унинг овозида очикдан-очик заҳархандалик янграб турарди. Петр Иванович у ерда, отхона ёнида Фрол билан гаплашган кимса шу Устинлигига энди ишонди.

Петр Ивановичнинг бетини йирик-йирик тер томчилари қошлади. У чап тирсагига суяниб, чанада ётар, қўли қалтираб, кучсизланиб бораётганини ҳис қилар-

ди. У «Тонг»дан чиқиб кетаётганида касалим бунча эрта тутиб қолар, деб ўйламаган эди. Маана энди...

— Бугун мени тўғримдаги... гапларингни кўп эшитдим, — деди Смирнов оғриқни енгишга уришиб. — Бошлиқларнинг от тезагидай кўнайиб кетгани ҳақидаги... Яна ярим йўлда тўнгиб қолса ҳам... ҳечқисн йўқ деганингни...

— Шунақа де! — деди Устин гангиб қолиб ва отга қамчи босди.

— Фақат бир нарсага ақлим етмайди, мени нега бунчалик ёмон кўраркинсан...

Морозов асабий кулди, ўнгайсизланиб пойма-пой деди:

— Ёмон кўриш деганинг қизиқ-ку. Шунақа бўлса бордир... Умуман агар билсанг, ҳар кимда ҳам бир иллат бор... Менда ҳам...

Шу топда Смирновнинг юраги парча-парча бўлиб кетаётгандай эди. От чанани посёлка кўчаларидан зинғиллатиб олиб кетмоқда эди, аммо Петр Ивановичга улар жуда имиллаётгандек, медицина пунктига етгулларига қадар неча бор ўладигандек туюларди.

— Ўзингни гўлликка солма, — деди Смирнов ҳансираб, — Курганов билан отхона ёнидаги гапингни тушунтириб бер. Қарагайзор ёқасидаги пичан масаласидаги найрангларингни гапир. Яна: «Агар от шотига кирмаса, тумшугига қамчилайдилар» деган гапнинг маъносини айт. Яна Кургановга: «Ҳали сан билан алоҳида гаплашаман», деб қилган пўписангни тушунтир.

— Тушунтирайми?! — бирдан қичқирди Устин ва бутун гавдаси билан Смирновга ўгирилди. Мўйна қулоқчин тагида қора кўзлари чақнади. — Йўқ, сан менга тушунтир, кеча Захар билан нима тўғрида... Мен унинг энди ундан кўзимни узмайман деганини эшитдим-ку. Уттиз йилдан бери пойлайди, пайимда юради. Нимамни пойлайди?! Энди бўлса сан... дарахт остини кавлаган чўчқадай кавлаштирасан? Гапини қара-ю: «Қаерликсан?» эмиш. Санга нима? Нима кераги бор санга?! Гўё Захар санга сўзлаб бермаган, гўё сан буни билмайсан...

Смирнов устига энгашган Устиннинг иссиқ нафаси унинг юзига урилди. Қора соқол босган юзи бужмайиб кетган эди.

Петр Иванович Морозовнинг нима деб бақираётганини яхши тушунмас эди.

Ниҳоят от медицина пункти ёнида тўхтади. Пастаккина пиллапояга оқ халат кийган одам чиқди, Петр Иванович бу кимса яқиндагина хотини билан район поликлиникасида ишлаган, бу йил кузда шу станцияга кўчиб ўтган ёш врач Елена Степановна Краснова эканини таниди.

Петр Иванович бор кучини тўплади-да, лабларини қаттиқ тишлаб, чанадан туша бошлади.

— Кавлаштир, кавлаштиравер!— деб ўшқирди яна қора соқол-мўйлови ўсиб кетган Морозов, унинг оғзидан чиққан қўланса ҳид Смирновнинг юзига урилди.— Ана, Захар, бутун умр... Сан ҳам кавлаштирганинг билан ҳеч нимага етолмайсан! Тўғрироғи, улгурмайсан... улгурмайсан деяпман, уқдингми?

Петр Иванович эшитган сўнгги сўзлар шу бўлди. У яна, Морозов пўстинни юлқиб олганини, Елена Ивановна билан аллақаяқдан пайдо бўлган, афт-башарасини қиров босган Митька Курганов уни қўлтиқлаб медицина пункти пиллапояси томон олиб кетаётганларини сизди. Сўнг ҳушдан кетаркан, юмшоққина, илиққина ўпқонга қулай бошлади.

Лекин бу ўпқоннинг тубига тушиб улгурмай, қоронғилик тарқала бошлади, унинг ўзини эса қанақадир бир куч юқорига кўтаришга киришди. Қаердадир, узоқ-узоқда, туман орасида врачми, медицина ҳамширасими кўринди. Петр Иванович оқ халатдаги одамдан юзини ўгириб эди, қуёшнинг сарғиш нури муз босган кичиккина деразада жилваланаётганини кўрди.

Унинг юраги бир маромда урар, оғриқ босилган эди. Фақат аъзойи баданида қаттиқ чарчоқ бор эди.

— Неча соат мен... келганимга кўп бўлдими?— сўради Петр Иванович.

— Ярим соатча бўлди,— деди ёнига ўтирган кимса Митька Кургановнинг овози билан.

Смирнов ўгирилиб қаради. Митька негадир гуноҳ-корона жилмаярди. У ҳатто қимир этмади, лекин шунда ҳам унинг кенг елкасидаги оқ халат чокидан кетгандай тисирлади.

— Сен қаёқдан келиб қолдинг?— ҳайрон бўлиб сўради Петр Иванович.

— Отам.. «Станцияга боргин, йўлда яна бирор

кор-қол бўлмасин...» дедилар,— яна гуноҳкорлардек жилмайди Митька.

— Ким?— ҳатто ўрнидан сал кўтарилди Петр Иванович.— Фрол... Петрович-а?!

Митька курсидан ирғиб турди.

— Қимирламанг... ётинг. Ҳа, отам юбордилар... Чангини илдим-да, йўлга тушдим. Докторни бир беморни кўргани чақириб кетишди. Кетаётиб менга: «Петр Ивановичнинг ёнида ўтира тур, энди қўрқмаса ҳам бўлади...» деди. Мана ўтирибман.

Митьканинг овози Смирновни тинчлантирди. У яна офтобнинг заиф нури тушиб турган муз босган деразага қаради-да, сўради:

— Поезд кетдимми?

— Ун минутча бурун кетди...

— Кейингиси қачон бўлади?

— Тушдан кейин. Э сиз ҳали ёта туринг, ётинг!— деди яна Митька шошилиб, Смирновнинг тураётганини кўргач.

— Энди анча тузукман,— тинчлантирди Кургановни Петр Иванович.— Доктор тўғри айтибди, билди-да.

Ҳар қалай Петр Ивановичнинг оёғи ҳануз титрарди. У бирпас каравотда ўтирди. Кейин телефони бор кўшни хонага кирди-да, хотинига қўнғироқ қилиб, газетага ёзиш зарур бўлган бир масала юзасидан станцияда ушланиб қолишини, тушдан кейин етиб боришини айтди.

Митьканинг ёнига келиб, пйманиб деди:

— Кўрдингми, хотинни алдашга тўғри келяпти. Сен нима дейсан, шу иш яхшими?

— Нималар бўлмайди ҳаётда... Бу ҳеч гап эмас...

Петр Ивановичга Митьканинг бу жавоби нимагадир ёқмади. У диққат билан Митькага қаради ва эрталаб кутилмаганда Анисим Шатровнинг: «Митька тўғрисида нима дейсан?» деган саволини эслади.

Пиллапояда кимнингдир оёқ товуши эшитилди, Смирнов Митька борлигини ҳам унутиб, ёш боладек каравотга югурди.

Елена Степановна кирди.

— Раҳмат сенга, Митя. Энди уйингга кетавер. Тузалиб қолдим, биринчи поезд билан мен ҳам жўнайман. Энди менга ҳеч нима қилмайди.

— Ҳа, энди кетаверсангиз ҳам бўлади,— деди Митькага врач ҳам. У пўстинини ечиб, қизларникидай калта қирқилган сочини тузатди.— Ёрдамингиз учун раҳмат.

Митька лапанглаб ўрнидан турди, чок-чокидан кетай деб турган халатни ечди.

— Келинг, сизга ёрдамлашвораман,— деди Елена Степановна.— Ие, шошманг, шошманг!— деди-да, Митькани ўзига қаратди.— Сиз, янглишмасам... Дмитрий Курганов бўлсангиз керак? «Тонг» колхозидан? Нега дарров танимабман-а...

Митька унга тепадан қаради, оғирлигини айиқдек у оёғидан бу оёғига солди. Доктордан гупиллаб дори ҳиди келарди.

— Ҳа, колхозданман...

— Кузда терламага қарши эмлашдан қўрқиб тайгага қочган сизмидингиз?

Қорачиғи жигарранг кўкиш кўзлар унга жиддий ва хиёл кулимсираб боқиб турарди.

— Ҳеч нимадан қўрққаним йўқ,— пешонасидаги сочини осилтирди Митька.— Аммо теримни бекордан-бекор тештирмайман.

— Энди гаплашиб ҳам ўтирмайман. Қани, кабинетга кириг-чи. Қани, тез бўлинг!

— Тештирмайман дедимми, вассалом!— деди Митька. У шундай деди-ю, лекин итоаткорлик билан Елена Степановна орқасидан эргашди.

Доктор шприц билан игнани қайнатгунча Митька клеёнка сирилган қушеткада жимгина ўтириб, унинг нозик қоматини томоша қилди. Митьканинг назарида, қаршисидаги ростакам врач эмасу ёшгина қиз доктор-доктор ўйнаётгандай эди. Чамаси врач муштдеккина бўлганидан унга шундай туюлган бўлса керак.

Кейин Елена Степановна стул чеккасига, Митькага ёни билан ўтирди-да, катта дафтарга ниманидир ёза бошлади. Митьканинг хаёлидан: «Стулга бунақа докторлардан учтаси сиғади»,— деган фикр ўтди.

У стол тепасига энгашганида калта сочи осилиб тушарди. Сочи аввал унинг думалоқ даҳанини, кейин лабини ва ниҳоят, узун, қайрилма киприкларини яширарди. Энди Митька унинг қирғий бурнишларига кўрарди. Доктор ёза туриб, узун оппоқ бармоқларини сочи

ичига тиқиб, уни тузатар, аммо сочлари яна осилиб тушаверарди.

Баъзан у сочига парво қилмай, нима ҳақдадир ўйлаиб қолар ва ўқувчи боладай яшил ручкани тишлар эди.

Елена Степановна чиройли эди. Митька буни ҳали уқиб улгурмаган эди. У нега тўсатдан бу кабинетга келиб қолгани ва «бекордан-бекор терисини тештиришни» сабр билан кутиб ўтирганига ҳайрон эди.

Ниҳоят Елена Степановна столга ручкасини қўйдида, стул суянчиғига суянди. Қиз суянгач, Митька ҳанг-манг бўлиб қолди.

Музлаган деразадан хонага қуёшнинг заиф нурлари тушиб турарди. Бу нур стул суянчиғини ёритар, Елена Степановнага тушмай, Митьканинг оёғи остида нушти кўлмак бўлиб ёйилиб ётарди. Лекин Елена Степановна суянчиққа ўзини ташлаганида, боши ташаётган қуёш нурига тўғри келиб қолди. Унинг нур ташаётган сочи бирдан жилваланди, пешонаси, бурни, лаби ва даҳани эса сарғиш-қизғиш тус олди.

Худди шу дақиқа Митька унинг қанчалар гўзал эканлигини ҳис қилди.

У ҳис қилди-ю, унга қараб кўзи қамашиб кетгандек ерга тикилди.

У бошини кўтарганида Елена Степановна шприцга сиворотка олаётган эди.

— Пиджагингиз билан кўйлагингизни ечинг,— деди у.

Митька ечинди ва қаерга қўярини билмай, бир қўлида пиджаги, иккинчи қўлида кўйлак билан майкасини ушлаб турди.

— Орқангизни ўгиринг.

— Терлама экану ўлат ҳам мени ҳеч нима қилолмайди,— тўнғиллади Митька ўжарлиги тутиб. Унинг ўжарлиги докторга шу сўзни айтишдан нарига ўтмади. У шундай деди-ю, итоаткорлик билан орқасини ўгирди.

Укол қилиб бўлгач, Елена Степановна қайнаб турган сувга шприцни солди-да, кулимсираб деди:

— Тамом-вассалом. Кўтаролмай ўлиб қоларми-кансиз, деб қўрқувдим. Кийининг.

Бу гап Митькага ёқмади. У индамай, шошилмай кўйлагини кийди, тугмаларини узоқ қадади. Елена

Степановна унинг қараб турганини ҳис қилиб, ўгирилди ва негадир уялиб, қизариб кетди.

— Менга қара, исминг нима, доктор? — тик сўради Митька.

— Краснова.

— Шунинг учун ҳам қип-қизил экансан-да, — гўлдиради Митька. — Исмингни сўраяпман.

Бу қўполликка қизнинг жаҳли чиқиши керак эди, лекин у баттар хижолат тортди-да:

— Лена... Яъни... Елена Степановна Краснова, — деди.

Митька унинг жавобини кулимсираб эшитди, шошилмай пиджагини кийди.

— Бўпти, Лена-Елена. Хизматинг учун раҳмат. Қаттиқ оғрийдими? — сўради у елкасини кўтариб.

— Йўқ, унча эмас, — деди у ҳануз ўзига келолмай гуноҳкорона.

— Бўпти бўлмаса, хайр, ўртоқ доктор...

Митька кабинетдан чиқди, бурчакдаги дока парда орқасида осиглиқ турган пўстинини кийди, Петр Ивановичга беш ирғади-да, медицина пунктдан жўнади.

— Ғалати йигит экан, — деди Елена Степановна беш минутлардан кейин Смирновнинг ёнига кириб. Унинг ёноқлари ловилларди. — Қўполга ўхшайди... Хўш, аҳволингиз қалай?

— Жуда яхшиман. Энди бир амаллаб уйимга етиб оламан. Ҳали-замон поезд келиб қолади.

— Беш-олти соат ётишингиз керак эди...

— Йўғ-е, Леночка! Ҳалиям у ёқда Вера Михайловна...

— Биладан. Балки телефон қилиб қўйиш керак-дир уларга?

— Асло-асло!

— Хўп, майли, майли. Мен ҳозир яна беморни кўргани бораман, чақиринган. Сиз поезд келгунча ёта туринг. Поездга ўзим чиқариб қўяман. Вагонда ўрнингиздан турманг. Уйга боришингиз билан қимирламай ётинг...

Краснова кетди, Петр Иванович эса ётган ерида, бугун бўлиб ўтган воқеаларни тушуниб ётишга уринарди...

Смирновдан пўстинни юлқиб олганидан кейин Устин жиловни шундай тортдики, қаттиқ оғриқдан айғир кишнаб юборди, олдинги икки оёғини кўтариб, бирдан елиб кетди. Морозов чанага ағдарилиб тушди.

Айғир ўқдек учиб, қишлоқ четига, ҳозиргина келган йўлларига чиққанида Морозов туриб ўтирди ва шундоқ ҳам жони борича елиб бораётган отни жонжаҳди билан савалашга тушди. Айғир шотидан чиқиб кетай-чиқиб кетай дерди. Шундан кейин Морозов чанадан ирғиб тушди-да, чана чеккасини ушлаганича орқасидан югурди.

Терга ботган от юришини секинлатганида, Морозов чанага чиқди-да, жиловни ҳам қўлига олмай, яна айғирни савалай кетди. У отни аввалгидек тез чоптирди-да, яна ерга ирғиб тушиб, яна чана кетидан югурди.

Бу ҳол Зелений Долга етгунча давом этди. Устин айғирнинг эмас, ўзининг силласини қуритмоқчидек эди. Қутуриб кетган от ҳам, Устин ҳам қора терга ботиб, ғазаб билан тишини иржайтириб, хириллаб нафас оларди. Ахири от қамчининг визиллаб тушишини кутмай, Устин чанага сакраб чиқиши билан юришини тезлатар, борган сайин тез-тез мункир эди.

Зелений Долга киришга яқин, қаердадир қўлоқчинини йўқотиб қўйган Устин охирги бор чанага ирғиб чиқди-да, қизиб, терлаб кетган бошини уриб олди ва музлаган похол устига чўзилди. Айғир жон ҳолатда олға интилди. Қишлоқ кўчасида рўпара келган колхозчилар, бир амаллаб ўзларини четга олар, ҳайрон бўлиб қараб қолардилар.

— Бу қутурган ким экан? Биронтани мажақлаб кетади-ку...

— Бригадир шекилли! Морозов!

— Эсини еб қўйибдимиз?! Отни хароб қилади-ку.

— Қаёқдадир ароққа тўйган кўринади...

От шундоққина отхона ёнига етганда бир йўла иккала шотини синдириб йиқилди, қорда типирчилаб қолди. Кейин жимиди, фақат бурун парраклари бир дам пуфакланиб турди. Кейин пушти пуфаклар ёрилмай туриб қолди.

— Ҳой одамлар, Устиннинг ўзи тирикми?!— деди чана ёнига яқинлашган Филимон Колесников ва Морозовни мушти билан туртди.

Устин қимирлади, бир азобда ўрнидан турди. У эн-

гашиганича қўлини осилтириб, хира кўзлари билан атрофга алаңлади. Сўнг қаддини ҳам ростламай, қўллари ерга теккудай бўлиб уйига жўнади.

— Унга нима бўлган ўзи, тавба!— қичқирди кекса Марфа Кузьмина. Устин уни йўлда туртиб йиқитворазган эди. Марфа анчадан бери Озеркида яшарди, лекин бугун ўғлиникига меҳмонга келган эди.

— Одамлар юрадиган жойда, кўчада сандироқлама,— деди унга ҳаром қотган от атрофида уймаланаётган ҳамма ерда ҳозир у нозир Антип Никулин.— Ҳалиям тирикмисан, қачон ўласан?

— Сендан эшикни ундираману — ўламан,— жавоб берди Марфа ва йўлига равона бўлди.

Агар бу ҳолни Петр Иванович кўрганида эди, Устиннинг бу хулқига баттар ҳайрон бўларди. Аммо ҳаром ўлган от атрофида уймаланган Зеленодолликлар каби у ҳам бу ҳолни изоҳлаб беролмасди.

Қишлоқда фақат бир киши ҳаммасини фаҳмлаган бўлса ҳам ажаб эмас. Уша одам отнинг отхона ёнида гурсиллаб йиқилиб, жон берганини кўрган эди. У ҳаммадан олдин чана ёнига югуриб келиб, Устиннинг чанадан туришини индамай кузатиб турган эди. У уйига кетаётган Морозовнинг орқасидан индамай қараб турди-да, кейин, атрофида колхозчиларнинг говур-гувур қилишига парво қилмай энгашди ва ҳали совиб улгурмаган отнинг жабдуқларини еча бошлади.

Лекин бу одам ҳеч нима демади. У ҳатто, бригадалардан қайтган Захар Большаков отхонага келиб:

— Бу яна қанақа томоша?! Отнинг бошига етган ким?! Ҳой, Фрол, сендан сўраярман!— деганида ҳам оғзини очмади.

Курганов жабдуқни елкасига ташлади-да, отхонага олиб кетди. Воқеани рансга бошқалар тушунтиришди...

20 боб

Уйга судралиб келгач, Устин Морозов отхонада турган караватга ўзини ташлади ва бир неча соат қимир этмай ётди.

У эрталаб бўрининг аламли ва аянчли увлашини эшитганди, назарида бу увлаш ҳамон қишлоқ устида янграётгандай эди. Аввалига, бўри гўё қишлоқ панжасини секин қисиб олгану у ингиллаб, панжасини чи-

қаришга урингандай, секин увиллади. Аммо панжаси борган сайин қаттиқ қисилганидан бўри оғриқни сеза бошлади. Унинг увиллаши энди ваҳимали эди. У бир-икки бор панжасини зарб билан яна тортди чоғи. Лекин жони баттар оғриган бўлса керакки, овози борган сайин ўткирлашиб, аянчлироқ, ғазаблироқ эшитиларди. Унинг овози товланиб, секин-аста даҳшатли ириллашга айланди.

Аммо панжаси яна ҳам қаттиқ қисилиб, бўрининг бошидан думигача сирқираб кетди, шекилли. Энди қишлоқ устида бўрининг оддий увиллаши эмас, балки қутурган йиртқичнинг ўкириши янграрди. Бўри панжасини чиқариб олмоқчи бўлиб бир ерда гир айланган бўлса керак. Атрофга қотиб қолган қор ва музлаган тупроқ сочиларди, аммо панжани кимдир қаттиқ қисиб турарди, шу боисдан бу қўлдан чиқиб, қутулиб кетиш учун териси шилиниши, панжаси узилиши керак эди, аммо тортиб олиб бўлмасди. Агар аъзойи баданини қақшатиб, силласини қуритаётган бу оғриқ бўлмаса, у териси шилинса ҳам, панжаси узилса ҳам қутулиб кетарди-я. Дақиқа сайин, қимирлагани сайин унинг силласи қуриб борарди.

Йиртқичнинг силласи қуриб борарди-ю, лекин ўкириги пасаймасди. Аксинча, темирчи қўрасига қўйилган темир аввал чўғ бўлиб, сўнг оқарганидек бу овоз ҳам тобора кучаярди.

Устин чўзилиб ётганича, бўрининг увиллаши сиратинмайди, шу зайлда қишлоқ устида кун бўйи, оқшомдан тонггача, йил бўйи, умрбод янграб туради, деб ўйлади... Негаки бўрининг панжасини ҳамон қисишяпти. Жон ҳолатдаги бу увиллаш энг юқори нуқтасига етарди-да, кейин яна бўшашиб, пасайгандек бўларди. Лекин шу заҳоти яна кучайиб, ночорлигидан ғазабланиб, аянчли янграрди...

Пистимея хонадан хонага оҳиста ўтиб юрарди. Вақти-вақти билан ерга чўққайиб, Инжилни варақлар, хўрсинар, тиз чўқар ва шивирлаб ибодат қила бошларди.

Саҳифаларнинг шитирлаши, пичирлаш ва хўрсиниш Устинни бир оз тинчлантирарди. Негадир уни бу доим тинчлантирарди. Шундан кейин у худога ишониш, дарҳақиқат, одамга тасалли бериб, умидлантирса керак, деб ўйлай бошларди. Мана, хотини ишонади,

балки ишонадиган қилиб кўрсатади ўзини,— шунинг учун бўлса керакки, уни ҳеч қандай ҳис-туйғу, ўй-хаёл ташвишлантирмайди, ҳеч ниманинг ғамини емайди, ҳеч нимани истамайди, худо буюргандан бўлак ҳеч нима билан иши йўқ. Худо эрига итоат қилишни буюрган унга — ҳеч сўзсиз итоат қилади. Ҳали ҳеч қачон Устиннинг иродасига зид иш қилган эмас, Устиннинг истакларини қандайдир сезгирлик билан олдиндан илғаб олади. Бу унга ёқарди, энг муҳими роийиш эди.

Унинг итоаткорлиги ва садоқатига ҳозир Устин сира ажабланмайди, бир вақтлар — жуда ҳайрон қоларди.

— Наҳотки нимаики десам, ҳаммасини бажо келтирсанг?— сўради у бир куни — тақдир уларни қовуштириб, бирга яшай бошлаган дастлабки пайтларда.

— Бўлмасам-чи, албатта бажо келтираман,— жавоб берди у.— Эр амри — худо амри дейдилар.

— Агар сенга қип-яланғоч ечиниб, куппа-кундуз кўчага чиққин десам-чи?

Бир йил бирга умр кечириб, хотинини сарпойчан у ёқда тургин, ҳатто бошяланг ҳам кўрмагани учун шундай деб сўраган бўлиши ҳам мумкин. Хотини доимо тўпизғигача тушадиган узун кўйлақда юрарди, бўйни ва бошини рўмол билан шундай ўрардики, ўйчан мовий кўзлари-ю, кичкинагина қирра бурни кўринарди холос. Хотини қоп-қоронғида ўринга кирар, эрталаб тонг отмасдан туриб кетарди.

— Буюрсанг — чиқавераман-да!.. — деди у ерга қараб.

— Ечингин-да, чиқ бўлмасам,— деди у қизиқсиниб.— Қип-яланғоч...

Хотини узун кўйлақда хона ўртасида турарди. Унинг лаби болаларникидек пирпиради, худди худо эшитиб қолишидан кўрққандек илтижо билан эшитилар-эшитилмас деди:

— Э, худойим! Бу нима деганинг?

— Бўл, бўл! Қишлоқ четига борасан-да, орқага қайтасан, шошмасдан. Қани!

Сўнг у киприк қоқмай, хотинига қараб турди.

Хотини аввал, истар-истамас бошидан рўмолини олди. Сочи ёйилиб, елкасига тушди. Кейин кўйлаги-

нинг кўкрак тугмаларини чиқариб, ечинди-да, ерга ташлади...

Хонага қуёш нури чарақлаб тушиб турарди. Хотини муздеккина сувдан чиққандек, бутун бадани ёниб турарди. Умрида биринчи бор хотинини яланғоч кўрган Устин унинг қомати расолигига кўплар ҳавас қилса арзишини тушунди.

Бир уюм либос ёнида турган хотини кафти билан кичкина кўкрагини яширди. Кейин, бирдан мадори қуриб қолгандай қўлини ёнига туширди-да, бошини эгиб, кийимлари устидан ҳатлаб ўтди ва ташқарига йўл олди... У худди ердан бир нарсани топмоқчи бўлгандай, бошини кўтармай, оҳиста борарди.

Устин унга ҳовлида, кўчага қадам қўйиш учун тахта эшикни очмоқчи бўлиб турганида етиб олди.

Кейин бир неча кунгача бу ҳодисага ҳайрон бўлиб юрди. У шу қадар ҳайрон қолардики, охири: кўчага чиқмас эди, деб шубҳалана бошлади. Тўхтатиб қолишимни биларди. Биларди...

Бир куни у ўтин ёрмоқда эди. Хотини палёнларни саройга ташиб, тахлаётган эди.

У чекиш учун четан тагига ўтирди, хотининиям ёнига ўтқазди:

— Ўша куни, шир яланғоч кўчага чиқишингга ишонмайман,— деди у бир оз жимликдан кейин.

— Гапингни икки қилармидим ҳеч замонда,— ўпкаланиб сўради хотини.

— Ёлғон, ёлғон гапиряпсан! Агар мен сенга... Қўлингни кесиб ташла десам-чи? А?!

— Нима қипти... Худо шуни муносиб кўрибди-да.

— Худо! Қани... Худо муносиб кўрса! Ана, гўлада болта турибди.

Хотини қимир этмай ўтирарди.

— Шунақа! Яна худо дейди... Чиқмас эдинг...

Бирдан хотини турди, гўла ёнига борди, болтани суғуриб олди.

— Қайси бирини чопай?

— Хоҳлаганингни, ўнг қўлингни чопиб кўр-чи... Ана кўрдингми, юрагинг дов бермайди,— бемарво деди у хотини болтани ҳозир ташлаб юборишига ишониб.

Хотини бера қўлингни расолига қилиб гўлага қўйди. Ке-

йин тиз чўкиб, чўқинди,— у замонларда хотини ҳалла чўқинарди, кейинчалик, Зелений Долга келгач, баптистлар билан топишиб кетганидан кейингина чўқинмай қўйди.

Бир кор-қол бўлишини сезиб, у сергак тортди, папиросини ташлади. Негаки хотини жуда берилиб чўқинмоқда эди. Хотини ўнг қўлини гўлага қўйганида у ирғиб турди...

Хотини уқувсизлик билан болта урди. Устин овози борица бақириб, олдинга отилди-да, уни елкасидан итариб юборди. Хотини унга қон сачратиб, бир томонга учиб кетди.

Шунда ҳам икки бармоғи — кўрсаткич ва ўрта бармоғи болта тагида қолди...

...Шу-шу Устиннинг хотини икки тўмтоқ бармоқ билан чўқинадиган бўлди. Шу-шу Устин хотинининг итоаткорлигини синашга ботинмайди. Вақт ўтиши билан унинг итоаткорлигига ажабланмай ҳам қўйди, кўникиб кетди чоғи. Гапиришнинг ўрни йўқ, хотинининг садоқатига мутлақо ишонади. Шунча йил бирга ҳаёт кечириб келган Устин, Пистимея учун худонинг нима эканини, худонинг иродаси нима эканини яхши биларди. Мана, олло унга, Федорнинг шаккоклиги журмига қизи Варварани худо хизматига тайёрлашни буюрибди. Шу боисдан неча йиллардан бери хотини қизига муқаддас руҳни сингдиради, ибодат қилишни ўргатади, ётар олдидан авлиё-ю, анбиёлар, осий бандалар ҳаётидан сўзлайди ёки бандаларни жаннатга ва жаҳаннамга жўнатиш учун рўзи маҳшарда исо алайҳисалом жамолини иккинчи бор кўрсатиши ҳақида уқтиради. Варвара эса ўқтин-ўқтин кечгача ўртоқлари олдида йўқ бўлиб кетарди, баъзида алламаҳалгача мактабдан қайтмасди. Бундай чоқларда Пистимея уни изламас, уришмас, яхши гап билан қизини бир ҳафта рўза тутишга, гуноҳини ювиншга, бу ёруғ олам иллатлари ва бўлажак васасалардан пок бўлиш учун уззуқун ибодат қилишга мажбур этарди.

— Аканг Федька саёқ юриб, гуноҳга ботди, имонини куйдириб, иблисга сотиб юборди. Шунинг учун худонинг қаҳрига учраб, ўққа учиб ўлди. Энди бўлса шайтон уни жаҳаннамда секин ёнаётган оловда куйдираяпти...

— Федька урушда, Ватан учун ҳалок бўлган дейи-

шади-ку,— зўрға эътироз билдирарди ўн уч яшар қиз.

— Жим-м! Оғзингни юм, гуноҳга ботиб кетдинг-е, сан нимани билардинг. Бунақа ёмон гапларни айтсанг, тилинг қирқилади, кўзинг кўр бўлади... Олти марта ибодат қил, Луканинг башоратларини ўқи.

Барварадан худо хизматкори чиқмаслигини Пистимея кейинроқ тушунди чоғи. Қизи мулойимлашиб, итбаткор бўлиб қолади-ю, ўртоқлари билан бир кун ўйнаб келса бас — ҳаммасини бошидан бошлашга тўғри келади.

Шундан кейин худо қизини қурбонликқа топширишни Пистимеянинг дилига солди. Ва Пистимея қизини, худонинг хоҳишини бажонидил қабул қилишга чорлаб ўғит-насиҳатлар қила бошлади. Аммо агарда Устин уни тутиб турмаганида Пистимея қизининг бошини говлатиб, эси оғиб қолган Варварани мангуликнинг муқаддас тўшагига — сўрига ётишга мажбур қилган ҳам бўларди...

Устин каравотда ётаркан Пистимеянинг шивирлаб ибодат қилишини, саҳифаларни шитирлатишини эшитиб; шуларни эслади. У бошқа нарсани — бугун редакторни элтиб қўйиб, қайтиб келаётанида рўй берган воқеани эсламаслик учун шулар ҳақида ўйлади. У ўтган йили ёзда, ёгингарчилик бошланган кезларда Захар Большаков айтган гаплар қулоғи остида жаранглай-вермаслиги учун ўйларди бу ҳақда. Ушанда Захар: «...синдирилган оёғини олиб қочишга улгурганлар эса қоронғи кавакларга уриб кетишган, у ерлардан ўрмалаб чиқишга юраклари дов бермайди. Уларнинг кўпчилиги у ерда хаво етишмай, тиқилинчдан ва аламдан ўлиб кетишди. Эҳтимол ҳозир ҳам яшаб юрганлари бордир. Бунақалар сассиқ қўнғиздай каваклариди саситиб ётишади...» деган эди. У яна Илюшка Юргиннинг: «Дарё устига ташланган хода силкиниб туради-туради-да, вақти келиб синади...» каби ноҳуш гапини унутишга уринарди. Ильянинг «калаванинг учи... гражданданлар уруши чоғида йўқолганми, бу урушдами... биронтанинг қўлига тушса борми...» каби гапи ҳам юракка ғулу соларди. Илья тентак бўлса ҳам, лекин баъзан жуда топиб гапиради. Илья аҳмоқ ва бепарво. Бу ёқдан гапиради-ю, шу замоноқ унутади, у бўлса, Устин

Морозов, қачонлардир айтилган гапни сўзма-сўз ёдида тутади... Унинг овози беихтиёр миясида айланади, Ниҳоят Большаковнинг кечаги: «...Устиндан энди кўз узмаймиз», — деган гапи. Устин фақат шу сўзларнигина эшитди. Уларнинг ҳамма гапларини эшитиш учун ҳеч нимани аямасди. Нима ҳақида гаплашишган экан? Нега улар «энди кўз узмаймиз» дейишди? У тўғрида нималар билишаркин? Лекин... булар камлик қилгандай — яна Смирнов билан бўлган бугунги воқеа. Устин нега энди ўзини тутолмади экан-а?

Морозов қопқонга тушган бўрини аниқ кўраётгандай эди. Йиртқич қопқонга тушмаган панжаси билан ер тирмалар, суягини синдириб, ночор даҳшатли уларди. Бу қичқирӣқ уни икки, уч, ўн, юз бўлакка бўларди...

Шулардан қутулмоқ учун Устин тишини сингудек қаттиқ қисар, бошини ёстиқ тагига яширар, қачонлардир бўлиб ўтган воқеаларни хотирлаш билан оғриқни енгишга уринарди...

Волга ортидаги чўлга кетган ўт тутуни дарё устини қоплаганди.

Волганинг шундоққина ёқасидаги катта, кенг-мўл, пойдевори тошдан ишланган, Костя Жуков униб-ўсган икки қаватли уй қуюқ қора тутун бўлиб осмонга кўтарилиб кетди. Омборлар ва қазноқлар ҳам куйиб кул бўлди. Буларнинг ҳаммасига батраклари лампамай қўйиб, ёқиб юбордилар.

— Вой-бўй ҳақиқий боёнларга ўхшаб қуришган экан-а! — дея қичқирарди қишлоқ аҳли буғдой тўлдирилган омборларни таларкан. — Йўлкаларига қум сепилган, гуллар экилган, чўмиладиган жойларига ча бор. Бизни бўлса қонимизни сўришди бу лаънати текинхўрлар...

— Чидолмайман! Бу аламларга чидолмайман! — деб бақирарди онаси семиз, юмшоқ гавдаси силкиниб. — Костя! Отаси! Қаёқда қолди отанг?!

Қўрғонларини ағдар-тўнтар қилишаётганида отаси, ҳар эҳтимолга қарши чорбоғлар орқали, бутазорлар оралаб, қишлоқдан қочиб кетди. Лекин кўп ўтмай қайтиб келди.

— Зарари йўқ, — деди у бўғиқ овозда. — Кичик уйимиз бутун қолибди-ку — бу яхши. Тўлқин кўтари-

либ, кўп нарсани оқизиб кетди. Аммо у-бу қолибди. Қараб чиқдим — бугдой турган бир омборимизга қўл тегизишмабди... Қолган нарсалар учун ўч оламиз... Вақт-соати келади.

Орадан бир неча ой ўтгач вақт-соати келди... Отаси қишлоқда давлатманд мужиклардан иборат отряд тузди-да, қўргонига ўт қўйганларнинг жазосини берди.

— Иш деган бундоқ бўпти! — деди у офицерларнинг чоққина тўппончасини артаркан дабдаба билан. — Энди тинчгина яшаш керак эди-ю, лекин бошқа қишлоқлардаям большевистик маразни илдизи билан қуриши керак. Сени, Костя, бирга олиб кетардим у лекин онангнинг тоби йўқ. Ҳозирча сизларни Волга ортига бир қишлоққа олиб бораман, ишончли одамларнинг қўлига топшираман. Уша ерда тура турасизлар. Онангнинг эҳтиёт қил...

Отаси уларни шу қишлоқда қолдириб, жўнаб кетди.

...Икки ойлардан кейин ярим кечада, улар яшаган уй эшигини соч-соқоли ўсиқ, соққакўз киши тақиллатди. Костянинг отаси яқинда қизил аскарлар отряди билан тўқнашувда ҳалок бўлгани ҳақидаги хабарни ўша олиб келди.

— Биз бирга эдик... Қўлимда жон берди. Тўппончасини сенга бериб қўйишни сўради. «Ўғлим буни танийди», деди. Танидингми?

— Ўзинг кимсан? Исминг нима?

— Филька Меньшиковман. Ўзим Сибирли.

Бир неча кундан кейин онаси дунёдан ўтди.

Келгинди эса Костяни ўрмонга бошлаб кетди. Филькани у ерда худди Меньшиковнинг ўзига ўхшаган бир неча каллакесар кутарди. Ҳаммаси шундан бошланди...

Филька шайкасига то шу чоққача ўрмонда ва даштлардаги дара, жарликларда биқиниб юрган номаълум кишилар келиб қўшилган эди. Улар қачон ва қаерда қолиб кетишгани ёки қизил аскарлар билан тўқнашувда ҳалок бўлишгани номаълум эди. Фақат у — Костя, Филипп Меньшиков ва Фильканинг оғайнимси, шайка атаманининг ҳам ўнг қўли, ҳам деншчиги Тарас Звягин ўқ ва қиличдан омон қолардилар.

Лекин уларнинг ўзи ҳеч кимни аяшмасди. Қоронғи кечаларда, баъзида эса кунга-кундуз кунни қишлоқ ва

посёлкаларга бостириб киришар, болалар ва аёлларни отиб ташлашар, кексаларни чопишар, деразаларга граната отар, уйларга ўт қўйиб, қочиб кетишарди.

Филька гулхан ёнида ичкиликбозлик қилишни, ҳар қадаҳ кўтарганда асир қизил аскарни чопиб ташлашни яхши кўрарди. Уларни шу мақсад учун махсус сақлашар, баъзан ҳафталаб олиб юришарди. Кейин уларни дарахтларга боғлашар, гулхан ёқишар, гулхан атрофига ўтиришарди. Ҳаммавақт Фильканинг ўзи бошларди.

— Қани, қуявер,— буюрарди у Тарасга, кружкага имо қилиб ва ўрнидан туриб, қиличини яланғочлардида, асир ёнига келарди...

Филька буни «мишиқиларни тарбиялаш» деб, Звягин бўлса негадир — «панфарага жўр бўлиш» деб атарди.

— Қани, қани, мишиқи,— бўкирарди кейин Филька Костяга қараб.— Кўниккин, волгалик отангни шарманда қилма! Отанг билан менга бу ишни Матвейка Сажин ўргатган. Жаям яхши командир эди Матвей Парфенич Сажин, лекин уйланишга улгурмай, ҳалок бўлди. Ҳаёт шундоғ нарса, оғайни. Дунёда яшайсан, пешонагда борини — ўйин-кулгили тўйми ёки йиғиси билан аза — билмайсан. Сенинг отанг уйланиб ҳам, сени дунёга келтириб ҳам улгурди. Хуллас, ўлимидан олдин у Матвейканинг илмини сенга ўргатишни сўради...

Аввалига Костя жуда қўрқди, лекин бора-бора бунга ўрганиб кетди.

Тарас Звягин бутун озиқ-овқат масалалари билан шуғулланарди. Фильканинг бошқа каллакесарлари у ёки бу қишлоқ кўчаларида изғиб одамларни карамдек чопиб юрган бир чоқда, Тарас омборларни шип-шийдон қилиб, уларни ташир, дўконларни таларди. Бу ишга унинг суяги йўқ эди.

Костя Филька тўдасига қўшилганига икки кунми, уч кунми бўлганда Меньшиковнинг ёрдамчиси қопдан янгигина қалпоқ чиқарди. Худди шунақа қалпоқни Жуков самара вино заводи хўжайинининг сочи тарашланган бошида кўрган эди.

— Олмайсанми...— тўсатдан таклиф қилди Звягин диккайган қудоғини ғалати қимирлатиб.— Арзон берман.

— Нима қиламан?— ҳайрон бўлди Костя.

Лекин кўп ўтмай ажабланмай қўйди. Тарас ҳар кун кимгадир нимадир сотар, алмаштирар, тутиб туриш учун арзон-гаров берарди ва ҳоказо. Одатда буюмни унга қайтиб беришмас, қарзни узишмас, у эса талаб қилиб мингиллаб юрарди, агар сўрашса, яна қарзга берарди. Энг муҳими шуки, увадаси чиққан дафтарга барча савдо-сотигини пухта ёзиб борарди.

Кейин билса Тарас қишлоқ дўқондорларидан экан. Узининг айтишича савдо-сотикқа болалигидан қизиққан. Фақат революция арафасидагина кичкина дўкон очишга муваффақ бўлган. Ишни шундай усталик билан олиб борганки, бир йил ичида қишлоқдаги ҳамма мужиклар, ҳозир Фильканинг каллакесарлари каби ундан қарздор бўлиб қолганлар.

Ун еттинчи йилда Звягиннинг бошига Жуковнинг бошига тушган савдо тушган.

Бир кун Филипп Меньшиков:

— Гап бундай, Константин Жуков... Ёшсан, лекин кўзинг пишиб қолди. Бундан буёқ Тарасканинг ўрнига ҳам ўнг қўлим, ҳам чап қўлим бўласан,— деди.— Дов-юраклигинг учун. Отанг ҳам шуни васият қилган. У ҳам яхши мужик эди, бақувват... Худди Матвей Сажинга ўхшаган.

...Улар оқ гвардиячилар эгаллаган Волга орқасида кўп юришди, даҳшатли ишлар қилиб, бегуноҳ кимсаларнинг қонини тўкишди. Костя биронта оқ гвардиячилар қисмига қўшилишни бир неча бор таклиф қилди, аммо Филька бунини эшитишни ҳам истамасди.

— Нима кераги бор?— елкасини қисарди у.— Биздақа шоввозларга кимнинг кўзи учиб турибди? Йўқ, йўқ, биз сибирлик тўдамиз билан яшайверамиз...

1918 йилнинг охирида Қизил Армия Қозон, Симбирск, Самара ва Ижевскни эгаллади. Филька вақт ганиматига ўз тўдасини Жанубий Урол тоғлари этагига олиб кетди. Бу ерда бир амаллаб қишни чиқардилар, 1919 йилнинг бошида эса Волга бўйларида колчакчиларнинг олдинги қисмлари пайдо бўлди.

— Аҳа, итваччалар, ҳали роса ўйнаб-куламиз дёмовмидим!— хурсанд бўлиб қичқирди Филька.— Шамширларингни чархлаб, патронларни тўплайверинглар!

Бир неча ҳафта ичида Костя билан Филька тўдани аввалги жойга олиб келди...

1919 йил апрелининг охирида Қизил Армия қарши ҳужумга ўтди ва Волга орти даштларида, Бугуруслан, Бугульма, Белебей яқинида колчакчиларнинг сараланган қўшинини тор-мор қилди.

Улар борган сари шарққа қараб чекинишарди. Фильканинг тўдаси ана-мана дегунча тарқаб кетди. У қолган-қутган одамларини Оқ дарё ортига эргаштириб кетди. Лекин бу ерда улар қандайдир қизил армия қисмига рўпара келдилар. Филька Меньшиковни, уни, Костяни ва Тарас Звягинни отрядларидан қолган-қутганлар билан бирга ботқоқликка қисиб боддилар. Бу ердан чиқиб кетадиган йўл йўқ эди.

— Бир хабар олайлик-чи, балки бирон бир сўқмоқ топилиб қолар,— деди қош қорая бошлаганда Филька.— Агар қизиллар бостириб келса, сизлар отишиб туринглар, йигитлар. Тонг отгунча ботинишмайдиам. Биз Костя икковимиз йўл излаймиз. Топдик дегунча — келиб сизларни олиб кетамиз.

— Чўкиб кетасизлар, ботқоқ тортиб кетади,— аянчли деди Звягин.

— Ҳар эҳтимолга қарши бир-биримизга арқон боғлаб оламиз.

— Барибир икковингни тортиб кетади,— боягидан ҳам аянчлироқ деди Звягин. Кейин қулоғига шивирлади:— Мен ҳам худди сендек... Неча марта панфарам чиқай деган. Филипп, эшитяпсанми, Филипп? Шуниси ҳам етар...

— Рост айтади, Филипп,— деди Костя.— Биронтамизни ботқоқ тортиб кетса — икки кишилашиб қутқариш осонроқ бўлади.

— Ҳе, жин урсин!— сўкинди Филипп.— Юра қол, биз билан! Мана арқон, белингга бойлаб ол. Сизлар эса, йигитлар, сергак бўлинглар.

Тарас шу заҳоти ирғиб турди-да, мудом ўзи билэн олиб юрадиган қопчигини елкасига ташлади.

«Йигитлар» сергак бўлиш учун қолишди, Филька, Тарас ва у — Костя қоронғиликка, ботқоқ ичкарасига қараб йўл олдилар.

Филипп Меньшиков, ҳайратда қолдириб, чайқалиб турган ботқоқликда бардам ва тез борарди. Улардан биронтаси ҳатто ботқоққа ботмади ҳам.

Ярим соатдан кейин дўнгликлар ва мажмағил бута-

зор орасида тўхтадилар. Нариди, бутазор орқасида тиниқ сув бўлиб, унда юлдузлар чарақларди.

Меньшиков қуриган ўтдан юлиб, ёғочга боғладида, машъала қилиб силкита бошлади. Силкитиб-силкитиб сувга ташлади-да:

— Сизлар нима, Филька вино ичишу калла узишдан бўлакни билмайди деб ўйловмидинглар?— деди.— Бу ботқоқликка бекорга чекинибманми? Улиб кетишимга ҳали эрта. Сибирда мулким бор. Укам Демид қандоқ қилаётган экан? Тирикмикан?

Ҳалқанинг гижирлагани эшитилди, қоронғиликдан ботқоқликнинг номаълум махлуқ калласига ўхшаб қайиқнинг тумшуғи кўринди.

Қалпоқли ёмғирпўшга бурканиб олган қайиқчи то учови қайиққа ўтиргунча индамай кутиб турди. Кейин ҳам чурқ этмай эшкакни Филькага берди. Меньшиков зумда кенгликка ҳайдаб чиқди.

— Қолганлар-чи?— сўради. Костя.— Эртага эрталаб битта қўймай отиб ташлашади-ку.

— Йигитларга ачинасан, албатта,— хўрсинди Филлип,— бу қайиқ ҳаммани кўтара олмайди-да.

Меньшиковнинг орқасида ўтирган қайиқчи ҳам хўрсиниб қўйди, чўқинди шекилли. Балки шунчаки қимирлаб қўйгандир. Қоп-қоронғу эди.

Қайиқ қандайдир узун, эгилувчан буталар орасида тўхтади. Кейин яна ботқоқлик билан кетишди,— олдинда қайиқчи, унинг кетида Филька. У — Костя қаторнинг охирида борарди.

Тонгга яқин қуруқ жойга чиқишди. Кимдир йўғонлиги гугурт чўпидай келадиган қуруқ новдани синдираётганига ўхшаш овоз эшитиларди. Ботқоқликнинг нариги бошида отишма борарди...

Баланд-баланд қамишлар ва майда қайинзор тўсиб турган кўримсиз ерда ботқоқ туманларидан қорайиб кетган кулба бор эди.

Қайиқчи бурчакка ўтди, ёмғирпўшини ечди. Шунда Костя кўрсаки, бу қадди-қомати келишган, мовий кўзлари чарақлаб турган ёшгина жувон экан. Аёл ҳеч кимга эътибор қилмай, каттакон, оғир санам турган бошқа бурчакка ўгирилди ва икки бармоғи билан чўқиниб, таъзим қилишга тушди.

... Устин Морозов бўлажак хотинини биринчи бор ана ўшанда кўрган эди.

Пичан чангига беланган Варвара кириб келди. Пистимея Инжилни қўйиб, дастурхон тузади.

— Сен ҳам овқатланасанми?— сўради у эридан.

Устин қизининг бақувват, миқти гавдасига бир қараб қўйди-да, яна шифтга тикилди.

— Пичан ташишяптими ҳалиям?— унинг орзидан шу уч сўз чиқди.

— Қарағайзордан тўққиз арава, яна трактор тиркамасида келтиришди,— жавоб берди Варвара.— Қолганини олиб келишга кетишди. Қолхозчилар ҳам олиб келишяпти... кеча улгурмаганлар.

— Ҳа-ҳа, Митька ўша ердами?

Қиз бўшашиб:

— Пичан ташишяпти... трактор тиркамасида,— деб жавоб берди.

— Анави... Анисимнинг набираси-чи?

— Ўша ерда... Клашка иккови яна тепада.

— Ҳа-ҳа...— яна гўлдиради Устин ва жим бўлиб қолди.

— Раис сизни сўради,— ботинмайгина деди Варвара қошиқни оларкан.— Идорага келсин, деди.

— Маст бўлиб, учиб ётибдилар, дегин.

Варвара жим ўтириб овқатланди. Оқиста отланиб, ишга жўнади.

— Фролга айт, қоронғи тушиши билан келсин,— деди Устин унинг орқасидан, ҳамон шифтга тикиларкан.

Пистимея индамай дастурхонни йиғиштира бошлади.

Ботқоқликдаги кулбада ҳам мана шундай камгап эди Пистимея, дея яна эслай кетди Устин. Фақат исми бошқа — Серафима эди ўшанда.

Ёзи билан улар шу кулбада яшашди. Роса семириб ётишди. Уларни чидаб бўлмайдиган ботқоқ сассиғи-ю, чивинлар қийнади холос.

Ёзи билан Серафима уларнинг учовини ёш боладек парвариш қилди. У кечалари қайиқда қаёқларгадир борар, озиқ-овқат келтирар, овқат пиширар, уларнинг тер босган, чурик гимнастёркалари ва кўйлақларини ювар, офтобда қуритар, ямоқ соларди. Шу ишларнинг барини у чўқиниб олиб, жимгина бажарарди. Шунча вақт ўтиб ҳам, ҳеч ким билан бир оғиз сўзлашмади у.

Фақат кунлардан бир кун эрталаб Костя, кулбадан чиқиб, уни нарироқда, бутазор орқасида Филька билан нима тўғридадир гаплашиб турганини кўрди.

Кундан-кунга атроф очилиб, кенг, ёруғ бўлиб борарди, чунки қамишлар қуриб, шамолда синаётганди, буталар барги тўкилаётганди. Кун ўтган сайин Тарас Звягин қунишиб, ташвишлана бошлади. Ниҳоят у бир куни:

— Оғзимиздан қонимизни келтиришмасайди... шундоққина очилиб қолди-ю, ҳаммаёқ. Нариги дунёга панфара билан равона бўлмасак эди...

— Йў-ге!— деди Филька қўл силтаб.— Неча марта айтдик сенга — қадам қўядиган жой йўқ деб. Сув музламай туриб ботқоқдан ўтиб кўр-чи...

— Серафима ўтиб юрибди-ю... Орқасидан битта-яримтани эргаштириб келса-чи?

— Аҳ-моқ!— деди Филипп.— Ҳаммани ўзингга ўхшатасан.

Лекин орадан бир неча кун ўтиб, Меньшиковнинг ўзи «ҳарбий кенгаш»ни тўшлади.

— Гапимга қулоқ тутинг, аскарларим. Ёзи билан ботқоқнинг сассигини искаб ётдик. Ҳозир ҳам қадам босадиган жой йўқ. Демак, ҳали яна анчагача қамишзор ичига яшириниб, сассигини ҳидлаб ётишимиз керак. Бўлмасам,— Филька Звягинга кўз қирини ташлади,— сан айтгандек панфара билан равона бўламиз у дунёга... Ундан ташқари, ҳар қолда ўйнаб-қуладиган кунларимиз ҳам келиб қолар. Осмонимиз ёришиб, булутлар тарқалса ажабмас.

— Тарқалмаса-чи?— сўради Костя.— Бутун умримиз ботқоқда ўтиб кетадими?

Столдаги идиш-товоқни артаётган Серафима бошини кўтариб, мовий кўзларини унга тикди-да, шу заҳоти яна ерга қаради; идиш-товоқни шошиб тахлади-ю, шошиб чиқиб кетди.

— Нима, бу менга боғлиқ эканми?!— қичқирди Филька.— Нима, мана кўриб қўйинглар, таъзиримизни беринглар, деб ўзимни кўз-кўз қилибманми...— У жимиб, бўшашиб қолди, тинчиди ва давом этди:— Нима ҳам қилардик, ўтиришга тўғри келади. Энг муҳими ваҳима қилманглар. Тақдиримиз бир бўлгандан кейин бир-биримизни қўллаб-қувватлашимиз керак. Бу ерда тақдир кулиб боқмаса, ўзимизнинг Сибиримизга кета-

миз. У ерлардаги ўрмонлар хилват, тинч. Кечаси у ёқда турсин, кундузиям қоронги. Унгача.. совуқ тушиб, ботқоқ музлагунча шу ерда, Серафиманикида яшаб турасизлар...

— Сени қара-ю!— ташвишланиб деди Тарас.— «Яшаб турасизлар...» эмиш. Хўш, ўзинг осмонга учиб кетасанми?

— Гапимга қулоқ солинглар!— кескин деди Филька.— Ҳозирча бир ўзим ўтиб кўраман... она юртимга бораман. Ҳаммамиз баробар ҳаётимизни хатарга қўйиб нима қиламиз? Йўл жуда оғир. Ёлғиз бўлсам бир амаллаб, илон бўлиб судралиб ҳам ўтаман... Кўряпсанми, соқол қўйяпман,— у негадир Костяга ўгирилди.— Сизларга ҳам шуни маслаҳат бераман... ҳар эҳтимолга қарши. Неча-неча кишилар тушида кўриб чиқса керак сизларни. Кейин эса, кўкламда сизларни олиб кетгани келаман. Ўзим келмасам, укам — Демидни юбораман. Менга қандай итоат этсаларинг, унга ҳам шундай итоат қилинглар. Уқдингларми? Мен ёки Демид келгунча, Серафимани маҳкам тутинглар. Усиз ҳолларингга вой.

Меньшиков яна ниманидир ўйлаб қолди ва яқун ясади:

— Тамом. Кенгаш ёпиқ.— У шундай деди-ю, ортиқ гапиргиси келмай, ташқарига чиқди.

— Сотади, сотади бизни, аблаҳ... Эшитяпсанми, Константин Андреич,— шивирлади эшик ёпилиши билан Звягин,— анави эски диндори билан жўнаб қолади — тамом! Ботқоқдан қандай қилиб чиқамиз? То милиционерлар бизни қидириб топгунча очимиздан ўлиб бўламиз... Мен шундоғ ҳам кечалари деярли ухламайман. Филька туради-ю, бизни илондек битта-битта ерга чўзилтиради, деб қўрқаман...

— Илондек...— такрорлаган эди ўшанда Костя.— Оғзингга қараб гапир.

— Гап сўздами! Бирпас иланг-биланг қиламизу тинчиб қоламиз. Ўзи эса мана шу ботқоқ алвастиси билан қочади-кетади.

Меньшиков уларни ботқоқликда қолдириб кетишига Костя ишонмасди. Лекин Тарас Звягиннинг сўзлари кўнглини гаш қилди. Кечгача чеҳраси очилмай юрди.

Кечқурун, Серафима овқат ҳозирлаётганда Филька деди:

— Тарас, Серафимага гүшт қиймалашвор, кетар жафосида бир чучварахўрлик қилайлик. Сен, Константин, юр, ташқарига чиқайлик. Сўзлашиб олайлик.

Улар Звягиннинг ташвишли боқишларига парво қилмай, кулбадан чиқишди, нарироқдаги қуриган қамиш уюмига ўтиришди.

— Гап бундоқ каторгалик ўртоқ,— шу заҳоти гап бошлади Меньшиков.— Лаънати Филька бу ботқоқликда бизни ташлаб кетмасмикан, деб ҳадиксираяпсан, тўғрими? Серафима иккови кетиворади, деб ташвишдасан...

— Топдинг, Филипп Авдеич.

— Гапга қулоқ сол... Бу жойларда ўзимга мос шерикни бекорга қидирганим йўқ, кейин... Қонли вақт-чоғликда бекорга синаганим йўқ, уқдингми? Агар сенга ишонмасам, аллақачон кемирчагингни синдирардим. Филипп Меньшиковнинг қанақа одамлигини гапиролмайдиган қилиб қўярдим. Уқдинг?

Филька ўрнидан турди, оғир пичоқни қинидан чиқарди, икки қадам наридаги йўғонлиги билакдек келадиган қайинни чўрт кесиб ташлади-да, келиб ўтирди.

— Гап бундоқ,— яна гап бошлади Филипп.— Серафима мени ботқоқдан чиқариб, ишончли одамларга топширади-да, қайтиб келади. У сизларни ҳам сақлаб қолади. Фақат унинг вапидан чиқма.

— Ўзи ким бу Серафима?

— Ортиқча ганининг кераги йўқ! Хотин киши бўлсаям ишончли одам.

— Мен ҳали қиз деб юрибман,— истехзоли кулди Костя.

— Мен хотинлар жинсидан деб айтдим. Қизми ё хотинми — бош қотирмасликни маслаҳат бераман. Бир куни билмоқчи бўлдим... Унинг қаллиги Матвейна Сажин бир отишмада ўққа учгандан кейин... Мана шу кулбада эдик. Ухлаб ётганида босаман, девдим. Мана, оқибати.

У кўкрагини очди. Филиппнинг ўнг сийнаси учи ўрнида чети қизариб турган чандиқ кўринди.

— Мана, эсингда бўлсин,— деди Филька кўйлагини тугмаларкан.— Тишлаб узиб олди... Кейин дуо ўқиб ўзи тузатди. Умуман,— кутилмаганда тиржайиб қўшиб қўйди,— эпини қилсанг, фойдалана бер. Аммо кимлигига келсак, оғайни?.. Шу нарса ёдингда бўл-

син — биздек шоввозларга қўшилиб юрибдими, демак, биздан кам жафо чекмаган... У тўғрида сендан ортиқ бир нима билмайман. Эски дин мазҳабини тутган одам. Хўшқи бўлса у сизларни омон сақлаб қолади. Бу дунёдан кўз юмишимизга ҳали эрта. Керак бўлиб қоламиз...

— Қачон?

— Саволларинг жонга тегди! — овозини кўтарди Филька. — Мен қаёқдан биламан! Саводим ҳам сенкидан кўп эмас...

— Умуман керак бўладиган кунимиз келадими, шунга ишонмайман, шунинг учун сўраяпман...

— Бу гапинг ёл-ғон энди! — деди чўзиб Филька. Россия катта, бир бурчида қоронғи тушса, иккинчи бурчида тонг отади. Жаҳон бўлса, бундан ҳам катта, ҳа. Бундай ноҳақликка дунё чидармикан-а? Қишлоқнинг ярмини боқардим — энди қарабсанки, шу ботқоққа қисиб қўйишибди! Миннатдорлик ўрнига-я? Ҳеч ким менинг ёнимни олмайди деб ўйлайсанми? А? Нима дейсан?

Аммо бир сўз билан «жаҳон» деб атаётганларидан биронтаси ёнини олажагига Фильканинг ўзи ҳам унчалик ишонмаслиги кўриниб турарди. У далда беришларини, лип-лип қилиб турган қилдек умидини, ҳеч бўлмаса сўз билан қувватлашларини истар эди.

— В-билмадим, — жавоб қилди Костя гўё Фильканинг аҳволи руҳиясини сезмагандек. — Сен билан менга озмунча одам кўмаклашдим. Мана келиб-келиб, ботқоқликда ўтирибмиз, бундан баттар...

— Тузук, — гўлдиради Филька, қайиннинг учини кесди. Хўрсиниб қўйди ва ўша оҳангда илова қилди: — Демак, шалвиллаб қопсан-да. Сени улғайиб қолди, деб юрсам, ҳали сутдан чиқмаган гўдак экансан-у. Вой мишиқи-ей. Қилтиллаган умуртқангни қайирмаганимга ачинаман. Ту-зук... Зарари йўқ. Вақт-соати билан бўлар.

— Қайирсанг — кейин ачиниб қоласан.

Меньшиков бир қошини кўтарди-да:

— Исбот қил, — деди даб-дурустдан.

— Аллақачон исбот қилганман.

— Қандоқ қилиб?

— Қандоқ бўларди, ахир кўлнинг тирсагингача ишон қонига ботган. Тирсагингача эмас, ундан ҳам юқо-

рироққача... Анча юқорисигача. Бизга ёрдам беришадими, йўқми, билмайман. Ҳозир руҳим тушиб кетган, шунинг учун ҳеч нимага ишонмайман. Руҳим тушганига кўп бўлди. Оқ гвардиячилар Қозондан, Самарадан тирақайлаб қочганларидаёқ тушиб кетганди. Ушандан бери каллам қовоққа ўхшаб қолган. Аммо ҳақимни тортиб олганларни кучим борича тишлаб юламан.— Ушанда у нафаси тиқилиб, гимнастёркаси ёқасига ёпишди. Тугмалари узоққа отилиб, юмшоқ кўкатга оҳиста тушди. То шу кунгача Устин Морозов, негадир тугмаларнинг оҳиста тушганини эслайди.

Филька таёғининг пўстини шилиб, ҳафсала билан йўна бошлади.

— Сафарда асқатадиган ҳасса бўлади.

— Демак, бизни бу ерга ташлаб кетишга қатъий қарор қилибсанда, а?— сўради Костя.

— Қўрқасанми?— яна қошини кўтарди Меньшиков.

— Ўзинг нима деб ўйлайсан?

— Ҳм-м...

Филька ҳасса дастасини одам калласи қиёфасида йўнди. Унинг тиззасига, хонаки деҳқонча чолвори устига пуштисимон майда қиринди тўкиларди.

Фильканинг бу саволи туфайлими ёки тўсатдан келган бу фикр туфайлими, Костя ногаҳон аллақачонлардан бери, ўн еттинчи йилда Петроград воқеалари ҳақида хабар келганидан бери қўрқинини ҳис қилди. Қизиғи шундаки — худди шу қўрқув, бир йил бурун уни Филькага бўйсунтишга, унинг тўдасига қўшилишга мажбур қилди. Костя Жуков қанчалик қаттиқ қўрқса, шунчалик қутуриб борарди. У секин-аста миясида ҳеч нима қолмай, меровланиб, бутун вужудини қўрқув қамраб борар эди.

— Ҳм-м,— деди яна Филька, қириндиларни тиззасидан қоқиб.— Ишончини йўқотгансан, шунинг учун ҳам қўрқасан. Лекин ростини айтсам, бу ишонч деганинг, мендаям қиттайгина. Лекин барибир, ўша борииниям ярмини бераман сенга. Оласанми?— у шундай деди-ю совуқ, қотиб йилтиллаб турган кўзини унга тикди.

— Оламан.

— Келишдик. Жуда соз. Юр, кетдик, чучвара ҳам тайёр бўлгандир энди.

Улар кулба томон юрдилар. Йўл-йўлакай Филька яна деди:

— Анави омадсиз савдогардан, Тараскадан кўз-қулоқ бўлиб юр. Лекин ўзи ёмон эмас, ишонса бўлади. Пул устида жонини беради. Буниси майли — одам-ку ахир. Лекин ҳаддидан оширворади. Ўқтин-ўқтин қоқиштириб тур уни. Бу унга фойдали.

— Қанақа қилиб қоқиштираман?

— Ҳали кўрасан. Энг муҳими — Серафимага ёпишиб ол. Яна такрор айтаман. Икки қўллаб ёпишгин.

Ярим кечага бориб, чучварани еб, катта чойнакдаги самогонни ичиб бўлганларидан кейин Филька столдаги бўш идишни энги билан стол чеккасига суриб, Тарасга қаради:

— Қани!

— Филипп Авдеич! Худо ҳақи, ҳеч нима йўқ.., Филипп Авдеич! — зориллади шу заҳоти Звягин йиғтамсираб.

— Ёлғон гапирма. Тунов куни қопчиғингни силки-тувдим. Жаранглапти.

— Худо ҳақи, ҳаммаси латта-лутта...

— Олиб кел!

Тарас истар-истамас сўри тагидан қопчиғини олди.

— Ағдар.

Тарас титроқ қўллари билан қопчиқ оғзини ечди, қўлини тикиб, кичикроқ халтача чиқарди. Меньшиковнинг ўқрайиб турганини кўриб, бунисини ҳам ечди. Столга букилган кумуш қошиқлар, олтин узуклар, исирғалар, тамакидонлар тўкилди... Яна шундай узук ва исирғалардан қўйилган олтинлар бор эди.

Филька индамай ҳаммасини тўрт қисмга бўлди. Қимматбаҳо буюмларнинг бир қисмини ўз чўнтагига солди. Қолган уч қисмини аралаштириб, Серафима томонга суриб қўйди.

— Адолат юзасидан тақсим қилинди. Йўлим узоқ, лекин етса керак. Сизларнинг улушингиз Серафиманинг ихтиёрида бўлади. Ҳамма нарсага у тўлайди-ку. Озмунча харажат бўлмайди. Мана бу сенга, — Меньшиков Тарасга бўш халтачани узатди. Ақллироқ бўласан — янаям кўпроқ қаппайтирасан.

Серафима қимматбаҳо нарсаларни суриб, пешбандига солди-да, кулбадан чиқиб кетди. Ун дақиқалардан кейин қайтиб кириб:

— Кетдик,— деди.

Костя унинг овозини шу кеча биринчи бор эшитди. Унинг товуши заиф ва ҳазин эди.

Филька кийина бошлади. Шу оқшом йўнган таёғини олиб, Серафима билан қоронғиликка кириб ғойиб бўлди.

... Шу кетганча уни Костя қайтиб кўрмади. Унинг ўрнига Филиппникидек соққа кўз, лаби юпқа, пакана Демид келди. Икки йилдан кейин, илиқ ва ёмғирли сентябрь тунида келди, бандига одам калласи йўниланган ўша ҳассани бурчакка қўйди, гадоё тўрвасини ечиб, столга қўйди-да:

— Танидингларми ё фаҳмляяпсизларми?— деб сўради.

Фаҳмлаш қийин эмас эди. Бурчакда турган таёқ қорайганди, учи ейилиб, гадир-будир бўлиб кетганди. Одам калласи эса қариянинг сариқ калла суягига ўхшаб йилтирарди.

— Меньшиков бўлсанг керак-да, Демидмисан?— сўради Тарас Звягин бетакаллуфлик билан меҳмондан.— Филиппнинг ўзи қани? Кутиб қолдик-ку, уни жуда.

Демид бу сўзларни эшитиб, бошини кўтарди, ниманидир кутаётгандек кўринган соққа кўзларини галмага уларга тикди ва сўрига ҳорғин ўтирди. Боқишлари бирдан сўнди. Унинг бутун туриш-турмуши бу ерга беқор келганидан, излаб келган кимсаси бу ерда йўқлигидан далолат берарди.

Серафима чўқинди-да, дуо ўқий бошлади. Демид ирғиб турди-да, бирдан бўкириб юборди:

— Ҳей, сен пажмурда роҳиба, элдан бурун гўрга тикма уни! Тағин нафасингни ўчириб қўймайлик...

— Аввало хотинимга бўқирма,— деди Демидга у, Костя Жуков.— Иккинчидан, Филиппга ўзи нима бўлган?

— Хотинингиз бўлса, кечирасиз,— қўпол жавоб қилди Демид. Кейин овозини пасайтирди.— Акамга нима бўлганини қани эди билсам. Сизларнинг ёнингиздамикан, деган умидда эдим...

— Бу ерга келмади.

— Кўриб турибман. Бундан чиқди, Серафима дегани сен экансан-да?

— Ҳа, мен бўламан...

— Ҳа-ҳа ...— Демид яна бир бор унга қараб қўйди. Серафима ҳам бир кўзини хиёл қисиб, меҳмонга қаради.— Жуда чарчадим,— деди Демид, тескари қараб.— Сизларни зўрга топдим.

Уларни топиш дарҳақиқат қийин эди. Филипп кетгандан кейин то совуқ тушгунга қадар учовлари ботқоқда яшашди. Кейин Серафима одамни кўтармайдиган юпқа муз устидан олиб ўтиб, уларни қандайдир бир қишлоққа эргаштириб борди. Куни билан бир сассиқ ҳаммомда ўтирдилар, кечаси эса яна Серафимага эргашдилар.

Кейин Костя улар беркиниб ўтиришга мажбур бўлган бунақа сассиқ ҳаммомлар, зах ертўлалар, совуқ саройларнинг ҳисобини ҳам йўқотиб қўйди. Серафима бўлса ҳар куни кечқурун уларни яна йўлга бошларди. Аввалига қамишзорлар билан, кейин жарликлар билан боришди. Кейин ўрмон бошланди.

Улар ўрмондаги ҳайвонлар ўтадиган сўқмоқлардан юришаркан, кўпинча Серафимадан олдинда бирон-бир индамас йўл бошловчи борарди,— Серафиманинг ҳаммазҳаби бўлса керак.

— Қаёққа кетяпмиз, ахир? Қаёққа бошлаб кетяпти?— ахийри чидолмади Тарас.— Ундан сўрагин-чи, Константин Андреич. Қиш ҳам чиқиб қолди, биз бўлсак ҳалиям йўлдамиз... Бу қанақа жойлар ўзи? Уролми нима бало?

— Билмадим. Ўзинг сўрайвер...

— Шу жойда қишлаймиз,— деди ниҳоят Серафима тайгадаги ташландиқ бир кулбага етганларида.

Бу кулбада кўкламгача яшашди. Ҳаммаси ёздагидай давом этди. Серафима аввалгидай уларни парваришлар, кечалари озиқ-овқат қидириб қаёққадир кетарди. Баъзан қовоғи солиқ, камгап одамлар озиқ-овқат келтиришар, Серафимага беришар, икки бармоқ билан чўқиниб, индамай қайтиб кетишарди.

Бора-бора Константин яхши кунларни кутиб, бу аянчли ҳаётга кўникиб қолди.

Бир куни у ертўлада ҳуштак чалиб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлаган эди:

— Худога шукур, жон кириб қолди,— деди Серафима ва оҳистагина кулиб қўйди.

Константин унга ҳайрон бўлиб қаради, тўсатдан Серафиманинг сочини бор бўйича ёйиб юбориш учун

бўйни аралаш ўралган қора рўмолини бошидан тортиб олгиси келди.

Константин ўзини тутолмай, Серафимани ушлади-да, шартта ўзига қаратди. Ўзига қаратди-ю — орқасига тисарилди.

...Ушандан бери неча ўн йил ўтди. Аммо унинг ўша дақиқадаги башараси: ҳозиргина ийманиб жилмайганида йилтиллаб турган ўткир тишларининг иржайиши, оқариб кетган юпқа лабларининг титраши, очилиб қолган қизил милклари ҳозиргача ҳам эсдан чиқмасди... Кичик қирра бурнининг қаншари буришиб кетганди. Ана шу буришиқлар ҳам титрарди, юпқа бурун парраклари кенгайганди.

Костя сўрига ўзини таппа ташлади, сувоқсиз деворга суянди, оёғини ердан кўтариб олди. Шу ўтиришида, гўё Серафима бир парча этини узиб олгандай, беихтиёр кўкрагини ишқалай бошлади...

— Ана шундоқ... Эсингда бўлсин, — деди Серафима бу ишқалашнинг маъносини тушуниб ва жимгина ўз ишига киришди.

Кейин, кўкламгача ҳеч нима бўлмагандай яшашди.

1920 йил қишининг охирида, эрувгарчилик олдида Серафима уларни қаёққадир бошлаб кетди. Яна кечалари йўл юришди, чунки кундузи тойиб, тўсатдан муздан тушган чуқурларга тушиб кетиш мумкин эди.

Улар бор-йўғи йигирматача хонадондан иборат кичик қишлоқда тўхташди.

— Худо насиб қилганича шу ерда яшаймиз, — деди Серафима. — Бу ердагиларнинг ҳаммаси ўз одамларимиз, тинчгина яшаймиз. Сен билан мен, Константин, номига эр-хотин бўламиз. Тарас хизматкоримиз бўлади. Бугдой сепамиз, полиз экамиз, — у шундай деди-да, бурчакдаги иконаларга ўгирилиб, чўқина бошлади.

— Бу ерда кимлар яшайди ўзи? — деб сўради у, Серафимадан учинчими, тўртинчи куни.

— Биз яшаймиз.

— Кимнинг уйи бу?

— Кимники бўларди? Бизники-да.

Серафима ортиқ ҳеч нима демади.

Урол ортидаги, хилват шимолий ерлардаги бу қишлоқ ғайритабиий, сокин, файзсиз ҳаёт кечирарди. Соқолдор, айиқ сингари лапанглаган мужиклар бир-бири билан учрашганда саломлашмай, бир-бирларини чў-

қинтириб қўя қолишарди. Кўчада хотин-халаж асло кўринмасди. Аҳён-аҳёнда Серафима ҳузурига шу ерлик аёллардан биронтаси келиб қолмаса, қишлоқда, умуман аёллар йўқ деб ўйлаш мумкин эди. Улар ёшми, қарими — кўриб бўлмасди. Улар рўмолларини шундай ўрашардики, бурунлари билан кўзларигина кўринарди. Уларнинг бурни, негадир, бигизга ўхшаш ингичка, кўзлари ҳам ўткир бўлиб, ўйноқи эди. Ундан ташқари улар, ҳар доим кечқурун ёки кечаси келишар, Серафиманинг хонасида узоқ шивирлашишарди.

Костя иккинчи хонада Звягин билан яшарди.

— О-дамлари хўп ғалати-да! — дерди ҳар гал Тарас кўчадан қайтгач. — Чўқинишини буларнинг, бир-бирларини кўрди дегунча худди... Бугун, шунақа ҳайвонларнинг биттаси мени кўриши билан худди шайтонга йўлиққандай чўқинишга тушди. Қисқаси — эски мазҳабдагилар экан-да.

— Ўрмонда бу шўрликларга эрмак-да, — изоҳ берди бир кун ахийри Серафима. — Хилват, на подшо бор, на қонун бу ерда. Одамлар ўзини шу йўл билан ҳимоя қилиб ўрганган.

— Чўқинишиб-а? — кулиб сўради Тарас.

— Бўлмаса-чи... Фойдаси тегади, — жиддий жавоб берди Серафима.

Бир куни Звягин кулчадек юзидаги думалоқ кўзини ҳайрат билан пирпиратди-да, ошиққанидан нафаси тикилиб шундай деди:

— Шу қишлоқда... унинг аммаси тураркан! Тушунарлими?

— Қанақа амма? Кимнинг аммаси?

— Анавини-да, Серафимани... Игуменья Мавра дейишар экан. Бу ерда ҳамма ишда шу бош-қош экан. Айтишларига қараганда, илгари Маврани ўз ибодатхонаси бор экан. Ўша ибодатхона қандайдир Черногор монастрида экан. Революция вақтида монастирни ағдар-тўнтар қилишибди — қурол-яроғми, яна бизга ўхшаган одамларни яширган экан... Мавра ўша Черногор монастридан қолган-қутганларни... Яна бошқа тинтилган монастирлардан ҳам йиғибди-ю, шу ёққа бошлаб келибди. Серафима бизни қаёққа олиб келганини билдингми?

— Бу гапларни ким айтди сенга?

— Э-э... Шу ерлик бир... мужик билан ошна бўп қолдим — оти Микита.

Улар қишлоқда яна бир неча ҳафта туришди, лекин Костя бирор марта бўлсин, Серафиманинг аммасини кўрмади, эски мазҳабиларнинг бирор маросимини сезмади, диний қўшиқ айтганларини эшитмади. Ростдан ҳам эски мазҳабиларнинг ибодатхонасимикан бу жой, деб ўйларди.

Лекин бир куни, пасхада қишлоқнинг ягона кўчасидан ўтиб бораётиб, бир уй ёнида ногаҳон тўхтади — қия очиқ деразадан аёл кишининг тантанавор оҳангдаги куйлаши эшитилди:

— Пушти паноҳимиз, ҳазрати Евстифей отахонимиз шундай баён қилгайким...

Костя яқинроқ бориб, деразадан қаради.

Кенг хона қора рўмолни танғиб ўраган қора кийимли аёллар билан тўлган эди.

Девор тагида, қандайдир баланд бир жойда ёғочдан ясалган суянчиқли, бесўнақай ўриндиқда чўзинчоқ бошига қора рўмол ўраган, қоқ суяк, хўмрайган бир кампир ўтирарди. Унинг ёнида столчадаги очиқ китоб тепасига ёшгина жувон энгашганди. У овозини кўтариб ўқирди:

— «Йўлига равона бўларканмиз, тангри бизга шундоқ бир таъвияни дучор этдиким, ўзи найнову шир яланғоч, калласи жимитда-ю, қилтириқ оёқ, темир тирноқли ҳайвонсифат...»

Қоқ суяк кампир қўлтиқтаёғини ерга урди, ўқиш тўхтади:

— Кўз уриштиришни бас қилинглар! — жаҳл билан деди у. — Олло-таолло кўзларингни очмагунча ҳеч нимани билмайсанлар... Лествица¹нинг ана шу жойини шундай тушуниш керак: бизнинг ғанимларимиз ёвуз махлуқ қиёфасида намоён бўлади... Сизлар ана шу махлуқнинг касрига қолдинглар. Сизлар ўз жойларингдан, Черногор монастридан шу сассиқ жойларга қувилдинглар. Архиепископ Мелентий бизга раҳми келиб, зор-зор қақшаётганини эшитаяпман. Аммо худо кўрсатмасин, анави шаккоқлар бу ерларга ҳам келди... унда бизни фақат олло-таоллонинг ўзи сақлайди. Ибодат қилинглар, худойим ўз паноҳига олиб, қутурган душманга оёқ ости қилиб қўймагай...

¹ Лествица — қадимий диний китоб.

Эшик гижирлади, уйдан Серафима югуриб чиқиб келаркан:

— Костя!.. Константин Андреич!— деб бўғиқ қичқирди.

У Костянинг енгидан ушлаб, нари судради:

— Гуноҳга ботасан, гуноҳга! Худога ишонмайсан-ку. Яхшимас бу қилганинг! Аммам кўриб қолсамии!

— Балки мен ҳам... у билан бир диндандирман,— деди Костя.

— Барибир... Ахир ҳеч қачон чўқинмайсану — осонми... Бизни бағирларига олганларига ҳам раҳмат...

Серафима унинг енгидан тортиб, ҳамон судраб борарди.

Уйларига яқин қолганда Костя сўради:

— Туғилган юртларидан нега қувгин қилинган булар? Ўша Черногор монастридан?

— Сабаб оз дейсанми...— чалғитиб жавоб берди Серафима.— Мана ўзинг ҳам... уйингдан йироқдасан.

— Ҳай, тушунарли...— деди Костя негадир бадхоҳлик билан.— Отанг билан онанг қаерда сени? Аммангни кўрдим шекилли. Анави қўлтиқтаёқли кампир... ўшами амманг?

Серафима унга ўқрайиб қаради-да:

— Ўзингни ота-онанг қаёқда?— деди яна.

— Ҳали шундоқ дегин... Мен ўйлабманки, отанг билан онанг ҳам аммангдек... муқаддас китобларни ўқишдан бошқасига ярамайди, деб...

Бу гапни эшитиб, Серафима мийиғида кулиб қўя қолди.

Яна нима ҳақда гаплашсак экан, дея хаёл сургандек, улар пиллапояда яна бир оз турдилар.

— Мунчаям кўримсиз жойлар экан. Қоронғи, ботқоқ ҳиди келади.

— Атрофимиз бутун ботқоқ, бултур қишлаган ертўламизга ўхшаган жойлар,— жавоб қилди Серафима.— Ҳаммаёқ ботқоғу қадрдон тайга, ўтиб бўлмайдиган жойлар. Битта йўл бор, уям бўлса, юз чақиримчам, ундан ортиқроқми наридан ўтади — ҳеч ким ўлчамаган. Қишда бўлса, бу томонларга ҳеч ким келолмайди, қорнинг қалъилиги бир саржин келади, ботиб кетасан...

— Ҳм-м... мен бўлсам ота-онам тўғрисида... Гўри

қаердалигиниям билмайман. Қаердадир Волга бүйи-
да...— деди тўсатдан Костя.

— Менинг отам ўн тўққизинчи йилнинг баҳорида
шимолда, Пинега яқинида ҳалок бўлган,— деди Сера-
фима.— Санам қўядиган одам ҳам бўлмаган. Буни
унга керагиям йўқ. Худониям билмасди... Онам мен
туғилган куни дунёдан кўз юмган экан. Мени аммам
катта қилган...

Ҳафталар кетидан яна ҳафталар ўтаверди.

Августнинг охирида Серафима унга тегди.

Бу қандай юз берди?

Костя бир куни саҳарлаб бирдан эшикни кесакиси-
дан суғуриб олди-да, унинг хонасига бостириб кирди.
Серафима қичқириб юборди, ёстиғи тагидан ихчамгина
ўйинчоққа ўхшаш браунингни олди, ўрнида тиз чўкиб
ўтирди.

— Агар, яна бир қадам юрсанг — отаман! Худо
ҳаққи, отаман!— деди у ҳарсиллаб. Кейин ҳазин то-
вушда илтимос қилди: — Кет! Худо ҳаққи, кет! Гуноҳ-
га ботирма. Шу чоққача ҳеч кимни ўлдирмаганман...

Костя иккиланиб туриб қолди.

Шу пайт ялт этиб миясига бир фикр келди: «Отмай-
ди... чўқинмай туриб отмайди... Ўнг қўл билан чўқини-
шади, браунинг ҳам ўнг қўлида... Уни ўнг қўлидан чап
қўлига олгунича...»

Серафима, дарҳақиқат, тўппончани чап қўлига қў-
йиб, ўнг қўлини пешонасига олиб борди.

Костяга шу дақиқалар кифоя эди. У Серафимага
ташланди, қўлидан браунингни тортиб олиб, кўчириб
олинган эшик орқали нариги хонанинг қоронғилиги-
га отди, Серафимани маҳкам қучоқлаб, яна каравотига
ташлади. Кейин унинг узун сочини муштига ўраб, бо-
шини босди...

...Бу шундай юз берди.

Кейин иккови ёнма-ён чўзилиб, бегоналардек бор-
ган сари ёришаётган деразага қараб ётишди. Уқтин-ўқ-
тин деразадан қаердадир қия учган юлдузлар кўри-
нарди.

— Нега бошимни босдинг?— оҳиста сўради у.

— Шундоқ... Филька эсимга тушди. Беҳуда қўрқ-
қан эканман-да.

— Беҳуда,— жавоб қилди у.

— Ахир отиб ташламоқчи бўлдинг-ку! Наҳотки отардинг?

— Отардим,— тасдиқлади Серафима. Бир оз жим турди-да, негадир қўшиб қўйди:— Тарас бирон жойга кўмиб қўярди... Ўзим кўммасдим.

Костя ҳайрон бўлиб ўрнидан кўтарилди.

— Бу қандоқ бўлди?! Буни қандоқ тушунмоқ керак?

— Нимани?

— Ҳаммасини! Бир отиб ташлардим, дейсан, бир... Бутун кўкрагимни парча-парча қилиб узиб ташлайсан, деб ўйлаган эдим.

Серафима чуқур хўрсинди ва жавоб қилди:

— Худонинг хоҳиши шу бўлса керак.

Кейин яна хўрсинди:

— Энди нима бўлса бўлар... Энди худодан кейин биринчи сан...

Серафима унга ўгирилиб, қайноқ бадани билан суйкалди-да, журъатсизгина бир қўллаб қучди. Шундан кейин у Серафиманинг бармоқлари музлаб қолган сим чивикдек совуқ ва қаттиқ эканини сизди.

Бутун умр унинг бармоқлари, негадир совуқ ва қаттиқ эди. Бутун умр, то шу кунгача.

21 боб

Пиллапоянинг шалоқ зиналари ғирчиллагани эшитилди. Устин ўй-хаёлларини йиғиштириб, кўзини очди.

Қараса, ташқарида қоронғу тушиб қолибди. Деразадан тушаётган қоронғилик хонани босиб, юракни сиқадиган сокин зимистонга айлантитарди.

— Мени сўрашса, ухлаб ётибди, де...— огоҳлантирди у хотинини.

— Мени йўқлаб келишган бўлса керак. Художўй дарвешлар...

— Э-э, худо олсин ўша тиланчиларингни! Бутун умр дарбадар юришади.

— Худонинг бандаларига озор бериш гуноҳ. Художўйлар ёш боладек гап...

Пистимея тиланчилар билан сира гаплашмас, ҳеч нимани суриштирмас, остонадан ўтқазмас эди. Ҳатто ёзда ҳам, уй ичига киргизмасди. Улар келганда Пистимея пешбанди тагида бир бўлак нон ёки бир бўлак чўч-

қа мойи олиб шошилмай зинапояга чиқарди. Тиланчи таъзим қиларди. Хайрлашаётганда Пистимея уни чўқинтирар ва қисқагина: «Худо ёр бўлсин» дерди... Тиланчи яна таъзим қилар ва негадир: «Худо зиёда қилсин» деб жавоб берарди.

Бу гал ҳам Пистимея келган кимсани ҳатто ошхонага ҳам киритмади. Даҳлизда унга нимадир берди шекилли, Устин хотинининг одатдагидай: «Худо ёр бўлсин» деганини, унга— «Худо зиёда қилсин» деб жавоб берилганини, эшик занжирланганини эшитди.

Тиланчи кетгандан кейин Устин хаёли қаерга келганда бўлиниб қолганини эслашга уриниб яна бир оз ётди. Лекин негадир ҳеч нимани эслолмади. Шундан кейин у Пистимеядан:

— Нега улар сенга нуқул худо зиёда қилсин, дейишади?— деб сўради.

— Худо деган одамлар, дилларида нимаики бўлса, шуни баҳам кўришади.

Устин истеҳзоли кулди, лекин ҳеч нима демади.

Пистимея печкага ўт қалади. Қайин палёнлари чирсиллаб ёнар, аланга гуриллар, оловнинг қип-қизил тиллари печь ичини ялар, буралиб мўрига кирарди. Ана шу тиллардан катта-катта олов парчалари узиларди, мўрининг қора оғзидан кириб юқорига кўтариларди.

Пистимея қўлини кўксида чалиштирганича оловга тикиларди. Унинг чуқур-чуқур ажин босган юзидан аланганинг қизғиш-пуштисимон шуъласи ўйнарди.

Бир неча дақиқа шу алфозда тургач, Пистимея аста бошини буриб, эрига қаради-да, узоқ разм солди, косовни олиб, печкадаги ўтинни ковлаштирди.

Қайин палёнлар баттар чарсиллади. Энди печка ичи ловиллаган оловдан гувилларди. Лекин Пистимея косовни бурчакка қўйди-да, ердан яна бир неча палён олиб, печкага ташлади.

Кейин у бўялган полни узун юбкасининг этаги билан супурғудай бўлиб, хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Каравот ёнидан бир-икки ўтди, дераза ёнига боғлиқ ўтирди, оҳиста хўрсиниб қўйди.

— Устинушка...— деди Пистимея оҳистагина, унинг фикрини бўлиб.— Қизимиз тўғрисида сен билан гаулашмоқчи эдим...

— Нима «Устинушка»? Нима «Устинушка»?!

қичқирди Морозов.— Одам ўзи ўлай деяпти-ю, сенга.
Ҳе ўша қизинг билан қўшмозор бўл-е...

Яна пиллапоя зинаси гижирлади.

Хонага Илюшка Юргин юриб эмас, югуриб кирди, йўғонлиги бармоқдек келадиган михга илиш учун қулоқчинини шапиллатиб деворга урди. Қулоқчин деворга тўп этиб урилди-да, худди елимлаб қўйилгандек ёпишди қолди.

— Ётибсанми?!— қичқирди у хонада у ёқдан-бу ёққа тез-тез юриб.— Ётавер, ётавер! Менга қара, сенга айтадиган гапим бор... Сен ҳаром ўлдирган от тўғрисида эмас, яна анави...

— Менга қара, ҳой «Ол-сотама»,— унинг гапини бўлди Устин ўрнидан турмай.— Аввал сен менинг гапимни эшит.— Кейин хотинига деди:— Бориб моллардан хабар ол...

Пистимея чиқди, Устин эса худди ўзича мулоҳаза юритаётгандай оҳиста гап бошлади:

— Уни қара-я, ман қари аҳмоқ... Шу хирқироқ овозинг билан... Лойқа жардаги ғарамларни унутишга мани қандоқ қилиб кўндирдинг-а?..

— Ахир бу йил пичан қимматлашини сезгандим-да...— йиғламсираб ўзини оқларди Юргин.— Пайт пойлаб юрувдим.

— Пойлаб юрувдиммиш!— Устин каравотдан турди. Сочи пахмайган, кўйлаги шими устидан тушиб турган Устин хонада у ёқдан-бу ёққа тез-тез юра бошлади.— Қойил қилдинг! Мана оқибати!! Энди нима қиламиз? Захарга нима деймиз?! Очофатлигингдан бирон кун тиқилиб ўласан, шишасану йиринг тўлиб турган пуфакдек ёриласан кетасан.

— Ҳой, секинроқ!— чинқирди Юргин, унинг овозида пўписа оҳанги бор эди.— Бир-биримиздан қолипмаймиз. Итниям тўрт оёғи бор. Олдинги оёқлари сен бўла қол, майли. Аммо орқа оёқларини кесиб ташлаб кўр-чи — олдинчилари ҳам чополмай қолади.

— Чополмас экан-да? Итнинг оёғи деяпсан-да?

— Айтдим-қўйдим-да... Мен сўзларга кўп ҳам эътибор беравермайман. Икковимизниям ҳолимиз бир демоқчиман... Турмушимиз бир хил маъносида...

Устин лабини бурди-да, каравотига бориб ётди.

У анчагача чурқ этмай ётди. Илья стулда безовта-ланарди, кичкинагина муштини оғзига олиб бориб

йўталарди. Мушти шу қадар кичкина эдики, овқат вақтида қошиқни ушлашга ҳам мажоли етмайдигандек кўринарди.

— Фермага бир арава пичан обориб тўк,— бўшашиб деди Устин.

— Йў-ўқ, ҳе-ҳе...— чўзди Юргин.— Менда ортиқча пичаң бор эканми?

— Оборасан дедимми — оборасан!— овозини кўтарди Устин.

Юргин бир оз жим турди-да, сўради:

— Бу қандоқ бўлди? Тушунмай қолдим-у.

— Нимани?

— «Бу ишнинг қонунийлигига шубҳам бор! Захарка халқни талаяпти...» деб қишлоқда биринчи бўлиб Свчинников аюҳаннос солди.

— Хўш?

— У сени доим тўғри тушунарди. Ман бўлсам ҳар вақтдагидай... қўллаб-қўлтиқлаб дегандек.

Устин Морозов кўзини юмганича яна анча ётди. Шу ётган кўйи кўзини очмай гапира бошлади:

— Халқ... Халойиқни қара, пичан ташиб ётибди. Андронга айт, овозини ўчирсин.— Устин оғир хўрсинди.— Шундоқ. Обор, оборавер, зарари йўқ. Ахир бугун-эрта ўлиб кетаётганимиз йўқ-ку...

— Бўпти.

— Шундоқ бўлсин. Хўш, яна нима галинг бор?

— Ҳаҳ, нима бўларди. Бунисиям нохуш. Менам Андронга ўхшаб тинч юрмадим... Кеча Аниська Шатров: «Диққат қилсам — қўнғироқ жаранглаяпти-ю, аммо одамлар чўқинмаяпти...» дейди. Оғзим очилди-қолди...

Бу сўзларни эшитиб, Устин Илюшка томонга ўгирилди.

— Қари жодугар ҳамма нарсадан хабардор, ҳа, деявер!— давом этди Юргин.— Гапимга ишонавер! Шундоқ ҳам кўзи билан тешиб юборай деди мени. Анави Антипга ўхшаб ўзингни тентакликка соласану лекин унақа эмассан, дегандай қарайди. Шундоқ гаплар. Ман бўлсам, ҳали-замон: «Андрон икковинг кимни гапи билан қўнғироқ бўлиб жаранглаяпсанлар, арқонни тортаётган ким?» деб сўраб қолар деб кўрқдим.

— Хўш,— деди Устин.— Яна нима?

— Демак, тушунмайман, де? — дераза томонга бош ирғади Юргин. — Борди-ю, иприсқи бу чол шама қилиб ўтирмай, шартта тўғриси айтса-чи? А? Унда панфара билан кетамиз-да...

— Нимани айтади? Нимани... — деб гап бошлаган Устин бирдан жим бўлиб, ўйланиб қолди.

Дарҳақиқат, чол нимани ҳам гапирарди. Лекин бу чол Устиннинг оловда қолиб, тиришаётганини сезиб тургандек, бутун умр заҳархандалик билан кулиб қарайди. Нима ҳам дерди, эҳтимол, чол фаҳмлаётгандир, сезаётгандир. Ахир ўзи ҳам ялангоёқлардан эмаску, биз қатори одам. Шунинг учун ҳам сезади. Шуниси қизиққи, ҳеч қачон ҳеч нимани сўрамайди, гапга қўшилмайди. Унинг қанақа одамлигини Устин то шу кунгача ҳам англаб етгани йўқ. Улар ўртасидаги энг узун суҳбат бундан ўтгиз йилча муқаддам, Устин Зелений Долга янги келган кезлари бўлган. Ҳали-ҳали эсида, ўшанда Устин зора менга ачинса, деган, ниятда, мана, колхозга олдилару, лекин ўзларини тортиб юришади, деб нолиган эди...

— Қабул қилишдими — яшайвер, — деганди Анисим, ўзигина тушунадиган маънода кулиб ва йўлига қараб кетганди.

Шундан кейин кунлар, ойлар, йиллар ўтибди ҳамми, ўша-ўша аҳвол. Идорада дуч келиб қолишадими, умумий мажлисдами ёки бошқа ерда чол албатта, унга, Устинга бошдан-оёқ разм солар, то Устин қарамагунча юзига тикилаверарди. Устин қараб қолгудай бўлса, Анисим дарров юзини ўгирарди, лекин албатта мийиғида кулиб қўярди. Лекин Шатров умр бўйи ўша икки оғиз сўздан бўлак ҳеч нима дегани йўқ. Устиннинг ўзи ҳам қайтиб у билан гаплашишга уринмаганди. Эҳтиёт юзасиданми...

— Устин нима ҳақда ўйлаётганини Юргин биларди чоғи, деди:

— Ҳа, ана шунақа гаплар... нега индамайсан? Индамасанг, индама. Ман бўлсам... Менга ҳеч қийин жойи йўқ. Куппа-кундузи, худди балиқ овига кетаётгандай қайиққа ўтираману Светлиха бўйлаб пастга қараб жўнаб қоламан. Ана кейин топиб кўр.

— Узингни ҳар ёққа ташлайверма, — ҳорғин деди Устин. — Қочиб қаёққа борардинг! Ернинг тагидан бўлса ҳам топиб олишади, буни аллақачон билишинг керак эди.

— Бу қандоқ бўлди? Ушанда... аини фурсати бўлади. Оёғи куйган товуқдек типирчилаб қоларканмиз-да. Ё бўлмасам, анави... чаёнлардай ўзимизга ниш урарканмиз-де...

— Нимадай?

— Дунёда шунақа чаён деган жонвор бўларкан, китобларда ёзишади, думида наштари бўларкан. Уларнинг атрофига ўт ёқилса, у ёқдан-бу ёққа ўзини ташлаб, тўлғонаркан-тўлғонаркан-да, ўша найзасини ўзига санчаркан. Йў-ўқ, мен қайиққа ўтириб...

— Оғзингни юм!— яна каравотидан туриб кетди Устин.— Қайиқни эсингдан чиқар.. Сандақа қочоқни қара-ю!..

— У худди ҳозир ҳаммомдан югуриб чиққандай сочи пахмайган, ҳўл, қип-қизарган бир алфозда Юргин қаршисида турарди. Юргин ўзини девор тагига олди, қулоқчинини пайпаслаб қидирганича эшик томонга тисарила бошлади.

— Бўлди, бўлди, бу нима қилганинг!.. Ҳеч қаёққа бормаيمان, қочмайман... ҳеч қаёққа...

Устин гўё бу ваъдадан қаноатлангандай, каравотга ўтирди. Ёстиқни олиб, юзини артди. Кейин аянчли оҳангда деди:

— Менимча, Шатров ҳеч нима демаса керак, айтдиган бўлса, аллақачон айтарди...— Устин юзини яна ёстиқ билан артди.— Бошқалар миримиздан-сиримизгача билгиси келиб юрибди. Бошқалардан эҳтиёт бўлиш керак. Борди-ю, билиб олишса, пўстагимизни қоқишадди...

— Кимни айтяпсан?

— Билмадим,— деди Устин.— Унақалар кўп. Ҳаммаёқда ўшалар. Бор энди.

Юргин эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Устин бир оз жим ўтирди. Ўрнидан турди, бориб эшикни занжирлади. Кейин яна каравотга ўтирди-да, бошини ёгди.

Кейин сувдан сакраб чиққан кўппакдек бутун гавдасини силкиди-да, нега бирдан қизишиб кетгани, нега бирдан Юргинга ёпишиб, сал бўлмаса уни дабдала қилаёзгани ҳақида ўйлай бошлади. «Оёғи куйган товуқдек типирчилаб қоламиз». Шундай, ахир у, Устин, аллақачонлароқ буни сезганди-ю, лекин сўз билан ифода этолмай гаранг эди. Юргин бўлса, топиб гапирди, нақ

мўлжалга урди, ёпиштирди-қўйди, аблаҳ... Дарҳақиқат, у, Устин, Большаков қаршисида, Колесников қаршисида, Корнеев қаршисида, Шатров қаршисида оёғи куйган товуққа ўхшаб қолган. Ҳатто ўша жибилажибон — Анисимнинг невараси қаршисида ҳам. Энди яна Смирнов ҳузурида ҳам... Яна кимлар олдида — ўзи ҳам билмайди! Мана сенга сўзларга эътибор бермаслик. Анави, ўзи «Ол-сотаман» бўлсаям, доимо айна муддаони айтади. Алжийди-алжийди-ю, лоп этиб айтади-қўяди.

Эшик тақиллади. У қулоқ солиб, хотини эканини билди. Бориб, эшикни очди.

— Фрол Курганов келяпти, — деди Пистимея.

— Ҳа-ҳа, — бош ирғади Устин.

— Печкадан хабар олиб тур. Ениб бўлганидан кейин яна тўрт-беш палён ташлаб қўй, — деди Пистимея ва даҳлиз қоронғилигида ғойиб бўлди.

Устин печкадан иссиққина пиймасини олди-да, оёғини суқди.

Фрол эшикдан энгашиб кирди, қулоқчинини ечди ва ҳозиргина Юргиннинг қулоқчини илиғлиқ турган миҳга яхшилаб илди.

— Варвара айтди — чақирган экансан...

Фрол ҳозиргина Юргин ўтирган стулга ўтирди-да, чека бошлади.

Устин Фрол олдида у ёқдан-бу ёққа юрди ва тўхтаб, дарахтни қай томонидан кесиш қулай ва осон бўлади, деб чамалаётган ўрмончидай Кургановга қарай бошлади:

— Нега чақирдинг? — сўради Фрол. — Станцияга қандай бориб келганингни айтиб бермоқчимисан? Қандоқ бориб-келганингни шундоқ ҳам фаҳмляпман...

— О-о! — истеҳзо билан чўзди Устин. — Митька айтиб бергандир-да? Чана кетидан келаётувди...

— Нега Митька бўларкан? Айғирнинг терисини ўзим шилиб олдиму.

— Қулоқ сол... Фрол... Биз отхонада эмасмиз, бу ерда қулоқ солишмаяптимикиан, деб чўчимай, бемалол гаплашсак бўлади. Гап отхона ҳақида кетаётган экан, очигини айтиб қўя қолай, осонликча қутулолмайсан, оғайни. Уқдингни? Йўқса...

— Нима? Мунча қўрқитмасанг?

— Йўқса, терингни айғирникидай шилиб олишади. Тириклайин-а...

Фрол Устинга ер остидан вазмин, мастона қаради-да, сўради:

— Нима, сен, мени қўрқади деб ўйлаяпсанми? А-а...— ва ҳорғин қўл силтади.

У шундай оҳангда гапирдики, Устиннинг соқоли сал силкиниб, гитраб кетди. У худди тўхтатаиб қолмоқчи бўлгандай бармоқларини соқолига тикди.

— Сенга нима керак, гапиравер,— деди Фрол.— Бақтим йўқ.

— Гап мана бундоқ бўпти,— енгил тортиб кулди Морозов, бармоқларини соқолидан чиқариб.— Ҳозирча унча кўп нарса керак эмас. Клашкани бир ёқлик қил... Кўзингни ола-кула қилма, нозик ойим эмассан! Нега, нима учун деб ҳам суриштирма! Сенинг ишинг эмас!

Фрол папиросини чекиб бўлди, ўрнидан турди ва алам билан деди:

— Ҳай майли... сенинг мақсадинг билан менинг хоҳишим бирга ўхшайди.

— Ҳа, балли! Клашканики билан ҳам. Қафасга тушган қушдек питирлаб қолди аёл шўрлик.

Фрол эшик томон юрди. Лекин Морозов унинг қўлидан тутди:

— Шошма. Яна икки-уч оғиз гап бор. Итваччангни нега орқамдан юбординг? Уша илвираб қолган редактордан хавотир олдингми?

— Хилват жойда... қўлинг қалтирамас эдиям...

Устин ғайритабиий қаҳқаҳлади. Унинг қаҳқаҳаси хонада гулдиради. У бирдан кулишдан тўхтади-да, ғўлдираган овозда деди:

— Э йўқ, Фрол Петрович, яқин орада ўз ажали билан кетади... Аммо лозим бўлиб қолса... мен... сендан илтимос...

Фрол билагини Устиннинг чайир бармоқларидан тортиб олди. Фрол унга бутун гавдаси билан оҳиста, лапанглаб ўгирилди.

— Фрол!— Устин қўрқиб беихтиёр тисарилса ҳам, пўписа билан қичқирди.

— Кўзингни чақчайтирма, газанда,— хириллаб деди Курганов,— чақчайтирма! Сенга айтадиган гапим шуки... Шуки...— Устин томонга қадам ташлади.— Демак, мендан илтимос қиласанми?! Мендан-а?!

Морозов печка томон тисарилиб, ҳозиргина Писти-

мея олов ковлаган косовга туртиниб кетди. Косов тарақлаб ерга тушди. Морозов дарҳол энгашиб, уни қўлига олди.

Фрол тўхтади. У жим турди-турди-да, қандайдир бўшашган овоз билан:

— Косовни қўй,— деди.

— Гап бундоқ бўпти.— Устин косовни аввалги жойига ташлади.— Қачон гаҳ десам қўлимга қўнади-ган бўлиб қоласан, буни аллақачон билишинг керак эди...

— Сени-я?! — мазах қилиб бош чайқади Фрол Курганов.— Йўқ... мени тинкамни қуритаётган сен эмас... бошқа нарса... бошқа...

Устиннинг қора кўзлари қисилди, қоши кўтарилиб, тушди.

— Мен билмаган ўша нарса... нима экан?— сўради у. Устин секин ва қандайдир эҳтиёткорлик билан сўради.

— Сен билмаган нарсами? Зарари йўқ, агар янглишмасам, яқинда билиб оласан...

Устиннинг товонидан бошигача ток ургандай бўлди.

— Нима? Нима дединг?!— хитоб қилди у печкадан бир неча қадам нари бориб.

— Ҳа, демак, рост экан-да,— деди Фрол.— Овозинг жуда ташвишли чиқяпти.

Фрол михдан қулоқчинини олди, эшик бандини тутди.

— Нима «рост экан»? Қанақа ташвиш?!— қичқирди Устин.

— Нима бўларди... бугун Смирнов билан кетишга, отни ҳаром ўлдиришга мажбур қилган нарса-да...

— Фрол!..— Устин муштини қисди, юзи пир-пир учди.

Шундан кейин энди Фрол эшик дастасини қўйвориб, Устиннинг олдига келди. Устин қўрқиб, ҳатто орқага тисарилди.

— Ана кўрдингми,— деди у тўғри Устиннинг бетига.— Кимлигингни билмайман, лекин бутун туриштурмушингни кўриб турибман. Юзингни буриштирма, кел, очиқчасига гаплашайлик... Гап бундоқ... Аллақачонлардан бери сувни лойқалатиб юрибсан. Кўрмаяпти, сезмаяпти деб ўйлайсанми? Аммо анави

Светлихани... бир челак ювинди билан ифлос қилолмайсан!..

— Ўзинг... ўзинг... ўзинг кимсан?— яна қичқирди Устин.— Ўзинг-чи... Филька билан... Мень...

— Биладан, сенинг асосий дастагинг шу,— гапни бўлди Фрол.— Шуни билиб қўй: дарахт шохлари бирга ўсгани билан ҳар томонга қарайди.

Дарахт қуласа, шохлари... шохлари...— гапини бўлишларидан қўрққандек шошиб бақирди Устин.

— Хўш, нима бўлади?— хотиржам деди Курганов.— Ушандаям ҳамма шохи ерга урилмайди. Баъзилари осмонга қарайди.

Ниҳоят Устин ўзига келди, чуқур хўрсиниб қўйди.

— Шошма-шошма!— Устин ҳўл пешонасини арди. Сени, Фрол, яна бир бор... яна огоҳлантирмоқчиман... Агар сен илон бўлсанг... Йўқ-йўқ, пўписа қилаётганим йў-ўқ...

— Бор, сув ичиб ол,— хотиржам маслаҳат берди Фрол.

Устин эса итоаткорона печка ёнидаги курсида турган пақир ёнига борди, тунука чўмични тўлдириб сув олди, соқоли ва пиджагига тўкиб ташналик билан ича бошлади.

— Билиб қўй...— Устин чўмични отиб юборди.— Билиб қўй, агар шу дарахтни ағдараман дейдиган бўлсанг... у ҳам ағдариладими, йўқми, аммо сенинг теринг қуриб улгуради. Уқдингми? Уқдингми?!

— Илдизи ич-ичигача чирибди, ўзи қулайди. Ҳу анави тайганиям, кесиш лозим бўлган жойини Захар кесяпти. Чириганини бўлса...

Морозов бир нима демоқчи бўлиб, ўша гапини айтолмаётгандай бошини қимирлатди.

— Мендан хавотир қилма. Қўлимдан келганда аллақачон ағдарардим. Гумбурлатиб қуларардим.. Бахтингга, Устин, буни қилолмайман. Аммо Устин,— Фролнинг овози таранг тортилган тордек титраб кетди,— худо кўрсатмасин... Сенинг ихтиёринг билан нималар қилмадим.— Фролнинг чехраси аламдан буришиб кетди...— Аммо агарда сен, Устин, Смирновга қўл тегизсанг... Агар бир тола сочи жойидан бежо бўлса...

— Э, ҳа-а, яна тилинг чиқиб қолди-ку!— деди ниҳоят Устин Морозов, бу гал шивирлаб.

— Бу гапинг ҳам тўғри.. Яхшиям ўттиз еттинчи йили айтганимни қилган экансан. Агарда Захар устидан чақув қилганингда, Большаков қамалгандами, сен ҳам кетидан асфаласопилинга кетардинг...

— Қўрқитяпман дегин! Қўрқитяпсанми, кеккайган хўроз! Кимни қўрқитяпсан, а?! Кимни, сендан сўраяпман...

Морозов бўкирар, қўлларини силкитар, гўё ҳозир учигга лайланаётгандек, борган сайин кучлироқ силтарди.

Фрол эшикни зич ёпиб чиқиб кетди. Устин қўл силташдан тўхтаб, шу эшикка тикилганча серрайиб қолди.

Кейин печкага қаради. Утин аллақачон ёниб бўлган, бир-икки чала қуюқ ва аччиқ сарғиш тутун чиқариб, тутаб ётарди.

Устин энгашиб, палён олди. Лекин уни печкага ташламай, негадир синчиклаб кўздан кечира бошлади. Ҳамма томонини айлантириб кўргач, бу палён нима қилиб қўлига тушиб қолганини, уни нима қилиш кераклигини кимдандир сўрамоқчи бўлгандай бошини кўтарди.

Бу ҳақда у шундай қаттиқ ўйлай бошладик, боши ғувиллаб кетди. Бошини сирқиратаётган бу шинғиллаш шу замоноқ тўхтаса керак, деган умидда палённи ерга ташлади... Лекин шинғиллаш тинмади. У беихтиёр бу шинғиллашга диққат билан қулоқ сола бошлади. У аввалига ўйланқиради: ахир бу шинғиллаш палённи олаётганимда бошлангани йўқ-ку. Йўқ, шинғиллаш анча олдин бошланди... қачон... Ҳа-я, Фрол Курганов гапидан кейин... Ҳа, нима деб эди-я?.. Илдизи ич-ичигача чирибди...» Ана ўшанда! Бу шинғиллаш бир дақиқа бўлса ҳам тингани йўқ. Фақат, шофёр ишлаб турган мотор шовқинини эшитмагандай, у ҳам аҳён-аҳёнда эшитмай қоларди, холос. Лекин мотор пат-пут қилса, шу заҳоти қулоққа киради-ю, шофёрнинг миясига урилади. Нега бўлмаса у, Устин палённи олаётганида бу шинғиллаш унинг бошини яна сирқиратиб юборди? Нега? Шу дақиқада у нима қилаётган эди? Печкага қараб, ёниб бўлган чалани кўрдими?.. Ёниб бўлган! Ана гап нимада?!

Устин шоша-пиша эгилиб туриб, уйиб қўйилган

Ўтиндан оғир палёнларни бирин-сирин олиб, печканинг қора комига итқитаверди.

— Йўқ, бекор айтибсан, Фрол, бекор айтибсан! Томиримиз қуриганича йўқ! Захаркаям ҳеч нимани илдизи билан кавлаб ололмайди. Ҳали ёниб бўлганимча йўқ, бутунлай ёниб бўлганим йўқ... Мана ҳозир ўтинлар гуриллаб ёниб кетади. Мен ҳам, мен ҳам...

Устин печь ичини ўтинга тўлдирди. Палёнларни тиқиштиришга жой қолмаганидан кейин Морозов стулга ҳорғин ўтирди. Ўтирди-ю, яна қулоқ сола бошлади... Йўқ, бошининг шинғиллаши ҳали босилмаганди.

Тўсатдан Устин ваҳимага тушиб, юраги муз-муз бўлди-да, бу шинғиллаш ҳам, бошининг сирқираши ҳам ўтиб кетмаслигини, ҳеч қачон босилмаслигини равшан англай бошлади. Ҳеч қачон, чунки... чунки бу олдин, Фрол келмасидан анча бурун бошланган. Лекин қачон? Илья Юргин: «оёғи куйган товуқдай тирпирилаб қоламиз» деганидами? Балки ундан ҳам бурунроқ, ўз ўғли Федька ўша ёқда... Усть-Каменкада: «Ҳамма қилган қонхўрликларимни эслай олмайман дейсизми? Ҳечқиси йўқ, дадажонгинам, одамларнинг ёдидан чиқмайди!» деган чоқларда бошлангандир.

Устин эзилиб, оғир ингради-да, ўзини стул суянчига ташлади. Елимланган стул тўкилиб тушгудай бўлиб қирсиллади. Аммо Устин бошини сирқиратаётган ўша аввалги шинғиллашдан бўлак ҳеч нимани эшитмади. Назарида боши ғадир-будир икки харсанг орасида қисилиб қолганда-ю, бу харсанглар борган сайин қаттиқроқ қисаётгандай бўларди... Яна назарида шундай ҳол қачонлардир юз бергандай эди... Қачон, қачон?

Тутун ҳиди анқиб кетди. Устин ўгирилиб қаради га ўтин қалаштириб ташланган печкадан бурқсаб тутун чиқаётганини кўрди. Тутун шу қадар бурқсиган эдики, мўрига сиғмай, бир қисми хонага ёйилаётганди.

Эшик очилиб, Пистимея кирди. Қўлларини ёйиб, эри ёнига югурди:

— Ё раббий, ўзи нима гап, Устинушка?! Тузукмисан, жонгинам, аҳволинг қалай? Тура оласанми? Тура қол, юр, ўрнингга кириб ёт...

Пистимея эрини турғазишга уриниб, тўмтоқ қўли

билан бошини силарди. У эрига ёрдамлашиб турғизди, каравотига ётқизди. Кейин печка ёнига югурди.

— Вой-бў-ў, ҳаммаёқни тутун босиб кетибди-ю! Ё тавба, ўтинниям шундай қалайдиларми?! Ичини тўлдириб ташлабсан-ку. Ҳаво бўлмаса ўтин ёнарканми?

Пистимея ўнтача қорайиб кетган палённи печкадан олиб ташлади. Катта пичоқни олиб, тутантириқ кертди. Тутантириқни бир қилиб, тиззасига уриб синдирди-да, гугурт чақиб тутди. Қуруқ тутантириқ худди лампамай қўйилгандек гур этиб ёнғач, ёнғашиб, уни печкага тикди.

Бир дақиқадан кейин ўтинлар часир-чусур қилиб бир текис ёнмоқда эди.

Яна бу аёлнинг бетида аланганинг қонга ўхшаш қизғиш шуълалари ўйнай бошлади.

— Клашкани эсига солиб қўйдингми?— сўради у.

Устин печка ичида оловнинг гувиллашини, олов парчалари узилиб, мўрига кириб ғойиб бўлишини кузатиб ётди. У томоша қилиб жилмаярди.

— Ишқилиб у... Клашка билан бўлсайди, у аёлни илинтириш осон бўларди менга,— деди яна Пистимея.— Фақат мен Клашканикига бутунлай кетиб қолишидан қўрқаман, кейин уни қайтаролмайсан. Бунга нима дейсан? Фрол оёғини тираб олмасмикан?

Устин бу гал ҳам индамади.

— Ҳай, ҳечқиси йўқ,— давом этди кампир.— У ёғи менинг ишим. Кейин барибир Клашкани илинтиришнинг йўлини топаман, қутулиб кетолмайди. Узи югургилаб келиб, гуноҳидан ўтишни сўрайди. Унда Захарнинг ҳолига маймунлар йиғлайди...

— Ия, анавини ёнишини, ёнаяпти-я... — деди Устин.

Пистимея эрига диққат билан қараб қўйди.

— Бўлмасам-чи,— деди у.— Ўтинни қалай билиш керак. Айниқса, ўчай деб турган печкага.— Лекин шу заҳотиёқ бир нимадан қўрққандек қўшиб қўйди:— Хотинларнинг юмучини эплаштириш йўл бўлсин сизларга... Сен ётатур, ман кўкатларни қайнатиб, дори тайёрлай. Шундан бир ичасану ҳеч нима кўрмагандай бўласан-қўясан...

Бир оз жим тургач, яна оҳиста, мулойимгина сўз бошлади:

— Манга қара, Устинушка... Қизимиз тўғрисида

гаплашволайлик... Бир нима десам, нуқул силтаб ташлайсан, даҳрий. Ахир Иоаннинг китобида: «Кимда ким мени демаса, новдадек қурийдиди-қолади; бунақа новдаларни йиғиб оловга ташланади, шунда улар ёнади-кетди». Матвейнинг еттинчи бобида, ўн тўққизинчи байтда: «Ҳосил бермаган ҳар қандай дарахт кесиб ташланади ва...» дейилган.

Пистимея гапини охирига етқизолмади. Устин каваротидан ирғиб тушиб, хотини ёнига келди, гўё уни тутиб олиб, печкага ташламоқчи бўлгандай қўлларини кўтарди. Унинг лаблари пирпираб, қора кўзлари шиддат билан ўйнади.

Пистимея кўпдан бери чўқинмай қўйган эди, лекин ҳозир беихтиёр тўмтоқ бармоғини кўтарди.

— Ё раббим, Исо алайҳиссалом, ягона такягоҳимиз... Устинушка, сенга нима бўлди?

— Нима бўлди?— хириллаб қайта сўради Устин.— Йў-ўқ, сенга бир нима бўлган чоғи?— қичқирди у овози борича:— Уғлимни бошига етиб, нариги дунёга жўнатдинг, энди қизимни жўнатмоқчимисан?! Энди қизимними?!

— Қанақа ўғлингни?— тисарилди Пистимея.— Эсинг жойидами... Кўчадагилар эшитиб қолади!

— Уғлимни, Федькани! Федорни!!

— Бу нима деганинг?! Ахир урушда ҳалок бўлдику у. У ярамасни жазосини худойим берди-ку.

— Урушда?! Йў-йў-ўқ! Сен ўлдирдинг уни — ўзини билмай қичқирарди Устин хотинининг ясси кўкрагига нуқуб:— Сен! Сен!! Сен

22 боб

Пистимея билан Устиннинг ўғли Федька Морозов Зелений Долга қачон ва қаердан келганликларини эслолмайди.

Лекин эсини танибдики, офтоб нурида жилоланган Светлихани, ҳар куни тонгда энг тепасидаги қора тераги билан худди сеҳрли эртақдагидек шўнғиб чиқадиган қояни, ажиб бўй таратган кўм-кўк бепоён кемгликларни, дарё ортидаги қушлар чуғури билан тўлган шудгорлар ва ўтлоқларни завқ билан томоша қиларди. Аввалига бола, уларнинг қишлоқларини нега дарёнинг нариги бўйига қурмай, бу ерга, тепалик-

тар этагига, кўкка хомуш бўй чўзган баҳайбат ирвитлар ўртасига қурганларига ҳайрон бўларди. Кўркамликка келганда ирвитлар ҳам кўркам. Ирвитларнинг булдуруқ босган баланд шохлари қишда, бир жойда тўхтаб қолган булутга ўхшарди. Шохлар ҳақиқий булутдек уйларнинг томларига, ерга, ҳаммаёққа булдуруғини тўккани-тўккан эди. Ёз чоғлари ёмғир ёғиб ўтгач, ирвитларнинг учларидаги ҳар игнада ё кўк, ё қизил, ёки пушти рангда жимитдеккина учқун — лампочкалар пайдо бўлади. Шу боисдан ҳар бир ирвит машъаладек ловилларди. Бундай чоғларда Федьканинг назарида бу баҳайбат дарахтлар ҳам ўша сеҳрли эртақдан келиб қолгандек бўларди. Лекин буларнинг ҳеч қайси бирини Марья қояси билан тенглаштириб бўлмасди ва шу сабабдан, унинг наздида, қишлоқни худди ўша ерда қуриш керак эди.

Федька ҳамма болалар каби табиатни севарди. Бу катталар ғалати, вақти етишмайдами уларнинг? — негадир, на эртақлардаги каби кўринган қояни, на ёз қуёшида жилоланган ирвитни пайқашади. Мабодо кўзлари тушгудек бўлса ҳам, худди ҳар бирлари, камида дунёда минг йил яшайдигандек, ҳаммасини кўриб улгурадигандек, эриниб, лоқайд боқишади.

Йў-ўқ, Федька бўлса, одам дунёда кўп яшаса ҳам, юз йилдан ортиқ яшамаслигини билади. Шунинг учун ҳам, ҳаммасини кўриб улгуриш керак.

Бу шуълалар, қушлар, дарё, қоя ва ирвитлар унинг дўстлари эди. Дўстларидан ҳар бирининг қаттол душмани бор эди. Масалан, ирвитларнинг энг хатарли ва шафқатсиз душмани шамол эди. Шамол кўпинча, ирвитлар ранго-ранг лампочкаларини ёққанида қутуриб эсарди-да, бирпасда уларни ўчирарди. Бу ҳам камлик қилганидай шамол, ўчиб бўлган жимитдек лампочкаларни юлқиб олиб, ҳуштак чаларкан, ерга кўтариб урарди.

Шамол, умуман, жуда ҳам қаҳрли ва маккор эди. Кўпинча у ҳаммаёқда сокинлик ҳукм сурган бир чоғда, кутилмаганда ёприлиб келарди-да чанг-тўзон кўтариб, япроқлар дейсизми, хас-хашак дейсизми, қоғоз дейсизми, ҳаммасини кўзга кўринмас даҳшатли комига тортиб ғажир ва қаергадир узоқ-узоқларга отқилаб юборарди. Шамол қушларни инларидан юлқилаб олиб, суриб кетар, худди у, ўзи йўғида булар унинг мул-

кида учиб юргани учун қанотини синдирмоқчи бўлгандай, осмонда саваларди. Шамол фақат ўзи ҳукм юргизиши керак бўлган кенгликларга бўй чўзишга ботингани учун баҳайбат дарахтларни ҳам қулатарди. Шамол одамлар ўзларига уйлар қуриб, унинг қаттиқ ва совуқ чангалидан яширинганлари учун бошларидан фуражкаларини юлиб олиб, эгниларидаги либосларини тилка-пора қилмоқчи бўларди. Баъзида шамол шундай қутурардики, қаҳр-ғазаб билан уйларнинг томларини учириб, ағдариб ташларди.

Шамолдан ҳамма қўрқарди. Шамол эса бошлаши билан ирвиғларнинг шохлари титрашга тушарди. Светлиха бужмаярди, қушлар жимиб, кўкатлар орчига яшириниб оларди.

Ёлғиз ҳайбатли қоя ҳеч нимадан қўрқмасди, ўзининг метин кўкрагини унга тутарди. Баъзан эрталаблари шамол бир дақиқада ирвитлардаги ҳамма лампочкаларни ўчириб, юлқилаб ташларди, қоя бўлса, офтоб нуридан борган сайин кучлироқ ловилларди, шамол эса пуфлай-пуфлай уни янада равшанроқ ловиллатарди.

— Қани ўчириб кўр-чи, ўчириб кўр-чи! — завқланиб қичқирарди Федька ҳаяжонланганидан дераза ёнида ирғишлаб. Деразадан ҳайбатли қоя яққол кўриниб турарди. Федька гаши келиб, очиқдан-очиқ заҳархандалик билан қичқирарди. Бўлмасам-чи! Рост-да, ҳамма нарсага қодирман, деб ўйламасин-да!

Баъзан шамол бутунлай қутуриб кетарди. Бундай чоқларда уйларнинг томлари қасирлар, ирвитларнинг учлари ночор, аянчли силкинар, дарахтлар қулар эди. Атрофда ҳамма нарса ҳуштак чалар, титрар, инграр, букилар ва шамол эсган томонга қараб учарди. Ёлғиз Марья қоясигина, қора терак шохларини элкан янглиғ ёйганича бирон марта ҳам титрамай, чайқалмай, кетига қайтмай, қутурган шамол томон сузарди.

...Федьканинг ёшлиги худди мана шундай шамол турган тонгларнинг бирида тамом бўлди. У дераза токчасида ўтираркан, ҳаяжонидан ўзини йўқотиб, овози борича қичқирарди:

— Эсавер, эсавер, кучанавериб ёрилиб кетарсану лекин қояни қулатолмайсан, қора теракни синдиrolмайсан.

Тўсатдан отаси урган мушт уни деразадан итқи-тиб юборди.

— Мен... нима қилдим? Нега урдингиз?— донато-на қилиб сўради отасидан. У ўрнидан тураркан, лат еган тиззаси, кафти ва бошини силади. Аламидан кўзида ёш филтилларди. У кўз ёшини дарҳол енги билан арди.

— Ҳе, мишиқи, чурвақа: «Қулатолмайсан... синди-ролмайсан!..» деганига бало борми,— дея бўкирди отаси.

Федька ҳеч нимани тушунмади — отасининг нима деяётганиниям, нега урганиниям.

— Албатта, қулатолмайдиам, синдиролмайдиям,— деди у ерда ўтирган кўйи.

— Йўқ, қулатаман! Йўқ, синди раман!— бирдан бадтар бўкирди отаси Федькани ҳайратда қолдириб.

— Ахир мен шамол ҳақида, қоя ҳақида гапираяпман-ку... Қора теракни айтаяпман.

— Мен эса сени айтаяпман! Уқдингми ёки йўқми?

— Мени?!— қайтариб сўради Федька, ўрнидан турди, онасига қаради. Онаси Варьканинг беланчаги ёнида яширинча чўқинмоқда эди. Федька бу гал ҳам отасининг гапларидан ҳеч нимани тушунмаган бўлса-да:

— Йўқ, мениям синдиролмайсиз,— деди ўжарлик билан.

Отаси жаҳл аралаш кулиб юборди, ёқасидан тутиб, мушук боладай хонадан итқитиб юбораркан, деди:

— Совқотиб қолсанг — тақиллат, кирғизаман. Мана шунинг ўзи сени синдирганим бўлади.— Кейин сгоҳлантриб қўйди: — Лекин билиб қўй, қўни-қўшниларникига борадиган бўлсанг, абжағингни чиқариб ташлайман.

Юпқагина кўйлақдаги Федька икки дақиқадаёқ совқотди. У бир неча бор эшикни тақиллатмоқчи бўлди-ю, лекин ҳар гал отасининг сўзи эсига тушаверди. Қўшниларникига кетмоқчи ҳам бўлди-ю, отасининг гўписаси ёдига тушди.

Ниҳоят, лабини қаттиқ тишлаб, шартта бурилди-ю, совқотган қулоқларини кафтлари билан берки-тиб нимжонгина гавдаси билан шамолга қарши энгашиб, уларга яқин турадиган Никулинларникига чопиб кетди.

Никулинларникида печка гуриллаб ёнмоқда эди, уйда эса, сочлари тўзиган, афт-башараси кир, кулгили

қиз Клашкадан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Қиз худди уни ҳидлаб кўраётгандай бурнини торта-торта, гуё уни энди кўриб тургандай, атрофида анчагача гирдикапалак бўлди.

— Бизникига нега келдинг? — сўради у.

— Келиш мумкинмасми?

— Мумкин, лекин мани ёмон кўрасан-у. Тунов кунн граната отдинг манга.

«Граната» дегани тупроқ тўлдирилган қоғоз халтача бўлиб, яқинда Федька дарҳақиқат, кечгача Клашкага граната отиб, кун бермаган эди.

— Сен нима, ўшандан бери ювинганинг йўқми? Ойнага бир қара-чи.

Клашка учта мих билан деворга қоқиб қўйилган, сири кўчган бир парча ойна ёнига югуриб борди.

— Вой! Ҳозир печка ёқиб эдим. Кулини олгунимча ҳаммаёғим кир бўлиб кетибди. Қўлимга сув қуйиб юбор, хўпми?

— Хўп, — деди Федька, қўлига кружкани олди ва тос устида қизнинг кичкинагина кир қўлига сув қуйди.

Клашка юзининг кирини ювиб бўлгач: кўлча юзи пуштиранг олди, қийиқ кўзлари йилтиллаб, учқунланди. Умуман, худди ёмғирда қолган тўшдай яшнаб кетди. Фақат қўллари сира очилмас — кир жуда ўрнашиб қолган эди. Умуман, унинг қўллари болаларникига ўхшамас — қуруқ, қаттиқ ва катта эди.

— Қўлингни яна совунлаб ювгин, — маслаҳат берди Федька.

— Йўқ, барибир кетмайди. Ишлайвериб шунақа бўлиб кетган қўлларим. Қўлларинг чечан, қизим, дейдилар доим ойимлар...

— Нега сени шунча ишлашга мажбур қилишади?

— Ахир ўзлари доим даладалар-да. Уй ишларига ким қарайди бўлмасам? Дадамнинг қанақалигини биласанми? Ароқхўр, сўкагон одам. Уй ишлари менга қолган. Ахир ўн ёшга кириб қолдим. Бир нима бўлгандирки, бизникига келгансан, шундайми?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ... Қаёқдан олдинг бу гапни?

— Ҳеч қаердан олаётганим йўқ, сўраяпман холос. Лекин қачон бирон гап бўлса, албатта кел. Биргалашиб бир чорасини топамиз... Хўпми?

Федька ўйланиб турди-турди-да:

— Биласанми, энди мен ҳеч қачон сенга граната отмайман,— деди.— Бошқалар ҳам... отиб кўрсин-чи.

Федор Морозовнинг Клашка Никулина билан дўстлиги ана шундай бошланди. Йилдан йилга бۇ дўстлик мустақкамлана борди. Негаки, баъзан бир ҳафтада ҳам болалар билан ўйнагани бир соат вақти бўлмайдиган кафти катта ва дағал бу қиз у келганда сидқидилдан қувонарди.

Шу йўсин Клашка унинг энг яқин, керакли одами бўлиб қолди. Бошқа болалар учун одатда отаси ёки онаси, кўпинча, уларнинг иккови шундай яқин кимса бўлади. Федька учун эса Клашка бўлди.

Уша шамолли кун Устин Федькани излаб Никулиналарникидан топгандан кейин таёқ билан ҳайдаб келди, девордан мис тўқалик оғир қора қайишни олди.

— Иштонингни еч, итвачча, тизсамга ёт!

— Нега?

— Яна сўрайди-я! Биласан-у, сўзимнинг устидан чиқишимни. Нима деган бўлсам, ўшани қиламан.

— Бўлмасам уйингиздан кетаман, бутунлай кетаман,— деди кутилмаганда Федька.

— Ҳа, итвачча!— Устин унга томон қадам ташлади, ёқасидан шундай ушладики, кўйлаги тисирлаб кетди.— Йўқ, гапини эшитдингми, онаси, бу разилнинг гапини? Эшитдингми?

— Негаки, мени ноҳақ калтакламоқчисиз... Боя ҳам ноҳақ урдингиз. Ҳали...

Устин болохонадор қилиб сўқиниб, Федьканинг юзига қайишни отди-да, онасига ўгирилди:

— Бола эмас, бало экан! Ол энди, ўзинг тарбиялайвер. Бир йил ичида ипакдек майин бўлсин,-уқдингми?

Пистимея ўғли ёнига келди, бошини силаб, ўз хонасига бошлаб кириб кетди.

Кўп ўтмай қиш тушди, энди Пистимея ўғлини бир қадам олдидан нари жилдирмасди. Узоқ қиш ойлари бадалида Федька отасининг «ўзинг тарбиялайвер» деганининг маъносини тушунди. У мактабдан қайтиши билан онаси уни ибодат қилишга мажбур этар, қандайдир узун, тушуниб бўлмайдиган ибодат сўзларини ўргатар, худо киму одамларни нима учун севиб, нима учун ёмон кўришини мулойим овоз билан уқди-

рарди, отангни сўзидан чиқма, уни ҳурмат қил, деб қулоғига қуярди: негаки бурчакдаги иконаларда ўтирган авлиёлар унинг итоатсизлигини оқизмай-томизмай худога етказди. Унда сен гуноҳкор банда, яхшилик қўраман, деб ўйламай қўя қол...

Бунинг оқибати шу билан яқунландими, онасининг ўғит ва насиҳатларини эшитавериб ганғиб қолган Федька бир куни эрталаб, уйда ҳеч ким қолмаган чоқда, бурчаклардаги иконаларни йиғиштириб олдида, аввалига ҳар бир авлиёнинг кўзини бигиз билан тешиб, бирин-кетин печкага ташлади. Иконалар ўтиндан ҳам яхши ёнарди. Ўтин ҳаммавақт чарсиллаб ёнар, иконалар эса гўё ичига олов жойлаштирилгандек гувилларди. Ёнаётган тахталар эгилар ва авлиёлар оловда тиришаётгандай бўларди. Булар, онаси сўзлаб берган жаҳаннамда азоб тортган гуноҳкорлар каби тиришаётгандир.

Федька охириги иконадаги гўзал Биби Марьямнинг кўзини ҳафсала билан тешаётганда ошхонага Пистимея кириб келди. Кирди-ю, остонада туриб қолди. Нафаси тикилиб, юзини қўли билан яширди. Кейин печка ёнига югурди, косовни олиб, оловда тиришаётган авлиёларни тортиб чиқара бошлади. Федька жилмаярди, чунки уларни қутқариб қолишнинг иложи йўқ эди. Кейин уни йўтал тутди — чала ёнган тахталар косов учиди тутаб, бутун ошхонани аччиқ тутунга тўлдириб юборганди.

Шу куни Устин уйга қайтгач, Федька ҳушидан кетгунича қайишни ташламади.

Бола ҳушига келганида онасининг меҳрибон, ҳазин товушини эшитди:

— Ҳечқиси йўқ, ўғлим... Отангдан оладиганингни олдинг, худога эса сизинасан. Умр узун, тавба қилиб ювасан гуноҳингни. Томчи нима деган нарсга, тома-тома чақмоқ тошни тешаркан. Мана ўзингга келиб қолдинг — энди кучинг етгунча чўқин.

Аммо Федька чўқиниб ўтирмади, кўзини юмди.

Бир неча кунгача у каравотда юзтубан тушиб, қимир этмай ётди. Пистимея канда қилмай яраларига дори-дармон қўйди.

Кейин Федька аста-секин ўрнидан тура бошлади. У кун бўйи дераза ёнида жим ўтирарди. У март қуёшидан қорайган қорни, шуълада жилоланган Марья

қоясини, эрталаблари ирвитларнинг қалин қиров босган учларини томоша қиларди.

— Хўш, етарли бўлдимми ё камлик қилдимми?— сўради бир куни отаси ўғли мактабга бора бошлагач. Федька жавоб бермади.

— Тилингга кўйдирги чиққанми?— бўкирди Устин.— Мен сани бошқа жойингни саваловдим шекилли.

— Яхшиси яқин келманг менга,— оҳиста илтимос қилди Федька.

Устин таажжубланди-да, чўчинқираб Пистимеяга қаради. Ўғлининг овозида у кутган қўрқув, муҳими, итоаткорлик йўқ эди.

Устин яна бошини у ёқ-бу ёққа бурди-да: ортиқ ҳеч нима демай, бошқа хонага чиқиб кетди. Гўё бир нарчасини унутиб қолдиргандай шошиб чиқди.

Кўп ўтмай Пистимея аллақаяёқдан яна бир қучоқ икона олиб келди. Ҳар бирини юмшоқ латта билан авайлаб артди. Федька лабини қимтиганича индамай унинг ишини кузатарди.

Лекин у онаси иконаларни бурчак-бурчакка семаганини кўриб, ҳайрон қолди. Бир неча кунгача у хонада, у ёқдан-бу ёққа юрди, нимагадир хўрсинди, кейин иконаларни йиғиб, сандиққа солди, жарангла-тиб қулфлади-да, устига ўтирди.

— Бу қандоқ бўлди... ҳар гал ибодат қилганингда сандиқдан оласанми уларни?— сўради Устин.

— Йўғ-ге, Устинушка. Менга аён бўлди — худо иконаларда эмас, дилда яшаши керак.

— Баптист Марфа Кузьмина ҳам худди шунақа дейди шекилли. Нима бало, ўшаларнинг рангига бўялмоқчимисан?

— Туф-е, топган гапингни қара-ю!— хафа бўлди Пистимея.— Астойдил ихлос қилгандагина эътиқодни тушуниш мумкин... Полни эса фақат бўяйдилар.

Федька уларнинг сўзларидан ҳеч нимани тушунмади. У онам иконаларнинг яна печкага ташланишидан хавсираб сандиққа беркитяпти, деб ўйлади.

Онаси чўқинишни ҳам йиғиштирди. Ибодат қилганида энди у шунчаки тиз чўқар ва бошини шифтга кўтарарди.

Апрелда, Светлиханинг музи ёрилиб, майдалана бошлаган чоқда Федька бир халтачага иккита нон,

бир бўлак ёғ, бир неча дона пиёз солиб тайёрлаб қўйди. Бир парча латтага туз солиб тугди-да, униям халтачага тиқди. У халтачани ҳовлига, бостирма тагига элтиб, устига похол ташлаб яширди.

Кейин у даҳлиздан Устин қиши билан пичанга борганда олиб юрган эски, сертугун арқонни топиб, тўшаги тагига яшириб қўйди.

Федька тайёргарлик кўриб қўйганидан кейин ордан бир кунми, икки кунми ўтиб, Устин кечқурун, ғирт маст бўлиб уйга қайтди. Ечинмасданоқ ўзини қаравотга ташлади.

Пистимея бир амаллаб унинг камзулини, пиджагини ва этигини ечиб олди-да, ўз хонасига кириб кетди.

Устин ярим соатча минғирлаб ётди, кейин хуррак ота бошлади.

Шу кеча уйда ёлғиз Федька бедор эди.

Узоқ вақт аллақердадир, қоронғиликда ётган хира ой деразадан мўралаганда, Федька оҳиста ўрнидан турди, тўшак тагидан арқонни олди. У яланг оёқда полни шاپиллатмаслик учун қалин пайпоқни кийди-да, отаси ёнига борди, нафас олмасликка уриниб, унинг қўл-оёғини қаравотга боғлай бошлади.

Бир неча дақиқа ичида Устин қаравотга чамбарчас боғланди. У соқолини чўччайтириб, қора жун босган кекирдагини чўзиб ўликдек ухлаб ётарди.

Кейин Федька сўрига ўтириб, оёғига пайтава ўради, этигини кийди. Онаси ўз хонасида ўрнида ағдарилган эди, Федька чўчиб, жим бўлиб қолди.

У ойнинг ғира-шира ёруғида бир оз ўтиргач, турди, девордаги қозикдан қайишни олди-да, кўзини чирт юмди. Деразадан кўринаётган ой ҳозир ойнага ёпишиб қолгандай негадир, юрагини ғаш қилмоқда эди.

Федька кўзини чирт юмганича қайишни баланд кўтарди ва отасининг кенг, очиқ кўкрагига туширди. Устин хуррак отишдан тўхтади, Федька титраб кетди ва кўзини очди.

Йўқ, отаси фақат хуррак отишдан тўхтаган эди. Қалтак зарбини ҳис қилмаган бўлса керак, негаки, ҳатто қимир этмади, ўгирилиб қарамади... Соқоли ўша ўша диккайиб турарди. Булар Федькага далда берди, у яна ва яна қалтаклайверди...

Отасининг маҳкам юмилган қовоқлари бир-икки

марта титраб, оҳиста очилди, соқоли эса ёнига, Федька томонга ўгирилди.

— Нима?.. Ким?!— гўлдиради у.

— Э, худойим-ей, нима қиялпсан?— сўради онаси ўз хонасидан.— Варькани уйғотворасан-у...

Федька отасини савалаб чарчаган эди. Отаси эса ҳар калтакдан кейин кўзини пирпиратиб қўя қоларди. Ниҳоят у кўзларини пирпиратишдан тўхтади-да, ўғлига чақчайиб тикилди. Унинг кўзлари борган сайин олаярди...

— Ҳў... газанда!!— бўкирди ниҳоят Устин ва каравотдан ирғиб турмоқчи бўлди. Лекин силтанди-ю, бўшашиб, ҳайрон бўлиб жим қолди.

Уч-тўрт дақиқадаё кейин, гап нимадалигини англаб етди чоғи, каравотда дағ-дағ титраб, силкина бошлади.

Федька каравот ёнида ирғишлай-ирғишлай қайиш билан туширарди. Зарбалар заиф бўлганидан, қаттиқ оғритмасди, албатта, аммо Устиннинг назарида уни қилич билан чопишаётгандай эди.

Федьканинг юзи ориқ бўлиб, қоронғида кўзлари газабли қақнарди. У ҳатто онаси ёқилган чироқни кўтариб, хонасидан чиқиб келганини ҳам сезмай қолди. Онаси лампани баланд кўтарди. Баланд кўтарди-ю, қўлидан тушуриб юбораёзди, сўнг деворга суяниб:

— Федя! Феденька! Худо-чи, худо-чи... Энди нима бўлади?!— деб шивирлади.

Ниҳоят Устин кучи борича шундай силтандики, эски чурик арқон бир неча жойидан узилиб кетди. У териси сидирилиб, арқондан қўлини бўшатди-да, туриб ўтирди. Кайфи тарқамагани учун чайқалиб, шоша-пиша оёғини бўшата бошлади. Федька қайишни ташлади, пешонаси ва юзидан йирик тер томчиларини енги билан арта-арта камзули ётган тўшаги ёнига отилди. Кейин қулоқчинини излаб, хонада у ёқдан-бу ёққа югурди. У шошилганидан қулоқчинини тайёрлаб қўйишни унутган эди.

— Ушла, ушла!— бўкирди ҳали ҳам оёғини бўшатиб улгурмаган Устин.— Чиқарма, деяпман сенга!! Калласини сапчадай узиб ташлайман!!

Пистимея узун кўйлакка ўралишганича, ўғлини ушламоқчи бўлиб, бир қўлида лампа билан бармоқ-

сиз қўлини Федькага чўзиб, кетидан югура бошлади. Пистимея югураркан, ҳадеб аянчли овозда:

— Феденька, Феденька, ўғилгинам... Тўхтагин, тўхтасанг-чи... — дерди.

Ниҳоят у ўғлини сочидан чангаллаб олди. Федька юлқиниб қочмоқчи бўлди, аммо онаси уни маҳкам ушлаб олганди. Пистимеяни қўли темирдек қаттиқ эди. Федьканинг бошидан товонигача сирқираб оғриб кетди, кўз олдида сариқ гардишлар пайдо бўлди. Худди шу пайт у, отаси ниҳоят оёғини бўшатиб, каравотдан осилтирганини кўриб қолди.

Бола кўзини чирт юмиб, худди охири бор нафас олаётгандай чуқур тин олди, бир оёғида чир айланди-да, онасининг бармоқсиз қўлида бир тутам сочини қолдириб, юлқиниб чиқди. Пистимея, худди ўзининг сочи юлиб олингандай чинқирди ва ўғлига ташланди. Устин ҳам каравотдан ирғиб турди. Улар иккови деярли бир пайтда Федькага остонада етиб олганди-ю, лекин Федька ўгирилиб, ҳали ҳам кийишга улгурмаган камзули билан лампани бир урди. Кўк шишали қадимий ўнинчи чироқ ерга тушиб синди, керосини остона олдига тўкилиб, Пистимея билан Устинга ҳам сачради. Полга тўкилган керосин лип-лип ёниб мушукдан қочган сичқон галасидай турли томонга тарқалди, кейин бу оловчалар бирлашиб, катта аланга ҳосил қилди.

Пистимея ўзини орқага ташлади. Устин ҳам жим тисарилди, аммо ўғлини тутиш ниятида шу заҳоти яна олдинга отилди, шу пайт Пистимея даҳшатли товушда қичқирди:

— Ёниб кетамиз-ку, Устинушка!!

Устин челақдаги сувни олиб остонага сепди. Девордаги қозиқдан қандайдир либосни олди-да, ҳар ер-ҳар ерда лопиллаб ёнаётган алангани уриб ўчиришга киришди.

Федька бўлса бу пайтда, ҳамон қўлида камзули билан пиллапоянинг сўнгги зинасида ўтирарди. Шу ерга етганда ҳолдан тойиб, ўтириб қолган, оғир ва тез-тез нафас оларди.

Даҳлиздан оёқ дупурини эшитгач, у ирғиб ўрнидан турди-да, бостирма тагига югуриб бориб, озиқ-овқат халтасини олиш учун похолни титкилай бошлади.

Отаси пиллапояга чопиб чиқди-да, тўхтаб, аланг-

лай бошлади. Федька похол тагидан халтасини юлқиб олди, энгашиганича дарвоза томон югурди. Устин пиллапойдан ирғиб тушди, аммо Федька кўчага чопиб чиқиб, дарвозани тарақлатиб ёпишга улгурган эди. Устин югура келиб, эшикка шундай зарб билан урилдики тахталари қарсиллаб кетди.

Устин кўчага чиққач Федькани йўқотиб қўйди. У негадир, Федька ўнг тарафга, тайгага қараб қочади, деб ўйлаган эди, шу сабабли кўчага чиқиши билан ўнгга бурилди. Лекин бир неча қадам чопиб борди-да, хайрон бўлиб тўхтади. Кўча ўрмонга бора-боргунча яққол кўриниб турарди. Федькадан эса ном-нишон йўқ.

«Наҳотки бу аблаҳ бирон ерда девор панасига яширинган бўлса? Ё биронтаинг четанидан ошиб кетдими? Лекин унисигаям, бунисигаям улгурмайди»,— деб ўйлади Устин. Кейин ўгирилиб қаради. Кўрсаки, Федька қарама-қарши тарафга, дарё томонга қочмоқда эди.

— А-а! Ана энди мендан қочиб қутулиб бўпсан!— овозини чиқариб деди Устин ва ўғли кетидан югурди.

Устин ҳамон маст эди, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб гандираклаб югурарди. Лекин шунга қарамай ўғлига тез-тез етиб олмоқда эди. Кўп ўтмай Федька орқасида отасининг хириллаганини эшитиб, тезроқ югура бошлади.

Лекин бола яна ҳолдан тез тоя бошлади. «Қани энди олдимдан битта-яримта чиқиб қолсайди!— маъюс ўйлади у.— Биронта учрай қолса-чи! Қишлоқда озмунча одам борми... Ана, аллаким келяпти... Балки, Большаков амаки, раисдир...»

Бу умид унинг кучига куч қўшди, тезроқ чопиб кетди. Лекин ўтгиз қадамча чопгач, кўрсаки, келаётган одам раис эмас, ҳатто... ҳатто «биронта» ҳам эмас. Қандайдир бир қиз елкасидаги обкашнинг оғирлигидан икки букилиб, дарё тарафдан келмоқда эди. Бу— йўлда ҳеч ким йўқлиги билан баробар эди. Бу қизалоқ унга қандай ҳам ёрдам берарди?!

Қўлидаги нон солинган халта худди тош тўлдирилгандай бирдан оғирлашиб кетди. Федька энди уни зўр-базўр судраб борарди. Отасининг қадам товуши эса борган сайин яқинлашиб келарди...

Шунда Федька халтасини отиб юборди. Федька че-

лак кўтарган қиз ёнидан унинг бетига қарамай ҳам чопиб ўтиб кетди. Унда бунга куч ҳам, вақт ҳам йўқ эди. Агар қараганида эди, бу қизнинг Клашка Никулина эканини билган бўларди.

Кўча Светлиханнинг тошлоқ соҳилига бориб қадарди. Федька соҳилга чопиб борди ва ҳанг-манг бўлиб тўхтаб қолди: дарёдаги муз... кўчган эди. Ортиқ қочишга жой қолмаганди.

Муз яқиндагина, эҳтимол, йўлда дуч келган қизалоқ сув олганидан кейин кўча бошлаган бўлса ҳам ажаб эмас. Қалин, қора муз бўлаклари соҳилга урилиб чиқиб, тиккайиб қолар, бир неча пудлик оғирлиги билан яна сувга шалоплаб тушиб, чил-чил бўларди. Қиши билан муз тагида қимирламай ётган, Светлиханнинг бошидан-оёғигача келадиган баҳайбат балиқ энди безовта бўлгандай, қўзғолгандай, тўлғонгандай, музни ёриб, думи ва кўплаб сузгичлари билан сувни шалоплатиб ураётгандай эди.

Федька ўзини бир ёнга урди ва етиб келган отасининг қўлига тушиб қолаёзди. Шунда Федька орқага ташланди ва отаси ёнидан югургилаб ўтиб, яна кўчага чиқиб олиш мақсадида соҳил ёқалаб чопиб кетди. Аммо Устин уни ҳамон сувга сиқиб борарди. Бола яна орқага қайтди.

Соҳилнинг шу жойи камон каби эгилган бўлиб, Федька бу ерда, йўртиб кетаётган от бўйнидаги қўнғироқдек чайқалмоқда эди.

— Тутолмайсиз! Барибир тутолмайсиз!— деб қичқирди Федька, бирдан тўхтаб. Унинг овози ҳеч нимадан қайтмайдиган кимсаники сингари шижоатли эди. Кейин ўгирилди-да, бир томони соҳилда турган музга сакради. Муз лопиллаб, оёғи тагидан сурилиб кетди ва шу боисдан Федька дарров бошқасига сакраб ўтди. Буниси ҳам лапанглади, лекин пўкаксимон у ёндан-бу ёнга чайқалди. Федька мувозанатни йўқотиб, тиззалаб қолди. Ирғиб турди-да, учинчи музга сакради. Буниси ҳатто қимир ҳам этмади.

— Фе-едька!! Фе-едь!..— даҳшат билан бақирди отасининг овози ва жим бўлиб қолди.

Федька туриб, орқасига қаради. Қизиқ,— у сакраб ўтган муз қимир этмайди, бутун дарё ҳам қимирламайди-ю, соҳил сузиб кетяпти, бутун қишлоқ билан бирга орқага қараб сузаяпти. Отаси ҳам соҳилда, ҳозиргина

Федька югургани каби гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа югуради. Чопади, қўлини силкитади-ю, орқага қараб сузади...

Аммо Федька отасининг ҳамон ундан узоқлашиб бораётганига ишонмайди. Унинг назарида бу рост эмасдай, ҳозир отаси етиб олиб, шундоққина қулоғи ёнида пишиллаётгандек, қўлини чўзиб, онасига ўхшаб сочидан чангаллаб оладигандек кўринарди. Унда қочиб қутулиб бўпти...

У муздан музга сакраб, ҳар дақиқа сувга йиқилиб ҳалок бўлиши мумкинлигини хаёлига ҳам келтирмай, Заречье томонга, қоронғида кўзга ташланиб турган Марья қояси томонга югурди.

Нариги соҳилгача Федька бир амаллаб эсон-омон етиб олди. Шилта-шалаббо бўлиб, ўлгудай чарчаган Федька тошга йиқилди ва узоқ, музлаб қолаётганини ҳис этгунга қадар қимирламай ётди. Шунда ўзини мажбур қилиб, туриб ўтирди. Либоси шишадан ясалгандай шилдиради. Федька шими билан камзули музлаб қолганини тушунди.

Ой ҳамон тепасида унсиз ва хомуш турарди. Ой бо-тишга шошилмасди. Гўё у, шу кичкина инсон ҳаётида рўй берган фожиа нима билан яқунланишини кўрмоқ-чидек эди.

Ярим дақиқача ўтиргач, Федька ирғиб турди, исиниш учун, соҳилда у ёқдан-бу ёққа югура бошлади.

Ярим соатдан кейин у исиб кетди, шундай исиб кетдики, боши олов бўлиб ёна бошлади. У сочини ушлаб кўрди. Сочи қаттиқ эди, сумалак бўлиб ҳар томонга қараб диккайиб турарди. «Зарари йўқ,— деб ўйлади Федька.— Исиапману сочим ҳам эрийди. Эссиз, қулоқчиним эсдан чиққани ёмон бўлди-да...»

У катта-катта харсанглар орасига бориб ўтирди, камзулининг кичкинагина ёқасини кўтарди. У елкаси тошга тегиши билан унинг иссиқлигини ҳис қилди. Бу унга хуш ёқди-ю, шу заҳоти енгил тортиб, бу атрофдаги тошлар нега иссиқлигига ҳайрон ҳам бўлмади. У фақат: «Яхши бўлди, энди сочим тез эрийди...» деб ўйлади.

Миясидан кечган охирги ўй эса шу бўлди: «Энди отам, дарёдан ўтиб олсаям, харсанглар орасида мени тополмайди...»

Тепадан, очиқ осмондан эса, бирдан майда қор ёғиб, қор заррачалари унинг музлаган сочларига қўна бош-

лади. У қимирлади ва бошини сал бурди. Қор зарралари энди унинг кипригига қўниб, кўкарган, унча чуқур бўлмаган кўз косасига тушаверди. Зарралар бу ерда эриб, ингичка бўлиб сизиб, бетидан оқиб тушарди. Федька чамаси ухлаб қолиб, уйқусида йиғлаётган эди.

Бора-бора бетидан сизиб оқаётган сувлар кўпайиб, тарам-тарам бўлиб музлаб қолди. Кўз косасида қор зарралари борган сайин кўпайиб борарди. Бу зарралар енгил бўлганидан вақт-вақти билан шабада учириб кетарди.

Кейин қор ёғмай қўйди.

Ҳаво борган сари совирди. Федька ҳам вақт ўтган сайин секин нафас оларди.

Ой ҳамон ўша жойида турарди.

Ой кичкина инсоннинг, деярли она сути оғзидан кетмаган боланинг фожиасини охиригача кўрди-ю, лекин ҳамон осмонни тарк этишга шошилмас эди.

...Федька аллаким уни тортқилаётганидан уйғониб кетди. Уйғонди-ю, лекин кўзини очолмади — киприкларини музлаб қолган эди.

Шунда уни тортқилаётган кимса бошини ушлади-да, киприкларини ўз нафаси билан исита бошлади. Лекин бу илиқлик музлаб қолган кўз ёшларини эритишга камлик қиларди.

Кейинги дақиқада Федька кимдир унинг юзини ўзининг иссиқ баданига босаётганини, бошини пальтосининг этаги билан маҳкам ўраётганини ҳис қилди, бу кичик танада юракнинг гуп-гуп уришини эшитди.

Федьканинг ўралган боши исиди. У сочи эриб, кўйлаги ичига иссиқ томчилар оқаётганини ҳис қилди. «Қаёқдан пайдо бўлди булар, нега иссиқ? — ўйлади Федька. — Ҳа, сочим эриятти. Нега энди бу томчилар иссиқ экан-а?

Унинг киприклари ниҳоят очилди. У киприк қоққан эди, унинг юзини баданига босиб турган кимса буни сезди-да:

— А-ҳа, ўзига кеп қолди, киприк қоқяпти!.. — деди.

Овоз жудаям таниш эди. Лекин Федька уни танимади, негаки овоз бўғиқ ва секин эшитилди. Бунинг устига боши ҳам худди ичида олов ёнаётгандай гувилларди.

Федька бошини тортиб, гапираётган одамга қарамоқчи бўлди, аммо унинг бошини яланғоч баданга янада қаттиқроқ босишди.

— Исиниб ол, пича исиниб ол. Бу ер иссиққина, кейин сенга қулоқчинни бераман. Қулоқчин олиб келдим...

— Кимсан ўзинг?— сўради Федька яна овозни танимай.

У жавоб ўрнига сирли кулгини эшитди.

Бошидан эса энди шув-шув сув оқарди. Бу сув Федька юзини босиб турган баданни куйдириб, танани сескантирарди.

Тўсатдан Федька бу овоз кимники эканини таниди. У силтаниб бошини тортди-да, ҳайратланиб ва севиноиб:

— Клашка? Сенмисан?!— деб қичқирди.

— Вой тентаг-ей,— деди қиз кофточкаси билан пальтосининг тугмасини қадаб. Кейин халтачани очиб, ичидан қулоқчин олди...— Ма, кийиб ол... Даданники...

— Қаёқдан пайдо бўлиб қолдинг, бу ерда?

— Қаёқдан пайдо бўлардим, музлардан ўтиб келдим. Оҳ, роса қўрқдим! Баъзи муз яхши, лекин баъзилари беланчакдек... тебраниб кетаркан.

— Хўш?!

— Нима «хўш»? Мужиклар соҳилда оёғи куйган товуқдай у ёқдан-бу ёққа югуришади, музга қадам қўйишлари билан қирс этиб синади... Мен бўлсам енгилман.

— Қаерда? Қанақа мужиклар?

— Анави ёқда,— Клашка қишлоқ томонга қўл силтади.— Дадангдан қочиб кетаётганингни кўрувдим-да. Сувга борган эдим... Кундузи вақтим бўлмовди, уй йиғиштирдим, кейин дарс тайёрладим...

— Уша сен экансан-да?

— Ҳа, мен эдим. Халтангням олволдим. Мана у.— Клашка жим бўлиб қолди-да, сўради:— Совқотмадингми? Ой бўлмаганда эрталабгачаям тополмасдим сени. Совқотдингми, деб сўраяпман?

— Йўқ... Фақат оёғим...

— Оёғинг... Музлаб қолибсану. Тур, чоп энди! Қани бўла қол, чопгин!

Клашка уни итарди. Федька бир неча қадам қўйди-ю, ўтириб олди.

— Нега ўтирдинг?

— Оёғим оғрияпти..

— Музлаб қолибсан, деяпману. Тур, тур.. Оббо, кў-
таланг-ей! Тур, деяпман сенга!

Клашка уни турғизишга уриниб, тортқиларди. Аммо Федька турмасди. Музлаган этикдаги оёғини та-
гига босиб, нуқул бир гапни такрорларди:

— Қочсанг-чи, қўйвор.. юролмаيمان, оёғим оғрий-
ди... Бошим олов бўлиб ёнапти. Яхшиси ёта қолай...

Сўнг Федька ҳақиқатан ҳам қорга чўзилиб, яна кў-
зини юмди. Клашка уни турғизишга ҳаракат қилар, у
ёнидан бу ёнига ағдарар, ялиниб-ёлворар, ҳатто муздек
юзи ва лабидан ўпарди ҳам:

— Ҳой, Федька! Жон, ўртоқжон!.. Музлаб қола-
сан-а, Федька. Тура қолгин-а. Кел, бир дақиқа тургин!

Лекин бари бефойда эди. Федьканинг аъзойи бадани
бўшашиб оғирлашган эди. Қиз ночорлик билан атроф-
га аланглади. Узоқ-узоқларда, нариги соҳилда шуъла-
лар липилларди — у ёқда Захар Большаков колхозчи-
лар билан югуриб-елиб юришибди чоғи. Аммо улар бо-
лаларга ҳеч қандай ёрдам беролмасдилар.

— Нега менга бунчалик ёпишиб олдинг, ярамас? —
деб қичқирди аламидан Клашка, ҳатто Федькани бир
тепиб, ўкирганича юзини қўли билан яшириб чўкка-
лади.

Шунда Федька бир, икки, уч бор қимирлади — ту-
ришга уриниб кўрди.

— Бўпти, йиғлайвераркан-да, — гўлдиради у. Яна
алам билан қўшиб қўйди: — Ҳеч ким сенга ёпишиб ол-
гани йўқ. Ёпишиб зарур кептимиз менга!

Клашка севинганидан кўз ёши аралаш кулиб, унга
ёрдам беришга киришди.

— Озгина, озгина югургин, енгил тортасан. Мана
кўрасан. Пичанга борадиган мужиклар совқотишса,
аравадан сакраб тушиб, ёнма-ён чопишади-ку... Сен,
сен ёпишаётганинг йўқ... Кейин гулхан ёқамиз, гу-
гуртим бор... Эрталаб кун ёришиши билан қишлоққа
қайтишимиз керак.

— Бормайман... бормайман! — бирдан яна қорга
ўтира бошлади Федька.

— Хўп, майли, майли, бормаймиз! — қўрқиб шоша-
пиша деди Клашка. — Бориб нима қиламиз у ерда?
Гулхан ёқиб исиниб ўтирамиз. Нонимиз бўлса
бор...

Федька оғриқдан бужмайиб, тошлоқ соҳилда у ёқ-

дан-бу ёққа юра бошлади. Клашка атрофида ўралашар, дам-бадам итариб, дерди:

— Тезроқ юр, Федя, қани бўл, яна тезроқ юр...

Федька лабини тишлаб, қадамини илдамлатарди. Кўп ўтмай у югура бошлади...

Кейин болалар қоядан нарироқда қор тагидан тиккайиб чиқиб турган қуруқ қамишлардан синдиришди. Энг муҳими — шамол узиб туширган қора терак шохларидан топишди. Улар бир амаллаб кичкинагина гулхан ёқишди ва исина бошлашди.

Энг аввало Федьканинг пойабзалини қуритиш керак эди. Клашка унинг музлаб қолган этигини, жиққа ҳўл пайтавасини ечиб олди-да, Федьканинг оёғини ўзининг йиртиқ жун рўмоли ва нон солиб келган халтаси билан ўраб қўйди. Ўзи эса бошяланг қолди.

— Совқотиб қоласан-ку, — деди Федька.

— Шундоқ дегин! — Клашка ранжиб, қийиқ кўзлари билан унга қараб қўйди.

Бахтларига, ҳаво сал илиди.

Клашка унинг пайтаваси билан этигини бир амаллаб қурутди, кийиб олишга ёрдамлашди. Кейин то эрталабгача яна соҳилдан у ёқдан-бу ёққа юришга уни мажбур қилди. Негаки тайёрланган ўтинлар тугаб, гулхан тез ўчиб қолди. Федька индамай, аввал сезилар-сезилмас чайқалиб, юра бошлади, бора-бора гандираклайверди. Кўп ўтмай, у туртина бошлади ва яқиндагина ёғиб ўтган бу йилги сўнгги қор ярмини босган тошга ўтирди.

— Сен фақат ўтирма, ўтирмагин! — ялинарди Клашка унинг ёнига тошга ўтираркан. — Ҳозир тонг отади, бирон нима ўйлаб топамиз. Биз топмасак — Захар амаки топади. Албатта келади...

— Анча тузукман, тузукман... Фақат бошим... Қулоқчиним қизиб кетибдимми? Тошга ўхшаб...

— Қанақа тош? — тушунмади Клашка.

— Совқотмаяпман, рост, совқотмаяпман... Бирпас дам олай кейин яна тураман.

Бир оз ўтиргач, у ростдан ҳам турди, яна қоқилиб, гандираклаб юра бошлади.

Аммо тонг отгач, Светлиханинг кечаси билан жим турган музи яна кўча бошлади. Музлар яна тиккайиб, бир-бирининг устига мингашиб, қаттиқ шалоплаб сувга тушар, қарсиллаб синар, майдаланарди.

Бу даҳшатли муз устидан ҳеч ким ўтолмас эди.

Муз кўчиши кечгача давом этди. Шу куни Клашка дам-бадам ҳушдан кетиб турган Ферька билан овора бўлиб, роса азоб тортди. Қийналиб адо-ю тамом бўлган Клашка тушга бориб, қайсидир тошга суянганича бир бурда нонни чайнай бошлади. Федькани ҳам ҳеч бўлмаसा, бир тишлам нон ейишга мажбур қилди, лекин у рад этди. Федька ҳам шу тош ёнида ўтирар ва гоҳ соёқотганидан, гоҳ исиб кетганидан шикоят қиларди.

Клашка тасодифан қўлини тошга тираган эди, тошнинг сал-пал илиқлигини сезди. Клашка ниманидир ўйлаб турди-турди-да, Федькага кўз югуртирди, сўнгра қаёққадир кетди. Орадан йигирма минутча ўтгач, қайтиб келди, Федькани қўлтиғидан кўтариб, зўр-базўр, қизариб бир томонга судраб кетди.

Яна йигирма минутлардан кейин Федькани қачонлардир қоядан узилиб тушиб, ғарбга томон сал қийшайиб қолган катта харсанг ёнига олиб келди. Ясси харсанг атрофида турли катталикда ва турли шаклда жуда кўп бошқа тошлар ҳам бор эди.

— Федя, эшитяпсанми, Федя?! Кўзингни оч жонгинам, эшитяпсанми? — Федьканинг елкасидан ушлаб силкита бошлади у...

— Нарироқ тур, ётаман, — ўзига келмай гўлдиради Федька.

— Харсангга ёта қоласан. Офтобда исиган, печкадай иссиққина. Ҳозир ушлаб кўрдим уни. Тинчгина, кечгача офтоб тушиб туради. Мен устингни ёпиб қўяман. Ҳой, эшитяпсанми? Елкамга оёғингни қўйиб чиққин.

Қиз Федькани бир амаллаб харсангга чиқариб қўйди. Кейин чалқанча ётқизди-да, эгнидан пальтосини ечиб, Федьканинг устига ёпиб қўйди. Кейин ўзи ҳам тош устига чўзилди.

Бу ер дарҳақиқат тинч ва нисбатан илиққина эди. Қуёш нури то кечгача деярли тикка тушиб турди...

Кечқурун Захар Большаков билан Фрол Курганов уларни худди шу ердан топишди. Оқаётган музлар сал сийраклашиши билан улар Светлихадан қайиқда ўтишган эди. Аммо болаларни олиб қайтишга ботинмадилар, негаки, дарёдан ҳали кўплаб катта-катта музлар

оқиб ўтаётганди. Уларнинг ҳар бири ҳазил-ҳазил билан қайиқни парча-парча қилиб ташлаши ёки тўнтариб юбориши мумкин эди. Улар ўзлари олиб келган брезент палаткани зудлик билан соҳилга қурдилар, болаларни каттакон пўстинга ўрадилар.

Федька кечаси билан ўзига келмади ҳисоб. Баъзи-баъзида сув сўрарди. Фрол тулука флягани жимгина унинг оғзига тутар, кейин шимининг чўнтагига яширарди.

Эртасига эрталаб эса Светлиха тозаланди. Аҳён-аҳёнда кичик музлар оқиб ўтарди. Булар ҳам кичкинагина қайиқ учун хатарли эди-ю, лекин шунга қарамай Большаков билан Курганов ўтишга ҳаракат қилишди, негаки Федька алаҳлай бошлаганди.

Соҳилда уларни Устин Морозов хомуш, гуноҳкорларча кутиб олди. Унинг эгнидаги кийими гижим, соқсоқли пахмайган эди.

— Ўғилни нима қилиб қўйдинг-а? — жаҳл билан сўради ундан Большаков. — Борди-ю, ўша ёқда музлаб қолса, нима бўларди? Нега индамайсан?! Ёки ундан олдинроқ... қочаётганда муз тагига тушиб кетса-чи? Клашкаям муз тагига тушиб кетиши мумкин эди... Ким жавоб берарди?..

— Жавобни мен аблаҳдан сўрайвер, Захарич, — деди овози титраб Устин. — Лаънати самогон эс-ҳушимни олиб қўйибди, худо урсин. Бугун зўрға ўзимга келдим. Ахир ҳеч қачон шундай қилмаган эдим-ку, Захарич...

Устин пўстинга ўроғлиқ ўғлини қайиқдан олди.

— Кечир мени, ўғлим... — Кейин Захарга ўгирилди: — Гуноҳкорман, Захарич, нима ҳам дердим... Ўзимни-ўзим еб қўйдим. Минг раҳмат сенга. Сенгаям Фрол. Одаммасман... Жоним ўғлим...

Кейин Устин ўғлини бағрига босганича кетди. Соҳилга тўпланган одамлар Устиннинг орқасидан қараб қолишди, унинг дам-бадам Федьканинг юзига элгашганини кўришди. Одамлар Устин ўғлини ўпаётир, деб ўйлашди. Ҳатто Захар ҳам узоқлашиб бораётган Морозовнинг орқасидан сал мулойим қараб турарди.

Фрол Курганов ҳам Устиннинг букчайган елкасига қаради. Лекин шу заҳоти жаҳл билан тупурди ва қайиқни соҳилга торта бошлади.

Федька узоқ, ёзнинг ярмигача бегоб ётди. Пистимея унинг совуқ урган оёқларига қандайдир мой суртди, хушбўй кўкатлардан дамлаб, ўғлига ичирарди.

Устин бўлса ўғли ётган хонага қадам ҳам босмади.

Аста-секин шифо топаётган Федька яна дераза ёнида узоқ ўтирар, тагида музлаб қолаёзгани Марья қоясига, шох-шаббалари ўша даҳшатли апрель тунида уни сал бўлсаям иситган қора теракка узоқ тикилар эди. Агар шу шох-шаббалар бўлмаса, Клашка унинг таёқдай қотиб олган этиги ва музлаган пайтавасини қуритолмасди. Бу эса, агар Федька тирик қолган тақдирда ҳам икки оёқдан жудо бўларди дегани эди.

— Ойи, Клашкани чақиринг бугун!— илтимос қилди кутилмаганда Федька.

— Нима қиласан уни?!— ялингандай деди Пистимея.— Тузал, ўғлим, тузалгин...

— Чақирмас экансиз-да?

— Отанг ётирмайди... унинг ихтиёридан ташқари...

— Ихтиёридан?!— Федька дераза тагида бир силтанди.— Майли, бўлмасам ўзим бораман унинг ёнига.

— Утиравер, худо хайрингни бергур, ўтиравер!— қўлини силкиди онаси.— Жимгина ўтирсанг бўлгани. Пуф деса учиб кетасан-ку...

Уйда отасиям, онасиям йўқ пайтда Клашка келди. Киришга ботинмай, остона олдида қимтиниб турди.

— Бу ёққа кел, Клаша...

— Йўқ, майли... Тузалдингми?

— Нега сира келмадинг олдимга? Мен сени кутдим.

— Неча бор келмоқчи бўлдим-у...

— Нима? Дадам киргизмадимми?— тушунди Федька.

Клашка остона олдида уймаланиб турди-ю, ҳеч нима демади.

Федька унинг ёнига бориб, қўлидан ушлади:

— Биласанми...

Бошқа ҳеч нима демади. Нима демоқчи бўлганини яхшироқ англаши учун қийиқ кўзли қизни қучоқлагиси, ҳатто ўпиб олгиси келди. Аммо уялди.

Клашка ҳам ийманди. Бошини қуйи солди, қўлини оҳишта тортиб олди.

— Хўп, майли... Тезроқ тузалиб кетгин... Биласанми, ойим роса адабимни бердилар.

Кўп ўтмай Федька тамомила тузалиб кетди. У кундан кунга кучга кириб, докадай оппоқ юзларига қон югуриб қолди. Бир куни кечқурун Устин Пистимеянинг хонасига — эндиликда Федька ётиб юрган хонага кирди. Бола ҳатто титраб кетди.

Бир неча дақиқа улар бир-бирларига қараб қолдилар: ярим ечинган Федька каравотда ўтирарди, Устин бўлса эшик ёнида, кесакини ушлаб турарди. Устин худди ўгли каравотдан ирғиб тушиб, хонадан қочиб чиқиб кетишидан қўрққандек, баҳайбат гавдаси билан эшикни бутунлай тўсиб турарди.

Аммо Федька хотиржам ўтирарди. У полга осилтириб ўтирган яланг оёғини тортиб олди-да, кўрпа тагига яширди

— Хўш?!— саволомуз деди Устин.

— Нима «хўш»?— деди Федька ўжарлиги тутиб.

— Ми-ишиқи! Кўрсатган кароматингни-я! Бутун қишлоққа отангни шарманда қилдинг.

— Ҳеч қанақа каромат кўрсатганим йўқ... Мана энди синфда яна бир йил қолдим.

— Феденька, жоним болам, ўз отангга ҳам шундай дейсанми?— шошилиб гапга аралашди Пистимея бир яшар Варькани тебратиб.

— Аралашма!— унинг гапини бўлди Устин қўл силтаб.

Хонада узоқ жимлик чўкди. Фақат шифтга илинган беланчакнинг гижирлаганигина эшитиларди. Устин боягидек эшик ёнида турар, Федька бўлса ҳамон боягидек каравотда ўтирарди. Улар бир-бирларига тик қарамоқда эдилар: отаси ақлдан оздирар даражада газаб билан, ўғил эса...

Федьканинг боқишларида эса ҳамма нарса — қўрқув ҳам, алам ҳам, болаларча — унсиз таъна ҳам бор эди. Лекин шулар орасидан яққол ўжарлик кўзга ташланардики, Устин беихтиёр кесакига маҳкамроқ ёпишди Борди-ю, Федька яна бир-икки дақиқа Устинга бақрайиб қараб тураверса, юзини ўгирмаса, у ҳолда... даҳшатли бир ҳол, жуда ҳам даҳшатли ҳол рўй бериши мумкин...

— Тикилма менга!!— пишқирди Устин.

Шундан сўнг Федька... Йўқ, ўгли кўвини олиб қочмади. Фақат...

Устин Федьканинг нима қилганини кўрмади. Истеҳзо қилгандир балки Федька. Лекин Устин ўглининг кўзида ўжарлик билан бирга газаб, нафрат ва... заҳархандалик олови чақнаганини ҳис қилди. Мана шу заҳархандалик ва нафрат олови унинг этини жазийлатгандай бўлди...

— Федька!— унинг бу қичқирғида пўписа ҳам, ёлвориш ҳам, ночорлик ҳам бор эди.

Федька дарҳол ўрнида туриб ўтирди. У икки қўлига таянганича жон-жаҳди билан сакрашга тайёр бўлиб, тиззалаб ўтирарди. Унинг сакрашга шай жуссаси қора ойнадагидек каравот олдидаги деразада акс этиб турарди. Морозовнинг хаёлидан: «Аччиғланган сасиқ кўзандай ҳозир менга ташланиши, ҳиқилдоғимга ёпишиши ҳам ҳеч гап эмас,— деган фикр ўтди.— Ё бўлмаса, калласи билан деразани синдириб, жуфтакни ростлаб қолади. Унда Большаков яна...»

Устинни мана шу «яна» тўхтатиб қолди чоғи. Федька унга:

— Яна бир қадам яқинлашсангиз... мен... деразага ураман ўзимни...— демасидан аввал тўхтатди.

— Феденька, ўғилгинам!— зорлана бошлади Пистимея.— Ойна кесиб олади, майиб бўласан, кўзингга кириб кетади. Ахир одам ўз отасига қарши... Оллоталло бу гуноҳингни умрбод кечирмайди-я...

— Оғзингни юм!!— яна хотинининг гапини бўлди Устин Морозов.

У шундай газаб билан бўқирдики, ҳатто дераза ойналари ҳам жангиллаб кетди. Ҳеч қачон бундай бақирмаган эди у хотинига. Бақирди-ю, жим бўлиб қолди, скамейкага ўтирди. Бир оз ниманидир ўйлаб ўтирди-да, деди:

— Жуда қўрқиб кетди-да, ойнангдан... Кўзи экану... Бу итваччанинг бошини эсанг, бўйинини кесиб бўлсаям қочади. Отасиданам, авлиёсиданам... Ҳай, билганини қилсин...

Шу-шу Устин Морозов ўглини ўз ихтиёрига қўйиб берди. Федьканинг ҳаётига аралашишни хотинигаам таъқиқлади.

Ота-оналари ўз ҳолларига, Федька ўз ҳолига яша-

шарди. Бола ҳеч қачон отаси ёки онасидан бирон нарсани илтимос қилмас, маслаҳат сўрамасди. У ювош бўлиб, ўйчан ва кўпинча жуда хомуш юрарди. У доимо бир нимани ўйлаб юргандек, қандайдир жуда оғир бир масалани ҳал этишга ҳаракат қилаётибди-ю, лекин уддасидан чиқолмаётгандек кўринарди.

Қишда Федька кечгача мактабда, ёзда эса болалар билан Светлиха бўйида ё ўрмонда қолиб кетарди. Ҳориб-чарчаб, оч қолиб уйга қайтгач, бошқа болалар каби овқат сўрамас, индамай, онаси овқат сузишини сабр билан кутарди. Бир бурда нонни эса, худди ҳозир отаси қўлига уриб қоладигандек, секин, ҳайиқиб оларди.

— Феденька, нега бунақа...— деб бир куни гап очди Пистимея.

Лекин шу пайт Устин тошдек оғир кафти билан столга гурс этиб бир урди.

— Аралашма!— деди у соқолини селкиллашиб, кейин илжайиб қўшимча қилди:— Мен айтдим-ку, билганича яшайверсин деб...

Соқоли қалинлигидан унинг тиржайгани ҳам ёмғир томчисидай билинмай қолди.

— Нега аралашма дейсан?— деди Пистимея хўрсиниб, Федька хонадан чиқиб кетгач.— Сирахнинг китобида одам боласи ҳақида маънодор қилиб: «Ёшлигида эгиб ол, қобирғасини майиштир, катта бўлиб ихтиёрингдан чиқмасдан туриб...» деб бежиз айтилмаган.

— Бор-бор-ей, ўша Сирахнинг билан... маънодорлигинг билан ҳам! Аралашма.

Лекин кўп ўтмай ўзи аралашди.

Варька тўрт яшар бўлиб қолган эди. Бир вақтлардаги Федька каби у ҳам четан девор ёнида кечгача уймаланиб тешикларидан тез-тез кўчага мўраларди.

— Мўралаб юрасанми? Юр,— деди бир куни Федька девордан оша туриб.

Дарвоза қулф эди, саккиз ёш катта бўлишига қарамай синглисини баланд четандан оширишга Федьканинг кучи етмасди. Шундан кейин у кўчага чиқадиган туйнук оча бошлади. Устин пишиллаб бу туйнуқларни шох-шаббалар билан ямарди. Бу иш ниҳоят унинг жонига теккач:

— Э-э! Булар бола эмас, бало экан!— деб хигоб

қилди.— Бутун ҳовлини девор билан ўраб ташласанг ҳам фойдаси йўқ... Бу тирранчаям йўлдан чиқди. Қани энди икковини ушласангу бошини бир-бирига урсанг!..

Федька онаси Варькани ушлаб, дарҳол бағрига босганини кўрди.

— Ўйлаб гапиряпсанми, эсингни йиғ! Болани жинни қилиб қўясану бунақада! Тегма бу қизалоғимга, асалгинамга. Бунини ўзим бир амаллайман...— деди-да онаси қизини олиб кириб кетди.

Отаси Федьканинг ёнига келди.

— Менга қара, бола... Варькага тегма, билдингми!

— Тегаетганим йўқ. Нима, кўчада ўйнамасинми?

— Гап битта, билдингми! Бўлмасам, чидайман-чидайман-да, мушукдек бўғиб ташлайман. Ёдингда бўлсин.

Федька қўрқмади деб бўлмади. Отасининг нима-лигини у билгани учун туклари тиккайиб кетди. Аммо ичида ўжарлик билан ўйлади: «Эртагаёқ янги туйнук очаман. Шундай жойдан очайки, ўлганда ҳам тополмайдиган бўлсин».

Четан орасидан у йўл очиб қўйди, лекин онаси Варькани кўздан қочирмасди. Ишга кетганида эса қизини Марфа Кузьминага олиб бориб берарди.

Федька Варькани бир эмас, икки эмас «ўғирлаб қочишга» муваффақ бўлди ҳам, албатта. Отаси эса уни «мушукдек бўғиб» ташламади. Аммо кўп ўтмай, синглиси билан иши бўлмай қолди. Аввало қизалоқ ҳали жуда кичкина бўлиб, дарҳол чарчаб қолар, уйга кетаман, деб хархаша қиларди. Федьканинг ўзиям ҳали унча катта эмасди, юпатишини билмасди. Иккинчидан, отаси ҳар қалай гоҳо-гоҳо қайишга ишора қилиб қўяр, онаси эса шу ҳодисадан кейин бир кунлаб овқат бермай, оч қолдирарди. Учинчидан, Варьканинг ўзиям Федька чақирса, дарров кела қолмасди, борган сайин қўрқоқ бўлиб қолаётган эди. Бир куни у тўппа-тўғри айтди:

— Ҳеч қаёққа бормайман, Федька, Катта қиз бўлиб қолдим, еттига кирдим. Ойимнинг гапларига киришим керак энди...

— Аҳмоқ, гапга кириб нима қиласан?

— Худо-чи! Қорамой солинган қозонга ўтқазиб қўйса-чи! Қозон тагида олов ёниб туради. Қорамой

бўлса биқир-биқир қайнаб туради. Суратини ўзим кўрдим...

— Аҳмоқ!— деди яна Федька.— Уша суратни олиб ёқиб юборсанг-у.

— Шунақасан-да. Сени қозонга ўтқозишади, деб ойим рост айтибдилар...

1940 йил кўкламида Федька еттинчи синфни тугатди.

Федька қўлида шаҳодатномаси билан мактабдан тўғри колхоз идорасига бориб, Захар Большаковдан иш сўради.

— Сени қаерга қўйсам экан-а?— сўради Захар,— Саводхон одамсан, идорада ҳисобчига шогирд бўла қоласанми? Кейин бухгалтер бўласан.

— Чўпонликка юборинг,— илтимос қилди Федька.

— Ҳай, майли, чўпон бўлсанг бўла қол. Яхши иш,— яқун ясади раис.— Мактаб вақтигача юзга яқин меҳнат кун ишлайсан. Эртадан бошлаб ишга киришавер. Филимон Колесников билан соғин сигирларни боқасан.

Шу кун ич кечқурун Федька ишга чиқишга отлана бошлади. Отаси Федькага қараб-қараб қўйиб, индамай овқатланарди. Бирдан тарақлатиб қошиқни ташладида, ўғли томон юрди:

— Нима қилмоқчи бўляпсан, а, аблаҳ? Сандан сўраяпман, нима қилмоқчисан?

Федька ҳам турди. Энди унинг бўйи отасига баробар келиб қолган бўлса-да, елкалари тор, озғинроқ эди, Федька қўлида узун қамчи билан турар, Устин негадир шу қамчига қарарди.

— Нима қилмоқчисан ўзинг, а, Федька?— такрорлади у саволини, ростдан ҳам қамчидан қўрққандек юмшоқроқ.

— Нечук Федька деб қолдингиз?! Менинг отим бошқа: аблаҳ, ҳайвон, мишиқи...

— Кўряпман, ақлли бўп қопсан,— заҳарханда қилди Устин.— Мактабда бекор ўқимабсан.

— Бўлган-битганим шу,— хотиржам деди Федька.— Нима қиларкан, деб бош оғритиб ўтирманг: ёзи билан бир оз пул жамғараману кузда уйингиздан кетаман.

— Жуда соз...— деди Устин тўнғиллаб ва ҳовлига чиқиб кетди.

Федька ёзи билан Светлиханнинг нариги соҳилида сигир боқди. Клашка Никулина яйловга, унинг ёнига тез-тез бориб турарди. Қизнинг келишига у фуражкасини тўлдириб мева териб қўяр ва икковлон лабларини ва юзларини шарбатдан қип-қизартириб, ҳузур қилиб ейишарди. Кейин офтобда қизиган кўкатга чалқанча ётиб, осмонда булутларнинг сузишини томоша қилишарди.

Август охирлаб қолгач, Захар Большаков Федькага деди:

— Яшавор, чўпон оғайни... Ёрданинг учун раҳмат. Қамчинингни Филимонга топшир...

— Мен-чи, Захар амаки, қор ёққунгача ишлайверай...

— Тўхта-тўхта, мактаб-чи?

— Ман...

— Бошни айлантирма, Федор! Бу нима деган гап? Шу бугуноқ отанг билан гаплашаман...

Большаков отаси билан гаплашдимиз-йўқми, Федька билмади. Фақат биринчи сентябрь куни эрталаб онаси сандиқдан янги кўйлак, пиджак ва этик олди, отаси эса қисқагина:

— Қани, мактабга жўнаб қол-чи!— деди.

Федька имирсиланди. Ўқини давом эттиришни жуда истарди албатта. Лекин иккинчи томондан, отаси билан бир жойда яшаш?!

— Кўкламда айтиб эдим-ку, сизга...— деб гап бошлаган эди Федька, отаси ногаҳон кенг кафтини унинг бошига секингина қўйди. Бу шунчалик кутилмаган ҳол эдики, Федька ўтириб қолди.

— Менга қара, Федор,— унатмоқчи бўлгандай деди отаси. Бу ҳам кутилмаган иш эди.— Шунча майнабозчилик қилдик — етар. Отангни елкаси кўтариб турган пайтда ўқиб қол...

— Шу елкадан тушиб олмоқчиман-да...

— Мен бу ҳақда гапирмаяпман,— гапини тузатди отаси.— Кўрдинг-ку, ҳаётингга аралашганим йўқ...

— Балки энди ҳам бу ҳақда гапирмаётгандир-сиз?— Федьканинг лабида билинар-билинемас табассум пайдо бўлди.

Аммо Устин бунга кўрди-ю, соқоли силкиниб кетди.

— М-майли. Ростданам катта бўлиб қолдинг...

Федькани отасининг сўзлари эмас, балки — ҳоргин, маъюс, беозор ва зайф оҳангги ҳайрон қолдирди. Ҳатто Федьканинг миясига мени тутиб олиб, кўтариб уришга, баҳайбат этиги билан мажақлаб ташлаш учун ойдинда яланғоч елкасини ярақлатиб, қишлоқ кўчаси бўйлаб қувлаб борган киши наҳотки шу бўлса, деган фикр ҳам келди. Гапига қараганда ўша. Баҳайбат булғори этигига қараганда ҳам шу. Ана, кўйлагининг очиқ ёқасидан кўриниб турган жундор кўкрак ҳам ўша. Қора соқол ҳам ўша, оқи қордек йилтираб турган ўша қора кўзлар... Овозига қараганда эса, у эмас.

Федька, Захар Большаков ҳар ҳолда мактаб ҳақида отам билан гаплашган бўлса керак, деган фикрга келди. Уйлади-ю, қувониб, майин кулди.

— Ҳа, нега кулдинг? — ҳайрон бўлиб қошини кўтарди Устин.

— Шундоқ, хурсандлигимдан. Нега одам бирданига ҳамма нарсани тушуниб етмас экан-а? Ҳаммасини кўриб туради-ю, лекин вақт-соати етмагунча тушунмайди...

— Нимани тушунмайди?

— Дунёда одамлар борлигини. Ҳар кимнинг одамлари борлигини!!

— Ойи-си! Пешонасини ушлаб кўр-чи — иситмаси йўқмикан? — қандайдир шошиб қичқирди Устин.

— Йўқ, совуқ, ушлаб кўришнинг кераги йўқ. Тушунмасангиз, тушунтирай. Масалан, менинг бу дунёда Клашка, Захар Большаковга ўхшаган жуда-жуда кўп одамларим бор. Яна заминим ҳам бор, Светлиха ҳам, дарё ортидаги ўтлоқлар-у, тайгалар ҳам, Зелений Долу, тепасида қора терак ўсиб турган дарё соҳилидаги қоя ҳам шу заминда. Шулар туфайли мен ўзимни темир қўрғонда юргандай ҳис қиламан.

— Етар! — Устин хирллаб қичқириб Федьканинг гапини бўлди.

— Йўқ, етмайди! Сиз, шунчаки шу қўрғон девори-га бошингизни уриб ёрдингиз.

— Ойиси, анавинга сассиқ сувларингдан ичириб юбор, бўлмаса... чиндан ҳам... эсини еб қўйганга ўхшайди! — яна қичқирди Устин.

— Ҳм-м, демак, мени тушунмас экансиз-да? — хотиржам сўради, Федька.

— Тушунмайман.

— Ёки тушунганингизни тан олгингиз келмаяптими?

Энди Федьканинг кўзида қўрқув, алам, болаларча ожизликдан асар йўқ эди. Устиннинг қаршисида ўспирин эмас, кучли, балоғатга етган, кўзлари онасиникидақа тиниқ, мовий одам турарди. У кулмади, аммо унинг кўзларида барибир қайноқ учқунлар ўйнаб, хонага қия тушиб турган қуёшнинг эрталабки шуъласида живир-живир қиларди. Бу учқунлар, Устин ўйлаганидек, унга сачрамас, аёвсизлик билан куйдириб, жазиллатмасди, аммо бу учқунлар Устин учун ундан ҳам даҳшатли бир ишни қилди: кўзларда лов этиб ёнай деб турган қора оловни ўчишга, бу кўзларни оҳиста ерга боқишга мажбур этди.

Устин худди қовоқларини чўпга ўхшаган қаттиқ бир нима билан босаётгандай кўз косаси оғриётганини сезди-ю, бетини кенг кафти билан ёпиб, секин, деярли шивирлаб деди:

— Лекин мана шу гапларингни, Феденька, ҳеч қачон кечирмайман!

Федька бу сўзларни аниқ, равшан эшитди, аммо уларнинг даҳшатли, машъум маъносига тушуниб етмади.

Шу лаҳзада ўглидан қачон ва қандай қилиб қасос олишини ҳали Устиннинг ўзи билмас, тасаввур қилолмасди-ю, бошқа киши қандай тушунсин?

Саккизинчи синфни ҳам Федька муваффақиятли тамомлади. У ўзича анча олдин, қишдаёқ бу йил қишлоқ хўжалик техникумига ўқишга киришга аҳд қилиб қўйган эди.

Июннинг илиқ оқшомларидан бирида у Светлиха бўйида ўтириб, қаёққа ва қайси шаҳарга ҳужжатимни юборсам яхши бўларкин, деб ўйларди.

Яқингинада қуёш ботган, уфқ қоронғилашгану лекин ҳали юлдузлар кўринмаган эди. Замин худди кечгача ишлаб чарчаган, ҳозиргина овқатланиб бўлиб, энди ҳовлисидаги дарахт тагида индамай папирос чекиб, чуқур нафас олиб ўтирган одам каби уйқу олдидан ҳордиқ чиқармоқда эди, унинг қаварган қўллари, оёқлари, бели ёқимли зирқирар, бу зирқираш секин-аста босилиб борарди; одам эса унга қулоқ тутуди, эртага қилинадиган ишлар ҳақида мароқ билан ўйлайди.

Ҳаво илиқ бўлиб, беғубор ва ёруғ мовий осмон тунинг қисқа ва осойишта бўлишидан далолат берарди. Светлиха ҳам сокин эди, тўлқинланиб чайқалмас, офтобнинг кўзни қамаштирувчи нури тушиб ярақламасди. Фақат аҳён-аҳёнда қаердадир дарё ўртасида катта балиқ ўйнаса, сув бетида доиралар пайдо бўларди-да, бир-бирларини қувлаганча соҳилга бориб урилар ва орқага қайтаркан, борган сайин кичраярди. Сўнг дарё яна сокин бўлиб қоларди.

Лекин ана, сувга юлдузчалар жимгина туша бошлади — бир, икки, уч... Улар сўнмасдан нақ дарё тубига тушиб борарди-да, яна ҳам ярақлаб кетарди. Шунанча пайтларда бу кичик Светлиха қанчалар чуқур, қанчалар тубсиз кўринарди! Фақат дарёда эрталабдан-кечгача болаларнинг чўмилишини, қайиқ ва паромларда қўрқмай сузиб юришларини ўйласанг, юрагинг орқага тортиб кетади...

Дарёда юлдузлар борган сари кўпаярди. Осмонда эса ундан ҳам кўпайиб кетди. Илиқ қоронғилик эса тобора қуюқлашарди.

Қаердадир узоқ-узоқларда, Светлиха ортида, Марья қоясидан нарида чақмоқ ялт-юлт қилди. Аввалига улар товушсиз, аҳён-аҳёнда салгина ялт этиб қўя қолган бўлса, кейин тез-тез ва кучлироқ чақиб, қояни, унинг тепасидаги қора теракни ва Светлиханинг қорайиб жирилаган сатҳини оқ-пушти ёғду билан ёритди.

Бу 1941 йил 21 июнь оқшоми эди.

Унинг ёнига Захар Большаков келди, омонлашди, кундузи қуёш ҳароратини эмиб, ҳали совиб улгурмаган харсангга ўтирди. Раис ҳозиргина чўмилиб чиққан бўлиб, елкасида ҳўл сочиқ осилиб турарди.

— Бугунги шуълалар жуда равшан-а,— деди Захар, кечки сокин ёғдуга маҳлиё бўлиб.— Қарияларнинг айтишича бу яхши аломат эмиш, ҳосил яхши бўлармиш.

— Бу шуълалар нимадан бўлади?— хаёлчан сўради Федька.— Бирон жойда момақалди роқ бўляптими-кан?

— Шундай бўлса бордир. Дунё кенг! Унинг қанчалар катталигини тасаввур ҳам қилолмайсан... Ҳа, айтгандай, Федор, сени табриклайман. Уқитувчиларинг ўқув йилини фақат «аъло»га битирди, дейишяпти сени.

Яшавор! Кузгача нима қилмоқчисан? Балки яна чўпонлик қилиб турарсан?

Шу чоқ Федька, ўшанда бир йил ўқишдан қолиб кетмаганида, ҳозир тўққизинчи синфни битирган бўлишини ўйлади.

— Захар амаки, ишингизни нима учун яхши кўрасиз?— сўради у.

— Менми? Сенга нима десам экан... Нима учун деганинда, ишим сенинг ўқишингга имконият беради. Ана, Клашка Никулина яқинда ўнинчи синфни тугатади. Бу йил сенинг синглинг мактабга боради. Фрол Кургановнинг ўғли катта бўляпти. Ўша ҳам бахтли бўлсин учун ишлайман-да. Менинг ўғлим ва қизим ҳам, бирон куни дунёга келгундай бўлса, ғам-алам, муҳтожлик кўрмасин дейман...

— Яна нима учун?

Захар Федькага қараб қўйди, елкасидан сирғалиб тушаётган пиджагини тўғрилади.

— Яна нима учун десам экан? Ахир буни шундоқ тушунтириб бериш осон эмас-да. Мен плуг ёриб ўтган нам тупроқ ҳидини яхши кўраман, қизиган ҳавода тўрғайлар сайрашини севаман...

— Бўлиқ бошоқлар шилдирашини-чи?— сўради Федька.

— Ҳа, уни ҳам...

— Эрта саҳарларда ўтлоқларда оёқни шудринг чимдилашини-чи? Яна ўтлоқлар устида туманнинг ёзилишиям, а?

— Шошма, шошма!— Захар Федьканинг даҳанидан тутиб, ўзига қаратди.— Хўш, бу гапни нимага бошладинг?

Боягидай қаердадир узоқ-узоқларда шуъла ялт-юлт қиларди. Лекин қанча йироқда бўлмасин, уларнинг шуъласи Федьканинг йирик, катта очилган кўзларида акс этарди. Бу кўзлар раисга тик, дадил боқарди. Бу кўзлар сокин ва беқиёс шодлик билан тўлиб-тошган мана шу июнь оқшоми, қудратли кўкрагини тўлдириб нафас олаётган бутун заминдан руҳланиб, эртага қилинадиган ишлар ҳақида ўйлаётган одамники сингарни меҳр ва чексиз қувончга тўлиқ эди.

— Гап очишимнинг сабаби, Захар амаки... Эртага ҳужжатларимни қишлоқ хўжалик техникумига жўнатайман...

Ҳали Федька бу сўзларни айтмасидан илгариеқ Захар унинг дилида нима кечаётганини тушунган эди. Йигит қаршисида қаърига юлдузларни жо қилган Светлиха сингари чексиз, теран ҳаёт очилаётган эди.

— Қишлоқ хўжалигига бўлса — яхши, — деди Захар. — Лекин шошиб нима қиласан? Улгурасан. Унинг чини битириб, институтга борсанг-ку... колхоз йўлланмаси билан...

... Федор Морозов институтга ҳам, техникумга ҳам киришга улгурмади.

Тун осойишта ва хотиржам кечди. Эрталаб ҳам ҳаммаёқ тинч, осойишта, чарақлаб турарди. Офтоб бош кўтариши билан мусаффо осмонда бири олиб, бири қўйиб тўрғайлар сайрай кетди.

Улар кун бўйи сайрашди. Кечга яқин, соат бешларда, уларнинг навосини аёлнинг:

— Одамлар-ар! Ур-ур-уш!! — деган телбаларча қичқириши босиб кетди.

... Зелений Долнинг эркаклари, бошқа қишлоқлардаги каби бирин-сирин фронтга кетдилар. Фрол Курганов, Филимон Колесников, Илья Юргин фронтга кетишди. Устин Морозов ҳам жўнаб кетди. Хайрлашаётганда у ўғлига:

— Кўзингга қара, академик, шундай пайтда онанги ташлаб кетма! Худо хоҳласа-ю, қайтиб келсам — ер тагидан бўлсам топаман... — деди.

Бошқалар фронтга жўнаётганларида юзлари топ қотиб, шиддатли бўлиб қоларди. Устиннинг эса лабида, силлиқ қилиб қирилган бетида ва ҳатто, йилтиллаб турган чорси даҳанида ғалати ва тағдор табассум кезарди. «Балки ҳаммавақт шундай бўлгандиру соқоли тагида билинмагандир, — деб ўйлади Федька. — Даҳаниям ғиштга ўхшаркан...»

Федька уйдан кетмади, фақат отаси кетган куннинг эртасига ҳамма бурчаклардан диний китобларни — Таврот, Инжил, Псалтирни йиғиштириб олди-да, печкага ташламоқчи бўлди. Ранги қув ўчган Пистимея қизини қўлига олди, печкани гавдаси билан тўсди-да, титраб-қақшаб:

— Феденька, ўғилгинам... Бўлмасам мени ҳам... Варька билан тиқ... етим бўлиб, қийналиб юрмасин... — деб шивирлади.

Онасининг кўзида, овозида, бутун туриш-турмуши-

да қандайдир бир даҳшат бор эди. Федька ханг-манг бўлиб қолди: ўзини оловга отишиям ҳеч гап эмас. Аввал Варькани ташлайди-да...

— Майли... — у китобларни онасининг оёғи тагига отди. — Варькани эса ўз ҳолига қўйинг. Агар уни ибодат қилишга мажбур қилганингизни яна бир кўрсам... Мен унга бошқа китоб келтирдим, мактабга тайёрланг...

Шу-шу у онаси Варькани ибодат қилишга мажбур этганини кўрмади. Лекин кузатиб туришга вақти ҳам йўқ эди. У ҳафталаб, икки ҳафталаб, ойлаб уйда бўлмасди. Йўқ, энди у аввалгидай Светлихада, тайгада қолиб кетмасди. У трактор прицепада юрар, дарё ортидаги ўтлоқларда устарадай ўткир ўроқ билан хашак ўрар, оғир боғламларни молотилкага узатар, молхона ва отхоналарни тозаларди, ҳатто темирдек қаттиқ ирвит таналари ҳам тарс-тарс ёрилган қаҳратон совуқда фермага пичан таширди...

Уйга қайтгач, Варькани тиззасига ўтқазиб, аллақачон қавариб кетган қўли билан унинг бошини силар ва :

— Ойим ибодат қилгин деб зўрладими? — деб сўрарди.

— Йўқ... — шоша-пиша дерди қиз, қўрқиб онасига қараб қўйиб.

— Мактабга ҳар куни бордингми?

— Йҳи.

... Федор Морозов билан Клашка Никулина ўрта-сидаги муҳаббат мана шундай оғир пайтда гўё бемаҳаллигидан уялгандай, қийналиб, имилжириқ бўлиб гунча ёзаётганди.

Энди улар бир вақтлардаги каби осмонда сузган булутларни томоша қилиш учун хушбўй кўкатларга чўзилишмас, қўл ушлашиб, дарё ортидаги ўтлоқларни кезишмас, оқшомда қушлар чуғурини тингламас, юлдузларнинг бирин-кетин пайдо бўлишини томоша қилишмасди. Улар шу ўтлоқларда ёнма-ён ишлаб чарчагач, бир оз ҳордиқ чиқариш учун бирон ерга ўтирардилар. Шунда Клашка бошини унинг тиззасига қўярди.

— Бу қандоқ бўлди... етилган майни чўмичда олиб юришарканми? — сўрарди Клашканинг отаси ёнларига келиб қолса. — Тўкилиб кетади-ку ахир...

Антипни оёғи тўмтоқ, деб армияга олмаган эдилар. «Қизиқ-ку! — ҳайрон бўлди у. Кейин қишлоқда ҳамма»

дан суриштириб юрди: — Оёқ нега тўмтоқ бўларкан-а? Меҳнат қилавериб эзилганликданмикан-а?..»

— Ҳа-а, тўкилиб кетади деяпман... Эшитдингми, Федька? Нима фойдаси бор? — давом этарди Антип қизи билан Федьканинг атрофида ўйин тушиб.

— Уялмайсизми? — қизарарди Клашка.

— Нима бўпти! Самогон оғиз-бурнимиздан чиқса ҳам майли, аммо тўйни қиламиз. Э-эҳ, тайгани бошимизга кўтарардик-да. А, Федор? — Кейин тўсатдан рўйи рост деди: — Бир яйрагим келяпти. Пайсалга солма, улгурмай қоламиз. Кўзингни оч, олиб кетишади. Ана, йигирма тўртинчи йилда туғилганларни олиб бўлишди. Энди навбат сеники...

Бундай суҳбатларнинг охирида Антип:

— Ўттиз сўм қарз бериб тур, Федька... тўй ҳисобидан. Кейин бир-икки стакан кам ичарман... — дерди.

Антип пулни олганидан кейин, кета туриб:

— Яхши одамсан-да, Федор, — дерди: — Аммо мен ҳам. Бошқага қизимни бериб бўпман...

Муҳаббат вақт-соатни суриштириб ўтирмайди. Тиркичилик ҳар қанча қийин бўлмасин, оғир меҳнат Клашка билан Федорни қанчалик қолдан тойдирмасин, ижови ҳам ўз муҳаббатлари ҳақида ўйлашарди, уни маълум қиладиган вақт келишини билишарди. Улар бундан қандайдир бир тантанали, ажойиб кунгача сақлашмоқда эди. Бу кун қачон келишини улар билишмас, лекин шу кун узоқ эмаслигини, яқинлашиб қолганини ва ҳадемай келишини сезишарди...

Лекин ундай кун бўлмади. Оқшом палласи эди. Федор ўрмон четидаги ўтлар четида ўтирар, Клашка унинг тиззасига бош қўйиб ётарди. Шу ётишида у пушти шафқатни томоша қиларди. У кўпинча Федьканинг тиззасига бошини қўярди-да, чарчаганидан қўл-оёғи, елкаси сирқираётганини пайқаб, шафақни кузатиб ётарди. Лекин шу кун чарчоғи негадир тез ёзилди.

Унинг кўкраги тез-тез кўтарилиб-тушарди, намхуш, қийиқ кўзлари катта очилган эди.

Бирдан тепасида Федьканинг эгилган бошини кўрганида кўзи янаям кенг очилди, юраги тўхтаб қолди...

Шу дақиқадаёқ шафақ ғойиб бўлди, тепасидаги дабахтлар, бутун олам қаёққадир йўқолди.

Федор уни ўпиши билан Клашка сакраб турди ва худди мастдай гандираклар, баланд кўкатларга ўрали-

шиб, уларни оёғи билан узиб-юлиб, қаёққадир қочиб кетди. Баҳайбат бир ирвит ёнида тўхтади-да, танасига суянди.

Федька хижолатдан юзини яшириб, унинг ёнига келди. Клашка ҳам унга қарай олмай, кўкрагига бошини қўйди.

Улар шу кўйи тонггача ирвит тагида турдилар.

Очиғини айтганда, улар бу гал туннинг ғир этиб ўтиб кетганини негадир сезмай ҳам қолишди. Клашка қайноқ бошини Федорнинг кўксига қўйиши билан тайга қуёш нуридан чарақлаб кетди.

Шундан кейингина Клашка ундан ўзини тортиб, бошини кўтарди-да, Федьканинг юзига қаради. Клашканинг кўзларидан севинч ёшлари дув-дув оқиб, сочи елкасига тушиб турарди. Федька унинг сочини оҳиста қўлига олди-да, бармоқлари орасидан ўтказди.

... Тўйни пайсалга солмай, пичан ўрими бошлангунга қадар ўтказадиган бўлишди.

Ўғлининг уйланмоқчи бўлганидан хабар топган Пистимея кечаси билан дуо ўқиб чиқди, эрталаб эса сандиқдан каноп билан боғланган бир даста пул олди.

— Хасис деб юришмасин кейин. Бутун қишлоқни чақир тўйингга.

Захар Большаков ЗАГСга бориш учун энг яхши отни аравага қўшишни буюрди. Федор билан Клашка аравага ўтиргач, Захар катта, қаппайган ҳамён узатди:

— Бу мендан.

— Захар Захарич!— баравар хитоб қилишди Федор билан Клашка.

— Олинглар!— деди раис.— Озеркидаги омонат кассага қўйиб қўярсизлар. Унча кўп пул эмас, аммо иморат қурадиган бўлсанглар, кунингизга яраб қолади...

Раис шундай деди-ю, ўнғайсизланиб, шоша-пиша нари кетди.

... Тўй шод-хуррамлик билан бошланди. Деярли кўчанинг ярмига стол қўйишди.

Антип Никулин эрталабданоқ стол атрофида ўрлашиб қолди, гоҳ бир шишани, гоҳ бошқа бирини мўлжалга оларди. Клашканинг онаси уришиб, эрини нари қайдагани қайдаган эди:

— Одамлардан уялсанг-чи! Ичиб улгурасан ҳали!

— Эҳ, онаси-я, сен ниманиям тушунардинга?!— дерди Антип ранжиб.— Хурсандчилик ўзи талаб қип турибди бунини... Қизимнинг бахти учун ичишга ҳаққим борми-йўқми? Зинкангни тўйигача ким бор, ким йўқ! Энди олтига кирди тирранча...

— Сен тўйгача ҳақингни неча марталаб ичгансан. Бор, бор! Уят-е, қара, меҳмонлар келишяпти...

Меҳмонлар зумда кўчани тўлдиришди.

Қишлоқ устида кўпдан бери эсдан чиқиб кетган кулги ва овозлар янгради. Қани энди бунақа кунда гармошка бўлса, лекин энди ким ҳам чаларди! Гармончилар узоқда...

Столлар кўп эди, лекин ҳаммага жой етмади. Лекин жой етишмаганлар хафа бўлмай, шундоқ ернинг ўзига ўтира қолдилар.

Шу куни Зелений Долда Пистимея Морозовадан бўлак гамгин ва жиддий одам йўқ эди. Лекин бунини ҳамма ўзича тушунди. Шундай кунки бу — ҳазил эмас! Ахир: ўғилнинг уйлангани — муз тагига тушиб кетгани, деб бежиз айтишмаган.

Шу куни яна раис, Захар Большаков ҳам унча хурсанд эмасди. Гоҳ кўзларида хурсандчилик учқунлари ўйнар, гоҳ тўсатдан сўнарди, кейин Захар ликопчага тикилар, ёки хаёл суриб, Федор билан Клашкага, хушчақчақ сергак меҳмонларга узоқ разм солар эди.

— Сизга нима бўлди, Захар амаки?— сўради Федор.

Раис эс-ҳушини йиғиштириб олди-да, қадаҳни тўлдириб, ўрнидан турди.

— Сенга қандай тилак билдирсам экан, Федя?— гап бошлади Захар.— Ўзингга яхши қаллиқ танладинг. Шунча ёшга кирибману на оилам, на хотиним бор, ҳаётимда бундай инсоний бахтни ҳеч ҳис қилмаганман. Сенга тилагим шуки, Федя, ўзинг учун ҳам, менинг учун ҳам бахтли бўл. Истайманки, сенга ва хотинингга...

— Горько-о!— чидаб туролмай қичқириб юборди кимдир.

Говур-гувор овозлар кўчани тўлдирди, стакан, кружка, рюмка тутган қўллар кўтарилди. Қулоғигача қизариб кетган Клашка Федор билан олдинма-кейин ўрнидан турди. Федор хотинига ўгирилиб, уни елкасидан тутди...

Шу маҳал колхоз идорасининг фарроши чопқиллаб стол ёнига келди-да, пиқиллаб йиғлаб деди:

— Чақириқ қоғози келди, Захарушка! Ҳозир идорага келтиришди... Шай бўлиб эртага Озеркига етиб бориш керакмиш...

— Қанақа чақириқ қоғози?— беихтиёр сўради Захар — Кимга?

Раис жўнатишларини сўраб ҳарбий комиссариатга бир неча марта борган эди. Лекин икки сабабга кўра уни армияга олишмади. Аввало Демид майиб қилган қўли туфайли,— бу қўл яхши ҳаракат қилмас эди; иккинчидан, қишлоқ хўжалиги мутахассиси сифатида унга брон берилган эди.

— Федюшага... Ё раббий, шундай кунда-я!— оқвоҳ қилди фаррош.

Клашка қичқириб, Федорнинг кўксида осилди-қолди. Овозлар тинди, стакан ва чашка кўтарган қўллар туширилди.

Шундай бўлса ҳам Федор қаллиғини ўпди ва уни бир қўли билан қучиб, иккинчи қўли билан қадаҳни кўтарди:

— Ҳай, нима ҳам дердим, азизлар... Мени бир йўла кузатиб қўяқоласизлар.

Шу кунни у умрида биринчи бор қадаҳ кўтарди.

Меҳмонлар яна ғимирлаб қолишди, қишлоқ устида маст-аласт овозлар янгради. Ярим соатдан кейин Федорга чақирув қоғози келгани ҳамманинг хаёлидан кўтарилди,— ўшанда чақирув қоғози оддий воқеа бўлиб, биринчиси ҳам, охиргиси ҳам эмас эди бу...

Федор бўлса Клашкани оҳиста стол ёнидан олиб кетди. Улар шу кунни тун бўйи Светлиха бўйларида, дарё орти ўтлоқларида, Марья қояси ёнида сайр қилдилар...

Эрта билан эса у тушган арава гилдирагидан кўтарилган чанг босилди-ю, шу-шу Федор Морозов бу дунёда йўқдек бедарак кетди...

Одамлар уруш йилларини сира-сира унутмайдилар.

Шунингдек, улар уруш йилларидаги почтальонларни ҳам унутмайдилар сира.

Оталар ва оналар, хотинлар ва қаллиқлар почтальонларни кунда юракларини ҳовучлаб, айни пайтда ичларида умидвор бўлиб кутардилар: нима келтираркан у?!

Бу қўрқув хурофот ҳам, беўрин ҳам эмас эди. Почталъонлар кўпинча, тез-тез оддий ҳаворанг ёки кулранг конвертларда қўлни титратадиган, юракни музлатадиган қоғоз келтиришарди.

Уруш йиллари бундай қоғозлар Зелений Долга ҳам кўп келган. Почта ҳар вақтдагидай яхши ва аниқ ишларди.

Зеленодоллик оталар ва оналар, хотинлар ва қаллиқлар бу қоғозлар устида қанчалар кўз ёши тўкканини ҳеч ким ҳисобламаган, ҳеч ким ўлчамаган.

Аmmo Федор Морозов ҳақнда қорахат келганида Клашка Никулина билан унинг онасидан бўлак ҳеч ким кўз ёши тўкмади. Пистимея бўлса лабини аввалгидан баттар қимтиди, худди бўғилиб ўлмоқчи бўлгандай рўмолини бўйнига қисиброқ боғлади.

Қишлоқ эса мум тишлагандай жим эди. Кўча ҳам сув қуйгандек сокин. Кўчалардаги ирвитлар ҳам шохларини осилтириб хомуш турарди. Кечқурунлар уйларда чироқ кўринмайди. Уйларнинг ўзи ҳам қандайдир кўзга кўринмас юк босиб турганидан то деразаларига қадар ерга кириб кетгандай шумшайиб, ер бағирлаб қолгандай эди.

Шу кунларда Захар Большаковни оқшомлари Светлиха соҳилида кўп кўрардилар.

Захар одатда катта харсанг устига ўтирарди-да, гўё бир ёққа кетмоқчи-ю, энди икки йил муқаддам Федор Морозов иккови суҳбатлашган жой билан хайрлашмоқчи бўлгандай, соҳилида бутун умри ўтган дарёни абадий эслаб қолмоқчидай зўр бериб қорайиб кўринаётган сувга тикиларди.

Захар ярим кечагача соҳилда ўтирарди. Светлиха эса унинг пойида оқиб ётарди...

Тайганинг битмас-туганмас дарёси Светлиха ҳозир ҳам оқиб ётибди.

Ҳозир ҳам кўпчилик Федор Морозовни тез-тез эс-лашади...

...Федор Усть-Каменка қишлоғи чеккасидаги қандайдир ариқдан ўтаётганида ўқ тегди. Аввалига у ўқ текканини билмади ҳам, чап оёғим бирон ёғочга ё учдор тошга урилиб кетди, деб ўйлади. Федор ўрнидан турди-ю, икки-уч сакраб чап ёнбошидан тушаётган прожектор нуридан қочиб, ўзини қоронғуликка ур-

моқчи бўлди, лекин шу ондаёқ бошини тарс ёриб юбораётган қаттиқ оғриқдан ўтириб қолди.

Федор ҳушдан кетар экан, Полина Одинцова деган озгингина, бир оз ҳорғин кўринган шахло кўз қиздан ярим соат бурун олган хатни йўқ қилиш ёки кўмиб ташлаш учун чўнтаklarини кавлаштира бошлади. Майор Смирновга йўлланган бу мактубда нималар дейилганини Федор билмасди.

Лекин у агар мактуб немислар қўлига тушиб, улар қиз кимнинг қаллиғи эканини билишса, шахло кўз қизнинг ҳолига вой бўлишини биларди.

Федор мактубни қаерга яширганини эслашга уриниб, шошиб-пишиб чўнтаklarини кавларкан, ҳушдан кетаётганини ҳис қиларди... Немисча овозлар эшитилди, ногаҳон кўз олдида қандайдир тўқ сапсар дўнглик ҳосил бўлди-ю, тарс ёрилиб, минглаб заррин учқун сочди...

Федорни қўндоқ билан бошига урган эдилар. Аммо у оғриқни ҳис этмади.

У деразасиз тош ертўлада ўзига келди. Қараса, қаршисида оқланган бўлса-да, негадир худди тепадан алланима оққандек сарғиш доғ босган шифтни кўрди. Шифтда электр лампочкаси ёқиғлик эди.

Федор кўз қирини ташлаб, қаршидаги девор тагида, қалин тўшакли темир каравотни кўрди. Каравот ёнида устига ҳеч нима ёпилмаган стол, столда сув тўлдирилган графин турарди. Графин билан ёнма-ён, шаффоф шишада акс этган қора тўппонча ва худди ўйинчоққа ўхшаган ихчам пўлат кишан ялтираб ётарди.

Федор каравоти ёнида кимдир ўтирганини ҳис қилди. Лекин у, сал қимирлаши билан ҳаммаёғи қақшаб оғриб, яна ҳушидан кетишидан қўрқиб ўгирилмади. У фақат қон қотиб қолган лабини базўр қимирлатиб шивирлади:

— Сув...

Шу чоқ беихтиёр бутун аъзойи баданини титроққа солган бир овозни эшитди, бу оғриқдан ҳаммаёғи сирқираб кетди.

— Салом, ўғлим.

Қизғиш-сарғиш туман тарқалиши билан ҳуши ўзига келиб қолган Федор қаршисида... отасини кўрди.

Устин бўялмаган курсида ўтирар, қора кўзларини Федорга тикиб, жилмаярди.

— Сиз? Сиз... қандоқ...— нимадир демоқчи бўлди Федор.

— Салом, салом!— деди яна Устин. Гарчи унинг юзлари ҳамон тош қотган, важоҳатли бўлса-да, кўзлари қисилиб, кулиб турарди.— Мана, кўришдик ҳам, ўғлим.

Устин соқолсиз эди. Унинг даҳани тўрт бурчак палёнга ўхшарди. Палён эса қайроқ тошдек йилтилларди.

Кейин Устин турди, стол ёнига борди, пистолетни олиб, сал ғижим мовут пиджаги чўнтагига солди. Иккинчи чўнтагига қўл нишанни солди ва шошилмай стаканга сув қуя бошлади.

У сув қуяётганида Федор, ҳозир ўзи қаерда-ю, нега отаси ёнидалигини ўйлаб, шифтдаги сариқ доғларга ва лампочкага қараб ётди. Лампочка негадир хиёл ликилларди. Федор тикилиб қараса, бутун шифт титраб турибди. Кейин тепадан қандайдир тарақлаш, бир қанча оёқларнинг дупури, мастона сўкинган овоз, қаҳ-қаҳа... ва қиз боланинг чўзиқ фарёди бўғиқ эшитилди.

Устин қўлида стакан билан ўғлига ўғирилди:

— Ич...

— Бу нима?— шивирлади Федька.

— Буми?— Устин шифтга қаради.— Анали доғларми? Бу қон. Қон сизяпти. Яна бошқатдан суваш керак.

Федор ҳамон ҳеч нима тушунмасди. У кўзини юмди, кейин яна очди.

— Лампочкани айтаяпман... Чайқалаяпти.

— А-а... Солдатлар командирнинг қаллиғи билан ўйнашяпти...

— Қанақа қаллиқ? Қанақа солдатлар?

— Қанақа солдат бўларди, маълум. Герман солдатлари. Ич-ичсанг-чи...

Федор беихтиёр тирсагига таяниб бош кўтарди. Кўз ўнгини яна қизғиш-сарғиш туман қоплади-ю, лекин шу заҳоти оқиста тарала бошлади.

— Мен... қаердаман?— хириллади у.

— Демак, эсинг ҳали жойига келмабди-да... Қаёққа келган бўлсанг, ўша жойдасан... Усть-Каменкада.

— Бу ерда сиз... нима қилиб юрибсиз?

— Бўлмаса қаёқда бўлай? Бу жойда оқсоқол бўлиб ишлаяпман, ўғлим.

Гардани ва чап оёғи сирқираб оғришига қарамай, Федор каравотда туриб ўтирди. Қўлида стакан билан қаршисидаги табуреткада ўтирган отаси соат кафтгирдек у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Аввалига у қаттиқ чайқалди, кейин борган сари секинлашди.

— Сиз? Оқсоқолмисиз?— сўради Федор ўз овозини эшитмай. Кейин бошини орқага ташлади-да, шифига қаради.

Лампочка ҳамон чайқаларди.

— Ҳа, шунақа,— деди Устин боягидай кўзлари кулиб,— Фомичевман энди, Сидор Фомичев. Эшитгандирсан балки?

Федор чайқалиб, икки қўлини отасига чўзди.

Устин ҳам қўлида стакан билан Федор томонга чўзилди. Аммо Федорга сув керак эмас эди. У каравотдан йиқила туриб, отасининг қора жун қоплаган қизғиш, терлаган бўғзини маҳкам чангаллади-да, уни полга қулатиб, устига ўзи гурсиллаб тушди.

Федор ҳушдан кетган эди. Аммо тортишиб қолган бармоқлари қотиб қолгандек эди. Устин ростдан ҳам бўғилиб қолаёзди. У ўглининг қўлини зўрға ёзди, бўшашиб қолган оғир гавдани устидан итариб туширди-да, оғир нафас олиб, қаттиқ чангалдан қутулганига ишонмагандай бўйинини қимирлатди.

— Аҳ... ит... вачча! Кўппак!!— хириллади у икки бор.

Табуреткага ўтириб, нафасини бир оз ростлади.

— Хап саними, шошмай тур!

У эгилиб, Федорни кўтариб олди-да, каравотга итқитди.

... Федор иккинчи бор ҳушига келганда ертўла қоронғи эди. Сукунат ҳукм суларди. Фақат рўпарадаги девор тагида кимдир бир маромда чуқур нафас оларди.

Кунми ё тун — англаб бўлмасди.

Лекин анави девор тагида ётган кимса ғимирлаб қолди, тахта полда ялангоёқ шип-шип юрди. Лампочка ёнди. Федор отасини кўрди. Устин ички либосда эди. Унинг русча бўлмаган иштондаги оёғи семиз ва ходага ўхшаш қандайдир бесўнақай эди.

— Эсинг ўзингга келдими?— сўради Устин ўғлига кўз ташлаб.— Аблаҳ...

Устин камари тўқасини жангиллатиб узоқ киёинди.

— Овқат егинг келса — ана, стулда. Чўзилсанг, қўлинг етар, агар... — кейин кафти билан бўйнини силади. Бу гал бўйни тоза қирилган эди. — Оёгингни боғлаб қўйдим. Қаттиқ тегма.

Кейин темир қопланган, эни ярим метр келадиган энсиз эшикни ёпиб, шириқлатиб қулфлаб кетди.

Федорнинг фақат оёғигина эмас, боши ҳам боғланган эди. Боғланган латталардан дориларнинг ўткир хиди келарди.

Ярим соатга яқин ертўлада аввалгидай сукунат ҳукм сурди. Кейин яна тепадан оёқ дупури, бақирган-чақирган овозлар, фарёд ва қичқириқлар эшитилди.

Федорнинг назарида бу гал кампир қичқираётгандек эди, — овоз хирқираган, бўғиқ эди. Бу овозларни эшитмаслик ва электр лампочканинг чайқалишини кўрмаслик учун Федор қалин кўрпани бошига тортди.

Шу алфозда у бир соатми, икки соатми ётди. Бошини кўрпадан чиқарганида яна томирда оқаётган қонни тўхтатиб қўядиган оҳ-зорни эшитди. Энди бу оҳ-нолалар гўё бақираётган кимса қичқира-қичқира силласи қуригандек борган сайин секин эшитиларди.

Шифтдаги лампочка эса ҳамон аввалгидай чайқаларди...

... Шундан кейин ҳам Федор бу лаънати лампочканинг чайқалишини неча бор кўрди, шифт орқали аёлларнинг йиғисини, эркакларнинг инграши, болаларнинг ҳаёт билан хайрлашгандаги чинқириғини неча марта лаб эшитди? Ун борми? Йигирма борми? Юз борми?

Федор бунни билмасди. У бу дим, мудҳиш сағанада қанча ётганини ҳам билмасди. Бу тош қопда кун билан тунни ажратиб бўлмасди. Бунда қоронғилиғу доимо чайқалиб тургучи лампочкадан тушиб турган ёруғ шуъла бор эди...

Федор ёнидаги каравотга ётишдан аввал унинг оёғи билан бошини бойлаб, уйғонгандан кейин табуреткага овқат билан сув қўйиб чиқиб кетгучи отаси билан шу пайтгача бир марта ҳам гаплашмади.

Аввалига Федор: отаси келиб ётдимми — демак, қо-

ронги тушган; уйғониб чиқиб кетдим — тонг отган, деб юрди. Лекин бора-бора ҳисобдан адашиб қолди. Негаки отаси баъзида Федорнинг назарида, уч-тўрт соатдан ортиқ ухлამас, иргиб туриб, эшикни тарақлатиб ёпарди-да, югуриб кетар, баъзида эса муттасил икки кеча-кундуз хуррак отгандай бўларди. Шундай чоқларда у тепадаги гусур-гусур оёқ товушларини, оқ-зорларни, йиғи ва юракни эзиб юборадиган чинқириқларни ҳам эшитмагандай хуррак отаверарди.

Федорнинг оёғи анча тузалиб, бошининг шанғилаши босила бошлаганди. Энди у ёнидан-бу ёнига ағдарилганида кўзи тинмасди.

Бир кун Федор отаси йўғида каравотдан турди. Оёғини ерга қўйган ҳам эди, товонидан миясигача зирқираб кетди. Бир оёғида ҳаққалаб юрмоқчи бўлиб ҳаққалаган эди, худди биров бошига гурзи билан ургандек, кўзидан учқун сочилиб кетди. Федор шошиб каравотга кетини қўйди-да, бошини қимирлатишга ҳаққўрқиб, қотиб ўтирди.

Эшикдаги қулф жангиллади-да, Устин кирди. Федорга қараб қўйди-да, мийиғида кулди:

— Жуда эрта ҳаракатга тушибсан.

У шундай деди-ю, ечина бошлади. Ечиниб бўлиб, чироқни ўчирди-да, каравотга ётди.

— Кеч бўлдими? — сўради Федор. Отасини бўғмоқчи бўлганидан бери бу унинг биринчи гап бошлаши эди.

— Биров учун кеч, биров учун тун, — жавоб қилди Устин қоронғида. — Ухла.

— Бу ер сизнинг уйингизми? — Федорнинг овозидан киноя, ҳатто мазаҳ аниқ сезилиб турарди. Лекин Устин индамади. — Немисларга кўп хизмат қилмаган бўлсангиз керак!

— Қанча хизмат кўрсатганимни ўзим биламан. Бу ерда ҳар бир уй меники.

— Тушунарли, — деди Федор. — Лекин ўша уйлارнинг биронтасидаям тунаб қолишга ботинмайсиз. Қўрқасиз. Ертўлага яширинасиз.

Устиннинг каравоти гичирлади. Лекин у яна жавоб қилмади.

— Билмаган эканман... бу ерда ишга жойлашиб олганингизни, Фомичев деган оқсоқол сиз эканлигингизни ҳам. Тўрт марта «тил» туггани келиб эдим бу

қишлоққа. Бир амаллаб изингизга тушардим, ўқни аямаган бўлардим...

Гўё отаси билан оддий, ҳаётий гаплардан гаплашаётгандай Федорнинг овози мулойим, бир маромда эди.

— Аввал тузалавер-чи, кейин гаплашамиз,— жавоб қилди Устин бир минутлардан кейин қоронғиликдан туриб бепарволик билан.

Кейин у ўрнида ёнидан бу ёнига ағдарилди ва шу замоноқ хуррак ота бошлади.

... Орадан яна бир неча кеча-кундуз ўтди чоғи. Федор икки-уч бор узоқдан тўплар отишмасини эшитди. Бунинг нима эканини у биларди.

Отаси доимо қаердадир қолиб кетар, ертўлага аҳён-аҳёнда бирров келиб кетарди. Келганида, одатдагидай, ечинмасданоқ ўзини каравотга ташларди.

Энди у Федорнинг жароҳатини боғламас, ертўлани эситиб юбораётган ахлат челақни тўкиб келишни аутганди.

— Олиб кетинг,— деди Федор сассиққа чидаб бўлмай қолганда.

— Ҳечқиси йў-ўқ... Ажалингдан аввал ўлмайсан,— истеҳзо қилди Устин шошилиб пиджагининг тугмасини қадаркан.— Оёгингням ўзинг боғла. Мени вақтим йўқ.

— Кейинги пайтларда кам уйқу бўлиб қолдингиз. Ўрнингизга чўғ солиб қўйяптими биров?

— Ўша жароҳатланган бошингга бир тушираман!!— бўқирди ахийри Устин ўғлига.— Бошинг тузалиб, миянг ишлаб қопти-да, а?! Миянгни қатигини чиқариб қўяман...

Федор унинг шундай дарғазаб бўлишини кутган эди, отасининг бетига қараб қаҳқаҳлаб кулди.

— Бу қўлингиздан келади. Бунақага устасизлар. Ундан кўра юқорига олиб чиқиб топшира қолинг. Лампочка чайқала қолсин. Лекин шуни билиб қўй, аблаҳ, оҳ-зоримни эшитмайсан. Лампочка узилиб тушса тушадими, лекин овозим чиқмайди!

Устин ўзидан хавотирланди чоғи, шошиб ертўладан чиқди.

Анчагача ундан дарак бўлмади, бир неча кун кўринмади. Федор оч ётди. Яхшиям девор тагидаги столда бир графин тўла сув турарди. Федор оғриқнинг зў-

ридан тишини тишига қўйиб деворни ушлаб бир амаллаб графин ёнига борди ва уни олиб келиб курсига қўйди.

Ниҳоят қовоғи солиқ, соч-соқоли ўсган Устин келди. У ечинмасдан, лойга беланган этигини ҳам ечмай, каравотга ўтирди-да, ўғлига тикила бошлади.

Қаердадир узоқда тўплар гумбурларди, лекин энди аввалгидан кўра яққолроқ эшитиларди.

— Ҳа, соқол олишгаям вақт йўқми?— сўради Федор масхаромуз.

Устин унга жавобан лабини бурди. Кейин чўнтагидан тўппончасини олди-да, яна ўғлига қаради. Федор ҳатто қимир этмади, каравотда қандай ўтирган бўлса, шундай ўтираверди. Устин яна мийиғида кулди.

— Нимага қараб турибсиз, отинг,— деди Федор.— Улигим гувоҳлик ҳам беролмайди, судьялик ҳам қиллолмайди. Тирик қолсам, бизникилар келганда... Қочиб қутуламан, яширинаман, деб умид қилманг. Сиздақа фашистни ернинг тагидан ҳам топаман! От-е, мутгаҳам, от...

— Сани-чи, Федор, немислар аллақачон отиб ташлаган, ўлигингни чуқурга отқилашган...— деди Устин ва тўппончани бошқа чўнтагига солди.

— Қандоқ?— тушунмади Федор.

— Сени беҳушлигингча тепага судраб келишди,— Устин бош ирғаб, тепага ишора қилди.— Мен кийимингни ечиб олиб, биттасига кийгизиб қўйдим... Та-нишмасин деб башарасини дабдала қилдим.

Федор беихтиёр каравотдан турди.

— Утир, оёгингни эҳтиёт қил. Уша одам эртасига разведкачилигини бўйнига олмади, кўзим заиф бўлганидан армияга олинмай қолганман, шу ерликман, деб туриб олди. Лекин чўнтагидан бизга маълум қисм командири номига ёзилган хат чиқиб қолди...

— Ҳа, йиртқич!— тиши орасидан деди Федор, каравотни шундай чангалладика, бармоқлари оқариб кетди.

Устин бу гапга кулиб қўя қолди. Федор шу ертўлада илк бор ҳушига келиб отасини кўрганида, унинг кўзлари худди мана шунақа кулиб турган эди.

— Ҳамма гап кимга рўпара келишингга боғлиқ,— деди Устин ва букилмайдиган семиз бармоқларини кўздан кечира бошлади.— Қўллар, бу қўллар команди-

рингинг қаллигини бўғидан олиш керак бўлганда тирамади, рост... Ҳа, қалайсан энди?

— Шундоқ денг... Яна қанақа жасорат кўрсатдингиз?— Федор оғир ва тез-тез нафас оларди.

— Командирингни авлод-аждодигача қуритдим.

— Ҳм...— яна оғир хўрсинди Федор.— Яна-чи?

— Бунақа яхши ишларим кўп. Ҳаммаси ёдда турармиди...

Федор пешонасидаги совуқ терни артди.

— Менинг ғамимни емай қўя қол,— хотиржам деди Устин.— Ундан кўра, ўзингни бил. Ўзинг неча кининг бошини единг? Ҳужумга хивчин кўтариб кирмагандирсан ахир? А?.. Нега индамайсан?! Яқинда мени бўғиб қўяй деган ким? Озгина кучинг бўлсайди, тишинг билан бўйнимни узиб ташлардинг... Шундай экан, нега мени йиртқич дейсан? Нега мени айблайсан?! Сен ўз ишинг учун курашяпсан, мен — ўз ишим учун! Ўз ишим учун!!

Устин этигини ечди, каравотдан турди, ялангоёқ ертўлада у бурчакдан бу бурчакка юра бошлади. Унинг қинғир бармоқлари узун, кенг, ялпайган оёқлари тахтада ҳўл, оғир латтадай шап-шап қиларди.

Федор аввалига отасининг гапларини ҳайрон бўлиб тинглади, кейин ажабланди, лекин кейин қайси бир дақиқада, кўзларида масхаромуз, нафратли учқун йилт этди-ю, борган сари кучайиб аланга олаверди. Ниҳоят унинг лабларида ҳам ошкора заҳархандалик кезиб, юзларига ҳам ёйилиб кетди.

— Нимага тиржаясан?— Устин ертўла ўртасида тўхтади.

— Гапиравер, гапиравер, қулоғим сенда,— деди Федор.— Ифлос...

Федор шундай деди-ю, каравотига ётиб олди.

Устиннинг чехраси қорайиб кетди. Федор отам ҳозир ғазабига чидолмай менга ташланади, эзгилаб, тепкилайди. Балки, ёнидан тўппончасини олиб шартта отиб ташлар. Уқдони бўшагунча отса ҳам ажабмас, деб ўйлади.

Лекин негадир отаси бу гал ҳам ғазабини босиб, тез тинчланди. Тинчлангандан кейин эса қандайдир секин, ҳатто мулоим товушда деди:

— Сенинг кийимингни нега бировга кийдирганимни, нега бу ерга судраб келганимни, бўғзимга чангал

солганингда нега бир йўла миянгни қатигини чиқармаганимни ўйладингми? А, ўйладингми? Сени нега даволадим, эс-ҳушингни йиғиштиргунингча кутдим?

Федор қизиқсиниб, қаддини кўтарди, яна каравотни да туриб ўтирди.

— Ҳозир айтаман, ҳозир тушунтираман, — шошиб икки бор бош ирғади Устин. — Сен дунёга келганингда, ўғил кўрдим, деб ўйладим, менинг қонимсан, мен қандай фикр юритсам, шундай фикр юритасан, мен қандай иш тутсам, шундай иш тутасан, деб ўйлабман. Лекин... болалигингданоқ измимдан чиқиб кетдинг сен бебош. Сени ҳеч нима қилолмадим. Ундан ҳам баттари бўлди. Сени девор ҳақидаги гапинг ҳам эсимда, ўғлим, сен мендан қочиб, шу девор ортида жон сақладинг, мен эса калламни шу деворга уриб олдим. Ушанда тўғри айтдинг, бошимни шу деворга уриб ёрай дедим. Ҳатто бир куни... бир куни эсимда, кўзимни ерга тикишга мажбур этганинг ҳам эсимда. Болға билан калламга ургандан баттар қилгансан, аблаҳ... Ана энди... Сени герман ўқидан сақлаб қолишимнинг боиси шуки... сени ўз кўлим билан...

Федор қулоқ солиб турди-турди-да, бирдан бутун гавдасини силкиб қаҳқаҳлаб кулиб юборди. Кулгидан боши сирқираб кетди, лекин шунга қарамай у, кўзидан ёш чиққунча кулди.

Устин ҳар нимани кутган бўлса кутгандиру лекин бундай бўлишини тасаввур ҳам қилмаган эди.

Ниҳоят Федор кулгидан тўхтади. Кўз ёшларини артиб, қулоқ солди. Қаердадир, жуда яқин ерда тўплар гум-гум қиларди.

— Буни эшитаяпсанми? Бу ташвишлантирмаяптими? — сўради Федор.

— Буми?.. Нима бўпти... — тескари ўгирилиб деди Устин. — Севинмай қўя қол. Бир ақлли одам менга: дунё кенг, бизни мусибатда ташлаб кетишмайди, деганди. Лекин қаёққадир йўқ бўлиб кетди-да, ўша одам. Афсус. Ҳечқиси йўқ, ўғлим. Элданбурун севинма... Куч тўлқинга ўхшаган бўлади; гоҳ камаяди, гоҳ кучаяди. Ҳозир сенларнинг тўлқининг босиб келаётган кўринади. Лекин вақти келиб, бизни тўлқинимиз... Бир куни оламда адолат ўрнатилади... Худо хоҳласа, мен ҳам ўша кунга етаман.

— Қаерда, қайси кавакда кутасиз?— кулимсираб сўради Федор.— Немислар билан қочасизми?

— Нега?— елкасини қисди Устин.— Немислар билан қочсаям бўлади. Лекин... Лекин сенларни тўлқининг қаергача суриб боришини ким билади. Ундан кўра, бир оз энгашиб тура турай, тўлқин бошимдан ошиб ўтиб кета қолсин...— сўнг яқин олиб, юрагини очган ҳам бўлди:— Уйга кетаман, ўғлим. Уша ёқда тинчгина яшайман. Ишончли ҳужжатлар ҳам тахт — Совет армиясидан бегард-беғубор қайтаётган бўламан. Муҳр ҳам ҳақиқий...

— Бунақа ҳужжатларни қандоқ топдингиз?

— Ҳе-ҳе!— кулди Устин.— Бир немис топилди, ўша тўғрилади... Қанақа қоғоз кераклигини айтганимда, аввал тўппончасига ёпишди... Таваккал қилгандимда... Бошқа нима иложим бор? Олтинларни олаётганида бўлса, қўллари титраб кетди... Агар олтин кўп бўлса-ю, бу ерда олло-таоллонинг ўзиниям сотиб олса бўларди-я. Осмони фалакдан тириклайин тутиб тушиб, чамадонга жойлардим, ойингга туҳфа қилиб олиб борардим. Хўб севинарди-да...

Устин жимиб, каравотига ўтирди. Улар яна қарама-қарши ўтиришди. Бири ориқ, рангсиз, боши ва оёғи боғлиқ. Иккинчиси — қора, миқтидан келган, харсангдек оғир.

— Гапингиз тамомми?— сўради бири.

— Тамом,— жавоб берди иккинчиси.

— Энди, қадрли отажон, менинг гапимни тингланг. Илтимос, отишга шошилманг. Унча узоқ гапирмайман, аммо жуда тушунарли бўлади. Бир бошдан айтаман.

— Бошла... Менга десанг бирма-бир санаб айтмайсанми.

— Биринчидан. Тўғри, жангда сизнинг ҳамтовоқларингиздан анча-мунчасини қириб ташладим.

Бу сўзлар айтилган чоқда Устин асабийлашиб, бошини силтаб қўйди.

— Айнан шундай — ҳамтовоқларингизни,— такрорлади Федор.— Сизнинг тушунчангизда мен йиртқиқчи-йўқми, бунинг мен учун аҳамияти йўқ. Мен ўз эътиқодим учун — Зелений Долимиз учун, Светлихамиз учун, Марья қояси учун, Озерки учун, Москва учун, бутун мамлакат учун, бутун халқ учун жанг қилдим, ўлдирдим. Сиз нима учун? Нима учун курашяпсиз?

— Мен ҳам ўз эътиқодим учун.

— Аблаҳда эътиқод нима қилсин?!— деди Федор ажабланиб.

Устин тараддудланди-ю, лекин ўрнидан турди, ўз-лига қадалиб келди.

— Билишни хоҳласанг, эшит. Менга энди барибир. Мен умуман Устин Морозов эмасман. Менинг фамилиям Жуков. Константин Андреевич Жуков. Волга бўйида деҳқончилик қилардик, йирик буғдойфурушлардан эдик.

Булар Федор учун шунчалик кутилмаган гап эдики, у қотиб қолди.

— Шундоқ,— қўшиб қўйди Устин.— Ана шундоқ қондан тарқагансан, сен аблаҳ.

Ниҳоят Федор тилга кирди:

— Жуковман денг? Бўлмасам қулоқ тутинг... жаноб Жуков. Менга энди ҳаммаси аён. Қани энди бутун халқдан, бутун мамлакатдан сўралса, қайси биримиз йиртқич эканмиз? Икковимиз ҳам одам ўлдирганмиз, сизнинг тилингиз билан айтганда «жон олган»миз. Майли, қайси биримиз одамхўр ва йиртқичлигимизни одамлар айтсин. Майлими, хўп дея қолинг...

Устин ўқрайиб, тишлари орасидан деди:

— Ҳали мени мазах ҳам қиласанми... разил!

— Энди иккинчисини эшитинг,— давом этди Федор, Устиннинг сўзларига эътибор қилмай.— Кучлари камаяди, деб ўйлама, аблаҳ! Бир гапни жуда тўғри топиб айтдингиз — бизнинг тўлқинимиз сизнинг ифлос, лойқа оқимингизни босиб бораверади. Эшитяпсизми, жаноб Фомичев, қандоқ босиб келяпти?!— Федор узун, ориқ қўлини чўзиб, орқасидаги деворни кўрсатди.— Қулоқ солинг, жаноб Морозов! Қулоқ солинг, жаноб Жуков. Эшитинг яхшиси!!

Девор ортида тўплар гумбурлади. Бир лаҳзагина отишма хиёл тинди-да, кейин яна борган сари кучлироқ, шиддатлироқ гумбурлади.

— Хўш, эшитдингизми?!— Федорнинг овози титраб, узуқ-юлуқ чиқарди, юзи докадек оқариб, кўзлари чақнарди. Бу тўлқин сизни суриб кетади, тагида қолиб ўласиз! Ҳақиқий адолат ана шу бўлади.

Федор тўхтаб, нафасини ростлади.

Устин қимир этмасди, кўзларини қисиб унга индамай қараб турарди.

— Ва ниҳоят, учинчидан,— хиёл секинроқ деди Федор.— Ҳамма қонли ишларим ёдимда йўқ, дейсизми? Зарари йўқ: қадрдоним отам, одамлар унутишмайди. Полина Одинцовани ҳам, унинг ота-оналарини ҳам... Мана бу лампочканинг чайқалиб туришиниям. Усть-Каменкада Сидор Фомичев деган немис оқсоқоли бўлганиниям, Жуков деган қулоқ ҳам, зеленодоллик колхозчи Устин Морозов ҳам айнан шунинг ўзи эканини ҳам унутишмайди одамлар... Бу ерда жонли худолар сотиладиган нархдан уч баробар, ўн баробар ортиқ ҳақ тўлаб олинган, ҳақиқий муҳрлар босиб тасдиқланган энг ишончли ҳужжатлар ҳам ёрдам беролмайди сизга...

— Одамлар буни қаёқдан билсин? — тўсатдан қулиб туриб сўради Устин.— Сен айтиб берасанми?

— Йў-ўқ, мен чурқ этмайман,— Федор истехзоли жилмайди-ю, отасининг устидан қайноқ сув қуйгандек бўлди.— Мана кўряпсиз-ку, ялиняпман, тиз чўкяпман: ишқилиб раҳм-шафқат қилинг, ўлдирманг, ҳеч кимга оғиз очмайман...

— Нима ҳам дердим, жуда довюрак экансан... — Устин кўзларини баттарроқ қисди.

— Тўғри, немиснинг сассиқ оёғини ўпишга ўрганмаганман.

— Мен ҳар қолда русман-ку.

— Сиз-а?!

Федорнинг мана шу қисқа нидосида шунчалар нафрат ва ғазаб бор эдики, Устиннинг қисилиб турган кўзлари бутунлай юмилди. У кўзини очмасданоқ, каттакон, залворли мушти билан ўғлининг бошига туширди. Зарб унчалик қаттиқ эмасдай эди. Аммо Федор ҳатто их ҳам демай қопдай гурсиллаб каравотдан ағдарилиб тушди.

Устин чўнтагидан шартта тўппончасини олди-да, уч бор ўқ узди...

Кейин кўзини очди ва ўғлининг кўксига қорамтир доғ пайдо бўлиб, борган сайин кенгайишини, бошига боғланган латта қонга беланишини шуурсизлик билан кузатиб турди.

...Бу воқеа қачонлардир, ўн олти йил бурун бўлиб ўтган эди. Ҳозир эса Устин шартта каравотдан тушиб, кўрқиб кетган Пистимея атрофида сакраб юраркан,

ўнинг ятасқи кўксига бармоғи билан нуқиб, жон қолатда қичқирарди:

— Йў-ўқ! Сен ўлдирдинг! Сен! Сен!! Сен!!

23 боб

Пистимея эридан тисарилиб, печкага қадалиб қолди-да, ўзини орқага ташлаётиб, лангиллаб ёнаётган печканинг дуд босган қора оғзини тўсиб қўйди. Унинг орқаси қизиб кетди. Устин бўлса боягидай худди тешиб юбормоқчидай семиз, кучли бармоқлари билан зўр бериб уни нуқарди.

— Йўқол кўзимдан, шайтон ўлгур! — чиққирди ахири Пистимея бор кучини йиғиб.— Федькани ким ўлдирганини ўзинг яхши биласан. Ахир бир куни гап орасида Усть-Каменкада хизмат қилганман деган эдинг-ку...

Устин ўзига келди, дармони қуриган қўлини туширди-да, бир оз имиллаб тургандан кейин судралганича каравотга қараб юрди. Ҳа, бир куни, хотини билан гаплашиб ўтириб, урушда бекор вақт ўтқазмаганман, деган эди... Федькани сен ўлдиргансан, деб нега энди хотинига бақиряпти у? Эсини еб қўйгани ростга ўхшайди...

Пистимея печь ёнида уймаланиб, човгунга қандайдир кўкатларни солмоқда эди. Човгунга сув тўлдиргач, печга қўйди-да, қоронғи дераза ёнига ўтириб, заиф ясси кўкраги билан оҳиста, енгилгина нафас олди.

Устин каравотда ётган кўйи, хотинига қарар ва ўйларди... Вақтнинг ўтиб боришини қаранг-а. Яқин-яқинларда ҳам хотинининг кўкраги баланд ва таранг эди-ку. Тарас Звягиннинг тили билан айтганда, «роҳатижоннинг нарх-навоси»ни билмоқ бўлганида ёқимли ва азобли инграрди-ку...

— Устюша... раиснинг олдига борасанми? — сўради кутилмаганда Пистимея. У гўё ҳозиргина ҳеч нима бўлмагандай сўради.

Устюга... ўшандан бери орадан бир неча ўн йил ўтган бўлса-да, хотини бирон марта ҳам сенинг исминг

бир вақтларда Константин Жуков эди, меники эса Серафима, деб айтмаганди. Улар бутун умрга Морозов бўлиб қолдилар, у — Устин, хотини — Пистимея, уларнинг хизматчиси,—волга бўйилик собиқ дўкондор Тарас Звягин — Илья Юргин бўлди.

— Большаковнинг олдига борасанми, деб сўраяман?— яна сўради Пистимея. Бу гапи билан у ташналикдан ўлай деб турган эри — Устин ютоқиб муздек сув ичаётган шлангни кесиб ташлагандай бўлди.

Устин каравотдан ирғиб турди ва кесилган шлангнинг учини қақраган оғзига тиқиб қўйишни сўрагандай соқол қоплаган оғзини бир неча марта очиб-ёпди. Ниҳоят ўпкалангандай, аянчли товўшда:

— Бор, бор-ей, ўша раисинг билан! Алвасти...— деди.

— Устюшенька, сенга нима қилдим ахир?

Унинг итоаткор, ёқимли овози Устинни юпатгандай бўлди. У ёстиққа ўзини ташлади, хотинига орқа ўгирди.

Лекин энди у, ҳозиргина нима ҳақда ўйлаётганини эслашга қанча уринмасин, миясида фақат бир ўй ғувилларди. Захар Большаков идорада ўтириб аллакимга,— Варварага бўлса керак: «Бригадирни идорага юбор», деяпти. Петр Смирнов бўлса: «Ўзингни жинликка солма! Менга тушунтир-чи...» деяпти; Илюшка Юргин негадир кучукка ўхшаб сарғиш тишини иржайтиради; Фрол Курганов унга, Устинга ҳўмрайиб қараб; нигоҳи билан уни эзади; ўғли Федор муштини дўлайтириб: «Одамлар унутмайди, унутмайди одамлар...» дея пўниса қилади.

Устин бошини чайқар, каравотида тўлғанар, бошини кўрпа билан буркаб олар, лекин ҳеч нафи тегмасди. Бирин-кетин кўз ўнгида Большаков, Смирнов, Юргин, Фрол, Федор, яна Захар, яна Смирнов, яна Юргин кўринар ва бирдан ғойиб бўлиб қоларди...

Лекин мана Илюшка Юргин ғойиб бўлмади, қоронғида эриб йўқолмади. У равшан намоён бўлди ва яна Тарас Звягинга айланди. Аввалги ҳолига қайтди-ю, ҳозиргидай тишини иржайтириб гапира бошлади:

— «Бир хил таом жонингга тегмадими? Бўлмасам юр ман билан. Микита деган танишимнинг бир гала қизи бор. Гапга юрадиган қизлар, таъбингга ёққанини танлаб оласан...»

Устин у ёнидан бу ёнига ағдарилмай қўйди, эсига эски ишлар тушди. У 1922 йилнинг кўкламини, қорлар билчиллаб эрий бошлаган кунларни эслади. У пилла-поя ёнида эриган қор сувига ариқча очиш билан овора эди. Серафима ҳозиргина ювган кирини офтобдан чарақлаб турган ҳовлига ёяётганди. Тарас бўлса, қиш кириши билан гилдираги олиб қўйилган аравада ўтирарди.

Звягиннинг бу сўзига Серафиманинг сира аҳамият бермагани, ҳатто заррача рашк қилмагани ёки ташвишга тушмагани Костяни ҳайрон қолдирди. Шу боисдан у қизиқсиниб бир куни сўради:

— Агар Тарас билан кетсам... нима қилардинг?

— Нима ҳам қилардим?! Демак худонинг хоҳиши шу экан, — деди Серафима мулоимгина.

— Худонинг хоҳиши дейсанми?! Балки сенинг хоҳишинг шудир? — хафа бўлиб сўради у. — Балки жонингга тегиб кетгандирман?

Серафима киприклари сарғиш қовоғини кўтариб, садоқатли зангори кўзини эрига тикди, сўнг эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Мен сенинг бир чўринг бўлсам, агар сен бир нима қилмоқчи бўлсанг... Сендан хафа бўлишга ҳаддим борми?

Устиннинг хафалиги ўтди-кетди. Шу кундан бошлаб у хотинининг итоаткорлиги ва садоқатига ҳайрон қоладиган бўлди. Худди шунинг учун ҳам, илиқ май кунларидан бирида: «Наҳотки нимаики букурсам, шун қилсанг? — деб сўрашга мажбур бўлди. — Агар сенга қип-яланғоч бўлиб, куппа-кундуз куни кўчага чиқиб юр, десам-чи?!»

Серафиманинг яланғоч бўлиб кўчага чиқишига сал қолганини фақат Демид Меньшиков билар эди. У ҳам шу кулда, бошқа хонада очиқ дераза ёнида, ҳаммасини эшитиб, кўриб ўтирарди. Костяга бир томондан бу ёқмаса ҳам, иккинчи томондан: «Хотинининг итоаткорлигини кўр, хоҳласам ип қилиб эшвораман», деб керилгиси келарди. Ҳатто ўзини тутолмай Демиддан сўради ҳам: «Кўрдингми? Шундоқ...» Демид ўз одатига кўра индамади.

Лекин Серафима болта билан ўнг қўлининг икки бармоғини чопиб ташлагандан кейин эса Меньшиков кўкариб кетди ва Костянинг гирибонидан тутди.

— Бу нима қилганинг... Бу яна қанақа қилиқ?! — бу фавқулодда қилиқдан ва ғазабдан энтикиб қичқирди у, Костя Жуков ҳам унинг чангалидан қутулишга уриниб бўкирди: — Панжангни ол! Сен саёқни паноҳимизга олиб...

— Ҳа-ҳ... сассиқ кўппак! — кўзларини ола-кула қилиб қичқирди Демид. — Кимни ким паноҳига олган, уни худо билади. Жир битиб қутуриб қолдингми?! Аёлни майиб қилиб қўяй деддинг! Ўша бўлмаса, аллақачон очликдан ўлардинг, ер остида суягинг ҳам чириб битарди. — Кейин қўлини тоза латта билан боғлаётган Серафимага ўгирилди. — Эрталаб... кенгаш ўтказамиз...

У шундай деди-ю, шарт ўгирилиб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Костя қўрқув билан орқасидан қараб қолди. Кейин докадай оқарган юзини хотинига ўгирди:

— Бу-ниси... қандоқ бўлди-я?

— Ҳаёт ўзи шундоқ эмасми? Мен сенга хизмат қиламан, сен бўлсанг... унга хизмат қилишинг керак. Ҳаётда тартиб шундоқ ўзи. Ҳаммамиз эса худо хизматидамиз. Ёлғиз олло-таолло ўзига ўзи хўжайин... ҳеч кимга итоат қилмайди.

— Бундан чиқди, мен унинг хизматида эканманда...

Серафима хўрсиниб қўйди:

— Мен ҳам унинг хизматидаман. Ахир у Филиппнинг укаси-я. Филиппнинг иродаси шу. Худо кўрсатмасин, агар... Агар Филька келиб қолса...

У девор тагида яна бир оз индамай ўтирди. Серафима каби хўрсиниб қўйди:

— Бўпти. Кўрармиз қанақа укалигини. Меньшиковликка яраш-ярашмаслигини. Бармоғингни қаттиқроқ боғла, қонсираб ўласан.

— Зарари йўқ, ташвишланма. Ўрмонга бориб, бир кўкат топиб келаман. Ҳароҳат битади-кетади...

...Эртасига эрталаб ҳаво шундай очиқ бўлдики, кўз қамашарди. Офтоб нурларини кимсасиз қишлоққа аямай тўкиб, қорларни эритиб, ҳавони дим қилиб юбораётганди. Эриган қорлар тезгина билинар-билинамас бугга айланиб, осмонга кўтариларди-да, димлик камайгандай бўлар, лекин кун борган сари қизирди.

Кулбада тўртовлан — Демид Меньшиков, қўли боғлиқ Серафима, Тарас Звягин ва у, Костя тўпланишди.

— Ҳарбий кенгашни... давом эттирамиз,— деди Демид.

— Эҳ!— деб юборди Тарас.— Нимани давом эттирамиз? Бошланганини давом эттирсак йўриғи бошқа.

— Бошланиши икки йил олдин бўлган!— жиддий деди Демид ва нариги хонадан дастаси одам калласи шаклидаги ҳассани олиб чиқди.

— Бу калтакни бошимизга урамизми? Ундан кўра айт, Филиппнинг ўзи қани?— кулди Тарас.

— Бўйнинг қичияптими?— кескин сўради Демид.

— Вой.. бўй...— Звягин ўрнидан турмоқчи бўлиб эди, Демид бир қараб қўювдики, оғзидаги бўғзида қолди, дарҳақиқат қичишаётгандек бўйинини силтади-да, жойига ўтирди.

— Шундоқ бўпти...— деб Демид деразага ўгирилди-да, жимиб қолди.— Филипп масаласига келсак, сизга очигини айтаман — қаердалигини ўзим ҳам билмайман. Мана бир йилча бу ерда кутдим, келиб қолар деб ўйловдим... Келмади...— Яна жимиб қолди:— Лекин йўқ бўлиб кетганига, ўлиб кетганига ишонмайман. Барибир келади, бизни топади.

— Сўнгги бор кўрганингга кўп бўлдими?— сўради Костя.

— Кўп бўлди... Марья Воронованинг кўзини ўйиб олган кечамиз хайрлашдик...

Бу сўзларни эшитганида Костя сесканиб кетди, негадир Филиппнинг қуриган қамиш устида ўтириб, анави столда ётган таёқ бандига ўткир пичоқ билан кўз чаноғи ўйганини эслади. Сўнг беихтиёр: «Йў-ўқ, бу Демид ҳам Филиппдан сира қолишмайди!»— деб ўйлади.

— Воронова деганинг ким?— қизиқсинди Звягин.

— Буни тарихи узоқ,— истар-истамас жавоб қилди Демид. Лекин бир оз ўйлаб тургандан кейин, ҳикояни бошлади...

— ...Марьяни ана шундоқ жазосини бердик,— тугатди у ҳикояни.— Мен ўша кечаёқ қишлоқдан бош олиб кетдим, Филипп қолди. Яна баъзи бировлар билан ҳисоб-китоб қилишимиз керак эди. Биринчи навбатда Захарка Большаков билан. Шунақа одам бор у ерда. Воронованинг ўнг қўли эди... Филипп билан хил-

ват бир жойда учрашишга келишиб олдик. Кутдим-кутдим — дарак бўлмади. Ҳалигачаям дараги йўқ...

— Ҳа! — хитоб қилди Тарас. — Ҳайрон қоладиган жойи йўқ... Қайси ақл билан қолиб ўтирибди? Уша Воронова деганингиз туфайли Филиппни қўлга туширишгану — тирноқлари тагига...

— Қўлга олишгани рост, омборга қамаб қўйишган, — деди Меньшиков. — Мен қочганимдан кейин, ҳамма мендан шубҳаланади, деб ўйлаган эди Филипп. У кечаси омборда ўтирган, эрталаб қарашса ғойиб бўлибди. Ерга кирдими, осмонга учдими — ишқилиб йўқ. Омборнинг қулфи қандоқ бўлса шундоқ турибди, поли арраланган.

— Ҳм-м... — деб чўзиб қўйди Звягин.

— Қидириб кўрмадингми? — сўради Костя.

— Қидириш ҳам гапми... Теварак-атрофни бир йилга яқин тит-пит қилдим. Қумга сингган сувдек йўқолди-қолди. Ахийри алаимни Захар Большаковдан олиб, суякларини майда-майда қилмоқчи бўлдим...

Бу сўзларни эшитиб, Костя Жуков яна бир сесканиб тушди. Аъзойи бадани жунжикди, худди унинг ўзини тириклай майда-майда қилишаётгандай кураги, бўғинлари сирқираб кетди. «Худо кўрсатмасин, агар бир кор-қол бўлса, майдалаб ташлайдям... Серафиманинг унга итоат қилиши бежиз эмас. Бунақа одам ҳар кимгаям бўйсунавермайди... Бежиз эмас. Тарас билан мани бўлса, бундан бошқа иложимиз йўқ...» Шу маҳал қараса, Серафима унинг ёнига югургилаб келди-да, ёнига ўтириб, соғ қўли билан унинг титраётган тиззасини силай бошлади. Бунга кўриб у қовоғини уйди ва: «Мунча ўзимни Серафимадан паст олмасам? У биринчи навбатда мени этигимни ялайди-ку!» — деб ўйлади.

— Ҳа, Захаркадан ўч олмоқчи бўлдим, — давом этди Демид. — Уни кечаси битта иштонда ўрнидан суғуриб, қорга олиб чиқдим, арқон билан эгарга боғладим-да, отни суриб кетдим. Фақат қандайдир бир аблаҳ отнинг оёғи тагига бир хода ташлади...

Демид туфламоқчи бўлгандек юпқа лабларини жуфтлаштирди. Кейин Серафимага қаради. Демиднинг қисилган кўзларига дош беролмай Серафима ерга қаради. «Ҳатто кўзига тик қаролмайди», — ўйлади

Костя хотинига ачиноиб. Лекин Демиднинг тикилиб турганини ҳис қилганида унинг ўзи ҳам бўялган полга тушиб турган офтобнинг иссиқ шуъласини томоша қила бошлади. Сарғиш шуълада қуюқ чанг сузарди. Лекин Костянинг назарида бу умуман чанг эмасу, офтобнинг ёндирувчи нуридан пол куйиб, тутаётгандай эди. Яна бир-икки дақиқа ўтади-ю, — полнинг ана шу нур тушиб турган қисми лов этиб ёнади-кетади. *

...Шу-шу ерга тикилиш Устин Морозовга одат бўлиб қолди...

Устин ётган жойида у ёндан-бу ёнига ағдарилди, Пистимеяга ўгирилди. Хотини ҳамон фақат ўзигагина маълум бўлган ўт-ўланлар дам еяётган човгум атрофида уймаланарди. Хотини човгум қопқоғини очди, буғини қидлади-да, човгумни печь ичкарасига сурди. Ҳа, у ҳар доим даволашни ўрнига қўяди. Ўша гал ўрмонда зарур кўкатларни топган бўлса керакки, кесилган бармоқлари дарров тузалди. Орадан бир ҳафта ўтиши билан қўлини очди ва териси июлда чиққан картошка пўстидай пуштисимон тўмтоқ бармоғи билан чўқина бошлади.

...Ҳа, шу-шу Устин инсон кўзига ўн-ўн беш дақиқадан ортиқ тик қаролмайдиган, дарров кўзини ерга тикадиган бўлиб қолди: негаки унинг назарида, ўшанда Демиднинг кўзи қандай бўлса, бегона кўз ҳам худди шундай у ёқ-бу ёғидан тешиб ўтгандай бўларди. Аммо Устин кўзини ерга тикиши билан бу нохуш туйғу ўтиб кетарди...

Бу гал ҳам ўтиб кетди.

Хона борган сайин қизиб, димиқиб борарди. У, Костя, кўйлагининг ҳўл бўлиб кетган ёқасини ечди.

— Гап бундоғ бўпти, — маъқуллагандай деди Демид. — Энди асосий масалага ўтайлик. — Хўш, Константи, сен нима дейсан?

Демиднинг нигоҳидан Костя жунжикди.

— Нима дердим? Нима деркинсан деб пойлаб турибман... Ахир фақат қандайдир Марья Воронова ҳақида ҳикоя қилиб бериш учун гап очмагандирсан...

Демид қовоғини уйди:

— Тўғри, шунинг учун эмас... Шунча олис ердан сенларни жамолингни томоша қилгани келганим йўқ. Яқинда иш бошлаб қоламиз, ваъда бераман сенларга.

Уқдиларингми? Тўғри, энди аввалгидай яйрай олмайсан. Илгарилари Филька билан юрганларингда жуда яхши эди, ҳар қишлоқда едириб-ичиришарди, отларингни алмаштириб беришарди. Энди унақа қўллаб-қувватлаш қаёқда...

— Ҳаммаям совет ҳукумати оғзига қараб турмайди,— ижирганиб деди у, Костя.

— Қараб турмаган бўлсаям, азмойиш олишяпти... НЭП деган нарсани эшитдингми?

— Яна қанақа НЭП?

— Буни улар янги иқтисодий сиёсат дейишаркан. Хоҳлаганингча бугдой эк, хўжалигингни бошқар, бемалол савдо-сотиғингни қилавер, деб эркинлик беришибди...

— Нима-нима?!— сапчиб тушди Тарас. Шу чоққача у иссиқдан элиб, кўзларини юмиб ўтирарди. Энди бўлса, кўзини пирпиратиб галма-гал гоҳ унга, гоҳ бунга алангларди.— Нима депти, савдо-сотиғингни қилавер депти дейсанми...

— Шундоқ... Норози бўлганларни шу НЭП билан мана сенга деб оғизларига уриб қўйишди.

— Хўш... ундан кейин-чи?— тушунмай кўзини пирпиратди Звягин.

— Э-э, барибир тушунмайсанлар,— қўл силтади Демид.— Ростини айтсам, ўзимам унча тушунмайман. Умуман кўрамиз ҳали...

...Яна бир неча кун аввалгидай хотиржам яшашди.

Баъзида Демид ов милтиғини олиб, шундоққина тепаликнинг нариёғидан бошланиб, айтишларича бир неча километрга чўзилиб кетадиган ўрмонга, ботқоқликка бориб, кечгача қолиб кетарди. Костя бўлса у ёққа шу икки йил ичида ҳали бир марта ҳам бормаган эди. Демид ҳар гал беш-олтита ўрдак ёки гоз олиб келарди.

Костя бекорчиликдан диққинафас бўлиб кетган эди. У анча семириб, оғирлашиб, яғринлари кенгайиб, лапанглаб юрадиган бўлиб қолди.

— Мунча семириб кетяпсан-а!— дерди баъзан Тарас ҳазиломуз.— Сўқимга ўхшаб қопсан... Серафима бўлса, додлагани додлаган. Шу бечорага раҳм қилсанг, дам берсанг бўларди. Қачондан бери Микитанинг қизлари ёнига борайлик дейман сенга. Яхши мужик. Хушмуомалали...

Микитанинг қизларига бало борми! «Дам бериш» масаласига келса, Серафима эмас, Костянинг ўзи дам олиши керак. Ҳар кеча у терга ботиб ўридан турар, гандираклаб, дераза ёнига борарди-да, уни ланг очиб, муздек тун ҳавосидан ташналик билан нафас олиб, баданини қуритарди.

— Хўпам қонинг қайноқ-да! Куйдиради-я,— дерди у Серафимага.

— Оҳ, қани эди, ҳаммаёққа уруғ сочсам!— жавоб қилди бир куни хотини.— Мағзи тўқ, пишиқ-бақувват...

Аввалига Устин Серафима қуйидагича қўшимча қилмагунча унинг нима демоқчилигини тушунмади.

— Худди ўзимдай қони қайноқ қилиб... Йирик лалақизгалдоқникидай серуруғ бўлсам! Ҳаммаси қиз бўлса-ю, бир дала бўлиб қип-қизариб очилиб ётса... Етилгач, ҳар бири мендай яна шунчадан уруғ сочса...

— Оббо сен-ей!— деди Устин унинг истагидан ҳанг-манг бўлиб.— Хўш, монелик борми, сочавер уруғингни...

— Қаёққа сочаман?! Қай тупроққа? Мен уруғ сочмоқчи бўлган ер ҳали ҳайдалмаган, бурган босиб ётибди. Униб чиққани билан қуриб қолади...

...Даҳлиз эшиги тақиллаб, яна Устиннинг фикри қочди.

Терга ботган, ҳаяжонланган Варвара ишдан қайтди. Унинг совуқда қип-қизарган кулча юзи хиёл кўпчигандай эди.

«Ана, Серафима сочган уруғ,— юраги уюшиб ўйлади Морозов қизининг боши оша қоронғи деразага қараб.— Дарҳақиқат, пишиқ-бақувват, Серафима — «қуриб қолади» деган эди, аммо Варвара кунда бир яшнапти...»

Устин кўзини юмди. Кўзини юмди-да, ўйлай бошлади: лекин бу Варвара онасигаям, менгаям ўхшамайди. Ёноқлари, пешонаси билан бурни онасига тортган... Кўзи... кўзи эса уники, кўкиш товланадиган қора кўзлар — нақ Устиннинг ўзиники. Бошини тутishi эса... ҳеч ким, у ҳам, Пистимея ҳам бошини бундай тутмайди — мағрур, тик тутади у бошини. Кўзлари доим маъюс, афти хомуш, итоаткору боши бўлса, ўз ихтиёридан ташқари...

У бирдан сесканиб, кўзини очди: «Шошма-шош-

ма... Пистимея уни, Варварани шу сабабдан курсига ётқизмоқчи бўлган бўлса-чи?!»

У Варваранинг ечинаётганини, аввал пальтосини, кейин яқинда Пистимея тўқиб берган оқ жун пайпоқни ечаётганини эшитиб ётди. «Федька ҳам... Федька ҳам бошини... худди шундай тик, мағрур тутарди. Бошини олсанг ҳам бўйинини эгмасди у. Ана шундоқ!!!»

Устин миясига келган фикрдан алаҳсиб кетмаслик учун нафасини ҳам ичига ютди. Федька жимитдалигиданоқ бошини тойчоқдек кўтариб юрарди. Кейинчалик, мактабда ўқиб юрган пайтида, кўзини у ёқ-бу ёққа қилса ҳам, лекин бошини эгмасди, аксинча, бошини тик, дадил тутарди... Ҳм-м. У, Устин ўша чоқларда пўписага қўполлик билан жавоб қиляпти лаънати, деб ўйларди... Хотини Пистимея бўлса, демак, ўшандаям тушунган экан... ёки бу қўполлик эмаслигини тушуна бошлаган экан. Қўпол одамни эгиш, бўйсундириш мумкин. Федькадаги нарсани синдириш, сўндиришнинг имкони йўқ эди... Бу унинг, отасининг ҳам, анави, Пистимеянинг ҳам қўлидан келмади... Сўндиришолмади...

Устин кулиб юборди. Унинг инграшга ўхшаган оҳиста кулгиси печька ёнида човгуни билан уймаланиб турган Пистимеяни ҳам, ҳозиргина ювениб бўлиб, энди лов-лов ёниб турган бетини паҳмоқ сочиқ билан артаётган Варварани ҳам сескантириб юборди.

— Ҳа, онаси, Пистимея, — деди Устин. — Жудаям кўп уруғ сочиш насиб қилмади сенга. Аммо сочганларинг шундоғам пишиқ, бақувватки...

— Ё раббий! — қаддини ростлади Пистимея. Худди ёшлардай тезда қаддини кўтарди. — Авлиё-ю, анбиёлар, э қодир парвардигор...

— Қодир парвардигор деясанми? — деди Устин. — Нега бўлмасам, ниҳолларинг бошиқа томонга қараб қийшайиб кетди? Уруғинг нега мунча қаттиқ, тўқ?! Нега тишларинг синса ҳам, ўз ниҳолингни ўзинг гажиб ташлолмадинг?! Нега?! Нега деб сўраяпман сендан?!

Барвара печка билан эшик оралиғидаги бурчакка қисилиб олди. Пистимея шошиб-пишиб човгумдан чинни кружкага қорамойдай аччиқ кўкат сувини қуймоқда эди.

— Мана шуни ичвор, Устюша, қадрдоним. Ича қол... Тинчлантиради, қувватингга қувват қўшади. Ич... иссиққина...

Устин кружкага қараб қўйди, итоаткорлик билан Пистимеянинг қўлидан олди-да, шимирди. Дарҳақиқат бирдан тинчиб, Варварага қарай бошлади. Қараб турди-турди-да, мулойимгина сўради:

— Ҳа... нега у ерга қисилиб олдинг? Нега ерга қарайсан?

Варвара печка ёнидан чиқди ва стол олдига борди.

— Мана бу ёққа кел. Менинг ёнимга ўтир.

Қиз курсини каравот ёнига суриб ўтирди.

— Гапир,— деди Устин.

— Ҳаммасини қилдим. Кургановни сизнинг ёнингизга юбордим. Раисга сизни маст бўлиб ётибди, дедим...

— Аҳа... Илюшка Юргин пичан олиб келдимиз?

— Олиб келди... бир арава. Қарағайзордаги пичаннинг қолган-қутганини ҳам келтиришди. Захар, энди бир амаллаб апрелга етиб олсак бўлади, деди. У ёғига қорлар эрирмиш...

— Тушунарли... Яна Митька пичан олдимиз?

— Йўқ, у... негадир, тушликда келди фермага.

— Хўш?— Устиннинг овози бирдан дадилланди. Варвара белбоғининг учини ўйнай бошлади.— Нега ерга қарайсан? Онаси, бу ёққа кел!

Пистимея кўкат қайнатилган човгум қопқоғини ёпди, ориқ елкасига калта пўстинни ташлаб, даҳлизга чиқди.

— Бошингни кўтар, гапир!— буюрди отаси.

— Қилаяпман-ку, ахир...— зўрға деди қиз.

— Нимани?

— У мени ўпди... тушлик пайтида.

— Қаерда?— шиддат билан сўради Устин.

— Ўша ерда, ғарам ёнида... Юзимни сўлак қиливорди...

— У кўрдими? Шатрова кўрдими, деяпман?

— Кўр эмас-ку... Тепада турган эди.

— Ҳм... Бўпти кетавер...

Варвара эса қимир этмай ўтираверди, қўлига, эътига кўз ёшлари томарди.

— Бу нимаси яна?— пўписа қилди Устин кўз ёшини кўриб.

— Ахир гуноҳ-ку бу... уят, уят...

— Егорка Кузьмин билан уят эмасми?

Шунда Варвара ирғиб ўрнидан туриб кетди:

— Отажон! Ахир орамизда ҳеч нима йўқ-ку... У мен билан шунчаки... мулойим, тортиниб гаплашади. Агар Митья билан бунақа қилиб юрганимни билса...

— Шунақа дегин... Ахийри ёрилдинг-а!— деди Устин кутилмаганда ўзи ҳам ажабланиб.

— Отажон!— қичқириб юборди қиз ғамгин.— Агар бахтим шу бўлса-чи? Хароб қиласиз-ку мени...

— Бор, боравер дедим-ку!— ўшқирди Устин. Бир оз жим тургач кўшимча қилди.— Ичингдагини айтганинг яхши бўлди. Бир пайтини топиб, Егорка билан гаплашиб қўяман...

— Отажоним!— қиз отасига ташланди, тиз чўкиб, қўлидан тутди.— Гапирманг унга, гапирманг! Егор ғурурли йигит.. Ундай бўлса у...

— Ғурурли дейсанми?!— Устин қўлини юлқиб олди. Жағи қимирлади, оғзини очмай алланима чайнаётгандай соқоли селкиллади. У кавшанди-кавшандида, кейин ўрнига қараб гўлдиради:— Унда ғурур нима қилади, у шундоқ бир... шилимшиқдай нарса. Оёқ қўйсанг — тайғанасан-кетасан. Топган бахтини қаранглар-у...

— Менга шунисиям етади... Онамга ҳам айтманг. Йўғасам, дарров сўрига ётқизади... Мени ёнимни олинг, дадажон, рухсат берманг...

— Рухсат бермаяпман-ку... Гапларимдан чиқмасанг бўлди...

— Ахир мен... Ҳалиям айтганингизни... Э худойим-ей, қайси гўрга йўқолсам экан-а...

— Вўпти, бўпти. Бетингни арт. Онангни чақир.

Варвара ўрнидан турди, ёш бола каби кўз ёшини мушти билан артди, кейин эшик томон юрди.

Устин эса ётган жойида ўйларди: «Мана Серафима, уруғингдан ниҳол кўкарибди... Қанча уринма, қуёшдан яширма, барибир гунча ёзибди, лекин сен ўйлаган рангда эмас... «Онамга айтманг...» Мендан аввал тушунибди ҳаммасига, кўзи етибди... Бу ниҳол ҳам етилади, қаергадир уруғи сочилади. Лекин уруғи ҳам бошқача бўлади-да... Уруғ сочмасин, деб сен Серафи-

ма, уни аллақанақа қилиб қуритмоқчисан-да. Бундау чиқди, сен қизингни оллонинг иродаси билан қурбон қилмоқчимассан, ўзинг, ўз ақлинг билан қилипсан. Сен, жодугарнинг каллангда яна қанақа қуртлар гимирлаётганикин? Э, шошма, шошма... Қизи уруғ сочмасин деса... бошқача йўл тутиши ҳам мумкин эди-ку. Ҳа, қўлидан келарди...»

— Варвара!— бўкирди Устин каравотда у ёнидан бу ёнига ағдарилиб.— Варька!!

Қизининг ўрнига хонага Пистимея кирди. Устин дона-дона қилиб деди:

— Варька тўғрисида бир фикр келди миямга. Кўзингни оч! Агар захар-пахар ичирадиган бўлсанг — каллангни узиб ташлайман. Узиб оламану қўлтигингга қистириб қўяман. Уқдингни?!

У шундай деди-ю, Пистимеянинг алам билан лабини қимтишига парво қилмай, шу огоҳлантириш хотини учун етарли эканига заррача шубҳаланмай, деворга ўгирилиб, ётиб олди.

Кейин Пистимеянинг идиш-товоқни чиқирлатиб, дастурхон тузаётгани эшитилди. Тарелкаларга овқат сузиб бўлгач, оҳиста чақирди:

— Устюша... Эрталабдан бери туз тотганинг йўқ-а.

Устин индамади. Пистимея яна чақирди:

— Устюша...

Аммо бу иккинчи чақириқни Устин эшитмади. У яна ўша Урол ортида, шимолдаги жилватгоҳда, океандаги пайраҳадай тайга ичкарилигида қолиб кетган қишлоқда эди.

...«Ҳарбий кенгаш»дан кейин бир ҳафта ўтгач, Демид Костяга деди:

— Эртага тайёр бўл... саёҳатга.

«Саёҳат» шу билан бошландики Демид у билан Тарасни ўрмонга бошлаб борди. У билан Тарас сафарга хос кийиниб олишганди; отларни жиловидан тутиб боришарди. Демиднинг ўзи қўйлагининг олдини очиб, олдинда борарди. Демид юрган йўлида сўқмоқнинг икки томонида ўсган гулларни териб, гулдаста ясар, вақти-вақти билан уларни кавшамоқчи бўлгандай юпқа лабларига тутарди, аммо у гулларни кавшамас, ҳидларди...

«Нима бало, бу малъун қиз билан учрашувга кетяптими? Намунча ясениб олмаса! Биз билан бор-

майдими дейман?» — ўйларди Жуков, лекин ҳеч нима сўрамасди.

Кутилмаганда ялангликдан чиқиб қолишди. Кўкатда ётган икки одам — Тараснинг оғайниси Микита билан яна бир қандайдир бадқовоқ, соқолдор киши улар истиқболига турди.

— Гап бундоқ, Константин Андреич... Сенам эшит, Тарас, — Демид Звягин томонга ўгирилди. — Қолганларинг ҳам эшит... Манавининг оти Гаврила Казаков. — Демид гулдастаси билан қовоғи солиқ соқолдорга ишора қилди. Кейин гулдастани яна юзига тутиб, ҳар томонини ҳидлади.

«Ҳозир тишлаб узиб олса керак!» — деб ўйлади Костя.

— Қаёққа бориш, нима қилишни бу биледи. Унинг гапидан чиқманглар... Умуман, тирик қоламан десанглар, гапидан чиқмайсизлар... Манави мужикданам боҳабар бўлиб туринглар, — Микитага ишора қилди Демид.

У шундай деди-ю, ортиқ ҳеч нима демай, келган йўлига қайтиб кетди.

Нарироқда, дарахтлар тагида бешта пастак от турарди. Гаврила Казаков деб атаганлари миқ этмай бориб, отларни ечди, индамай уларнинг бирига минди-да: кетдик, дегандай қўл силкиди.

Улар юрмай оёғини тираб олган отларни судраб, баъзан миниб, лопиллаб турган ботқоқликлар, ўтиб бўлмас чангалзорларда бир ҳафтача йўл юришди.

Олтинчи кун деганда, пешинда, ўша йўлга чиққан жойларига ўхшаш ялангликка чиқиб тўхташди.

— Гап бундоқ... — деди Казаков. — Хуллас, манзилга етдик. Уч чақиримча нарида қишлоқ бор. Номи Большереченск. Бизнинг вазифамиз қишлоқ Советини, коммуна раисини шов-шувсиз қўлга тушириш... Раиснинг оти Григорий Барзанги — негадир қўшиб қўйди у. — Бирон кор-қол бўлгудек бўлса, тирик қўлга тушмаслигимиз керак. Кап-катта одамсизлар — тушунасизлар: агар улар бизни бир ёқли қилишмаса, қаердан бўлса ҳам топамиз. Жондан кечамиз, лекин топамиз. Қуёш чиқиб, ботиши муқаррар бўлганидек, бу ҳам аниқ.

Бир-икки дақиқа ботқоқ сувида ювинишди. Кейин

Ғазаков озиқ-овқат солинган қопчиққа қўлини суқиб деди:

— Мана, ҳаммангга бир бўлакдан гўшт, ўттиз қирқ бурдадан қаттиқ нон. Бу — йўлга. Оғирлиқ қилмаслиги учун бошқа юк олмаймиз.— Қопчиқнинг сғзини боғлади-да, дарахт тагига ташлади:— Микита топиб олар. Юрларинг...— У ўрнидан турди.

— Микита-чи?— деди Тарас.— Шу ерда маза қилиб ётадимми?

— Қайтишда Микитасиз йўл топа оласанми?— сўради Гаврила.— Менга бир нима бўлса, бу ергача ҳамманг ҳам йўл топиб келаоласан. Ундан у ёғига ҳолинг вой.

Учовлашиб тайгага кириб кетишди.

Гаврила тиззасигача тушадиган узун қўлини силкитиб, сал букчайиб олдинда борарди.

Кўп ўтмай қоронғи тушди.

Ярим кечага бориб ўрмон сийраклаша бошлади, кейин бутунлай тугади. Гавриланинг орқасидан юриб, қандайдир бир тепаликка кўтарилишди-да, қир учида, буталар орасига биқинишди.

Уларнинг қаршисида, пастдаги сайҳонликда қишлоқ ястанган эди. Улар етган тепалик ён бағридан ўтган арава йўл қишлоққа олиб борарди, ғилдираклар тупроғини ўйнатиб юборган йўл ойдинда оқаринқираб кўринарди.

Қишлоқ уйқуда эди. Фақат икки жойда — қишлоқ марказида-ю, узоқ бир чеккада биттадан дераза ёришиб кўринарди.

Улар ётган ердаги буталар шундай ширин бўй таратардики, Костянинг боши сал айланди.

— Ҳув ана, қара...— шивирлади Гаврила.— Қишлоқ ўртасидаги дераза ёруғ — бу қишлоқ шўроси. Демак, Степка Грачев, қишлоқ шўросининг энг каттаси ўша ерда... Ана, кўрдингми, ўчди. Демак, ҳозир у уйига кетади. Зим-зиё, ҳувиллаган кўчалардан ўтади. Ҳозир улар замон тинч, деб кечалари бамайлихотир юришади... Бирон четан девор тагида пойлаб туриб, хип бўғиб, оғзига латта тиқасану...

— Нега бўлмасам имиллаб турибмиз!— шошилди Тарас.— Уйига етиб қолай ҳам дегандир...

— Шошма. Оббо шошқалоқ-ей... Уч кишимиз, бу галча кўп иш келмайди қўлимиздан. Қишлоқ шўроси

билан бирон яқинини — хотини ёки ўғлини тўғрилай-
миз. Қолганларини... Кейин кўрармиз. Яна, шу ердаги
коммуна раисининг таъзирини бериш керак.

Улар анчагача, қишлоқ чеккасидаги деразада чи-
роқ ўчгунча, жим ётишди. Айни шу дақиқада ой бот-
ди ва қишлоқ зим-зиё қоронғуликка чўмди. Костянинг
назарида уйқудаги қишлоқни ой эмас, анави дераза-
дан тушган шуъла то ўчгунига қадар ёритиб турган-
дай бўлди. Шу боисдан у:

— Чеккада кимникида чироқ ёниб туриб эди? —
деди.

— Степка Грачевникида. Уйига етди, ётди энди.

— Шунақа дегин! — керагидан ортиқ овозини қў-
йиб деди Костя. Гаврила жаҳл билан ўгирилиб қаради.
Костя худди кечирим сўрагандай деди: — Чеккада
турса... яхши экан деяпман... энди чироғи ўчади.

— Рост айтасан, кучимиз етганича ўчираверамиз
уларнинг чироғини. Ҳозирча икки-уч чироқни ўчира-
миз. Қандоқ ўчиришни эртаминан маслаҳатлашвола-
миз. Энди Костя, сен ҳам, Тарас сен ҳам ухланг-
лар...

...Костя биқинига қаттиқ туртганларидан уйғониб
кетди.

— Анави ёққа қара...

Қорни билан ётиб олган Костя қаршисидаги паст-
ликда сийрак бутазор оралаб тахминан бир ярим ча-
қиримча ерга чўзилиб кетган қишлоқни кўрди.

Қишлоқ узунасига чўзилган пастқамликда экан.
Қишлоқнинг нақ ўртасидан қандайдир бир дарё бура-
либ оқиб ётарди. Дарёнинг ҳар иккала соҳилига уйлар
тақалиб келганди.

Дарёдан ҳовур кўтариларди. Кўпгина уйларда
олов ёқилганди.

Сайхонлик бошдан-оёқ кўкиш туманга бурканган
эди. Чеккадаги уйлар элас-элас кўзга ташланарди.

— Қишлоқ шўроси каттасининг уйи қайси? —
уйқули кўзларини ишқалаб сўради Костя.

— Ҳов ана, туман орасидан кўринаётган яшил
дераза-чи. Кечаси ёришиб турган дераза олдида қайин
ўсган ҳов чеккадаги дераза эди-да. Ҳозир у ёққа қара-
ма. Ҳов ўртадаги томига янги тахта ёпилган икки
қава ли уйга қара. Кўрдингми, кўряпсанми? — шо-
шиб, пишиллаб шивирлади Гаврила. — Уларнинг ком-

муна идораси ўша. Илгари шу уйда...олтин кони бошқарувчиси яшарди. Шу ердаги тоғларда конлар бор. Ҳозир... бузиб ташланган. Ҳозирча буни тузатишга кучлари етмайди, шунинг учун коммуна ташкил қилишди. Шудгор қилишади, экишади... Овқат керак-ку, ахир.

Қорни билан ётиб олган Казаков даҳанини майсага қўйиб, сабрсизлик билан кўзларини чақнатарди. Олдинга узатилган қўллари ерни тимдаларди.

— Ҳозир ишимиз ўнгидан келадими дейман, Константин Жуков... ишимиз юришиб қолса, ажаб эмас...— шивирлади Гаврила.— Тараскани уйғот, тез бўл!— Бирдан даҳшатли хириллади:— Омадимиз келди, омадимиз келди! Ана, Гришка Барзанги... Уйғот деяпман сенга, бўлсанг-чи!.. Ҳар дақиқа энди олтиндан қиммат...

— Ҳали ҳеч нимага тушунмаган Костя Тарасни турта бошлади.

— Менинг кетимдан юринглар! Ҳамманг!— деб буюрди Гаврила ва қаёққадир орқага эмаклаб кетди.

Костя тепаликдан ҳаммадан кейин эмаклаб тушди. Эмаклаб тушаётиб қишлоқ тарафга қаради ва идорадан тепалик томонга қараб бир арава йўлга чиққанини кўрди. Аравада фуражка кийган кимса ўтирарди.

Улар бир неча минут ўрмонда ниҳоллар оралаб югуришди. Қандайдир сойни кечиб ўтишди, қишлоқ оралаб оққан сой шу бўлса керак. Кейин яна йўл ёқасига чиқишди.

Йўл шу жойга келганда икки тарафга айрилиб кетарди. Йўл айрилишида шохлари сийрак, баланд, йўғон қарағай кўкка бўй чўзган эди.

— Омадимдан ўргилай,— ҳансираб деди Гаврила қарағай тагида тўхтаркан.— Аравада коммуна раиси келяпти. Омадимиз келди, келди...

— Борди-ю, бу томонга келмаса-чи?— сўради Костя.

— Бу ерда йўл битта. Бошқа йўл йўқ...

Гаврила бирпас жим қолди. Ҳаммалари яқинлашиб келаётган арава ғилдирагининг дукурини тонг ҳавосида аниқ-равшан эшитишди.

— Қани, беркинларинг!— ўшқирди Казаков.— Бирор кор-ҳол бўладиган бўлса, ёрдам қилинглар, аблаҳ-

лар! Мабодо менга ўқ узса, сенларам отаверларинг, тириклайн қочиб қутулмасин газанда.

У бир сакради-да, йўғон новдага осилиб чиқиб олди, тўппончасини чиқарди, ёни билан дарахтнинг йўғон танасига қапишиб турди. Раис келаётган тарафдан Гаврилани кўриб бўлмасди.

Қолгани бир зумда, кўз очиб юмгунча рўй берди.

Раиснинг араваси қарағай тагига келди. Шу дақиқада Гаврила тепадан раис устига сакради, тўппончаси билан бошига уриб, карахт қилиб қўйди...

Костя билан Тарас етиб келганда Гаврила раиснинг қўлини ҳафсала билан боғламоқда эди.

Бир неча дақиқадан сўнг коммуна раиси ётган арава йўлдан бир ярим километрча нарида, ўрмон ичкарасида турарди. Гаврила отни аравадан чиқарди, Звягиннинг ёрдами билан раиснинг барваста ва оғир танасини отга ўнгарди-да, чандиб боғлади. Кейин Тарасга жиловни тутқизди.

— Микитанинг ёнига олиб бор. Дарров изингга қайт. Бохабар бўл, оғзидан латта тушиб кетмасин. Ўзига келса, бақириб юборади... — Кейин Костяга тик қаради. — Ўрганиб тур!

Улар учови — Костя, Тарас Звягин ва Гаврила тепаликка қайтиб, аввалги жойларига ётганларида офтоб тиккага келиб қолган эди. Қишлоқда ҳаёт ўз маромида бормоқда эди. Катталар қаергадир ўз ишлари билан шөшилишар, кўчаларда эса болалар уймаланишарди. Товуқлар йўл тупроғини титкилашар, чўчқачалар четан деворлар тагини кавлашарди. Аёллар сойда кир чайишарди. Тепалик ёнидан бир неча арава ўтди, шудгорга кетишди чоғи.

Лекин буларнинг ҳеч қайси бири Гаврилани гўё заррача қизиқтирмасди. У пастга, қишлоққа эътиборсизгина қараб, аҳён-аҳёнда эринчоқлик билан киприк қоқиб қўярди. Аксарият у, кўзини юмганича мудраб қолгандай икки-уч минут ётарди. Аммо қишлоқда бирон киши шанғилласа, ит қаттиқ ҳурса ёки арава гичирласа, дарҳол кўзини очарди.

То кун ботгунча миқ этишмади.

Тўсатдан Гаврила пастга диққат билан қарай бошлади. Қишлоқда, идора ёнида одамлар уймаланишарди.

Кўп ўтмай, одамлар бирин-сирин тарқала бошлади-

лар. Қишлоққа қоронғилик тушгандан кейин томига янги тахта қоқилган икки қаватли уй ёнида биронта ҳам одам қолмади.

— Хайрият!— енгил тортди Гаврила ва пишиллаб нафас ола бошлади.

Тарас Звягин кечгача остига тўшалган қоп устида сабрсизлик билан ер чизиб ётди. У бир неча бор чўккалаб, гижимланиб қолган қопни текислаб, яна ётиб олди. Бутунлай қоронғилик тушгандан кейин эса, қўққисдан:

— Эҳ, Филька йўқ-да!— деб қўйди хўрсиниб.

Яна кечагидай қишлоқ устида ой баркашдай бўлиб осилиб турарди.

Осмонда паға-паға булутлар суза бошлаган эди, ой худди ипда осилиб тургандек чайқаларди. Шу боисдан бўлса керак, у худди ҳозир узилиб тушиб, думалаб кетадигандек кўринарди.

Қишлоқда чироқлар ёқилган эди. Бугун кечагидан кўра кўпроқ уйда чироқ кўринарди. Фақат қишлоқ Советининг деразаси ҳали ёнмаган эди.

Ниҳоят қишлоқ марказида дераза ёришди, лип этди-ю, Ёр меъёрда ёниб турди.

— Тамом,— деди Гаврила.— Овқатланиб оламизу— йўлга тушамиз. Ортиб қолганини ташлаворамиз. Ҳар нима бўлганда ҳам эрталабгача бу ерлардан узоқроқда бўлишимиз керак.

У шундай деди-ю, қотирилган нонни қирсиллатиб ушата бошлади.

Кейин тепаликдан тушиб, бурган босган ерлардан, тайгадан ўтишиб, яна бурганзор билан қаёққадир изма-из кетишди. Гаврила гоҳо-гоҳо тўхтаб, атрофга қулоқ солар ва яна йўлида давом этарди.

Тўсатдан унга, Костяга юзланди:

— Қани айт-чи? Қаёққа кетяпмиз?

— Шўронинг уйига бўлса керак.

— Дуруст. Калланг ишлайди.

— Ҳозир сойдан кечсак керак.

— Тўғри.

Кўп ўтмай дарҳақиқат сойга етиб келишди. Яланг-оёқ бўлиб сойни кечиб ўтдилар, буталар тагида пойабзалларини кийдилар ва қишлоқ чеккасига етдилар.

— Энди гап бундай,— шивирлади Гаврила.— Тўп-понча билан пичоқлар шай турсин. Грачевларнинг

уйи — ҳув ана. Итларни безовта қилмаслик учун полизлар билан ўтамиз. Уйга кириладиган эшик муюлишда. Мен муюлишда биқиниб тураман. Сенлар икковинг девор ёнидаги қорағатзорда писиб ётасанлар. Эҳтиёт бўлинглар — нафасларинг чиқмасин, қимирламанглар! Ҳовлига кириши билан тош қотинглар. Мен унга ташланишим билан сизлар ҳам отилинглар. Кейин шароитга қараб иш тутамиз. Тамом. Худо ёр бўлсин...

Улар томорқадан писиб, ёш, ҳали нимжон экинларни эзиб, ҳафсала билан чопилган жўякларни оғир этиклари билан тепкилаб ўтишаётганда Тарас тўсатдан сўради:

— Грачевни ити борми?

— Кўрамиз-да,— жавоб қилди Гаврила.— Илгари бор эди.

— И-я...— Тарас тўхтаб қолди.— Нега «кўрамиз» дейсан? Хатарлию бу... Панфара чаливорадия-ю, бунақада!

— Юр! Юравер!

Томорқани ҳовлидан ажратиб турган четан ёнида дарҳақиқат итнинг ириллаши эшитилди. Учовлон тўхтаб қолишди. Кейин ит ҳура бошлади. Ҳаммалари ўзларини таппа ерга ташлашди. Гаврила чўнтагидан нимадир олиб, четан устидан ҳовлига улоқтирди. Итнинг чапиллатиб бир нимани чайнагани эшитилди.

Беш минутлардан кейин Гаврила ўрнидан турди:

— Энди ҳурмайди. Қани, жой-жойингга!— деди.

У четан деворнинг тахта эшигини оҳиста очиб, аввал уни— Костяни ва Тарасни ўтқазди. Кейин ҳовлига ўзи кирди-да, эшикни ёпди. Ўлиб қолган итни думидан ушлаб, четан устидан улоқтирди.

Бир неча дақиқадан кейин Костя уй девори ёқалаб пиллапоягача экилган қалин қорағатзор ичида Тарас билан ёнма-ён ётарди. Гаврила девор ортида ғойиб бўлди.

Қишлоқнинг нариги томонига ёнбошлаган ой яширинай-яширинай деб турарди. Лекин ҳозир у пайраҳа ва қиринди босган ҳовлини сутдай ёритмоқда эди,— хўжайин кундузи нимадир ясаган кўринади. Четад девор қоziқларидаги катта-катта нокка ўхшаган хурмачалар хира ялтирарди.

Ниҳоят ой ғойиб бўлди, қаёқадир ботиб кетди.

Қозиқдаги хурмачалар кўринмай қолди, ҳовлини зимзиё қоронғулик босди. Лекин кўп ўтмай кўзлар қоронғуликка ўрганди ва ерда сочилиб ётган пайраҳа билан қириндиларни ажрата бошлади.

Узун кўйлаги устидан камар боғлаган бир киши эшикни гижирлатиб кўчадан ҳовлига кирди. Грачев паст бўйли, ориқ, чамаси нимжонгина киши эди. У шошилмай эшикни ёпди, уйига орқа ўгирганича папирос чекди. Чекиб бўлгач, қолдигини ташлаб, оёғи билан эзгилади, бировни кутаётгандай яна бир оз турди.

«Аҳа, Барзангини кутибсан-да, келмабди-да»,— ўйлади негадир Костя, гўё унинг келиш-келмаслигига шубҳаланаётгандай.

Ниҳоят Грачев битта-битта юриб, пиллапояга яқинлашди. Пиллапояда яна ўгирилди, тун сокинлигида арава дуқури эшитилмасмикин, дегандай имиллаб турди. Кейин зулфинни бир неча бор шиқирлатди.

Уй ичида кимнингдир ивирсигани, ичкари эшикнинг очилиб-ёпилгани эшитилди. Кейин даҳлизда аёл кишининг уйқу аралаш овози эшитилди:

— Ким у?

— Мен... Оч,— деди Грачев.

Ёғоч лўкидон шарақлади, эшикнинг яхши мойланмаган ошиқ-мошиғи гижирлади. Худди шу пайт муюлишда бир қора лип этди, кимнингдир қўли кўтарилди, оғир инграш, кейин аёлнинг жон ҳолатда фарёди эшитилди.

— Тез-тез!— Костя назарида Тарасга ҳаддан ташқари қаттиқ қичқирди-да, ирғиб турди, пиллапояга қараб югурди ва даҳлизда чўзилиб ётган кўйлакли киши гавдасига қоқиниб кетди.

— А-а-а!..— ўтакаси ёрилган аёл даҳлиз ичкарисида ҳамон қичқирарди.

Кейин бу фарёд қўққисдан тиниб қолди, қандайдир оғир, юмшоқ нарса гурсиллаб ерга тушди ва шу онда ёқ уй ичкарисидан бола йиғиси эшитилди. Қоронғида Гаврила унга, Костяга урилиб кетди, у иссиқ нафаси Костянинг юзига уриларкан, деди:

— Чийилдоқ махлуқ чиқиб қолди... Ғизилланглар уйга! Чирилламаслиги учун болалардан биттасининг оғзига латта тиқинглару ола чиқинглар. Бошқалариниям унани ўчиринглар... бутунлай. Ими-жимида бўл-

син! Болалар бешта бўлиши керак. Саноқдан адашма-ларинг.

Гаврила шундай деди-ю уриб, ҳушидан кетказилган, ерда юмалаб ётган одам ёнига югурди ва коммуна раисиникига ўхшатиб қўлини орқасига қайириб боғлай бошлади.

...Бир неча минутдан кейин Тарас ўн беш ёшлар чамасидаги қизни уйдан судраб чиқди...

— Ҳаммаси бўлдими? — сўради Казаков. — Бирон-таси қолиб кетмадими?

— Ҳозир текшириб чиқамиз, — деб Тарас, яна даҳлизга кириб кетди.

У жуда узоқ, ўн минутга яқин «текширди». Бу орада Гаврила қўли боғлиқ одамни пиллапоядан судраб туширди, четандан оширди-да:

— Қаёқда қолиб кетди?! Звягин! — деб хириллади.

— Бу ёқдаман, бу ёқда... — Тарас қоронғи даҳлиздан яна алланимани судраб чиқди.

— Бу нима? — Гаврила уни бир туширди. — Дарров ташла! Қизни орқалайсан. Қани ёқасидан ол. Буни ташла.

— Шунча нарсани-я? Эсинг жойидами? — хафа бўлди Звягин, тўлиб кетган қопини қучоқлаб.

— Аммо... билиб қўй: судралиб қолсанг — жонингни оламан.

— Эплайман. Бир амаллайман...

— Эшикларни ёпинглар. Кетдик!

Қайтишда сойдан этикни ечмай ўтишди. Гаврила билан у, Костя қўли боғлиқ Грачевни галма-гал кўтаришди. У ҳамон ўзига келмаган эди чоғи. Тарас инқиллаб-синқиллаб орқада келар, аммо нолимас, ихрамасди. У қизни орқалаб, бўғчани судраб келарди.

Микита кутиб турган ялангликда ҳатто дам ҳам олмай йўлга тушдилар. Коммуна раиси билан шўро ўзларига келиб, ихрашарди.

Тайга оралаб кечгача ва тонг отаргача йўл юришди. Отлар бутунлай ҳолдан тойгандан кейингига тўхтадилар.

Асирларнинг оғзидан латтани олдилар. Ёши элликларга борган, мўйловдор коммуна раиси нафасини ростлаб бўлиши билан оҳиста деди:

— Ҳа-а, Гаврила! Конларни портлатишга улгур-

динг-а, ўша гал! Сени ҳалиям тирик деб юрардим. Сан ифлосларни ҳали батамом янчиб ташлаганимизча йўқ.

— Қўявер, Григорий, ҳали янчиб ташлаймиз,— деди унга қилтириқ Степан Грачев.

— Сизларнинг кунларинг битди энди,— бепарво эснади Гаврила.

— Битган бўлса, битгандир-да,— деди Грачев.— Лекин биздан бошқа одамлар ҳам бор. Биз ҳалок бўлган билан халқ камайиб қолмайди.

Шўронинг овози бирон марта ҳам титрамади. У ҳам раис каби паст товущда гапирар, аммо ҳар сўзи ўрмон сукунатида аниқ-таниқ янграрди.

Кейин худди келишиб олгандай, бутун йўл бўйи миқ этишмади. Қиз ҳам индамасди. Дам олиш учун тўхтаганларида қиз отаси ёнига келиб, пинжигга тиқилар, кўк кўзларини ҳаммага ғазаб билан тикарди.

...Улар сафарга чиққан ялангликда уларни Демиднинг ўзи кутиб олди.

— Келдингларми? Дуруст. Қуруқ қайтмабсизлар — жуда соз,— деди Демид саломлашиш ўрнига. Кейин боғланган одамларга ишора қилди:— Гаврила, олиб бор анавиларни.— Кейин унга, Костяга ўгирилди, икки қўли билан маҳкам қучоқлади.— Омон бормисан. Соғ-саломат қайтганингга хурсандман...

— Омонмисан... Қалайсизлар? Серафима қалай?

Серафима бўлса узун юбкасига ўралашиб, дарахтлар оралаб чошиб келаркан:

— Костя, Костенька, азизим!— деб қичқирарди.— Худойимдан ўргилай, қайтиб келибсан!

Серафима югура келиб, унинг бўйнига осилиб олди. Шунда у хотини севинганидан қизчадек оёғини ликиллатганини ҳис қилди...

— ...Ойи! Ойижон!!! Жонимда жон қолмади! Ахир кечгача пичан отганман-а, белим узилиб кетай деяпти. Раҳмингиз келсин!— Устин қизининг йиғламсираб гапирганини эшитди ва сесканиб кетди.

Хона қоп-қоронғи эди. Қоронғида қорамтир-кўкиш тусда кўринган деразадан бир бош хом бодрезакка ўхшаш бир тўп юлдуз кўринарди.

— Сўрига ётишни истамасанг, ибодат қил деяман, тентак, ибодат қил,— ёпиқ эшик орқали хотинининг ғижиниб гапиргани эшитилди.— Худонинг ғаза-

бини келтириш осон, ammo гуноҳни ювиш қийин. Бебош, гуноҳларингни юв!

— Қанақа гуноҳ?! Ҳеч қанақа гуноҳимни билмайман...

— Ҳе, бетинг қурсин, ярамас махлуқ! Гуноҳинг йўқми? Йўқми?!

Гупиллаган овоз, оғир ҳансираш эшитилди. Устин хотини қизини ураётганини тушуниб, шошиб каравотдан турди-да, қўшни хонага кириладиган эшикни шартта очди...

Варвара ерда букчайиб ётар, икки қўли билан юзини яширарди. Пистимея бўлса атрофида айланиб, юбкасини сал кўтариб, қизининг биқинига, елкасига ва бошига тепарди.

Устин кучи борича: «Бу нимаси тагин? Йўқол, қари алвасти!!» деб бақиргиси келди. У бақирмоқчи бўлди-да, оғзини очиб, чуқур нафас ҳам олди. Аммо...

Ногаҳон унинг назарида, шифтдаги электр лампочкаси чайқалаётганга ўхшади.

...Устин эшик кесакисига суяниб қолди. Унинг миясида ҳам алланарса пўкакка ўхшаб чайқалаётгандай эди. «Э, урса уравермайдими, манга нима... Бу мол барибир бўйин эгмайди...»

Варвара эса отасини кўриб, тиззалаб турди, икки қўлини унга чўзиб илтижо қилди:

— Отажон! Отажоним!!

— Нима дейсан? — лоқайд сўради у.

— Икки соатдан бери чўккаллаб ётибман...

— Хўш?

— Оёғимда оёқ қолмади. Кўзим тиниб кетяпти...

Устин индамади, қизига нима дейишини ўйлаб кўраётгандай қошини чимирди. Сочлари пахмайган калласини кўкрагига осилтирди, бармоғи билан соқолини чангаллади-да, оҳиста деди:

— Зарари йўқ, зарари йўқ... Ибодат қил... — ичида эса: «Энди шўри қуриydi Варьканинг, — қари алвасти шўрликни сўрига ётқизиши тайин. Ҳай, нима қипти... нима қипти...» — деб ўйлади.

У соқолини шу чангаллаганича битта-битта қадам босиб, каравот томонга юрди. Лекин ярим йўлда қоққан қозикдек тўхтаб қолди. Хаҳ... Федькани-ку, йўриғи бошқа эди, Варькани эса ким ўлдираркин? Пистимеями ёки?! Пистимеями ёки...

— Пистимея!!

Пистимея худди чақирини кутиб, ҳозиргина у суяниб турган кесаки ёнида тургандай, шу замоноқ эшикдан бошини чиқариб қаради.

— Э, худойим-ей сенга нима бўлди? Нима гап?— ҳаяжонланиб кетган Пистимея одатдагидан кўра қаттиқроқ пишиллаб сўради.

Устин унинг овозини диққат билан, мароқланиб тинглади. Хотини жим бўлгач, деди:

— Худди қари ғознинг ўзисан-а.

— Қанақа ғоз?

— Пишиллашингни айтяпман.

Пистимея дили оғрибми ё маъюсланибми деди:

— Тобинг қочибди. Ҳа, тобинг йўқ.

24 боб

Кейин яна калласида ўша таниш шанғиллаш бошланди: Федькани менми ёки Пистимея? Варьканичи?.. Бугун район газетаси редактори Смирнов билан бўлган машмашага нима сабаб, нега Устин Морозов ўзини тўтолмай қолди-ю, нега бемаъни ишлар қилиб юрибди?

Устиннинг назарида мана ҳозир ҳамма саволларига жавоб топадигандай эди, мана ҳозир...

Жавоб-ку, топиларди-я, лекин кимдир ўтакаси ёрилиб худди Устиннинг товуши билан: «Йўқ, йўқ!! Керак эмас, истамайман!!» деб қичқирди шекилли. Шу қичқирган кимса баҳайбат, баланд бир бинода — черковдами-ей турибди чоғи: шу овоз акс садоси қайси жин кўчаларда янграй-янграй, ниҳоят Устиннинг миясини ғувиллатиб юборди.

Қандайдир қўланса, илиқ бир нарса оғзига тўлгандай, нафаси тикилди.

— Ким бу? Нима ўзи?— сесканди у, таҳир суюқликни тупураркан...

— Шундоқ бақирдинги, ё тавба... Худди биров сени ўтга ташлагандай,— деди тепасига энгашган Пистимея.

— Ўтга... Ташлашди... Рост,— оҳиста ва итоаткорона деди Устин.

— Эртага Озеркига, касалхонага бориш керак деяпман.

— Қўя тур, касалхонангни қўй... Касалхонага бормасам жин урмас? Нима ичирыпсан ўзи?

— Вой, вой, гапингни қара-ю?!— қоронғида тисарилиб кетди Пистимея.— Шунча йил сен билан озмунча азият чекдикми?! Ўзим қайнатган дори — тинчдан тиради.

— Азият чекдик дейсанми? Ҳай, бўпти, боравер. Шундан кейин Устин яна хўрсиниб, хаёлга толди...

Большереченскка бориб келгач, байрам қилдилар. Серафима гўштнинг лаҳмларини унинг, Костянинг олдига олиб қўйди ва сабрсизликдан кўзлари чақнаб, ҳеч кимдан уялмасдан бошини унинг елкасига қўйди. Ҳатто кўйлак устидан ҳам у Пистимеянинг олмадек думалоқ, таранг ёноқлари лов-лов ёнганини ҳис этарди.

Фақат Тарасга бу хурсандчилик татимади. У қовоғини солиб, худди ҳурпайган товуққа ўхшаб ўтирарди.

— Сенга нима бўлди?— Серафима унинг олдига стаканни суриб қўйди.

— Ундан кўра менга айтиб бер-чи: нэп — бу нима дегани, а?— Унга бошини буриб деди Тарас.— Бемалол дўкон очса бўладими-йўқми? Биз тутиб келган йигитлардан сўрасам, индашмайди...

— Ким билади дейсан... э, манавини ичсанг-чи, ич...

Кейин унга, Костяга ҳар куни байрам бўлиб қолди. Серафима унинг кўнглини қандай олишни, қаерга ўтиргизишни, нима едириб-ичиришини билмасди. Қайтиб келганларининг эртасига Тарас таб бости қилиш учун Микитаникига кетди-да, қайтиб қорасини кўрсатмади. Демид ҳам аҳёнда бир тунагани келарди. У қаёқларда қолиб кетади, нималар қилади, буни Костя билмасди.

Костя бир ҳафтагача дам олди, мириқиб ётди. Кейин бекорчиликдан зерика бошлади.

Бир куни эрталаб Костя Демиддан:

— Анавилар... Қишлоқ шўроси билан раис қаёқда ҳозир?— деб сўради.

— Ёмон эмас, сиҳат-саломат.

— Бир нарсага сира тушунмайман: нега уларни тириклайин шу ёққа ортмоқлаб келдик? Шунга менга тушунтирадиган одам борми ё йўқми?

Улар нонушта пайтида гаплашишди. Демид овқатини еб тугатди, сочиқ билан юпқа лабларини артди.

— Тушунтирса бўлади. Юр, кетдик.

Серафима бурчақда, печка ёнида ҳафсала билан тарелкаларни артаётган эди. Костя Демид билан бошлашиб кулбадан чиққанида Серафима ҳатто бошини ҳам кўтармади.

Эрталаб ҳаво сокин, салқин бўлиб, офтоб чарақлаб турарди. Ўрмонни қушларнинг чуғури тутиб кетган эди. Жуков Демиднинг кетидан сўқмоқ билан бораркан, ҳайрон қолди: нега илгари қушларнинг бунчалик ранг-баранг навосини пайқаман, эшитмаган экан-а?

Демид йўл-йўлакай энгашар, сўқмоқ четларида гуркираб ўсиб ётган дала гулларида узиб, гулдаста ясарди.

Ярим соатлардан кейин ҳаммаёғи катта-катта тўнқадан иборат кенг ялангликка чиқишди. Атрофда сокин арчазор қорайиб кўринарди. Бу ерда битта ҳам қушнинг овози эшитилмасди.

Деярли ялангликнинг қоқ ўртасида йўғон-йўғон ходалардан ясалган катта, узун омбор бор эди. «Шунинг учун бу ерда тўнқалар экан-да»,— деб ўйлади Костя. Омбордан сал нарида кул уюми тутаб турарди. Гаврила Казаков, ўчиб бораётган гулханни негадир бир нима излаётгандай новда билан титкиларди.

Демид унинг ёнига борди-да, сўради:

— Хўш, қалай?

— Айни тобида.

— Бошла.

Демид тўнқага ўтирди. Казаков омбор томонга кетди.

Ўрмондан ҳўмрайган, анчадан бери соч-соқоли олинмаган одамлар чиқиб келишди. Булар қишлоқ аҳлиданми ё йўқ, буни Костя билмас эди.

Бу одамлар у билан ҳам, Демид билан ҳам сўрашмай, кул уюми атрофига ўтиришиб, ёнбошлашди. Кўплари тамаки ўрай бошлашди.

«Нима бало?— деб ўйлади Жуков.— Шу кул уюмига сиғинишмоқчимми?»

Бу орада Гаврила омбор эшигига осилган катта қулфни шақир-шуқур қилиб оча бошлади. Кейин қалинлиги тўрт энли келадиган ёғочдан ясалган оғир

эшикни ланг очди-да, бирин-кетин уч одамни итариб чиқариб, гулхан томон ҳайдади.

Колхоз райси, қишлоқ шўроси ва унинг қизи бир-бирларига суянишиб, Демиднинг олдида тўхташди. Костя уларни зўрга таниди. Тўғрироғи, танимади, балки шулар бўлиши керак, деб гумон қилди. Ҳар қалай бошқалардан кўра камроқ шикастланган қиз бўлмаганда, балки гумон ҳам қилолмасмиди. Айниқса қишлоқ шўроси райси Грачевга қараш даҳшатли эди. Бошқалар каби у ҳам деярли яланғоч эди, териси кўкрагида ва орқасида парча-парча бўлиб осилиб қолган эди... Костя бир лаҳзадаёқ ҳаммасини кўрди ва беихтиёр ерга қаради. У ерга қараб туриб Демиддан сўради:

— Нега... буларни бунчалик? Ахир бўғилиб ўлади-ку киши... бундан... Ахир...

— Нима? Юрак орқага тортиб кетадими? Азойи бадан музлаб кетадими? — деди яна истеҳзо билан Демид. Сўнг Гаврилага ўгирилди: — Бошла. Аввал қиздан.

— Ҳой, сенга айтаман! — бор кучини тўплаб бақирди Грачев. Сен учун муқаддас нимаики бўлса, шунини ўртага қўйиб, илтижо қиламан — бир йўла ўлдириб қўя қол, ортиқ қийнама уни. Кўз олдимда ўлдир, икки бўлак қилиб чопиб ташлай қол. Фақат бирданига, фақат бирданига...

Демид ниманидир ўйлади, лабини буриб истеҳзоли тиржайди.

— Майли. Бирдан бўлса, бирдан бўла қолсин.

Гаврила кўкат устида ётган сопи узун белкуракни олди, учи билан кулни кавлаштира бошлади. Кул уюми атрофида жимгина ўтирган, ёнбошлаган одамлар эринчоқлик билан ўринларидан туришди.

Кул тагида қип-қизил чўғ ялтиларди. Гаврила қизни ушлаб, уни чўғ устига улоқтирди.

Мана шунда Костянинг юраги дарҳақиқат шигиллаб, тўхтаб қолди.

Степан Грачев гуп этиб ерга йиқилди.

...Кейин қиз шу тутаб турган товадан бир неча бор судралиб чиқиб келди, атрофда турган кишилар эса уни итариб ташлайвердилар. Қизнинг билаги ва тиззалари суягига қадар куйгандан кейин, у ҳолдан кетди ва озғин гавдаси билан чўғга йиқилди. Лекин ҳануз

қандайдир куч бор экан, у куйдираётган иссиқдан ҳеч бўлмаса юзи, қалин малла сочлари лов этиб ёниб кетмаслиги учун бошини кўтариб-кўтариб ташлайверди. Аммо сочлари иссиқдан чисирлаб, қорайиб, тутай бошла. ан эди. Ниҳоят сочи лов этиб ёниб кетди.

Шунда ҳеч ким кутмаган ҳодиса рўй берди. Шунча азоблар чекиб ҳам миқ этмаган қиз худди алангани ўчирмоқчи бўлгандай, лов-лов ёниб турган бошини у ёндан-бу ёнга ташлаб, ҳансираганича чинқирди:

— Дадажон, дадажон! Ўрнингиздан тулинг! Ахир ўзингиз ўргатмабмидингиз мани, тик туриб... Ўлимимга тик туриб қаранг. Григорий амаки, дадажон... Одамлар уларни кечирмайди сира, кечирмайди!

Унинг нафаси тиқилди-да, боши шилқ этиб тушди. Костя Демидга қаради. У бояги тўнқада хотиржамгина гулдастасини ҳидлаб ўтирарди. Фақат унинг лаблари мана ҳозир очилиб, отга ўхшаб тили билан гулларнинг ҳаммасини қамраб олиб кавшамоқчи бўлгандай қимирлаб турарди.

Демид дарҳақиқат лабларини очди, лекин гулларни чайнамади, алланима деди. Гаврила ҳақиқатан ҳам тик туриб олган қишлоқ шўросининг ёнига югургилаб келди ва уни орқасидан чўғ уюмига итараркан, негадир:

— Қани, қани, коннинг ифвогари!.. Сен чанг солган бировнинг олтини озгина куйдириб туради,— дерди.

Константин ортиқ қараб туролмади. У беихтиёр кўзларини чирт юмди-да, ўрнидан туриб, кўзини юмганича нари кетди...

Шу тонг Костя кўрган охирги нарса шу бўлди: нарироқда дарахтлар орасида Серафима оппоқ тишларини кўрсатиб кулиб турарди. Серафима ёнига келганида Костя уни кўрмади, негалигини билмади, тушунмади. Балки ҳеч қандай Серафима бўлмагандир, балки унга шундай кўрингандир. У куйган гўштнинг ачимсиқ ҳидидан кўнгли беҳузур бўлиб, кўз олди қоронғилашиб, боши айланаётганини ҳис қилди...

Шу ис кейин кеч кузгача ўтиришиб қолиб тарқамади.

1922 йилнинг ёзини Костя қандай қилиб кечирди, соғ-омон қолди, ўзи ҳам ҳайрон! Ана шундан кейин ҳам у яна неча-неча бор даҳшатли босқинчиларга

борди! Аввалига Гаврила билан биргаликда, кейинчалик эса усиз ўрмондаги қишлоқ ва овулларни талаб, не-не кароматлар кўрсатмади!

Ҳар гал навбатдаги сафардан қайтиб, отдан тушаркан, Серафима отилиб, унинг бўйнига осилар, соқоли ўсиб, кирлаб кетган юзларини жазиллатиб, нам лаблари билан бўса олар, суюнганидан қизчалардек оёғини типирчилатарди.

У бунақа сафарлардан кўпроқ қуруқ қайта бошлагач, бу ис димоғидан кўтарила бошлади. Ўрмон ичкарилигида яшириниб юрган босқинчилар ҳақида бутун Ўрол ортида овоза тарқалган бўлса керак, қишлоқлардаги одамлар ҳушёр тортиб пистирма қўядиган бўлиб қолган эди. Баъзан Костя шундай пистирмаларга дуч келиб қолар ва зўра қочиб қутуларди. Мана шундай тўқнашувларда жуда кўп ёрдамчилари ҳалок бўлиб кетди. Қизларини етим қолдириб, қаердадир Микита ҳам ҳалок бўлди. Фақат Костя билан Тарасни негадир, қисмат омон сақлаб келарди.

Лекин кунларнинг бирида Тарас ҳам қайтмади. Костя уни қишлоқлардан бирида бўлган отишмада ўлиб кетган деб ўйлади.

— Худо раҳмат қилсин, яхши одам эди ҳар ҳолда,— чўқинди Серафима.— Тирик бўлса, худо умрини узоқ қилсин.

— Э-э, шундоқ отишма бўлдики, асти қўявер!— қўл силтади Костя.— Тирик бўлганда етиб оларди, ўрмондаги йўлларни анча биладиган бўлиб қолганди.

— Келиб қолса ҳам ажаб эмас,— хўрсиниб қўйди Серафима.

Лекин Звягиндан дарак бўлмади.

Кўп ўтмай Костянинг иши бутунлай юришмай қолди. Ўлжасиз қайтганларида Демид норозилигини билдирмас, фақат қалин қошларини бир учуриб қўйиб, ҳаммавақт бирдай:

— Ҳай, бўпти. Дам олинглар,— деб қўярди.

Серафима ҳар галгидай отилиб, унинг бўйнига осилар, кир, тер босган юзини ҳар вақтдагидай ўпарди. Лаблари аввалгидай қайноқ бўлса-да, негадир анча бўшашган эди. Сўнг яна Костя шуни ҳам сездик, бундай учрашувларда у негадир оёғини ликиллатмасди...

Демид ҳам майли-я, Костя, сафардан муваффақиятсизлик билан қайтганларида Серафима ҳузурида ўнғайсизланиб, ўзини қандайдир гуноҳкор ҳис қиларди. Ва тезроқ сафарга кетишга ошиқарди.

Мана уч бор устма-уст қуппа-қуруқ қайтиб келди. Икки галгача Серафима, одатига кўра, унинг бўйнига осилди, учинчи гал кафтини унинг елкасига қўйди-да, деди:

— Худога шукур — омон қайтибсан. Йўлдан келдинг, мўрчага тушиб чиқа қол.

Мўрчада Серафима аввалгидек, унинг сафарда расвоси чиқиб кетган баданини супурги билан уриб буғламади, қандайдир хушбўй дориларни орқасига сурмади. Хотини мўрчанинг қоронғи бир чеккасида ориқ, ҳўл елкасини ялтиллашиб ёғоч тоғорада ювиниш билан овора эди. Энсаси қотган Костя аччиқ устида супурги билан зўр бериб ўзини саваларди. Устидан совуқ сув қуйгач, деди:

— Менга қара, Серафима... Сал бўлмаса бошимдан ажралиб қолар эдим-а, сен бўлсанг...

— Худо сақласин, худо сақласин, Костенька!

— Ёлғонни қўй! — қизишиб қичқирди Костя. — Қайтиб келаманми-йўқми, сенга барибир...

— Костенька! — Серафима тоғорасини қўйиб, унга яқинроқ келди. — Нималар деяпсан ўзи?

— Бор гапни гапиряпман! Демид икковинг ҳар гал нақ ўлимга юборасанлар ахир! — қичқирди у.

Серафима мочалкани олиб совунлади. Костя ҳозир хотиним менинг орқамни ишқалайди, деб кутиб турди, лекин Серафима хаёл суриб, бир четга тикилди-да, мочалкани тиззасига қўйди.

— Гаврила... билан бошқалар ҳам ўйнаб келгани бораётгани йўқ, Костенька, — деди секингина у. Кейин ундан ҳам секин қўшимча қилди: — Менга эса барибир эмас. Ҳар ҳолда сен Тарас эмассан. Сен қайтмансанг — мен ўламан... Сенсиз ҳаётнинг менга нима кераги бор!

— Алдаяпсан, алдаяпсан!

Серафима зангори кўзларини унга тикди-ю, шу ваҳоти ерга қаради. Кейин мочалка билан бармоқсиз қўлини ишқалайверди.

Охиригача чурқ этмай ювиндилар. Серафима ўз бурчагига қандай бориб қолганини билмай ҳам қолди

у. Сўнг у устига бир тоғора тоза сув қуйиб чайинди-да, кийингани кетди.

У мўрча эшигини қия очиб тўхтади-да, ўгирилди:

— Мени хафа қилдинг ҳозир, Константин. Энди мени сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Бир ҳафта бурун аммамнинг таъзиясини ўтказдик...

— Қанақа таъзиясини?

— Сен йўғингда қазо қилди...— Серафима ҳиқиллаб йиғлади.

— Ҳой... шошма, Серафима...— гангиб қолиб деди у.

Аммо Серафима индамай кийинди, лабини қимтиб, чиқиб кетди.

Шу куни у кечгача лабини қимтиб юрди. Кечқурун Костя сабри тугаб, секингина хотинининг елкасидан тутди-да, ўзига қаратди:

— Қўй, бўлди энди, Серафима... Мен билмаган эдим... аммангнинг бундоқ...

Серафима аламдан ёш ғилтиллаб турган зангори кўзларини пастдан унга тикди.

— Нима, бирон хизматингни қилмадимми? Ё, чизган чизигингдан чиқдимми? Бундан кейин ҳам шундай қоламан, Костенька...— У жим қолди ва хўрсиниб, илова қилди:— Ҳай, майли... мендан ўтган бўлса, кечир мен тентакни...

Серафима жилмайди, аввалгидай бўлди-қолди.

Шундан кейин унинг, Костянинг асир олмасдан келган пайти бўлмади. Муҳаббатмиди бу? Ким билади. Фақат у Серафима кутиб олганида бўйнига осилишини, қувонганидан оёқларини ликиллатишини жуда-жуда истарди.

Лекин вақт-вақт билан Костянинг назарида, худди ана шу Серафима дарахтлар орқасидаги омбор ёнида туриб, чўғ уюмига, куйган одамларга тиржайиб қараб тургандай бўларди. Лекин ўшанда дарахт орқасида турган сенмидинг, деб сўрашга негадир сира ботинмасди.

Шундан кейин у омбор томонга сира бормади, у ерларда нималар бўлаётганини билмасди.

...Майин шабада қайин ва қоратеракларнинг сарғайган япроқларини узиб, осмонда учириб ўйнаган илиқ сентябрь кунларидан бирида, тўсатдан ўрмонда

олатасир отишма бошланди. Демид уйдан кўйлакчан отилиб чиқди-да, ўрмонга уриб кетди. Константин ҳам унинг кетидан югурмоқчи бўлган эди, лекин беихтиёр тўхтади — ҳаммавақт ҳувиллаб ётадиган қишлоқ кўчаси жуда гавжум эди. Деярли ҳар бир уйдан бошидан-оёғигача қора рўмолга бурканган аёллар, Костяда йўл кўрсатувчи бўлиб ишлайдиган соқолдор кишилар чопиб чиқавердилар, ҳаммаёқни бола босиб кетди. Болалар йиғлай бошлашди, аёллар қўлларини кўкка кўтариб, ув солиб, ўкириб йиғлайвердилар. Эркаклар бўлса осмонга қараб, қўлларини кенг ёзиб чўқинмоқда эдилар.

— Нима қилишяпти? — сўради Костя унинг кетидан пиллапояга чиққан хотинидан.

— Кўрмаяпсанми — ибодат қилишяпти, — қуруққина деди Серафима. — Худосизлардан ўзинг асра, деб нажот сўрашяпти.

Серафима пиллапоядан тушди ва кўча бўйлаб кетаверди. Худди шу маҳал Костя ҳеч кутмаган нарса рўй берди: қишлоқ аҳли бирин-кетин хотинининг оёғига йиқилиб, бош ураб, қора рўмолга ўраниб олган Серафима эса ўннга ва сўлга қараб бармоқсиз қўли билан уларни чўқинтириб борарди.

Костя оғзини очганича пиллапоя зинасига ўтириб қолди...

Лекин бирон нарсага тушуниб улгурмади. Ўрмон тарафдан Демид от йўрттириб келиб қолди. Пиллапояга етиб келиб, маъюс товушда:

— Изимизга тушишибди! — деди. — Анҳорнинг у бетига бор. Эчки сўқмоғида қизилларни тутиб тур. Кечқурун ўрнингга биронтани қолдириб, маслаҳатга кел. Уқни аянглар...

У шундай деди-ю, яна отнинг яғринига ётиб, ўрмонга шўнғиди.

У, Жуков бу Эчки сўқмоғини биларди — ўша йўл билан бир неча марта «ов»га борган. У ирғиб отга минди-да, ўқ овозлари эшитилаётган тарафга елиб кетди.

У ўн минутлардан кейин керакли жойга етиб борди. Сўқмоққа кўндалангига ташланган дарахтлар панасида ётган саккизта нотаниш одам дарахт таналари ўрасидан калта милтиқларини чиқариб, вақт-вақти билан ўқ узишарди.

— Улар кўп эканми? — отдан учиб тушиб қичқирди Костя.

— Агар камчилик бўлса, бизнинг бахтимиз, — деб жавоб қилди елкаси қийшиқ, юзи мисдай қизил мужик. — Биз тўққиз киши эдик. Сен келганингдан кейин яна тўққизта бўлдик.

Ана шундагина Костя сўқмоқ ёнида юмалаб ётган мурдани кўрди. Тўғрироғи, мурдани эмас, балки фақат оёғини кўрди. У йиқилганида шундоққина сўқмоққа тақалиб келиб кўкиш товланаётган ботқоққа боши билан тушиб, ярим белигача ботиб кетган эди.

— Отманглар! — буюрди Костя.

Одамлар калта милтиқларини қўйиб, унга ўгирилдилар. Баъзилар унинг гапиришини кутиб, папирост тутата бошладилар.

Қаёқдандир ўнг томондан Эчки сўқмоғига, худди пўстин кийган кимсанинг орқасига дўл ураётгандай бўғиқ такирлаган товуш эшитилдию тинди. Худди шу маҳал яна шундай овоз чап тарафдан келди. Кейин орқа тарафдан, узоқ-узоқдан эшитилди.

— Ҳамма томондан ўраб олишди, — деди у.

— Буни ўзимиз ҳам биламиз, — истеҳзо билан деди бўйни ошланган қўй терисига ўхшаган ўрта ёшлардаги қовоғи солиқ киши.

Ўқ овози эшитилди ва елкаси қийшиқ киши Костянинг оёғи тагига йиқилди. Қолганлари милтиқларига ёпишиб, шоша-пиша ўқ уза бошладилар.

— Тўхтаглар! — яна бўкирди Костя. — Нима, ўқларинг кўпми?!

Отишма яна тўхтади.

— Отиш керак, албатта. Лекин бошларингни чиқарманглар... Биттадан теришади.

Кечгача Костя ағдарилган дарахтлар орқасида сўлиган шохлар орасидан олдинга тикилиб ётди. Вақт-вақти билан қизил аскарлар сўқмоқ бўйлаб илгарилашга уринардилар, аммо булар уч-тўрт ўқ билан уларни орқага суриб ташлардилар.

Қуёш бота бошлаганда Костя ёнидаги бўйни йўғон кишининг биқинига туртди:

— Фамилиянг нима?

— Сажин, Парфёнман... Нима эди?

— Менинг ўрнимга қоласан. Кўзинга қара! Зийрак бўл! Уқдингми? Қоронғу тушгунча қайтаман.

— Демидкадан ўқ сўра...

Костя дарахтлар ёнидан эмаклаб нари кетди, елкаси қийшиқнинг мурдасига кўз ташлади, кейин негадир иккинчи мурдани қидириб, у ёқ-бу ёққа қаради. Ботқоқдан чиқиб турган икки этикни зўрға кўрди — ярим кун ичида ботқоқ уни тортиб бўлаёзган эди.

— Гунисини ҳам ташлаворинглар... халақит беради,— деди у кета туриб. Деди-ю, эти жимирлаб кетди: бунақа сўзлар учун орқасидан ўқ қўйишлари мумкин эди...

Ўқ тишмади ва у эсон-омон қишлоққа етиб олди. Айни вақтда ҳар томондан қўйлаги гижимланган, пиджаги йиртилган Демид, Гаврила Казаков ва яна уч киши етиб келди. Гавриланинг боши қонли латта билан боғланган, ранги ўчган эди.

Демид столга тўшпончани ташлади, пиджагини ечди, икки қўллаб хурмачага ёпишди-да, оғзига тутди, сутни кўкрагига, тоза полга оқизиб узоқ ичди... Костяни дили бирдан қирғич билан қиргандай бўлди... Қуёш эндигина ўрмон ортига бота бошлаган бўлиб, унинг нурлари деразадан тўғри Демидга тушиб, унинг оқ қўйлагини пушти қилиб кўрсатарди. Унинг даҳанидан, кўксидан оқиб тушаётган сут ҳам пушти рангда, деярли қизил товланарди...

Демид хурмани столга қўйди, енги билан аввал даҳанини, кейин кўксидаги қон томчиларини артди-да, сўради:

— Хўш?

— Ҳозирча... бўш келмаяпмиз.

— Ҳм. Нима қилсак экан-а...— Меньшиков курсига ўтирди-да, хаёлга толди.

Бир оз жим тургандан кейин Казаков деди:

— Буниси олдинги отряд бўлмаса эди, деб қўрқаман, Демид. Буларга ёрдам келиб қолмаса эди. Унда...

— Гап шунда-да,— бошини кўтарди Демид.— Буларни нима бўпти! Буларини қор ёққунчаям ушлаб тууроламиз.

— Ўқ етадими? Одамлар айтиворишувди...— деди Костя.

— Буларига етади.

Ўртага яна жимлик чўкди. Жимликни яна Гаврила бузди:

— Нима қиламиз, Демид? Буларини-ку, ушлаб турамиз-а, албатта. Булар унча кўпга ўхшамайди. Лекин булар ҳам бизни кўздан қочирмайди-да. Э-э: қуриб кетсин, кўнглим беҳузур бўлаяпти,— Казаков бошини боғлаган латтани ушлаб кўрди.— Буларга ёрдам кел-маса, ўзлари ёрдам сўраб, одам жўнатишади. Турган гап.

— Бўлмасам-чи,— тиржайиб қўйди Демид. Костя Меньшиковнинг гангиб, қўрқиб қолганини ҳис қилди.— Кетиш керак.

— Қандай қилиб? Ҳамма сўқмоқларда пистирма бор.

— Буни мен ўйлаб кўраман. Серафима! Бизга овқат бер.

Серафима ўз хонасидан чиқди, печкадан каттакон қозонни олди.

Жимгина овқат ея бошлашди... Овқатланиб бўлгач, Демид истар-истамас деди:

— Шуниси ойдин бўлиб қолдики — жуда ичкарига энг хилват жойга кетмоғимиз керак... Шундай ғойиб бўлайликки, бу ёруғ дунёда бор-йўқлигимизни ҳеч ким билмасин... Бўпти, ҳозирча ҳамма жой-жойига. Ман ҳозир ҳамма сўқмоқларни текшираман, ярим кечагача етиб келаман. Бир гап бўлса, манга алоқачини юборинглар. Эрталаб, тонготарда ҳамманг шу ерда бўл. Ушангача бирон нима ўйлаб топарман.

Казаков ва бошқалар, Костядан ташқари бари кетишди.

— Сен-чи, Жуков, нимани кутаяпсан? — думалоқ кўзларини унга қадади Демид.— Ростдан ҳам, шошма. Бирга яшадик, бирон нима бўладиган бўлса бирга ўламыз. Эшитяпсанми, Серафима?

— Нега ўларканмиз энди? — деди у столдан ликопчаларки йиғиштираркан, аянчли товушда.— Сен-чи, Костенька, бор, бора қол... Фақат ўқдан эҳтиёт бўл, қадрдоним.

— Й-йўқ, қолсин! — ўжарлик билан деди Демид.— Қандай қилиб тирик қолишни учовлашиб ўйлайлик. Битта калла — яхши, учтаси — янаям яхши.

— Худонинг карами кенг, ўзи сақлар. Ҳазабини келтирадиган иш қилмаганмиз.

Серафима мунғайиб хўрсиниб қўйди, бошидаги рўмолини сиқиброқ боғлади. Шундан кейингина,

Костянинг назарида ранжиб, Демидга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Карами кенг дедингми? — қайтариб сўради Демид юпқа лабини нафратомуз қисиб. — Худога ишонгину, ўзинг ҳам қараб турма, дейдилар. Биз-ку, қараб турмаслигимиз мумкин-а... Ҳозир учовимиз жуфтакни ростлаб қолишимиз мумкин... Яна битта сўқмоқ бор — биламан... Ҳа... Узимиз кетамизу дум қолади-да.

Бу сўзларни эшитган Серафиманинг бети қўрқувдан оқариб кетди, кейин ғазабдан қизарди. Серафима Демидга таъна қилиб қаради.

— Буни ўйлашнинг ўзи гуноҳ!.. Олло-таолло ўзингдан кўра кўпроқ яқинларингни ғамини е, дейди. Диёнатсизларнинг қўлига тушишса, дўзах азобини тортишади.

— Мен ҳам шуни айтяпман! — жаҳл билан бақирди Демид. — Менга ўргатишнинг нима кераги бор?! .

— Э, худойим-ей, ўргатяпманми? — хафа бўлди Серафима, ҳатто йиғламсирагандек бўлди. — Мен фақат, агар бу ердан кетадиган бўлсак, ҳаммамиз бирга кетишимиз керак, деяпман.

— Бирга? — қайтариб сўради Демид кўзини қисиб қараб. — Менинг сўқмоғимдан ҳамма ўтолмайди. Жудаям тор. Биз ҳеч нимага илинмасдан сирғалиб ўтиб кетишимиз керак. Яна... Гавриланнинг кўнгли беҳузур бўлиб турибди, юролмайди... Бошқаларга бўлса, унчалик ишонмайман.

— Ҳай, худойим уларга бошқа сўқмоқни кўрсатар.

Демид боягидан ҳам баттар қисди кўзини, шунчалар қисдики, пичоқ дамичалик ингичка чизиқ қолди.

— Худо дейсанми? Ёлғон гапирмаяпсанми?

— Бўлмасам-чи? Бошингга ёмон кун тушса, олло таоллога ибодат қилгин, деган руҳоний онахоним, — у қўққисдан қизишиб, Демидга уқдира кетди. — Яхшилаб ибодат қиламиз, туни билан мижжа қоқмай ибодат қиламиз. Балки эртага кечгача ҳам ибодат қилармиз.

— Ҳм... Шунақа де... — Демид ўрнидан турди. — Бундан чиқди, эртага кечгача чидашимиз керак экан-да?

Серафима бунга жавоб қилмасдан вақтни бой бермаслик учун ибодат қилишга киришди. Демид қан-

дайди иккиланиб турди-турди-да, майна қилгандай гап қотди:

— Кетдик, Костя! Унинг вазифаси — ибодат қилиш, биз эса ишимиздан қолмайлик.

Бу гап Костяга ёқмади.

Баъзи сўзлардан, Демид билан Серафиманинг ўзини тутишидан у шуни англадики, тўғрироғи, уларнинг қутулиб кетиши хотинига боғлиқлигини фаҳмлади. Меньшиков бўлса тагин майна қилади.

— Сен, ҳадеб тиржаяверма...— Костя сўзининг охирида «газанда» демоқчи бўлди, аммо ўзини тутди-да, фақат қўшиб қўйди:— Сен Демид, майнангчи йиғиштир энди...

— Бўпти, бўпти,— бутунлай босиқлик билан деди Меньшиков.— Сен билан бизнинг вазифамиз — эртага кечгача дош бериш.

Шунча вақтдан бери Костяда биринчи марта шундай фикр туғилди: бу ишларда Демид эмас, балки ўз хотини Серафима бош бўлса-чи?!

Бу шунчалар кутилмаган фикр эдики, унинг кўзлари тиниб, беихтиёр букчайди-да, эшиттириб:

— Йўқ, йўқ... Бўлиши мумкин эмас!! Мумкин эмас...— деди-ю, ўтириб қолди.

— Нима, нима деяпсан?!— ёнига чолиб келиб, турткилаб сўради Демид.

— Шундоқ, ўзим... Ҳалиги. Мана бу оёғим буралиб кетди, қарачи, синмадимикан?

У Демид ёрдамида турди, бир-икки қадам юриб кўрди.

— Дуруст... ҳеч нима қилмаган чоғи.

Унинг қулоғи шанғиллар, боши қизиб, лорсилларди: «Мен ҳам «юролмайдиган»га чиқиб қолсам-а...»

...Улар қишлоқдан, Демиднинг тили билан айтганда «думни узиб ташлагандан кейин» чиқиб кетишди.

Сўнгги тунни Костя Эчки сўқмоғида мижжа қоқмай ўтказди. Умуман тун жуда тинч ўтди, битта ҳам ўқ узилмади. Эрта билан Демид буюрганича, ўрнига Парфен Сажинни қолдириб қишлоққа борди.

Пиллапоя зинасида Казаков ўтирарди. Демид Гавриланинг бошини тоза латта билан боғлаб қўймоқда эди. Бир кечада Казаков анча ўзини олдириб қариб қолган эди. Унинг юзидан тер қуяра, соқоли пахмайиб кетган эди.

Эрталаб қуёш ҳам заиф нур сочиб турган қишлоқ кўчаси кимсасиз эди, барча уйларнинг дераза қопқоқлари маҳкам ёпилганди. Йиллар мобайнида қорайиб кетган қопқоқларга негадир оҳак билан чизиб ташланганди.

Кечаси тушган қуюқ шудринг ҳозир сўлиган кўкатларда дарахтларнинг сарғиш япроқларида, ёғоч томларда ранг-баранг қиров бўлиб товланмоқда эди. Томлар дарров қуриб, устида буғ кўтарилар ва қаердадир ичкарилиқда ёнаётган ўт алангаси ҳали-замон лов этиб чиқадигандек туюларди.

Уйларнинг кўпидан ҳазин товушлар — йиғими, қўшиқми эшитиларди.

Уйларнинг биридан бошдан-оёқ қорага бурканган, қўлида катта сағам билан бир аёл чиқди, кўчани кесиб ўтди-да, бошқа бир уйга кириб кетди. Аёлнинг кўкраги ва орқасига дераза қопқоқларидаги каби хоч чизилган эди.

Юришидан Костя бу аёлнинг Серафима эканини таниди.

Серафима уйга кириши билан фарёд ва нолалар баландроқ эшитила бошлади.

— Энди яхши бўлди, ивимаёйди,— деди Демид бойлаб бўлгандан кейин.

Гаврила зўрға ўрнидан турди:

— Ҳозир бошқа командирлар келиб қолишади. Нима қилмоқчисан, Демид? Иситмалаяпман Демид. Ётсам бўларди...

— Ҳозир ётасан,— бўғиқ товушда деди Демид ва ўзини хиёл орқага ташлаб, чўнтагидан шартта иккита тўппонча олди-да, икковидан баравар Гаврила Казковнинг орқасига ўқ узди.— Йўқот.

Костя Гавриланing мурдасини саройга судраб кетди.

Ўрмондан бирин-кетин яна икки командир чопиб чиқиб келди. Костя уларнинг фамилиясини билмас эди. Демид икки қўлида биттадан тўппонча ушлаб пиллапоя ёнида турарди. Демид ҳатто тўппончаларни яширмади ҳам, уларни силкита-силкита бақирди:

— Тезроқ, тезроқ, жин ургурлар! Кутаверадими сенларни? Қани дарров бу ёққа!

Командирлар ҳеч нимадан шубҳаланмай, роса чоптирилган от каби ҳансираб, Меньшиковнинг олдига

югуриб келишди. Улар нафасларини ростлаб улгурмадилар. Демид иккала қўлини кўтарди ва ҳар бирига бир нечтадан ўқ узди.

Енги билан пешонасининг терини артди, атрофга аланглади:

— Лаънати, тўртинчиси қаёқда қолди?!

Тўртинчиси кўринмасди.

Қишлоқ кўчаси бирдан одамга тўла бошлади. Ҳар бир уйдан эркаклар, аёллар ва болалар чиқиб кела бошлади. Ҳаммасининг эғнида қора кафан, ҳаммасининг кўкрагида ва орқасида Серафиманикидақа хоч оқариб кўринарди. Ҳамма аёллар ва болаларнинг қўлида санам бўлиб, аёллар қўлидаги каттароқ, болалар қўлидаги кичикроқ эди. Болалар кўтарган санамлардан бошқа ҳамма санамнинг чети негадир похол билан ўралганди.

Эркакларнинг қўлида ҳеч нима йўқ эди. Улар бошларини баланд кўтарганча, гўё осмондан бир нарсани одмоқчи бўлаётгандай бир жойда ирғишлар, алланималар деб бақирарди. Аёллар бўлса куйлаятими, қийқирешаяптими, билиб бўлмасди. Болалар йиғлашарди.

Кейин улар бир овозда бақириб-чақириб, йиғлашаркан, қўлларини туширмасдан кўча бўйлаб кетишаверди. Қиёфаси жиддий ва дабдабали Серафима қаддини ғоз тутиб, олдинда борарди. Унинг қўлида каттакон саккиз учли хоч бор эди, бу хоч ҳам санамлар каби оҳак сурилган даста-даста похол билан ўралганди.

— Тўртинчисини бизсиз тўғрилашганга ўхшайди,— деди Демид югуриб пиллапояга чиқаркан.— Юр, кетдик!

Костя жойидан жилишга қўрқарди. «Борсам — Гаврила каби, манавилар каби отиб ташлайди...»

— Қимирласанг-чи, сени қара-ю... Ё яшаш жонинга тегдими? Ярим соатдан кейин, балки ундан ҳам олдинроқ қизиллар етиб келади бу ерга.— Демид шундай деди-ю, даҳлизга кириб кетди.

Бу таъсир қилди. Шу чоқ Костя бирдан ўзининг маҳкумлигини, ниҳоят шу дақиқада бошқа иложи йўқлигини тушунди. Ундоқ бўлса ҳам ўлади, бундоқ бўлса ҳам... У ўрнидан турди, ҳеч нимани кўрмасе-да, олдига қараб юрди.

У оҳиста пиллапояга чиқди, остонадан ҳатлаб, даҳ-

лизга кирди ва қоронғида тўхтади. «Тезроқ ота қолмайдим, аблаҳ...» — деб ўйлади у ҳорғин ва лоқайд.

Лекин ўқ товуши эшитилмади. Бунинг ўрнига кимдир уни маҳкам ушлади-да, уйга итариб юборди.

Костя ичкари кириб, у ёқ-бу ёққа қаради-ю, Демиднинг қора чопон кияётганини кўрди. Шунақа кийимлардан яна бир нечтаси ерда ётарди. Ўртада оҳакли челақ бўлиб, ундан оқлайдиган чўтканинг учи чиқиб турарди.

— Кийиб ол! — деб буюрди Демид. Ўзи челақдан чўткани олди. Костя имиллаб тургани учун Меньшиков кўзини чақчайтириб бўкирди: — Кимга айтаяман — тезроқ кий!

У қора кафанни кийган заҳоти Демид ҳўл чўтка билан унинг кўкрагига хоч суратини чизди. Кейин худди шундай суратни унинг орқасига ҳам чизди-да, чўткани унга узатди:

— Энди сен менга чиз, — деди.

— Буларнинг нима кераги бор ўзи?

— Гапираверма! Вақт йўқ!

...Тўртинчи командир хонага кутилмаганда чошиб кирди, югура келиб Демиднинг устига ўзини ташлади-да, чалқанчасига йиқитиб, кўкрагига қирқма милтиқ оғзини тираб хириллади:

— Бу қандоқ гап, а?! Пиллапояда ётганларни... анави иккитасини ким ўлдирди, а? Сан қилдингми кўзи чақчайган бақа? Юпқа лабингни бошқа томонга бураётганингни анчадан бери сезиб юргандим...

Демид ўзини йўқотиб қўйди, рангги қув ўчди:

• — Қанақа иккитани, қа...

Костя ён тарафдан бир сакраб етиб келди, қутуриб кетган мужикнинг қўлидан қуролни уриб туширмоқ ниятида ҳўл чўтка билан милтиққа бир урди ва уни елкаси билан туртиб юборди. Мужик остона томонга учиб тушди, йиқилди, лекин қуролни қўлдан чиқармади. У ирғиб ўрнидан тураркан, бўкирди:

— А-а, аблаҳлар. Беҳуда шубҳаланмаган эканман...

Мужик қуролни кўтарди, лекин ўзида ҳам тўппонча борлигини эслаган Костя ундан бир-икки дақиқа олдин ҳаракат қилиб қолди. У ўзи узган ўқнинг товушини эшитмади, фақат мужик милтигини қўлидан тушириб юборганини, орқага эгилганини, икки бўли-

ниб кетгандек бирдан гупиллаб остонага йиқилганини кўрди.

— Раҳмат, Костя. Эсимдан чиқармайман,— деди Демид ўрнидан тураркан.

Бир минутдан кейин улар оқ хочларини кўз-кўз қилиб, пиллапояга югуриб чиқишди. Энди ҳар тарафдан отилаётган ўқ овозлари аввалгидан кўра тез-тез варангларди. Аммо энди милтиқ товушларини аҳён-аҳёнда портлаган гранатанинг гумбурлаши босиб кетарди. Костя ўзларида граната йўқлигини биларди. Демак, қизил аскарларнинг гранаталари портлаётир. Бу демак, уларнинг сўқмоқ орқали пистирмага жуда яқин келиб қолганларидан дарак берарди.

Бир неча дақиқадан кейин ҳаммаси тугаши, ҳаммаси тиниб қолиши равшан эди... Бунинг устига сўқмоқларда командирлар ҳам йўқ энди...

Серафима қишлоқ аҳлини ўрмонга, ялангликдаги анави мудқиш омбор томонга шопилмай бошлаб бормоқда эди. Демид иккови кашанларининг этагини кўтариб оломон кетидан югурди.

Бир минутдан кейин Костя билан Демид оломоннинг олдида, Серафимадан сал орқароқда бормоқда эди.

«Қаёққа кетяпмиз? Қаёққа?» — деб сўрагиси келарди Костянинг, лекин ботинмасди.

Вақти-вақти билан қишлоқ атрофида давом этаётган жанг гулдуросини босиб одамлар ўкирар, нола чекар, йиғларди. Худди ана шу ўкириш ва йиғилардан мунгли оҳанг бунёдга келаётгандек эди:

Улуғ шодлик оламга нурини сочди бу кун

Сёққа турди марҳум кафанин қўлга ол-а.

Қувноқ қўшиқни энди куйлаймиз дўсту ёрлар...

Демид қишлоқ шўроси билан коммуна раисига жазо берган ялангликка ана шу қўшиқни айтиб бордилар. Омбор ёнига етдилар. Омборнинг қалин эшиги ланг очиқ эди.

Серафима бир чеккага ўтиб турди, оломон эса омборга ёпирилиб кира бошлади. Биринчи бўлиб Демид билан Костя кирди. Серафима худди кираётганларни санаётгандек қўлидаги баҳайбат хоч билан ҳар бир кимсага оқ фотиҳа бермоқда эди.

Серафима энг кейин кирди. У бор кучини йиғиб, эшикни ўзига тортди. Демид одамлар орасидан туртиниб-суртиниб унинг ёнига ўтди, темир занжирни илишга ёрдамлашди, каттакон қулфни осди. Шақир-шуқур қилиб калитни икки марта бураб қулфлади ва Серафимага узатди. Серафима калитни бўйнига илиб, ичига яширди, ўзининг хочини олиб, қулф .устидан эшикка тиради.

Омбор тиқилинч эди. Оёқ тагида похол шитирларди. Негадир керосин ҳиди келарди. Оҳ-нолалар янграр, улар орасида ташқаридан ўқ овозлари эшитиларди. Аёллар ва болалар қўлларида ҳамон хоч бор эди, эркаклар эса бояғидай қўлларини кўкка чўзгандилар.

Тўсатдан Серафима қоронғида кўзларини чақна-тиб, қўллари ва бошини баланд кўтарди-да, овозини жаранглатиб қичқирди:

— Жондан азиз акалар-укалар, опалар-сингиллар! Ибодат қилайлик! Ибодат қилайлик! Олло-таолло даргоҳида қабул этгай...

Унинг ҳар сўзидан кейин нола ва фарёдлар авжига чиқарди. Энди ташқаридаги ўқ овозлари ҳам, болаларнинг йиғиси ҳам эшитилмасди. Серафима эса ҳамон бақиргани бақирган эди:

— Ибодат қилайлик! Ибодат қилайлик!! Ибодат қилайлик!!

Шундан кейин у тив чўкди, эшикка тираб қўйилган хочдан бир тутам похолни юлиб олди-да, тепага кўтариб, қичқирди:

— Э парвардигори одил! Гуноҳи азимимиздан ўтгин, бевақт ўлимдан ўзинг асра, бединлар, иблислар қўлига топширма бизни! Руҳимизни аллақачон сенга бахшида қилганмиз, энди танимизни ҳам олақол! Эй худо, мўъжизангни кўрсат, кўрсат! Кўрсат!

Фарёд ва нолалар тинди. Костянинг тушунишича, ҳамма мўъжизани кута бошлади. Ва ниятларига етдилар. Мўъжиза юз берди. Серафиманинг қўлидаги бир тутам похол лов этиб ёнди.

Мўъжиза қандай юз берганини ҳеч ким кўрмади — омбор қоронғи эди. Олов лов этиши билан одамларнинг ноласи шундай авжига миндики, уларнинг дод-фиғонига деворлар дош беролмай қулайдигандек, ёғочлар билан ёпилган томи ағанайдигандек эди.

— Бундан буён завқу сафо кўр-а-миз... —

нолаларни босиб кетишга ҳаракат қилиб куйлади Серафима. Ҳар тарафдан уни қувватлаган, ваҳимали ва даҳшатли бақриқлар янгради.

Руҳи-миз-ла тан-та-на қил-ғай-миз!

Кейин омбордагиларнинг бари жазавага тушиб, нола қила кетди:

Маъ-зур тутди танг-ри гуноҳла-ри-мизни!.. Омин...

Серафима ўзининг хочини олиб ёқди. У зумда ловиллаб аланга олди.

— Омин! Омин! Омин!!— дея тинмай такрорлашарди одамлар, улар бир-бирларини туртиб-итариб, Серафиманинг ёнига яқинлашишга уринишар, унинг хочига санам тутган қўлларини чўзишарди.

Санамлар четига ўралган похоллар шу заҳоти лов этиб ёниб кетарди. Аёллар аланга қўлларини куйдираётганини сезмагандай уни бошлари устида баланд кўтарардилар. Санамлардан учқунлар тўкиларди. Ерга тўшалган похолда ҳам олов тиллари ўйнай бошлади. Омбор аччиқ тутунга тўлди. Болалар оловдан тирақайлаб қочар, муштчалари билан кўзларини ишқалардилар.

— Бунақада ёниб кетамиз, ёниб кетамиз-ку!— деб юборди бирдан Костя.— Эшитяпсанми, Демид! Нега энди ўзимизни бунақа ўлимга гирифтор...

— Костенька, жонгинам... ёнингда мен бор эканман, ҳеч нимадан қўрқма,— деган шивирлашни эшитди у шундоққина қулоғи остида. Серафима қачон унинг ёнига келиб қолганини у пайқамай ҳам қолган эди.

— Қўрқма, қўрқма,— такрорларди у ва Костяни девор ёқалаб қаергадир итарарди.

Омборда қиёмат бошланган эди. Ерда ҳам парча-парча бўлиб олов ёнарди. Аланга эркаклар, аёллар ва болаларнинг либосларини яларди. Эркаклар оловга парво қилмай, ҳамон қўлларини баланд кўтарганча ниманидир тутишга уринардилар. Аёллар эса бўғилиб қолган болаларнинг ўлим олди қичқириқларини эшитмай, куйган санамларни осмонда силкитардилар. Баъзи болалар ерда беҳуш ётардилар. Одамлар топтаётганларини сезмай уларни топтардилар. Алангадан ёриш-

ган омборда қуюқ, қон сингари қип-қизил тутун сузарди. Одамларнинг нафаси тиқилар, йўталишар, бақиршар, куйлашар, инграшар, нола қилишарди...

— Бу ёққа, бу ёққа... — шивирларди Серафима уни, Костяни ва Демидни итараркан. Кейин энгашди, бурчакдаги похолни сурди, темир ҳалқани жангиллатиб тортди. — Демид, мана буни торт.

Демид ҳансираганича икки қўллаб ҳалқани тортиб, гўлани кўтарди ва шу заҳоти ертўлага калласи билан шўнғиди. Ертўла чуқур эмасди, шу боисдан Демиднинг оёғи, Костянинг назарида, анчагача омборда тиккайиб турди. Кейин оҳиста ғойиб бўлди. Шунинг учун Костя, беихтиёр, кеча Эчки сўқмоғида ҳалок бўлган одамни эслади. Унинг оёғи кечгача ботқоқдан мана шундай чиқиб турган эди.

— Туш! — шивирлади Серафима.

— Сен-чи?

— Мен ҳам тушаман. Туш, тез бўл! — такрорлади Серафима негадир қўли билан деворни пийпаслаб.

Костя беихтиёр ўша томонга қаради ва омборда ловиллаётган олов ичида зўрға сузган қуюқ тутун орасидан деворда осилиб турган арқонни кўрди. Серафима шу арқонни ушлашга уринмоқда эди.

— Ке, мен тутиб бера қолай, — деди у беихтиёр.

У шундай деди-ю, қўрқиб кетди, негаки Серафима баҳорда дарахтлар орқасидан чўғ уюмига қараб тургандаги каби тишини шундай иржайтирдикӣ, бурнининг икки чеккасида ажин пайдо бўлиб, титраб кетди...

Костя туйнукдан сакраб тушди. У тушган жой кўкрагидан келарди — Костя атрофи салқинлигини сезиб, чўккалай бошлади. Худди шу сўнгги дақиқада у Серафиманинг бурчакда ликиллаб турган арқонни бир амаллаб ушлаб, тортганини кўрди. Шу заҳоти қаршидаги деворнинг баланд бир еридан олов гув этиб пастга урди-да, омборда у ёқдан-бу ёққа югурган одамларни ялаб куйдира бошлади. Бу олов Серафимани ҳам босиб, эзиб юборишига сал қолди, лекин у пол тагига сакраб тушиб, устидан тахтани тортиб қўйишга улгурди.

Бир неча дақиқа у, хотини билан омборнинг поли тагига бир-бирига суяниб, ёнма-ён ўтирди. Юқоридан энди бир меъёрдаги гувиллашдан бўлак ҳеч нима

эшитилмасди. Энди у ерда кимдир безовта қилган асалари тўпи гувиллаётганга ўхшарди.

— Ана тамом,— оғир нафас олиб деди Серафима.— Айтдим-ку, мен бор эканман, қўрқма деб...

Кейин тепадан тўпиллаб олов туша бошлади. «Ҳа, энди билдим!— ниҳоят тушунди Костя, аъзойи бада-ни музлаб.— Арқон билан тепадан одамлар устига бочкадаги кerosинни ағдарган экан. Бир бочка, ундан кам эмас!..»

— Серафима! Серафима!— деб қичқириб юборди у жон ҳолатда.

— Жим, жим!— деди хотини, нам, оҳак ҳиди келиб турган қўли билан унинг оғзини ёпиб.— Ё раббий, ёниб кетамиз-ку! Чопонингни, чопонингни ечиб ташла!

Серафима аввал ўзининг тутай бошлаган чопонини, кейин униқини ечиб ташлади. Сўнг Костяни қаёққадир бир томонга итарди. Ва у орқасига тупроқ тўкилаётганини эшитиб, қоронғи кавакдан эмаклаб кетди.

Улар қаердадир қалин арчазорда очиқ ҳавога чиқдилар. Серафима индамай яна орқасига туртди, шундан кейин худди эмаклагудай бўлиб дарахтлар орасидан орқасига ҳам қарамай чопиб кетди.

— Бу ёққа эмас... ўннга, ўннга!— қичқирди Серафима.— Шошма, мени олдинга ўтқазиб юбор. Орқада қолма.

Улар бир вақтлар Костя бекорчиликдан балиқ тутган сойга етиб келдилар. Серафима ўзини сувга ташлади, шоша-пиша қулоч отиб сузиб кетди. Нариги соҳилга сузиб чиқди, бир-икки дақиқа қорнини ерга бериб ётди.

Серафима дам олиб ётаркан, Костя орқага қаради. Шундоқ ёнгиналарида, уч юз метрча нарида, ўрмон тепасида олов ловиллаб осмонга тик кўтарилмоқда эди. Аланганинг қизил тиллари осмонда шамол ҳилпиратган катта алвон четлари каби ўйнарди.

Ҳаммаёқ жим-жит. Шунчалар жим эдики, Костя қишлоқ атрофида икки кунга яқин қақшатғич жанг борганига беихтиёр шубҳаланди, бу дод-фарёдлар, инграшлар, қўшиқлар ва оқ хочли одамларнинг ўкириклари тушимга кирмадимикан, деб ўйлай бошлади.

— Тезроқ, тезроқ, ҳей сенлар!— деб қичқирди

Демид чакалакзор орасидан кўриниб.— Қанча кутиш керак сенларни?!

Сўнг иккови ўрнидан турди-да, Меньшиков кетидан кетишди. Шу куни кечгача, кейин кечаси билан тонггача гоҳ қуруқ ердан, гоҳ килкиллаб турган ботқоқликдан йўл юришди. Оёқларининг таги чалпиллар, шилпиллар, тапилларди. Демид гапирган бирдан-бир сўқмоқ шу бўлса керак.

Улар ғира-шира тонгда тўхтадилар ва ўзларини қандайдир қаттиқ, қуриган ўт устига ташладилар. Костя мудрай бошлади. У кўзини юмиши билан қаердандир унга баҳайбат олов девор гувиллаб ёпирилиб кела бошлади. Мана, мана ҳозир унинг устига босиб тушади, мана чидаб бўлмайдиган иссиқдан нафаси қайта бошлади ҳам. У қичқириб юборди, бир чўчиб тушди ва... уйғониб кетди.

Ҳеч қандай олов девор йўқ эди. Шундоққина тепасида ҳали қиздиришга улгурмаган баркашдай қуёш нур сочиб турарди.

Серафима сепояга илиб қўйилган пақирда нимадир пиширмоқда эди. Демид ерда ўтириб, пойабзалини алмаштирмоқда эди. Кейин у қопдан бир жуфт янги этик олиб, Костяга ташлади-да, деди:

— Қуруғини кийиб ол.

Костя пилчиллаб кетган пойабзалини ечди. Демид унга янги, гижимланган пиджак ташлади. У пиджакни ҳам алмаштириб кийиб олди.

— Энди овқатланамиз,— деди Демид қопчиғини боғлай туриб.— Серафима, овқатинг тайёрми?

Индамасдан, челақнинг ўзидан овқатландилар.

Серафима истар-истамай, бўшашиб овқатланарди, кейин қошиғини бир четга қўя қолди.

— Ҳа, нима бўлди?— сўради Костя.

— Ўзим...— хўрсинди у.— Сизлар еяверинглар, еяверинглар. Мен... Бориб ибодат қиламан.

Костя бирдан қошиғини итқитди, пақир ёнидан ирғиб туриб, ўзини шўри ювилган нам ерга отди, юзтубан тушиб ётди. Лекин шу заҳоти бошини кўтарди, назарида бутун ўрмонни бошига кўтариб бақирди:

— Ибодат қилармиш-а? Й-йўқ, айт-чи манга, қанақа одамсан ўзи?!

Демид шошилмай қошиғини ялади-да, қўнжигатикди.

— Кўп одамлар ҳаётда янглишади. Ман ҳам адашдим чоғи, Гаврила билан сани чалкаштириб қўйганга ўхшайман.

У, Костя Жуков, оғзини очганча қолди...

...У, Устин Морозов ҳам овози чиқмай оғзини очиб юмарди. Бу қачон бўлиб ўтган эди? Қачон? Кўп бўлди ми ёки яқиндами? Костя Жуков қаерда ҳозир? Қанақа Костя?!— У — Устин Морозов-ку. У ҳозир тайгада эмас, ўз уйида ётибди. Ана дераза кўкиш бўлиб кўриняпти, ана унда сарғиш юлдузлар сочилиб ётибди. Анави томонда, эшик орқасида хотини Пистимея қизи Варвара билан ётибди. У пайтларда ҳали қизи йўқ эди. Пистимея ҳам йўқ эди, Серафима бор эди. Ҳм, демак, буларнинг ҳаммаси, омбор ёнидаги даҳшатли чўғлар уюми ҳам, ёприлиб келган олов девор ҳам алақачонлар бўлиб ўтган. Нега энди шуларнинг бари шу бугун, шу топда бўлиб ўтгандек туюлди унга? Кеча ҳам шундай бўлди, ўтган кун ҳам. Бир ой муқаддам, бир йил, ўн йил муқаддам шундай бўлиб келди... Худди шундай, мана шу олов девор умр бўйи унга ёприлиб келади. Ниҳоят шу бугун унга етиб олаёзди...

Устин катта очилган оғзи билан соф ҳаво, салқин ҳаводан нафас олмоқчи бўлгандай ёстиқдаги бошини чайқарди.

Бора-бора бир текис нафас ола бошлади. Лекин ро-са эзгилаб ташлангандай аъзойи бадани зирқираб оғрирди.

Ҳай, яна фикрлашда давом этди Устин Морозов, етиб олаёзди-ю, лекин босиб кетгани йўқ бу оловли тўлқин. Унинг таптида устидаги либослари тутай бошлади-ю, лекин лоз этиб аланга олганича йўқ ҳали. У борган сари қаттиқроқ қизияпти, лекин то ўлгунича ҳам Устин Морозов ёниб кетмас, балки узоқ умри давомида унинг куйдиришига печка гиштига ўхшаб ҳар тарафидан қизийвериш пишиб, кўникиб ҳам кетди. Ҳа, балки ёниб кетмас, бу оловли тўлқин балки ўшанда омборда унга етолмагани, 1922 — 1923 йилларнинг қаҳратон қишида босиб кетолмагани каби яна босиб келолмас. Ўшанда оловли ҳалқа ичида ўзларини ҳар ёнга уриб қанча-қанча қорни топтамадилар! Уларни бир қишлоқда таниб қолдилар. Шундан кейин — худди қарғишга йўлиққандек: қаёққа боришмасин, бирон

ҳафта дам олиб, нафас ростлаб, исиниб олайлик, деб қаерга беркинишмасин, уларнинг қароргоҳи маълум бўлиб қоларди...

Мана улар учовдан ўрмон билан боришаётир — олдинда Серафима, ҳаммадан орқада Демид, — аллақачон одамлар яшайдиган жойлар бошлангани туфайли олазарак бўлиб боришарди... Мана улар қандайдир сассиқ, пастак кулбага жойлашиб, шундоққина ернинг ўзида узала тушиб тунамоқчи бўлишди. Аммо Серафима кичкинагина бошини кўтарди-да, у ёқ-бу ёққа буриб қулоқ солди, кейин курси билан деразани бир уриб синдирди. Ўзи эса битта ички кўйлақда бошқа деразага югурди, деразани итариб очди. Серафиманинг кетидан улар ҳам деразадан тушишди ва ўзларини ўрмонга уришди. Кимдир қоронғиликда орқаларидан уларга қарата ўқ узди, кимдир этиги билан шох-шаббаларни қасирқусур синдириб, орқаларидан узоқ қувди... Мана яна ўрмондан боришяпти, энди қор тиззаларидан келадди... Яна қаердадир дам олган бўлишади, яна қочишади, яна ўрмонда адашиб-улоқиб юришади...

...Ниҳоят, эрувгарчиликка яқин, бир қишлоқнинг аҳолиси уларни қочолмайдиган қилиб ўраб олишди, яланг жойга қувиб чиқиб, аллақандай бир дарё соҳилига қисиб қўйишди.

Уларни соҳилга қисиб келишганда қоронғи тушган эди. Булар отиша-отиша муз устида шалоплаб турган сувни кечиб, сийрак қамиш ва майда буталар қоплаган бир оролчага чиқиб олдилар. Ярим дақиқада оролни кесиб ўтиб, нариги соҳилга ўтмоқчи бўлдилар. Лекин нариги соҳилда катта қишлоқнинг чироқлари милтиллаб турарди. Рўпараларидан эса ов милтиқлари, паншаха, арава шотисини ҳавода ўйнатганча, муз устидан одамлар югуриб келишарди...

— Орқага, буталар орасига! — деб хириллади Серафима ва биринчи бўлиб ўзини буталар орасига урди.

Чорак соатдан кейин оролча деярли ҳамма томонидан зич қуршаб олинди. Уларни буталар орасидан қувиб чиқариб, оролнинг нариги бошига қумлоққа қисиб қўйишди. Лекин қоронғи тушиб қолгандан

қорайиб турган ҳўл қумда уларни кўриб бўлмас эди.

— Васюха, келинлар, устларига бостириб борамиз,— сабрсизлик билан деди буталар орасидан ёш, раста овоз.— Улар атиги уч киши, зумда қўлга туширамиз.

— Уларда қурол бор, аҳмоқ. Ёнларига етмасингдан неча бор ўққа учасан. Шошилишнинг нима кераги бор! Энди қутулиб кетолмайди, аблаҳлар. Таваккалнинг ўрни эмас. Эрталабгача таслим бўлишмаса, отиб ташлайверамиз.

— Музга чиқиб — дарё ёқалаб жуфтакни ростлаб қолишса-чи?

— Майли... Оролнинг нариёғида муз эриб бўлган, сув гирдоб бўлиб ётибди.

Оролча устида сукунат чўкди. Фақат аҳён-аҳёнда бутазордан новдаларнинг қисирлаб сингани, бултурги қуриган қамишнинг оёқ тагида шалдирагани эшитиларди. Баъзан Демид таваккалига қоронғилиққа қараб ўқ узиб қўярди, у ёқдан эса ҳар гал кимнингдир масхараомуз сўзлари эшитиларди:

— Аввал тўнқайиб олгин-да, кейин отгин. Шундай қилсанг, мўлжалга урсанг ажаб эмас.

Таниш раста овоз ҳар гал бир гапни қўшаб қўярди:

— Ундан кўра таслим бўлинглар, лаънати бандитлар. Кунларинг битди, тушунишларинг ҳам керак-ку...

— Ўқларни эҳтиёт қил,— оҳиста деди Серафима.

— Нега?— умидсизлик билан сўради Демид.

Дарҳақиқат ўқларни эҳтиёт қилишга ўрин қолмаганди. Бу ҳаммага аён эди. Лекин Серафима бир оз жим турди-да, шивирлади:

— Олло-таолло бутун ер юзини олти кеча-ю, олти кундузда яратган экан. Бир дақиқа ичида яна не-не ишларни қилиши мумкин. Эрталабгача эса ҳали вақт кўп...

— Э-э, бор-ей, ўша худоингғиям шундоққина соқолидан тутсангу қолган ўқларнинг барини ёғ босган башарасига қараб отсанг,— алам билан узиб олди Демид.

— Тилгинанг... Тилгинанг узилиб тушмасин тагин,— зарда билан деди Серафима.

Демид туни билан отиб чиқди, лекин Серафима

ортиқ ҳеч нима демади. Бошқалар каби ивиб кетган Серафима қум устида чўзилиб ётаркан, сал бўлса-да, исиниб олмоқ учун борган сари унинг, Костянинг пиңжига тикиларди. Аммо Серафиманинг жулдур либосдаги танасидан у ўзи исиди-ю, хотини эса ҳамон дирдир титради.

Ярим кечадан кейин маҳкум этилганликлари, эндиликда худо ҳам, шайтон ҳам ёрдам беролмаслиги унга ҳам аён бўлиб қолди. Серафима қимирлаб, ўрнидан туриб ўтирди:

— Ҳай... қадронларим. Охирги марта бир ибодат қилиб олайлик. Диёнатсизлардан эмасмиз-ку, ибодатсиз...

— Ёт!— жеркиди Костя бутазордаги шарпани эшитиб.— Тагин пақиллатиб қолишмасин...— У шундай деди-ю, унинг елкасидан тутиб, ерга босди.

Қум устида ётаркан Серафима деди:

— Бу ёғи қандоқ бўлди-а... Энди барибир. Сенга садоқатли хотин бўлиб келдим, Костенька, лекин севганмидим-йўқми — буни...

У оғзидаги бўғзида қолиб, бирдан жим бўлди-да, нимагадир қулоқ сола бошлади.

— Нима «буни»?— қўрслик билан сўради Костя.

— Шошмай тур,— илтимос қилди у.

— Й-йўқ. охиригача гапир! Гапир деяпман!

— Э, худойим-ей! Севганмидим, йўқми, буни ўзинг ҳал қил. Муҳаббат ҳақида гапиришга уқувим йўқ эди, шунинг учун гапирмаганман. Қўлимдан келганини қилдим... дилимда бори ишимда — шундоқ кўринади-қолади. Агар муҳаббатимни ҳис этмаган бўлсанг, демак, унчалик севмаган эканман, ўрнига қўяолмаган эканман,— шошиб деди Серафима ҳамон қулоқ соларкан.

Костя ҳам қандайдир шарпа, қасир-қусурни эшигди. Лекин у бунга парво қилмади.

Шу чоқ бутазордагилар қичқиришди:

— Муз қўзғалди! Му-уз қўз-ғал-ди!

— Жим!— қоронғи осмонда бўғиқ товуш янгради.— Қўзғалгани яхши бўлди. Лаънати босқинчиларни тириклайин қўлга туширамиз энди.

— Энди тамом,— такрорлади Демид ҳам, гўё шу топгача нимадандир умид қилгандай. Кейин Серафимага ўгирилди-да, йиғлагудек бўлиб қичқира бошла-

ди: — Худойингга нима бўлди ўзи, а? Минг лаънат-е... ўша худоингга...

— Сен ундан кечирим сўра, кечирим, — шоша-пиша деди Серафима. Унинг овози қандайдир ғалати титрарди. Костя шу заҳотиёқ унинг қўрқувдан эмас, қувонч ёки ҳаяжондан титраётганини сезди.

Бундан бир неча дақиқа бурун теварак-атроф жимжит эди, ҳозир эса кўча бошлаган музнинг ғижирлаши, қасир-қусури лаҳза сайин кучайиб бораётганди.

Серафима гоҳ Костянинг, гоҳ Демиднинг ёнига эмаклаб келиб, қулоғига иссиқ нафасини уфуриб қичқирарди:

— Сергак бўлиб туринглар! Сергак бўлиб туринглар! Шовқиндан фойдаланиб, устимизга бостириб келиб қолишмасин тагин. Қани энди шу қасир-қусурлариям тинчлик билан ўтса эди. Бўлмасам эзгилаб ташлайди...

Қасир-қусурларнинг тинчлик билан ўтиши унга нимага керак эди, уларни ким эзгилаб ташлайди, ўша дақиқада Костя англаб етмади.

Кўп ўтмай, кўчган музнинг асосий қисми оқиб кетди, қасир-қусур тина бошлади. Энди музлар соҳилга чиқиб кетмасди. Шунда Серафима орол чеккасига, устма-уст бўлиб ётган музлар ёнига келди.

— Тезроқ, тезроқ! — деб хириллади у нафаси тикилиб.

Костя яна ичида: «Ҳаяжонланганидан» ва ўйлади-ю, овозини чиқариб сўради:

— Қаёққа шошяпмиз ўзи? Сувгами? Ҳалок бўлганимиз яхши-ку, анавидай...

— Костенька, худо ҳақи... Фақат тура кўрманлар, зора сезмай қолишса. Худойим, балки яна бирон... охирги имконият бериб қолса ажаб эмас. Унга ишониш керак фақат.

Костя нима гаплигини тушунмай, Серафиманинг кетидан эмаклаб кетди. Унинг кетидан биланглаб, ҳўл қумда шитирлаб Демид эргашди. Кейин Костянинг назарида анчагача соҳилга чиқиб кетган муз бўлаклари орасида тиззалари қонга беланиб, қўлларининг териси шилиниб эмаклаб юрдилар. Шундоққина оёқлари остида уст-бошларига сачраб, сув шалопларди. Баъзи муз бўлаклари устига оёқ қўйишлари билан чайқалар, сувга ботар ёки тескари бўлиб, соҳилдан

нари сузиб кетарди-да, шу заҳоти қоронғида кўздан ғойиб бўларди. Уларнинг ҳар бири бир неча мартадан белигача сувга ботиб ҳам кетди.

— Фақат овозларинг чиқмасин, жим,— ҳар бирга сувдан чиқиб олишга кўмаклашаркан, шивирларди нуқул Серафима. Ўзи эса муздан музга мушукдек сакрар, тармашарди ва тойиб кетганнинг ёнида ўша дақиқадаёқ пайдо бўларди.— Худойим бизга бирон музни... юбормай қўймас. Каттароқ муз бўлсайди... Сузиб кетардик. Худойим шивирлаб турибди менга, сузиб кетишимиз тайин...

— Қўй-е, эсинг жойидами?! Чўкиб кетамиз-ку, ахир!— беихтиёр қичқириб юборди Костя.

— Чўкиб кетишимиз ҳам мумкин,— шу заҳоти унинг гапига қўшилди Серафима.— Балки чўкиб кетмасмиз? Чўкиб кетмасмиз балки, а?— икки бор сўради у.— Қараб боринглар, бирор мос келадиган музни кўриб қоларсизлар... Ёки бўлмаса қирғоқдан биронтасини суриб туширсакмикан...

Кейин яна муз бўлаклари орасида анчагача эмаклаб юришди. Қанча эмаклаганларини кейин ҳеч қайси бири эслолмади. Улардан ҳар бирининг, шу жумладан Костянинг ҳам назарида тун поёнига етиб, ҳадемай тонг отиб қоладигандек эди, ана унда...

...Тонг ёришганда улар оролдан анча узоқда эдилар... «Мос келадиган» музни улар кутилмаганда кўриб қолишди. Катта муз бўлаги ёндан, қоронғиликдан секин сузиб чиқиб келди, майда-чуйда муз бўлаklarини эзиб, атрофга сочиб, бир чеккаси билан соҳилга урилди ва оҳиста айлана-айлана оролдан нари сузиб кетди.

Муз тўлқинларда сал лапанглаб уларнинг учовини ўлим чангалидан олиб кетди. Учовлари қанақа қилиб музга чиқиб олишди, қай дақиқа унга сакрашди, Костя буни сира эслолмасди. У музнинг лопиллаши ва Серафиманинг сўзларидан ўзига келди.

— Кўрдингми, Демид... Сен бўлсанг — соқолига ёпишиб юрибсан... Фақат қимирламанглар, қимирламанглар. Ким билади, балки музнинг ёриғи бордир. Берч нондек бўлиниб кетса борми...

...Тонг ёришганда улар икки соҳилдаги ўрмонлар қилт этмай, ваҳима солиб турган жойлардан сузиб

борардилар. Дарёнинг шу ери тор бўлиб, тинч оқарди.

Серафима қошини чимирганича ташвишланиб соҳилларга қарарди.

Соҳиллар эса, худди дарё йўқолиб кетаётгандай борган сайин яқинлашарди. Соҳиллар бир-бирига яқинлашгани сайин Серафиманинг қоши ёзилиб, текисланарди.

— Таниш жоёларми?— сўради Костя.

— Танишгаям ўхшайди, худога шукур. Фақат худодан бўлиб, эсон-омон соҳилга чиқиб олсак эди. Бир амаллаб... Ахир муз бутун умр ўртадан оқмайди-ку, бирон жойда соҳилга чиқиб қолар.

Унинг овозида қувонч бор эди.

Кўп ўтмай олдинда уюлиб ётган музлар кўринди. Лекин бу оқиб келиб тўхтаб қолган музлармиди ёки кўчмаган музлармиди, энди уларга бунинг фарқи йўқ эди. Улар чиқиб олган муз худди остидан биров итаргандай тез сузиб, уюлиб ётган музлардан уч юз метрча берида соҳилга келиб урилди.

Улар соҳилга сакраб тушдилар, унча баланд бўлмаган тепаликка тармашиб чиқдилар-да, шамолда қулаб, илдиэлари чиқиб қолган дарахтлар ёнига югурдилар.

Орадан бир ярим соатлар чамаси ўтгач, улар чуқур, аммо муздан тушган жарликда ёқилган гулхан ёнида исиниб, кийимларини қуришиб ўтиришарди. Гулхан ёқиш хатарли эди, чунки яқин ўртада қишлоқ бўлиши мумкин эди. Лекин улар шу даража совқотишгандики, тез юриб ҳам исимагандилар.

Олов гуриллагандан кейин эса ўлим хавфи ҳам уларни гулхан ёнидан ҳайдаб юборолмади. Улар орқаларини, ёнбошларини оловга тутишар, кир, жулдур кийимларини аланга устида ҳилпиратишарди. Демид таёқдай қотиб қолган оёқларини деярли оловга тикиб ва роҳат қилганидан кўзларини юмиб, оҳиста деди:

— Сен, Серафима Совет ҳокимиятига нисбатан аблаҳлик қилиб юрибсан-да! Кичкинагина каллангда шунча ақл борлигига ҳайронман. Сен бўлмаганингда биз аллақачон... гўристон губернасига кўчиб кетган бўлардик.

— Алжирайвер!— деди Серафима қурутган пид-

жагига маҳкамроқ ўраниб, устидан ипи чиқиб ётган чилвир билан белини боғларкан.— Совет ҳокимиятининг менга нима дахли бор? Мен сизларни... сен билан Костяни... омон сақлаб қолишга ҳаракат қилдим. Балки Совет ҳокимияти илгаригисидан ёмон эмасдир...

«...Бу ярамас ўшанда: «Балки Совет ҳокимияти илгарисидан ёмон эмасдир» деди-я»,— деб ўйлади Устин Морозов оғир нафас оларкан.— Ўзини қўйдаи ювош қилиб кўрсатмоқчи бўлди: «Совет ҳокимиятининг менга нима дахли бор?» эмиш-а. Гўё, Ўрол ортидаги қишлоқда ўзи бош бўлиб юрмагандай».

Лекин шу чоқ Морозовнинг бошида бир нарса у ярмидан бу ярмига қуйилгандай бўлди. У негадир бошини ёстиқ остига тикди-да, ўйлай бошлади: «Нега энди у бош экан? Бу гаплар қаёқдан келди миямга? Нега хаёлимга келяпти? Манга нима бўляпти ўзи? Ҳа, ростдан ҳам у ўшанда Демид айтганидек, Совет ҳокимиятига нисбатан аблаҳлик қилиб юрибди. Биз ўзимиз-чи?.. Ўйлай-ўйлай топган гапимни... Аммо хўб ақлли калласи бор-да. Демид шундан фойдаланган-да. Бизга бошчилик қилган Демид, албатта. У ёқда, қишлоқдаям, кейин ҳам... Ҳамма вақт»

Муздан тушганларидан кейин нима бўлган эди-я? Э-ҳа, гулхан ёнида исиниб ўтиришди. Кейин-чи, кейин? Ҳа-я, кейин, бир неча ҳафта давомида Серафима уларни кийимларини тўзитириб, кирлатиб, оч-наҳор қолдириб, тайгама-тайга бошлаб юрди. Оқшомлари эса гулхан ёқиб исинишарди. У, Костя эса, бир оз бўлса ҳам, очликни унутиш учун ҳар гал Волганинг юқорисидаги ҳовли-жойларини, шифтигача муздеккина, бўлиқ буғдой тўкилган омборларини эслай бошларди. У омборларни эслагач, негадир кўнглини унча-мунча тўқ қилиб кетган Филька Меньшиковни эслай бошларди. У эслар экан, ҳар гал бир нарсага ишончи комил бўларди: агар ҳозир очликдан ўлиб кетмаса, ана шу омборлар учун ҳозиргача қасос олганидан кўра, икки ҳисса, уч ҳисса ортиқ қаҳр-ғазаб билан, шафқатсизлик билан қасос олади, негаки... Негаки Филька эккан уруғдан кўкарган ниҳол синмаган, қуримаган эди. Сўнгги пайтларда қайтага кучайиб, ҳайқириб ўсиб, шохлари

яна ҳам бақувват бўлиб кетган эди. Қон билан олов бу дарахт учун яхши ўғит бўлган кўринади, сўнгги қиш, ўрмонда сарсон-саргардон кезиш, оролчадаги даҳшатли тун ва лопиллаб сузган муз — буларнинг ҳаммаси, дарахт шохларини тобига келтириб, қайишқоқ пўлат чивиқларга айлантирган эди. Энди ҳеч ким, ҳеч қачон уларни синдиролмайди. Ҳеч қачон! Фақат бу чивиқларни биттадан бураб-бураб, суғуриб ташлаш мумкин. Биттадан... Шу йўл билан дарахтни қурутиб, чириган илдизлари билан ағдариб ташлаш мумкин... Нима? Нима?! Нима?!

...Устин ёстиқ тагидан бошини тортиб, қичқирган-қичқирмаганини билиш учун қоронғида чайқай бошлади.

«Нима?.. Нима?! Нима?!» деган сўзлар ҳамон қулоғи остида жарангларди. Аммо хона жимжит эди. Хотини ётган хона эшиги ёпиқ эди.

Устиннинг назарида аъзойи баданидаги қон миясига қуйилиб лўқ-лўқ ура бошлагандай, мана ҳозир оёғи остидаги ер тарс ёрилиб, кўзни кўр қилар даражада ўткир чақмоқ чақадигандай ва... ниҳоят-фақат шу бугуннинг ўзида... фақат бир куннинг ўзида бутун умр қилмаган хатоларни қилиб қўйганига жавоб топадигандек эди.

Кейин эса, дарҳақиқат шу жавоб топилиб қоладигандек, яна қўрқиб шоша-пиша бошини ёстиқ остига тикди. У ерда, ёстиқ остида эса шу заҳоти кўзига Демид, Серафима ва... Тарас Звягин кўриниб кетди.

...Янги мовут пиджак кийган, эғни-боспи унми, оҳакми тегиб оқариб кетган Тарас кечаси Серафима бошлаб кирган кулба ўртасида оғзи қулоғига етиб кулиб турарди.

— Ҳ-ҳе, кеп қопсилар-да, онангни эмгурлар! — унинг овозидан афсуслангани, ранжигани яққол сезилиб турарди. — Мен бўлсам, аллақачон сизларга панфара чалинган, деб юрибман...

— Тараска?! Ўзингмисан?! — У, Костя ерга ёзилган дағал мато устидан сакраб унинг ёнига борди.

Ягона деразадан ора-орасида янгиси ўсиб чиққан бултурги қуруқ қамишлар, қамишлар ортида сув кўринарди. Эрталабки қуёш ёғдусида сув қизғиш товланарди. Дераза кулбанинг шимол томонида бўл-

са керак, шу боисдаһ офтоб тушмасди, аммо кулбанинг гадир-будир деворида офтобнинг сувда акс этган нурлари ўйнарди.

— Ҳа, ўзим шекилли, — деди Звягин. — Ман бўлсам, энди келмайсизлар, деб юрувдим.

Кейин улар кенг, офтобрў хонада ўтириб, нонушта қилишди. Хол-хол гулли чит кўйлак кийган Тарас тақсимчадаги чойни пуфлаб ўтириб ҳикоя қиларди:

— Ўша томонларда сизлардан сўраб-суриштириб юрганам нэп, — дуруст. Хулласикалом, нэп яхши экан. Бу ёққа келишим билан тегирмон сотиб олдим. Тегирмон хўп яхши нарса экан, ҳу, қара жоннинг роҳати, — Звягин дераза томонга бош ирғади. — Бугдойнинг кони бу ерлар, Курган ва Шадринск шаҳарлари ҳам узоқ эмас. Бир ёнимизда Тавда дарёси, бошқа томонимизда Тура дарёси оқади. Аммо турган гапки, бу дарёларнинг биттасиям қадрдон Волгамизга тўғри келмайди, Константин Андреич. Кичик... Фақат бир нарсага ачинаман — бу ерга кечроқ келиб қолдим-да. Тегирмоннинг бундан ҳам зўрини текинга олган бўлардим. Нэп дегани чиққандан кейин катта-катта тегирмонларни ижарага беришган экан... Шу ижара туфайли роса пул ишлаб олса бўларди-да! Лекин, очигини айтсам, ачинмайман ҳам. Мен учун энг муҳими тегирмон эмас, савдо-сотиқ, лоақал Сосновкага ўхшаган жойда савдо-сотиқни йўлга қўйиб олсам бўлгани. Ун беш чақиримча нарида шунақа бир қишлоқ бор. Лекин ҳали атрофни айланиб кўрганам йўқ — бултур куздан бошлаб бутун қиш ичи, бу йил кўкламда шу тегирмон билан овора бўлдим. Биринчи навбатда бу маконни...

Костя эшитиб турди-турди-да, сўради:

— Бундан чиқди, бултур ёзда, сафардалигимизда, мужиклар билан отишмада сен...

— Кўриб турибсану... Тирикман, — деди Тарас дарров ва хўриллатиб тақсимчадан чой ича бошладди.

— Шошма-шошма. Бундан чиқди, сен мишиқи панфара, жуфтакни ростлаб қолган экансан-да?! — деди Костя овозини гулдуратиб. — Жонингни сақлаб қолиш учун қочиб қолган экансан-да?!

— Бўлди-бўлди, алжирайверма! — Звягин ҳам

овозини кўтарди ва аввал Серафимага, кейин Демидга қараб қўйди.— Бу ер ўрни эмас-да...

— Ростдан ҳам, нега шангилляясан?— хотиржамлик билан сўради Демид.— У қочгани йўқ. Агар жуда билгинг келаётган бўлса, айтай... Тарасга ман жавоб бергандим.

— Сен-а?! Серафима эмасми? Ўзим ҳам бизни тўппа-тўғри бошлаб кетяпти-я, деб ўйловдим-а!

— Серафима маслаҳат берди, ман рухсат этдим,— истар-истамас деди Демид.

— Нечук ийиб кетдинг?

— Аҳмоқ,— ўша товушда деди Демид.— Бўлмасам ҳозир бошингни қаёққа суқардинг?

— Бундан чиқди, ҳаммасини олдиндан пишириб қўйган экансанлар-да?

— Шундай қилиш керак эди... Ҳар эҳтимолга қарши. Юмронқозиқдек инимизда биқиниб ўтиргандик. Инни эса баҳор сувлари босиб кетиши мумкин... шунини олдини олиб қари юмронқозиқ яна битта йўл тайёрлаб қўяди...

— Тараскага тегирмон сотиб олгани пулниям сан ёки Серафима, ким билади, қайсинг, биттанг бергандирсан-да?— нега ғазоби қайнаб кетаётганини ўзи ҳам тушунмай, суриштиришда давом этди Костя.

— Ким бергани билан нима ишинг бор? Балки ман бергандирман, балки баъзи қопчиқларини қоқиштириш хаёлимиздан кўтарилгандир. Мана кўриб турибсанки, ишларимиз хуржун. Бунга ким айбдор? Ундан кўра, хотинингдан илтимос қил, эсон-омон шу ерга етиб келганимиз учун ибодат қилсин...— ва у деразадан қирғоғида қалин қамиш ўсган, қорайиб кўринган катта ҳовузга қарай бошлади.

— Гап бундоқ бўпти...— деди стол ёнида ўтирган Звягин.— Ман сенларни хизматингни қилдим, энди... ҳи-ҳи... сенлар ҳам мани хизматимда бўласанлар энди. Яъни ўзларингни мани қўлимда ишлайдиган киши қилиб кўрсатасизлар, демоқчиман.

Ҳовуз ўртасида катта балиқ биланглади, шунда сув бетида доиралар ҳосил бўлиб, соҳил томон кенгайиб кетди.

— Сан балиқ тутгучи эдинг шекилли?— сўради Демид.— Тараскани хизматида бўламиз, бўш вақтимизда балиқ овлаймиз. Қани кутиб турайлик-чи...

— Яна кутамизми? Нимани кутамиз?! Яна қанча кутамиз?!— қичқириб юборди Костя.

Унинг сўзлари ҳам ҳовузнинг қора сатҳидаги қора доираларга ўхшарди. Доиралар сув бетида кенгайиб, соҳилга етиб борарди-да, ғойиб бўларди.

Ушанда 1923 йилнинг майи ўрталари ёки охири эди...

...Кейин 1928 йилнинг майи ўрталари ёки охири келиб етди.

Шу беш йил мобайнида нималар бўлиб ўтди? Ҳеч нима. Утган ҳар бир кун сувдаги ўша доирага ўхшарди. Пайдо бўлар, ёйлар ва йўқоларди. Ҳар ой — бир доира, ҳар бир йил ҳам шундай...

Улар Демид иккови, бошдан-оёқ тегирмон гардига беланиб, эрталабдан кечгача ишлардилар. Баъзида дарҳақиқат балиқ овлашарди.

Секин-аста Костя ҳамма нарсага лоқайд қараб, кўнгли совиб, ичи қишдаги тегирмон тошидай музлаб борарди. Тегирмон тошининг музини Демид иккови вақти-вақти билан кўчириб ташларди, аммо ичдаги музни ҳеч ким олиб ҳам ташлолмас, эритиб ҳам юборолмасди.

Бора-бора у атрофида бўлаётган нарсаларни сезмайдиган, ҳеч нарсага қизиқмайдиган бўлиб қолди. У ҳатто Серафиманинг ҳомиладор бўлганини ҳам пайқамади.

Серафима улар ўша биринчи келган куни тунаган кулбада яшарди, тепадаги катта, ёруғ хонада эса Демид билан Костя турарди.

— Зарари йўқ, менга шу ер яхши,— дерди у.— Эрталаблари деворда офтоб шуълалари ўйнайди. Яхши кўраман.

У 1925 йилда ўғлини худди шу кулбада туғди.

Костя янги меҳмонга қараб турар ва суюнлптимийўқми, англаб етолмасди.

— Уғлимизга нима деб от қўямиз, Костенька?— сўради Серафима,— Феденька деб атармиз балки, а?

— Атасанг атайвер,— деди Костя.

— Ана меросхўримиз ҳам бор энди! Авлодимиз давом этадиган бўлди!— деди Серафима.— Худо хоҳласа ўзларидан кўпайишиб, давом этаверади...

...Тарас Звягин тегирмонга аҳён-аҳёнда келарди.

Аммо келганида худди ҳақиқий хизматкорларидай, уларга бақирарди:

— Имилламаларинг, тез-тез, тез бўлинглар! Бекорга нонимни еб юрибсанлар... Ана қаранглар, қоплар тиқилиб кетибди...

Тегирмон дарҳақиқат камдан-кам тўхтарди, мижозлар кўп эди. Қордек оппоқ бўлиб кетган Костя ун, ғалла солинган қопларни лоқайд ташигани-ташиган эди...

Тараснинг иши юришиб кетгани кўриниб турарди, борган сари у сиполашиб, қишлоқ бойваччалари каби қилиқ чиқариб қолган эди. У Сосновкада дўкон очиб, мол олгани Тобольск, Тюмень, Шадринск ва ҳатто, Демиднинг гапига қараганда, собиқ Екатеринбургга ҳам борарди. Кейин қаердадир ер ҳайдаттириб, бугдой септира бошлади.

Костя кўпинча Демиднинг:

— Кўзингга қара! Беш бармоғингни баробар оғзингга тиқма. Тиқилиб қоласан,— деб Звягинни огоҳлантирганини эшитиб қоларди.

— Нимасига тиқиласан, шимилдириқдан бўлак ҳеч нима йўқ!— йиғламсираб жавоб берарди Тарас. Бундай пайтларда Звягин биров худди уни гирибонидан олиб, қайноқ сувга тиқиб олгандай кўринарди.— Ахир Серафима икковингга қарзимни тўлайман деб ўлдим-ку! Худодан қўрқсаларинг-чи.

Костя Демид билан Серафима яна Звягиннинг «қопчигини» қоқиштиришаётганини фаҳмлаб қолди.

Кейин Костя Звягинга қараб туриб, кўпинча: мен ҳам шу Тарас сингари иш бошласам нима қиларкин, деб ўйлайдиган бўлиб қолди. Савдо-сотикни-ку, қойил қилолмайди-я, аммо хўжаликни оёққа қўйса... Отаси ҳалок бўлиб кетди — уни тирилтиролмайди албатта, аммо лиқ тўла ғалласи билан ёниб кетган омборларини яна қайта тикласа бўлади. Ана унда борди-ю, Демидка «қопчиги»га қўл чўзадиган бўлса, унинг тумшугига тушириб қолади, албатта! Тараскани «қоқиштираётган» Демид эмас, Серафимага ўхшайди...

Лекин бу ўйлаганлари ўйлигича қолди. Негаки кундан-кунга Тарас тегирмонга қовоқ-тумшуги осии

либ келар, жаҳли чиқиб, дуч келган нарсани те-
парди.

— Шу ҳам нэп бўлдими?— нолирди у Демидга.—
Кекирдакдан олиш бу. Солиқлар даромаддҗи ҳам
ошиб кетди. Дўкогга мол сотиб олиш, Серафима,
ажалдан бадтар. Айтганингни беришмайди, бу би-
лан-ку, савдо қила кўрма... Ҳозир айни савдо-сотиқ
қиладиган палла. Кўчирилаётганлар қишлоқдан га-
ла-гала ўтиб турибди. Аксарият Сибирга, Узоқ
Шарққа кетишяпти. Унумдор ерлар жуда кўп де-
йишади. А, Демид?

— Бўлмасам-чи, ер жуда кўп,— жавоб қиларди
Демид.— Қаёққаям кетарди!

— Ҳа, яша... Айни савдо қиладиган пайт эди-я,
лекин нима билан олди-сотди қиласан? Бундан таш-
қари, кооператив дўкони очишармиш. Хизматкорла-
рим қочиб кетишяпти — ўзларигаям ер беришяпти-
да. А, Демид? Нималар бўлаяпти-я ўзи? Нималар
бўлаяпти?

Бир кўнгилсизлик юз берганга ўхшарди. Демид
баъзида кун бўйи миқ этмас, кечалари ўрнидан туриб
кетар, ташвишланиб хонада у ёқдан-бу ёққа юрар
эди.

Тегирмонда жойлашган биринчи йили камдан-
кам, фақат байрамлардагина ичкиликбозлик қили-
шарди. Энди Меньшиксв Тараскадан ичкилик олиб
келишни тез-тез сўрарди. Ҳушёр пайтида Демид ҳар
қолда ўзини тутарди, анча эт битиб қолган Тарасга
қайишарди, аммо кайфи ошиши билан уни мазах
қила бошларди:

— Сен, савдогар-қулоқ тумшуғимни ерга ишқаш-
япти деяпсанми, а? Кўзингни пирпиратма, қуло-
гингни қимирлатма кўп, ҳазиллашдим: қулоқ эмас,
аҳмоқ демоқчийдим... Жир битиб қолдим, зарари
йўқ, сиқиб олишади. Сеники камлик қилса, бизники-
ни олишади. Сезиб турибман, биродарлар, сезиб ту-
рибман...

— Демид Авдеич!— уни тинчитиш учун оҳиста
деди Серафима.

— Йўқол!— столга муштлаб унга ўшқирди Мень-
шиков.

Ҳаммадан аввал Тарас маст бўлиб қолар ва эмак-
лаб қаёққадир биқинарди. Демид бўлса икки кунлаб,

уч кунлаб сурункасига ичар, кундан-кунга кўкариб, қорайиб, кўпчиб борар эди...

Кейин чўзилиб ётишар, мўрчада Серафиманинг қуюқ ачимсиқ дорилари солинган шилимшиқ бочкаларда ивиб ўтиришарди. Карахтлиқ тез ёзилиб, бочкалардан ҳалқа-ҳалқа бўлиб кўтарилаётган тахир буг билан бирга учиб кетарди.

...Костянинг эсида Тарас тегирмонида яшаган беш йил ичида бўлган воқеалардан яна нима қолдйкин? Бошқа ҳеч нима. Қолган вақтларнинг ҳаммаси сувдаги доиралардан бошқа нарса эмас.

1928 йилнинг эрта баҳорида, ҳали ердан қор кетмаган вақтда тегирмонга чанада икки одам келди. Костя, одатдагидек, торттиргани неча пуд ғалла олиб келишганини сўраш учун уларнинг ёнига борди. Лекин келганлардан бири, баланд бўйли, озгин, юзидаги сепкили йирик-йирик киши жавоб қилди:

— Биз ун торттиргани келганимиз йўқ, Сосновка қишлоқ шўросиданмиз.

Костя ҳанг-манг бўлиб қолди. У қаққайиб тураркан, келган кишининг бир қулоғи кўтарилиб, иккинчи қулоғи осилиб қолган малла қулоқчинига тикилганича ичида ҳадеб: «Қишлоқ шўросидан, қишлоқ шўросидан, қишлоқ шўросидан...» деб такрорлади.

Йиллар ўтиши билан жуда кўп нарсалар хаёлдан кўтарилиб кетган, лекин бир қулоғи кўтарилган малла қулоқчин билан бетидаги нўхатдек-нўхатдек сепкил шундоққина ёдида. Кейин яна негадир март қуёшидан исиган тегирмон томида ғужғон ўйнаган чумчуқлар эсда қолган.

Демид келиб қолди ва ўшалар билан сўзлаша бошлади. Қишлоқ шўроси вакиллари улардан Звягин қўлида қачондан буён ишлаётганлари, унинг қанчадан ҳақ тўлаётгани, ўзлари қаерлик эканликлари, деҳқон хўжаликларида бировнинг меҳнатидан фойдаланиш шарт-шароитлари билан танишмилар, хўжайин билан меҳнат шартномалари борми-йўқлиги — ҳаммасини суриштиришди...

Кейин улар, Звягиннинг кўп хизматкорларни ана шундай шартномасиз ишлатаётгани, унинг «танобини тортиб», жарима олишлиklarини айтишди. Кейин албатта қишлоқ шўросига бориб учрашишлиklarини тайинлаб жўнаб кетишди.

— Ўша ерда ҳаммасини гаплашиб оламиз, йигитлар... Сизлар учун бирон нима ўйлаб топармиз. Тегирмонда Звягиннинг ўзи белини букаверсин... қўлидан кетгунча...

Қишлоқ шўроси вакиллари кетгандан кейин Демид қори эриган эски тегирмон тошига кетини қўйдида, то Серафима хона эшигида туриб чақиргунча ўтираверди:

— Демид... Ким эди у келган? Қани бу ёққа келиб гапириб бергин-чи...

Аmmo Демид қимир этмади ҳам. Демид бошини ўгириб ундан, Костядан сўради:

— Эшитдинг-а? «...қўлидан кетгунча» деди. Демак, тегирмон-да, а?— сўнг ғамгин илова қилди:— Гап шундоқ, Костя... Бу ерда кута-кута, ҳеч нимага эришмапмиз.— У хўрсиниб қўйди ва ўрнидан турди.— Майли, бир бош қотириб кўрай-чи,— деди-ю, кулбага қараб кетди.

«...Бош қотириб кўрай-чи... Бош қотириб кўрай-чи...»— тинимсиз такрорларди Устин Морозов бошини ёстиқ остига тиқиб ётаркан. Бу ишлар ҳақида Демид эмас, унинг хотини, Серафима бош қотирганини, кимнинг ихтиёри билан қишлоқма-қишлоқ юриб коммунистларни тутганларини гўё у билмайди... Лекин булар қачон унга аён бўлди? Ушандами ёки... шу бугунми? Ушандами ёки шу бугун?

Унинг барча ўй-хаёллари яна аралаш-қуралаш бўлиб кетди,— бир қисим хас билан ахлат бўтана сувда чирпирак бўлган каби, унинг ўй-хаёллари ҳам чарх уриб қаёққадир кетиб қоларди. Ушанда қанақа эди? Ҳозир — қандоқ? Ҳа-я, аниқ бўлди ҳозир... Нима аниқ бўлди? Нега Федькани у ёқда... Усть-Каменкада? Бу ерда, Зелений Долда Варварани... Шуларни ўзим... Ўзим!!!

Устин Морозов ёстиқ остида ҳатто нафас ҳам олмай қўйди, ҳатто кулиб ҳам юборди. Дарҳақиқат ўлишдан осони борми, биратўла ҳамма бемаъни саволлардан, Захар Большаковдан, Варварадан, Фрол Кургановдан, Смирновдан қутуласан қоласан. Энг муҳими, шу заҳоти енгил тортади қўяди. «Аmmo қандоқ қилса ўлади? Бориб Захарга айтсамикан... Унда... Унда нима бўлади? А-а... унда Илюшка Юргин айтганидек панфара чалинади. Ашула айтишади,

бақириб-чақиришади... Й-йўқ, овора бўласизлар! Осонликча жон бермайман! Бекор айтибсан, Фролка, илди-зим ҳали чириганича йўқ, чиригани йўқ! Бекор айтибсан, Анисим, ҳали бошимиз омон, шохлардаги япроқлар тўкилиб битгани йўқ, шохлар ҳам қуримаган! Ташлаган уруғингни мағзи тўқ экан, Филипп, сен чамаси, янглишиб, унча-мунча эмас, бутунлай ишонган экансан. Мен ишончингни оёқ ссти қилмадим, йўққа чиқармадим. Қирқ биринчи йилгача ҳам шанингга доғ туширмадим... Кейин эса, кейин. Кейин яна қаерлардадир ертўлаларда яширинишга, ўрмонма-ўрмон, далама-дала адашиб-улоқиб юриб, Зелений Долга етиб олишга тўғри келди. Лекин сенинг менга бўлган ишончинг, Филька, ихлосимни беш карра, ўн карра ошириб...»

Аммо сўнги сўзни Устин айтмади, ҳатто хаёлан ҳам айтмади.

У, Устин Морозов, ўзини кўпдан бери қийнаб келган саволларга қутилмаганда, тўсатдан жавоб топди. Гўё электр чироғи ёқилганда қоронғилик чекиниб кетгандай ва у оппоқ деворда жавобни ўқиганда осонгина топилди: «Ахир кўпдан бери сенда, Устин, ишонч дегандан асар ҳам йўқ. Бир маҳал бўлган бўлса бордир, лекин баҳор сувларида эриб битган сўнги муз ёинки, даҳшатли момақалдироқдан тарқалиб кетган бир парча булут каби йўқолиб кетган... Шу сабабдан ҳам сен Усть-Каменкада ўз ўғлингни ўз қўлинг билан отиб ташладинг. Энди бўлса, қизинг Варварани ҳам ўлдиришинг мумкин. Негаки, эртами-кечми у ҳам қўрқувни йиғиштириб қўйиб, бир вақтлар Федор измингдан чиқиб кетгани каби бу ҳам итоат қилмай қўйишини сезиб турибсан. Мана ҳозир ҳам ҳайиқсада, Егоркага талпиняпти... Сен, Устин Морозов: «Йўқ, овора бўласизлар, осонликча жон бермайман!» — деб беҳуда қичқирдинг. Япроқлар тўкилиб битди, шохлар қуриди... Сан қачонлардир, муздан тушган вақтларингда, гулхан ёнида исиниб ўтирганингдаёқ шохларни биттадан бураб-бураб, юлиб ташлашармикан деб қўрққан эдинг... Мана... юлиб ташлашди!»

...Устин бошидан ёстиқни олиб отқилади, сакраб турди-да, деворга суяниб, чордана қуриб ўтирди. Билсаки, ҳаммаёғидан тер шариллаб оқяпти, ёстиқ таги ёруғу бу ер, хона эса қоп-қоронғи экан.

— Ким суғуриб ташлади?! Қачон?! Қандай қилиб?!— у бошини деворга уч марта урди.

Демид ҳам уч мартагача қулоғига :

— Вазифанги... уқдинги?!— деб шивирлади.

«Нега Демид бақираяпти, нега Демид?!— ўйлади Устин.— Қаяқдан келиб қолди бу ерга?.. Қанақа вазифани айтаяпти?»

Ва ниҳоят Устин бу гаплар 1928 йилнинг июнь оқшомида улар тунаш учун қайсидир қишлоққа яқин йўл чеккасига қўниб, кўч ортилган икки арава ёнида чодир тикканларида бўлиб ўтганди. Гулхан қоронғилиқни қувиб, ловиллаб ёнмоқда эди. Қаердадир нарироқда уларнинг тушовлаган отлари пишқирар, ер тепиниб қўярди. У, Костя Жуков, шу оқшом Костя эмас, Устин Морозов бўлган эди, Серафима энди Пистимея деб аталар, Тарас билан Демид эса эски, лекин ҳали пишиқ пиджаклари чўнтагига тиқиб қўйилган ҳужжатларга кўра ака-ука Юргинлар эди. Энди уларнинг ҳаммаси Твер губернасидаги Осокино қишлоғидан Узоқ Шарққа, янги ерларга кўчиб кетаётганлардан эди.

Улар қандай қилиб кўчиб кетаётганлардан бўлиб қолишди? Қачон?

...Улар қишлоқ шўроси вакиллари келиб кетгандан сўнг икки ой ўтгач, кўчириб кетилаётганлардан бўлиб олишди.

Шунгача Тарас тегирмонга бор-йўғи уч-тўрт марта зардаси қайнаган, қовоғи солиқ, кийимлари гижимланган бир алфозда келиб кетди. Кейинги қиш ичи у жуда озиб кетди. Жулдур либос парча-парча бўлиб узилиб тушаётгандек унинг димоғдорлиги, кеккайишларидан ҳам секин-аста ном-нишон қолмаётгандек кўринарди. Қишлоқ шўроси вакиллари айтганларини қилиб, уни роса тузлаган кўринадилар, буни Костя сезиб тұрарди.

— Савдо ишларинг қалай?— деб сўради бир кун Костя.

— А-а...— гўлдираб қўя қолди Тарас.— Бу йил экиш ҳам... Сосновкада қолхоз тузишди, билдингми!— алам билан қичқириб юборди у, кейин хафа бўлиб қўшиб қўйди:— Ана сенга нэп! Шуюм нэп бўлди-ю?!

Кўп ўтмай Демид ҳаммани кулбага тўплади-да, деди:

— Гап бундоқ, оғайнилар... Бу ерда анчагина турдик, дам олволдик, Тарас хўжайинлик ҳам қилди. Иззат-ҳурматимизни ҳам билишимиз керак. Бу ердан жўнаб қолиш керак, вақт борида изимизни йўқотишимиз керак...

— Бу қанақаси бўлди, қаёққа жўнаймиз?— Звягин асабийланиб юзи пирпиради.— Кетсанглар кетаверинглар, ман қоламан — хўжалигим бор.

Меньшиков унга жавобан чўнтагидан тўппончасини чиқарди-да, столга қўйди.

Звягин тўппончани яхшироқ кўрмоқчи бўлгандек бўйнини чўзиб қаради ва бошини яна ичига тортиб олди.

— А-ахир мен кетолмайман, Демид Авдеич, кетолмайман!— деб ингради у.— Ҳувиллаб ётгани билан, ҳар ҳолда Сосновкада дўконим бор, уйим, мана тегирмоним бор. Ундан ташқари, еримниям ҳаммасини олиб қўйишгани йўқ...

— Ерга қўшиб каллангни ҳам олиб қўйишса-чи! Еки ачинмайсанми?

Тарас бошини баттарроқ ичига тортди.

— Иш бундоқ бўпти!— деди заҳархандалик билан Демид.— Сани нэпинг тугаб қолди шекилли. Тегирмонниям, дўконниям ташлаб кегишга тўрғи келади, Тарас. Бунинг устига ҳувиллаб ётибди... Яна шуниси ҳам борки, ўз пулингга сотиб олмагансан...

— Сосновкадаги уйни ўз пулимга қурганман. Даромаддан келган...

— Лекин масала шундаки, қаёққа жўнаб қоламиз?— давом этди Демид Тарасга ортиқ аҳамият бермай.

— Одамларга яқинроқ бўлайлик, Демид,— деди скамейкада уч яшар боласини кўтариб ўтирган Серафима.

— Яқинроқ дейсанми?— қайтариб сўради Меньшиков.— Тўғри айтасан. Бизни ҳеч ким билмаслиги учун серодам жойга бориш керак. Эшитдингми, Костя?

— Кар эмасман,— деб қўя қолди у.

Бир муддат ҳаммалари жим қолдилар.

— Сибирга жўнаб қолсак-чи, а?— жимликни бузди Серафима.— Узоқ, хилват жойлар...

Демид негадир тўппончада нечта ўқ қолганини текшириб қўйди.

— Мана, одамлар ичига борамиз, дейсизлар,— жойида ғимирсилаб қўйди Тарас ва сиртмоқни бўйнига қандай ташлашларини қўли билан кўрсатиб қўйди-да, деди:— Мабодо, бир нима бўлса... барибир оспшади. Панфара садолари остида биланглаб қоласан.— У деразадан тегирмонига ачиниб қараб қўйди.— Қарда биланглаб қоласан — бу ердами, у ердами — барибир эмасми...

Демид шўрлик Звягиннинг уларни у ерда қолишга кўндиришига уринишини сезмагандай:

— Сан бўйнингни тутиб берма, аҳмоқ,— деди.

— Бу қандоқ бўлди? Мабодо — жим юрсак... Мабодо бирон бемаъни иш,— Демиднинг тўппончасига ишора қилди у,— мабодо бирон бемаъни иш қилмасак... балки бизни билишмас...

Демид ниҳоят тўппончасини чўнтагига солди.

— «Бирон бемаъни иш қилмаймиз», бу тўғри. У вақтлар ўтиб кетган кўринади. Вақт-соати етгунча рўза тутамиз. Аммо... рўза тутиш — аҳмоқларнинг иши, поп эса аҳмоқ эмас. Қўлимизни қовуштириб ўтирмаймиз, демоқчиман. Фақат... шов-шувсиз иш қиламиз энди... Қаёққа борамиз дейсан? Сибиргами? — қайтариб сўради Меньшиков Серафимадан.

— Ман фақат маслаҳат беряпман холос.

Серафима яна бирор нарса дермикан, деб Демид бир ярим-икки дақиқа кутди. Лекин Серафима жим эди.

— Дуруст гап, Серафима... — ўйчан деди Меньшиков.— Манимча... манимча яхши бўлади. Фақат, биродарлар, биласизларми, доимий яшашга қаёққа борасизлар? Менинг туғилган қишлоғим — Зелений Долга!

Серафима қошини бир учуриб қўйди. Бундай қарорга келганининг сабабини нима деб тушунтирар экан, деб Костя ҳам Демидга қараб қўйди.

Тарас Звягин ҳам ҳайрон қолди. У ҳатто Меньшиков томонга бир неча қадам ташлади. Аммо у буғунлай бошқа нарсага ҳайрон эди.

— Шошма, шошма,— деб қичқирди у бирдан,— нималар бўляпти ўзи? Филипп ҳам бир маҳал: «Серафима билан яшайсизлар...» деди-ю, ўзи гойиб бўл-

ди-кетди. Энди бўлса сен: «Доимий яшаш учун борасизлар...» дейсан. Узинг-чи... ўзинг нима қиласан? Биз билан кетмайсанми? Жуфтакни ростдаб қолмоқчимисан, а?!

Костя ҳозир Меньшиков дарғазаб бўлиб, Тарасни отиб ҳам қўйиши мумкин, деб ўйлади. У ҳатто: «Отса отавермайдами Тарасни, сатқайсар» деб ўйлаб ҳам қўйди. Аммо Демид осойиштагина жавоб қилди:

— Балки сан, буни у ерда нон-туз билан: «Марҳамат, Демид Авдеич...» деб кутиб олишади, деб ўйларсан. Нима учун Зелений Долга боришимиз сабабини вақт-соати келганда айтаман. Ҳозир бошқа ташвишлар кўп. Бир пайт айтиб эдим — ғойиб бўлишимиз керак, деб. Фақат бу ердан эмас, умуман ер юзидан. Константин Жуков, Тарас Звягин, Демид Меньшиков деган одамлар бўлган эди, аммо ҳаммаси йўқ бўлиб кетди десинлар...

— Бу қандоқ бўлади?— Костя тиржайиб Серафимага бир қараб қўйди. Хотини беихтиёр ерга қаради, ўғлининг сочи олинган бошини сийпалай бошлади.— Бир марта шундоқ қилиб эдик...

— Нима девдинг?— Демид Тарас томонга ўтирилди:— Кўчманчилар кўп ўтаяпти, дейсанми?

— Бир неча йилдан бери ўтиб турибди. Федюшка туғилган йилдан бери ўтишади. Ҳозир айниқса кўпайиб кетишган. Дўконда пойабзал билан тузнинг бозори чаққон жуда. Нима эди?

— Эртага биз ҳам йўлга тушамиз...

Улар ҳақиқатан ҳам эртасига иккита бақувват айғир қўшилган аравага баъзи бир нарсаларни ортиб, икки ҳафтагача етарли озиқ-овқат олишди-да, тегирмондан жўнашди.

— Бу қандоқ бўлди-а?— деди ҳиқиллаб Тарас жўнаётганларида.— Эссиз, эссиз тегирмон-а! Ёқиб юборсам ҳам бўлармиди...

— Асло!— пўписа қилди Демид.— Жимгина йўлга чиқиш керак.

Бир неча кунгача катта йўл билан бордилар. Худди уларникига ўхшаш аравалар уларга гоҳ етиб олар, гоҳ орқада қолиб кетарди.

Бир куни, Тоболдан ўтгандан кейин олдинда, йўл чеккасида, гулхан ёнига чодир тикилганини кўрдилар. Гулхан ёнида уч эркак ва икки аёл ўтирарди.

Демид жиловни тортди, саломлашиб, сўради:

— Сизлар билан тунасақ бўлармикан?

— Бўпти. Жойимиз торгина, ижара ҳақимиз қиммат бўлади-да, — ҳазиллашиб жавоб қилишди, гулхан ёнидан. — Йўл бўлсин?

— Сибирга. Сизлар-чи?

— Унданам нарига — узоқ Шарққа... Қани, қани бу ёққа ўтинглар!

— Алоҳида гулхан ёқамиз...

Йигирма метрча нарига чодир тикдилар. Гулханда шўрва қайнатдилар. Шундоққина ерга уч кишига битта ўрин тўшадилар. Серафима боласи билан чодирда ётди. Улар ётган жойларида узоқ шарқликларнинг қандай ётишаётганини кузатдилар.

Кейин гулханлар ўчди, совиб қолди...

Тонг шабадаси эса бошлаганда ўртада ётган Демид аввал Костяни, кейин Тарасни туртиб уйғотди:

— Уйғоқмисизлар? Гап бундай, йигитлар... Гаврила Казаковнинг сабоқлари эсларингдан чиққани йўқми? Худо ўзинг мадад бер... яна бир бор. Аввалига, ҳар биттасини чап қўл билан елкасига секингина туртиб қўйинглар. Бошини кўтариб, кўзини очиши билан... Шунда миқ этолмай қолади. Уйқудагилар қатиқ чинқиришади. Уларни ўзаро тақсимлаб олайлик...

Костяга гулхан ёнида ухлаётгани тегди. У дарҳақиқат миқ этмади. Костя унинг елкасига туртганида, бошини кўтарди, кўзини базўр очиб: «Нима? Нима? Сенмисан, Пистимея?» — деб гўлдиради-ю, шилқ этиб тушди...

Унинг оти Устин Морозов бўлиб, Пистимея бўлса унинг хотини экан. Буни Костя кейинчалик билди...

...Мурдаларни ўрмонга олиб боришди. Ўз аралаларидан иккита белкурак, болта олиб келиб, чуқур қавладилар. Мужикларни қип яланғоч ечинтирдилар, аёлларни шундайлигича чуқурга ташламоқчи бўлдилар. Лекин Тарас тишларини такиллаб:

— Й-йўқ, ҳақини ташлайдиган анойи йўқ... Ҳақимни олмай қўймиман, — деди.

Шундан кейин у мурдаларнинг эғнидаги юбка, кофта, кўйлаklarини ечиб ола бошлади.

Чуқурни кун ёришганда кўмишди-да, одатдаги тайга гулханига ўхшаб турсин деб, устига қуриган шох-шабба ташлаб, олов ёқдилар.

— Араваларини нима қиламиз, а? Наҳотки ташлаб кетсак! Ахир мол-ку...— сўради Звягин.

— Биттасини ола қол,— ижозат берди Демид.— Қолган иккитасини йўлдан чеккароққа судраб бориб, чакалакка яшириб қўйиш керак. Визга нима кераги бор...

Тарас араваларни бирма-бир кўздан кечириб чиқди. Биттасини танлаб, бошқа аравалардан ҳар хил нарсаларни олиб шу аравага жойлаштира бошлади.

Бу орада Серафима ўлдирилганларнинг кийимини титкилаб, уларнинг ҳужжатларини излар, ҳар бир парча қоғозни диққат билан кўздан кечирарди.

Арава масаласи бир ёқлик бўлгандан кейин, Серафима чўқиниб олди-да, деди:

— Жуда соз... Энди араваларни қўшамиз. Қани, Илья, тез бўл, юганларни ол, отларни тут. Эшитяпсанми, Тарас, сенга айтаяпман!

Звягин Серафимага бақрайганича қолди:

— Нега энди мен Илья бўларканман. Эсинг жойидами?

— Ҳаммасини кейин тушунтираман. Демид, Костя, отни тезроқ қўшинглар...

Улар кун бўйи ҳеч қаерда тўхтамай йўл юрдилар. Йўл-йўлакай Серафима кимнинг номи энди нима бўлганини тушунтирибгина қолмай, пиджакларининг чўнтагига ҳужжатларини тикиб қўйди ҳам. Тарас Звягин анчагача, то кечгача жавради:

— Сендақа ука етти ухлаб тушимга кирмаган эди, Демид... Умуман, мени исмим нега бунақа бўлиб қолди— Илюшка? Яна фамилиям Юргин эмиш?! А, Демид? Ман-ку, майли-я, бировнинг кийимини кийиб ўрганганман. Аммо сан учун бунақа фамилия... ҳақоратдан бўлак наrsa бўлмаса керак. Сефариманиям. Пистимея! Исмни қаранглар-у...

— Оғзингни юм, эзма чурик!— деди аравада чўзилиб ётган Демид қўл силтаб.

— Ман нима, ўзим шундоқ,— валдирарди тинмай Тарас.— Фамилияси дурустроқ аблаҳлар йўлиқмаганини айтаяпман...

...Кечқурун яна йўл ёқасига, бир катта қишлоқ яқинида чодир тикдилар. Қора нон еб, оғизларини куйдириб қайноқ чой ичиб, қишлоқ чироқларини томоша қилиб ўтирдилар.

— ...У ёққа боргандан кейин Захарка Большаковни тешмай қонини сўрасан,— дерди Демид тунука кружкани кўкатга қўяркан.— Унинг Марья Вороновага ўхшаб бирдан ўлиб кетишини хоҳламайман. Й-йўқ... Марья Воронованинг бахтига ман ёшлик қилиб қолдим. Тажрибам кам эди у пайтларда. Ҳозир — унақа эмас... Қишлоқ шўросининг қизи қип-қизил чўғ устида қандай буралган бўлса, бу ҳам умрининг охиригача азобдан буралсин. У қайноқ товадан ўрмалаб чиқиб келаверсин, сен эса орқага итаравер. Ўзи худони билмаса ҳам, жонидан ўтганидан тезроқ ўлим бер, деб худога илтижо қилсин. Улим эса кела қолмайди. Бу ишларни ўзинг қилмай, Фролка Кургановни йўлга соласан. Шунақа бир одам бор у ерда... Унинг кўнглига қандай қўл солишни ўзим айтаман, санга. Ипакдаккина, қўшга қўшилган ҳўкиздек бўлиб қолади. Югуриб ҳам кетмайди, тойдек бошини ҳам кўтармайди, лекин қўшни тортиши керак... Ҳўкизга, одатда, жиловнинг кераги йўқ. Ўнг биқинига уриб қўйсанг, чапга юради. Чапига урсанг — ўнгга бурилади... У ерда яна Наталья Меньшикова бор. Менинг қариндошим. Уни кўнглига қўл солишнинг ҳам ҳожати йўқ. Вазифасига кўра Фрол билан баравар қўш тортиши керак... Умуман, мана шуларнинг бари сенинг асосий ишинг бўлиб қолади...

— Икир-чикилари-чи?— сўради Костя, энди Устин Морозов қовоғини солиб маъюс.

Демид уккиникига ўхшаган кўзларини ҳар замонда пирпиратиб, унга узоқ тикилиб қолди. Кейин Серафимага деди:

— Пистимея! Яна чой қуй!

Демид яна унга, Жуковга кўз қирини ташлаб, оҳиста ва жаҳл билан деди:

— Умуман олганда, ҳамма ишимиз, ҳатто энг кичиги ҳам асосий бўлади. Аммо Захарка — энг биринчи ишимиз. Захаркадан ташқари... у ёғини кейин кўрамиз. Ман Зелений Долга яқин бир жойда ўрнашиб оламан. Илья Юрагиннинг укаси бўлиб юриш менга тўғри келмайди, албатта. Бошқа исм топишга тўғри келади. Буни қўятурайлик... Ёнгиналарингда бўламан — Захаркадан ташқари яна нима қилишни айтаман... тўғрироғи, кимни... Аммо... яна бир бор такрорлайман — эндиликда фақат эҳтиёткорлик билан иш

тутиш керак. Катта ишни шов-шувсиз қилиб бўлмайди дейсанми? Майли, кичикроғи билан шуғулланаверамиз. Қайноғи куйдиради, совуғи — музлатади. Уқдингми?

У, Костя уқмади.

— Бўмасам тушунтираман. Совуқ ҳам одамнинг жонидан ўтиб кетадиган нарса. Турмушини оз-оздан заҳарлайверамиз. Кимки кулса, унини ўчириб, йиғлашга мажбур қиламиз. Йиғлаганни эса, шундай қилиш кераки, ҳўнграб юборсин...

Оқшом сокин ва илиқ эди. Улар гулхан ёнида икковлон ўтирардилар. Серафима ўғли билан арава олдида уймаланар, Тарас эса пақир кўтариб, сувга кетган эди.

Бошлари устида, қоронғи осмонда оғир булутлар қимирламай осилиб турарди. Булутлар шу қадар паст кўринардикки, гулхан шуъласи уларнинг ясси остида акс этарди.

Қишлоқда гармон ғийт-ғийт қиларди, болалар қувноқлик билан қичқаришарди. Уйларнинг деразалари шунчалар ёруғ эдикки, унинг шуъласи ҳеч қачон ўчмайдигандек туюларди.

Шунда бир вақтлар соқолдор Гаврила бошлаб борган ҳув анави хилват қишлоқ яқинидаги тепаликда, бутазорлар орасида ётганлари унинг, Костянинг кўзига бирров кўриниб кетди. Улар шу ерда ўтириб, коммуна раисини, қишлоқ шўросини ва яна уларнинг оиласидан бирон кишини қандай қилиб тириклайин қўлга туширишни ўйлаётган эди.

— Энди тушунарлими?— сўради Демид.— Имкони борича ҳаммасининг ҳаётини заҳарламоқ керак. Бахтлиларни бахтсиз, сўзамолларни гапирмайдиган қилиб қўймоқ керак...

— Кўрсатма беряпсанми?!— бирдан зардаси қайнаб кетди Костянинг.— Кўрсатмангни бошимга ураманми! Кулганнинг унини ўчирайликми? Ҳаётини заҳарлайликми? Мен эса ўлдиришни истайман! Куйдиришни, сўйишни, мажақлашни, гард-гард қилишни хоҳлайман! Уларни лахчага отқилагим келади, анавиндай...

— Улдирасанам-да... Мунча бақирмасанг?! Улдиришнинг йўллари кўп. Қишлоқда кўзингга қарайсан, атрофингда кимлар бўлишига қарайсан... Ҳамма ҳам

Захарка Большаковнинг оғзига қарамаса керак ахир. Ана шунақаларни топиб... секин-аста... қўлга олсан... Аввалига секин-аста, кейин бурнидан сим ўтказиб олсан. Кимники қўлга олсанг, ўшани ўлик деб ҳисоблай-вер... Захар учун.

У, Жуков, хўрсинди ва чалқанча ўтиб олди.

— Бошқа нима ҳам қилардинг? — маъюсланиб деди Демид алам билан. — Яна Бирон нима қилиш мумкинлигини билмаяпман... — Демид жим қолди. — Балки, сен мендан кўра ақллироқдирсан — айт.

Костя туриб ўтирди, оёғини йиғиб олди. У бошини тиззалари орасига солинтирганича анча ўтирди,

— Ҳа, нима ҳам дейди киши.

Демид вақт-вақти билан чақчайган кўзларини пириллатиб унга қараб қўярди. Костяга бу ёқмасди.

— Кел... ётайлик бўлмаса, — деди у.

— Ман санга айтган нарсаларнинг бари — асосий ишинг бўлади, — такрорлади Демид. — Энди сенинг олдингга яна бир асосий вазифани қўяман. Гап шундоқ, — Демиднинг овози бирдан қалтиради, — шу зайлда ўн йил ўтадим, йигирма йил ўтадим — майли-да... аммо мен бор эканман, Филиппнинг ишончини оёқ ости қилмайсан!

Унинг, Костянинг назарида Демиднинг кичкина, шишинқираган, мижиғланган чақчайган кўзлари совуқ йилтиллаб, катталашиб кетаётгандай эди. Ичкаридан нимадир кўзини итариб тургандай, мана ҳозир бирдан пақиллаб ёрилиб кетадигандек туюларди.

Лекин унинг кўзлари ёрилмади. Балки Демид кўзини юмишга улгургани, товуқ каби шишинқираган қовоқлари билан бекитиб олгани учун ёрилмагандир.

У анчагача кўзини очмади. Кейин дона-дона қилиб, деярли бақариб сўради:

— Вазифангни... уқиб... олдингми?

«Хотиралар доираси яна жипслашди, яна...» — Устиннинг ғовлаган бошидан шу фикр кечди. Бугун ҳаммаси негадир доирага ўхшаб кетяпти. Хотиралар ҳам, яна... Яна нима? Ҳамма, ҳаммаси... бугун бўлиб ўтган воқеаларнинг ҳар бири мудом торайиб бораётган даҳшатли доирага ўхшаб кетади. Ушанга, Звягиннинг тегиримони олдидаги ҳовузнинг қорамтир сувида доиралар кенгайиб бориб ғойиб бўлар, кенгайиб бориб ғойиб бўларди. Ҳозир эса аксинча. Бу доира қаердадир пайдо

бўлади-ю, борган сайин тораёверади... Эрта билан Смирновни станцияга элтиб қўйгани кетди. Бу сафарнинг охири нима бўлди? Курганов билан гаплашди. Бу гаплашиш нима билан якунланди?.. Ҳатто деразадан кўринаётган ҳув анави юлдузлар ҳам... доира чизишпти. Уларнинг доираси ҳам торааяпти!! Қани энди тезроқ сиқилиб, юмилиб, ўчиб қўя қолмайдими!

Устин кутган нарса рўй берди: юлдузлар айланаётган доиралар кичрая бошлади. Бу доира кичрайган сайин Устиннинг мияси ёриша борди... Ниҳоят ёлқинли доиралар жимгина гуж бўлиб, оппоқ нўхатчаларга айланди. Юлдузлар карнайдан учиб чиққан учқундай бутунлай сўнмасмикан, деб Устин яна бир оз кутди. Лекин юлдузлар сўнмади, одатдагидай пирпираб порлаб тураверди.

Шунда Устин хўрсиниб ўйлай бошлади: Фильканинг уруғидан ўсиб чиққан шохчани ким қайирди экан-а? Қачон? Қандай қилиб? Бунини ҳозир Демиддан сўраса яхши бўларди-я? Лекин у лаънати қардан топасан?! Ушанда Зелений Долга яқинлашганларида қаёққадир ғойиб бўлди-қолди. Яна: «Зелений Долга яқин бир ерда ўрнашиб оламан» деб ёлғон гапирди-я, аблаҳ. Ушандан бери дом-дарак йўқ ундан. Балки бирон-бир ерда... Филька билан бирга тинчгина яшаётгандир. Балки уни... аллақачон мажақлаб ташлашгандир. У, Устин Морозов ёки Константин Жуков яшаб юрибди. Яшаб юрибди-ю, бутун умр анави панжаси қопқонга тушган бўридек қўрқувдан ва чидаб бўлмаёс оғриқдан ули тортади. Ана шу оғриқ зўридан боши гир айланаётган бўлса керак. Ҳатто юлдузлар ҳам... Бутун ҳаёт ҳам улкан оловли чамбарак бўлиб айланыпти. Ва у, Устин Морозов, тўғрироғи, Константин Жуков ана шу даҳшатли доира, оловли чамбарак ўртасида худди чаёндек ўзини у ёқдан-бу ёққа урарди. Кўп ўтмайди, худди чаёндек ўзига ўзи ниш уради. Чаёндек... Ким айтди бунини? Ҳа-а, Илюшка Звягин, яъни Тарас Юргин... Туф-е, аблаҳ, ҳаммаси айқаш-уйқаш бўлиб кетди! Э сатқайсар, кавлаштириб ўтирадим. Нима, аблаҳ эмасми? Юргин жуда топиб, гап билан башарангга тақиллатиб туширгани учунми? Буниси ҳам майли. Бўлмасам яна нима? Ҳа-а, чаёндек деган эди! Ўзига ниш урган чаёндек... «Бекорларни айтибсанлар, ман ўлмаيمان! Унда ниш уриб қўя қолгани яхши! Ур-

синми? Кимни урсин? Үзини. Демак, ўлиши керак экан-да?.. Шошма, шошма, кимдир шунақани маслаҳат берган эди манга. Ким? Ёки бу тўғрида бир вақтлар ўзим ўйлаб кўрганманми? Э-э, жин урсин, бугун кўп нарсаларни ўйладим-да...»

Аъзойи баданини қақшатиб турган оғриқ бирдан босила бошлади. Кўкси, қўли, оёғи умрида биринчи марта ором олиб, ҳузур қила бошлади.

Энг муҳими, Устин энди бу ҳузур-ҳаловатнинг сабаби нимадалигини билар, ҳис қилар, тушунар эди.

Бу оромни бузмаслик учун у оҳиста тиржайди ва икки бор шивирлади:

— Ниш урган яхширэк... Ниш урган яхшироқ...

Устин каравотдан секин тушди, полни ғижирлатмаслик учун ўғридек оҳиста, оёқ учида ертўла томонга юрди. У оёғини баланд кўтариб қадам босар, мувоzanатни сақлаш учун қўлини ёзиб борарди. У ерда, ертўлада, 1945 йил Усть-Каменкадан олиб келган тўп-пончаси кўмиб қўйилган эди.

Мана ертўлага етишга уч метр қолди. Икки... бир метр. Устин тўхтади, нариги хонадаги хотиним уйғониб кетмаса эди, қадамимни эшитиб қолмаса эди, деб аланглади. Юраги гупиллаб тез-тез урарди.

Ниҳоят у ертўла қопқоғини оҳиста кўтарди ва тўқиллатмасдан қандай қилиб жойига қўйишини билмай, анчагача ушлаб турди. Турди, турди-да, бирдан қўлидан тушириб юборди. Тепасида момақалди роқ гулдирлаганда ҳам қопқоқнинг тарақлашичалик қағтиқ бўлмаса керак. Устиннинг бутун вужуди қалтираб кетди ва нариги хонада Пистимеянинг каравотда ағдарилганини эшитди.

— Ҳа, энди барибир... — шивирлади у ва шоша-пиша пастга, қабр каби зах, совуқ чуқурга дик этиб сакради, тик зинадан думалаб, шалопплаб ерга тушди.

Шу заҳоти ирғиб туриб, қоронғида боднинг ва карам тузланган бочкалар турган нариги бурчакка эмак-лаб кетди. Бу ерда бир неча бочкани шоша-пиша нари сурди. Лекин энг каттасини суролмади. Шунда у нимагадир оёғини тираб итарди-ю, уни ағанатиб юборди. Шу ондаёқ тузланган нарсанинг нордон ҳиди анқиб, оёқ ости шалопплай бошлади. Лекин Устин бунга парво қилмади. У муздек лойга чўккалаганича қўли билан ерни кавлай бошлади...

Тепада полнинг гижирлагани эшитилди, кейин Пистимея туйнукдан пастга мўралаб жаврай бошлади:

— Устинушка... Устинушка... Варька, тура қолсанг-чи, худо ҳақи...

— Й-йўқ, бекор айтибсанлар!!— деб қичқириб юборди Устин мойли латтага ўралган тўппончани чуқурдан... оларкан...— Овора бўласанлар, энди улгурмайсанлар...

У шошиб-пишиб латтани очди, беихтиёр тўппончани кўтариб, уни чаккасига тиради ва тепкини босди. У ўқ овозини эшитмади. Фақат у боши айланиб, кўзи тинганини ҳис қилди. Боши лаҳза сайин қаттиқроқ гувиллаб айланар, вужуди эса шалвиллаб, карахт бўлиб бораётганди. Мана Устин, қўли, оёғи, бутун гавдаси ва умуман ўзини ҳис этмай қўйди. У гўё ўлган эди, фақат миясида, гулханнинг сўнгги учқунлари каби қандайдир фикрлар йилт этиб қоларди. Унинг назарида Пистимея фақат ўрмондаги қишлоқдагина эмас, балки бу ерда, Зелений Долда ҳам бош-қош бўлиб юргандай, умр бўйи хотини унга, Костяга эмас, Костя Пистимеяга бўйсуниб келгандай эди...

Аммо миясига йилт этиб келган бу фикр етилмай, гўрлигича ғойиб бўлди. Бунга вақт етмай қолди.

...Йўқ, Устин ўзини отиб қўймади. Тўппонча чирк этди-ю, фойдаси бўлмади. Тўппонча ўн беш йилдан бери захда ётган, ўқлари ич-ичигача занглаб қолган, порохлари аллақачон бузилган эди. Устин шунчаки ҳушдан кетганди.

25 боб

Устин Морозов секин кўзини очди ва қоронғиликда қандайдир бир қоп-қора хочни кўрди. Хоч нақ устига қулайдигандек қийшайиб чайқалиб турарди. Диққат билан қараган Устин ҳатто хочнинг атрофига похол ўралганини, шу похол лов-лов ёнаётганини ҳам кўргандек бўлди.

Устин яна ўз каравотида ётганини, ҳали тонг отмаганини, хоч эса — кўкиш осмон тарҳида қорайиб кўринган дераза роми эканини англаб етгунига қадар анчагина вақт ўтди.

Яна бир неча минутдан кейин у бутунлай ўзига

келди ва нима бўлганини эслади. «Э, жин урсин ҳам-мангги ҳам,— бўшашиб ўйлади у Демид, Гаврила Казаков ва Серафима ҳақида.— Бу ишлар аллақачонлар бўлиб ўтган, қайтиб ҳам келмайди. Аммо бугун Захар келиб, сўрайди албатта...»

Захар нимани сўрашини ҳам Устин Морозов шу дақиқада аниқ тасаввур этолмасди. У фақат бир нарсани — Захарнинг сўрашини, албатта сўрашини аниқ сезар, билар эди...

«Сўраса сўрайвермайдими,— лоқайд хаёл сурарди у.— Сўрайверинглар... Қўлларингдан келганини қилинглар. Илдизигача кавлаштирларинг. Энди менга барибир. Барибир...»

Кейин у бир хўрсиниб қўйди-да, Пистимея билан Варька қандай қилиб ертўладан олиб чиқишдийкин, деб ўйлай бошлади. Ахир энг камида олти пуд келиб қолар. Наҳотки ўзи туриб чиққан бўлса-ю, энди ҳеч нимани эслолмаса?

Кўчада чана қўшқораги ғижирлаб, уйи ёнида тўхтагани эшитилди. «Ҳали тонг отмасданоқ Большаков суриштиргани келяпти,— деб ўйлади Устин.— Жуда шошиляпти.»

Яхлаб ётган пиллапоя зиналари кимнингдир оёғи остида ғижирлади, даҳлиз эшиги тарақлади. Кўчада эркак овози янгради:

— Так-так, ҳаром қотгур...

«Бу қандоқ бўлди? Фрол Кургановнинг товуши шекилли. Нега энди у Захар билан келади? Майли, жуда соз. Кўрамиз. Марья Вороновани қандай ўлдирганларингни айтсам, нима қиларкансан... Кўрамиз...»

Хона эшиги очилиб, даҳлиздан ғўриллаб муздек совуқ кирди.

Электр чироғи ёқилди. Остонада жун рўмоли палапартиш ўралган Пистимея турард.

— Ҳа, Устинушка, тузукмисан?— деди у пўстинини ечаркан. Пўстинни тунлик либоси устидан кийган экан.— Варька, тез бўл, кийимларни келтир! Аҳволинг яхшими, жонгинам? Худога шукур, ўзингга келиб қолибсан. Варька-а, мунча имиллайсан!..

Варька қўлида бир қучоқ ҳар хил кийим билан ёндаги хонадан югуриб чиқди. «Нима қилгнмоқчи? Кийимнинг нима кераги бор?» — деб ўйлади Устин.

Қизиқ, Захар кириб келади, деб ўйлаб турган ма-

ҳалида хотини келиб қолганига севинмадиям, енгил тортмадиям. Қайтага боягидан бадтар юраги қисилиб: «Ҳозир келмаган экан, ҳали барибир келади...» деб ўйлади.

— Қани, Устинушка... Урнингдан туrolасанми? Варька, отангга қарашвор! Юрагимни ёриб юбординг-а! Жон ҳолатда Захарнинг ёнига югурибман,— деди Пистимея қалин жун кофтани кияркан.

Устин туриб, оёғини каравотдан осилтириб ўтирди.

— Нега сен... Захарга чопдинг?— сўради у оҳиста.

— От сўрагани. Сени касалхонага, Озерькига олиб бориш керак-да. Ҳушингдан кетиб қолдинг, тутқаноғинг тутиб қолди...

— Ҳушингдан кетдинг?— қайтариб сўради Устин.— Тутқаноғинг тутди?

— Варька, отангни кийинтиргин! Иккала поча-пўстинни олиб чиқ... Ҳа, тутқаноғинг тутиб қолди. Захар ишонқирамай бўзрайиб турди-турди-ю, лекин берди... «Кургановга бориб айт, Захар буюрди дегин...» деди.

— Раис буюрмаса ҳам... Курганов ўзиям индамай...

— Ҳар эҳтимолга қарши!— деди Пистимея.— Варька, қанақа пайтава ўраяпсан?! Мовут пайтавани олиб чиқ.

Шундагина Устин қизи чўккалаганича унинг оёғига пайтава ўраётганини кўрди. Устин қизининг тор қорамтир елкасига ёйилиб тушган қуюқ сочларига қараркан: «Ҳе-е, билганларингни қилинглар. Касалхона экану манга десанг қаро ерга олиб бормайсизларми»,— деб ўйлади бепарволик билан.

Устин кийинтириб қўйишларига индамади, чурқ этмай хотини кетидан итваткорлик билан кўчага чиқди. Уйқудан қолган, бужмайиб кетган Фрол Курганов унга қаради:

— Хўш, бу ёғи қандоқ бўлди? Агар от шотига киравермаса, унинг тумшугига туширишадими?

Кургановнинг товуши мулойим, босиқ эди. Аммо барибир Морозов унинг товушида киноя, захархандалик борлигини дайқади.

— Бу... нима демоқчисан?!— Лекин шу заҳоти саволини унутиб, ўзини чанага ташлади.

Тонг ота бошлаганда қишлоқдан анча нарида эди-

лар. Совуқ, қуюқ қоронғилик уфқда шошилмай тар қалмоқда эди. Кейин, шу ёруг доғ пайдо бўлган ердан шамол эсиб, қоронғиликни бутун осмон бўйлаб ҳайдашга тушди, борган сайин ерга қисиб келя бошлади. Осмон тезда ёришди, ер юзаси эса ҳамон қоронғи эди. Қоронғилик ҳар бир дўнгликка, ҳар бир бутага ёпишиб олганидан, уни у ердан суриб чиқариш осон эмас эди.

Почапўстинга бурканиб олган Пистимея тизгинни қўлтиғига қистирганича қозиқдай қаққайиб ўтирарди. От одатдагидек катта-катта дадил қадам ташлаб йўртиб бормоқда эди. Жонивор фақат ноқулай бурилишларда, ўйдим-чуқурликларда қадамини секинлатарди-ю, кейин эслатмаслариданоқ яна йўртиб кетарди.

Совуқнинг дами анча кесилиб қолгандай эди, шу бойсдан Устин пўстини ёқасини қайириб қўйди. Лекин ёқасини қайтариши биланоқ, совуқ унинг бўйини, юзини, пешонасини чивин ёпишгандай жазиллатиб юборди. Устиъ яна ёқасини кўтарди ва ачимсиқ пўстинга бурнини тикқанича нафас ола бошлади.

— Мани қаёққа олиб кетяпсан ўзи? — сўради у.

— Қаёққа бўларди. Касалхонага-да.

— Мазах қилишинг қолди, ярамас! — ўшқирди Устин ўрнидан қўзғолиб. — Ким айтади мени касал деб?

Пистимея ёшлардай шартта ўгирилиб, унга мулоғим боқди-да, деди:

— Нима бўлди, Устинушка, жоним, нимага ташвишланасан... Ўзингни тут, жоним, тинчлан...

Устин ўтирди. Ўтирди-ю, лекин негадир тўнғиллади:

— Барибир, бармоқларинг муздек.

— Совуқни кўряпсанми! Ҳазилакам эмас, — жавоб қилди Пистимея.

Аммо Устин унинг гапига қулоқ солмаётганди. У ўтираркан: ҳозир у тинчландими ё... бўйсундими, шунини ўйларди. Тинчландими ё бўйсундими? Ўзи қачондан бошлаб унга бўйсунадиган бўлиб қолган? Агар фикри тўғри бўлса, ўша узоқ йиллардаям ҳамма ишга бош бўлган Демид ҳам, Филька Меньшиков ҳам эмаскан, демак, биринчи марта кўрган кунидан бошлаб бошқалар қатори ўзи ҳам унга итоат қилиб келган экан-да. Балки ундан ҳам олдинроқ, Завольжеда Филька банда-

си билан бирга изғиб юрган кезлариданоқ итоат қилиб келганга ўхшайди. Кейин, бўйсуниб юриб унга эр бўлди... Унга эр бўлдимми?! Йўқ, йўғ-е... шундан кейин Пистимея унга бўйсунди, бўйсунишга мажбур эди... Ундан кейин эса яна ўзи итоат қилибди. Ахир шу Пистимеянинг раъйи билан у қишлоқларда комиссар ва шўро раисларини овлаб юриди-да. Лекин бу масалада Пистимея билан ўзининг истаги бир-бирига тўғри келиб қолди дейлик ҳам.

Кейин Зелений Долга ҳам шу Пистимеянинг маслаҳати билан келдилар. Сўнг Демиднинг «кўрсатмаси» билан... Ушанинг кўрсатмасимикин ўзи? — Иложи бўлган кимсага чанг солди, унинг ҳар хил йўл билан ўлдириш мумкин, деган гапларини эслаб ҳеч кимга сездирмай ўлдиришга, чанг солишга киришди. Ҳаммавақт назарида ўзи бошлагандай бўларди. Аммо ўзи эмаскан! Тўғрироғи, фақат бир ўзи эмаскан! Ҳаммавақт уни Пистимея йўллаган, у ёки бу одамнинг ҳиқилдоғидан олганида гангиб қолмаслик, томоғини қаттиқ қисиш учун Демиднинг тили билан айтганда «чанг» солиб юрган, нимасини яширади, бу ердаги одамларнинг қайси қанақалигини Пистимея ундан олдинроқ, яхшироқ билиб олди, шароитни тезроқ тушуниб, тезроқ мослашди. Қиш кунларининг бирида кечқурун ишдан қайтгач, ногаҳон Андрон Овчинников ўлгудек қўрқоқ, Антип Никулин бўлса қип-қизил тентак экан, деб қўйди.

— Нима бўпти? — деди Устин.

— Ўзим шундоқ... Ёнма-ён турганингдан кейин ким билан яшаётганингни билишинг керак-ку, — деди Пистимея мовий кўзлари билан мулоим боқиб.

Қиш ўтиб, баҳор келди.

Апрелнинг ўрталарида ун воқеаси рўй берди, Андрон Овчинников мастлик билан бир чана урни Светлихага чўктириб юбораёзди. Анчадан бери колхоз раисига қандай қилиб ёқишни билмай юрган Устинга бу жуда қўл келиб қолди. Негаки Большаков ҳамон унга кўз қирини ташлаб, разм солиб юрарди. Устин ўйлаб-нетиб ўтирмай, ун ортилган чанани қутқаришга отилди...

Илиқ май кунларидан бирида эрталаб чуғурчуқлар тонгни қаршилаб, қишлоқни бошга кўтариб чуғурлашаётганда Пистимея хотин-халажлар ва эркаклар би-

лан экиш учун уруглик саралагани омборга боришга отлана туриб, хўрсиниб қўйди-да, деди:

— Бу Демидка деганимиз қаёқларда қолиб кетдй кин-а? Маслаҳатлар берди-ю, ўзи гойиб бўлди-кетди.

— Топилиб қолар,— деди Устин.

Пистимея бир оз жим турди-да, жаҳл билан деди:

— Топилиб қолиши турган гап. Лекин келиши билан бизни тинч қўймайди у олакўз. Ўзи-ку, думини қисганича кетди, лекин бу ерда... Захаркага қайси ёнидан ёндашишни билмай ҳайронсан киши!

Ушанда Устин индамади. Ҳамма нарсага ақли етдиган ажойиб хотиним бор-да, дегандай миннатдорлик билан Пистимеянинг елкасига уриб қўйди.

Пистимея хижадат тортиди, чопқиллаб хонадан чиқаркан, ярим йўлда ўгирилиб:

— Андрон Овчинников қалай экан?— деб қўйди.

— Унга нима бўпти?

— Нима бўларди... Қўрққанга қўшалоқ кўринади-да. Ҳар ҳолда ўшанда, ун ортилган чанани Светлихага чўктириб юбораёзди-ку. Зараркунандачилик ҳақида газеталарда ёзишяпти-ку,

— Ҳм-м!— мингиллаб қўйди Устин.

Пистимея жуда қўполлик билан унинг «панжасини» Андронга тўғрилаб нима қилиши лозимлигига деярли очиқ шама қилганини Устин ҳозир аниқ-равшан билади-я. Лекин ўшанда буни сезмаган эди. Ушанда унинг миясига ростдан ҳам шу ун воқеаси туфайли Андронни қўрқитиб, гирибонидан маҳкам қисиб олсам бўлади, деган фикр ялт этиб келди. Лекин Пистимея, менинг гапим билан шу фикрга келди, деб айтмасин, деган ўй билан қовоғини уйди-да:

— Бўпти-бўпти, кетавер,— деб қўйди.— Шундоқ ҳам кечикяпсан...

«Ўшанда... эркаклик шаънимни ўйлаган эканманми?»— нафас олаверганидан нам бўлиб қолган ачимсиқ пўстинга оғзини буркаганича истеҳзоли кулди.

Ҳар қалай, у кўп ўтмай Овчинниковни ҳиқилдоғидан маҳкам қисиб олди. Тентакнинг ўзи: «Қани жиловлайдиган бўлсанг, жиловлай қол...» деди. У ҳам жиловлади қўйди.

Қамчи билан туғилгандай доимо қўлидан қамчини қўймайдиган Андрон шудгорлаш томом бўлгандан кейин бир куни:

— Энди мени бир амаллаб аравакашликдан олади бу Захар,— деб ғингиллаб қолди.— Ундан кўра жонимни олгани яхши! Арава минсам, роҳат қиламан: йўлда кетаётганинда буталар, паст-баланд ерлар, ўсимликлар, қисқаси, ҳаммаси ёнингдан бирма-бир ўтиб, орқангда қолаверади. Нима қилдим-а, Устин?

Шундан кейин Устин ўз ақли билан, Пистимеянинг маслаҳатисиз, иш тутди. Вақт-вақти билан у шундай иш қилардики, оқибатда Захар Андронни аравакашликдан олиб, уни гоҳ пичан ғарамлашга, гоҳ молхонани тозалашга, ёки бирон бошқа ишга тайинларди. Шундай чоқларда Овчинников дарҳол тушкунликка тушар ва мунғайиб Устинга:

— Мана кўрдингми...— деб арз қилар эди.

— Мингиллайверма кўп,— деб ўшқириб берарди Морсэов.— Бир йўлини топарман.

Ниҳоят бир куни Андроннинг нолалари жонига теккандай, жаҳл билан деди:

— Ўзинг ҳам Большаков билан тикка олишавермайсанми. Бошқаларни кўр, бутун қишлоқни бошига кўтаради...

— Нима, нима?!— қўрқиб кетди Андрон.— Лаънати қоплар эсингдан чиқдимми?

— Бўлмасам менинг айтганимни қил! Мен сенга ёмонликни раво кўрмайман. Бу сўкишишга ҳам кирмайди. Ҳозиргиларнинг тилида буни танқид дейдилар. Танқид қилгин, кейин ҳамма айтганларини бажар. Кейинги гал раис сени аравадан олишни ўйлаб қолади. Танқид эшитишга кимнинг тоби бор дейсан...

— Буниси даргумон,— ғўлдираб қўйди Андрон.

Лекин кейинги гал, Большаков уни сабзавот сақланадиган ўра кавлашга юборганда, тап тортмай:

— Бормайман,— деди шартта.

— Нега экан?— қошини чимирди раис.

— Сени бир танқид қилсаммикин деб юрибман.

— Нима-нима?— ҳайрон бўлди Захар.

— Шундоқ, Захар Захарич! Яхшиси ўша омборингга хариларни таший қолай; ўзим ортиб, ўзим тушираман, фақат аравакашликдан бўшатма. Сендан нима кетади? Ахир, умрим бино бўптики от минаман, шунга ўрганиб қолганман, нима дейсан, а? Тўғри, ўшанда унни чўктирворай деганман. Шунинг учун ҳам менга аравани ишонмайсан, ўз-ўзидан тушунар-

ли. Худо ҳақи ўшанда мен... Эндиликда бирон нарса-ни аравадан тушириб юборсам ўдай агар!

Захар унинг гапини эшитиб турди-турди-да, хохлаб кулиб юборди. Кулиб бўлиб деди:

— Бўпти, ишонганим бўлсин. Лекин барибир икки-уч кун ўра қазимасанг бўлмайди. Аравани эса сендан бошқа минмайди.

Ҳаммаси Устин айтгандай бўляпти. Шундай бўлса ҳам Андрон ишонқирамай сўради:

— Шу гапинг ростми? Сен мени... мазах қилаётнинг йўқми? Ҳазил-мазах қилмаяпсанми?

— Ҳазилинг нимаси!

— Ундай бўлса... уч кун эмас...

— Бўпти, бўпти...

Уч кундан кейин раис уни дарҳақиқат хари ташигани юборди.

Кечқурун, қоронғи тушгандан кейин эса Андрон Устинникига олти ойлик чўчқа боласини олиб келди.

— Жуда яхши маслаҳат берган экансан-да, Устин...

— Бу яна қанақа нағма?!— кўзларини чақнатди Морозов қоп ичида чийиллаб типирчилаётган чўчқани оёғи билан туртиб.

— Буми... Бу ҳалиги... яхшиликка яхшилик қил деганлар. Ахир бир неча марта жонимга аро кирдинг. Агар яхшиликларинг сидқидилдан бўлса, мен ҳам сидқидилдан олиб келдим.

— Олиб кет!

— Ие-ие, Устин...— гангиб қолди Андрон.

— Бу нима қилганинг!— деди Пистимея меҳмонхонадан чиқиб келаркан.— Нега уни хафа қиласан?— ўпкаланиб бошини сарак-сарак қилди у.— Чиндилдан қилинган туҳфани, жон дилдан олмоқ лозим. Вақти келганда икки ҳисса қилиб қайтарилади. Ўзим қайтараман. Қопингни очавер, Андрон. Сендан угина, мендан бугина деганлар. Манави ерга ўтир, у ёқ-бу ёқдан гаплашамиз.— Пистимея кенг юбкаси қатидан чиқариб олгандай столга бир шиша ароқ қўйди.

— Ҳўб топиб гапирди-да, хотининг,— қуруқшаган лабларини ялаб ётиғи билан деди Андрон.— Бир жойда яшагандан кейин аҳил бўлиш керак.

Устин яна бир оз жим турди, кейин икки қўлига биттадан курсини олиб, стол ёнига қўйди.

— Ҳай, майли. Биров билан чиқишиб кетишим жуда қийин. Аммо сен жуда яхши одамга ўхшайсан. Ўтир, Андрон, меҳмон бўл.

Соддадил Андронга бу гап шундай таъсир қилдики, кўзидан ёш чиқиб кетди.

Бир стакандан ичиб олганларидан кейин Устин деди:

— Лекин шуни билиб қўй, Андрон. Дўстлигимиз ўла-ўлгунча бўлсин. Мен шундай одамманки, дўст учун ўлимга ҳам тикка бораман. Менга ишонавер, кўнглинг тўқ бўлсин. Аммо сен ҳам... сал шама қилсам, имо-ишора қилсам, ўзинг билиб, мени қўллаб-қувватла. Агар бир-биримизни қўлламасак... Биров билан яқинлашишим жуда қийин, аммо ажралишим ундан ҳам баттар. Яхши сатин тариллаб йиртилади...

Овчинников бўлса фақат:

— Устин Акимич!.. Эҳ, Устин Акимич!!— деб ғўлдираб қўйди.

У бирпас жим тургандан кейин бояғи шартини қўйди:

— Фақат, илтимос, Акимич... аравакашликдан тушиб қолмай-да, ишқилиб, а?

— Бу ёғини қўявер! Дўндирамин.

Ўша-ўша, ёш боладай соддадил Андрон «дўстлик» шартларини сидқидилдан бажариб келарди. Пистимея чўчқача учун бирон нарса қайтаришни унутиб юборди, Устин эса буни хаёлининг кўчасига ҳам келтирмасди. Аммо баъзи-баъзида Пистимея унга гоҳ шаҳарда ишланган белбоғ, гоҳ бирон қути папирос ёки бир қисим садаф тугмами берарди. Андрон ҳам ўз навбатида қараб турмас, кўпинча Пистимеяга ярим пақир, баъзида эса бир пақир асал ёки ўзи дудлаган чўчқа гўштининг бир сони, беш-олти музлатилган ғоз ташлаб кетарди.

Андрон революциягача имзо ўрнига хоч чизиб қўядиган саводхонлардан эди, кейинроқ у йиртиб олинган бир парча қоғозга махорка ўрашидан бурун ҳайратланиб, қувониб, зўриққанидан терга пишиб, сўзларни ҳижжалаб ўқийдиган бўлганди. Одамларга эса уларнинг ишига қараб эмас, балки сўзига қараб баҳо берарди, негаки, одамларнинг хатти-ҳаракатини яхши тушунмасди, дарров тушуна қолмасди. Шу сабабдан ҳам Устинга ҳурмати, садоқати ошган Андрон

умр бўйи унинг айтганини кўр-кўрона ижро этиб келди. Чунки, унинг наздида Устин буюрдими, демак, бу тўғри эди.

...Буйруқ! Устин Морозов мийғида кулиб ҳам қўйди. Шу ҳам буйруқ эканми? Майнавозчиликдан бошқа нарса эмас-ку. Шовқин-сурон кўтариш, одамларни гижгижлаб қўймоқ, у ёки бунга ёпишмоқ, ғийбат қилмоқ... Андрон эса ғийбат қилаётганиниям, бекорга одамларни балчиққа қориштираётганиниям билмасди. Шу йил ёзда Устин областга, колхоз раиси яқинда униб чиққан, ҳали ўсиб етилмаган маккажўхорини расво қилди, бемаҳал ўрдириб силос босишга буйруқ берди, деб хат ёзди. Андрондан шу хатга имзо чекишни илтимос қилди. Андрон индамай имзо чекди. Хатга яна Антип Никулин билан Фрол Курганов ҳам қўл қўйди. Аммо кузга бориб Андрон кепкасини пешонасига сурди-да энсасини қашиб: «Захарни бекорга хафа қилган эканмиз. У тўғри қилган экан... Бошқаларнинг маккажўхориси бекорга ириб кетди...» — деди. Лекин бўлар иш бўлганди, Захаркага ниш уришганди...

...Андрон мана шунақа эди. Антип Никулин-чи? Пистимея уни «қип-қизил аҳмоқ» деган эди. Дарҳақиқат шундай, у мункиллаб қолган Марфа Кузьмина деган кампирдан ҳанузгача қўрқиб юради. Кампиршо уни кўрганда қачонлардир муз кўчганда оқиб кетган ҳаммом эшигини албатта талаб қилади. Лекин энди улар йилда бир марта учрашиб қолишарди. Ҳозир Антип бемалолроқ нафас оларди. Лекин ўшанда, ун ортилган чана Светлиха ўртасида қолиб кетган кезларда, бақувват ва жаҳлдор Марфа Антипни роса адабини берган эди. Қишлоқ кўчаларида у гўё шўрлик Антипни пойлаб юргандай, қўлида хипчин ёки таёқ билан юрарди. Унга кўзи тушиб қолди дегунча қуролини силкитиб, чопиб келар, шанғиллаб бутун қишлоқни бошига кўтарарди:

— Қилтилламай балогинага йўлиққур, ҳаммомнинг эшигини тўғрилаб қўй!

— Бўлди-бўлди... оғзингга қараб гапир... мандай бир партизани ҳақорат қилгани уялмайсанми! — дерди Антип ва дарров орқасига тисарилиб, Марфанинг хивичидан қутулиб қоларди.

— Бекоргинани айтибсан, ким айтади сени парти-

зан деб! Безорисан, безори! Кимни хароб, хонавайрон қилганингни биласанми? Мандай бир бева-бечорани...

— Нега хароб бўларкан? Омма мулкани халос қилдик-ку. Омма мулкани демай чириган эшикчанга ачинганингни-я! Шунини бир ўйлаб кўрсанг-чи, тентак, онгсиз қаллаварам, сассиқ художўй...

— Эҳ! — газабдан ҳансирарди Марфа. — Энди биз тентак бўлибмиз-да?! Сассиқ эканмиз-да? Ҳа сени...

Уларнинг шовқин-суронига халойиқ тўпланарди, ҳангома бошланарди. Энг зўр эрмак ҳисобланган бу ҳангомани кўргани тўпланган қишлоқ болалари қуштак чалишиб, хохолашиб қийқиришаётган пайтда Антип шу яқин орадаги бирор кимсанинг кулбаси ёки ҳаммомига яшириниб олар ва ўша ердан туриб, онгсизлиги, «қутуриб кетгани» учун бевани уялтирарди. Марфа бўлса то жонига теккунча оғзига келганни аямай Антипни қарғарди.

Марфанинг талабини бажо келтириб, ҳаммомига эшик ўрнатиш арзимаган иш — бунинг учун уч метрли тахтани иккига бўлиб, иккала бўлакнинг белидан ёғоч қоқиб, бир бутун қилгандан кейин икки парча чарм билан, у пайтларда темир ошиқ-мошиқ топиш қийин эди, кесакига қоқиб қўйила қоларди. Лекин Антип фақат ёлғиз ўзигагина маълум бўлган ўжарлик билан буни қилмас эди.

Вақт ўтган сари бева баттарроқ газабланарди. Бир куни у бечора Антипнинг Светлихада чўмилаётганида устидан чиқиб қолди-да, қишлоқ ортидаги қалин қичитқон ўсган жойга ҳайдаб борди ва уни у ерда бир неча соат, то қоронғи тушгунча сувдан чиқармади. Марфа Никулинни тун бўйи сувдан чиқармай, пойлаб ўтириши ҳам мумкин эди-ю, аммо кўриб қолган Пистимея уйга келиб кула-кула Устинга:

— Бориб шўрлик мужикни қутқар! Анави Марфа деганларинг колхозчи бечорани қичитқонда куйдириб ўлдиради деб айтгани, Захарнинг олдига, идорага борувдим, аммо Захар далага кетиб қолган экан, — деб қолди.

Устиннинг боргиси келмади, аммо Пистимея ўзини кулгидан тийиб, жиддий қўшимча қилди:

— Бориб кела қол, бора қол! Халқда: бир аҳмоқ беш ақллини уриштириб қўяди, деган гап бор. Керак бўлиб қолар...

Устин қишлоқ ортига борди, қичитқонзор ёнида соқчидай у ёқдан-бу ёққа юриб турган Марфанинг қўлидаги таёғини тортиб олди.

— Нима қиялпсан?— шошиб қолганидан деди Марфа бўзрайиб.

— Бир одамни шунча таҳқирлаганинг ҳам етар! Жўна, жўнаб қол...

— Ахир, Устин Акимич... Эшикни менга ким...

— Бор-бор, дедим сенга!— овозини кўтарди Устин.— Бўлмасам қичитқоннинг ичига ўзингни тиқиб қўяман.

Марфа қарғана-қарғана кетди. Антип қичитқон орасидан чиқиб келди ва дикирлаб, бир оғиз ҳам гапирмай, қичитқон ловиллатаётган баданини совутиш учун яна ўзини дарёга отди.

Чайиниб олгандан кейин Антип соҳилга чиқди, қумда ётган либосини кийди ва қашина-қашина Устиннинг олдига келди.

— Бу қандоқ бўлди-а?— алам ва ғазабдан йиғлаб деди Антип.— Сандан сўраялман, бу қандоқ гап, а? Бу жинни хотиннинг дастидан қаёққа қочиб қутуламан? Захарнинг олдига борган эдим шикоят қилиб, кулади нуқул: ҳаммомининг эшигини тўғрилаб берсанг олам гулистон, дейди. «Тўғрилаб бер» эмиш. Нега энди тўғрилаб берарканман? Ушанда жамоат мулкани қутқараман деб кўчирганман-ку, ўша даънати эшикни. Йкковимиз югурдик-ку ўшанда. Аммо виждонан айтганда, у мана шунақа ташвишлардан халос қилиши керак. Йўқ, қаёқда. Шундоқ ҳам тушунарли ўзи: ҳозир ҳаммаси бўлакча... Раҳмат сенга, Устин. Қандай миннатдорчилик билдиришимниям билмайман...

Антип бу сермаъно нутқини айтиб бўлгунча Устин: «Овчинниковдан кўра Антипни маҳкам тутса бўлади. Тентакни сажда қилишга мажбур қилсанг — пешонасини уриб ёради, деган гапда жон бор...» — деб ўйлади.

Шунда у Никулинга:

— Қўявер, Антип. Марфага эшикни қуриб беришининг сира кераги йўқ,— деди.— Уни олдида ўзингни пастга ҳам урма. Мен уни шундоқ ҳам боплаб қўяман. Жуда ошиб кетди. Захарнинг кўзи қаёқдайкин...

— Шундоқ бўлсин, Устин Акимич, жигаргўшам!

Ишонган дўстим!— севинганидан унинг атрофида ўйинга тушиб кетди Антип.— Ахир сен... Эҳ! Фақат қанчалик содиқлигимни Захар билмайди-да. Менга яхшилик қилган одамга мен ҳам яхшилик қиламан. Захар бўлса, мундоқ ўйлаб қарасанг, сиёсий хато қиляпти. Ман кимман? Ман бўлсаму... ўшандай бир диндор кимсага... Зап ҳимоя қиладиган одамани топибди-да...

Шу йўсин Устин яна бир «дўст» орттириб олди.

Кўп ўтмай Марфанинг Егорка деган ўгли касал бўлиб қолди. Устин хотини қайнатиб тайёрлаган дори, «ичдаги иссиқни оладиган» сув доридан ярим шишани унга юборди-да, касалкинг ҳолидан хабар олиб тур, деб Пистимеяни йўллади. Ўгли шифо топиб кетгандан кейин бир куни Марфа миннатдорчилик юзасидан Морозовларнинг полини ювиб бермоқчи бўлганида уришиб чиқариб юборди ва уялтириб деди:

— Фақат шу Антипкани... тинч қўй, мулойимроқ гаплаш,— деб қўшиб қўйди.— «Агар жим юрмаса, бир ураман, кейин суд қилиб кесворишсаям майли...» деяпти. Қилса қилаверадиям, ўзи сал кирди-чиқди-роқ...

— Ҳай, майли... Лекин у ярамаснинг бу қилганини ўла-ўлгунимча эсимдан чиқармайман,— деди Марфа.

— Кечиргин деяпманми? Фақат эҳтиёт бўл, деяпман...

Гарчи Марфа ҳар дуч келганида Никулинга дағдаға қилгани билан энди хипчин олиб юрмасди. Кейинчалик яна қўлида хипчин ўйнайдиган бўлиб қолди.

Бир куни Антип Морозовларникига жон ҳолатда чопиб келди, пиллапоя ёнидаги товуқлар ифлос қилиб ташлаган кўкатга—ўзини ташлади-да, қуруқ соҳилдаги балиқдай оғзини каппа-каппа очиб, зорлана бошлади:

— У-лар бўлсам ў-либ бўлдим... Жонимда жон қолмади. Бу лаънати хотин партизан бўлган кимсани бунчалар қийнаб юборганини ҳамма билсин.— У шундай деди-ю, тиззалаб, қўлини Устинга чўзиб, ёлворди.— Бу қоқбошининг жазосини бериб қўяман, деган эдинг-ку, а? Ўла-ўлгунимча яхшилигингни эсимдан чиқармайман.

— Шунақа дегин!— қовоғини уйди Устин.— Бездорилигини ҳалиям ташламабди-да, бўлмасам?

— Вой нимасини айтасан!— хитоб қилди Антип.— Безорилик дейсан-а?! Босмачилик дейди буни, босмачилик.

— Ҳай, бўпти-бўпти, Антип. Уни шу қишлоқдан қорасини умрбод ўчираман.

Антип бу гапни кутмаганидан бақрайиб қолди.

— А-а, нима дединг? Қанақасига қорасини ўчираман? Илмий қилиб айтганда, сан уни қишлоқдан қаёққа йўқотасан?

— Кўрасан. Гапимнинг ёлғони бўлмайди. Дўстим учун ҳамма ишга тайёрман. Мунча кўзингни бақрайтирасан, ўлдиармидим мен уни.

Ўша йиллари колхоз район марказида, Озеркининг чекка бир ерида бир-икки қўшимча иморатлари билан кичкинагина уй сотиб олиб, меҳмонхонага ўхшаш бир жой ташкил қилган эди. Хонага бир неча темир каравот қўйдилар. Энди Озеркига иш билан келиб, кечикиб қолганлар ёки район марказига иш билан бир неча кунга келганлар шу ерда тунаб қолиш имкониятига эга бўлган эдилар.

Орадан кўп ўтмай уй ёнига ёзин-қишин отлар боғланадиган бостирма, шу қаторга тахталардан катта омбор ҳам қурдилар. Қишда сотиш учун Озеркига келтирилган қоп-қоп карам ва бодринглар, картошкаларни шу омборга уйиб қўйишарди. Қорамой тўлдирилган бочка, матлубот жамиятидан сотиб олинган плуг билан сихмола, хўжалик учун зарур бўлган, район марказидан сотиб олинган арқон, от-улов абзаллари, турли икир-чикирлар — ҳаммаси вақтинча шу ерга қўйиларди! Бора-бора сарой ҳам меҳмонхона-ю, ҳам омонат моллар сақланадиган жойга айланиб қолди.

Шу хўжаликка кимдир қараб туриши зарур бўлиб қолди. Лекин ўзларича гапириб юришган «колхоз карвонсаройи мудирлиги»га ҳеч ким топилмади. Бу энди сарой ёнида томорқа бўлмагани, шахсий хўжаликни йўлга қўйиш имкони йўқлигидан бўлса керак. Захар Большаков «мудирлик»ка гоҳ уни, гоҳ буни тайинларди, лекин кўп ўтмай улар бу ишни рад қилардилар.

Антипни чиқариб юборгач, Морозов Марфанинг ёнига борди.

— Ҳалиям томорқада эчки қувлагандай Антипни қувлаб юрибсанми?

— Ахир, Устин Акимич... Узингдан қолар гап йўқ — эшиксиз қолдим-а...

— Гап бундоқ, Марфа. Раиснинг ёнига боргин-да, Озеркидаги саройга мудир бўлмоқчиман, дегин. У ерда эшик ҳам, бошқа нарсалар ҳам бор.

— Эсингни едингми? Бу ерда томорқам, товуқларим, чўчқам бор. У ерда нима...

— Егорка икковингга нима ҳам керак бўларди? Яхшигина меҳнат куни ишлайсан, мен ҳам қарашиб тураман. Очликдан ўлмайсизлар. Егорка катта бўлганда Зелений Долга қайтиб келаверасизлар.

Марфа ўламан саттор бормайман деди.

— Ман бўлсам Егорканг туфайли мендан миннатдорсан, деб юрибман. Чечакдан ўлиб кетарди-ку ахир,— деди Устин.

— Пистимея икковингиздан-ку, миннатдорман-а. Сарой эса — колхозники.

— Колхозники бўлди нима-ю, меники бўлди, нима. Мен илтимос қилаяпманми, демак, менга керак. Ахир ўлгунингча яшамайсан-ку, у ерда...

Уша куни Марфа аниқ бир жавоб бермади, аммо бир неча кундан кейин она-бола тўсатдан Озеркига кетди. Морозов ҳайрон бўлиб қолди. Шунда Пистимея:

— Мен ҳам гаплашдим у билан,— деди.— Сен бошқа нарсани кўзлаб, уни Озеркига жўнатмоқчи бўлдинг... Саройингга кўзи учиб турибдими уни? Мен эса унга Михейнинг: «Яратган биздан, адолат билан иш тутишни, шафқатли бўлишни, тангри олдида қулоқ қоқмасликни талаб этишини...» эслатдим. Мана Марфа индамай жўнаб кетди...

— Нима бало, воиз қилвордингми уни?— сўради Устин.— Озеркида ўзиям тўлиб ётгандир ҳар хил воизлар.

— Нима қипти? Адашган бандалар ундан ҳам кўп.

— Марфадан қанақа воиз чиқарди?

— Қанақа бўлмасин... ҳар ҳолда худо деган банда бўлади. Гап билимдонлик, гапдонликда эмас, олло-таоллога садоқатда.

Хулласикалом Никулин Зелений Долда бамайлихотир юрадиган бўлиб қолди. Устинни ҳар кўрганида:

— Жуда бопладинг-да... Мана буни трансляция деса бўлади,— дерди. Ана-мана дегунча қорасини

Ўчирдинг қўйдинг. Ҳақиқий дўстим экансан... Сан деган жойда болаларимдан ҳам кечаман.

Ҳақиқатан ҳам шундай қилди. Устиннинг сўзи билан Клашкага кун бермай қўйди, кичик қизи Зинаида Митька Курганов билан топишиб қолгандан кейин эса, униям қийноққа олди...

...Рўпарадан, кеча эрталаб Устин станцияга Смировни олиб кетаётганидаги каби офтоб кўтарилмоқда эди. Офтоб шундай чарақлаб турардики, Устин бошини пўстинга тикаркан, бугун офтоб негадир кечагидан ҳам ёрқинроқ чарақлапти, деб ўйларди.

«Ҳа, Антип... Яна Андрон Овчинников...» — ичида истеҳзоли кулиб қўйди Морозов. Фрол Кургановни ҳисобга олмаганда, шу икковини чангалига олди фақат. Бир куни у Филимон Колесниковнинг ҳам қўйнига қўл солмоқчи бўлган эди, лекин у шартта:

— Атрофимда парвона бўлиб қолдинг жуда, мен эса сени бир яхшилаб суриштириб билмоқчи бўлиб юрибман, — деган эди бурнини торта-торта.

— Бир пайтини топиб, уйга бор, — илжайди Устин ва қўполгина қилиб қўшиб қўйди: — қадаҳнинг тепасида тил топишиб қолсак ажаб эмас.

— Таклифинг учун раҳмат, — истеҳзоли кулди Филимон ва оғир мушти билан бурнини артди. — Аммо оғайни, агар худога кўп қўллуқ қилавермаганда, ўзимам шу йил ҳайитда, уйланмаган бўлганимда, хотининг билан тил топишишга йўқ демасдим. Аммо сен билан...

Устин бу масхарага ҳам тишини тишига қўйиб чидади, фақат: «Ҳид билмай қўядиган қилиб тумшурингга бир туширишим керак эди», деб ўйлади ичида. Лекин овозини чиқариб, боягидай кулиб туриб деди:

— Майли, Филимон. Бир кунмас бир кун, барибир топишиб кетамиз. Хотин-халажга қарамай қўйганимда... Аммо узоқ кутишга тўғри келади... Лекин киши мункиллаб қолган чоғдаям дўст тутинса бўлади.

— Умид қилмай қўя қол, — маслаҳат берди Филимон.

— Нега энди?

— Умид қилганинг билан фойдаси йўқ.

— Нима сабабдан?

Филимон унга бошдан-оёқ разм солиб чиқди-да, кўзига тикка қараб туриб деди:

— Келгиндисам, билдингми, шу сабабдан.

— Ҳм-м... — деб беихтиёр пишқирди Устин, лекин шу замоноқ кулишга мажбур қилди ўзини. — Ғалати одамсан, Колесников! Келгинди бўлсам нима бўпти?

— Айтаяпман-ку — бу ерлик эмассан, — жавоб қилди Филимон ва қадоқ тошдай салмоқли муштларини осилтириб йўлига равона бўлди.

У Анисим Шатров билан ҳам топишмоқчи бўлди. Лекин бунинг ҳам эвини қилолмади.

Фролнинг хотини Стешканиям ўз томонига оғди-ролмади. Тўғри, бир вақтларда Стешка билан Пистимея иноқлашиб, Стешка уларнинг уйига серқатнов бўлиб ҳам қолди. Лекин бирданига алоқаси бутунлай узилди кетди.

— Нега бундай қилдиларинг? — сўради Устин Фролдан.

— Сен билан менинг... топишиб юрганимиз ҳам етар, — истехзоли кулди Курганов.

Устин ҳам шуниси етарли эканини сёзди. Фрол билан оғиз-бурун ўпишиш хатарли.

Шундан кейин, ўттиз иккинчи йилларда бўлса керак, Устин йигирма икки яшар Наталья Меньшиковани ўз томонига оғдиришга уриниб кўрди. Ювош, қўрқоқ Наталья онаси ўлганидан бери, ҳамон қишлоқ чеккасидаги ўша Большаков жойлаштириб қўйган кулбада яшарди.

Бу ғал Морозов иши ўнгидан келишига ишончи комил эди — ҳар ҳолда у, Меньшикова, Фильканинг яккаю ягона қизи. Ун еттинчи йилларда она сути оғзидан кетмаган гўдак бўлса, ҳозир бўйга етди, оқ қорани таниди. Борди-ю, таниб улгурмаган бўлса нима бўпти, пўписа қилиб, қўрқитиб, оёқ-қўлини чамбарчас бойлаб олиш мумкин.

Шу-шу у, гўё қўққисдан дуч келгандай йўлидан чиқиб қоладиган, ўша пайтларда қадди-қомати келинган Наташага тикилиб қарайдиган бўлди. У эса рангги ўчиб, қўрққанидан тескари қараб олар, у билан ёлғиз юзма-юз келиб қолмаслик учун ўзини одамлар орасига урарди. Хуллас Устин бутун қишу ёз бўйи уни бирон ерда ёлғиз учратолмади. Шундан кейин у ёмғирли куз кунларидан бирида тўппа-тўғри қизнинг уйига бормоққа аҳд қилди.

Қизнинг кулбаси шундоққина тепалик тагида бў-

либ, тепаликнинг у ёғидан тайга бошланарди. У кун ботмасдан ўрмонга кириб кетди, ҳаммаёқни зим-зиё қоронғилик босгандан кейин эса тепаликдан шоша-пиша, жимгина туша бошлади. Бундай ҳавода ҳам-қишлоқлардан битта-яримтасига дуч келиб қолиш даргумон эди. Мабодо, худо кўрсатмасин, биронтага йўлиқиб қолгудай бўлса, ўрмондаги энг қисқа йўл билан қайташман, дейиш мумкин.

Устин ўзи ўйлаганидек ҳеч кимни учратмади. У мўъжазгина томорқани қуршаган тўсиқни ошиб ўтди. Яқингинада картошкаси кавлаб олинган ер ҳали ўтиришмаганидан ёмғирда бўкиб қолиб, оёқ чуқур ботиб кетаверди.

Сибирь қишлоқларида айтилганидек, Устин «орқа» эшик, даҳлиздан тўғри томорқага чиқиладиган эшик ёнига минг азобда ўтиб олди. Деразанинг биттаси ҳам шу томонга қараган эди. Дераза қоп-қоронғи эди. Дераза тагига келгандан кейин кўрсаки, пардаси оқариб турибди.

Наташка қоронғи тушмасиданоқ эшикни маҳкам тамбалаб олишига ишонган Устин эшикка ҳатто қўл ҳам тегизмади. Унинг режаси жўнгина эди. Ахир у бирор рўзғор юмуши билан шу эшикдан ҳовлига чиқадик-ку, деб ўйлади. Ана омбор ёнида ўтин уйилиб ётибди. Эшик танбаси тўқ этиши билан Устин эшикни шартга очади-да... У ёғига нима қилиши кейин маълум бўлади.

Орадан ярим соатлар чамаси ўтгач, шамол турди. Секин бошланган шамол борган сайин кучайди. Шамол шариллаб ёғаётган ёмғирни айлантириб келиб Устинга урарди. Баъзан унинг назарида кимдир устидан челақлаб сув қуяётгандек бўларди. Эшик тепасида кичкинагина бўлса-да бостирма йўқлигидан Устин қаёққа бекинишини билмай, ёмғирпўшига қаттикроқ ўраниб, деворга қапишиб тураверди.

Тўсатдан ёғинасида алланима қаттиқ ғижирлади ва у шамолнинг зўридан даҳлиз эшиги хиёл очилганини англади. Қўли билан пайпаслаб қараган эди, дарҳақиқат, кесаки билан эшик оралиғида ингичка тирқиш пайдо бўлибди. «Эҳ, калланг қурсин, тентак! — ўзини сўкди Устин. — Бугун бу эшикнинг иллагини илишни унутиб қўйган кўринади. Келишим билан тортиб кўрсам-у...»

Гүё эшик шамолда очилаётгандай у икки марта силтаб каттароқ очди-да сирғалиб ичкарига ўзини олди. «Ана энди бу ерда эрталабгачаям турса бўлаверади,— деб ўйлади у.— Лекин шошмай тур-чи... Балким, хонага кирадиган эшикни ҳам беркитишни унутгандир...»

У тахтани ғижирлатмасликка ҳаракат қилиб, секин эшик олдига келди-да, тортиб кўрди. Аммо бу эшик ичидан занжирланган эди.

«Майли, кутамиз». Оҳиста қайтди ва орқасини деворга қилиб турди. Дарвоқе унинг миясига бекорга эҳтиёткорлик қилишман, деган фикр келди. Шамол шундай увиллаептики, Наташка бирон нимани эшитиши ҳам гумон. Аллақачон ухлаб қолган бўлса ҳам ажаб эмас...

Шамол эшикни*ланг очиб юборди, даҳлизда увиллаб, эшикнинг оғир зулфинини тебратиб, ҳалқага ура бошлади. Агар Наташканинг уйқуси зийрак бўлса, бу жаранг-журунни эшитиши керак. Эшитгандан кейин эса кечқурун эшикни ёпишни унутганини эслайди. Сўнг эшикни занжирлаш учун чиқади. Албатта чиқади...

...Кўп ўтмай эшик орқасида дарҳақиқат оёқ товуши эшитилди.

Аммо эшик очилганда, Устин, беихтиёр бир қадам орқага чекинди.

Ярим яланғоч, ялангоёқ Наташка даҳлиз эшиги томон югурди, шоша-пиша эшикни ёпиб, ёғоч лўкидонини сурди. Кейин яна хона томон югурди. У эшикни деярли ёпиб, ҳалқасини ҳам туширай деб турганида Устин шартта эшикни тортди.

— Во-ой!!— чинқириб юборди Наташка гўё устидан қайноқ сув қуйилгандай ва ўзини уй тўрига урди-да, боягидан баттар бақира бошлади:— Во-ой-дод, одамлар...

— Бақирма! Ҳали сўяётганим йўқ...— деди Устин.

— Ким бу? Ким?! Нима керак?.. Устин амаки?! Яқинлашма!!

— Яқинлашаётганим ҳам йўқ. Омонмисан, Наталья Филипповна. Нега бунча қўрқмасанг? Сен билан гаплашиб олай деб келдим... Ивиб кетдим.— Кейин Устин сув тегиб тараша бўлиб кетган ёмғирпўшини еча бошлади.

Аммо шу чоқ кутилмаган воқеа рўй берди. Қаердадир девор тагида оқариб кўринган Наташка энгашди, ниманидир олиб, дераза томон отилди. Қиз энгашиб нимани олганини кўрмаса-да, Устин зумда унинг ниятини тушунди: деразани уриб синдириб, қочиб кетмоқчи. Устин унинг олдидан кесиб чиқди, бир қўли билан Наташканинг бўйнидан сиқиб, иккинчиси билан унинг қўлидаги курсини юлқиб олди.

— Бу нима қилганинг, бу нима қилганинг, а? — бетига ўшқирди у.

— Қўйвор, қўйвор! — юлқиниб деди қиз ҳаңсираб. — Уламан, лекин йўл қўймайман. Тишлаб бурдабурда қилиб юбораману аммо йўл қўймайман! Ундан кўра ўзимни ўлдираман...

— Топган гапингни-ю... — деди Устин гангиб қолиб, кейин Наташканинг нимадан қўрқаётганини тушуна бошлади. — Менга керагинг ҳам йўқ... Қулоқ сол. Фролкани паншаха билан ёриб ташлай деганинг ҳали ҳам эсимда...

Наталья унинг нима деяётганини тушунмас, ҳеч нимани эшитмас эди.

— Агар тегадиган бўлсанг, ўша заҳоти ўлдир мени. Буни қилиш сенга қийин бўлмаса керак. Ҳеч ким билмайдиам. Меникига ҳеч ким келиб кетмайди — дарров хабар топишолмайди... — Кейин пишиллаб нафас олди-да, қўшиб қўйди: — Агар ўлдирмасанг — ўзимни ўзим бўғаман. Аммо аввал... бирон ерда сени пойлаб туриб чопиб ташлайман. Шуни билиб қўй...

Наташка унинг қўлидан юлқиниб чиқиб, бурчакка югуриб борди ва жимиб қолди. Унинг тез-тез нафас олиши эшитиларди холос.

Устин қизнинг қўлидан юлқиб олган курсини ерга қўйди-да, ўтирди.

Бора-бора Наташканинг нафас олиши секинлашди, чамаси у тинчлана бошлади. У, Устин истеҳзоли кулди ва сўради:

— Намунча, ўзингни кимга сақлаяпсан?

— Бирон яхши одам топилиб қолса ажаб эмас, — жавоб қилди қиз.

Устин яна истеҳзоли кулди:

— Мабодо... Агар ман... сенга уйлансам-чи? Писти-меяни ташлаб сенга уйлансам-чи?..

— Айтдим-ку, чопиб ташлайман деб...

— Ҳм-м... Тушунарли. Нега энди?

Наташка жавоб қилмади. Унинг нафас олиши ортиқ эшитилмасди.

— Ҳай, бўпти, бўпти,— деди яна Устин.— Мендан хавотирланмасанг ҳам бўлади. Қайтага, бирон-бир кўппак, икки йил аввал ялтоқланган Фролкадай сўлакайини оқизадиган бўлса, ёнингни оламан.

— Ҳеч ким менга ялтоқлангани йўқ. Мени ўз ҳолимга қўй, худо хайрингни бергур! Менга ҳеч қанақа ҳомийнинг кераги йўқ,— деди қиз дарров.

— Керак эмас дейсанми? Ялтоқланмайди дейсанми? Одамларни яхши билмас экансан, Наталья. Кимлигингни, кимнинг қизи эканлигингни қишлоқда эрдан чиқаришган деб ўйлайсанми? Кўзингга қара, ишониб юриб, бармоғингни тишлаб қолма тагин. Оғзингга латта тиқишади-ю, ўрмонга судраб кетишади. Қилар ишни қилиб, бўйнингга тош боғлашади-ю, Светлихага ташлаб юборишади. Ҳеч ким қидирмайди-ям. Қулоқ қизини қидириш кимга зарур кепти! «Ажаб бўпти, ҳўб бўпти» дейишади — вассалом. Ҳа, шундоқ...

— Сенга нима керак?— унинг гапини бўлди қиз.— Кимсан ўзинг?

— Менинг кимлигимни билмоқчимисан? Сени қара-ю! Исми нималигини ҳамма билади, лекин ҳаммаям афти қанақалигини билавермайди.

— Мани ўз ҳолимга қўй, Устин амаки! Худо ҳаққи, қўй ўз ҳолимга!— илтижо қилди Наталья.

— Оббо сен-ей!— деди яна Устин.— Ўзи нега қўрқасан мендан?

Қиз яна отилиб хонадан чиқиб кетмоқчи бўлгандек қорсингида чайқалди ва сўнгги дақиқада бу фикридан қайтгандай бўлди.

— Ёмон одамсан!— деярли қичқирди у.— Ахир шундоққина сезиб, кўриб турибман... ниятинг бузуқ сени. Нима керак сенга бу ерда? Нега келдинг бизнинг ёқларга? Ким юборди сени?

Устин бир-икки дақиқа иккиланиб турди. Кейин ўрнидан оҳиста, вазмин турди, Наташка томон юрди. У яқинлашгани сайин қиз деворга маҳкамроқ қапишарди.

— Мени ким юборганини жуда билгинг келяптими?— тикка сўради Устин.

— Биламан: Демид амаки юборган.

— Тагин адашаётган бўлма,— деб қўйди Устин шунчаки.

— Йўқ, биламан, ҳис қиламан... аллақачон, сени қишлоқда биринчи марта кўрган вақтимдаёқ сезганман. Фақат... фақат мени ўз ҳолимга қўйинглар! Қўйинглар!.. Меньшиковнинг қизи бўлсам нима бўпти? Одамлар юзимга солаётгани йўқ. Мен ҳам барча одамлар каби одамга ўхшаб яшашни истайман.

Устин Морозов қулоқ солиб турди-турди-да, секин ва салмоқланиб деди:

— Яшашни истайсанми? Юзингга солишмаяптими?! Кўзингга қараб юр, кимнинг қизи эканлигини унутсанг, бу кўзларингни биз ўзимиз ситиб чиқарамиз! Билиб қўй — ситиб чиқарамиз!

У ўрнидан турди-да, хонадан чиқиб кетди.

Шу-шу Устин бошқани эплолмасаям, Наташкани нақ ҳиқилдоғидан бўғиб олдим, деб ишониб юрарди.

Аммо шу кечадан кейин Наташка аввалгидан ҳам эҳтиёткорроқ бўлиб қолди. Илгари Наталья Устинни кўрса, бир чақирим наридан айланиб ўтса, энди икки чақирим наридан айланиб ўтарди.

Устин бир ой, икки ой, уч ой уни кузатди. Бу вақт ичида бирон маротаба бўлсин бехосдан учратмади қизни. Уша шамолли, ёмғирли кечада Наташканикига борганига ачиниб, бўлган воқеани бирон кимсага айтиб қўймасмикан, деб чўчий бошлади. Лекин унга қараб туриб тинчланарди: қаёқда, ҳеч кимга айтмайди, бунга юрак қаёқда унда!

Тинчланганидан кейин Наташкани бўйсундириб олишга яна бир ҳаракат қилиб кўрмоқчи бўлди.

Бўронли январь тонглариининг бирида идорадан қайтаётиб, Наташканинг уйдан обкаш билан чиқиб, Светлиха томон юрганини кўриб қолди. Устин югуриб уйига кириб, пақир кўтариб чиқди ва у ҳам дарё томонга кетди.

Кун илиқ эди, бўралаб ёғаётган ҳўл, қалин қор юзга шартиллаб уриб, кўзни очирмасди. Тўрт-беш қадам нарида ҳеч нимани кўриб бўлмасди. Устин қўлқопи билан кўзини пана қилиб, энгашиб, рўпарадан шиддат билан гувиллаб эсаётган шамолга қарши борарди. У бораркан, кичкина қушдак, нимжонгина Наташканинг шундай кучли шамолга қарши қандай бораётган

нига ҳайрон эди. Ахир шамол Устинни ағдариб юборай деяпти-ку.

Тўсатдан кимдир ёнгинасида чўчиб, бўғиқ:

— Вой! — деб қичқариб юборди.

Устин қўлқопини юзидан олди ва қаршисида Марья Воронованинг қизи турганини кўрди. Қиз икки метр нарида обкаш тагида букчайиб, қорамтир нам кўзларини пастдан юқорига, унга тикиб турарди. Жун рўмоли бошидан сирғалиб тушган, опала сочларини қор босган эди. Калта пўстинининг кўкрак қисми очиқлигига қарамай, исиб кетаётгани шундоққина кўриниб турарди. Қизнинг бети қизариб, ловиллаб турарди, шу боисдан бўлса керак, қор зарралари юзига тегмасданоқ эриб кетаётгандай эди. Пақирлари чайқалиб, сув тўкилмоқда эди. Тўқнашиб кетмаслик учун тўхтабгина қолмай, бир қадам чекингани ҳам кўриниб турарди.

Уша чоқларда Марья Воронованинг қизи ўн беш ёшларда эди. Қизалоқнинг сарғиш ингичка қошлари чимирилиб, сергаклик билан учиб турарди. У ҳозир қошларини қаттиқроқ қоқиб, учиб кетгудек эди.

Устин қандайдир ҳатто ўзини йўқотиб қўйди. Бир зумгина бир-бирларига қараб туриб қолдилар.

— Туфу! — кейин ён тарафга тупурди Устин. — Нимага бақрайиб қолдинг? Утавер.

— Сиз йўл беринг, — деди қиз.

Шундагина Устин дарҳақиқат йўл бериш кераклигини тушунди. Сув олиш учун тешиб қўйилган жойга бориладиган йўл тор бўлиб, уни ҳам қор босган эди. Бўш пақирларини жаранглатиб у четга бир қадам қўйди ва шу замоноқ белигача қорга ботаёзди. Энди қиз унга тепадан қаради-да, ёнидан чопқиллаб ўтиб кетаётиб, тужуркасининг енгига сув тўкиб юборди.

Устин унинг орқасидан қараб қолди, кейин йўлга чиқиб олди.

У Наташка чўккалаб сув олаётганида тепасига етиб борди. Музнинг тешилган ери кенг бўлмаса-да, чуқур эди. Сув анча пастликда қорайиб, вақирлаб қайнаётгандек кўринарди.

Оёқ товушини эшитиб қиз дарҳол ўгирилиб қаради, қаддини кўтарди, хиёл орқага тисланди.

— Эҳтиёт бўл, тагин тешикдан тушиб кетма. — деди Устин.

Наташка ҳансираб тез-тез нафас ола бошлади, кейин лип этиб энгашиди-да, обкашни кўтариб, икки қўлаб қисиб олди.

— Нима дейсан... яна нима керак?!

Устин елкасини қисди:

— Ҳозирча ҳеч нима керак эмас. Йўл бер, сув оламан.

Наташка ҳатто ишонмади унга. Устин энгашиб сув оларкан, Наташка нима қиларини: кетишиниям, кетмаслигиниям билмай, унга тикилиб тураверди.

У обкасини елкасига қўйди, пақирларни кўтармоқчи бўлиб хиёл энгашиди.

— Манга қара,— деди Устин.— Анисимнинг анови... кими бўлишини ҳам билмайсан киши... ҳозиргина шу ердан сув олди...

Наташка пақирини кўтармай қаддини ростлади.

— Ўша билан яқин бўлиб олсанг бўларди...ўша қиз билан...

— Нега экан?

— Нимага бўларди...— буни Устиннинг ўзи ҳам билмасди. Тўғрироғи, билишга-ку биларди-я... Негаки, у Демид Меньшиковнинг: «Уларнинг ҳаётини секин-аста заҳарлаб юрамиз. Кулганларнинг унини ўчириб, йиғлашга мажбур қиламиз. Йиғлаганларни эса шундай қилиш керакки бўзласин...» деган гапларини бир дақиқа ҳам унутмас эди. Аммо у фақат Наташка Марья Воронованинг қизини йиғлашга қандай мажбур этишини билмасди. Лекин бу ҳозир энг муҳими ҳам эмас. Муҳими Наташка рози бўлса, унга бўйсунса бўлгани. Кейин Устин йўлини топади. Муҳими, Марьянинг қизи кўнглига қўл солиб, дилида нима борлигини, унинг энг мусаффо, энг нозик ерини билиб олса бўлди.

Устин лиммо-лим пақирини қорга қўйди, қаддини ростлади, қора кўзларини Наташкага тикиб:

— Нимагалигини кейин биласан!— деди.

Ўшанда Наташка унга бўғиқ, бирданига хирқираган товушда:

— Устин амаки... Устин амаки! Ундан кўра шу топнинг ўзида мени музнинг тешигидан ташлаб юбора қол,— деган эди.— Шунга билиб қўй, ҳеч қачон сен айтганчалик бўлмайди. Ё мени ўз ҳолимга қўй, йўлимда ўралашма худо хайрингга берсин ёки сувга

ташлаб юбор. Ўзинг айтганингдай, ҳеч ким мени қидирмайди...

— Дуруст!— деди Устин важоҳати айниб ва ташлайдигандай муз тешигига қараб қўйди.— Шу гапинг гапми?

Қизнинг қимирлашга мажоли қолмаган эди. Лекин шунга қарамай лаблари қимирлаб, нималардир деб шивирлади ва Устин унинг нима деганини эшитмаган бўлса ҳам, «ҳа» деганини англади.

Шундан кейин Устин ичининг қаеридир зирқирганини сизди. Дарҳақиқат ишнинг пачаваси чиққандан кейин... муз тагига итариб юбориш керак... Итариб юбориш керак — вассалом. Бўлмасам оғзидан гуллаб қўяди...

Гупиллаб ёғиб турган қор орасидан одам қораси кўринди. Шарпа мункайганича уларга яқинлашиб келмоқда эди. Устин наридан-бери пақирини кўтараркан, Наташкага:

— Кўзингга қараб юр!! Қоққан қозиқдай тураверма! Кўрмаяпсанми одам келяпти!— деди.

Келаётган одам Анисим Шатров экан. Унинг қўлида каттакон бир таёқ бор эди. У аввал Наташкага, кейин Устинга зеҳн солди-да:

— Кўрмадингларми... набирам сувга келмоқчи эди?— деб сўради.

— Яқингинада челақларини тўлдириб олиб кетди,

— Бўлмаса нега йўлда учратмадим-а?! Ҳаммаёқни қор босиб, йўлдан адашган бўлмасайди. Вориб қидириш керак.

У шундай деди-ю, аммо жойидан жилмади. Анисим қўлидаги таёғига таянганича гоҳ Наташкага, гоҳ унга, Устинга разм солди.

Устин Шатровнинг олдидан айланиб ўтиб, қишлоқ томонга кетди.

...Ҳадемай Озеркига етишлари керак. Ҳар ҳолда Устиннинг назарида, анчадан бери йўл юришаётгандай. Ана Пистимеянинг пўстинини қиров босибди,— демак етти-саккиз соатдан кам йўл юришмаган. Тўғри, қуёш ҳали анча пастда, аммо кечаси кўп йўл юришди-да. Қизиқ, кечаси неча соат йўл юришди экан-а, Зелений Долдан чиққанларида соат неча эди-я? Қаёқ-

қа кетишяпти ўзи? Ҳа-а, шифохонага боришяпти. Нега? Нега энди?

Устин кўзини юмиб, хаёлини бир ерга йиғди. Лекин шу ондаёқ хаёл уни беихтиёр, ўз-ўзидан бошқа томонга олиб қочди: ўшанда Анисим дарё лабига нега келди? Ҳақиқатан ҳам набирасини қидириб юрибмиди? У набирасини кўрмаслиги мумкин эмас, чунки набираси рўпарасидан келаётган эди. Агар йўлда дуч келмаганида, қиз дарҳақиқат йўлдан адашган бўлганида, дарҳол изига қайтиб, излаб кетарди. Лекин Шатров излаб кетмади. Кўкрагини таёққа тираганича, у билан Наташкани бошдан-оёқ кузатиб тураверди. Кўзини лўқ қилиб нега қараб турди? Нега? Шу дақиқаларда нималарни ўйлади? Нимани кутди?

Бу саволларига Устин Морозов ўша пайтларда ҳам, ҳозир ҳам жавоб беролмасди.

Наташкани панжасига олиб сиқишга уриниши шу билан тугади. Қизни Андрон Овчинников, Антип Никулин каби итоаткор бир қурол қилиб олишни эплогмаганидан кейин унинг ҳаётини заҳарлай бошлади, бунинг устига унинг ўша пайтларда Наташка билан Захар Большаковдан бўлак шуғулланадиган кимсаси ҳам йўқ эди. Ана шундан кейин у қиз неча бор учаман деб энди қанотини ростлаганида, бошқаларга сездирмай унинг қанотини кесди, кулмоқчи бўлганида нафасини ичига тушириб юборди!

Баъзан Наташка ишга берилиб, чошгоҳдаги иссиқда очилган гулдай қип-қизариб яшнаб кетарди. Чамаси шундай пайтларда дала ҳавоси унга жуда ёқимли, оромбахш, тепасидаги осмон чексиз, жуда кўм-кўкдай туюларди. Шундай чоқларда Устин унинг ёнига келарди-да, секингина: «Ҳа, намунча ҳаракат қилиб қолдинг қулоқвачча? Ишлайвер, ишлайвер! Лекин одамларнинг кўзини шамғалат қиламан деб ўйлама. Сени беш қўлдай биламиз», — деб қўярди. Баъзида Наташка фингиллаб ашула айта бошласа, қайин ниҳоли, учиб ўтаётган қушча ёки сокин оқшомдан завқланиб, жилмайиб қўйса, Устин ёки унинг оғайниларида Юргин билан Никулин пайдо бўларди-да: «Қулаяптиларми? Ашула айтиб қолибдилар-да? Йиғлаб юрмагин тагин...» дерди.

Кўпинча Антип Никулин сирғалиб тушаётган чол-

ворини кўтара-кўтара кўпчилик олдида оғзига келганини аямай валдирарди:

— Нима бўпти? Яхши ишлаётган бўлса, энди қаҳрамон бўб қолдим деб кериладимиз? Кўр-ганмиз бундай қаҳрамонларни! Биздақаларни алдаб бўпти, аввалги қонхўрликлари қоракуя эмаски ювиб ташласа! Шундоқ! Азобиниям тортсин-да! Уни бўлса димоғи кўтарилиб кетди! Оғзидан боди кириб, шоди чиқади, туф-е!..

Халойиқ одатда Антипнинг гапига парво қилмасди. Никулиннинг бирон кимсани ёмонламаган куни йўқлигини ҳамма биларди. Аммо Наташка қон-қон йиғлаб, кетиб қоларди.

Наташка ёлғиз қолган кезлари қанчалар йиғлаганини ҳеч ким билмасди.

Баъзида Захар Большаков ундан:

— Нега доим кўзингни шишириб юрасан, Наталья? Бирон дард-ҳасратинг борми?— деб сўраб қоларди.

Раисга бирон нарсани айтишга Наташка ботинмасди. Қаердадир шу атрофда Демиднинг юрганини ҳис қила туриб бир нима дея олармиди... Бир куни Устин тиши орасидан: «Кўзингга қараб юр, Наталья, яна тойиб кетма. Тойиб кетсанг борми, қайтиб туrolмайсан, узоқ вақт жон талвасасида ётасан, азобдан адою тамом бўласан»... деб пўписа қилгандан кейин дилдагини очиб айтиб бўлармишми...

Булардан қатъий назар Наташка ҳали оқ-қорани ажрата олмасди. Энг муҳими, у ҳали одамлардан кўрқарди. У кўп нарсаларни кўрган эди, масалан, отаси Филипп Меньшиковнинг қайга ғойиб бўлганини билар, онасининг нега ақлдан озганини тушунарди. Унинг назарида, шу нарсаларнинг бари унинг дилида, унинг хотирасида қабрдаги каби сақланган тақдирдагина, омон қоладигандай туюларди.

Наталья сут-товар фермасига мудир бўлган чоқларда Устин Морозов икки йилгача роса унинг кунини кўрсатди. Андрон Овчинников, Илюшка Юргин ва Антип Никулин ҳар тарафдан унинг қулоқ авлодидан бўлганини юзига солиб, масхаралаб, пўписа қилганлари етмагандай, Устин Наталья тўғрисида, ўша чоқларда подачи бўлиб ишлаётган ўн тўққиз яшар Егорка Кузьмин билан яшайди, деган гап тарқатган эди. Бу гап-сўзга ҳамма ҳам ишонавермаса-да, ҳар қалай

ахён-ахёнда бирон кимса Натальяга қайрилиб қараб қўярди...

Жонидан ўтиб кетган Наталья бир куни кечқурун Егор подани ҳайдаб келганда унинг ёнига борди-да, сут соғувчиларнинг олдида йиглаб туриб сўради:

— Егор, Егор... Айтгин, шу ҳаммаларига айтгин, бари бекорчи гап деб! Ахир сендан ўн яшар каттаман-а.

Беўхшов ва қўполгина, чўтир бўлишига қарамай истараси иссиқ Егорка ўша чоқларда Морозовнинг ноғорасига ўйнаб юрарди. У бошини бепарволик билан қиз томон ўгирди-да:

— Нимани айтай, Наталья Филипповна?— деб сўради.

— Ахир бутун қишлоқда ноғора қоқиб юришибди, эмиш, сен билан ман...

Ушанда Егор кутилмаганда Натальянинг елкасидан кучди. Қиз нима бўлганини англаб улгурмай, Егорка унинг лабидан ўпди-да:

— Ноғора қоқишади-ю, нимагалигини ўзлари билишмайди. Мана энди билиб қўя қолишсин,— деди.

Ёш сут соғувчилар чириллашди, каттароқлари оқ тортиб қўйишди. Наталья бўлса лов этиб ёнди, куйиб қоп-қора кўмирга айланди.

— Эртага ёнимга кел, Наталья,— қўшимча қилди безбетлик билан Егор.— Тушгача Эгри дарада мол боқаман.

Наталья унчалик кучли ҳам эмас эди. Аммо у қулочкашлаб туриб Егорнинг чаккасига шундай шапалоқ туширдик, у тўсиқ ёнига учиб бориб тушди. Сут соғувчилар яна қийқиришди. Егор бўлса икки қўллаб қамчинни сиққанича сакраб унинг олдига келди. Унинг юзи оқариб кетган, бурун парраклари учиб турарди.

Лекин Егор уни урмади. Фақат эшитилар-эшитилмас гўлдиради:

— Ҳали шошмай тур, қулоқвачча, қанжиқ...

Гўёки иттифоқо, шу пайт муюлишдан Устин чиқиб қолди. Сут соғувчиларга бир бақириб берди — улар ҳар тарафга тумтарақай бўлишди. У аввал Натальяга, кейин Егорга бир қараб қўйди-да, Егор каби секин гўлдиради:

— Б-бўпти...

Шу-шу Натальянинг боши маломатга қолди. Аввалига соғин камайиб кетди, кейин молхонани қишгача ремонт қилиб олишга улгурмади, қишга бориб маълум бўлишича, сигирларнинг ярми қисир қолибди.

Сут-товар фермаси мудирини нима қилмоқ керак, деган масала кўндаланг бўлди. Натальяни правлениега чақирдилар. Большаков ундан нега бундай бўлаётганини сўради.

Наталья жуда кўп нарсаларни айтиши мумкин эди. Масалан Егор ёзи билан сигирларни бир жойда ўтлатганини, тозалатаверганидан ўша ерда уч-тўрт йилгача ўт кўкармаслигини, буқани деярли ҳар куни занжир билан дарахтга боғлаб қўйганини, Устин атайлаб совуқ тушгунча қурилиш материаллари бермай, ваъдабозлик қилганини айтиши мумкин эди.

Лекин у буларнинг ҳеч бирини айтиб ўтирмади. Наталья йиғлаб юборди-да, фақат икки оғиз сўз айта олди:

— Майли, бўшата қолинглар.

У шундай деди-ю, правлениедан чиқди кетди.

Бундан кейин ҳам Натальянинг ҳоли беш баттар бўларди-ю, лекин бахтига қўшни қишлоқлик комбайнчи Андрюшка Лукин ёқтириб қолиб, уни олиб кетди, Наталья Зелений Долга эри урушга кетгандан кейингина қайтиб келди. Бу вақтга келиб Устин Морозов ҳам қишлоқда йўқ эди. Устин фронтдан қайтиб келганида Натальянинг уч яшар қизи бор эди. Илк бор дуч келганида Наталья қизалоғини бағрига босганича Устинга шундай қарадики, у беихтиёр икки-уч қадам тисарилди.

— Қайтиб келибсан-да, Наталья Меньшикова?— деб сўради у.

— Қайтиб келдим,— жавоб қилди Наталья қизини маҳкамроқ қучиб.

— Аммо мен анави лаънати фамилиямдан қутулганман. Энди менинг фамилиям Лукина...

Наталья бошини бир оз қуйи солганча унга ер тагидан қараб турарди. Унинг кўзлари қандайдир важохат билан совуқ, кўкиш йилтирарди. Бу йилтирашдан Устин Морозовнинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди. Бир вақтларда у кўзининг шунақа йилтирашини кўрган эди. Егор Кузьмин подачилик қилиб юрган кез-

ларда, бир куни бўрининг инини кўриб қолди-да, Устиндан пойлаб туришни илтимос қилиб, деди:

— Ҳар эҳтимолга тепкини тортиб қўй. Она бўриндан узоққа кетмайди ҳеч вақт. Атрофни яхшилаб кузатиб тур, йўкса ҳолимизга вой бўлади.

Кўп ўтмай Ёгор қора терга тушиб, индан бўри боласини олиб чиқди-да, Устинга узатди.

— Жин ургур, қолганлари ич-ичига кириб олишибди. Бунисини қопга сол, — у шундай деди-ю, қизариб кетган пешонасининг терини артиб, чуқур нафас олди-да, яна инга кириб кетди.

Бўри кўзларининг ғазаб билан совуқ, кўкиш йилтиллашини Устин ўшанда кўрди. Ҳамлага шайланган она бўри ин тепасидаги кичкина қоя устида тошлар орасида ётган эди.

Устин айна пайтида варанглатиб отди. Сочма ўқ бўрини сакраган чоғида илма-тешик қилди (Устин отишга жуда уста эди). Аммо бўри шундай куч билан ўзини отган, мўлжални шунчалар тўғри олган эдики, ўлик ҳолида Устиннинг кўкрагига келиб урилиб, уни дукўп буталари устига ағанатиб юборди...

— Қайтиб келибсан-да... — деди яна бир бор Устин. — Билар эдим...

У қайтиб Натальянинг ярасига туз сепишга ботинмади, уни ўз ҳолига қўйди.

Устин атрофга аланглаб қаради. Улар ҳамон ўша оппоқ, поёнсиз, кўкиш туман қоплаган даштдан боришарди.

Пўстинга бурканиб олган Пистимея ён томонда, баҳайбат ёғоч қўғирчоқдек гўдайиб ўтирарди. Устиннинг назарида у музлаб қолгандек, туртсанг — чанадан қулаб тушиб, қорда чўзилганича қолиб кетадигандек кўринарди.

У истеҳзоли кулиб қўйди. Ахир ўшанда ўзи, ўз ихтиёри билан Наташкани тинч қўйганиям, уни сиқиққа олганиям йўқ экан. Бўлган ишларнинг ҳаммаси гўё киши хотирасида равшан сақланиб қолгандай, гўё ҳаммаси куни кеча бўлиб ўтгандай кўз олдида туради. Аслида эса қанча-қанча нарсалар эсдан чиқиб кетган. Ахир шу масалада ҳам хотинига итоат қилган экан-да. Қандай бўлган эди бу? Ҳа, Устин, Наташкага бошқача қарайдиган, қиз эса ўзини олиб қочадиган

бўлиб қолди, Устин яна бир пайтини топиб, қиз билан гаплашмоқчи бўлиб юрган кезларда Пистимея бир куни даладан қайтаётганларида кесатиб ундан сўради:

— Наташкани кўрдинг дегунча кўзинг ўйнайдиган бўлиб қолибдими?

— Топган гапингни қара-ю,— деб ўшқириб берди Устин.

Пистимея жим бўлди. Кейин сўради:

— Уни Филипп Меньшиковнинг қизи дейишадими?

— Ҳа, шундоғ.

— Ана кўрдингми,— Пистимея хўрсиниб қўйди. Кейин яна бир савол берди.— У Андрей Овчинниковдан ҳам баттар юраксиз шекилли, а?

Шундан кейин Пистимеянинг нияти Устинга равшан бўлди. Устин отни чивиқ билан бир туширди-да:

— Юраксизми-йўқми, билмадим...— деди.— Лекин жуда эҳтиёткор. Ўзини қиз боладай эҳтиёт қилади.

— Ҳалиям қиз бола-да у,— қатъий деди бирдан Пистимея.— Кўрмайпсанми атрофида қанча кўппак югуриб юрибди.

Наташканинг ўйи ёнидан ўтиб кетаётганларида Пистимея ачингандай хўрсиниб:

— Сен кўппаклардан қутулиб қоларканми! Шўрлик қиз ёлғиз ўзи бир чеккада яшайди,— деб қўйди.

Шу бўлди-ю, Устин нима қилиши, қандай ҳаракат қилиши лозимлигини тушуниб олди.

Кейин у хотини ишнинг кетишини диққат билан кузатаётганини ҳис қилиб, ишига ривож тилаб астойдил тоат-ибодат қилаётганини, норозилигини кўриб юрди. Аммо хотини эшиттириб бир нима демас эди.

Уруш охирида у Зелений Долга қайтиб келганида Пистимея кечаси Устиннинг ёнида чалқанча ётаркан, деди:

— Бугун Наташкани кўрдим. Салом берсам, шундоқ ўқрайдики, ман... Кўзингга қарагин энди, Устинушка...— у курмалиб қолди-да, унинг жундор кўрагини совуқ кафти билан силади.— Демоқчиманки... ҳалиги... гуноҳ бўлади. Яна аввалгидай... Бир вақтлар ахир, ўлиб юардинг...

Уша кеча биринчи бор Устин ўзини тутиб туролмай бақириб берди:

— Бу қандай гап ўзи! Наҳотки сен одамга ўхшаб...

Наҳотки тўғри йўриқ гаплашолмаймиз! Наҳотки битта-яримта гапимизни тинглаб турган бўлса? Нега доим имо-ишора билан, шама қилиб гапирасан? Нима гаплигини тушунмайманми? Бир-биримиздан яширадиган нарса қолганми? Ахир сен билан мен озмунча одамнинг қонини тўкмадик-ку...

Пистимея унинг оғзини қўли билан ёпди. Кейин ирғиб турди, худди юраги уриб кетгандай уни чангаллади.

— Ё раб... Ё раббий, нималар деяпсан?! Устинушка, бўладиган ишми бу... бу тўғрида... ҳатто хаёлда ҳам-а? Варькани қара, катта қиз бўлиб қолди. Бўлган иш бўлди, бўёғи синди.

У каравотдан сирғалиб туриб тиззалади ва шивирлаб ибодат қила бошлади. У, Устин бўлса: «Бўёғи синди... Хаёлга келтириш ҳам мумкин эмасмиш! Шу гапларни у яқинда рўйирост айтмаганмиди, а?» — деб ўйлаб ётарди. Яқинда армияга кетаётганида Пистимея уни кузатгани чиқиб: «Ахийри кутган кунлар келди-я! А, Устинушка? Шу кунларгаям етдик-а! Ўзингга эҳтиёт бўл, уқдингми, кўзингга қара... Эшитяпсанми, Устин! Уқдингми? Филь маслаҳат берганидай кутдик... Биласан-ку ўзинг, кутган кунимиз келди, келди... Ишқилиб, кўзингга қара деяпман...»

Пистимея ўшанда жуда ҳаяжонланган эди, кўз ёшларини юзига сурта-сурта битта гапни бетиним такрорларди. Унинг дидиёси Устиннинг жонига тегди, ундан ташқари атроф тўла одам эди. Гапирадиган бўлса аввалроқ, юзма-юз гаплашса бўлмасмиди. Аммо ёлғиз пайтларда бир оғиз сўз айтмай, сир бой бермай хонадан хонага кеккайиб ўтиб юргани юрган эди. Бу ерда, Озеркида, теплушка ёнида Устиннинг этигига тармашиб, жуда ўзини қўйиб юборди. Шу даража ўзига эрк бервордики, Устин жеркиб: «Бас! Ўзим биламан...» — деди. Кейин унинг сочлари пахмайган кичкинагина бошини силади-да, энгашиб, қулоғига: «Ҳаммасини тушунаман, нима қилишим кераклигини биламан...» деб шивирлади.

Ҳа, ўша пайтларда Пистимея нимагадир ишонган бўлса керакки, деярли очиқ-ойдин гапирди. Унинг ўзи, Устин ҳам Фильканинг айтганлари юзага чиққанига — уларга ёрдамга келганларига ишонган эди. Ва у, Устин, дарҳақиқат нима қилишини биларди. У уруш

бошланган кундан бошлабоқ буни биларди. Шу бошдан у қилиши лозим бўлган ишларнинг ҳаммасини қилди. Кейин, кейин...

Ҳаммаси тамом бўлди, деган фикр миясига келган замоноқ худди биров терисини шилиб олаётгандай аъзойи бадани лов-лов ёнарди... Фикрлари чалкашиб, боши яна аввалгидек қаттиқ ғувиллай бошлади, мияси чайқаларди...

У урушдан қайтиб келгач, Пистимея ҳар кеча тонгача ибодат қилишга тушди. Саҳарда эса, илондек сирғалиб, адёл остига кирарди.

Бир куни Пистимея деди:

— Кеча Марфа Кузьминани кўрдим. Егорка яқинда армиядан қайтар экан, эшитдингми?

— Эшитдим. Армиядан эмас, госпиталдан, Маньчжурияда ўқ ебди, дейишяпти. Унинг тенгдошлари ҳали-вери қайтмайди.

— Бир йўлини қилиб, уни яна фермага жойлаштириб қўй. Ҳар ҳолда ўз кишимиз. Марфаям илтимос қилиб эди. Бечора кампир шундай хурсанд, шундай хурсандки! Ё бўлмасам бутун чорвачиликни шунинг қўлига топшириб қўя қоларсизлар. Ахир у урушда бўлган, хизмат кўрсатган одам энди. Захарга бир шишитиб қўй...

Устин биқини исийтганини ҳис қилиб, кўзини очди-да бошини ёқадан чиқарди.

Офтоб ҳамон кўтарилмаган бўлса ҳам, ҳар ҳолда иситмоқда эди. От энди одимлаб борарди, чарчаганидан орқа оёғини судраб босаётганди. Дашт узоқ-узоқларгача кўринар, кўкиш тумандан асар ҳам йўқ эди.

Пистимея ҳамон таёқдай ғўдайиб ўтирарди. Пўстинидаги қиров офтобда эриб, парча-парча бўлиб туншаётгани туфайли елкаси туллаган қуён терисига ўхшаб кўринарди.

Устин мудраб келдими ёки беҳуш эдими, тушуниб етмади.

Тўсатдан унга чиндан ҳам бетоб бўлиб қолгандай, шу беҳуш ётганича қайтиб ўзига келмаслиги мумкиндай туюлди. У шу пўстинга бурканганича ўлиб, тараштадай қотиб қолиши ҳам мумкин эди. Шунда Пистимея, унинг музлаб қолганини кўриб, отни тўхтатар, ўтакаси ёрилиб, унинг елкасидан ушлаб силкитарди.

Кейин... кейин эса тинчланар ва хотиржамгина пўстиндан юмалатиб тушириб, устига қор тортиб қўя қоларди...

Устин ваҳилага тушди. Оппоқ қор босган дашт атроф-теваракдан қуршаб, қор тўлқинлари бостириб келмоқда эди. Устин назарида чўкиб кетаётгандай, нафаси тикилиб қолаётгандай эди. Қўққисдан у тирик одам овозини, лоқал хотинининг овозини эшитгиси келди.

У бўғзига тикилган думалоқ нарсани бир азобда ютаркан, шоша-пиша:

— Пистимея! Пистимея!.. — деб бақирди.

Пистимея пўстин ёқасини қайириб, кўзини кўрсатди.

— Нима дейсан?

Дарҳақиқат, нима дейди? Устин нима демоқчилигини ўйлаб топгунча Пистимея:

— Ҳадемай етамиз. Ана чеккадаги уйлар ҳам кўриниб қолди, — деди-да, ўгирилиб олди.

Устин бир ёки икки дақиқача жим турди-да, кутилмаганда жаҳли чиқиб, бадхоҳлик билан деди:

— Егорка Кузьмин билан ўзим, ўзим, ўзим..

— Нимани ўзинг? — яна пўстин ёқасини юзининг ярмигача очди Пистимея.

— Ҳа, шундоқ, ман ўзим, вассалом! Сенинг ёрдамингсиз, маслаҳатингсиз! Сан, қари қанжик, кейин, уруш тамом бўлгандан кейин ақл ўргатадиган бўлиб қолдинг. Гапини қаранглар-у: «Захарга шипшитиб қўй...» эмиш... Сен ўргатмасанг, ўзим билмайдигандай!..

Устин гўё бу кенг, бепоён даштда уларнинг икковига ҳаво етишмай қолишидан қўрққандай шошиб нафас оларди.

Пистимея бошини хиёл чайқаб қўйди:

— Алаҳдаяпсан. Бир оз сабр қил, Озеркига етиб қолдик.

Устин «Вой аҳмоқ-ей, алаҳлашга бало борми?» — демоқчи бўлди-ю, лекин индамади, негаки у Егорка Кузьмин ҳақида ўйлаб кетган эди.

Ҳақиқатан ҳам, у Егоркани ўз билгича «қўлга ола бошлади». У Егорни олиб кетган бир қоп буғдойи ўрнига тўрт қоп топширишга мажбур этганидан кейин йигитнинг ихлоси қайтиб юрганида Устин унга:

— Қовоқ-тумшугингни осилтирма, яна панд еб қолмагин,— деди.— Яхшиси менинг айтганимни қил.

— Балким, яна тўрт қоп келтириб тўк, десанг, ман хўп дейишим керак экан-да!— деб узиб олди Егор.— Бунақада шир яланғоч қилиб қўясан-ку одамни.

— Яланғочлашим ҳам мумкин, кийинтиришим ҳам.

— Қандоқ қилиб?— Егорка ишонқирамай қошини кўтарди, кафти билан чўтир юзини қашиди.— Бир синаб кўрсак бўларди.

— Қалланг жойида бўлса, синаб ҳам кўрарсан. Чечакдан сани даволаган ҳам ман эдим шекилли.

— Ҳўш?

— Ман ёй эгаман,— ҳазил билан гапини тугатди Устин.— Арзимаган касб, аммо боқиб тураркан. Кел, кўрасан. Фаросатли бўлсанг ўрганиб оласан.

Егор кўзини қисганича Устиннинг кўзига тик қаради ва хаёл суриб, чўтир юзини яна қашлади.

Егорка фаросатли чиқди. Кўп ўтмай Устин бунга ишонч ҳосил қилди.

Бир кун и кечқурун Егор аравада хирмон ёнидан ўтиб кетаётган эди. Аравада тўрт боғ янги ўрилган ўт бор эди. Устин уни чақириб қолди:

— Кузьмин, қишлоққами?

— Ҳа.

— Бу ёққа бур.

Егор аравани буриб яқин келди.

Хирмонда, кундузи омборга олиб кетишга улгурилмаган бир неча қоп бугдой турарди. Егор тўппа-тўғри шу қоплар ёнига келиб, отларни тўхтатди-да, ерга ирғиб тушди.

— Нима дейсан?

— Мениям олакет. Ярим соатгина кутиб тур. Ман ҳозир.— Шундай деди-ю, хирмон қоровули Илюшка Юргин билан қоровулхонага кириб кетди.

Хирмонда бошқа ҳеч ким йўқ эди. Егорка атрофга аланглаб, ўтни ерга ташлади-да, зумда тўрт қоп бугдойни аравага ортиб, устидан ўтларни ташлади.

Кўп ўтмай қоровулхонадан Устин чиқди, аравага ўтирди:

— Кетдик.

Йўлда Устин қўлини ўт тагига тиқиб сўради:

— Нима бор, бу ерда?

— Ёй бор, Устин амаки.

— Шунақа дегин...

— Мен ҳам, оз-моз эгиб юраман.

— Ўрганиб олибсанми дейман. — Кейин қизиқиб, заҳархандалик билан сўради: — Агар ойинг хабар топиб қолса-чи бундан? Ахир қайси бир насихатномада... анави... Моисеймиди-ей, «ўғирлама» деб ёзилган-ку.

— Э-э, — қўл силкиди Егорка. — Ойим билан Озеркида турган чоқларимда ўша китобларни кўп ўқиганман. Аввалига ойим мани мажбур қилдилар ўқишга, кейин, биласанми, ўзим қизиқиб қолдим. Ман ўша диний китоблардан, ҳар хил авлиё-анбиёларнинг, фариштаю руҳонийларнинг ўғирлик, ичкиликбозлик қилган, аёлларни зўрлаган, якка-якка ва кўпчилик бўлиб фоҳишабозлик қилган жойларини топиб ўқирдим... Авраам дегани бўлган экан. Ўша китобларда ёзишича, авлиё экан. Ўша ўз хотинини — исми Сарра — пул эвазига... ҳа-ҳа... мисрлик фиръавнга, кейинроқ, аллақайси Герар подшоҳига бериб турган. Хотинидан фойдаланганлари эвазига Авраам жуда кўп кумуш ва қорамол олган. Ана шундоқ, авлиёларимиз яшашни жуда билган. Ана шу Авраамнинг Иаков деган набираси бўлган экан. Буниси амакисини алдаб қўлга тушириб, бойиб кетган экан. Мана шу Иаковнинг Иосиф деган ўғли ундан ҳам баттар фирибгар бўлган. Буниси Мисрдан тортиб, мағрибу машриққача бутун ерларни босиб олган, халқни асоратга солган, итвачча, оч қўйган. Иаков Мисрга келганида ўғилчаси унга энг яхши ерларни тухфа қилган, қимматбаҳо совға-салом қилган. Биринчи одамлар ер юзида мана қандоқ ўғирликлар қилишган. Ойим ҳам шуларни билсалар керак. Сенинг хотининг ҳам билади буни. Шундоғ бўлгандан кейин...

Хотинини эслатиб ўтгани Устинга ёқмади. У қуруққина деди:

— Ҳаддан ташқари эгворма демоқчиман.

— Йўқ, анча эҳтиёткорман.

Егорка дарҳақиқат «ёй»ни эҳтиёткорлик билан эгарди-ю, лекин тез-тез эгарди. Буни Устиндан бўлак ҳеч ким билмасди.

Егорка ийиб кетган вақтларида бир неча бор:

— Зап яхши одамсан-да, Устин амаки! — деди. — Пайтини топиб сенгаям бирор нима ташлаб ўтайми-а? Тортинма. Пистимея холам ҳаммасидан хабардор...

— Сен учун қўлимдан келганини қиламан, Егор,— деб жавоб қиларди ҳар гал Устин.— Шунинг учун сени фермага мудир қилсаммикан, деб ўйлаб юрибман.

— Бўпти, қилаверинг,— деди Егор бетини қашлаб. Аммо фермага мудирлик қилиш ўрнига Егоркага сигир боқишни топширишди. Кузьмин асабийлашиб кулиб юборди ва Морозовдан сўради:

— Буни қандоқ тушунмоқ керак, Устин амаки?

— Кўп қилпиллама. Ҳамма нарсанинг вақти бор. Фақат менинг айтганимни қилиб юр. Сигирниям қўлидан келган одам боқади.

Егор сигир боқишни дўндирди. Кўп ўтмасдан Наталья Меньшикова ўрнига фермага мудир бўлди.

Энди Федор «ёй»ни борган сайин қаттиқроқ эгаверди. Неча-неча буқача ва бузоқлар ичиб юборилди, неча-неча центнер сут, қаймоқ, неча тонналаб ем-хашак Ильюшка Юргин ёрдамида район марказида сотиб юборилди ва неча минг сўмлаб пул Морозовлар чўнтагига тушиб кетганини ҳеч ким, ҳатто, Устиннинг ўзи ҳам билмас эди. Буни Пистимеягина биларди. У ҳеч нимага аралашмаса-да, ҳар гал Юргиндан «ўлпонни» ундириб олар, ҳар гал унинг миқдорини ғоят сезгирлик билан белгиларди. Район марказидан қайтиб келгач, одатда, Юргин Пистимеянинг кўзига кўринмасликка ҳаракат қилиб, Морозовлар уйини анча наридан айланиб ўтарди. Лекин Пистимея бирон жойда албатта учратиб қолар ва индамай кўзини қисиб қарарди. Ёки бўлмаса, Овчинниковми, Антип Никулинми: «Пистимея негадир сени йўқлаб эди...» деб қўярди. Баъзида Устиннинг ўзи: «Уйга бор!» деб қўя қоларди. Шундай пайтларда Юргин жунжикиб, атрофга мўлтиллаб қарар, кечқурун секин, истар-истамас Морозовларнинг уйига равона бўларди.

Пистимеянинг уйидан Юргин қандайдир, қип-қизариб, попуги пасайиб чиқарди. Шу ондаёқ тўғри Егорканинг олдига ғизилларди, шапка ёки фуражкасини бошидан олиб ерга урарди.

— Бўлди! Тамом!! Ялмоғиз! Бир кунмас бир кун тиқилиб ўлади... мен ишлаб топган нарсалар тешиб чиқади бир куни! Ярамас, ҳаммасини ситиб олди!

— Увиллайверма,— юзини буриштиради Егор.— Ўзи айтади-ку, нима кўп худонинг куни кўп, деб. Умр берган худо ризқини ҳам беради.

Агар Устин суяб турмаганда, Егор албатта қўлга тушган бўларди. Бу борада улар кўпинча ғижиллашиб ҳам қолишарди-ю, лекин умуман, Кузьмин унга итоат қиларди.

...Уруш бошланган куннинг эртасигами ё индинигами Устин уйига Андрон Овчинников, Антип Никулин, Фрол Курганов, Егор Кузьминларни чақирди. Юргин ҳам шу ерда эди. Ҳаммани бирма-бир кўздан кечиргач, Устин маъюс, истеҳзоли жилмайди: унчалик кўп дўст орттиролмабди!

Демид пайдо бўлиб қолгудек бўлса, бу жулдурвоқиларни кўрсатишга ҳам уялади. Лекин эшиттириб деди:

— Гап бундоқ, оғайнилар... Хайр-хўшлашадиган вақт етди — лекин бу кўп чўзилмаса керак. Мен иложи борича тезроқ ўша ёқда бўлишим керак,— Устин пахмоқ бошини силкиб, ташқарига ишора қилди.— Сизларнинг ҳам кўпчилигингиз эртами-кечми, барибир, порох ҳидлайсиз. Эҳтиёт бўлинглар, бўлар-бўлмасга ўзларингни ўққа, чўғга урманлар. Қайтиб келсам — ҳали қиладиган ишимиз жуда кўп. Сенлар менинг ҳам ўнг, ҳам сўл қўлимсанлар.

Бу ерда ҳозир бўлганлар ичида ёлғиз Юргингина унинг қандай иш ҳақида гапираётганини, умуман нимани кўзда тутаётгани-ю, нимага умид қилаётганини тушунар эди.

Устин Зелений Долга қайтиб келди-ю лекин унинг ўйлаганлари бўлмади...

Егор госпиталдан қайтиб келганида Морозов уни худди ўз фарзандидек қучоқлаб, кутиб олди.

— Егорка, оббо шайтон-ей! Соғ-саломат экансан, жуда хурсандман!.. Мазам йўқ дейсанми? Зарари йўқ, тузатамиз! Сенга иш ҳам топиб қўйдим. Армияда нимага командирлик қилдинг? Взводгами?.. Бўлмасамчи, эшитдик, Ким ўйлабди дейсан! Солдат бўлиб бошлаган эдинг-да. Усипсан, ўсипсан! Иш топиб қўйдим сенга, деяпман, Захар Большаков билан келишиб ҳам қўйдим. Колхознинг бутун чорвачилигига бош бўласан. Уқдингми?

Егор қувонмаганига Устин ҳайрон қолди. У истаристамай ишлай бошлади. Илья Юргин бўлса бирон-бир ёғли жойдан узиб олишга йўл қўярмикан деб унинг атрофида гирдикапалак эди. Лекин Егор буни сезмаётгандек тутарди ўзини.

Ниҳоят Юргин ўзини тутолмади:

— Ҳе-ей, Егор... бу нима қилганинг?

— Нима бўпти?— сўради Кузьмин.

— Нима десам экан... Ҳалиям армиядан кийиб келган шимингда юрибсан. Орқасидан туйнук ҳам очилиб қолти. Возорда ёғнинг бир килоси юз сўм.

— Йўқол кўзимдан!— деди қисқагина қилиб Егор.

Юргин нотўғри эшитмадиммикан, деб бошини сарак-сарак қилиб ҳам қўйди. Нотўғри эшитмаганини тушунганидан кейин эса:

— Ана холос. Ҳм-м!.. Қизиқ бўлди-ку,— деб қўйди.— Тушунолмай қолдим.

Устин ҳам ҳеч нимага тушунолмай қолган эди. Лекин у бир ой, икки ой, ярим йилгача ҳеч нимага аралашмади. Кейин бир куни, сигирхонада иккалови ёлғиз қолганда деди:

— Бундоқ қарасам, ўзгариб кетибсан, Егор. Сенга нима бўлди ўзи?

Егор ҳам шунақа гап бўлишини кутгандай эди. У кафти билан чўтир юзини ишқалади, бўғиқ товушда жавоб қилди:

— Ҳаммамиз ҳам ўзгарганмиз. Қандоқ урушни бошимиздан кечирмадик, қандоқ кулфатларни кўрмадик.

— Ҳм-м... Ман ҳам айтяпман-ку, бошқача бўл қопсан деб,— совуққина деди Устин.— Илгарилари авлиё-ю анбиёларнинг ҳаётидан қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб бергувчи эдинг.

— Хўш сен-чи, аввалгидаймисан?— унга ўгирилди Егор.— Ўзгармаслигимиз ҳам мумкинми сира?! Сенинг қандайлигингни билмайману лекин мен шундай қиёмат-аросатларда бўлдимки... Шу бир боришимда икки урушни — герман ва япон урушини кўрдим. Сенинг гапингни эсда тутдим, бошимни омон сақлаб қолдим. Фақат ўз бошини омон сақлаш билан овора бўлган экан, деб ўйлама тағин. Виждонан жанг қилдим. Лекин гапингни ёдда тутдим...

Устин ўсиб қолган соқоли орасига бармоқларини тикиди-да, қуруққина деди:

— Баракалла!

— Уруш ҳамма бемаъни ўй-хаёлларни миямдан чиқариб юборди, мен сенга айтсам, Устин амаки. Кўп нарсаларни кўрдим, кўп нарсаларни ўйладим...

— Бемаъни ўй-хаёлларни ҳайдаганинг жуда соз. Ишқилиб эс-ҳушинг жойидами?

Егор Кузьмин беихтиёр кўзини ерга тикди.

— Менга қара, Устин Акимич...— Унинг товуши ўзгарди, секин, бўшашиб чиқди.— Эҳтимол, агар... эс-ҳушимдан ҳам жудо бўлсам, яхшироқ, энгилроқ бўлармиди...

Морозов истеҳзоли кулди, кейин Егорнинг юзига шартта:

— Менимча жудо бўлмаганинг яхшироқ, — деди. — Бўлмаса нечта бузоқ ва буқаларни ичиб юбориб, қанча пичан, мой ва қаймоқларни Илюшка Юргин Озеркига элтиб йўқ қиливорганини эслатиб қўйишга тўғри келарди.

— Элтиб йўқ қилган, тўғри, — итоаткорона деди Егор. Кейин жаҳл билан қўшимча қилди: — Кимнинг топшириғи билан? Пуллари кимнинг чўнтагига тушди?

— Кўп валдирама! — пўписа қилди Устин. — Мишиқи боласан ҳали! Кимнинг чўнтагига тушганини кўрган борми? Ким исбот қилади? Сенмасми?

Егор оғирлигини у оёғидан бу оёғига солди-да, алам билан:

— Аблаҳсан, Устин! — деди.

— Шундай бўлиши мумкин, — деди Морозов. — Фақат сен яхшисан.

— Шунча пулнинг сенга нима кераги бор! Қаёққа тиқасан?

Устин Морозов яна истеҳзоли кулди ва ўйчан деди:

— Менга пулнинг кераги йўқ, тўғри айтасан. Умуман олганда, гап пулда эмас.

— Нимада бўлмасам?

Устин қошини чимирди:

— Майли, омон бўл. Валақлашиб кўп туриб қолдим сен билан!

Эртасига Илья Юргин ёғ заводига ўн икки фляга сут олиб кетди. Ҳужжатларга Егор фақат ўнтасини эвди. У, Устин Морозов, бу ҳужжатларни Кузьминдан қабул қилиб олар экан:

— Жуда соз. Ҳужжатлар жойида деяпман. Бундан кейин ҳам шундай бўлсин, — деди.

Шундан кейин Егор анчагина тихирлик қилса ҳам, давом эттираверди. Лекин йилдан-йилга бу «тихирлик» борган сари кучайиб кетаверди. Илья Юргин урушдан

кейинги бир неча йил ичида, бутун умридагидан кўра кўпроқ асабийлашди. Егор қаттиқ туриб олган кезлари «Ол-сот» Устиннинг олдига югуриб келар ва биров тагидан бигиз тикаётгандек стулда қимирлайверарди.

— Йўқ, Устин... Й-ўй-ўқ, нима десанг дегин, бу Егорка деганинг қип-қизил аҳмоқ. Бу йил ёзи билан бўрилар атиги битта бузоқни бурдалаб кетибди. Бу қанақаси бўлди, а? Беш-олтитасини тортқилаб кетолмасмиди? Тортиб кета оларди, бу ҳаммага аён. Эшитяпсанми, Устин? Сенга айтяпман, эшитяпсанми?

— Ҳа, эшитяпман, жин ургур!— ўшқирарди Устин ва Егорнинг олдига кетарди.

Қаттиқ-қурум гаплардан кейин Егор ёзи билан бўрилар икки-уч бузоқни бўғизлаб кетишига рози бўларди.

Бултурги серёмғир кузда у билан тил топишиш айниқса, қийин бўлди. Юргин унга уч-тўрт арава пичани сув қилиб юборишга шама қилган эди, Кузьмин уни сўкиб берди. Илья Устиннинг олдига келиб, йиглаб ҳасрат қила бошлади. Устин яна бориб Егор билан гаплашишга мажбур бўлди.

Кузьмин одатига кўра юзини ишқалаб шартта:

— Пичан бермайман,— деди.— Бу йилнинг қанақалигини ўзинг кўриб турибсан-ку, ахир. Шундоқ ҳам қишининг ярмига етмайди, сигирлар ҳаром ўлади.

— Нима, сендан кўрадим биров?

— Ҳа, менданам кўради. Хўш, нима деб ўйловдинг? Уша маймоқ Антипингдан кўришадими? Бермайман.

— Майли. Турмада ўтиргинг келиб қолибди-да, а? Бўлади...

— Турмага тушган яхши бундан кўра!— қичқирди Егор қизариб.— Бу кундан кўра қамоқда ўтириб чиққан яхши! Бор, шикоят қилавер! Кўрамиз ҳали, бирга қамалсак ҳам ажаб эмас.

Устин бир неча дақиқа скамейкада Егорнинг рўнарасида ўтираркан, Фрол Кургановни қимирлолмайдиган қилиб қулфлайдиган калит бу ерга тўғри келмаслиги, қулф тешигига сиғмаслиги ҳақида ўйлади.

— Тушунарли,— тўнғиллади ниҳоят Устин.— Бор гапинг шуми?

— Бор гапим шу. Ё мени ўз ҳолимга қўй, эркин нафас олай, ёки бориб арз қилавер устимдан.

— Майли,— деди Устин яна ва ўрнидан турди.— Мен турмадан қўрқмайман, ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлганман. Энди бундоқ келишайлик. Тўрт арава пичан — кўплик қилади, биринчи қор ёғиши билан Юргин икки арава олиб кетсин. Ҳа, ана айтгандай... қарағайзорда иккитами, учтами ғарам бор. Анча йироқ, хилват жой. Гап шундоқ... Ҳозирча ўша ёқдаги пичанни ташитма. Тураверсин... ҳар эҳтимолга қарши... Хўп, омон бўл.

Кейин у Егор ўзини ўнглаб олмасидан чиқиб кетди.

Кейин уззукун: Егор Қарағайзордан пичанни фермага ташиб оладими-йўқми, Илюшкага пичан берадими-йўқми, деб ўйлаб юрди.

Қарағайзордаги ғарам қиш ичи шундай тураверди. Юргин ҳар қалай колхоз пичанидан икки арава ўмариб кетди.

Кеч кузда, қор тиззасидан келган пайтда, Большаков ҳамма пичан фермага ташиб олинган-олинмаганини, бирон ерда унутилиб қолган пичан ғарами борми-йўқми, шахсан ўзи текшириб кўрмоқчи бўлди. «Нима қилсанг қил, лекин Захар у ғарамларни кўрмасин», деб шивирлади Устин Егорга. Оқибатда Большаков ғарамни кўрмади. Раиснинг кўзини қандай шамғалаб қилганини Егор гапириб ўтирмади. Устин буни суриштирмади ҳам.

Тўсатдан ўтган куни Егор Қарағайзордаги пичанни ташиб келишни буюрди. Унинг бундан бошқа иложи ҳам йўқ эди, албатта, негаки Фрол Курганов иттифоқо, бу ғарамни кўриб қолган эди. «Тасодифанмикин? Тасодифанмикин, а? Ҳа, ўзи нима бўляпти? Пистимея менга тушунтиргин-чи. Сен палид художўйнинг билмаган нарсанг йўқ, ҳаммасини тушунасан. Сенга бўйсуниб, ҳаммасини сен айтгандай қилдим. Мана энди манга тушунтиргин: нима бўляпти ўзи, нима бўляпти?!»

Устин пўстинининг олдини кенг очиб, кўзини очди, бошини чайқади. У ҳақиқатан ҳам Пистимеядан нималар бўлаётганини сўрамоқчи эди. Лекин бунга улгурмади, негаки, айна дақиқада хотинининг овози эшитилди:

— Тур, етиб келдик! «Юрагимнинг мазаси йўқ», дегин. «Юрагим уриб кетади, санчиб туради,» дегин.

Унинг юраги гупурмасди, сира санчмасди ҳам. Аммо чана дарҳақиқат район поликлиникаси пилла-пояси ёнида турарди.

26 боб

Вера Михайловна Смирнова Устин Морозовни гоҳ кўкрагини, гоҳ орқасини тутишга мажбур қиларди. Белигача яланғоч турган Устин сал бўлмаса соқоли билан унинг юзини тимдалай деб беўхшов айланарди.

— Э, киши соқолини шунчалик ҳам ўстирадими!— деди Вера Михайловна ахийри, у соқоли билан унинг юзини тирнагач.

— Соқолим бир нима қилдими сизга?— қовоғини солиб деди Устин.— Соқолим оғриётгани йўқ, ўсса ўсаверсин.

— Майли-ю, жуда ваҳимали-да. Қани, яна орқангизни тутинг-чи!

Ниҳоят у стетоскопини нари қўйди.

— Соқолингиздан ҳам бурун юрагингиз ёқмаяпти менга. Илгари ҳам безовта қилармиди?

— Нима?

— Юрагингизни айтаяпман.

— Соғ эди шекилли.

— Шошманг, шошманг... «Тонг» колхозиданман дедингизми? Участка врачингиз ҳам шу ерда. Бирпас сабр қилинг.

Вера Михайловна хонадан чиқди. Кейин у ёшгина қизча билан бошлашиб кирди, Морозов қизни таниди: бу Елена Степановна Краснова эди.

— Ие, Устин Акимич! Сизга нима бўлди?!— деб қичқириб юборди у.— Наҳотки, сиз ҳам...

— Нимасини айтасан!— нохушлик билан деди Устин.— Кеча сизга редактор Смирновни олиб келиб эдим, бугун ўзим...

— Смирновни?— Вера Михайловна сочининг ярмидан кўпи оқарган бошини кўтарди, ўрнидан туриб, Морозовнинг ёнига келди.— Демак, сиз экансиз-да?

— Нима мен?

— Шу... эримни Елена Степановнага олиб келиб-сиз. Петр Иванович менинг эрим-да.

Морозов яна унинг бетини соқоли билан тирнаб юбораёзди.

Вера Михайловна кўзини қисиб, унга қараб турарди. Унинг кўзлари қаърида кичик ёруғ нуқталар йилтилларди. Кейин дераза ёнига борди ва кўзойнагини тақди.

— Ҳа, мен эдим,— деди Устин.— Йўлга чиққанимизда яхши эди. Кейин йўлда мазаси қочди...

— Ҳа, ростданам Устин Акимич Морозов экан,— деди Вера Михайловна унинг касаллик варақасини кўздан кечираркан.

«Бундан чиқди, ҳуши жойида экан, кеча бўлган воқеанинг ҳаммаси бу итнинг эсида бор экан,— деб ўйларди Усти: Смирнов ҳақида, энди Елена Степановнага гоҳ кўкрагини, гоҳ орқасини тутиб.— Ҳаммасини хотинига айтиб берганга ҳам ўхшайди».

Лекин бундан чўчимасди ҳам, ташвишланмасди ҳам. Худди шундай хотиржамлик билан: «Захарга ҳам айтиб берган бўлса керак»,— деб ўйлади-да, истехзоли кулди...

— Қизиқ, қизиқ,— деб қўярди Елена Степановна.— Устин Акимич, юрагингизнинг кўпдан бери мазаси йўқми?

— Гупиллашини айтасизми?

— Ҳа, бунақа гупиллаб... ишлашини айтаяпман. Ахир доимо соппа-соғ эдингиз-ку.

«Кеча кечқурундан бошланди,— дейиши мумкин эди Устин.— Хотиним тинчлантирадиган дори ичирганидан бошланди». У Пистимея ҳақида ўйлаб: «Ўлгудай ҳийлагар-да, бу художўй лаънати!»— деб қўя қолди. Эшиттириб эса:

— Анчадан бери, санчиб-санчиб туради, кейин қўй-воради. Кеча эса жуда қаттиқ чангаллади...

— Нега менга илгари ҳеч нима демасдингиз?

— Одам ўнғайсизланади. Ҳўкиздай бўлиб туриб...

— Хўп, яхши. Кийининг.

Устин кўйлагини кия бошлади. Иккала врач — ёши ҳам, қариси ҳам стол устида энгашишди.

Кейин Елена Степановна Устинга рецепт узатди, калта сочларини силкитиб қўйиб деди:

— Мана бу томчи дориларни овқатдан олдин, кунига уч маҳал ичасиз. Ҳаммаси ўтиб кетиши керак. Яқинда колхозингизга бораман, шунда сизни ҳам ки-

риб кўриб чиқаман. Дмитрий Курганов қалай, иситма-
лаётгани йўқми? Кеча унга укол қилиб эдим.

— Укол таъсир қиларканми унга! Ҳўл дарраям кор
қилмайди унга.

Краснова яна бошини силкитиб, юзига сирғалиб
тушаётган сочини орқасига ташлади.

— Шу Курганов деганлари жуда ғалати йигит-да,
Вера Михайловна. Касалликлар олдини олиш мақса-
дида колхозчиларни эмлашга борсам, шу йигит тай-
гага қочиб кетибди. Кеча эса кабинетимга ўзи келиб
қолди. «Кузда эмлашдан қўрқиб қочган сизмидингиз?»
деб сўрадим. «Қўрққанам йўқ, аммо теримни бекорга
тештириб ўтирмайман» дейди. Аммо шу заҳоти
ечинди...

— Шунақами? — Устиннинг касаллик варақасига
қимадир ёзаётган Вера Михайловна кўзойнагини олди
ва кулиб қўйди. Ёш докторнинг ҳам юзи қизариб кет-
ди. — Демак, шу томчиларни ичасиз. Морозов, — шо-
шиб деди Вера Михайловна. — Ташвишлантирадиган
ҳеч нима йўқ сизда.

— Агар, Устин Акимич, яна ўзингизни лоҳас ҳис
қилсангиз — тўғри менинг олдимга боринг, — деди Еле-
на Степановна Морозовга қарамасдан. — Бу ерга кел-
гандан кўра станция яқинроқ ҳар қолда.

— Ҳечқиси йўқ, гупиллайди-гупиллайди-да туза-
либ қолади, — Устин қўлини силкиб, чиқиб кетди.

Пистимея йўлакда иккала пўстинни тиззасига қў-
йиб ўтирарди. У эрини кўриб, ўрнидан турди, инда-
май эшик томон юрди. Устин поликлиника пиллапоя-
сида беихтиёр тўхтаб қолди — қишлоқ бўйлаб тарала-
ётган қўнғироқ овози қулоғига чалинди.

Озеркида кичкинагина черков ишлашини Устин ил-
гари ҳам биларди, неча-неча бор ёнидан ҳам ўтиб кет-
ган. Назарида дарз кетган, эскирган қўнғироқнинг жа-
ранглашини ҳам кўп эшитганди. Лекин у шу чоққача
қўнғироқнинг бундай жарангдор ва кучли товушини
эшитмаганди. «Мен доим ёзда келардим, демак, қишда
овози жуда янграб эшитиларкан-да», — деб ўйлади у
ва зинадан туша бошлади.

Пистимея аллақачон чанага чиқиб ўтириб олган
эди. Эрининг келиб ёнига ўтиришини индамай кутди,
кейин жиловни силтади.

Улар район марказининг кенг, текис ва тўғри кў-

часи билан боришарди. Лекин бир неча дақиқадан кейин Пистимея жиловнинг чап томонини тортди, шундан кейин от итоаткорлик билан торгина жин кўчага бурилди. Қиш ичи тор кўчани неча бор қор босган бўлиб, бу қорлар баланд-баланд тепаларга ўхшаб қолганди. Қорни ҳеч ким курамасди, бунга зарурат ҳам йўқ эди. Ҳар қор бўронидан кейин яна ўртадан йўл солинавверганди, шу боисдан ҳозир йўл кета-кетганча икки томони баланд-паст қор тепадан иборат бўлиб, чана ўртадан биланглаб борарди. Устиннинг назарида бу қор тўлқинлари қўнғироқ садоларига мос чайқалиб, бирин-кетин физиллаб ўтаётгандай, чана эса турган ерида тўлқинлар тепасига чиқиб, яна-пастга тушаётгандек, яна кўтарилиб, яна тушаётгандек бўларди. Уларнинг чаналари эса ҳамон тўлқинга бардош бериб келаётгандек, ҳали-замон ичига оғир, совуқ сув тўладигандек кўринарди. Пистимея ўзини йўқотиб қўяди-да, чанани қайиқ каби тўлқинга кўндаланг қўяди-ю, тўлқин бир неча тонналик оғирлиги билан тепасидан босиб тушиб, тўнтариб ташлайди, пайраҳадек мажақлаб, тубсиз қора гирдобга итқитади.

— Қаерга кетяпмиз?— сўради Устин.

— Карвонсаройга, қаёққа бўларди. Ётиб қолишга тўғри келади. Қоронғида йўлга чиқишнинг нима кераги бор? Отимиз ҳам чарчаб қолди...

Қуёш ҳали ботмаган бўлса-да, ерга тушган узун-узун соялар борган сайин қуюқлашиб борарди.

Энг узун ва қуюқ соя черковники эди. Бундоқ қараганда черков айтарли баланд бўлмаса-да, унинг сояси Озеркининг асосий кўчасини кесиб ўтиб, деярли қишлоқнинг ярмигача чўзилиб кетганди. Бир неча дақиқа бурун улар ана шу сояни кесиб ўтган эдилар, лекин ҳозир яна бесўнақай қийшайган қўнғироқхонадан тушаётган кўланкага кирдилар.

Карвонсаройда уларни қўлида қўлтиқтаёқ билан Марфа Кузьмина кутиб олди.

У заифлашиб қолган кўзларини пирпиратиб, аввал Устинга, кейин Пистимеяга узоқ тикилди.

— Соғ-саломат юрибсанми ишқилиб?— сўради Устин.

— Вой, худойим, мен бўлсам булар ким экан, деб тикилиб ётибман. Қани, марҳамат, марҳамат... Азиз меҳмонлар келибди-ку! Ишқилиб тупроқдан ташқари-

да юрибман, ҳадемай тагига кириб кетсам ҳам ажабмас. Ичим илвираб қолган, гоҳ у ерим, гоҳ бу ерим оғрийди. Қани ечина қолинглар, музлаб кетгандирсизлар. Мани Егоркам қалай?

Бир вақтлар Марфа ўғли катта бўлгандан кейин Зелений Долга қайтиш шарти билан бу ерга келган эди. Уғли ўсиб-улгайиб, уруш бошланмасдан аввал қишлоққа қайтиб борди ҳам, Марфа эса шу ерда қолиб кетди. «Бу ерга ўрганиб қолдим,— деди у Егорга.— Атрофинг тўла одам, зерикмайсан, киши. Энди катта йигитсан, ўзинг боварер. Вақтинг бўлса келиб тур. Мен ҳам меҳмон бўлиб бориб тураман сеникига. Ҳа, Антипдан эшикни ундириб ол...»

— Қалай, эсон-омон юрибсанми, Марфушка?— сўради Пистимея бошидан шол рўмолини оларкан.

— Эсон-омонлик қаёқда дейсан! Оёқ узатиб кетиш учун яқинда уйимга жўнамоқчиман. Чой ичасизларми? Ана самовар, анави идишда кўмир бор.

Устин индамай чой ичди. Ёчинмасданоқ каравотга ёнбошлади.

Кўчада қоронғилик тушиб, чоғроқ деразадан бирин-сирин юлдузлар мўралай бошлади. Устиннинг назарида, негадир бугунги кун ҳали тугамагандай эди. Унга ўтган икки кун ичида бўлиб ўтган воқеалар ичида энг муҳими шу бугун рўй берадигандек туюларди.

Шу икки кун ичида нималар бўлди ўзи? У кўзини юмди. Аммо шу заҳотиёқ хотинининг:

— Устюша, тура қол, кетдик,— деганини эшитди.

Эшитди-ю, титраб кетди.

— Қаёққа?!

— Шундоқ... ётиш олдидан тоза ҳавода айланиб келамиз. Жуда дим экан бу ер.

«Ёлғон айтасан, ёлғон айтасан!»— деб қичқирмоқчи бўлди Устин, аммо итоаткорона ўрнидан турди-да:

— Бўпти, кетдик,— деди.

Пистимея олдинда, Устин кейинда борарди.

У қандайдир қоп-қоронғи тор кўчадан бораркан, хотинига туртиниб кетди: қараса, хотини тўхтаб турган экан.

— Бу ёққа,— деди хотини ва Устинни елкасидан ушлаб, қалин ёғоч дарвоза томон итарди.

Дарвоза очилди-ю, шу заҳоти ёпилди, итнинг ириллагани эшитилди. Шунда кимдир:

— Жим ёт, ҳу жин ургур...— деб бақирди.

Итга бақирган паст бўйли киши йўғон ёғоч тамбани гурсиллатиб дарвозага тиради. «Эҳа, бизни кутишга ётган экан-да, бу ерда,— деб ўйлади Устин.— Пистимея мани шифохонага эмас, бу ёққа олиб келибди-да».

— Худо деб кираверинглар,— деди дарвозани беркитаётган киши. Унинг овози Устинга жуда таниш туюлди.— Мана бу ёққа, уйга киринглар.

Морозов бу овозни қаерда эшитганини эслашга уриниб, турган жойидан қўзғалмади.

— Нима, қулоқдан олганми дейман?— сўради ҳалиги киши.

— Шошма, шошма,— деди секин Устин эслашга уриниб. Бошини худди қайноқ сувга тикиб олгандек пешонаси бирдан қизиб кетди.— Кеча кечаси садақа сўраб бизникига борган сен эмасмидинг, а? Қани: «Худо зиёда қилсин!» дегин-чи. Бунақа тиланчилар зўр уйларда туради, сандиқ-сандиқ моли бўлади», деб бежиз ўйламаган эканман...

Бояги одам Морозовнинг елкасидан тутди ва уйга итариб киргизди:

— Қанақа уй? Қанақа сандиқлар? Таклиф қилгандан кейин кира қолмайсанми...

У гапираркан, Устинни эс-ҳушини йиғиб олишига ҳам қўймай, нуқул итарарди. Шу йўсин у Устинни аввал даҳлизга итариб киргизди, кейин қоронғи, тор йўлакдан олиб ўтиб, ёнбоши билан ёруғ хонага итариб киргизди-да, эшикни ёпди.

Хонадаги электр чироғи шу даражада ёруғ эдики, Устин кўзини чирт юмиб олди.

Қўққисдан ёнгинасида кимдир йўталди. Устин кўзини очмай, қимир этмай, ҳатто лабини ҳам қимирлатмай, жонҳолатда шивирлади:

— Демид...

Пистимеянинг кетидан келаркан, кейин уни уй томонга итарган киши олдида бораркан, Устин Морозов, Демид Меньшиков билан учрашиши мумкинлигини ва бу учрашув бугун юз беражаги лозим бўлган нарса-нинг энг муҳими бўлажagini хаёлига ҳам келтирмаган эди. Аммо оҳиста йўтални эшитганида бошидан қайноқми ё муздакми сув қуйгандек бўлиб кетди: Демид! Бу ерда ундан бўлак ҳеч ким йўталмайди...

Устин эшик ёнида тошдай қотиб, серрайиб турарди.

У кўзини очишга қўрқарди, эс-ҳушини эса ҳали йиғиштириб ололмагани, бошига бўлса биров: «Демид, Демид, Демид...» деб ураётгандай эди.

Хонада бошқа ҳеч ким йўталмади, ҳеч қандай шарпа эшитилмади. Устин оҳиста кўзини очди.

Қаршисида дарҳақиқат... Демид Меньшиков турарди.

Хонада на стул, на стол бор эди. Оппоқ деворлару, ёп-ёруғ электр чироғидан бошқа нарса йўқ. Шундоққина девор тагида, оппоқ либосда арвоҳга ўхшаб Меньшиков турарди.

Демид жуда ўзгарган, анча қариб қолган эди. У кичкинагина соқол қўйган, сочи узун эди. Унинг соқоли ҳам, сочи ҳам оқариб кетганди. Лекин Устин уни дарров таниди. Қараганида юрак орқага тортиб кетадиган бу чақчайган кўзни, бу юпқа лабни танитай бўларканми... Қачонлардир Демид бу лаблар билан бир даста ўрмон гулларини чайнай дерди-ю, лекин негадир ҳар сафар бу фикридан қайтарди.

Устин турди-турди-да, тиззалари букилиб, стулга ўтирмоқчи бўлгандек чўка бошлади.

— Йиқилиб тушасан-ку,— деди секин Демид.

Морозовнинг тиззалари букчайишдан тўхтади, у ҳайрон бўлиб, ўннга, чапга қаради...

— Ҳозирча йиқилишнинг ҳожати йўқ,— деди яна Демид девор тагида жилмайиб.— Саломлашамизми, Устин Акимич.

— Хе-хе...— Лекин шу ондаёқ ўз кулгисидан ўзи қўрқиб кетди, ўнғайсизланиб, саволомуз деди:— Пистимея қаёқда қолди-я? Қани у?..

— Йўқолиб қолмаса керак, деб ўйлайман.

— Ҳм...— Устин ниҳоят ўзига кела бошлади. У тужуркасининг тугмасини ечди, бошидан қулоқчинини олди, қаёққа илсам экан, деб аланглади.— Бирон қозик топиладими бу ерда?

Унинг овози дадиллашди.

Демид Меньшиков ҳамон оппоқ девор тагида турарди, уни девордан ажратиб олиш қийин эди.

— Мурдага ўхшаб нега мунча оқ кийиб олманган?— Устин хуллас Меньшиков билан саломлашмади.

— Вақт кеч бўлиб қолди. Ётиб қолган эдик.

Демид девор тагидан қўзғалиб, арвоҳ сингари хона-

нинг у бошидан бу бошига юрди. Устин ҳатто эшик томонга бир қадам чекинди ҳам. Демид тўхтади, унга қаради, лабини бир оз қимтиган эди, жуда юпқа тортиб кетди.

— Бу ёққа кир, мана бу эшикка, — Демид оқ пардани тортди. Устин негадир бу пардани пайқаманган экан. Кейин Демид нақшинкор дарчани очди... — Бу ёққа кир, меҳмон бўласан.

Устин кирган хона оддий хонадек жиҳозланганди: бу ерда устига пушти дастурхон солинган стол, стуллар, сариқ дерматин сирилган диван, сариқ соябон бўлиб, деразаларига парда тортилганди. Бурчақда эса, Устиннинг наздида маҳаллий саноат комбинати ишлаб чиқарган тумбочка турарди, устига «Восток» радиоприёмниги қўйилганди. Бу хонадан яна икки эшик қаёққадир олиб чиқарди.

Демид столдан пушти дастурхонни олди ва эшиклардан бирини очиб, оҳиста деди:

— Қизим, меҳмон келди. Бирон нима келтир.

Шу замонда ўн саккиз ёшлардаги бир қиз хонага кирди, столга оддий оқ дастурхон солиб, сочиқлар қўйди.

Унинг кетидан узун сочли, боягидан каттароқ бир қиз чиқди. Қиз патнисда ликопчалар билан овқатлар олиб келди.

Қизлар икковлашиб дарров дастурхон тузашди, эшик ёнига бориб, қўлларини кўксиларида қовуштирганча туришди.

— Раҳмат, болаларим, — деди Демид ва иккала қиз ғойиб бўлди.

Қизлар чиройли, хушбичим эди. Айниқса, анави узун сочлиси, каттароғи. Лекин уларнинг ҳеч қайси бири Демидга ўхшамасди.

— Ростдан ҳам қизларингми? — сўради Устин.

— Ҳа, — бошини ирғади Демид ва тумбочкадан бир шиша ароқ олди. — Ҳай учрашганимиз учун! Утир, ўтган йилларни бир эслашайлик.

Устин бутунлай ўзига келди. У стол ёнига ўтириб, деди:

— Кийиниб олсанг бўлармиди...

— Бўлади, — деди Меньшиков ва чиқиб кетди.

Орадан бир неча дақиқа ўтиб, Устиннинг қаршисида фақат сочи бир оз оқарган, ажин тушган ўша аввал-

ги Демид ўтирарди. Бир лаҳзагина, Морозовнинг назарида улар ҳозир Озеркида эмас, балки ҳув ўшанда Урсл ортидаги ўрмон ичкарасида, бир неча қишни ўтказган қишлоқда ўтиргандек, мана ҳозир Микитанинг қизлари ёнидан Тарас Звягин келиб қоладигандек, қадди-қомати келишган ёш Серафима узун кўйлақда кириб келадигандек бўлди...

— Бундан чиқди, тирик экансан-да, а?— сўради Устин қадаҳни олдиға суриб.

— Э, йўқ. Сен айтгандек мен — ўлганман. Аллақачонлар.

— Буни қандоқ тушунмоқ керак?— Устин бошини кўтариб эди, соқоли билан банди узун қадаҳни ағдариб юбораёзди. Кейин жаҳл ва зарда билан деди:— Модомики Пистимея мени бу ерга олиб келган экан... тўғрисиғи гапиравер. Ёки яна... ҳаммасини билишим мумкин эмасми?

— Э, йўқ, ҳаммасини очиқ айтавераман. Сендан ниманиям яширардим? Аввал манавини ютиб ол.

Улар ичишди. Демид қадаҳларни яна тўлдирди, ўрнидан турди ва қизлар кириб кетган эшикни зичлаб ёпди.

— Гап шундоқ, Устин Акимич...— гап бошлади Меньшиков стол ёнига қайтиб келиб.— Демид ҳақиқатан ҳам қаерлардадир ўлиб, изсиз йўқолиб кетди. Тарих уни кукунга айлантирди, шамол ёруғ оламга кукунини сочиб юборди, вақт эса одамлар хотирасидан уни батамом ўчириб ташлади.

— Чиройли гапиряпсан. Қаердан ўргандинг?

— Шунчаки маълумотимни ошириш билан шуғулландим.

— Шунақа дегин! Ҳозир кимсан энди?

— Шундай бир оддий фамилия бор — Кругляшкин. Дорофей Кругляшкин деганлари мен бўламан.

— Фамилиянгни сўраётганим йўқ. Кимсан, нима иш қиласан? Кўриб турибман,— Устин дастурхонга тўкиб ташланган ноз-неъматларга ишора қилди,— ёмон яшамас экансан.

Демид гапирсаммикан-йўқмикан дегандай пастки лабини ичига тортиб, ҳузури қилиб сўрди. Кейин қадаҳидан ҳўплади, вилкаси билан кичик бир тузланган бодрингни санчиб олди, ҳидлади, бутунлиғича оғзига тикди ва карсиллатиб чайнай бошлади.

— Яхши туз ебди, зўр бўпти! — деди Демид. — Сибирда нарса тузлашга уста хотинлар ҳалиям бор экан. У яна пастки лабини сўрди.

«Бундан чиқди тиши ҳали бутун кўринади бу иблисинг» — яна ўйлади Устин. Лекин эшиттириб деди:

— Демак, тўғрисини айтгинг келмаяптиякан-да?

— Сени қара-ю, гапингни-я... Сен билан мени ўрта-мизда қанақа сир бўлиши мумкин! — Демид тер босган бетини шошилмайгина артди. — Тангрининг хизматидаман.

Устин тақсимчага бир бўлак товуқ гўштини қўйиб, сочиқ билан қўлини артди.

— Буни бошлабсан... Демак, поп экансан-да? Дорофей ота деймизми?

— Шунақароқ...

— Черковда ибодат қиларкансан-да? Ваъзгўйлик қиларкансан-да?

— Бўлиб туради... — Демид яна бир бодрингга вилка суқди ва тақсимчасига солмоқчи бўлди. Бодринг қаттиқ, оғир эди, вилкадан сирғалиб дастурхонга тушди. Демид шу заҳоти яна вилкани бодрингга қаттиқ санчи ва иккинчи қўлининг бармоғи билан ушлаб туриб, тақсимчасига қўйди. — Ҳасратга ботганларни юпатаман, севинганларга яхшилик тилайман.

— Тушунарли, — истехзоли кулди Морозов.

Аслида унга ҳеч нима тушунарли эмас эди. Демид руҳонийга сира ўхшамасди. Тўғри, кичкинагина, сийраккина соқоли бор. Бақувват қўлларининг томирлари бўртиб, қўйлак тагида мушаклари ўйнаб турибди. Қарибди-ю, қўли бўлса ҳалиям қассобникига ўхшайди. Ҳар ҳолда попларнинг қўли бунақа бўлмайди. Кўзлари-чи... Бутун туриш-турмуши попдан кўра қассобга кўпроқ ўхшайди. Тўпнигача тушган оппоқ либосда ҳам попга заррача ўхшагани йўқ... Гаплари-чи? Поплар шунақа гаплашадими?

— Барибир гапларинг ёлғон, — деди Устин. — Сендан поп чиқарканми?

Демид елкасини қисиб қўйди:

— Поплар ҳар хил бўлади. Аммо қанақа бўлишмасин, ҳаммасиям худонинг бандаси, негаки ҳаммасиям яхшими-ёмонми худо йўлида хизмат қилади, бандаларини охиратдан огоҳ қилиб туради... негадир ичишининг мазаси йўқ, қани ол...

Демид ўзига учинчи қадаҳни қўйди.

— Шошма-шошма-чи!— Морозов ҳатто пешонасига бир шапатилади.— Қанақа попларданлигингни энди тушундим! Нега дарров ақлимга кела қолмабди-я? Мени Пистимеямга ўхшаган баптистларданмисан дейман?

— Балки... шундайдир,— яна ноаниқ жавоб қилди Демид мийиғида кулиб.— Сенга барибир эмасми? Ича қолсанг-чи.

Аммо Устин қадаҳни нари суриб қўйди.

— Биз томонларда қандай пайдо бўлиб қолдинг?— сўради у.— Ёки... ҳеч ерга кетмаганмидинг? Ундай бўлиши мумкин эмасди шекилли...

— Ҳаммасини гапираман десанг, узоқ вақт керак, Устин. Гапириб адо қилиб ҳам бўлмайди. Урушгача турмада ўтиришга тўғри келди. Агар немислар бўлмаганда у ердан тирик чиқишим — даргумон эди... Ана шундоқ гаплар. Кейин... кейин Освенцимда бўлдим, Бухенвальдда... Хуллас, ўлим лагерларининг кўпини кўрдим.

Устин бошини кўтарди. Демид лабини бурди, қўшимча қилди:

— Сен ҳам анави... нима эди... Усть-Каменками-ди? Биладан, биладан...

— Қаёқдан биласан?— кулимсираб деди Устин.— Пистимеянинг ёнига келиб турадиган тиланчилар етказганми сенга?

— Гап қаёқдан билишимда эканми! Ҳа... уруш охирига келиб мени Австрияга, Маутхаузен концлагерига ўтказишди. Эшитганмисан шунақасини?

— Қулоғимга кирган эди,— истар-истамас деди Устин.

— Ана шундоқ... Одамлар учун энг даҳшатли лагерь шу эди. Нималар қилишмасди у ёқда...

Демид узоқ гапирди,— ярим соатча сўзлаган бўлса керак. Худди ёш болага бир гап уқдираётгандай оҳиста, шошилмай гапирди.

— Хуллас,— гапини якунлади у,— деярли уруш тамом бўлгунча ана шу Маутхаузенда хизмат қилдим. Кейин... Германиядан ташқари яна жуда кўп мамлакатларда бўлдим. Аммо... Мени гапирмай қўя қолайлик энди. Ҳалиям керагидан ортиқ гапириб юбордим. Дўстимсану ахир. Хўш, ўзинг қалайсан?

— Қалай бўлардим, юрибман...— Устин вилка билан столга чизиқ тортарди.— Биз томонларда нима қилиб юрибсан деяпман? Агар сени таниб қолишсами...

— Албатта, Тарас айтганидай, суюнганларидан панфара чалиб юборишмайди. Қалай, у соғ-саломат юрибдими?— Демид яна Морозовнинг саволига жавоб беришдан ўзини олиб қочди,— Захарка Большаков қалай? Қишлоқнинг катта кўчасини асфальтлашмоқчи деб эшитдим.

Бирдан Устин жаҳл билан тақсимчани нари сурди ва шу заҳотиёқ ҳозир ўзини бошқаролмай, бир балони бошлашини ҳис қилди.

— Ана холос,— Демид ҳўл лабини чўччайтирди.— Меҳмонимиз жуда инжиқ чиқиб қолди-ку. Яна қандай қилиб кўнглингни олсам бўлади?

Демиднинг кўзлари борган сайин қисилиб, лаблари юпқалашиб бермоқда эди. Демиднинг кўзлари билан лаблари Устиннинг жаҳлини чиқарарди. Аммо муҳими кўзда ҳам, лабда ҳам эмас эди. Энг муҳими, Демиднинг овози борган сайин пасайиб кинояли, даҳшатли вишиллаб чиқишида эди.

Устин вилкани столга отқилади. Вилка қадаҳга теги, қадаҳ ерга учиб тушди-да, чил-чил бўлди.

Шу заҳоти эшик очилди. Лекин энди эшикдан боғи, дастурхон тузаган қизлар эмас, балки элликларга борган ўрта яшар аёл чиқди. Аёл индамай қадаҳ синиқларини териб пешбандига солди-да, қайтиб чиқиб кетди.

— Опахоним!— чақирди Демид, аёл шошилиб ўгирилди:

— Лаббай, Дорофей Трофимич.

— Столни йиғиштиринглар. Овқатланиб бўлдик. Юр,— Демид Устиннинг елкасига қўлини қўйди. Унинг қўли кучли, тошдек оғир эди.

Улар «оппоқ» хонадан ўтиб, йўлакка чиқиб қолишди. Устин, ҳозир даҳлизга, ундан ҳовлига чиқамиз, деб ўйлади. Дарҳақиқат даҳлизга чиқишди, лекин ундан қандайдир бир қоронғи йўлакка ўтишди. Кейин бир хонадан иккинчи хонага ўтиб, учинчисига киришди. Бу хонада мебель кўп эди, никелланган каравотнинг суянчиқлари йилтирарди, шифтда кичкинагина электр лампочкаси осилиб турарди.

— Ётиб ухла,— деди Демид каравотни кўрсатиб.

Устин стулга оғир чўкди. У ўтираркан, негадир Демиднинг тиканли сим билан ўралган ўлим лагери ичида у ёқдан-бу ёққа юриб турганини, қип-қизил маст бўлиб, қутуриб одамларни пешонасидан, орқасидан, қорнидан, юрагидан отаётганини, уларни газ камераларига ҳайдаб киритаётганини, қандайдир семиз бир кишини кулиб туриб дорга осаётганини, бўйнига сиртмоқ солаётганини тасаввур қилди.

«Отиш ва осиш, газ камераларига ҳайдаб кириш нима бўпти?—караҳтлик билан ўйларди у.— Буларнинг бари беҳуда, беҳуда, беҳуда...»

Демид эса энгинасида, қўлини кўксига қовуштирганича турарди.

— Шуларни, ўлим лагерлари ҳақидаги гапларни менга нима учун ҳикоя қилдинг? Ўзингнинг қаҳрамонликларингни ҳам?— сўраб қолди бирдан Устин.

— Шунчаки айтдим-да...— ўйчан деди Демид.— Кўплаб одамларни йўқ қилиш гуноҳ, албатта. Аммо Исога ишончсизлик ундан ҳам кўпроқ кишиларни ҳалокатга олиб боради. Яна шуниси ҳам борки, у жойларда Мусо пайғамбарнинг буйруқларини бузганлари учун эмас, балки Исо пайғамбар алайҳиссалом чеккан азоб-уқубатларга, унинг ўлимига лоқайд қараганликлари учун тушиб қолган бандаларга қараганда анча кўп кишиларнинг кўз ёшлари дарё бўлиб оқаркан. Ана шуларни эсингга солиб қўяй дедим. Ахир немислар ҳам христианлар-ку, христиан динидан-ку. Бу лагерларни ана ўшалар қуришган.

Устин пешонасини тириштириб, бу сўзларнинг маъносига етиш учун узоқ ўйлади.

— Булардан ташқари,— давом этди Демид,— сен қаёқларда бўлганини, нималар билан шуғулланганини айтмаяпти, ниманидир яширяпти деб мендан шубҳаландинг. Мен сенга айтдим — бизнинг бир-биримиздан яширадиган нарсамиз йўқ. Шусиз ҳам бир-биримиз ҳақимизда шунча нарсаларни биламизки... — икковимизнинг ҳам сиртмоққа осилишимизга етарли... Ҳай, майли, ухла. Эрталаб келаман.

— Пистимея қани?— сўради Устин.

— Пистимеяни нима қиласан?— истеҳзоли кулди Демид.— Қариб қолди, хизматини ўтаб бўлди энди. Агар истасанг, қизимни юбораман олдинга. Фақат тилагингни айт — оппоққинасини юборайми ёки қора-

чадан келганиними? Ёши каттароғиними ё диркилла-
масиними, эрга текканиними ё бўлмасам қирчилла-
масиними? Лекин сен, эсимда, бунақани хуш кўрмас-
динг...

— Қанақа қизингни?

— Узимни эмас, албатта. Худоникини. Уз қиз-
ларини фақат Микита таклиф этгувчи эди.

Унинг жавобини кутмасданоқ Демид чиқиб кетди.

Морозов хона ўртасида бир оз турди. Кейин ечин-
ди, қалин солинган ўринни тўғрилади ва чироқни ўчи-
риб ётди.

Эшик қандайдир оҳиста, секин ғийқиллаб очилди.

— Ким бу?— кескин сўради Устин.— Ҳалиям
юрибсанми, Демид?

— Мен...— секин жавоб берди аёл товуши.— Зи-
наида қизлари.— Сўнг қўрқиб жим бўлиб қолди.

Устин ўгирилиб қаради. Қоронғида эшик олдида
қимирлаётган кўланкани кўрди.

Морозов Демиднинг: «Агар истасанг қизимни юбо-
раман» деб кулганини эслади.

Бирдан у, бунинг қандай тугашини билгиси келиб
деди:

— Нега жим қолдинг у ерда? Оёғинг ишламай қол-
димми?

— Мен... мен ҳозир, ҳозир,— ҳазин товушда гапир-
ди аёл.

Кўланка қимирлади. Устиннинг назарида аёл яна
қайтиб эшикдан чиқиб кетмоқчи бўлди-ю, лекин қан-
дайдир бир куч уни каравот томонга юришга мажбур
қилди.

Устин ўрнидан туриб чироқни ёққиси, унинг қанақа
«қиз» эканини кўргиси келди. Боя столга дастурхон
ёзганлардан эмасмикан? Лекин сўнгги дақиқада шаш-
тидан қайтди. Уни қиз энди нима қилар экан, деган
савол жуда қизиқтирарди.

Аёл эса оҳистагина юриб келди-да, каравот олдида
тўхтади. Хонада ягона дарча бўлиб, ундан юлдуз ёру-
ғи тушмас эди, лекин шунга қарамай Устин аёлнинг
бўйи баланд эмаслигини, рўмолгами, дуррагами ўран-
ганини ажрата олди.

— Хўш, нима қилиб турибсан?— сўради Устин
унинг қимир этмай турганини кўриб.

— Ҳозир,— деди яна аёл.

Рўмолини ташлади. Кейин халатми ё кўйлагиними тугмаларини ечди. Устки либоси елкасидан сирғалиб ерга тушди. Энди аёл каравот ёнида ички либосда кафанга ўрангандек турарди. Худди шу дақиқа Устин аёлнинг ёш, жуда ҳам ёш эканини пайқади, негаки, ундан ажиб ҳид келарди, кўп йиллар муқаддам, Урол ортида, ўрмон ичкарасидаги қишлоқда яшаган чоқларида Пистимеядан ҳам ана шунақа ҳид анқиб турарди.

Аёл ҳамон каравот ёнида оппоқ устундек қаққайиб турарди.

— Нимани кутяпсан?

Аёл кўрпанинг учини оҳиста кўтарди, каравот чеккасига секингина чўзилди ва қимир этмай ётди.

Бир неча дақиқа иккови қимирламай ётди. Устинга ҳатто бу ишлар тушига киргандай, кўзига шундай кўрингандай туюла бошлади ҳам.

— Нега келдинг? Қўрқасан-ку, ахир?

— Нимадан қўрқаман? Худонинг хоҳиши шу бўлгандан кейин...

Тўсатдан, Устин назарида бу овозни ҳам қачонлардир, қаердадир эшитгандай бўлди.

— Боя дастурхонга овқат тортган сен эмасмидинг?

— Йўқ.

— Оббо! Бу, сен, Зинка Никулинамисан дейман?! — қичқириб юборди Устин ва каравотдан ирғиб тушиб, электрни ёқишга кетди.

Қушдай енгил, бадани қизиган аёл унинг нима қилмоқчи бўлганини пайқаб қолди-да, ирғиб туриб, Устиннинг елкасига осилиб олди.

— Худо хайрингни берсин, худо хайрингни берсин... В-о-о-ой-ой!

У электр шуъласидан куйгандай, сакраб девор тагига борди, ўша ерга чўнқайиб, бурчакка қараб олди.

— Чироқни ўчиринг... Худо хайрингизни берсин, ўчира қолинг! — дея зорланди у, ҳар сўзида унинг озгин елкаси силкинарди.

Устин унга сира ҳам ачинмасдан, ҳатто истеҳзо билан қараб турарди. Кейин Устин каравот ёнига қайтди, ётмади, пар тўшакка ўтирди.

— Энди ўчиришнинг нима кераги бор? Айтдим-а, овоз жудаям таниш деб...

Зина сесканиб, чўчиб тушди ва оҳиста ўрнидан ту-

ра бошлади. У қўллари икки ёнга ёзиб, деворга ишқаланиб, қаддини ростлади ва худди оёқ-қўли қоқиб қўйилгандек қотиб қолди.

— Салом энди, Зинаида...

Зина жим эди. У электр шуъласида олтин каби товланган қалин сочли бошини баланд кўтариб, Устинга, айни бир вақтда, қаёққадир бошқа томонга бақрайиб қараб турарди. Унинг сочлари олтиндек товланарди, ёноқлари ёниб турарди, нам лаблари қайноқ эди... Фақат кўзлари хира, совуқ бўлиб, қотиб қолганди.

Устин ҳам индамасди.

— Менга... кийимларимни беринг,— секин сўради Зина. Ана шундагина Устин унинг либосларини бошиб турганини сизди.

— Ахийри уялиб кетдингми?— сўради у.

— Нимадан уяламан! Гуноҳ иш қилаётганим йўқ,— лабларини қимирлатмай жавоб берди Зина.— Негаки, Илоҳнинг инжилида: «Худойим жон ато этган кимса, гуноҳ қилмайди...» — дейилган.

— Шувақа дегин! Жудаям доно экан ўша авлиёларнингми ёки яна нима дейсизлар, ўша... Хўш, сен-чи... мени танидингми?

Зина бир оз жим турди ва ҳамон боягидай Устин ёнидан қаёққадир тикилганча жавоб қилди:

— Таниб нима қиламан? Бебахт бир биродаримиз, тасаллига зориққан бир зот... чақиряпти, дейишди.

— Шунинг учун менга тасалли бергани келдингми?

— Исо алайҳиссалом мазҳабида фақат... тасалли топади киши...— қандайдир ноаниқ жавоб берди Зина.

— Сени панд-насиҳатларингга қулоқ солмасам, демас, мен... динсиз эканман-да, а? Нега индамайсан? Ё хўп дея қолайми?

Зина оҳиста қўлини туширди ва жавоб қайтариш ўрнига яна бир бор, аввалгидан ҳам секин сўради:

— Кийимларимни беринг.

Морозов унга кўйлагини олди. Зина кўйлакни илиб олди, қорнига босди ва девор ёқалаб секин жила бошлади. Устин таажжубланиб уни кузатди. Зина включателга етгач, чироқни ўчирди-да, шошиб кийинди. Устин уни ҳозир чиқиб кетар деб ўйлаган эди, аммо қиз девор тагида тураверди.

— Нима қилиб турибсан? Кетавер.

— Мумкин эмас.

— Нега?

Зина жавоб бермади.

— Демид... Дорофей отадан, ё сизларнинг тилларингда гапирганда, биродарларингнинг гапидан чиқишдан қўрқасанми?

Зина бу гал ҳам оғир хўрсиниб қўя қолди.

Морозовга тўсатдан, Зинканинг тасалли ҳақидаги сўзлари жуда шубҳали туюлди. Уларни аниқ-таниқ эслаш учун Устин қоронғида зўр бериб пешонасини тириштирди. Аҳа: «Бебахт бир биродаримиз, тасаллига зориққан бир зот...» Зориққан! Топган гапини-ю! Яна нима эди: «Исо алайҳиссалом маҳзабида фақат... тасалли топади киши...» Сал бурун Демид: «Имонсизлик... одамларни ҳалокатга олиб боради...! Ҳм-м-м... Мен аҳмоқ бўлсам, мен аҳмоқ бўлсам, Пистимея мени нега бу ёққа олиб келди, деб бош қотириб ўтирибман... Гап бу ёқда экан... Тасалли имонда экан! Имонсиз тасалли йўқ экан-да, демак! Йўқ!!»

Устин каравотдан ирғиб тушиб, Зинканинг бўғзидан чангаллаганича силкита бошлади.

— Сени нима учун юборди мени олдимга?! Менга нималарни гапиришни буюрди у сенга, а? Менга нима ни уқдиришни буюрди у? Қайдан тасалли топарканман?... Нимадан топарканман... Қандай қилиб...

— Қўйворинг!.. Қўйвори-инг...— ёлворди қиз.— Бор, тасалли бер, деди. Дуо ўқиб турсанг, бунинг гуноҳ жойи йўқ, деди.

— Ёлгон, ёлгон гапиряпсан!

— Худо урсин... Бўғиб қўйдингиз-ку, Устин амаки... Ама...

Қиз оғирлашиб қолди. Морозовнинг ғовлаб турган калласига бирдан: «Бунақада бўғиб ўлдириб қўяман-ку... худди Усть-Каменкадагидай... ўша ишонч бор вақтдагидай...»— деган фикр келди.

Сал ўзига келиб, у бармоқларини ёзди. Зина унинг оёғи остига қопдай қулади. Худди шу дақиқа электр кўзни олар даражада чарақлаб ёнди.

Включатель ёнида яна Демид худди арвоҳдек бошдан-оёқ оппоқ кийимда турарди. Унинг қўлида қадимий мис шамдон бор эди.

— Нима бўлаяпти бу ерда?— қатъий сўради у ва еб қўйгудек бўлиб Морозовга тикилди.— Бутун уйни бошларингга кўтардинглар, ухлагани қўймапсанлар...

Устин фақат лозимда, қандайдир худди Демидга ёки Зинага ташланмоқчи бўлгандай ғалати энгашиб турарди. Унинг бели эгилиб, кўтарилиб турганидан, худди бели билан нафас олаётгандай кўринарди. Зина ерда, унинг оёғи остида ётарди.

Кейин Зина қимирлади, Демид томонга эмаклаб борди ва унинг оёғини қучди:

— Худонинг иродасига итоат қилдим... Мен...

— Йўқол!— оёғини қимирлатиб қўйди Демид.— Кўрамиз.

Зина зўрға ўрнидан турди, гандираклаб чиқиб кетди.

— Хўш!— пўписа билан деди Демид.

Устин ҳамон ўшандайича турарди. Кейин секин қаддини ростлай бошлади. Демид бурчакка, стол томонга ўтди ва стулга ўтирди.

— Ҳа, нега жим турибсан?— яна сўради Меньшиков.— Сенга нимани уқдиришни буюрганимни, ўзимдан сўраб қўя қолмайсанми. Сенга нимани айтишни...

— Қулоқ солиб турган экансан-да?— хириллади Устин.

— Қулоқ солиб нима қиламан?— елкасини қисди Демид.— Узинг бутун уйни бошингга кўтариб бўкирдинг-ку. Қани сўрамайсанми...— Меньшиков ижирганиб тамшанди.

Бу гап оловга мой қуйгандек бўлди, шундан кейин Морозов бирдан тутақиб кетди:

— Сўраб нима қиламан?! Нима қиламан?! Ҳаммасини тушундим! Сенлар, Устинда имон йўқ, ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб юборди, деб ташвишга тушиб қолдиларинг! Ҳа, йўқ! Йўқ, билдингми!! Уни қайтариб беролмайсан бу... Маутхаузенда қилган ишларингни гапириб берганинг билан. Куйинди ҳиди келиши билан қони ўйнаб кетади, деб ўйлагандирсан-да? Йўқ, қайнагани йўқ. Шунча йил йўқ бўлиб кетиб, бирдан арвоҳга ўхшаб оқ кийимда пайдо бўлиб қолганимни кўрса, қўрқиб кетади, деб ўйлагандирсан балки? Йўқ, қўрқмадим, титрамадим, сендан чўчимадим! Сен Зинка Никулинани расво қилганимни кўрса, Зинка кийимларини ечиб ташлаб, тасалли бераман деса Устиннинг юраги чиқиб кетади, деб ўйлагандирсан-да... Йўқ, ҳайрон қолмадим... Юрагим ҳам чиқиб кетмади... Аммо...— Шу ерга келиб Устиннинг овози бирдан ўз-

гарди, ҳазин товушда йиғламсираб гапира бошлади: — аммо, бу кунимдан кўра юрагим қинидан чиқиб кетгани яхши эди... ҳалиги... Ишончини йўқотиб... Фильканинг ниҳоли қуриб, енгил тортди деб ўйлайсанми? Ўйлайсанки, мен... Ҳаммасини бир йўла йўқ бўлгани яхшироқ. Кеча ҳаммасини тугатмоқчи бўлдим. Аммо тўппончам бутун занглаб кетган экан... Балки сеники яхшидир? Бер менга. Бер!

Демид унинг сўзини бўлмасдан, бармоқлари билан столни дукиллашиб, вақт-вақти билан пастки лабини сўриб, индамай эшитиб ўтирди. Столга қалин дастурхон солингани учун ҳеч қандай дукиллаган овоз эшитилмасди.

Ниҳоят у Морозовнинг ёнига келиб:

— Устин!!— деди амирона.

— Нима «Устин?!» Хўш, нима «Устин?!» Фильканинг ишончини йўқотма демоқчимисан, ўзинг ишонасанми? Ўзинг сира ишонасанми?

— Ишониш ҳам гапми, кутаяпман ҳам,— жавоб қилди Демид.

— Кутаяпман? Нимани кутаяпсан? Пистимея икковинг яна нимадан умид қиласанлар? Совет ҳукумати барҳам ейди деб ўйлайсанларми? Мен ҳам ишонганман, мен ҳам кутганман. Уруш бошланганда мен ҳам: мана лиқиллаб қолди-ку бу ҳукумат, деб ўйлагандим. Мен ҳам сенга ўхшаб уни бўшаштиришга роса кўмаклашдим... Мен ҳам сенга ўхшаб сўйдим, ўлдирдим, бўғдим, куйдирдим... Мен ишонардим, шунчалар ишонардимки, ҳатто ўз ўғлимга ҳам раҳм қилмадим. Аммо ҳукумат ҳалиям маҳкам турибди... Борган сари кучаяпти, худди... худди хўв анави Марья қоясидаги қора теракдек... Ўша қора теракни кўрдингми, йўқми? Бир боргин Марьянинг қабри устида қанчалар катта бўлиб кетганини кўрасан. Эрта билан офтоб аввал уни ёритади, кейин эса бутун ерни. Ҳамманинг кўнунгида қад ростлаб турибди, ҳеч нима писандмас унга. Бўрон юз қутурса ҳам, қора терак парво қилмайди, ҳатто эгилмайди. Фақат шохларини ёйганича шамолда худди ер узра сузиб бораётгандай бўлади... Ҳар қандай бўроннинг ҳам кучи бир неча япроғини узиб, қоронғилиққа учуришга етади... Шундоқ экан, мен нимага ишонмоғим керак? Нимага?! Ҳеч нима йўқ ишонадиган... Улар бўлса... мен бир оддий қизнинг кўз-

ларини кўрганман. Уни гирибонидан мана шу қўлла-
рим билан... Мен уни бўғиб турибману, у мени устим-
дан кулиб, кўзлари билан жонимни ҳиқилдоғимга кел-
тирган. Марья Воронова ўшанда сизларнинг жонла-
рингни ҳам шундай ҳиқилдоқларингга келтирган бўл-
са керак... Филька билан сенлар унинг кўзини ўйиб
олдиларинг, лекин бундан нима фойда кўрдиларинг?
Ҳамманинг кўзини ўйиб олиб бўлмайди, ҳаммани печ-
кага, газ камераларига тиқиб бўлмайди. Уларни печ-
ларга тиқа туриб, юзларида даҳшатли қўрқув акс эти-
шини, қичқириб юборишларини, шафқат сўрашларини
кутгансанлар! Улар бўлса ишқилиб бақирвормайлик,
ишқилиб илтижо қилмайлик деб қўрқибган. Улар бу
лаънати сўзлар баногоҳ оғзимиздан чиқиб кетмасин,
дея лабларини жон-жаҳдлари билан тишлаганлар.
Шундай эмасми? Ахир мен ҳам биламан-ку, мен ҳам
кўп нарсаларни кўрдим-ку... Пистимея икковнинг одам-
ларни сув қайнаётган қозонга, лаққа чўғ устига таш-
лашларинг мумкину, аммо наҳотки оғизларини очол-
масликларингни, инграшини эшитолмасликларингни
тушунмасаларинг... Қора теракнинг япроқларини
узиш мумкин, аммо ўзини қимирлатиб, қулатиб бўл-
майди. Буниси қандоқ бўлди, деб сўраяпман?!

Демид бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади,
аммо энди Устинни тўхтатиб бўлмасди. У ҳурпайган
бошини силкитиб, муштарини дўлайтирарди, гарчи
у бир жойда турган бўлса ҳам оёғи тагидаги пол ло-
пилларди.

— Ху анави гулханда, лаҳчада куйдирган қизимиз
ҳали бола эди, она сути оғзида кетмаган эди. Соцла-
ри чирсиллаб, ловиллаб ёниб кетгандаям бошини кўта-
риб: «Отажон, ахир мени тик туриб ўлишга ўргатган-
сиз-ку!» деб қичқирган эди. Тик туриб! Ёки эсингда
йўқми, унутдингми?! Ушанда ҳаммаси ҳам — қизнинг
отасиям, қишлоқ шўроси, анави семиз коммуна раиси
ҳам тик тураверди. Туришга ҳоли келмай қолгандаям
туришди-я. Ҳеч бўлмаса манави Захарни олайлик. Сен
уни майиб қилиб қўяёздинг, — бу ишингга балли. Ке-
йин хўп пайини қирқдим, иложини топдим дегунча
ярасига туз сепдим. Қачон қолдан тояркин, гандирак-
лаб, ағдарилиб тушаркин, деб роса кутдим... Лекин
кутганимдан нима чиқди?! Шундоққина кўриб тура-
ман — аламнинг зўридан афти буришиб кетади. Ле-

кин оғриқдан анави қиз бақирмаганидек бу ҳам бақирмайди. Анави қишлоқ шўроси билан раис гандиракламаганидек бу ҳам гандиракламайди, маҳкам турибди. Унинг бир қўлига зарар етказдик, лекин сен билан менинг тўрт қўлимиздан кўра унинг бир қўли кучлироқ кўринади. У мана шу қўли билан гирибонимдан маҳкам тутиб олди. Саниям худди шундоқ қилди. Нимага бошингни чайқайсан? Бўғиб турганини сезаяпсанми? Сезмаётган бўлсанг, ҳадемай биласан. Менга ўхшаб нафас ҳам ололмай қоласан... Ё бўлмасан анави Смирновни кўргин. Урушда дабдала бўлган — зўрга қилтиллаб юрибди. Нега шундоқ бўлган? Негаки, бизга қарши курашда жонини аямай, ўзини жанг қизиби турган жойга урган... Мен... мен ахир унинг бутун уруғ-аймоғини қуришиб юбордим-а. Бу ерда пайдо бўлиб қолгандан кейин ўша Смирновмикан, деб уни узоқ кузатиб юрдим. Сездирмай билиб олиш учун кеча эрталаб атайлаб станцияга олиб бордим... Ушанинг ўзгинаси... Оловда бутунлай ёниб кетмабди, аммо сўнгакларигача куйган бўлсаям чиқиб келибди-я. Энди бир чеккага чиқиб, қолган кунини соя-салқинда ўтказса ҳам бўларди. Нима бўлгандаям одам-ку, ҳар ким унинг аҳволини тушунарди: охиригача курашди, энди жонида жон қолмади, энди жангчи эмас, у ёруғ оламда ҳам саноқли кун қолган. Хўш, у-чи? Ўзини соя-салқинга урдими? Қаёқда! Кечани кеча, кундузни кундуз демай колхозма-колхоз кезиб, ишини қилиб юрибди. Борди-ю, яқин-орада ўладиган бўлсаям, колхоз билан ўзининг редакцияси орасидаги бирон қишлоқ йўлида ўлиб қолади. Кеча уни ўзим олиб кетганимниям сабаби бор: мен ундан кечаю кундуз одамлар орасида бўлишга, районнинг у ёғидан бу ёғига югуриб юришга нима мажбур қилаётганини билмоқчи эдим. Ахир ҳеч нимага муҳтож эмас: оёғини узатиб ётавермайдими. Менга нима жавоб қилганини биласанми?! «Нима учунлигини сенинг ўғлинг Федька биларди...» деди. Тушундингми, Демид?

Морозовнинг мадори қуриди, у борган сари суст, секин гапира бошлади. Лекин Меньшиковнинг бир нима демоқчи бўлаётганини, гапини бўлишга чоғланганини кўриб, бошини силкиди, овозини кўтариб, тез-тез гапира кетди:

— Сандан сўраяпман тушундингми ҳеч?! Федька

биларкан-а! Бундан ортиқ жавобнинг менга ҳожати йўқ... Ҳеч ҳожати йўқ!.. Қарабсанки, бутун авлод-аж-додини қуритибман, ўзини ўлар ҳолга етказиб, бу энди биз учун бир жасад, деб ўйлабман, у бўлса қаёқдан-дир пайдо бўлди... Мана энди тепамда худди ажалдек... демак ҳаммамизнинг тепамизда бало-қазодек хавф солиб турибди. Пистимея қандайдир қудрати қодир ҳақида гапиради доим, гўё у ғойибдан пайдо бўлади-ю, оламни, яъни уларни жазолайди. Менимча мабодо шундай қудрати қодир бўлса ҳам — у осмондами ёки ердами, барибир, албатта улар тарафида бўлади-ю, бизни жазолашга тушади... Қандоқ қилиб?.. Ана санга Захарка, ана Смирнов! Сендан сўраяпман: қандоқ одамлар экан-а, булар? А? Зоти қанақа экан-а? Яна булари нимжонлари. Жуда бақувватлари бор... Ана энди менгаям бир қарагин. Бир вақтлар анақа-мунақа эмас, жуда катта ишларга қўл урдим, лекин қора чақалик ҳам нафи бўлмади. Нимадан бошладинг де? Одамларнинг калласини кесишдан, бутун-бутун қишлоқларга ўт қўйишдан... Жудаям кучлиман, ҳаммасини ёндираман, яксон қиламан, янчиб ташлайман, деб ўйлардим. Кейин қарасам, суякларимни қасирлатиб майдалаб, ўзимни улоқтириб юборишадиган. Ҳай, майли, бунгаям кўникиб, одамлардан бошқача йўл билан, сен маслаҳат бергандек қасос олишга тушдим. Боя айтганимдек Захарни озмунча тинкасини қуритдимми, Фролни, Егорка Кузьминни. Охири нима бўлди?.. Кейин, айниқса, урушдан кейин бу усулда ўч олиш ҳам қийин бўлиб қолди... Урушдан кейин қўлимдан келгани Клашка Никулина билан унинг синглиси, сен ҳозир қўйнимга тиқиб қўйган Зинкага ёмонлик қилиш бўлди. Негаки, Захарканинг қўли бўғзимни борган сари қаттиқроқ қиса бошлади. Шундан кейин аламимдан одамларга майда-чуйда ишлар билан ёмонлик қила бошладим — сут ўғирладим, ёғ, буғдой... Ахийри арзимаган уч ғарам пичанни яширишгаям етиб келдим... Мен бировни эмас, бировлар мени бирон жойимни қўймай янчишди. Энг даҳшатлиси нима биласанми? Ҳозир айтаман. Мани ким бундай янчди — Захар Большаковми? Агрономимиз Корнеевми? Филимон Колесниковми? Анави Смирновми? Агар шулардан биронтаси эканлигини билганимда-ку, ҳеч нимани андиша қилмай... Ёки ҳозирги тил билан айтганда,

ўзини оёғидан янчиш машинасига тиқиб юборардим-а. Аммо ким гупиллатаётганини билмайсан-да,— алоҳида биттасини ушлаб ололмайсан, бутун олам бир бўлиб дўппослаётгандай. Энг дашҳатлиси шу. Пистимея икковинг буни тушунасанми-йўқми? Айтдим сенга — бошингни чайқама деб. Ёки тушунаяпсизларми?! Бўлмасам Пистимея икковинг нимадан умид қиляпсанлар?!

Устиннинг қулоғи тагида худди тўп ўқидай бир нима гумбирлади — Демид қўлидаги мис шамдонни каравот суянчиғига бор кучи билан урган эди.

— Мана шунга!!!— деди у ва эгилиб кетган шамдонни бурчакка итқитиб, хонадан чиқди.

Устин гоҳ полда юмалаб ётган шамдонга, гоҳ Демид чиқиб кетган эшикка ҳайрон бўлиб қарарди.

Кўп ўтмай у эни ва бўйига қараб каноп билан бойланган аллақандай қалин папка кўтариб қайтиб кирди. Стол ёнига ўтирди, канопни ечди, папкага иккала қўлини қўйди.

— Тўғри айтасан, совет ҳоқимияти қирқ йилдан ортиқ мавжуд,— деди у боягидай Устинга совуқ ва маъносиз қараб.— Лекин жуда мустаҳкам чиқиб қолди, нимасини айтасан... Ахир уни бўшаштиришга, мустаҳкамлигини синаб кўришга озмунча ҳаракат қилдикми... Ўтирсанг-чи.— Устин каравотга ўтириб, адёлга ўралиб олди.— Ўшанда,— давом этди Демид,— йигирманчи йилларнинг бошида, ўн тўрт давлат бирлашиб, бутун кучларини совет ҳукуматига қарши солишди. Аммо у, Совет Россияси бу кучларни тумтарақай қилиб, бутун мамлакатдан итқитиб ташлади ва яксон қилди. Шундан кейин ҳам бу ҳукуматни гоҳ бир биқинидан, гоҳ иккинчи биқинидан пайпаслаб кўришга уриндик! Оч қолдирдик, ўт қўйдик... У бўлса ҳамон турибди.

Демид стулини Морозов ёнига суриб, қуруқшаган қаттиқ қўлини унинг кенг тиззасига қўйди-да, гапини биров эшитиб қолишидан қўрққандек шивирлаб деди:

— Лекин шундай бўлса ҳам кураш давом этапти...

Устин Меньшиковнинг юзига қараб туриб асабий қаҳ-қаҳ уриб кулди:

— Жуда суюнтириб юбординг-ку! Мен сендан давом этаптим, йўқми, деб сўраётганим йўқ. Давом

этаётганини сенсиз ҳам биламан. Мен бошқа нарсани сўраяпман — нимадан умид қиляпсизлар? Нимадан?! Унда бутун дунё...

Демид шошилмай папкани очди. Канопини ечди, бошини кўтариб, Устинга бир ўқрайиб қўйди.

— Янаям даҳшатлироқ, шафқатсизроқ жанг кетаяпти, — давом этди у уста нотикдек. — Ҳа, ўн тўрт давлат бостириб келди, немислар бостириб келди, Германия... Сен билан мени унутмаганларнинг Германияга ишончи катта эди. Афсус, ҳеч нима чиқмади, қаердадир хато қилиб қўйишди...

— Гапингни қара-ю! Худди карта ўйинида ютқазилгандай осонгина гапирасан-а. Ваҳоланки буд-шудимизни бой бердик — абадий бой бердик. Абадий!

— Йўқ, ундай эмас. Рост, Германия тор-мор этилди. Кули кўкка совурилди. Аммо ҳозир-чи... Нимадан умид қиляпсан... Нимага ишонаяпсанлар, деб сўраяпсан. Жавоб бераман — яна Германиядан... Ғарбий Германия ва Америкадан. Бу бизнинг сўнгги умидимиз, сўнгги довимиз, сўнгги чорамиз бўлиши мумкин...

Демид худди гапириб чарчагандек жим бўлиб қолди. Морозов ҳам чурқ этмасди.

Меньшиков папкадан қандайдир варақни олди.

— Германиянинг култешалардан қандай қилиб қайта бош кўтаргани билан бизнинг ишимиз йўқ, — яна гап бошлади Демид. — Бу сан билан менинг бахтим. Уша уруш тугаган лаънати йилда мен билан сенинг Германия билан сариқ чақалик ишимиз бўлгани йўқ. Аммо доно одамлар буни ўйлашди. Бу мағлуб Германияда ақлли одамлар қолган эди, Америкада ҳам бор эди ақлли одамлар. Улар жуда узоққа боқиб, келажакда бир нарсани кўрардилар... Мана, — Демид папкадан бир варақни олиб, уни Устиннинг тумшуги олдида силкиди, — мана ўша қирқ бешинчи йилнинг майида ақлли немислардан биттаси нима деб ёзган: «Дўстлар, ҳар биримизга равшан бўлиши керакки, эндиликда биз батамом душмanning қўлидамиз. Келажакимиз қоронғу. Бизни улар нима қилишади — билмаймиз, аммо биз нима қилишимизни жуда яхши биламиз...» Тушундингми? — яна варақни силкитди Демид. — «Биз нима қилишимизни жуда яхши биламиз...» «Улар билишарди, билишарди! Мана, бу ёғини эшит: «Минг йиллар давомида немислар қўли остида бўлган

областлар эндиликда русларнинг қўлига ўтиб қолаётир. Шу сабабдан ҳам биз риюя қилмоғимиз лозим бўлган сиёсий йўл (шу ёдингда бўлсин, Устин, «риоя қилмоғимиз лозим», дейиляпти!)... биз риюя қилмоғимиз лозим бўлган сиёсий йўл жуда оддий. Шу даврдан бошлаб биз ғарб давлатлари билан бирга бормоғимиз зарур...» Уқдингми, Устин? Бу сўзлар, ғарб давлатлари — Америка, Англия, Франция — Совет Россиясининг иттифоқдоши, ғолиблар бўлган бир чоқда айтиляпти-я. Кўрдингми ўша оқил одамлар масалани қайси томонга буришган! Нималарни кўрганлар ўша чоқда! Ундан кейин: «...ғарб давлатлари билан бирга бормоғимиз ва босиб олинган ғарбий областларда улар билан ҳамкорлик қилмоғимиз керак, негаки улар билан ҳамкорлик қилгандагина, кейинчалик руслар қўлидан мамлакатимизни қайтариб олишни умид қилишимиз мумкин...» Тушундингми?

Устин индамасди.

— Индамайсан? Майли, индамай, ўйлаб тур. Сенга эса шу гапни айтиб қўяй: Америкада, Францияда ва Англияда ҳам худди шундай ўйлашарди. Кейин ҳамкорликни бошлашди ҳам... Кейин ҳар хил конференциялар бўлди; фашизмнинг қайта тикланмаслиги учун Германияда ҳарбий саноатнинг ривожланишига йўл қўймаслик ҳақида турли-туман қарорлар қабул қилинди. Совет мамлакатининг айтганларини тўғри, деб тасдиқлаб ҳам туришди. Ўзлари эса аста-секин ҳарбий заводларни тиклай бошлашди, янгиларини қуришга киришишди. Бунинг учун албатта олтин керак эди. Нима, Америкада олтин кам эканми! Бутун океан оша сариқ дарё бўлиб оқди. Кейин ўзлари босиб олган ерларда федератив давлат ташкил қилишди. Россия шов-шув солди, ғазабланди. Уларга эса — бу тинчлик-севар, беозор давлат бўлади, ахир немисларам бир кунини кўриши керак-ку, дедилар. Шундай яшайвердилар. Давлат бўлгандан кейин армия ҳам керак. Яна Россия шов-шув кўтарди. Ғарбдаги ақлли кимсалар эса, Россия доим тўполон қилаверади, майли тўполон қилса қилаверсин, дедилар ва герман давлатини мустақкамлашга киришдилар. Мана ниҳоят... — Демид папкани титкилаб, ундан бир неча варақни олди. — Мана сенга бугунги манзара. Бугунги Ғарбий Германия ҳақида газеталарда мана нималарни ёзадилар: «Аде-

науэр қўшинлари куч-қудрати жиҳатидан гитлерчилар армиясидан устун туради». Еки мана буни эшит: «Ҳозирги кундаёқ Германия Федератив Республикаси армияси Ғарбий Европада энг кучли армия ҳисобланади, зарурат бўлиб қолса, бундесвер асосида, қисқа муддат ичида кўп миллионли армия тузиш мумкин. «Бу ақлли одамлар жуда талабчан ва изчил. Гитлер пайтида хизмат қилган генераллардан қай бирини сиртмоқдан олиб қолиш зарур бўлса, ўшаларни қутқариб қолишди ва ўз армияларига, давлатларига бош қилиб қўйишди. Россия яна шов-шув кўтарди, норозилик баён этди. Норозилигингизни баён этаверинг, тўла қуролсизланиш ҳақида, барча қуролларни тугатиш ҳақида бонг ураверинг! Аҳмоқларингиз бор жуда! Мен сенга айтсам, ҳозир Россиядаги матонатли ҳукумат бошлиқлари мақсадларига эришмоқ учун ҳар бир тешикка бош суқишяпти, ақл-идрок билан иш тутишяпти, кўплашиб ҳаракат қилишяпти, бутун дунёни қўзғаб, ўз тарафларига оғдиришяпти. Америкагача бориб етишди, бутун Америка бўйлаб митинглар ўтказишди. Агар менга қолса Америкага яқин йўлатмасдим. Америка президенти шунга қолганда хато қилди. Иш нимага бориб етди, дегин? Руслар бутун жаҳон олдида бу масалаларни гаплашиб оламиз, деб бу мажлисга ҳаммани чақиришди. Ақлли одамлар эса, қараб туришди-туришди-да... ўтган йили кўкламда чегарадан бир самолётни ўтқазишди. Бу жосус самолёт масаласида ҳисоб тўғри олинган, жуда аниқ эди. Улар юқори даражада тўпланмоқчи бўлган ерларида стол тагида оғир снаряд портлагандек таъсир қилди бу. Агар менга қолганда-ку, шу стол тагига ростакан бомба қўйган бўлардим.

Демид ирғиб турди, бир неча бор хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келди, яна папкасини қўлига олди.

— Бугун газеталарда нималарни ёзишяпти, эшиг: «Ғарбий Германияда, Германия Коммунистик партияси тақиқланган минг тўққиз юз эллик биринчи йилдан бу ёғига икки юздан ортиқ демократик ташкилот тақиқланган, шу жумладан...» Бу ёғида ҳаммаси санаб ўтилади. Икки юзтаси нима бўпти. Битта қолдирмай ҳаммасини тақиқлаш керак. Тақиқлашдиям. Мана яна бир мақола: «Агар ҳозирги кундаги сиёсий аҳ-

волни ўзгартирмасак, биз яна минг тўққиз юз ўттиз саккизинчи йилги вазиятга тушиб қолишимиз турган гап...»

Демид варақни жойига қўйиб, папкани ёпди.

— Кўрдингми?! «Аҳволни ўзгартирмасак!» Ким йўл қўяди бунга? Ким? Бўлмаса нима учун қилинди бу ишлар, бўлмасам нима учун америкаликлар, инглизлар, французлар Ғарбий Германияни барпо этдилар? Шунга йўл қўйиб бериш учунми? Йўқ! Й-ў-қ!— бўкирди Демид ва яна папкани чангаллаб, газета, журналлардан кесиб олинган парчаларни бутун хонага сочиб, шоша-пиша титкилай бошлади.

Ниҳоят у излаётган нарсасини топди ва шусиз ҳам анграйиб қолган Устиннинг тумшуғи олдида чангаллаган саҳифасини силкитиб бақирди:

— Мана! Мана нима учун тузишди, тингла... Аввал мен сенга бир ақлли немиснинг мақоласини ўқиб бердим. Уша немис ғарб мамлакатлари билан ҳамкорлик қилиш ва шу йўл билангина аввалги Германияни қайта тиклаб, руслар қўлидан тортиб олиш мумкин, деб ёзганди. Жумладан, Гитлернинг вориси адмирал Денис шундай деб ёзган. Буни у минг тўққиз юз қирқ бешинчи йилда ёзган. Минг тўққиз юз эллик саккизинчи йилда эса бошқа бир генерал, бутун Ғарбий Германия армияси қўмондони мана нима деб ёзади»: «Россияда муваффақият билан курашганимиз каби бўлажак урушда ҳам яна бепоён кенгликларда кураш олиб боришимизга тўғри келади...» Уқдингми? «...яна курашишга тўғри келади...» Мана яна нима учун тузилган Ғарбий Германия: «Биз ҳамма нарсага тайёرمىз, ҳамма чорани кўрамиз, таъкидлаб айтаман: Советлар босиб олган ерларни қайта қўлга киритмоқ учун биз ҳамма нарсага тайёرمىз». Буни Ғарбий Германия ташқи ишлар министри айтаяпти. Ёки яна мана нима учун: «Шундай фурсат келадики, Федератив республика олдида фақат Ғарбий Германиядагина эмас, балки бутун Европада янги тартиб ўрнатиш масаласи кўндаланг бўлиб қолади. Немис халқи Европа марказиди истиқомат қилувчи халқ сифатида тарихий бурчин бажаришга даъват этилганини инкор этмаслиги зарур».

Демид варақларни мижиқлаб папкага тиқди-да, уни ёпиб, Морозовга тикилди:

— Уқдингми? Тарихий!

Карахт бўлиб ўтирган Морозов ўзига келди:

— Нима бўпти, нега бақирасан?

Демид сакраб туриб кетди:

— Нима?! Нега дейсанми?!

Демид ёпган папкадан мижигланган қоғознинг учинчиқиб турарди. Меньшиков уни юлқиб олиб, кўз югуртирди:

— Уларнинг ҳозирги бошлиғи Аденауэр нима дейди, биласанми? Мана эшит: ...«Биз Совет Иттифоқи билан тиш-тирноғимизгача қуролланган ҳолдагина гаплашамиз!» Бунга нима дейсан? Бу ҳам нима бўптими?— Демид дарров энгашди, ерда, оёғи остида ётган варақни олди.— Мана... барча немис генераллари Ғарбий Германия армияси учун атом қуроли талаб қилишяпти. Буям нима бўптими? Буям...

Устин ерга қаради.

— Мана, яна қайтараман, Ғарбий Германия нима учун тузилди, мана нима учун у барҳаёт,— деди Демид. У тумбочка ёнига келди, бир шиша ароқ билан иккита рюмка олди.— Мана энди, умуман дунёда нималар бўляпти, шуни бир кўриб қўй. Ушанда, қирқ бешинчи йилнинг охирида америкаликлар Японияга атом бомбасини бежиз ташлашгани йўқ. Ҳозир бутун совет газеталари бу даҳшатли бомбани ташлашнинг зарурати йўқ эди, Япония шусиз ҳам таслим бўлган эди, деб жар солишяпти. Йў-ў-қ, зарурат бор эди! Бу бомба билан Россияни қўрқитиб олишмоқчи эди. Ахир бу бомбалар ҳазилакам эмас! Шундан кейин америкаликлар имкони бор жойларни ўз қўлларига ола бошлашди, энг қулай, муҳим позицияларни эгаллашга киришишди. Совет қўшинлари Эрондан чиқиб кетди, Кореяни иккига бўлиб юборишди. Вьетнамни ҳам. Ғарбий Германияни бўлса айтиб бердим. Имкони бўлган ернинг ҳаммаси шундай. Хитойни тутиб қолиб бўлмади, афсус. Барибир униям бир бўлагини узиб олишди. Тайвань ороли — бу жой, мен сенга айтсам, Американинг чўнтагида турган калит.

— Нимани очасан бу калит билан?— ҳўмрайиб деди Устин.— Чўнтакда туравериб занглаб кетади-ку...

— Ким билади, ким билади... Кўзингни каттароқ оч, оламда нималар бўлаётганини кўрасан, деяпман.

Уша атом бомбаси портлатилгандан кейин деярли бутун дунё Америкага ён босадиган бўлиб қолди.

— Жудаям оширворма бутун дунё деб...

— Бас! Иршайверма. Бутун дунё бўлмагандаям, ҳар ҳолда шунга яқин. Кейин Америка Россия атрофида секин-аста ҳарбий базаларни кўпайтиришга киришди. Кўпайтирди ҳам... Яна такрор сўрайман сандан: бежиз бўладими шуларнинг ҳаммаси? Америка русларга иқтисодий уруш эълон қилди, Совет Иттифоқи билан савдо қилмай қўйди, таъсирини ўтказган мамлакатларни ҳам таъқиқлади...

Демид рюмкаларга ароқ қуйди ва қандайдир ҳорғин, аввалги ҳовуридан тушиб тугаллади:

— Шуларнинг ҳаммаси биргаликда «Совуқ уруш» деб аталади. Кўраяпсанки, бу ана шу уруш давом этапти, қирқ бешинчи йил майидан бери бир кун ҳам тўхтагани йўқ. Вақт-соати келиб, у қайноқ урушга айланиши муқаррар. Бир кунмас бир кун бу дақиқа етиб келади...

Демид рюмкадагини оғзига бўшатди, тиржайди:

— Сен бўлсанг: Маутхаузенни нега гапирасан дейсан... Вақти келса, немислар яна концлагерлар қуришади. Немислар Исога ишонишади — билдингми? Исо алайҳиссалом эса кўзга кўринмай кўпдан бери ер куррасини кезиб, қиёмат жангига куч йиғаяпти... Ол рюмкани. Хўш, уқдингми энди?

— Лекциянг учун раҳмат, — Устин соқолини қапшади. — Мактаб боласига тушунтиргандай қуйиб қўйдинг. — Морозов худди рюмкани мажақлаб ташламоқчи бўлгандай чангалида сиқди. — Сан, нима, мани ҳеч нимага ақли етмайди деб ўйлайсанми? Албатта, баъзи бир мақолаларингни кўрмаганман, рост. Масалан, Деница деганингни... Аммо газеталар ўқиб турамиз. Уларда эса....

— Нима бор уларда? — ҳушёр тортиб бошини кўтарди Демид. — Совет газеталарида ташвиқотдан, мақтанчоқликдан бошқа нарса йўқ.

— Ташвиқот дейсанми? — қайтариб сўради Морозов ва худди Меньшиковга ачингандай бошини чайқаб қўйди. — Бошқаларни аҳмоқ деб ўйлама. Ҳар ҳолда ҳали ҳам бўлса, каллам ишлайди. Сен билан биз ёш пайтимизда фақат Россиягина сен билан менга қарши чиқди. Энди бўлса, бутун дунё, бутун ер курраси биз-

га қарши. Мана сенга ташвиқот. Мана сенга мақтанчоқлик.

— Негадир буни сезмаяпман...— гап бошлаган эди Меньшиков, лекин Морозов унинг сўзини бўлиб қичқириб гапира бошлади:

— Ёлгон! Осиёда, Африкада, Яқин ва Узоқ Шарқда нималар бўлаётганини кўрмаяпсанми?! Ҳар ойда бир халқ илгариги ҳукмдорлари асоратидан озод бўлаяпти...

— Катта бувингни фолини айтаяпсан.

— Фолми, фол эмасми, ишқилиб.... У ёқ худди қайнаётган қозонга ўхшайди. Эртами, кечми... Э-э, сен буни тушунармидинг...

— Сендақа сиёсатдондан ўргилдим-е!— деди Демид истеҳзо билан.— Нечук Африка ташвишлантириб қолибди? Қора танли негрлар оқлар ҳукмидан қаёққа қочиб қутуларкан? Тўпларга нима билан қарши чиқишади? Муштлари биланми?

— Россияда тўпларга нима билан қарши чиқишганди?

Қўққисдан берилган бу савол Демидни шундай гангитиб қўйдикки, у ўзини йўқотиб, кўзини пирпиратди...

— Ана шундоқ,— заҳархандалик билан давом этди Устин.— Яқинда газетада ўқидим — Японияда халқ, ҳукуматнинг энг катта бошлигини ишдан олиб ташлашни талаб қилиб чиқаётганмиш. Фамилиясини унутибман, мушукни номига ўхшаб кетарди...

— Киси,— деди негадир Демид.

— Аҳа, мушукникига ўхшайди дедиму... Униям тўплари бор-ку, ахир. Кореяникида ҳам бор. Ёзишларича мамлакатдан қочиб кетибди. Нега бўлмасам у халқни бостириш учун тўпларини ишга солмади?

Морозов тўхтаб, Демиднинг йиллар ўтиши билан хиралашиб қолган кўзига тик боқди-да, бир-икки дақиқа жавоб кутди. Жавоб бўлавермагач, сўради:

— Нега индамайсан? Ёки жавоб тополмаяпсанми? Ёки бўлмасам, буниям совет ташвиқоти дейсанми?

— Эҳ, Устин, Устин!— қимирлади ниҳоят Меньшиков.— Ахир булар жуда мураккаб нарса-да... Миянг жуда ғовлаб кетибди! Бу ниҳоят мураккаб сиёсат...

— Қийпанглама кўп!— яна овозини кўтарди Устин.— Ҳеч қанақа мураккаб жойи йўқ, икки карра

иккидай тушунарли ҳаммаси. Ана ўша Америкадаям ҳамма шаҳарларида ишчилар иш ташлашяпти, аммо ҳеч ким тўпга тутаяётгани йўқ уларни. Қани тутиб ҳам кўрсин-чи. Бир-икки марта халққа ўқ узиши мумкин, кейин қаёққа огади? Ана шунақа гаплар... Ҳаммаёқда, ҳамма мамлакатларда шундай. Тагин миянг говлаб кетибди дейсан...

Морозовнинг пешонасини тер босди. Пешонасини кафти билан артди-да, ўз сўзларига ўзи қулоқ солаётгандай, сўзларидан ҳайрон бўлаётгандай андиша билан хотиржамроқ гапира бошлади:

— Йўқ, Демид, умидларимиз пучга чиқди. Бекорга шунча йил инимизда биқиниб, ниманидир кутиб ётдик. Мана яқинда ҳамма мамлакатларнинг коммунистлари Москвада бир ойга яқин кенгашишди. Бирлашиб олганларига кўп бўлди, кўриниб турибди, бу шунақа бир кучки, уни умрбод энголмайсан. Уларнинг ўзлари ҳам эндиликда ҳаётни биз белгилаймиз, деб очиқдан-очиқ айтишяпти, сен билан биз умид боғлаган, боядан бери сен оғиз кўпиртириб таърифлаган «ақлли» одамлар эмас...

— Кўрамиз ҳали,— гап қўшиб қўйди Демид.

— Нимасини кўрасан яна?— бўшашиб деди Устин ва яна ҳўл пешонасини артди.— Биз ҳам колхозда баъзан дунё ишларидан сўзлашиб қоламиз. Бизнинг Захар ҳам: «Кураш тугагани йўқ. Сўнгги кураш бора-япти», дейди. Аммо... доимо биз ютқазиб келдик-да, гап ана шунда.

— Менга қара, Устин,— босиқлик билан деди Меньшиков.— Мен сенга биласанми нимани уқдирмоқчман? Албатта, ютқазиб келдик. Лекин ҳозир замон ўзгариб қолди. Ҳозир — атом, водород бомбалари бор. Ҳозир шунақанги тайёргарлик кўрилганки, ҳеч қачон бўлмаган бунақаси. Захарка ҳақ, ҳақиқатан ҳам сўнгги кураш яқинлашиб қолди. Бу гал ким биринчи бўлиб тугмачани босса ўша ютади. Ким босади? Немислар. Улар тап тортиб ўтирмайди, хотиринг жам бўлсин. Фақат уларга атом бомбаси беришса бўлди. Мана шуни тушуниб етишинг керак. Шунинг учун, Устин, қўлни ювиб қўлтиққа уришга ҳали эрта. Узингни қўлга ол...

— Уларга беришди ҳам дейлик, хўш, кейин-чи? Ахир уларни ўн минутдаёқ... Уларнинг ҳамма ерини

ўн минутда кулга айлантиришади-ку... агар... агар тинч туришмаса...

— Нима бўлишини ким билади дейсан... Немислар ҳийлагар халқ. Атом қуроли тегиб қолса, улар бир пайтини топиб, шу ракета билан Американи гумбурлатиб қолсалар ҳам ажаб эмас... Улар руслар отган деб ўйлайди-ю, шу билан бошланади кетади. Ўзлари бўлса бир четда қолаверишади. Ўзларини эҳтиёт қилишса бас...

— Биз-чи?

— Бизга нима бўпти?

— Бизга нима бўлади? Ёниб кетамиз-у. Бундан бизга нима фойда?

Демид яна бир рюмка ароқ ичди ва ўрнидан турди.

— Гап бундоқ, Устин... Қайфим ошиб қолди, бориб дам оламан. Охирида сенга айтадиган гапим шу. Балки, биз ҳам ёниб кетармиз, билмадим. Лекин ҳозиргидай юргандан кўра ёниб кетган ҳам афзал... Майли, ёнсам ёниб кета қолай, лекин ман билан бирга ҳаммаси кулга айланиб кетсин ҳаммаси. Ҳаммаси!!

Устин бош чайқади. У Демиднинг гапига қўшиляптими-йўқми англаб бўлмас эди.

— Балким, ёнамасмиз ҳам,— гапини давом эттирди Демид бўзарган бурун парраklarини шишириб.— Балки ҳали... Ана унда, қариган чоғимизда яйраб қоламиз-да! Кейинги урушда немислар деярли эллик миллион одамни куйдирди, отиб ташлади, бўғиб ўлдирди.

— Сан ҳисоблаб чиқдингми?

— Менсиз ҳам ҳисобланган. Агар яна янги уруш бошлашга эришишса, шу урушда қўллари баланд келса, бир ярим ёки икки миллиард одамни ёндиришади, ўлим камераларида заҳарлашади. Мен ҳам, худо насиб этса, кучим етганича уларга кўмаклашаман. Мен мана шундан умид қиляпман... Яшашдан мақсадим шу мани.

Демид гапирар, унинг шундоқ ҳам катта кўзлари борган сари кенгаярди. Унинг кўзларига қон тўлиб борарди.

— Майли, энди санам дам олгин,— Меньшиков ўрнидан турди.— Тинч ухла. Эрталаб ўзим кузатиб қўяман.

Демид оғзини катта очиб, қаттиқ эснаганидан кўз-

ларидан ёш чиқиб кетди. «Тавба, кўзидан қон эмас, ёш чиқди-я!» — ҳайрон бўлди ҳатто Устин.

Меньшиков эса қўлини силкиб, папкани столда қолдирди-да, тез, шоша-пиша эшик томон юрди.

Демид кетди, Морозов бўлса, қўлида маҳкам чангаллаган рюмкани батамом унутиб, каравотда анчага-ча жим ўтирди.

27 боб

Пистимея икки чашка қуюқ қора чойни ичди, мураббо билан малина қоқи солиб пиширилган сомсани нари суриб қўйди. Кеча кечқурун Демид билан Устинга дастурхон тузаган икки қиз шошиб-пишиб идрич-товоқни ювишга киришди.

— Нега қуруқ ичдингиз чойни? — хайрихоҳлик билан сўради кеча Устин синдирган рюмка синиқларини терган ўрта яшар аёл, анави икки қизнинг онаси. — Йўлга чиқишдан олдин овқатланиб олсалар бўларди.

— Кўнглим тусамай турибди... Семён қани? Чақиргин-а.

— Бўлмасам, малина қоқидан Марфушанинг карвонсаройига юборвораман, унинг ўзи чанага жойлаштириб қўяр. Бу йил малинамиз шиғил-шиғил ҳосил қилди. — Кейин қизларига ўгирилди: — Қани оталарингни чақириб юборинглар! Эшитмадингларми ким чақираётганини... Кейин ҳамма уйларнинг полини ювинглар, студияга¹ ҳозирлик кўринглар.

Бир неча дақиқадан кейин миқтидан келган, анчадан бери соч-соқоли устара кўрмаган, тўмтоқ даҳан, кеча овозидан Устин унинг Зелений Долга бориб юрган тиланчилардан эканини таниган киши кирди. Унинг оти Семён Прокудин эди.

— Хўш? — бошини кўтарди Пистимея.

— Ярим соат илгари эшик ёнига бориб кўриб эдим — Дорофей Трофимич дам олаяптилар. Бориб яна қарайман.

Семён кетди. Пистимея бир оз жим турди-да, сўради:

¹ Студия — неговист адабиёти ўрганиладиган тўғарак. Одатда беш ёки ўн сектантдан иборат бўлади. (Автор изоҳи.)

— Студияда Дорофей Трофимич ваъз ўқийдими?
— Ҳа, ўзлари... Исопараст эркаклару аёлларни оқшомга тўплашни буюрувдилар.

— Хатарли эмасми?

— Исо алайҳиссалом ёр бизга. Қанақадир янги ҳужжат ўрганармишмиз. Жуда муҳим эмиш, Дорофей Трофимович ўзлари тушунтирармишлар...

— Митрофан Селивановникида ҳалиям тўпланаёйсизларми?

— Ҳа, ўшаникида.

— Машқ ўтадиган жойни ўзгартирсаларинг бўларди. Худо кўрсатмасин, яна сезиб қолсалар-а...

— Буям тўғри. Аммо Митрофанларнинг уйи жуда қулай, тинч жойда...

Яна Прокудин кирди, Пистимеяга бош ирғади:

— Юринг, чақиряптилар.

Демид бўш стол ёнида ўтирарди. Пистимея кириши билан у ўрнидан турди, унинг истиқболига юриб, қўлларини ёйди-да, елқасидан қучди:

— Эсон-омон бормисан, Пистимея... Эҳ-ҳе, кўришмаганимизгаям неча йил бўлди-я! Учрашганимиздан жуда хурсандман... Бизни дийдор кўриштирган ҳудойимиз Иеговага минг қатла шукур!

— Салом... Демид,— бир оз паришонхотир деди Пистимея.

Демид қовоғини уйиб деди:

— Мен энди Дорофей Кругляшкин. Эски исмларни ортиқ эсламайлик. Сен хафа бўлма.— У Пистимеянинг ўнг қўлидан ушлади.— Семён Прокудин ишончли пионер, ишончли хизматкор. Гапимизга қулоқ солмайди. Аммо... деворниям қулоғи бор дейишади. Мени номини эса бу ерда ҳеч ким билмаслиги керак...

Пистимея қўлини тортиб олмоқчи бўлди, лекин Демид унинг кесилган бармоқларини кўздан кечираркан, қўйиб юбормади...

— Ҳалиям бўлса тушунмайман, Пистимея, нега ўшанда сен... Ҳозир қўлсиз қолган бўлардинг-а.

Пистимея қуруқшаган лабларини хиёл қийшайтирди:

— Қўлимни чопиб зарур кептими менга... Ахир унинг... Устиннинг болтани тортиб олишини ё бўлмаса мени итариб юборишини билардим-да... Қўлсиз хотин билан яшаш осон бўларканми кейин! Кўзидан кўриб

турувдим ҳаммасини. У итариб юбордиям. Фақат... у итариб юборганида болта қўлимдан сурилиб кетди. Тасодифан. Тасодифни олдиндан билиб бўлмайти-да...

— Ҳай... қани, ўтир.

Пистимея иккиланиб стол ёнига ўтди, стулнинг чеккасига ўтирди. Демид унинг рўпарасига ўтирди. Бир неча дақиқа жим қолдилар. Демид чақчайган кўзлари билан Пистимеяга разм солди, у эса қўлини гоҳ стол устига қўяр, гоҳ тортиб оларди.

— Кел, олдиндан бир гапни айтиб олай, Пистимея, тагин... хижолат чекиб юрмаслик учун,— кулиб қўйди Демид.— Бир вақтлар сен бошчилик қилдинг, сенинг сўзингдан чиққаним йўқ, нима буюрсанг, сўраб ўтирмай ҳаммасини бажо келтирдим. Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди — сен бўлмасанг, ҳаммамиз ўлардик ўша замонларда. Ҳаммаси учун сендан жудаям миннатдорман. Аммо энди...

— Ҳаммасини тушунаман, каллам бор-ку ахир,— босиқлик билан деди Пистимея.— Озмунча вақт ўтиб кетганим ўшандан бери. Кўп нарсалар ўзгариб кетди.

— Ҳа, вақт... Аммо... — Демид яна кулди, аммо бу сафар такаббуруна кулиб қўйди, бир томонга бош ирғади.— Лекин, мана ҳозир ҳам, кўриб турибсан, сани гапингга юряпман. Кеча Устин билан гаплашдим. Тўғри, жуда ўзини олдириб қўйибди. Яхши ўйлаб топибсан, уни мани олдимга... Умуман бунақа нарсаларни ўйлаб топишга устасан. Анави баптистларниям, масалан...

— Зарурат ҳийлакорликка ўргатиб қўяркан,— деди Пистимея.— Ахир Захарка Большаков кўз-қулоқ бўлиб юрибди. Сал нарсаниям сезади, шунинг учун...

— Бизнинг Ўлка комитетимизда¹... умуман, буюк

¹ Ўлка комитети — Мамлакатимиздаги «Иегово шаҳодатлари» жамиятининг олий раҳбарлик органи. Иеговистлар сектаси — жуда ҳам яширин, диний ташкилотдан кўра кўпроқ сиёсий ташкилотдир. Унинг фаолияти СССРда ман этилган.

«Иегово шаҳодатлари жамияти»нинг халқаро маркази АҚШда, Бруклинда (Нью-Йорк шаҳри чеккаси), «Жамият» тармоқлари юздан ортиқ мамлакатларда бор.

Бруклиндаги халқаро марказ ер куррасини ўнта «зона»га тақсимлаган, уларнинг ҳар бирида «бюро» иш олиб боради.

Ҳар бир «зона» ўз навбатида давлат — территориал белгила-рига кўра яна саккиз-ўн бўлимга тақсимланади. «Зона» ва «бўлимлар»ни бруклин марказининг махсус ишончли кишилари

ва қудратли Иегова шаҳодатлари Жамиятининг муътабар хизматкорлари сенинг бу ўйлаб чиқарган нарсанга катта баҳо беришди. Николай Демьяничнинг¹ ўзлари бўлимлар, группалар, килкиларнинг хизматкорларига имкони бўлган ва зарурат туғилган жойларда сандай иш тутишни буюрдилар...

— Ҳай, раҳмат,— босиқлик билан деди Пистимея.— Ўзинг қалайсан? Турмушинг қалай! Ахир, урушдан уч йил бурунмиди дом-дараксиз кетганинг

бошқаради. Бу ишончли кимсалар, бир ёки бир неча қўшни мамлакатлардаги иеговист ташкилотлар ишига раҳбарлик қилади.

Совет Иттифоқидаги иеговист яширин ташкилотининг «Ўлка комитети» «Шарқий Европа зонаси Бюроси»га бевосита итоат этади. Ушбу бюро Польшада жойлашгандир. Шунингдек, у Весбадендаги (Ғарбий Германия) «Ўрта Европа зонаси бюроси» томонидан ҳам қўллаб-қўлтиқланади.

«Ўлка комитети» махфий тутилган бир гуруҳ мутахассис ваъзхонлардан иборат бўлиб, улар яширин сиёсий иш олиб боришда катта тажрибага эга кишилардир. «Ўлка комитети» аъзолари мамлакат бўйлаб яширин кезадилар, жойларда иеговист ташкилотлари ишларини ташкил этадилар.

Иеговист ташкилотининг тузилиши қуйидагича. «Ўлка комитети»га икки — ғарбий ва шарқий округ зональ «маркази» — киради. (Совет Иттифоқи территорияси шундай икки қисмга бўлинган). Ҳар бир «марказ»га «стреллар ёки «обводлар» бўйсунди. Бу ташкилотлар бир ёки бир неча областларда истиқомат қилган «Иегово шаҳодатлари»ни бирлаштиради.

«Бўлимлар» эса «Стрефлар»га бўйсунди. Негаки, «Стрефлар» бир ёки бир неча райондаги «Иегово шаҳодатлари»га раҳбарлик қилади. «Бўлимлар» эса ўз навбатида, бир ёки бир неча аҳоли яшайдиган пунктдаги иеговистларнинг қуйи тўғарақларини («килки»ни) бирлаштирувчи «группа»лардан иборат бўлади.

«Килки», «группалар», «бўлимлар», «стреллар» ва округ зональ «марказ»лар яширин ишда катта стажга эга бўлган тажрибали ташкилотчилар — яъни «хизматкорлар» томонидан бошқарилади. «Ўлка комитети» аъзолари «Иегово шаҳодатлари»нинг муътабар хизматкорлари ҳисобланади.

Қуйи ташкилотнинг «Хизматкори» фақат бир поғона юқоридаги ташкилот «хизматкори» билангина алоқада бўлади. Кўпинча у юқори ташкилот «Хизматкори»нинг исминиям, фамилиясиниям билмайди, негаки, алоқа асосан «пионерлар» (курьерлар) орқали олиб борилади. Одатда уларни «муқаддас қоровуллик хизматкорлари» деб атайдилар.

«Пионерлар» махсус имтиёзга эга бўлган конспирация санъатини чуқур эгаллаган, эҳтиёт қилиниб, яхши ҳақ тўланадиган садоқатли иеговистдир.

¹ Цыба Н. Д. — актив иеговист ташкилотчи, «Ўлка комитетининг» собиқ раҳбари. 1946 йили Бруклин маркази топшириғига кўра Польшадан СССРга репатриант сифатида юборилган. 1952 йили қamoққа олинган. (Автор изоҳи.)

ча... ўн йилми-ей... йўқ, ўн икки йил кетдинг. Қирқ тўққизинчи йили Семён сендан дарак олиб келди. Рос-тини айтсам, ҳайрон қолдим... сани Иегово мазҳабига кирганингга.

— Шунақа бўлди... Кўрмаганим қолмади ҳаётда. Уттиз саккизинчи йилда ахийри қўлга тушдим — қа-моққа ташладилар. Қолганини, урушнинг охиригача қандай яшаганимни кеча Устинга гапириб бердим. Ундан сўраб оларсан. Кейин Германияда мана шу Ие-гово шаҳодатлари Жамиятига суқилиб кириб олдим. Бундоқ қарасам, ёмон эмас, бинойидай жамият. Шун-га шу мазҳабга кирдим. Кимлигимни, нималигимни яшириб ўтирмадим. Фақат шу билан нажот топардим. Янглишмадим. Бир неча ойгача ҳар хил одамлар — гоҳ кўзойнак таққанлар, гоҳ тепакаллар, гоҳ қарилар, гоҳ ёшлар ҳар тарафимда айланиб, роса текширишди. Қарабсанки... Америкага бориб қолибман, Нью-Йорк шаҳрига, Ириган Жаҳаннамга.

Пистимея тушунмагандай киприк қоқди.

— Ман ўқий бошлаган диний ўқув юртини биз ўзи-мизча шундай атардик. Унинг ҳақиқий номи «Гилеад соқчилари минорасининг инжил мактаби» эди. Лекин ростини айтсам, нега Ириган Жаҳаннам дейишгани-ни ўзимам билмайман. Худди жаннатдагидай яшадик. Балким энди ҳеч қачон бундай яшаш насиб этмас. На-тан Гомер Кнорр¹ жанобларининг ўзлари лекция ўқир-дилар бизга. Ҳм... кейин мани Шарқий Европа зонаси-га юборишди. Россия Ўлка комитети шунга итоаг қилади-да. Польшадан эса мани яширин йўл билан че-гарадан ўтқазиб Россияга ташлашди, Николай Цыба раҳбарлигидаги ўша комитетга... Россияга келишим билан, биринчи навбатда сенга хабар қилдим. Мана ўшандан буёғига хизматдаман, дала демай, дашт де-май, кезганим-кезган. Бу ёққа, туғилиб ўсган жой-ларимга анчадан бери келадиган бўлиб юраману, си-ра қўл тегмайди. Ундан ташқари киши ҳар қалай чўчийдиям. Неча йиллар ўтиб кетди-ю, аммо битта-яримта тасодифан таниб қолиши мумкин. Шунинг учун биқиниб ўтирибман.

— Шундай бўлса ҳам... бекор қилибсан,— жунжи-

¹ Н. Г. Кнорр — «Иегово шаҳодатлари Халқаро жамияти» президенти.

киб, қўйди Пистимея.— Келмаганинг маъқулмиди. За-
рурат чиқиб қолса, пионерлар бор-ку.

— Йўқ, керак эди!— овозини кўтариброқ деди Де-
мид кафти билан столни оҳиста уриб.— Ҳисоботла-
рингни мунтазам олиб турдик, сандан жуда мамнун
эдик. Лекин шу билан бирга ҳисоботларинг ҳар доим
анча енгил-елпи. Биродаримиз, сингилларимиз билан
бизнинг маънавий адабиётимизни кам ўрганасизлар,
ахир ҳар доим етарли ва мунтазам юбориб турамиз-ку.
Кейинги йиллар ичида буюк Иеговонинг муқаддас ар-
миясига биронта янги одам қўшганларинг йўқ... Ҳисо-
ботлар ҳам аҳенда бир келадиган бўлиб қолди... Бўша-
шиб қолдинг, Пистимея...

Пистимея кўзларини ялтиллайтиб, ранжиб лаблари-
ни қимтиганича унинг сўзларини тингларди.

— Ман Иеговодан бошқасигаям топинаман. Манда
баптистлар ҳам, пятидесятниклар ҳам, адвентистлар
ҳам бор... Яна бошқалариям топилади. Мана, масалан,
эрим. Ҳаммасига вақт керак. Бўлимга хизматкор
қилиб бошқани тайинланглар. Шусиз ҳам ишим бо-
шимдан ошиб-тошиб ётибди. Сизларсиз ҳам, қирқ тўқ-
қизинчи йилгачаям ишим тиқилиб ётарди. Бу ерда,
эшитишимча, ҳақиқий православ христианлар пайдо
бўлганмиш. Қанақа одамлар эканини бир билиб олий
керак. Манга шуниси яқинроқ. Ман ҳар ҳолда право-
слав бўлганман-у...

— Шунга хафа бўлдингми...— юмшаб деди Де-
мид.— Буниси бизга тўғри келмайди... Бошқа одамни
белгиламаймиз ҳам. Сани алоқаларинг, тажрибанг
бор...

Демид ўрнидан турди, ёндаги хонага кириб кетиб,
бир тўда журнал ва брошюралар олиб чиқди-да, олди-
га, столга қўйди.

— Биласанми, Пистимея,— оҳиста гап бошлади
у,— бизларга, Иегово шаҳодатларига, бошқалар ҳам...
бошқа мазҳабдаги биродару сингилларимиз ҳам яқин.
Ахир бари ҳам дилида Исо алайҳиссаломни дейди,
унинг: «Кимки ман билан бўлмаса, шу манга қарши-
дир», деган сўзларини дилига жо қилиб, худо йўлида
юрибди. Шуларнинг ҳаммасиниям рағбатлантирмақ,
қўллаб-қувватламоқ ва... йўл-йўриққа солмоқ даркор.
Йўл-йўриққа солмоқ. Шунинг учун баъзи бир нарса-
лар ҳақида сан билан жиддий гаплашиб олмоқчиман,

сани чақиртирганимнинг боиси ҳам шунда. Ҳозирги кунда биз биронта ҳам одамни ўз таъсиримиздан чиқармаслигимиз, биронтани йўқотмаслигимиз керак. Тажриба шуни кўрсатдики — баптистлар, еттинчи кун адвентистлари, ҳақиқий православ христианлар, ҳатто пятидесятниклар билан хлистлар ҳам... дунё васвасаларига тез ва осон берилиб, сектадан чиқиб кетадилар. Исо алайҳиссалом оқ фотиҳа берган илоҳият муждагўйлари ташкилотидир...

— Илгариги вақтлардагидай соддагина гапира қолмайсанми, — юзини буриштирди Пистимея. — Ахир ўзимиздан бошқа одам йўқ-ку. Дабдабали сўзлар ҳали ваъзхонлик қилганингда керак бўлади.

Демид Пистимеяга қаради, маъқуллаб бошини ирғитди:

— Рост айтасан. Шундай қилиб, иеговистлар сектаси, совет газета ва журналларида ёзишича, энг реакцион... Одамлар бизнинг сектамиздан камдан-кам чиқади, чунки... Аввалига, балки, бизнинг таълимимизга ишонишса керак... кейин эса... кейин қўрқадилар. Советларга қарши сиёсий ташкилотга аъзо бўлиш ҳазилми ахир. Шунинг учун одамлардаги ана шу қўрқувни усталик билан кучайтириб, қулоғини қимирлатмайдиган қилиб қўйиш керак, Пистимея. Бошқа секталардаги одамлардан шаҳодатлар Жамиятимизга тортишга ҳаракат қилмоқ лозим. Ҳозир сенинг асосий ишинг ана шу бўлади.

— Кучим етганча тортиб турибман. Анави Зинка Никулинаям яқингача хлистларга қўшилиб юрувди.

— Биладан, биладан... Эндиликда аввалгиданам чаққонроқ ишламоғимиз, иложи бор одамларнинг ҳаммасини ўз томонимизга оғдиришимиз керак.

Демид айтган сўзлари қандоқ таъсир этаётганини билмоқчи бўлиб, Пистимеянинг хира тортган кўзларига қаради. Аммо кампирнинг кўзидан ҳеч нимани биллиб бўлмас эди. Умуман у, тошдек совуқ, лоқайд ўтирарди.

— Ўлка комитети нега бундан ташвишга тушиб қолганини биласанми? — гапини давом эттирди Демид. — Кейинги йилларда биз кўп кишидан жудо бўлдик. Николай Циба билан унинг биринчи ёрдамчиси Мария Вертельникни қамоққа олдилар, Ўлка комитетининг бошқа кўп аъзоларининг изига тушдилар. Шу

кунгача қандай қилиб тинч юрганимга ўзим ҳайронман. Яқингинада Закарпат, Львов областларидаги, Молдавиядаги, Шимолдаги стреллар барбод бўлди. ВОРКУТАДА теократик курсларимизни¹ йўқ қилиб юб-ришди. Олтойда, Томскда. Иркутск областидаги кўпчи-на ташкилотларимиз фош бўлди. У ерда ўз босмахона-миз бор эди. Босмахонамиз йўққа чиқди, одамларимиз қамоққа тушди... Яхши кадрлардан ажралиб қолдик. Ўрнини тўлдириш керак. Сандан хавотирланиб юрув-дим... Худо бир сақлаб қолди...

Демид олдида турган бир уюм китоблар орасидан кулранг муқоваси кўримсиз юпқа брошюрани олди, унга қарамай хаёл суриб варақлади-да, ёпиб қўйди. Пистимеянинг муқовасида: «Салтанат муждагўйлари учун ташкилий кўрсатмалар. Ношир: Ватл Товер Би-ле анд трант сосет. Бруклин. Нью-Йорк, АҚШ», деб ёзилганини ўқиди.

— Маана шундай гаплар, Пистимея,— деди Демид ва пастки лабини ямлаб сўра бошлади.— Маана шунинг учун ҳам барча қўйи группалар ва килкилар ишини имкони борича жонлантириш керак. Бу бизнинг ҳозир-ги асосий вазифамиз... Сан бу тўғрида хатлар олган-сан.

У яна лабини ямлаб сўра бошлади. «Ё тавба, бу ни-ма қилиқ, қаёқда одатланган-а?» — ижирганиб ўйлади Пистимея.

— Ҳа, олганман... Бирмунча ишлар ҳам қилган-ман. Иннайкейин... бир неча тўгарак фош бўлиб қолди. Исидор Уваровнинг иши судга оширилган дейиша-янти.

— Уни суд қилишмайди... Овора қилишади-қили-шади-да, қўйворишади. Улар... ҳе-ҳе... инсонпарвар-Мияси заҳарланган одам дейишади қўйишади... Аммо сан билан ман қўлга тушиб қолсак борми...

Пистимея яна жунжикиб қўйди, Демид буни сизди.

— Ҳа, ишимиз шунақа бизнинг! — қатъий деди

¹ ВОРКУТА теократик курслари — неговист вои-лар тайёрловчи собиқ яшириш мактаб. Бир қанча вақт давомида бу «курсларда» мунтазам суратда 35 кишидан ўқитилиб келинган. «Курс» Ғарбий Германиядан олинган программа асосида иш тут-ган. (Муаллиф изоҳи.)

у.— Уларнинг инсонпарварлигидан имкони борича фойдаланишимиз керак. Бу бир. Иккинчидан — сира ҳидини чиқармай ишлаш керак, иложи борича ҳидини чиқармаслик керак, ташкилот шундагина омон қолади... сан билан ман ҳам... Курьерларингнинг пароли борми?

— Яна қанақа пароль? Худо деб келишади, худо деб кетишади.

— Ана шунақа-да. Ишинг яхши йўлга қўйилмаган. Муқаддас қоровулликнинг ҳамма усулини кўздан кечириб чиқаяпмиз. Янги, минг чийриқдан ўтган хизматкорлардан янги пионерлар тайинлаймиз. Энди доим ёнингга янги, нотаниш кишилар боришади. Фақат тиланчиларгина эмас, турли кийим, қиёфадаги кишилар. Бўлимларнинг раҳбарлари учун пароль инжилдан бўлади. Қани айтгин-чи: «Чунончи кўплар келишади-ю: «Ман Исо» дея менинг номимдан гапиришади,— кўплар васвасага тушади» деган гап кимдан олинган?

Пистимея бир зумгина ўйлаб қолди.

— Матфейдан, йигирма тўртинчи боб, бешинчи сура.

— Топдинг. Қани айт-чи, йигирма тўртдан беш олинса — қанча қолади?

— Ўн тўққиз.

— Агар шу бешга бобнинг кейинги рақами қўшилса қанча бўлади?

— Йигирма тўртинчи боб... Тўртга беш қўшилса — тўққиз бўлади.

— Демак, курьеримиз бу пароль билан сани ёнингга йилнинг фақат тўққизинчи ойида, яъни сентябрда ва фақат ўн тўққизинчи куни боради. Бошқа кунда борган нотаниш одам сенга бошқа сурани айтади. Сан бўлсанг ҳисоблаб, кун ва ой билан таққослаб чиқасан. Ҳаммаси тўғри келса — таклиф қиласан ва гапингни айтасан.

— Э худойим-е! Қариган чоғимда менга кераги бормиди бунақа ташвишларнинг,— хўрсиниб қўйди Пистимея.

— Анча қийин,— тасдиқлади Демид.— Аммо зарурат мажбур қилади-да. Бўлим хизматкоридан гуруппа хизматкорига борадиган курьерларга осон — бунақа қўшиш, олишлари бўлмайди. Бундан буёғига анави

«онамиз», «Янлар», «нонвойхона», «сабзавот»¹ деганлари бекор қилинади. Энди... умуман, мана бу санга янги қўлланма — жудаям махфий ҳужжат, — кулранг муқовали брошюрани узатди Демид. — Янги шифр бор унда. Бирон гап бўлса ёқиб юбор, чайнаб ювор... нима қилсанг қилгин, аммо бегона қўлга тушмасин. Бир ойга берилади. Ҳаммасини ёдлаб олиш керак. Кунма кунга роса бир ой тўлганда уни олиб кетгани одам боради. Мабодо йўқотиб қўйма! — ваҳима билан огоҳлантирди Демид.

Пистимея брошюрани олиб, кўксига яширди. Демид столдаги тўпни унинг ёнига сурди.

— Мана булар «Соқчилар минораси» журнаlining янги сонлари, яна бошқа адабиётлар. Журнални аввалгидек қўлда кўпайтириш керак. Кейин студияларда ўрганиш, ўрганиш керак. Умуман, ваъзхонлик ишини кучайтириш лозим. Асосий мақсад шуки, ҳамма биродарларимиз ва сингилларимиз турли баҳоналар билан, Исидор Уваров каби совет қонунларини бажаришдан бош тортмоқлари керак, дунё васвасаларидан, ҳар хил ишлардан — мажлислар, сайловлар, армияда хизмат қилишдан бош тортсинлар. Буларнинг барчаси гуноҳ эканлигига ишонтирмоқ лозим. Кучниям, вақтнимам аямасдан уларнинг миясига — армагеддон яқин қолганини, Исо алайҳиссалом кўзга кўринмас хочи билан христиан дини учун жабр тортганларни белгилаб қўяётганини, Иеговога садоқат билан хизмат қилганлари учун адолатли жаннатига олиб кетиш мақсадида белгилаб кетаётганини, бошқаларнинг эса кулини кўкка совуражагини қуйиб қўйиш керак... Умуман — «Кўрсатма»да ҳаммаси ёзилган. Энди бўлса...

Демид ўрнидан турди. Пистимея ҳам турди.

— Сан билан яна гаплашиб ўтирардим-а, — ахир неча йиллар кўришмадик, худо билади, — кўриша-

¹ Иеговистлар бир-бирлари билан ёзишма олиб борганларида, юқори ташкилотларга юборадиган ҳисобот ҳужжатларида турли шифрлардан фойдаланишади. Масалан, «онамиз» деганида «ўлка комитети» ёки бошқа бир раҳбарлик органи кўзда тутилди. «Ян» — «Соқчилар минораси»нинг журнали, «нонвойхона» — яширин босмахона, «сабзавот» эса — иеговистлар фаолияти ҳақидаги ҳисобот ва бошқалар. Шифрлар тез-тез ўзгариб туради. (*Муаллиф изоҳи*).

мизми-йўқми, — лекин вақт ганимат. Бора қол, Серафима. Устин билан яна гаплашаман. Хўп... умринг узун бўлсин.

Кейин Демид пастки лабини ямлаб, чақчайган кўзларини Пистимеяга тикканича чапиллатиб сўра бошлади.

У Пистимея чиқиб кетгунича лабини сўриб, қараб турди.

Бу пайтда эса Устин ўрнида ётиб, шифт бурчагига қарар ва бу кеча бир дақиқа бўлсин ухладими-йўқми билишга уринар эди. У худди биров қум сепгандай ачириб турган, чарчаган кўзларини ҳозиргина юмгандай эди-ку, тун ўтибди кетибди.

Бурчакни қалин ис босиб ётарди. Ўргимчак уясининг ўртасида каттакон қуриган яшил пашша осилиб турарди. Ўргимчак аллақачонлар, ёздаёқ пашшанинг қонини сўриб олган бўлса керак...

Хонага кўкиш тонги шуъла тушиб турарди. Устин негадир бутун шифтни кўздан кечириб, ҳамма бурчақда чангдан қорайиб кетган катта ўргимчак уяларини кўрди. «Нима бало, бу хонани бир йилдан бери тозалашмаганми дейман?» — ҳайрон бўлди Морозов.

Эшик тақиллади, аммо Устин индамади. У караватдан оёғини осилтириб ўтирди. Хона полида Демиднинг папкасидаги қоғозлар сочилиб ётарди. Кеча Демид кетганидан кейин Устин, бир-икки варақни ўз кўзи билан ўқиб чиқмоқчи, ҳақиқатан ҳам Демид ўқиган нарсалар ёзилганми-йўқлигини билмоқчи бўлди. У бир варақни олди, кўз югуртирди, кейин иккинчисини, учинчисини олди... Шундай қилиб, бирин-сирин ҳаммасини ўқиб чиқди...

Папка жуда ғаройиб эди. «Демид кеча кечаси овора бўлиб гапириб ўтирмасаям бўларкан, — истеҳзоли ўйлади ичида Устин, — Пистимея ҳам овора бўлиб мана бу ерга олиб келмасаям бўларди. Мана шу папкани тиланчиларнинг биридан бериб юборса бас эди...»

Газета ва журналлардан қирқиб олинган нарсалар жуда усталик билан терилган эди. Устин уларни бирин-сирин ўқиркан, Ғарбий Германиянинг култепалар ўрнида чўккалаб олганини, кейин бир оёққа, сўнг икки оёққа турганини кўриб, тушуниб борарди. У ўридан турибди, қаддини ростлаб, ўзини бор бўйи билан

кўрсатибди. Унинг қад ростлаб олишида Америка катта роль ўйнаган. Ҳали совет газеталарида рус ва америка халқларининг буюк тарихий дўстлигига таҳсинлар ўқилиб турган бир маҳалда Американинг Москвадаги элчиси, қандайдир бир Жорж Кеннан (бунинг қанақа Жоржлигини Устин шу чоққача сира эшитмаганди) Америка давлат департаментига ёзган мактубида Совет Иттифоқи билан уруш вақтидаги ҳамкорликни тўхтатишни, коммунизмни тўхтатиб туриш ва ниҳоят йўқ қилиб юборишни талаб қилганди. Йўқ қилиб юбориш! Бу эса уруш тугагандан кейин атиги саккиз ой ўтгач, юз берган эди. Яна бир ойдан кейин Черчилль (Черчиллнинг кимлигини у, Устин Морозов биларди) бу ҳақда Американинг Фултон деган шаҳрида сўзлаган нутқида очиқдан-очиқ айтди. Яна ярим йилдан кейин Америка давлат секретари Жеймс Бернс Германияни бирлаштиришни талаб қилди. Мана қаердан бошланибди ҳаммаси! Кейин, Демиднинг кесиб олинган парчаларида, герман давлатининг қайта бунёд этилишига, герман ҳарбий қудратини оширишга қанча катта харажатлар бўлганини кўрсатувчи ишонарли рақамлар, америкалик, инглиз, француз, немис генераллари, президентлари, бош министрлари, канцлерларининг очиқдан-очиқ қилган ғаройиб нутқлари бор эди. Бу нутқларга, ғарб давлатларининг харажатларига қарши Совет газеталаридаги ғазабли мақолалар. Яна рақамлар, яна далиллар, яна нутқлар. Мана Ғарбий Германия канцлери Аденауэр аслида СССР «Бизнинг ашаддий душманимиздир» деяпти. Унинг ҳарбий министри Штраус ҳукумат мажлисида, унга фақат битта ҳарбий план — «қизил», яъни Совет Иттифоқига қарши уруш плани маълумлигини айтган. Ниҳоят, совет газеталарида: «Ғарбий Германия ҳукумат доирасидаги кишиларнинг реваншистик планлари қуйидаги асосий мақсадларга: 1) Германия Демократик Республикасини Германия Федератив Республикасига мажбуран қўшиб юборишга; 2) Германиянинг 1937 йилги чегарасини қайта тиклашга; 3) Марказий ва Жанубий — Шарқий Европанинг бошқа мамлакатларини босиб олиш ва Германия империясини Европада ҳал қилувчи роль ўйнайдиган давлат сифатида тиклашга хизмат қилади...» деб очиқ-ойдин ёзибди.

Устин мана шуларни ўқиркан, Феликс Мавзени-

ковнинг: «Россия — катта, бир чеккасида тун чўкса, иккинчи чеккасида тонг отади. Жаҳон эса ундан ҳам катта, ана шундай. Жаҳон бундай адолатсизликка чидай олармиди?» — деган овозини аниқ эшитиб турарди.

«Чидолмайди... Чидолмайди!» — деган фикр кечаси билан Устиннинг бошида ғувиллади. Шунингдек у кечаси билан яна нимагадир ўзича ғижиниб, жаҳлу жадал қилиб чиқди.

Эшик иккинчи бор тақиллади. Устин ерда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб олди, папкага солди-да, бақирди:

— Ҳали тонг отмай ўраллашиб юрган ким у?

Эшик қия очилиб, Пистимея кириб келди.

— Ўзлари экан-да, — қовоғини уйди Устин.

— Кечаси билан ибодат қилиб чиқдим... санга шифо тиладим, Устинушка, — деди Пистимея ва лабларини маъюс қимтиди.

— Шунақа дегин? — заҳархандалик билан деди Устин.

— Ҳа... Тонг ёришиб кетди, отлан. Ман Марфанинг ёнига гизиллаб бориб келаман, сан тезроқ бўла қол, Устинушка. Йўлга чиқишимиз керак...

— Боравер. Ҳозир бўламан, — деди қисқа қилиб Устин.

Пистимея кетди. Морозов шошилмай кийинди. Кийинаётиб Меньшиковнинг кириб келганини пайқамай ҳам қолди.

Демид келиб кечаги жойига ўтирди.

— Гап шундоқ, Устин, — деди у папкани силаркан. — Сан ҳозир уйингга кетасан. Захарга, тутқаногим тутди, дейсан. Ортиқроқ ичиб қўйибман, иситма-лаб қолдим, дейсан. Пистимея сени шифохонага бо-риши бежиз эмас: бу сани ҳар хил шубҳалардан ҳоли қилади. Энди кўзингга қараб иш тут!

Устиннинг назарида, негадир тепасида ўргимчак осилиб тургандек эди. Лекин тепага қарашга юраги бетламади.

— Ўша ишларинг билан шуғулланасан, — давом этди Демид. — Фақат кўзингга қара, жуда эҳтиёткорлик билан иш тутишга тўғри келади. Бригадирликдан олишса керак энди.

— Олишса керак.

— Ҳечқиси йўқ. Ўша аввалги ишларингни қилаверасан деяпман-ку. Манам ўз ишимни қилиб юрибман, бу учун...— Демид папкани тўпиллатиб уриб қўйди.— Зинкани ўзинг кўрдинг. Бирон нарса бўлса, анавинга ўхшаб кўприк портлатиб юрмайди бу...

— Анавинг ким?

— Кинога бориб турасанми ўзи? Мана шунақа мишиқилар... немис солдатлари тушган эшелонларни жарга қулатганларини кўргандирсан. Қулатмасликлари учун... сан ҳам... Умуман, ман ишимни билиб қиляпман, сан ҳам ишингни билиб қилавер. Кўпроқ ёшлар билан шуғуллан. Анави Марья Воронованинг набираси... исми нимайди?..

— Иринка Шатрова.

— Ана ўша! Бу эшелонни жарга қулатишдан ҳам каттароғини... Бу... бу...— Демид керакли гапни тополмади.— Бу улғайса жуда қалтис бўладиганга ўхшайди. Уни нимасига қарайсан?

— Қараётганим йўқ.

— Нега бўлмаса, доимо оғзи қулоғида юради, дейишяпти?— Демид укки кўзларини чақчайтирди.— Ўнинг юрагига шундай ништар уриш керакки, оғриқдан илондай тўлғонсин, алаmidан ҳаво ўрнига заҳар ютсин.

— Қўрқаман,— деди зўрға Устин.— Ундан эмас— Анисимдан қўрқаман. У заҳарли илоннинг ўзгинаси, мандан кўз узмайди. Бирон кор-қол бўлса дарров мани...

— Қўрқасанми?— Демид ўрнидан турди-да, Морозовнинг ёнига келди.— Қўрқасанми?! Ахир йўли кўп-ку. Тулкини айёр дейишади, аммо овчи ундан ҳам айёр.

-- Сенга бу ердан туриб... буюриш, ҳар хил гапларни тўқиш осон. Мани бўлса... Масалан, аввалги куми, Фрол Курганов тасодифан, топган гапини қара-я, тасодифан эмиш!— далада яшириб қўйилган пичан ғарамини кўриб қолибди. Арзимаган гапу, аммо бошимга гаёқ билан туширгандай гангиб қолдим. Смирновни кузатиб қўяётганимда ҳам бир давки едим: «Курганов билан отхона ёнидаги гапингни, қарағайзордаги пичан воқеасини тушунтириб бер...» деб қолса бўладими. Қандоқ қилиб тушунтирмай? Кеча кечаси учинчи зарба бўлди. Яна Фролка Курганов лат

берди: «Илдизи чириса... дарахт қулайди»,— деди. Нимага шама қилаётганини сан билмаслигинг мумкин, аммо ман биламан... Бу гапдан кейин кўзимдан олов чиқиб кетди, кўз олдим қоронгилашиб қолди... Э, гап биринчи, иккинчи, учинчида эканми! Бу зарбаларни санаб ўтиришнинг ҳожати борми! Кейинги вақтларда ўнгдан ҳам, чапдан ҳам, олдиндан ҳам, орқандан ҳам ёғилиб турганда уларни санаб улгуриб бўлармишми — гангиб қоласан. Баъзан бу зарбалар қаёқдан, қай тарафдан тушаётганини сезмай ҳам қоласан. Ҳатто сани сеvimли жиянчанг, Наташка ҳам... У билан муносабатимиз қанақалигини биларсан. Писти-мея етказиб тургандир ахир... Қўрқишга қўрқиб туради-ю, аммо пайти келиб шундай ўқрайдики. Вақт эса ўтапти... Шундай бўлгач, нима ҳам қила олардинг? Ёки анави Анисим Шатровни олайлик! Буниси мундоқ қарасанг, ҳеч нимадан хабари йўққа ўхшайди-ю, аммо... Шуям кеча Илюша Юргиннинг башарасига тик қараб туриб: «Пати юлинган хўрозсан-да» дебди. Хўш, бу гапи билан нима демоқчи у? Илюшканинг ўзиям, ўша латтафуруш ҳам манга: «Кўп айлантирма, нима бўлсак, баравар бўламиз!» деб ўдағайлади. Баравар! Кўрдингми тили чиқиб қолганини! Тушунарлими? Шунинг учун ҳам қўрқаман. Шунинг учун ҳам... кун ўтгани сайин... кутаман...

Демид Устиннинг гапини бўлмасдан, сабр қилиб тинглади. Бу негадир Устинни тинчлантира бошлади. У борган сайин секин гапириб, ниҳоят жим бўлиб қолди, ҳатто ҳайрон бўлиб гоҳ Демидга, гоҳ атрофга қарарди.

Меньшиков ҳеч қандай таъна-дашномсиз ʻхиста гапирди:

— Тўғри айтасан, Устин... Ман бу ерда тинч, хавф-хатарсиз ўтирибман. Иссиқ, ёруғ, чивинлар чақмайди.

— Ман нима... ман ҳам, албатта, тушунаман. Шундай бўлса ҳам... Ман ҳам қўлимдан келганини қилаяпман...

— Нима қилаяпсан?

— Ўша Шатровани олайлик... мундоқ билсам, Митька Кургановни у... ҳалиги... Митькани кўрди дегунча қип-қизариб кетади. Ман Митькага — Варькани, ўз қизимни... Митька суриштириб ўтирмайди... у...

Демид стол ёнига қайтиб, аввалги жойига ўтирди.

— Майли... чакки эмас бу... бу ёғига ҳам шундай қилавер... Ҳозирча ҳеч ким билмасин. Кейин яна кўрамиз. Вақти келса, бувисиникига ўхшатиб кўзини ўйиб оламиз... Яна биттаси кўзга кўриниб қолди шекилли... Захарканинг ярамаси.

— Мишкани айтасанми? Асранди ўғли.

— Нима фарқи бор! Шундоқ бир йўли топилсинки бир ўқ билан икки қуённи уриш керак: ҳам боланинг миясидан қатиғи отилиб кетсин, ҳам Захар аламидан дод деворсин... Егоркани ўйлаб кўр. Митькаям эсингдан чиқмасин. Зинканинг опаси Клашкаям ёдингда бўлсин.

— Митькагаям яқин йўлолмаيمان. Фролка...

— Ҳай, майли, Фрол билан ўзим гаплашмоқчиман... Учрашувдан жуда севинса керак. Яна... жиянчам билан ҳам учрашмоқ керак. Ишларимнинг кетишига қарайман-да. Жияним билан гаплашмоқчи бўлиб юрибман.— Демид пастки лабини қимтиди. Столдан папкани олди-да, худди оғирлигини салмоқлаб кўраётгандай сиякитди.— Мана буни... ҳар эҳти-молга қарши олиб кет...

Устин папкани олди, ниманидир ўйлади.

— Ҳа, нима демоқчисан?— кескин сўради Демид.

— Шундоқ, ўзимча,— маъюслик билан деди Устин.— Яқингинада келибди-ю, дарров колхоз одамлари, мани ишларимни... билиб олибди, деб ўйлаб қолдим. Қаёқдан биласан? Пистимея айтиб берганми дейман?

— Бу ёғи билан ишинг бўлмасин!

— Тўғри айтасан. Ҳай... кетдим. Хайр...

— Хайрлашиб нима қиласан? Яна учрашгунча. Яна бир гап: бу учрашувимиз тўғрисида ҳеч кимга, ҳатто Тараскага... яъни Илюшка Юргинга ҳам оғзингдан гуллаб юрма... ҳеч зог билмасин-а...

Устин майда қадамлар билан, гўё истамагандай эшик томон юрди. Юрди-юрди-да, тўхтади.

— Яна нима дейсан?— кескин сўради Демид.

— Бирдан эсимга тушди... Зинка мани таниб қолди-ю. Хатарли эмасми?

Демид унга жавобан истехзоли кулиб қўйди.

— Ие, бўлмаса-чи...— гудранди Устин.

— Худо йўлингни берсин.

— Раҳмат...— Ҷизи эса ҳамон имирсилар, нима тўғридадир ўйлар, ниманидир мулоҳаза қиларди. Демид унга истехзоли жилмайганича қараб турарди. Устин индамагани учун у сўради:

— Хўш, яна нимадан хавотирланаяпсан?

— Сан мазах қилма, Демид,— аянчли деди Морозов.— Анави редактор бор-ку... Смирнов...

— Смирнов нима бўпти?

— Аччиқ устида гапирганларим эсида тургандир ахир...

— Оғзингга келганини вайсайвермайсан энди!

— Демид!— илтижо билан деди Устин.— Ахир энди у... агар...

— Мен нима ҳам қила олардим борди-ю, у «агар» — ғазабланиб қичқирди Демид.

Морозов бошини қуйи солганича эшик тагида депсиниб турарди.

— Ҳар ҳолда бирон нима қилса бўлади, аммо... Унинг юраги қилтиллаб турибди зўра...

— Нима бўпти?

— Тўхтатиб қўйиш унча қийин эмас дейман...

Демид Морозовнинг ёнига келди:

— Э-эсинг жойидами ўзи? Бунинг оқибати нима бўлишини биласанми?

— Ҳамма гап қандоқ йўл тутишда қолган... Ана Зинка ёнимга кирди-ку. Ушани газетада ишлайди, дейишади.

— Хўш...— Демид кўзини қисганича икки қадам чекинди.

— Нима «хўш»? Ахир уни аллакимдан боласи бор эди. Митька Кургановдан бўлса керак.

— Нимани маслаҳат бермоқчисан? Уни Смирновнинг тўшагига ётқизишними? Зина-ку ётарди-я, лекин у унамайди-да.

Устин чуқур хўрсиниб қўйди.

— Ётқизишнинг нима кераги бор? Ётганман, део райкомга ариза ёсин. Смирнов ўз устидаг бунақа ариза тушганидан хабардор бўлиши билан тўнғиз қўпади. Турган гап. Шарти кетиб парти қолган. Юраги шишади-ю, пақ этиб ёрилади кетади... Мана санга...

— Шу-на-қа де... Қара-я?— деди Демид ажабланишдан кўра кўпроқ зафармандалик билан.— Мен бўлсам, ўзимдан бошқа ақлли одам йўқ дебман...

Демид дераза томонга ўгирилди-да, анчагача қор босган деворга тикилиб қолди. Устин эса папкани қорнига босганича сабр қилиб кутди.

— Бўпти, Устин. Ўйлаб кўраман,— деди ниҳоят Демид ўгирилмасданоқ.— Бор энди, тонг ёришиб қолди. Йўлларинг узоқ.

Аммо Устин жойидан жилмади. У эшик кесакисини ушлади.

— Шу бугуноқ бошлаш керак! Иложи борича тезроқ,— ёлворгандай деди у.

— Айтдим-ку; ўйлаб кўраман деб!— қичқирди Демид бу гал ҳам ўгирилиб қарамай.— Боравер.

Шу топда Демид пастки лабини сўраётганига Устиннинг ишончи комил эди. У шу ўй билан хонадан чиқди.

28 боб

Устин Морозов уйида, каравотида ўтмишни эслаб, ғўлага ўхшаб ётган, кейин хотини билан Озеркига бориб келган икки кун ичида Зелений Долда ҳаёт ўз маромида давом этди.

Қарағайзордаги пичанни икки кун эмас, бир кунда ташиб олдилар. Дастлабки уч арава пичанни ташиб келтиришган куни кечқурун Егор Кузьмин Моториндан эрталабгача тракторга тахтадан мола ясаб беришни илтимос қилди.

— Икки бор ташиб келишга яраса бўлди, бир амаллаб беринглар,— деди у.

— Намуңча, пичанинг турган ерида ёниб кетармиди?— тўнғиллашди кечаси билан болта тўқиллатиш малол келган дурадгорлар.— Аравада бирин-сирин ташиб олавермайсизларми.

— Ясаб беринглар дегандан кейин ясаб берларингда,— овозини кўтарди Егор.

Захар Большаков ҳам унинг гапини қувватлади. Сирасини айтганда, аравада ҳам ташиб олса бўлаверарди. Аммо озуқа йўқлигидан таъзирини еган Захар осмондан тушгандек топилган бу пичанни имкони борича тезроқ фермаларга ташиб олишни истарди. «Индингача; ҳатто эртагача ким билади, яна нималар бўлиши мумкин,— деб ўйларди у, қачонлардир Меньшиковлар майиб қилган қўлининг сирқираб оғришича диққат қилиб.— Аммо ҳадемай бўрон турадиган кў-

ринади. Бир ҳафтами, икки ҳафтами чўзилиб кетиши мумкин...»

Мола эрталабгача тайёр бўлди. Большаков тракторчилардан бирига тракторни юргизишни буюрди.

Митька эса кечаси билан мижжа қоқмай, ўрнида тўлғониб чиқди. Эрталаб эса эзилиб, тумшайиб ўридан турди.

Митька пичан босаётганида Ирина Шатрова ғарамдан сакраб тушганида йигит ҳазиллашиб унга: «Бўлмасам пичан срасига кирвола қол. У ер иссиқ», деб таклиф қилган эди. Қиз Митька билан пичан босаётган Варька Морозовага шама қилиб заҳархандалик билан: «У ернинг иссиқ-совуқлигини сен яхшироқ биласан-да», деб жавоб берганди. Шу-шу йигитнинг таъби хира эди.

Митька умуман арзимас нарсаларга жаҳли чиқиб юрганини ўзи тушунарди. Тушуниб тургани учун ҳам бешбаттар аччиғланарди.

Қизнинг: «У ернинг иссиқ-совуқлигини сен биласан-да... Сен биласан-да»... деган истеҳзоли овози эса ҳамон қулоғи тагида жарангларди. Лаънати, гўё биров Иринканинг овозини магнитофон плёнкасига ёзиб олгану, энди тўхтовсиз айлантиргани-айлантирган эди.

«Оббо... Зеленодоллик малика-ей» — деб қўйди ўзига ўзи ниҳоят Митька ўшанда ғарам олдида айтган сўзларини такрорлаб, сўнг бундан бу ёғига Иринка билан ўзини қандай тутиши ҳақида ўйлай кетди. Агар ундан бошқа одам бўлганда-ку, Иринканинг бу сўзларини аллақачон эсидан чиқариб юборган, бунга аҳамият ҳам бермаган бўларди-я. Лекин Митька унақа эмас. Унга қаттиқ алам қилиб кетган эди. Ахир у, Дмитрий Курганов аллақачонлардан бери қизнинг диққатини тортиш учун жонини ҳалак қилса-ю, у бўлса парвойифалак... Бу ҳам майли-я, у борган сари совуқроқ гаплашадиган, ўзини баланд тутадиган бўлиб кетяпти...

Албатта, Митька ҳар қандай одамдан ҳам ўчини ололадиган йигит. Хафа қилган кимсанинг шундоғам таъзирини бериши мумкинки, рақиби ўла ўлгунча унутолмай, одамларга узоқ, ҳа, узоқ вақтгача майна бўлиб юриши мумкин. Лекин бу ўринда унақа қилолмайди...

Митька калласи ғовлаб устахонага қараб кетди.

Тушда у (Варька Морозова отасига айтгандай, «негадир») фермага борди. У ерга Қарағайзордан биринчи молани — бир ярим ғарам пичанни келтиришган эди. Ирина яна ғарам тепасида Клавдия Никулина билан пичанни олиб, босаётган эди. Қиз тепадан еб қўйгудек бўлиб, кеккайиб, нафрат билан Митькага қарар эди. Митька бунга чидолмади. У ҳозирнинг ўзида, шу тондаёқ қиздан ўч олмоғи керак! Лекин қандай, қандоқ қилиб?

Филимон Колесников, Андрон Овчинников ва яна бир неча киши мола атрофида уймаланишар, арқонларни ечишар эди. Ғарам ёнида Варька Морозова турар ва негадир илҳақлик билан Митькага қарар эди. Митька папирос тутатди, лекин жаҳл билан ерга уриб, эзгилаб ташлади-да, Варька томон юрди. Қиз шошиб атрофга аланглади. Кейин гижгижлагандай жилмайиб, ғарам ортига тисарилди...

Митька уч марта ҳатлаб унга етиб олди, елкасидан ушлади-да, ўзига тортди. Варьканинг нам лаблари жони огригандай буришди ва қичқириб юборди... Варвара иссиқ эди, лекин унинг юмшоқ лаблари негадир совуқ ва нимтахир эди.

Кейин у Митькани итариб юборди ва ҳансираб:

— Етар! Бўлди! — деди.

Митькага бошқа ҳеч нима керак эмас эди. У Иринани кўриш ниятида бошини баланд кўтарди. Қиз тескари ўгирилиб, қайғудан букчайиб турарди. («Кўр эмас-ку, кўрган бўлса керак...») — деб жавоб қилди кейин Варька отасининг сўраб-суриштириб берган саволларига.) Тепадан Клавдиягина Митькага қоғогини уйиб, ҳайрат билан қараб турарди. Шунда Митька бирдан уялиб кетди. Лекин:

— Ҳа, мунча бақраясан? Хоҳласанг, туша қол...

— Аҳ-моқ! — деди шекилли Клавдия. Митька унинг нима деганини эшитмади, фақат лабларининг қимирлаганини кўрди холос.

Митька худди биров уни дўппослагандай устахонага қайтиб кетди.

Эртасига Захар Большаков уни яна қолган пичанни отишга қўйди.

— Нима, мен сизга штатдаги пичан отувчиманми? — эътироз билдирди Митька. — Тракторчи деган

номим бор ҳар ҳолда. Ҳали бешинчи далада қор тозалашим керак. Ҳаммаёқдаги қор уюмлари текисланган, у ёқ ётаверадими шундайлигича? Яна бўрон туриб қолса нима бўлади...

— Бўпти, бўпти! Сендақа танқидчини қара-ю!— уни тўхтатди Захар.— Тушгача пичан отасан, кейин тракторингни ҳайдайвер...

Митька пичан отишни сира истамасди. У ерда яна Иринага тўғри келиб қолиши мумкин. У албатта, қилиб қўйган ишига ачинаётгани йўқ эди. Лекин шундай бўлса-да, бугун у билан учрашгиси келмаётганди.

Аммо ғарам устида ҳам, ғарам ёнида ҳам Ирина йўқ эди.

Митька тушгача жонини жабборга бериб ишлади.

Фрол Курганов уч марта ғарам ёнида пайдо бўлди. Ҳар гал кимгадир бир нима демоқчи бўларди шекилли-ю, аммо бир оз индамай туриб, букчайганича яна қайтиб кетарди. Клавдия оҳистагина унинг орқасидан қараб қоларди.

Тушликка чиқай деб туришганда Анисим Шатров келиб қолди. У Митькадан беш қадамча нарида тўхтади, иккала қўлини ҳассасига қўйиб, ер остидан унга ўйчан боқди. Митькага бу ҳам ёқмади, шу боисдан:

— Ҳа, отахон, давлатимизда ишлар жойидами?— деб сўради.

Унинг бу ҳазилига Анисим жавоб қайтармади-ю, аммо Варькадан:

— Даданг, нима, касалхонага кетдими?— деб сўради.

— Ҳа, кетди. Нима эди?

— Ўзим шундай. Қачон қайтади?

— Мен қаёқдан билай?

— Ҳм, ҳай...

Кейин Анисим орқасига ўгирилди-ю, ҳассаси қорга бота-бота қайтиб кетди.

Клавдия Никулина рўмолини ечди, пичан майдаларини қоқди. Унинг сочлари ивиб, патила-патила бўлиб ёпишиб қолган эди.

— Исиб кетдингми?— сўради Митька.

— Ҳечқиси йўқ, кучимни қаёққа ҳам сарфлардим.

Бу жавобдан Митька сал хижолат ҳам тортди. Балки шунинг учун бўлса керак, сўрагиси келмаган нарса-ни сўради:

— Бузоқлар тарбиячиси қаёқда қолди бугун?

Клавдия шошилмай рўмолини ўради. Кейин лабла-ри худди кечагидек қимирлади, Митька эса:

— Аҳ-моқ...— деган жавобни эшитди.

— Кеча у ўзи кўрдими ё сен айтиб бердингми?

Никулина паншахани елкасига ташлаб, нари кетди. Бу Митькага жуда алам қилди, шу боисдан у ба-қириб:

— Бўлмасам айтиб қўй... Митька кечирим сўрага-ни келаркан де... Эмаклаб келишга ваъда берди, деб айт!— деди.

Шунда Клавдия қайтиб, олдигинасига келди-да, елкасидан паншахани олди. Унинг кўзига тик қараб туриб сўради:

— Агар, дарҳақиқат эмаклашга тўғри кел-са-чи?..

— Мен-а?

— Ҳа, сен. Агар эмаклаб келишингга кўнса, жон-жон дерсан ҳали...

— Мен-а-а? Жон-жон дер эканманми? Ана холос... Гапини қаранглар-у!— у оғзига папирос тикди.— Сан унга айтиб қўй... Унга ўхшаганларни кўп кўрганман... ўнтаси бир чақа менга... Ушандаям бозор куни бўлса. Бегим куни бўлса — ундан ҳам арзон...

Клашканинг қиров босган киприклари перпиради, ёши қайтиб қолган аёлнинг ҳорғин кўзларида қайғу кўринди.

— Йўк, Митья,— ғамгин деди у.— Кўрган бўлсанг кўргандирсан. Лекин бунақасини кўрмагансан.

— Мен-а?!— яна қичқириб юборди Митька Клаш-канинг сўзларига ҳайрон қолиб.

— Ҳа, сен. Бунақаларини ҳали кўрмагансан. У бўлса кўнгли очқилгидан ишонмай келарди... ҳа, Зи-нанинг бөласи сенданлигига ишонмасди. Буларнинг бари ғийбат дерди. Кеча бўлса, сен билан Варькага қа-раб... Мунча анграйиб қолдинг? Оғзингдан папиросинг тушиб кетмасин таин.

Папироси оғзидан тушиб кетмади. Митьканинг ўзи уни юлқилаб олди. Оғзидан юлқилаб олиб итқитиб юбормоқчи бўлди-ю, аммо бунинг ўрнига яна тиши орасига қистирди.

— Демак... демак... кеча... Билағон бўлиб кетган-ларини-ю...

Митька шундай деди-ю ғайритабий кулди. Клавдия унга тикка қаради-да, деди:

— Бунга билағонликнинг ҳам кераги йўқ.

Клавдия шундай деди-ю, уйига равоға бўлди.

— Йўқ, сен шошмай тур!— унинг кетидан интилади Митька.— Сен менга шуни тушунтиргин... нега бунақа қилади у.

Клавдия яна тўхтади. Бир қўнгли, кеча сен ғарам ёнидан кетиб қолгандан кейин Ирина кўксимга бошини қўйганича хўнграб йиғлаб: «У тўғридаги гаплар ғийбат эмас... Рост. Шундай қилгандан кейин...» деди, мен эса унга бор-йўғи уч оғиз сўз билан: «Ғийбат бўлмаса керак», деб жавоб қилганимда, Ирина тик туришга ҳоли қолмай, бағримдан сирғалиб пичан устига тушиб кетди, бошини пичан орасига тикиб худди калтакдан сақланаётгандай бошини чангаллаб олди, деб айтиб бермоқчи бўлди... Аммо бунинг ўрнига:

— Э-э! Варибир ҳеч нимани тушунмайсан,— деди.

У шундай деди-ю, шартта ўгирилиб кетиб қолди.

Митька Клавдиянинг кетидан қараганича қоққан қозиқдай туриб қолди.

Кейин тутатмаган папиросини ерга урди-да, тракторлар турган устахона томон югуриб кетди.

Митька уйига бир дақиқагагина кирди, бир бурда нон олиб икки тишлади, қолганини чўнтагига тикди.

— Митька! Митенька!— уни тўхтатмоқчи бўлди Степанида.— Одамга ўхшаб овқатланиб олсанг-чи. Кеча тузуккина овқат еганингни кўрмадим, мана бугун ҳам... Бу қандоқ гап ўзи? Уша ишларинг қочиб кетармиди...

— Сен аралашма, ойи!— қичқирди Митька.— Ундан кўра, ундан кўра менга тушунтириб бергин...

— Нимани тушунтириб бераман?

— Нимани, нимани... Зинка масаласини тушунтириб бер! «Зинка билан боласи ҳақида ташвиш чекма. Бу ёққа қайтиб келмайди, ўзим тўғрилаб қўяман», демаганмидинг...

— Ҳалиям қайтиб келганича йўқ-ку. Мени билишимча келмайдиам.

— Бола тўғрисида-чи... У-чи... «Шундай қиламанки, кимдан бўлганини ҳеч ким билмайди... Шундай қиламанки, ўзи айтганида ҳам ҳеч ким ишонмайди», демаганмидинг...

— Митька, Митенька! Шундай қилдим-ку, ахир. Ўзи бир нима бўлдимми?

— Э-э...— қўл силтади Митька ва хонадан югуриб чиқиб кетди.

...У шомгача қор босган кенг далада тракторни у ёқдан-бу ёққа суриб, ер ҳайдади. Уйга қайтиб келгач эса, миқ этмай, ўзини ўринга ташлади.

...Эрталаб яна индамай ўрнидан турди. Ошхонада совуқ сув билан бетини чайди. Юмшоқ сочиқ билан артинаркан, ўзича деди: «Демак, билиб қолибдилар-да? Бунақасини кўрмаган эканман-да? Демак, Митька аҳмоқ экан-да? Майли, Митька, аҳмоқ бўлсанг бўлгину, содда бўлма. Онам кўпинча шундай дейди. Сирасини айтганда,— тўғри айтади...»

У дераза тоқчасида турган устига ликопча ёпилган хурмачани олиб чайқади-да, сутни ярмигача шимирди. Кейин ҳуштак чалиб, кийина бошлади.

Уйқудан энди турган, сочлари пахмайган, бетига қизғиш из тушган Степанида ўз хонасидан чиқиб келди.

— Каллаи саҳарлаб қаёққа кетаяпсан, ўғлим?— сўради у бир қўли билан кофтасининг ёқасини ушлаб, иккинчи қўли билан сочини сийпаларкан.

— Совуқда бир чанғи учиб келай. Бир оз ёзилай.

Совуқ ҳаво қуруқ бўлиб, нафас олганда томоқни ачиштирарди. Кечаси билан қорлар устини, уйлар томини, дарахтларни яна қиров босган эди. Йилтиллаган бу қиров топталган қишлоқ кўчасига ҳам қалин тушганди. Митька қировни чанғиси билан тўзитиб, қишлоқ чеккасига қараб кетди.

Шу ерда у тўхтади, Марья қоясига қаради. Қора теракда ҳам, қоя нишаблигида ҳам қиров йилтираб турарди. Аммо бу ерда қиров ҳамма ердагидай кумуш рангда товланмай: ялт-юлт қилиб турли рангда — гоҳ кўкиш, гоҳ пушти, гоҳ кўкиш-сапсар рангда товланарди.

Митька қоянинг бундай ранго-ранг товланишини кўравериб ўрганиб кетгани учун ҳозир бепарвастина хаёлидан кечирди: демак, бир оздан кейин буни чиқади.

Узоқдан паровоз гудоги элас-элас эшитилди. Митька назарида гилдиракларнинг тарақа-тургани ҳам эшитилгандек бўлди. У нафасини ичига юшиб, қулғи

солди: рост, қаердадир поезд келяпти. Музлаган рельслар салгаям жаранглайди, чимдиб оладиган совуқ җа-вода овоз узоқ-узоқларга кетади — шу боисдан ҳам филдираклар тақ-туқи бу ерга, Марья қоясигача етиб келмоқда эди. Митька җар куни шу музикани тинглайдиган қояга җаваси келди ва станция медицина пунктининг кичкина доктори Лена — Елена җақида ўйлай бошлади. Митька қизнинг кабинетида клеёнка сирилган кушеткада ўтирганини, қиз эса ўзини стул суянчигига ташлаганида бошига офтоб нури тушганини эслади. Қизнинг офтоб нурига чулғанган сочи йилт-йилт қиларди, бир юзи билан пешонаси, бурни, лаби, энгаги сарғиш-пушти җошияга ўхшаб кўринганди...

«Демак, бунақасини җеч қачон кўрмас эканман-да? Кўрмас эканман-да?! — сўрарди у заҳархандалик билан ўзиданми ё Клавдия Никулинаданми.

У таёқ билан бир силтаниб, катта-катта қадам ташлаб, етаницяга борадиган йўлда сирғана кетди.

Станция сокин, кимсасиз эди. Пастак-пастак уйларнинг мўриларидан басма-басига тутун чиқарди, бу тутунлар осмонга кўтарилиб, бир соатча бурун кўринган қуёш бетини тўсар эди.

Медицина пунктида малла соч, миқтидан келган, эллик ёшлардаги яшил халат кийган пакана хотиндан бўлак җеч ким йўқ эди. Бу аёл фаррош бўлса керак, турли шишалар қўйилган ойнабанд шкафни артмоқда эди.

— Қаёққа? — деб бақирди у кириб келган Митькага. — Ҳали эрта-ку...

Митька җиқиллаб:

— Одам... дард чекиб ўлаверсаям майли экан-да, а? — деб сўради.

— Ярим соат ичида бало ҳам урмайди, — унинг сўзини кесди аёл ва шкаф билан овора бўлди.

Митька яна бир җиқиллади-да, эшикка ўтирилди.

— Қаёққа? — яна бақирди аёл. — Келганингдан кейин кутиб ўтиргинда. Ҳўв анави ердаги курсига ўтир. Иситманг чиқяптими?

— Ҳа, иситмам бор, — гўлдиради Митька.

— Айтдим-а, терлаб кетибсан деб, — җозирча мана-ви термометрни қўятур. — Аёл шкафда турган стакан-дан термометр олиб, Митькага узатди. Митька термометрни қўлтиғига қистирди-да, курсига ўтирди.

Аёл ўтган куни Смирнов ётган каравотнинг суянчигини арта бошлади.

— Ҳозирги касалларга ҳам ҳайрон қоласан! — нолиди у. — Униси асабий, буниси асабий... бир оғиз гап айтиб бўлмайди. Мана сен ҳам, дарров қайтиб кетяпсан. Хўш, нега қайтиб кетяпсан? Касал бўлсанг, ўтир, докторни кут. Инсон учун энг муҳими — саломатлик. Иситма билан кетиб қолишингга ким рухсат беради сенга?

Медицина пункти йўлагиди кимдир эшикни тарақлатди. Аёл қаддини ростлади, қовоғини уйди, Митькага ҳўмрайиб қараб қўйди:

— Ана, Елена Степановна яна эрта келаяпти... Бемор келганини уйдан туриб кўрган бўлса керак. Мунча кўп бўлмасаларинг-а. Униси касал, буниси касал... Ўйлаб кўрсаларинг бўлмайдами, — сизлар кўп сизлар, у бўлса битта. Кичкинагина қиз бола бўлса ҳали...

— Бизга қиз бола керак-да. Кампирни бошимизга урамизми? — деди бирдан Митька.

— Вой... хў-роз-ей! — деди ўдагайлаб аёл ва худди шу пайт Елена Степановна кириб келди.

— Бемор келди чоғи, Татьяна Павловна?

— Ана, — аёл қўлидаги латтасини худди Митькага ирғитмоқчи бўлгандай қаттиқ силкитди.

— Курганов! — ташвишланиб деди Елена Степановна Митькага ўгириларкан. — Сизга нима бўлди? Укол оғритяптими?

— Оғритяпти, — тасдиқлади Митька.

Елена Степановна йўл-йўлакай пўстинини ечаркан, кабинетига ғизиллади. Фаррош аёл чиқиб кетди.

Краснова оппоқ халат кийиб, бошига оқ дуррача боғлаб чиқиб келди. У шкафчадаги бояги стакандан термометр олиб силкита бошлади.

— Хўш, сизга нима бўлди... Курганов? Қаттиқ оғритяптими?

— Жуда қаттиқ. Кўзим тиниб кетяпти. Бошим айланади. Ётсам эди...

— Чангида... бир ўзингиз қандай келдингиз-а?! Манави ерга ётинг, — каравотни кўрсатди у.

Митька ўрнидан оғир турди, ҳақиқатан ҳам қаттиқ касалдек гандираклаб кетди. Қўлтигидаги термометр ерга тушиб, чил-чил бўлди.

— Эҳ...

— Зарари йўқ, зарари йўқ, — уни тинчлантирди Елена Степановна, — Татьяна Павловна қўйган экан-да, тўғри қилибди... Ажойиб аёл-да у. Термометр син-са синар. Камзулингизни манави ерга қўйинг. Мани ушланг. Юринг... Йиқилмайсизми? Бўйнимдан уш-ланг.

Митька кичкинагина, нозиккина елкага қўлини қўйди. Елена Степановнанинг сочларидан атир ҳиди келар ва негадир ўтган кунгидай дориларнинг ҳиди анқимасди. Шу чоқ тўсатдан ҳақиқатан ҳам боши ай-ланиб кетди-ю, ҳозир, шу лаҳзадаёқ бу майнабозчи-ликни бас қилиб бўш қўли билан қизни ўзига қаратиб, ўпиб олгиси келди — кейин нима бўлса бўлаверсин. Қизнинг елкасида турган қўли титраб кетди.

— Эҳтиёт бўлинг... Ўзингизни бардам тутинг, — деди дарров қиз, бу гап уни ўзига келтирди.

Елена Степановна уни каравот ёнига олиб борди, Митька секин ўтирди.

— Ана бўлди... Ётинг.

— Ҳозир... Пиймамни ечай...

Митька пиймасини ечишга уринди. Аммо қўли би-лан оёғи гўё унга бўйсунмасди.

Елена Степановна чўнқайиб, пиймани ушлаб тор-ди. Кейин иккинчисини ушлади...

— Ётинг...

Митька чалқанча ётди. Елена Степановна унинг ус-тини ёпди, қўлтиғига янги термометрни тикди-да, ка-бинетига кириб кетди.

«Энди нима қилсам экан-а?» — хаёл сурарди Мить-ка шифтга тикилганича. Мага ҳозир у қайтиб кела-ди-ю, термометрга қарайди. Иситмаси йўқ. У ҳайрон бўлиб қошларини чимиради. Орқасини очиб, ўтган кунги қилган уколи яллиғламадимикан, деб қарайди. Яллиғланиш қаёқда! Аллақачон эсидан ҳам чиқиб кетди... Ҳа, яна юрагим сан-чаяпти, бошим айланаяпти деса ҳам бўлади... Барибир унинг лақиллатаётганини билади. Ҳа, билиб олади, Митька нима қилади, нима дейди унга? Кечир мени, Лена-Елена, сен билан яна бир гаплашиб олмоқ учун бошқа баҳона тополмадим, дейдими? Қачонлардир сендан қочиб тайгага кетув-дим, энди бўлса ўзим келдим, дейдими? Фараз қилай-

лик, у шунга ўхшаган бирон қўпол, тўмтоқ гап топиб айтар. Хўш у нима дейди? Нима дейди у?

Қани энди малла соч Татьяна Павловнанинг тили билан айтганда мана шу «кичкинагина қиз» беш ёки ўн дақиқадан кейин нима қилажагини айтиб бера оладиган одам бўлса эди.

Балки унинг тентакнамо афтига қараб, аламидан рангги қув ўчади-да, кеча Клашка айтгандек, хирқироқ товушда: «Аҳ-моқ!..» деб ўшқиради. Хўш...

Шу боисдан Митьканинг дили баттар сиёҳ бўлиб, ташвишланди, негадир ҳувиллаб қолгандай бўлди. Йўқ, ўпиш керак эди, вассалом... Балки... Митьканинг юраги гупиллаб ура бошлади... балки, энди шунақа қила қолса-чи... ахир ҳозир келади-ку, термометрни олмоқчи бўлиб энгашади... Шунда бўйнидан маҳкам кучиб...

Балки у шундай қилардиям, аммо у то ўйлаб бўлгунча Елена Степановна оҳиста каравот ёнига келди-да, термометрни олди, ёнидаги курсига ўтирди ва жилмайиб деди:

— Хўш?..

Митька унга шундай қараб турардики, қизнинг чеҳрасидаги табассум боя унинг қўлидан тушиб, чилчил бўлган термометр сингари ариди кетди. Қиз ўзини йўқотиб, хижолат чекиб, киприкларини пирпиратди ва қулоқларининг учигача қизариб, яна деди:

— Бу нимаси...

Митька кулиб юборди:

— Нималар бўлмайди...

Аммо Елена Степановна ниҳоят термометрни эслаб ҳароратнинг қанчалигига қаради. Бу содда медицина асбобини умрида биринчи бор кўраётгандай узоқ тикилиб қолди. Унинг сал бўялган текисгина қошлари Митька ўйлагандек чимирилмади. Қизнинг қошлари гоҳ кўтарилар, гоҳ қуйи тушарди. Ниҳоят у:

— Ҳайронман... Иситмангиз йўқ, — деди.

— Балки, термометр синиқдир, — деди Митька. — Сиз юрагимга қулоқ солинг. — У кўйлагининг тугмаларини ечди, Елена Степановнанинг қўлини ушлаб, дўппайган кўксига қўйди.

Қиз қўлини Митьканинг кўкрагига тегизмасдан аввал бир оз қаршилиқ кўрсатди, лекин барибир тегизди.

Митька Елена Степановнанинг бармоқлари хиёл

титраётганини сезиб жилмайди. «Мана бўлди,— ўйлади у,— тайёр. Энди ўпсам бўлади...»

У ўйлашга ўйлади-ю, лекин ниятини амалга оширишга яна, учинчи бор ботинмади. Балки яна улгурмай қолгандир. Негаки Елена Степановна қўлини юлқиб олди-да, жаҳл билан деди:

— Эшитиб қўйинг... сиз...

— Нима, нима? Мен эмас, сен мени эшитиб қўй. Юрагим санчаяпти деяпман сенга. Ё эшитиб қўймайсанми? Бўлмаса, кетаман...

Елена лабини тишлади. Митька беихтиёр унинг лабини Иринканинг лаби билан таққослади ва Иринканинг лаби чиройлироқ деб ўйлади.

— Мен билан «сиз»лаб гаплашинг,— оҳистагина илтимоҳ қилди Елена Степановна. У халатининг чўнтагидан стетоскопни олди, кейин шартта:— Ечинг кўйлагингизни,— деди.

У Митьканинг кўзига қарамасдан диққат билан узоқ тинглади. Кейин:

— Орқангизни ўгилинг...— деб буюрди.— Нафас олинг... Ҳм... энди нафас олмай туринг...

Бармоқлари билан курак остини, ўтган кунни укол қилган жойини эзиб кўрди, кейин ўрнидан турди:

— Кийининг.

Митьканинг каравотдан туришдан бошқа иложи қолмаган эди.

«Мана оқибати нима бўлди,— деб ўйлади у кийинаркан.— Энди ўзимни оқлашим керак. Кечирасиз, илгари қочиб юардим сиздан, энди мана ўзим келдим... дейишим керак». Буларнинг бари эндиликда Митькага шунчалар бемаъни, ноўрин ва бемаза кўринарди. Елена бунга, албатта, ишонмайди, парво ҳам қилмайди. Лекин уни оламда ишонтирадиган, унга таъсир қиладиган сўзлар бўлса керак ахир. Таъсир қилиши турган гап — Митька буни билиб, сезиб турибди... Ана. Боя бармоқлари титради-ку ахир. Мана ҳозир ҳам қарашга қўрқаяпти...

Елена Степановна дарҳақиқат дераза ёнида орқасини ўгириб кўчага қараб турарди. Митька пиймани, пиджагини кийди, тужуркасини олди. Индашай шундоқ чиқиб кетиш ноқулай эди, умуман мумкин эмас эди, қиз эса чурқ этмасди.

Митька остона ёнида бир оз депсиниб турди-да, сўради:

— У қалай... Смирнов? Эсон-омон етиб олдимми?

Елена жавоб бермади. Митька кутиб турди-турди-да, кулимсираб:

— Ундай бўлса ҳайдаб юбора қолинг,— деди.

— Кетинг,— деди оҳистагина у.

Тўсатдан Митька яна ўзига келди-да, бош-кетини суриштирмай дилидагини айтди:

— Менга қара, Лена-Елена... Мен бу ерга бекордан-бекорга келганим йўқдир, ахир. Бир чанғи учмаймизми, а? Ҳали вақт эрта, беморлар йўқ. Кечқурун эса, кинога борамиз. Клуб ёнида эълонни кўриб эдим...

Қиз кескин ўгирилди. Қизнинг юзлари шишинқи-рагандек эди, ичи ёнаётганидан кўпчиганди. «Эҳеҳе!— ҳуштак чалиб юбораёзди Митька. Сен, Лена-Елена, мен ўйлагандан ҳам кўра соддадил экансан-ку!».

— Менга қаранг!— хитоб қилди у. Кейин қўққисдан (Митька бунга сира-сира кутмаган эди) пиқ-пиқ йиғлади-ю, бошини қуйи солганича бетини қўллари билан тўсиб, йиғи аралаш кимдандир сўради:— Вой... Менга нима бўлапти-я ўзи?

Сўнг бир ери оғриётгандай букчайиб, кабинетига кириб кетди ва эшикни ёпиб олди.

Митька турди-турди-да, ўша эшик ёнига борди. У эшикни энди очмоқчи бўлган ҳам эдики, эшик орқасида қизнинг ҳансираб нафас олаётганини эшитди ва эшикка орқасини тираб турганини англади.

«Бекиниб олди...» — кулимсираб қўйди у ва оҳиста юриб, медицина пунктдан чиқиб кетди.

Станциядан Митька димоғи чоғ бўлиб қайтди.

Чанғини эшик олдида ечди, даҳлизга олиб кирди ва тарақлатиб бир бурчакка иргитди. Қор босган пиймасини шунчаки тозалаган бўлди ва ошхонага кирди.

— Салом, ойи! Ейдиган ниманг бор?..

Степанида хамир қилмоқда эди. Қўли биллагигача ун эди.

— Э, худойим-ей, қаёқларда қолиб кетдинг-а, шу чоққача? — деди у қўлларини артаркан.

— Шундоқ... Учрашувга бордим. Бир ўқимишли аёл ёнига.

Степанида қошларини чимирди. Оҳиста сўради:

— Қанақа хотин экан у?

— Бу ерда биттаси бор,— деди бепарволик билан у печдаги кастрюлкага қараркан.

— Шошма, шошма. Ҳозир қуйиб бераман. Ҳозир.— Степанида печка қопқоғини кенг очиб, қисқич билан кастрюлни олди.— Совиб ҳам қолгандир энди. Нонуштага угра қилиб эдим.

Митька умивальник ёнига бориб, қўлини ювди.

— Раис Митьканинг бурнини ерга ишқайман деганмиш, даданг айтди...

— Йўғ-е!— кулиб қўйди Митька умивальник ёнидан.— Нима учун!

— Нега доим аксинча иш тутасан, ўғлим?

— Кимнинг айтганини қилмабман?— Митька стол ёнига ўтириб овқат сузилган идишни олдига сурди.

— Кимни бўларди!.. Захарнинг жиғига тегиб нима қиласан? Ҳар ҳолда раис-ку у... Тракторни олиб қўяман деяётганмиш... Ҳар хил найранг қилгани етмагандай, бугун ишга чиқмади деганмиш. Олса олаверади-да. Хўш, бунинг нимаси яхши?

— Шунақа денг!— Митька ҳатто лабини бурди.— Мендақа тракторчини топиб кўрсин-чи...

— Оҳ, Митенька...

— Оҳлайверма,— Митьканинг жаҳли чиқди.

Степанида жим бўлиб қолди.

Митька илиқ уграни ича бошлади. Идишдаги овқат камайган сари унинг кайфияти яхшилана бошлади.

— Мабодо қатиғинг йўқмиди, бўлса бера қол,— ҳушчақчақлик билан деди Митька.

Онаси катта сирланган тоғарачадан қаймоқдек қуюқ қатиқни қошиқлаб солгунча Митька стол ёнидан туриб бориб девордаги ойнага қаради, пешонасига тушиб турган сочини тортқилаб қўйди. Аксига кўз қисиб: «Ана шунақа гаплар, ҳурматли гражданка, Шатрова. Аҳмоқ эмиш-а! Бунақасини кўрмаган эмиш-миз-а! Ҳар қанақасини кўрганман! Митька сенинг олдинга ялиниб бормаёди. Сенсиз ўлиб ҳам қолмайди. Бу докторчамиз бугун мен билан чанғида учгани бормаса бормабди-да. Вақти келиб орқамдан чопқиллаб юради. Буниси Зинка билмайди. Билиб қолгудай бўл-

саям... Ҳамма ҳам бунақа суриштириб ўтирмайди. Ана унда кўзларинг жавдираб, ўша чиройли лабла-рингни тишлаб қоласан...»

Аммо Иринканинг лабини эслаганида яна қошлар-ри чимирилди: бунинг лаблари ҳақиқатан ҳам чирой-лироқ, ширинроқми-ей...

— Ич, Митенька, — деди Степанида ва столга бир кружка лим-лим қатиқ қўйди. Кейин яна оҳистагина сўради: — Анави аёл ким экан?

— Э, ойи... — ранжиб гўлдиради Митька ойна ол-дида турганича. — Жуда яхши аёл.

— Ким ўзи? Қаерда ишлайди?

Митька жавоб бермади. Степанида берган саволла-ри ўғлига ёқмаганини сезди-да:

— Онангдан яшириб нима қиласан? — деди хафа бўлиб. — Онанг тўрт-беш кўйлакни сендан ортиқ йирт-ган, ҳар қалай у-буга ақли етади...

— Бир амаллаб ўзим билиб оларман, — деди Мить-ка қуруқчина.

— Ёшликда ҳамма ҳам шундай деб ўйлайди... Ҳа... Одам бир марта уйланади, омади келмаса, умри ҳасратда ўтади...

— Қўйсанг-чи, ойи... Худо ҳақи, тинч қўй! Уйла-нишни хаёлимга ҳам келтираётганим йўқ ҳали.

Степанида қўлини кўксида қовуштириб, лабларини қимтиди.

Степанида ўғли уни яхши кўришини ҳис қилар, би-лар эди, шу боисдан ҳам баъзи пайтларда унинг буна-қа қўрслик қилишини, гаплари, қилган ғамхўрлик ва меҳрибонликлари ўғлининг гашини келтиришини ту-шунмасди...

Бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ эди.

Бир вақтлар Фрол хотинини савалаган жилов ҳали ҳам деворда осиглиқ эди. Фрол уни девор оқланган пайтлардагина олиб қўярди. Аммо Стешка деворни оқ-лаб бўлиши билан у индамай яна ўша жойига илиб қўярди.

Вақт ўтиб, Стешка уйининг бу хилдаги безагига анча кўникиб кетди, шунингдек, у тақдирига тан бе-риб, ўз тили билан айтганда, «кўриб кўрмаслик»ка солиш одатини ташлади, ўғли туғилгандан кейин эса умуман ўзининг шуҳратпарастлик ниятларидан воҳ кечди...

— Болани эҳтиёт қил,— деди Фрол хотинига, кўз ёргандан сўнг у бир оз ўзига келгач.

— Вой, бўлмасам-чи! Гард қўндирмайман,— деб жавоб қилди Сешка.

Гард қўндирмадиям. Ўғил онасининг этагини чангаллаб ўсди...

Бола ўсиб, у-буга ақли ета бошлагач Сешка унинг тарбиясига киришди. Фрол эса ойлаб гўё ўғли ва хотини борлигини унутиб юборгандай доим қанақадир ўйчан, ҳўмрайиб юрарди. Сешка бунақа пайтларда хурсанд бўларди...

Илиқ шамдан истаган нарсангни ясай оласан. Сешка ҳам оҳиста, шошилмай, бетиним кўнглидагини ясамоқда эди. Болачага айтиб берадиган эртақларининг қаҳрамонлари ҳар қанақа йўллар билан давлат орттиришга ҳаракат қиларди. У айтган аллалардаги паҳлавонлар ҳам қувлик ва ҳийла-макр туфайли мурод-мақсадларига етишарди...

Митька беш ёшга тўлганда у ўғлига сопол кўзача сотиб олиб, уни томорқага чақирди-да:

— Мана бу пул йиғадиган идиш, мана бу пул,— деб тушунтирди у.— Шу тешикчага пулни ташла.

Митька беш тийинни қўлига олди ва тешикчага ташлади. Чақа хумча ичида бўғиқ жангиллади.

— Хўш?— сўради Сешка.

— Нима «хўш?»— ўз навбатида сўради Митька.

— Жангиллаганини эшитдингми?

— Ҳа...

— Ана шундоқ... Қўлингга пул тушиб қолса — топиб оласанми ёки йиғасанми,— шу ерга ташлаб қўйгин. Аста-секин йиғилиб кўпайиб қолади. Тўлгандан кейин — бирон нима оласан. Сенга нима керак?

— Қўғирчоқ,— деди Митька.

— Қўғирчоқни нима қиласан?

— Никулин амакининг Зинкаси йиғлагани йиғлаган. Ўшанга элтиб бераман...

— Бекор айтибсан. Сан олиб борасан-у, улар бўлса: «Аҳмоқ экану, бу...» дейишади. Ундан кўра кўп пул йиғасан-у, конфетлар сотиб оласан. Жу-да кўп конфет, бир қоп. Фақат пул йиғаётганингни ҳеч кимга айтма. Кел, кўзачани манави ерга кўмиб қўямиз. Дадангга ҳам айтма. Қўлингга пул тушдими — секингина келгин-да, тешикка ташла. Пул ташлаганингда

кейин — кўзачанинг устини беркитиб қўй... Вақти келиб одамлар: «Вой, бу кичкинагина Митенька шунча пулни қаердан олибди?» деб ҳайрон қолишади.

Шундай қилиб, Митьканинг ўз сири бор эди. Онаси бу сирни пинҳон тутишда унга кўмаклашарди.

Митька ўсган сари Степанида уни тарбиялаш усуллари ўзгартира борарди. Нима қипти, у уста тарбиячи эди.

Учинчи синфгача Митька ёмон ўқиди — синфдан синфга зўрға ўтарди. У тўртинчи синфга қатнай бошлаганида Степанида:

— Митенька, ўғлим, яхши ўқиш керак. Фақат «яхши» ва «аъло» баҳоларга ўқиш керак, — деди.

— «Аъло»га ўзинг ўқиб кўр-чи... Хотирам заиф.

— Барибир ҳаракат қилиш керак. Уқиган саводли одамларга қара, қандай яхши. Захар Большаковни кўргин. Раис, доим аравада юради, ҳаммага буйруқ беради. Уқимаганлар бўлса сигирнинг тагини тозалаб, гўнг ташиб юрибди. Уқдингми?

Митька бирон нима уқиб олмоқчи бўлиб индамасди. Степанида ўғлининг ўқишини кузатиб юрди, шундан кейин у секин-аста яхши ўқийдиган бўлди.

Митька бинойидек қобилиятли экан. Тўртинчи синфни у аъло баҳолар билан тамомлади ва кўкламда уйга мақтов қоғози олиб келди.

— Янавор. Балли, ўғлим, — деди Фрол, ўғлининг бошини пайпаслаб қўйди, кейин ўтирилди-ю, шу заҳоти ҳаммасини унутди.

Мақтов қоғозини уйга олиб келаркан, Митька фақат мақтовни эмас, балки завқли қийқириқларни ва яна совға-саломларни кутган эди... Унинг ўрнига бепарволик билан айтилган икки оғиз сўз... Митьканинг киприкларига ёш инди.

— Майли, майли, ўғлим, — уни юпатди Степанида. — Отанг бетоле одам. Умр бўйи иши юришмади. Отхонада ўралишгани ўралишган. У ерда қанчаям ҳақ оларди? Кўраяпсан-ку, қандай яшайпмиз — ошиб-тошиб ётган еримиз йўқ... Шунинг учун юраги тош бўлиб кетган... Аммо сен йўлингни топиб оласан. Бутун умидимиз сендан.

Бу гапларни айтишдан Степаниданинг нияти бўлак эди, аммо натижа бўлакча бўлиб чиқди. Илгарилари Митька ҳўмрайган отасидан ўзини тортиб, қўрқиб,

ҳадиксираб юрган бўлса, энди муносабати қандайдир ўзгариб қолди. Отасини кўрганда энди кўзларида ачи-нишми, ҳамдардлик, меҳр ифодасими пайдо бўлар эди.

— Нега бундай хафа кўринасан, Дмитрий? — сўради бир куни Фрол ўғли атрофида уймаланиб, гапиришга ботинолмайдиган турганини кўриб.

— Сенга раҳмим келади, — деди Митька.

— Шунақа дегин? — Фрол қовоғини уйди. — Нима учун раҳминг келади?

— Бўлмасам-чи... Отхонада ўралишганинг-ўралишгани. Зарари йўқ! Мен йўлимни топиб кетаман.

Фрол баттар қовоғини уйди. Митька бўлса, менинг яхши одам бўлишимга отам ишонмайди чоғи, деб умидини узди. Шу боисдан у қандайдир отасининг аҳволини енгиллаштирмоқчи, уни хурсанд қилмоқчи бўлди.

— Мана кўрасан, бир яхши одам бўлайки. Ахир «аъло»га ўқияпман-ку. Ана унда сенга ўнтами ё йигирматами костюм олиб бераман. Қара, костюминг қанақа эскириб кетган. Мана ҳозир мен... ҳозир ҳам анча пул беришим мумкин... Битта камзўлга етиб қолади.

Фрол ҳайрон бўлиб бошини кўтарди.

— Йў-ўқ, ўғирлаган эмасман, — шошиб қўшимча қилди Митька... — Йигдим. Кўзачам бор. Томорқага кўмиб қўйилган...

— Қани, юр-чи! — Фрол ўрнидан оғир қўзғолди.

— Юр, юр! — хурсандлик билан деди Митька.

Томорқадан кўкариб кетган кўзачани кавлаб олишди. Фрол уни қўлига олди ва тош билан бир урди. Кўзача чил-чил бўлди. Фролнинг тиззасига мағор босган, кўкариб кетган беш тийинликлар, ўн тийинликлар, ярим сўмликлар дув тўкилди...

Митька отам хурсанд бўлади, деб ўйлаган эди. Аммо Фрол унинг қўлидан ушлади-да, уйга судраб кетди. Уйга киргач, у Митькани хона тўрига итариб борди-да, бир қисим кўкариб кетган тангани столга ташлаб, ўдағайлаб Степанидадан сўради:

— Бу нима деган гап? Сендан сўраяпман, бу нима деган гап?

Фрол афти қазабдан буришиб кетган эди. Митька нима бўлганига тушунмай, отасига қараб турарди. У

қўрқанидан бир бурчакка биқиниб турган онасига қарар ва унинг нега қўрқаётганига тушунмасди.

— Нима...нима бўларди,— деди Степанида гангиб, аянчли товушда.— Бола овўниб юрувди холос...

— Овуниб?! Овунчоқми бу?!— Фрол столда сочилиб ётган беш тийин, ўн тийинликларни кўрсатиб деди. Кейин таҳдид билан қўшимча қилди:— М-майли! Буни эсингга солиб қўяман...

Фрол ўғлига ўгирилди. Митька қўрқанидан деворга қапишиб қолди.

— Шунақа қилиб одам бўламан дегин?— сўради у бошқача ваҳимали товушда.— Бунақа қилиб одам бўлмайдилар, аҳмоқ...

У столдаги пулларни сидириб олди ва деразадан ўсиб ётган бурган ичига отиб юборди.

Митька отаси таҳдидини амалга оширдими-йўқми, оширган бўлса қай тариқа — билмади. Аммо шу воқеадан кейин онаси икки ҳафтагача ғамгин, камгап, аламзада бўлиб юрди. Митька онасидан ҳаммасини суриштириб билгиси келарди-ю, лекин ботинмасди. Онаси бир оз ўзига келгач, қизиқиб:

— Дадам нега мени аҳмоқ деди?— деб сўради холос.

— Ҳаммасининг сабаби шу битта, болам... Дағал бўлиб кетган, ҳеч нимага ишонмайдиган бўлиб қолган. Сен хафа бўлма. Сени аҳмоқ дейишса, дейишаверсин, аммо бўш келмасанг бўлгани.

...Кейинчалик Степанида бу гапни тез-тез такрорлаб турадиган бўлди.

Кўза воқеасидан кейин ҳам Степанида ўз билганидан қолмади. Қишлоқда бўлиб турадиган ҳар бир воқеа-ҳодисани у ўғлига ўз билганича сўзлаб берарди.

Бирон кимса янги либос сотиб олса, у: «Кўрдингми, одамлар жуда яшашни билади-да...» деб қўярди. Бирон киши бахтсизликка учраса, истеҳзоли кулиб: «Аҳмоққа кенг дала ҳам торлик қилади... Мана бундай қилса-ку, ҳаммаси жойида бўларди. Қаллани ишлатиш керак-да...» дерди. Колхозга райондан бирон кимса келгудек бўлса, Степанида ўғлига албатта: «Папкани кўтариб саланглаб юришини кўргин. Унга ҳар кун ҳайит-а...» дерди.

Митька ҳам беихтиёр шундай фикр юрита бошла-

ди. Отаси аввалгидай ҳўмрайиб юрар ва кам гапирар эди, онаси бўлса меҳрибон ва ғамхўр.

Аммо балоғатга етгани сайин унинг тиниб-тинчи-маслиги, шўхлиги, табиатан сахийлиги яққолроқ кўзга ташланиб кормоқда эди. У фалон ишим учун мунча меҳнат куни кам ёзилибди, деб бўғилгунча талашини, айти бир пайтда, чилангарга беш-ўнта сихмолани текинга, онасига уқдирганидек, қизиққанидан, ремонт қилишга кўмаклашини мумкин эди. Бир кун, икки, уч кун ҳам ёрдам бераверарди... Масалан, бугун у онасининг у ёки бу масалада ўз фойдаси учун қандай тадбир кўриш ҳақидаги насиҳатини диққат билан тинглаши, эртасига эса батамом шунинг аксини қилиши мумкин. Онаси гина қилганида ва маъқулламай бошини чайқаб қўйганида қўл силтаб: «Э, қўй-е...» деб кетаверарди.

Кейин бора-бора онасига қўпол муомала қиладиган, унга бақирадиган, ўшқирадиган бўлиб қолди. Лекин ҳар гал қўполлик қилганидан кейин нафаси ичига тушиб, бир-икки кунгача айбдордай юрарди...

— Мана кўрдингми, ўғлим... — ўпкаланиб дерди онаси яна бирор гап бошлашдан олдин.

Лекин у одатда:

— Бўлди, ойи! Ёш бола эмасман, ўзим ҳам биламан... — деб онасининг гапини бўларди.

Аммо у нимани билишини Степанида сира ақлига келтиролмасди. Шу боисдан кўпинча Митькага қилган шунча меҳнатим бекор кетмадимикан, деган қайғу уни безовта қиларди...

Митьканинг армияга кетадиган вақти етиб келди. Степанида уни армияга ҳам шунча ҳаракатларим зое кетмадимикин деган ташвиш билан кузатиб қолди.

Митька армиядан сочлари пешонасига тушиб, барваста, паҳлавон йигит бўлиб қайтди. У танкчилар белгиси қадалган погонини сўкиб ташлади-да, тракторчи бўлиб ишлай бошлади. Степанида ўғлини диққат билан кузатар, аммо энди негадир унга бирор маслаҳат беришга ботинмасди.

Митька бўлса колхоздаги қизларнинг кетидан эргашадиган бўлиб қолди. У биронтасини кўз остига олмагандай кўринар, худди бир тўда товўқни эргаштириб юрган хўроздай, ҳамма қизлар билан баравар қишлоқда бошлашиб юрарди. Бу тўда ичида фақат

Ирина Шатрова сира кўринмасди. Степанида негадир буни пайқаб қолди. Балки у Митька баъзан Анисим чолнинг набирасига дуч келиб қолганда унга зеҳн солаётганини сезиб қолгани учун пайқагандир. «Ҳай, майли,— деб ўйларди у.— Афтидан бўш келади қизга ўхшамайди. Ҳозирча, тўғри, икир-чикирлар билан овора, деразалар тагига гул ўтқизиб юрибди... Ҳеч қиси йўқ, каттароқ бўлса, эси кириб қолади. Захар ҳам уни паноҳида олиб юргандай. Захар қиз йўлини топиб кетишига кўмаклашишади...»

Аммо унинг ҳамма умидлари бир дақиқада, худди ёмғир томчиси ловиллаётган гулханга тушиб буғлашиб кетгандай чиппакка чиқди қолди. Бир куни у оқшом палла даладан қайтаркан, йўл чеккасидаги буталар орасида аллақандай шитирлаган товушни эшитди. Аввалига Степанида қўрқиб кетди. Ким билади тагин... Кеча қоронғи, жулдирвоқи тиланчилар келиб туради қишлоққа... Кейин тахта бўлди қолди, аммо энди қўрққанидан эмас, балки бошқа нарсадан.

— Митя, Митенька...— буталар орасидан Зинка Никулинанинг йиғламсираган овози эшитилди.— Энди нима бўлади-а? Ахир бўйимда бўлиб қолган-а...

— Оғзингни юм!— тўнғиллади Митька.— Биров келаяпти...

Степанида худди маст одамдек гандираклаб ўтиб кетди... «Ана сенга индамас Зинка! Вой манжалақийей!»— деб ўйларди Степанида, орқасига қайтиб, қизни сочидан судраб кўчага олиб чиққиси, роса тепкилаб, эзгиси келаркан...

У бир неча кунгача Митькага ўқрайиб қараб юрди. Аммо Митька буни сезмас, ҳар вақтдагидай хушчақчақ ва беғам эди.

Шундан кейин у ортиқ тоқат қилиб туролмай сўради:

— Нима бало, Зинкага... уйланмоқчимисан?

Митька сесканиб, қип-қизариб кетди.

— Сан... буни... Зинкани қаёқдан биласан?

— Онадан беркитиб бўлармишми?

Митька бошини солиб, тескари ўгирилиб олди. Она си жавоб кутаётганини сезиб, мингиллади:

— Йўқ, уйланмоқчи эмасман. Мен истаган мол эмас.

Хурсанд бўлганидан Степаниданинг юраги гупил-

лаб кетди. Уғлининг тарбиясига бекорга шунча куч сарфламаган экан, беҳуда эмаскан. Кўкрак сути билан, ардоқлашлари билан бирга унга дилидаги ниманидир ҳам сингдира олган экан. Ўзи хоҳлаган даражада бўлмаса-да, ҳар ҳолда сингдирибди, сингдирибди...

— Уғилгинам!— деди у.— Тўғри қиласан. Тешик мунчоқ ерда қолмас. Аммо сен ҳали ўз тенгингни топганинг йўқ, топганинг йўқ... Сенинг тенгинг бўптимизи шу! Улар, Никулинлар азалдан чориғини судраб юрган одамлар...

— Бўлди, чўзаверма...— норозилик билан тўнғиллади Митька.

— Балки сенга... Зинкадан қутулишга ёрдам керакдир?— севинчи ичига сиғмай сўради Степанида.

— Узим бир амаллайман...

— Зарари йўқ, ёрдамлашаман, ёрдамлашаман! Секингина, сездирмайгина. Шундай қилайки... қишлоқдан ҳеч қайтиб келмайдиган бўлиб чиқиб кетсин.

— Жуда баланд кетмадингмикан, ойи, баланд кетмадингмикан?— ишонқирамай сўради Митька.— Қандай қилиб ўзи бош олиб чиқиб кетади?

— Билишимча анча уятчан экан. Бу яхши.

— Уятчанликнинг бунга нима дахли бор?

— Уялиб юрмайин деса кетади.

— Йўғ-е?

— Шундай, Митенька!— юмшоққина деди Степанида.— Ижикилаб нима қиласан, барибир тушуниб етолмайсан. Тушуниб ҳам нима қилардинг унақа гапларни? Фақат ташвишланиб юрма. Зинка ҳақидаям... боласи ҳақидаям. Унинг кимдан бўлганини ким биледи?! Қишлоқ тўла эркак! Зинка бўлса, бригадама-бригада китоб тарқатиб юради... Мен шундоқ қилайки, бола кимданлигини айтган тақдирда ҳам — унга ишонмайдилар...

— Э, қўй-е, ойи. Топган гапингни қара-я. Ҳеч нима керак эмас,— деди Митька. У бу нохуш гапга чек қўйиш ниятида бўшашиб, иккиланиб, шоша-пиша шундай деди.

Степанида бир куни Устинни учратиб қолиб, яқин-ўртада ҳеч ким йўқмикан, деб атрофга алаңлади-да:

— Устин, бир ёрдам бер. Ҳеч қачон эсимдан чиқармасдим...— деди.

— Қанақа ёрдам, нима бўлди ўзи?— Устин қора кўзларини Степанидага тикиб сўради.

— Ўзингни билмаганга соласан-а! Пистимеяга айтгандим, сен билан гаплашаман деганди... Тунлари ухламадим, кипригига гард қўндирмадим... Шу умид билан ўғил ўстирибманми? Шу алвасти Зинкани деб ўғил катта қилибманми?

— Ҳм-м!— томоқ қириб қўйди Устин.— Бу шов-возлар дон олишиб қолибдими? Пайқамабман.

— Мен ҳам пайқамагандим. Мен ҳам... Муносабатлари юзаки деб юрардим. Аммо ким билади, балки? Тагин чуқурлашиб, чатоқ бўлиб кетмасайди, дейман...

— Хайр буни... нега менга гапираяпсан энди? Нима, мен уларни зўрлаб ажратвораманми? Қўлимдан нима келарди?

— Устин,— пишиллаб нафас ола бошлади Степанида,— сени қўлингдан нима келиш-келмаслигини ҳар ҳолда билсам керак ахир. Пистимея ҳам сен билан гаплашиб, маслаҳатлашиб, тезроқ бир ёқлиқ қилишни... Сен бўлсанг... вақт ўтиб борапти, сен бўлсанг ҳалигача...

— Нима қилишим керак экан ўзи?— тўғридан-тўғри ва истеҳзоли деди Устин.

— Бунақа саволнинг нима кераги бор?— Стешка кўзини олиб қочди.— Ахир Пистимея билан ҳаммасини келишиб олган эдик, ҳаммасини чамалаб чиққан эдик. Зинка ўзи уятчан, ёш. Чидай олмайди, кетиб қолади. Қанча узоққа кетса, шунча яхши. Мабодо берирокда қолса, Пистимеянинг умрини берсин худо, Зинкани қандай узоқлатишнинг йўлини топишга ваъда берди. Ахир... Ҳаммасидан хабардорсан-ку.

— Ҳеч нимани билмайман,— совуққина деди Устин.— Йўлингдан қолма, Фролка кўриб қолгудай бўлса борми... Митькани бўлса — ўзинг қайириб ол.

Степанида бу нима эканини — йўқ дедими ёки ёрдамлашишга ваъдами тушуниб етмади.

Ўғлини қайириб олишга эса зарурат қолмади. Оқшомлари у борган сайин камроқ кўчага чиқадиган бўлиб қолди. Бора-бора сайр-томошаларда бутунлай иштирок этмайдиган бўлди.

Степанида бир неча бор кўчада қовоқлари шишган, гангиган Зинкани учратди. У худди югургилаб келиб,

елкасига бош қўйганича ҳўнграб йўглаб юбормоқчи бўлгандай ғалати қарарди. Ҳар эҳтимолга қарши Степанида Зинкага уни қоралаётгандай совуқ қарар ва ёнгинасидан индамай ўтиб кетарди. Утиб кетарди-ю: «Қорнини сириб боғлабди шекилли, ҳеч нима билинмаяпти...» деб ўйларди.

Кейин Антип Никулиннинг кичик қизи қишлоқдан кетиб қолди. Ҳамма отасининг қилғиликларидан номус қилиб қизлар кўчиб кетиб қолди, деб юрди. «Клашка-ку отаси туфайли кетган бўлса бордир,— ўйларди Степанида,— аммо Зинканинг нимадан уялиб кетиб қолганини биламан-ку мен...»

Шундан кейин кўп ўтмай, Устинни ёлғиз учратиб қолиб Степанида деди:

— Кўп раҳмат сенга! Минг раҳмат!

— Омон бормисан!— бепарволик билан деди Морозов.— Нима учун?

— Фаҳмлаб турибман, сал-пал сезяпман...

Морозов қошларини қимирлатиб, хўрсинди. Бир оз жим тургач, қаёққадир қараб туриб тўнғиллади:

— Эсли-ҳушли аёлсану... Умринг бекоргинага ўт-япти-да.

— Тўғри айтасан, бекорга ўт-япти...— гап бошламоқчи бўлди Степанида.

Аммо Устин яна қошини уйди:

— Ҳе!.. Ростини айтсам, нимага миннатдорчилик билдираётганингни тушунмай турибман.

У шундай деди-ю орқасига қарамай йўлига равона бўлди.

Митька бўлса, Зинка қишлоқдан кетгандан кейин яна оқшомлари сайр-томошаларга чиқадиган, баъзан эрталабга яна қолиб кетадиган бўлиб қолди. Зинкани эса, гўё уни ҳаётгида учратмагандек, бирдан унутиб юборди. Антипнинг қизи Озеркидан унинг ёрдами билан кетиб қолдимиз ёки ўзи кетдимиз, онасидан қизиқсиниб сўрамади ҳам. Степанидага бу ҳатто алам ҳам қиларди. Энди яна ишқилиб Митька тағин бирон бошқа қиз билан топишиб қолмаса, деб ташвишга тушиб қолганди... шу боисдан бир куни ўзини тутиб туролмай деди:

— Митенька... Худо бир асраб қолди, энди яна... Демокчиманки...

Шунда Митька порох тўла бочкага гугурт чақиб ташлангандай бирдан пов этиб ёниб кетди:

— Ҳой, ойи! Ҳадеб ярамга туз сешиб нима қиласан?! Нимани асраб қолди худо? Ким билади, балки, асрамагани дурустмиди?! Сендан бунақанги... ёрдам кўрсатишни ким сўради?

— Уғлим, ўғилгинам! — хафа бўлиб деди Степанида. — Нега мени айблайсан? Ахир ундан ўзингни тортиб, қочиб юрадиган...

— Қочиб юрсам, балки эсим кириб қолармиди?

— Нима деяпсан-а? Нималар деяпсан-а? Ўйлаб қара!..

Митька ҳақиқатан ҳам ўйлаб кўрди шекилли жим бўлиб қолди. Степанида бир оз кутиб турди-да, ўпкалаб бошини чайқади:

— Онангга шундоқ муомала қиласанми, Митенька... Ахир мен сени қорнимда кўтариб юрдим, алладим, йўргакладим, едирдим-ичирдим...

— Ҳай, бўпти... Майли, кечир, ойи...

Зина ўғил кўрганда эса, унинг отаси Антип ағрайиб, кўзларини пирпиратди. Фақат эртасига кулиб деди:

— Ҳи-ҳи... Ана буни — трансляция дейдилар. Мен нима деб эдим ахир?

Кейин у Кургановларникига югуриб кетди.

— Бу қандоқ бўлди, а, Дмитрий? Зинанинг бошини айлантирган ким, а? Қани, энди бўйнингга олиб қўя қол, кимнинг иши бу?

— Қанақа иш, нима деб алжираяпсан?! — бутун қишлоқни бошига кўтарди Степанида. — Сен бу ишчи ҳали ўғлимга тўнкамоқчимисан? Тухмат қилганинг учун судга бераман сени...

— Кўп дағдаға қилаверма, ўтакамни ёрма... — деб баланд келмоқчи бўлди Антип.

Аммо Степанида уни оғиз очгани қўймади.

— Во-ой, бунинг беномуслигини қаранглар-а?! — деб шанғилларди у овозининг борича. — Ахир Зинка бир кун уйда ўтирмасди-я, бригадама-бригада сандироқларди. У ёққа-ку китоб олиб борарди, хўш, у ёқданчи? Қани, менга жавоб бериб кўр-чи? Жавоб қилолмайсанми? Аммо одамлар билади... Ана, одамлар билади, масалан, Андрон. Бошқалар ҳам...

Андрон бўлса ўзининг одатдаги «гумоним бор»

идан нарига ўтмади. Аммо Устин Морозов Зинкани бир неча бор далада ҳам, тайгада ҳам қўшни қишлоқдаги бир гала йигит билан кўрганини тасдиқлади. Ибодат уйига қатнайдиган кампиршолар фурсати келганда: «Вой, бузуқи ўлгур-ей! Ручьевкалик қудамнинг айтишча, Зинка китобни олиб бориб шундоқ столга ташларкану, ўзи ўйнагани кетаркан...» деб оғиз кўпиртиришарди. — «Вой, нимасини айтасан! Нимасини айтасан! Айтишларича, анави Юрка Горбатенко жуда Зинканинг китобига ўч экан. Зинка борди дегунча, ўша етиб келаркан олдига...» — «Притворов бригадасидаги Агафья Зиновьевнанинг айтишига қараганда...» — «Ўша йили дала шийпонида ошпаз бўлиб ишлаганимда Антипнинг қизларини томошасини хўб кўрдим... Биттасига кулиб қараса, бошқасининг олдида эшилиб кетади. Қоронғи тушиши билан буталарнинг орасидан қиринглаганини эшитасиз...»

Бора-бора Антипнинг ўзи ҳасратидан чанг чиқиб, нолий бошлади:

— Ота шўрлик қандоқ чидасин бу маломатга-а? Вой мегажин-ей, мегажин-ей! Айтардим-а, ётишдан олдин нега оёғини ювади деб... Бу шармандалиқдан қаёққа қочиб қутулсам бўлади-а? Зинканинг ўзи ўнтасини кўрсатиб тургандан кейин асосий айбдорни қандоқ топиб бўлади, а?

— Қаёқда топасан? — деб гўлдирадди Андрон. — Гумоним бор.

Буларнинг ҳаммасидан Митьканинг хабари бор, ҳамма гапларни эшитарди, албатта. Бир куни онаси унга ҳатто: «Антипни мажбур қилсанг-чи, ҳамманинг олдида кечирим сўрасин сендан», — деди. Никулиндан узр сўрашни талаб этишга Митька журъат қилолмади, аммо у энди қишлоқда хотиржам юрадиган бўлди.

У бирон нарса баҳонасида вақт-вақти билан онасини жеркиб турса ҳам, барибир, ўзини унинг олдида қарздордай ҳис қиларди. Шу боисдан ғамхўрликлари нега ўглининг ғашини келтиришини Степанида тусунмасди.

Ҳозир у, қўлини кўксида қовуштирганича, лабини қимтиб, Митька ўзини ойнага солишини кузатаркан, ҳамон нега доим менга ўшқиради, деб ўйлар эди.

— Онанг билан ҳам шундай гаплашасанми, ўғлим... Дилим оғрийди-ку, ахир.

— Сени хафа қилишни ўйлаганим ҳам йўқ.
Степанида пешбандини кўзига олиб борди. Митька буни ойнада кўрди ва ташвишланиб ўтирилди.

— Ойи...

— Майли, ўғлим, майли... Сутингни ич.

Митька стол ёнига ўтирди ва кружкани олдиға тортди. Бошини кўтариб онасига қаради-ю, шу заҳоғи яна ерға боқди.

— Майли, айтсам, айта қолай. Станцияға бордим. Медпунктда доктор қиз ишлайди, Ленка Краснова деган. Сени уни танийсан — бултур ёзда ҳаммага укол қилган унинг келган эди. Ана... ўшанинг олдиға бордим. Фақат... шунчаки... лекин уйланмоқчи эмасман унга. Шунчаки бордим... Бу ердаги биттасига қасдма-қасд...

Степанида шундоқ ҳам қуруқ кўзларини узоқ арди. Пешбандини тушириб, тиззасида текислади. Текислаётганда қўли салгина титрамоқда эди.

— Доим шунақа бўлади ўзи — узоқ ўйланиб юрадилар-да, бир кунда уйланадилар. Бир куни ўйланиш керак-да, ахир... уйга бека керак. — Кейин тўсатдан деди: — Докторларнинг маоши катта бўлади...

— Яна бошланди! — тўнғиллади Митька.

— Ахир онангман-ку, нега тушунгинг келмайди?! Озгина бўлсаям ҳаётни биламан. Хоҳ хафа бўлгин, хоҳ хафа бўлмагин, айтаман... Қадимгиларнинг шундай гапи бор: «Аёлнинг товоқлаб ташиганига эркак арава-лаб ташиса ҳам етқазолмайди. Яхши хотин жоннинг роҳати, ёмон хотин жоннинг азоби...» Бўлмаса-чи? Мана шуни унутмаслик керак, ўғлим...

— Қадимгилар яна... нималар деган экан? — сўради Митька.

— Мазах қилаётган бўлсанг ҳам айтаман... Яна шундай бир нақл бор: «Мол олеси сиртида, одам олеси ичида». Кўзим кўр эмас, кўриб турибман, сенга кўз тикканлар кўп. Қишлоқда сенга тенглашадиган йигит топиладими? Асло. Бу нарсалар сенинг хаёлингга ҳам келмас балки, аммо мен онаман, биламан. Бирпасда бошингни айлантириб қўйишлари ҳеч гап эмас, ўзинг ҳам билмай қолсан. Агар ўзингга тенг хотин топишингда онанг ёрдам бермаса, ким ёрдам беради сенга? Ким маслаҳат беради?

Митька хаёлга чўмиб, кружкадан сут ҳўпларди. Степанида жим бўлиб қолди.

Бир неча дақиқадан кейин Митька қизариб кетган юзини яширмоқчи бўлгандай бўшаб қолган кружкага тумшугини тираб, ҳар қалай сўради:

— Ундоқ бўлса... нимани маслаҳат берасан?

— Маслаҳатим шуки... Доктор — ҳазил гап эмас! Докторлар оладиган совға-саломнинг ўзиёқ бир дунё. Бахтинг келган экан, уни икки қўллаб тутмоқ даркор.

Митька ниҳоят кружкани столга қўйди, хонанинг у бошидан бу бошига шунчаки бориб келди. Кейин стулга ўтирди-да, папиросни эзгилай бошлади. У ҳатто юпқагина папирос қоғози йиртилганини ва қуруқ тамаки бўялган полга, унинг қори эриб, нам бўлган пиймасига тўкила бошлаганини ҳам сезмасди...

Айни шу паллада Захар Большаков Анисим Шатровнинг уйида чол билан бирга чой ичиб ўтирган эди. Ранги қочган Ирина индамай, гоҳ раиснинг олдига чой қошиғини қўяр, гоҳ чинни қантдонни сураар эди. Аммо Захар қантни ҳам, чой қошиқни ҳам кўрмасди шекилли. У қўлидаги қайноқ стакандаги чойни ҳўплаб-ҳўплаб қўярди.

Большаков энг узоқ бригадadan қайтаётиб кирган эди бу ерга. У жуда совқотиб кетган эди. Анисим неварасига печкага ишора қилган эди, Ирина дарҳол декчада қайнаб турган сувни олиб дастурхон тузади.

Бугун эрталаб Захар бригадаларга бормоқчи бўлиб турганида Борис Дементьевич Корнеев хўмрайганича деди:

— Митька Курганов ҳамма тоат-ибодатимизни бекор қилди чоғи.

— Қанақа тоат-ибодатни? — аввалига тушунмади раис.

— Егор бир амаллаб қизга таъсир ўтқазяпти шекилли. Мен бунди диққат билан кузатиб юрибман. Энди Егорнинг дард дунёси қоронғи. Егор билан бир гаплашиб кўрмоқчи эдим — болохонадор қилиб сўкиб ташлади мени...

Сўнг Корнеев ғарам ёнида Митька билан Варвара Морозова ўртасида бўлган воқеани сўзлаб берди.

Захар ҳаммасини индамай эшитди.

— Бунинг устига Иришка ҳўнграб йиглаб юборди... Аччиқ устида Варькага бир нима демаса эди, деб қўрқаман, унда...

— Иринка нега бундай қилади? — сўради Захар,

лекин шу топдаёқ гап нимадалигини тушунди ва агрономга ҳайрон бўлиб қаради.

— Клавдия Никулина айтиб берганида, ўзим ҳам ҳайрон қолгандим,— деди Корнеев.— Бундоқ ўйлаб қаралса, ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Биз дағаллашиб кетган одамлармиз, кўп нарсаларни кўрмаймиз. Қиз ахир ёш, Митька бўлса кўзга яқин йигит.

Захар ченага ўтирди, оёғини эски айиқ териси билан ўради.

— Дарвоқе, у, Клавдия қалай?

Корнеев елкасини қисди:

— Биласан-ку — қишлоқда дув-дув гап... У билан Фрол тўғрисида. Бу ҳам... қариб қуюлмаганлардан! Кулгидан бошқа гап эмас бу.

— Мен бошқа нарсани сўраяпман...

Корнеев қўлини силтади:

— Ибодат уйига қатнаётганини — эшитмадим. Аммо кампиршолар келиб-кетиб юрибди уникига.

— Ҳм-м,— деб қўйди Захар маъюс.— Майли, кўз-қулоқ бўлиб тур. Тушгача қайтаман. Ҳозирча Егоркага ҳам, Варькага ҳам индаманглар. Буни секин суриштириб билиш керак. Агар Варька Егоркани... нега Митьканинг тумшугига тушириб қолмади экан-а?

— Билмадим. Шундоқ қилиши керак эди асли...

— Ҳамма гап шунда-да... Бу ерда тушуниб бўлмайдиган бир нима бор. Майли, кўрармиз... Агар уддасидан чиқолсам, Иришка билан ўзим гаплашаман.

Шу боисдан у ҳозир чой ҳўпларкан, қандай қилса қулай бўлишини ўйларди.

Анисим деярли чой ичмасдан дам-бадам деразага қараб қўярди.

— Митька бугун ишга чиқмади дейишадими?— сўради чол.

— Чиқмади. У ярамаснинг қулоғини узиб ташласанг,— деди Захар.

Ирина идишларни жангиллатиб, дик этиб ўрнидан турди-да, печка ёнига борди. Анисим уни кўз қири билан кузатиб қолди.

— Каллаи саҳарлаб станцияга кетганмиш,— давом этди чол.— Яқинда қайтиб келди, деразадан кўрдим. Касал бўлиб қолгандир балки?

— Беморларни бизда уловда олиб бориб, олиб келишади,— деди жаҳл билан Захар.

— Ҳа, шундоқ, шундоқ...— деб гўлдираб қўйди чол негадир.

Захар бўшаган стаканни суриб қўйди-да, Иринага қаради:

— Бир нарсани билмоқчи эдим, қизим... Сен билан бир куни Варька Морозова тўғрисида...

— Ҳаммаларинг тил бириктириб олганмисизлар?!— қичқирди Ирина.— Қуриб кетсин ўшанингиз. Мен ҳеч нима қилмайман, ҳеч нимага аралашмайман...

У шундай деди-ю, кийимини олиб, ташқарига югуриб чиқиб кетди.

— Ҳа, шундоқ, шундоқ...— яна гўлдиради чол ва стол орқасидан суғирилиб чиқди.

...Бир неча дақиқадан кейин Захар пиллапояга чиқди. Пиллапоя ёнида баҳайбат бир дарахт ўсган эди. Кўчада Колесников, қаёққадир шошиб борарди. У раисни кўриб тўхтади.

— Янгиликни эшитдингми?— сўради у.— Бугун эрта билан Варька... Егорникига кетиб қолди!

— Қандай кетди?— сўради Захар дили равшан тортганини ҳис қиларкан.

— Қандоқ бўларди. Кийим-кечакларини йиғиштириб, Егорнинг уйига бориб қолди. Мен Егорникида ўтирган эдим. «Мана, ойим йўқлигидан фойдаланиб қолдим, бўлмаса бэрлигида ботинмасдим,— деди.— Сен мени Митька билан деб ўйлама тагин...— деди-да, йиғлаб юборди.— Митька билан юришга отам мажбур қилди...» дейди.

— Мажбур қилди?— қайтариб сўради Большаков.— Бу нимага керак экан?

— Ким билади дейсан! Митькага бермоқчи бўлгандир балки? Қайтиб келишсин-чи, Егордан суриштириб оламан.

— Улар қаёққа кетишди?— Захар чанага яқинлашди.

— Қишлоқ Советига рўйхатдан ўтгани кетишди. Варька кириб келганда Егорнинг очилиб кетганини кўрсанг эди. Хўпам азоб чекиб юрган экан-да, шўрлик йигит. Шу заҳоти менга: «Дарров Фролнинг олдига бориб арава сўрагин, қишлоқ Советига бориб келишга...» деди. Фролнинг олдида нима қиламан! Мен Корнеевнинг ёнига югурдим.

— Хўш?

— Муовининг Сергеевга айт, машина берсин, деб буюрди...

...Колесников ўз устахонаси томон кетди.

Захар чанага ўтирган ҳам эди, Иринага кўзи тушиб қолди. Қиз дарахт орқасида унга суяниб турарди. Иринанинг кўзлари қизарган, лаби шишинқираган эди.

— Ана кўрдингми, сен бўлсанг йиғлаб юрибсан,— деди Захар.

— Нима, энди севинишим керак эканми?— сўради қиз.

— Эшитдинг-ку, ахир...

— Эшитган бўлсам нима бўпти?! Қани энди ҳаммаси сиз айтгандек енгил ва осон бўлсайкан? Ахир у... Қандоқ йўл қўйди-я, бунга...— қиз бир дақиқа жимиб қолди.— Сизларнинг бу билан нима ишларинг бор ўзи? Нима ишларинг бор?!

Қиз шундай деди-ю, чопиб уйига кириб кетди.

...От кўчада қадамлаб борар, Захар эса уни шоширмас эди. Шу топда у Егор ҳақида, Варвара Морозова тўғрисида, Митька ҳақида, Ирина ва Зина тўғрисида ўйларди. «Қани энди ҳаммаси... енгил ва осон бўлсайкан...» Ҳа, осон эмас. Енгил ҳам эмас. Лоқал учтасини — Зина, Митька ва Иринани олиб кўрайлик. Зина қишлоқдан кетиб қолди, кўз-қулоқ бўлолмади. Ҳамма нарсага қараб улгуриб бўлмайди, деб ўзини оқлаши мумкин, албатта. Лекин кўз-қулоқ бўлиши керак, вазифаси. Зина олдида у ўзини доимо гуноҳкор деб ҳисобларди.

Ҳар қанча гап-сўзларга қарамай, Захар Зинанинг бахтсизлигига ким айбдорлигини билишига ишончи қомил эди. «Бу қандоқ бўлди, а, Дмитрий?»— бир кунни Курганов билан гаплашишга уриниб кўрди у. «Нимани гапиряпсиз ўзи?»— ҳайрон бўлди Митька. У гўё бу гапдан ҳанг-манг бўлгандай ўзини гумондан дили оғриган қилиб кўрсатишга уринди. «Зина Никулина ҳақида айтмоқчиман»,— деди ахийри Захар. Митька дарҳақиқат таҳқирлангандай кўринарди, пешонасидиги сочини силкитди-да: «Булганиб ўтирмаслик учун бу тўғрида гаплашмайман ҳам... Сизнинг ҳам булганишингизни истамайман, Захар амаки».

Мана шундай жавоб қилди Митька. Кейин пешо-

насидаги сочини силкиб жўнаб қолди, «Ҳаёт билан ўйнашиб бўлмайди; Дмитрий бир куни келиб- панд еб қолма тагин,— огоҳлантирди у Митькани.— Мен эса барибир суриштириб тагига етаман. Ана унда мендан хафа бўлма...» Унга нима, пешонасидаги сочини силкиганича кетди.

Захар кундалик ишлари уйилиб ётишига қарамай Зинани эсидан чиқармасди. Қиз олдида ўзини гуноҳкор ҳис қилиши борган сайин уни эзар эди. Озеркига борганида редакцияга кириб, албатта Зинани кўриб чиқарди. Аммо Зина бу учрашувларни ёқтирмагани сезилиб турарди. Зина ўзини жуда банд қилиб кўрсатишга уриниб, дарҳол газета мақолаларини ўқишга тушиб кетарди.

Захар тикка сўраб ҳақиқатни билмоқчи ҳам бўлди. Бир куни корректорлар хонасига киргач:

— Бекорга сен, Зина, менга бунақа муомала қил-япсан,— деди. — Мақсадим нималигини биласанми? Сени ким бу кунларга солиб қўйганини... боланинг отаси кимлигини билмоқчиман. Бу одам колхозимиз одамларидан биттаси, ахир. У ярамаснинг бир адабини бермоқчи эдим...

— Нега ёпишиб олдинглар менга?— йиғлаб юборди қиз бошини столга ташлаб.— Бу билан... сизларнинг нима ишингиз бор? Адабини бериш мумкин... Адабини бериб менинг оёғим тагига ташлаш ҳам мумкин. Аммо бунақанинг менга нима кераги бор?

— Бола билан қийналиб қолаяпсан-да, Зина,— юмшаброқ деди Захар.— Ҳеч бўлмаганда, ўшандан нафақа ундириб берармидик... Ҳеч қанақа судсиз қантдак-кина қилиб тўлаб турарди.

— Менга ҳеч нима керак эмас... Ҳеч ким ҳам керак эмас. Кетинг!— боягидан баттар ўкириб йиғдай бошлади у.— Келишингиз билан аҳволим баттар бўлишини наҳотки билмасангиз...

Ҳа, энгил ҳам эмас, осон ҳам эмас, деб мулоҳаза юргиза бошлади Захар. Зинага ҳам, Егор билан Варькага ҳам, Фрол билан Клавдияга ҳам. Ана энди Иринага ҳам. Ҳозирча фақат Митькага энгил, ҳозирча унга ҳамма нарса осон...

Лекин нима бўлганда ҳам, бундан буёқ Егор билан Варькага энгил бўлади. Вақт ўтиши билан Иринканинг ҳам ғами энгиллашади. Митькага алданиб қоладиган

қизлардан эмас. Вақти келиб, кимдир уни ғамдан фориғ этади. Яқинда қизлар клубдаги концертда нима деб ашула айтишганди-я? «Қайдадир бахт ҳам тонг каби кулиб боқар, қаердадир севимли ёр кутар...» Етишади ахир. Бахти ҳам тонгдек кулиб боқар ахир. Аммо манави Зинканинг ҳоли нима кечаркин?

Ушанда, Зина уни редакциядан қувиб юборган пайтда, чиқиб кетаётиб:

— Мен биламан, Зина, болангнинг отаси Митька,— деган эди Большаков.

— Йўқ, Йў-ўқ!!— қичқириб юборди у ҳўл юзини столдан кўтариб.

— Митька дедимми Митька!— кескин деди Захар.— Фақат бир нарсага тушунмайман: сен буни нега яшираяпсан? Нега унинг эҳтиётини қиласан? Ахир тушунсанг-чи, сен аниқ айтмасанг, мен ҳеч нима қилолмайман. Ё уни яхши кўрасанми?

Зина ҳеч нима демади, фақат бошини столга ташлади. Унинг туртиб турган ориқ елкалари силкинди. Кейин у ирғиб ўрнидан турди ва редакциядан чопиб чиқиб кетди.

«Севаркан»,— деб тушунди Захар. Ушанда у Озеркидан қайтаркан, йўл бўйи хаёл суриб келди... Муҳаббат дегани ғалати бир нарса экан-да. Одамлар уни ҳар хил тушунади, у ҳам ҳар хил йўл тутишга мажбур қилади одамларни...

Бу фикрлар кейинчалик ҳам анчагача унинг миясида айланиб юрди. Аввалига у ҳайрон ҳам қолди: шу масалада ҳам бош қотириб ўтиришга зарурат бор эканми! Кейин тушунди: ана шу «зарурат» қисмати оғир Зинка билан боғлиқ экан. Зинкага фақат бир йўл билан — унинг Митькага бўлган туйғулари ёрдамида кўмаклашиш мумкин, деган фикр миясига йилт этиб келди. Ўзини бундай тутиши бежиз эмас экан. Зина эндиликда бирон-бир яхшилик кутмайди, аммо беихтиёр сўнгги умидини узмайди, беихтиёр унга ёпишади. У қанчалик қийналса, бу умидига шунчалик қаттиқроқ ёпишади...

Шундоқ бўлгани яхшидир балки, ўйларди Захар, аммо хоҳ ёпишсин, хоҳ ёпишмасин, энг муҳими — Митька. Бу лаънатининг эсини қанақа қилиб киритиб қўйса бўларкин?

Анчагача Захар бунга ҳайрон бўлиб юрди. Фақат

кейинги кунларда, бутун қишлоқ Фрол билан Клашка ўртасидаги муносабат ҳақида гапира бошлагандан кейин ногаҳон Захарнинг миясига бир варакай ҳаммасига — Зинка билан Митькага ҳам, Клавдия билан Фролга ҳам ёрдам беришга уриниб кўриш мумкин, деган фикр келди. Асосий ёрдамни ҳаммага, аввало ўзига Фрол бериши мумкин!

Чана колхоз идораси ёнида тўхтади.

— Ухлаб қолдингми? — деган овозни эшитиб Большаков кўзини очди. Фрол Курганов пиллапояда чекиб турарди.

— Ҳа-а, рицарь... — унга кўз ташлаб қўйди Захар. — Ҳозиргина сени ўйлаб эдим. Салом.

— Нима дединг?! — саломга жавоб бермади у.

— Ҳой йигитлар! — кўчада имирсилаган болаларни чақирди Большаков. — Отни отхонага олиб боринглар.

— Узим обориб қўяман... — Фрол жиловни олмоқчи бўлди.

Аммо Захар уни оҳиста четлатди.

— Идорага кирайлик. Иш бор.

Бир гала бола чуғурлашиб ўзини чанага урди. Большаков идора пиллапоясига чиқди. Курганов боғидай қорда тураверди. Захар Фролнинг кетидан келишига ишончи комил эмас эди.

Раис ечяди, қўли билан печканинг иссиқ ёнига уриб қўйди — Фролдан ҳамон дарак йўқ эди.

Ўн минутча ундан дарак бўлмади. Кейин кабинет эшиги оҳиста очилди.

Курганов қулоқчинини ҳам ечмай девор тагига чўнқайди.

— Ахийри келибсан-да? — сўради Захар. — Мунча юрак ютиб киришинг қийин бўлмаса!

— Бошлиқнинг буйруғини бажо келтирмай мунча қайсарлик қилмасанг, деб бақиршингни кутдим.

— Мунча заҳар ёғилмаса тилингдан, — истеҳзо қилди Захар. — Бақирганимда нима бўларди?

— Унда уч йил кутардинг мени...

— Нима қипти, Фрол Петрович Курганов келмаётганмикан, деб деразага тикилиб ўтираверардим-да.

— Шунақа дегин? — деди Фрол. — Сен ҳам ниш кўрсатишни биларкансан.

— Сеникидақа узун ниш бутун районда тепилмаса керак. Сен чақадиган бўлсанг, бир умрга...

Захар Стешка ҳақида гапираётганини Фрол тушунди ва бошини қуйи солди.

— Асалари қаттиқ чақади, рост. Лекин биласанки... бир чаққандан кейин ўзи ҳам нобуд бўлади-а?

Захар Фролга узоқ қараб турди. Қараб тураркан, Курганов унинг боқишларини ҳис қилиб турганини, ҳозир бош кўтариш унга мушкуллигини, токи Захар ундан кўзини олмагунча бошини кўтармаслигини биларди. Фрол айнан шундай боқишлардан қўрқшини, заҳарли қочириқлар билан ундан ўзини ҳимоя қилишини, шунинг учун ҳам у билан ёлғиз қолмаслигини тушунди. Тагин ҳам ҳозир идорага кириб келди-я.

— Эҳ, Фрол, Фрол!— деди Захар.— Ҳеч бўлмаса қулоқчинингни ечгин. Идора иссиқ.

— Мени нега мунча... қийнайсан?— икки бўлиб зўрга деди Фрол.— Нима демоқчисан?! Бундан кўра бира тўла эзиб ташлай қол! Сизмайди деб ўйлайсанми...

— Қулоқчинингни еч деяпман, хона жуда иссиқ ахир. Ечингин.

— Яна мазах ҳам қиласанми?! Яна...

Кургановнинг ёноқлари қизариб кетди. Ҳозир ўрnidан туради-да, ҳар вақтдагидай оғзига келганини аямай тўкиб солади-ю, эшикни тарақлатиб ёпиб, чиқиб кетади, деб ўйлади Захар.

Дарҳақиқат, Фрол ўрnidан қўзғала бошлади.

— Эзиб ташлаш — сенинг касбинг,— шартта деди Захар.

— Заха-ар!

Фролнинг овозида ночор илтимос, ҳатто илтижо оҳанги борлиги Большаковни ҳайрон қолдирди. Аммо Захар унинг бу илтижосига парво қилмади.

Бир оз жим тургач, Фрол аввалги жойига ўтираркан, оҳиста деди:

— Дарҳақиқат, адои тамом бўлиб қолдим чоғи. Энди эзиш навбати сенга келди...— Лекин яна аввалгидай ҳурпайиб олди.— Бўпти... бошлайвер энди. Кўрамиз, эзиб нима чиқараркансан! Кўрамиз...— Нафасини ростлаб, дағдаға билан илова қилди:— Лекин эҳтиёт бўл! Тамом бўлатуриб ногаҳон тушириб қолмай. Нима қилгандаям...

Кургановнинг юзидан тер қуйиларди.

— Биласанми нима? Сал нафасингни ростлаб, ўзингга келиб ол,— деди Захар, ўрнидан турди, стол орқасидан чиқиб, эшик ёнига борди-да, уни қия очиб:— Зиновий Маркович!— деб чақирди.

Большаков ўн беш минутча Кургановга эътибор қилмай, кекса бухгалтер билан трактор ва комбайнларнинг эҳтиёт қисмлари учун ҳақ тўлаш, қорни сақлаб қолишда яхши хизмат қилганларга пул мукофотини белгилаш, колхозчиларнинг меҳнат кунига навбатдаги ҳақ тўлаш масалалари устида сўзлашди. Кейин маданий оқартув ишлари бўйича бўладиган харажатлар ҳақида узоқ гаплашдилар.

— Ручьевкага аккордеон, учинчи бригадага деярли бутун бошли бир торли оркестр, тўртинчи бригада клубига эса ўн-ўн бешта портрет ва суратлар сотиб олинди. Анави айиқли суратлар бор-ку,— санаб чиқди Зиновий Маркович бармоқларини букиб.— Кутубхона учун шу ойнинг ўзида шунча китоб сотиб олдики.— ваҳминг келади!— беш юз сўмлик-а. Беш юз сўмлик! Ёки эски пул ҳисобида беш минг сўмлик. Бўлди, бошқа пул бермайман! Китобгаям, пианиногаям.

— Яна қанақа пианино?— сўради Захар.

— Бу кишимнинг хабарлари йўқдай!— хитоб қилди Зиновий Маркович.— Ирина Шатрова пианино олиб беринг, деб йил бошидан бери тинчлик бермайди... Клуб учун. Шуниям билиб қўйгинки, бу йил китоб, спорт ашёлари, гармошка-балалайкаларга қанча маблағ сарф қилганимизни ҳисоблаб чиқибди. Ҳафсала билан ҳисоблабди. Пианинога етадиган пул қолган, дейди. «Гул уруғи олишга уч-тўрт сўм топсам ҳам шукур қил...» дедим.

Пианино ҳақида Захар дарҳақиқат биринчи бор эшитиши эди. Демак, Ирина нари-берида разведка қилаётган бўлса, ҳали замон ҳужумга ўтаркан-да...

Ниҳоят бухгалтер чиқиб кетди, бу орада Курганов, чиндан ҳам анча совида, тинчланди. Қулоқчинини бари бир бошидан олмабди, фақат калта пўстинининг тугмаларини ечибди. «Ҳатто шу ерда ҳам тихирлик қилади-я».

— Гап бундоқ, Фрол Петрович, сен билан шу...— шошмайгина деди Захар.— Муносабатларимиз ҳақида гаплашиб олай дегандим. Кел, ҳаммасига чек қўяйлик энди. Ёш эмасмиз. Бўлар иш бўлди, бўёғи синди, де-

ғанларидай... Менга осон бұлгани йўқ. Кўриб турибман, сенгаям осон эмас. Аммо... ўтган ишга саловат. Қанча йиллар, ўнлаб йиллар ўтди. Бу йиллар тегирмон тошидай ҳаммасини гард-гард қилди. Бу — биринчидан...

— Иккинчисиям бормиди?

— Иккинчи — сенинг ўглинг Митька тўғрисида.

— Бундан чиқди, уям йўлингга тўғаноқ бўлибди-да? — ичи қоралик билан кулиб қўйди Курганов.

Захар беихтиёр қайнаб кетди, муштини тугди:

— Шуям гап бўлди-ю! Айтаяпман-ку сенга, ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлдим, ҳеч ким энди йўлимга тўғаноқ бўлолмайдиям, тўғаноқ бўладиган жойи қолмаган ҳам... Бошқага тўғаноқ бўлмаса эди деяпман... Ёки бўлмаса ўглингнинг ҳам ўзинга ўхшашини хоҳлайсанми?!

Захар Фролга бақирди оловга керосин қуйиш билан тенглигини билса-да, барибир бақирди. Лекин у жаҳлини босиб ололмади.

Аммо ажабланарлиси шуки, Фролнинг жаҳли чиқмади.

— Нимаям дердим, тўғри айтдинг, — деди у кўзини олиб қочиб. — Ҳайвон бўлиб ўсди.

— Уни ким ўстирди бунақа қилиб?

— Ким ўстирди? — қайтариб сўради Фрол. — Ким? — Мийиғида кулиб қўйди. — Энди гапни чуваштириб нима қиласан...

Курганов кўзини ерга тикканча ўтирарди. Захар бўлса худди оқариб кетишини кутаётгандай қора пластмасса сиёҳдондан кўзини узмасди.

— Балки сен ҳам, Фрол, кўпинча: «Мана ўғлим катта бўлади, мендаги ҳамма яхши хислатлар унга ўтади...» деб ўйлагандирсан... — оҳиста гап бошлади раис. У кўзини сиёҳдондан узиб, гапини давом эттирди: — Сенда яхши хислатлар бор-ку ахир... сезиб турибман анча-мунча яхши томонларинг бор. «Катта бўлади, ана шу яхши хислатлар яққол кўринади» дегансан. Ичингда бир неча бор: «Ўғлим мenden яхшироқ яшайди. Тўғрироқ бўлади. Чиройлироқ яшашга уринади, фойда келтиради. Мен қилолмаган ишларни қилади...» деб ўйлагансан.

Фрол унга бир ўқрайиб олиб, бошини кўтара бошлагандан кейин Захар жим бўлди. Бошини кўтариб бўлгандан кейин эса унинг боқишлари бирдан сўнди, лоқайд тус олди...

— Сен... сен... — Кургановнинг томоғига бир нима тикилиб, оғзидаги бўғзида қолди.

Томоғини кўк кўйлагининг ёқаси қисаётган бўлса керак. Фрол ёқасининг тугмаларини ечди. Шундан кейингина гапини давом эттирди:

— Сен нима... тепаликда мен билан ёнма-ён турибмидинг, а?

— Қанақа тепаликда?

— Сен нима... менинг фикрларимни... одамларнинг миясидан кечганларни билиб оласанми нима бало?!

Захар гўё сиёҳдон халақит бераётгандай икки қўллаб уни бир чеккага суриб қўйди.

— Ҳар бир ота фарзандлари ҳақида тахминан шунақа ўйлайди-да. Улардан умидвор бўлади...

Фрол энди раиснинг сўзларини яхшироқ эшитиб олмақчи бўлгандай бўйнини чўзиб ўтирарди. Аммо Захар ортиқ ҳеч нима демади.

Курганов бир оз кутиб ўтирди-да, шумшайиб, пўстинининг тугмаларини қадади, қулоқчинини бостириб кийиб, бурканиб олди.

— Мен ҳам умидворман, албатта, — деди у Большаковга қарамасдан. — Митька ҳали кўрсатади ўзини.

— Аллақачон кўрсатиб қолди. Қишлоқда у тўғрида нима балолар дейишяпти. Айтишларича у Зинка Никулина билан... Бу сени ҳеч ташвишлантиргани йўқми?

— Йўқ, ташвишлантирмади, — истехзоли деди Фрол.

— Мени бўлса жуда ташвишлантиради.

— Хотин-халажнинг ғийбатига кўпроқ қулоқ тут.

— Ғийбат бўлса майли эди-я.

— Бориб Зинканинг ўзидан сўрай қолмабсан-да.

— Сўрадим ҳам. Нима деб юрибсан?

— Хўш? — Фрол ҳар ҳолда сергакланди.

Захар унга диққат билан қаради.

— Ғийбат дегин? — сўради у тўсатдан. — Шунга ишончинг комилми?

Фрол худди чиқиб кетмоқчи бўлгандай шартта ўрnidан турди.

— Ишончим комил. Митька билан гаплашганман. Ҳар қанақа бўлганда ҳам ёлғон гапирмайди. Ёлғоняшиққа ўрганмаган. Клавдия ҳам шунақа ғийбатлардан бошқа ҳеч нимани билмайди. Зинка сендан уялган

тақдирда ҳам ўз опасига, Клашкага айтган бўларди-ку... Шундоқ. Митькага ҳамма айбни тўнкаш эса осон. Муносиб кўриб суҳбатлашганинг учун раҳмат. Умрим-да биринчи бор.

— Сен мени муносиб кўрдинг, Фрол. Раҳмат сенга.

— Бўпти, ҳисоблашиб ўтирмайлик. Мен кетдим. Сен билан сўзлашиш менга оғир.

— Сенга айтмоқчи бўлган гапимнинг энг оғири ҳали турибди,— деди Большаков.

Курганов бир дақиқача қоққан қоziқдай туриб қолди. Кейин қўлини кўтариб, худди маҳкумдай, бошидаги қулоқчинини секин олди.

— Бўпти... гапир!— бўлиб-бўлиб деди у кўксини Большаков томонга ўгираркан. Қуруқшаган, дағал лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган эди.— Биламан... Нима демоқчилигингни... бошида билган эдим. Уялтирсанг, уялтира қол. Ўғлинг ҳайвон, сен ҳам... рицарь, дегин. Топган сўзингни қара-я! Яна бирор ўн саккиз ёшли қизни топа қолмабсан-да, дегин. Яна... Э, нимасини айтасан! Мени ҳар қанча уялтирса бўлади. Уялтириш керак ҳам. Бунга ҳамманинг ҳаққи бор. Хотиним, ўғлим, сен... ҳамқишлоқлар. Ўзим ҳам... Ўзимни ўзим уялтирсам бўлади! Уялтираман ҳам! Ўзимни ўзим жазолайман ҳам! Ўзингни ўзинг... жазоласанг ҳаммасидан ҳам оғирроқ... Лекин нима фойда? Қўлимдан келсайкан... Дилимда нима кечаётганини биров билса экан... Мана сен, Захар, одамларнинг дилидан кечганларини биласан...

— Афсуски, билмайман,— деди Захар. Кургановнинг гапини бўлиш учун деди у. Унинг ҳар бир сўзи гўё то ёрилиб кетган лабларидан отилиб чиққунга қадар қомати девдай, бесўнақай одамнинг ичида айлаиб, оғир ва учдор харсон нарчасидай думалаб, энг нозик жойларини тирнаб юбораётганини Захар сезиб, дярли кўриб турар эди.

Большаковнинг овози эшитилиши билан Фрол жим бўлиб қолди. Қалтираган қўллари билан стулнинг сунячиғини тутди. Лекин бир чеккасига ўтирди. Аммо шундай аянчли, заиф аҳволда ҳам, дардини енгиллаштиргани учун Захарга миннатдорлик билан эмас, балки очиқдан-очиқ нафрат билан қараб, ўжарлик билан деди:

— Бўпти... Эзавер. Навбат сеники, деяпман-ку.

Аммо Захар ўзини унинг боқишларини кўрмаганликка, гапларини эшитмаганликка солди.

— Афсуски, бировнинг фикрини ўқиб ололмайман, Фрол,— гапини давом эттирди у Кургановга қарамасликка ҳаракат қилиб.— Аммо дилингда нима кечаётганини тушунаман, фаҳмим етиб турибди. Шунинг учун ҳам... Раҳмим келаяпти...

— Мунча раҳмдил бўлмасалар...— Фрол қўзғала бошлади.

Аммо Большаков қўлини кўтариб илтимос қилди:

— Кўп шовша, бир оз тинчлан. Ўзингни зўрлаб жаҳлингни чиқармоқчисан. Жаҳл-ғазаб қолмаган санда, аммо сен бор деб кўрсатмоқчисан. Нима кераги бор бунинг?

Бир нима демоқчи бўлиб кейин фикридан қайтдимми ёки шунчаки ҳаво олдимми, Фрол, ҳар қалай ёрилган лабларини икки мартаба очиб ёпди.

— Сен билан Клавдия ҳақида гаплашмоқчи бўлганимни билардинг... Гапимиз ширин бўлмаслигиниям билардинг, аммо шундай бўлса ҳам кирдинг,— давом этди Захар.— Хўш, нега?

Фрол индамади.

— Ҳа, нега индамайсан? Жавоб беролмайсанми? Бўлмасам мен ҳаракат қилиб кўраман...

— Бошла...— оппоқ сочли бошини силкиди Курганов.

— Негаки, сен ботқоққа қараб кетаётганингни ўзинг ҳам сезиб турибсан. Борган сайин ичкарисига кириб кетаяпсан. Бир ўзинг чиқиб кетолмайсан. Ботиб қоласан. Ёлғиз ўзинг чиқолмайсан.

— Биров хафа бўлиб йиғлармиди?— иддао билан деди Фрол.— Менга раҳминг келармиди?

— Ўзингга ўзинг раҳм қилмайсан, буни биламан,— деди Захар,— аммо... Клавдиядан ташвишланасан. Биласанки, сен билан бирга у ҳам ботиб кетади. Бирон ёрдам кўрсатишмасмикин деган умидда кирдинг.

Большаков шуларни гапираркан, Фролнинг кўзларини кўриш учун энди унга қарарди. Бироқ Курганов бошини кўтармасди.

— Ҳа, нега индамайсан?— сўради раис.— Шундайми, шундай эмасми?

Фрол ўрнидан турди-да, деразага ўгирилиб, кенг елкаси билан деярли уни тўсди.

— Балки, ботмасмиз ҳали... Клашка билан менга бахтни бойлаб қўйибдимиз жуда? Мен ундан... салкам икки баравар катта бўлсам нима қипти? Ўн-ўн беш йил яшайман ҳали. Бу ҳам вақт... Бахт учун бизга етади...

Фрол иккала қўли билан дераза тоқчасини ушлаб турарди. Шундай қаттиқ ушлаган эдики, бармоқлари оқариб кетди.

— Степаньда-чи? Митька-чи? Унга ҳам бахтни бойлаб қўйишгани йўқ. Борди-ю...

— Нима «борди-ю»?— ўгирилди Фрол. Юзида яна қизил доғлар пайдо бўлди.— Нимага менга ўргата-сан?! Тўғри... Клашкадан ташвишланаяпман, топдинг, жин урсин!! Кириб ҳам келдим... Гапларингни эшитдим ҳам. Ҳамма гапинг тўғри! Агар Клашка қабул қиладиган бўлса, кетаман ўшаникига, уқдингми?! Бугун умр кўнглимдагидек иш тутолмадим... Бино бўлибманки ёлғизман. Энди икки киши бўламиз! Икки киши!! Кетаман! Митька билан нима ишим бор? Стешка билан нима ишим бор?.. Э-э...

Фрол қўл силтади ва эшикка қараб юрди.

— Йўқ, тўхта,— қичқирди Захар стол ёнидан тураркан.

— Эҳа, ахийри командирчасига бақирдинг-а!— Фрол ҳам қичқирди.— Ҳай, майли, охиригача эшитайчи. Бундан кейин, кўриниб турибди, асло бунақа суҳбатлашмасак керак.

— Мана шуниси ёмон-да, Фрол.

— Йўқ, менимча ёмон эмас бу.

— Йўқ, ёмон,— такрорлади Большаков.— Эҳ, Фрол Петрович... орамиздан қандай мушук ўтди-я?

Раиснинг овозида Фролни доводиратиб қўядиган нимадир бор эди.

Захар эса давом этди:

— Бир вақтлар икковимиз ҳам ёш, гўр эдик... Лекин кейин улғайдик, озгина бўлса ҳам ақл кирди. Бунинг устига сен урушда роса чиниқдинг. Фронгда кўрмаганинг қолмагандир, инсон нафрати билан инсон дўстлигининг қадр-қимматини билгандирсан. Шу боисдан мен: илгари нима бўлган бўлсаям, эндиликда топишамиз, елкама-елка борамиз, деб ўйлардим. Ана шу уруш сенга таяниш мумкинлигини кўрсатди...

— Урушда еен ёнимда бўлмагансан. Эҳтиёт бўл, янглишиб ўтирмагин тагин.

— Йўқ, Фрол, янглишмайман... Гарчи урушга бормаган бўлсам ҳам. Аммо... сен ҳамон ўзингни олиб қочиб юрасан. Суяниб бўлмайди.

— Ўзинг жуда мустаҳкамсан, — тўнгиллади Фрол. — Ундан ташқари бошқалар ҳам бор... Умуман — жонимга тегди. Айтадиганингни айтиб бўлдингми?

Большаков Фролнинг забардаст, бесўнақай гавдасига яна қаради.

— Озгина қолди, Фрол... лекин энг муҳими қолди. Клашка қолди.

— У тўғрида гаплашиб бўлдик.

— Э, йўқ. Ҳали бошлаганимиз йўқ-ку.

— Бўлмаса бошлай қолмайсанми жаббор чалгур! — яна аччиғлана бошлади Фрол.

— Баптистлар уни домларига тортаётганларидан хабаринг борми? — хотиржам сўради Захар.

Курганов бошини кўтарди.

— Нима!! Клашкани-я? — Мийғида кулиб қўйди у. — Сени оғдиришга уринишгани йўқми ҳали?

— Бекорга кулаяпсан. Никулина ибодат уйига ҳам бориб-келяпти.

— Клавдия-я? Э, қўй... эсинг жойидами?! — хитоб қилди Фрол. Энди унинг заҳархандалик билан кулиб турган катта юзида ташвиш аломати ҳам яққол сезилиб турарди.

— Менинг-ку, эсим жойида-я. Аммо сен... сен уни тўғридан-тўғри шу домга итараяпсан.

— Мен... мен-а?! — Фрол ўзини йўқотиб қўйди. — Уйлаб гапираяпсанми!.. Жуда баланд кетмаяпсанми?! Митькага айб тақаяпсан, мениям... Сендақа прокурорни қара-ю!

— Мен ҳеч кимни айблаётганим йўқ. Сенга тушунтирмоқчиман холос...

— Менга тушунтиришнинг нима кераги бор?! Йўқ нарсага мени ишонтирмоқчи бўлиб нима қиласан?! Ёш боладек менга ҳадеб ақл ўргатаверасанми... Ўзи умуман... Айтдим-ку — ўшаникига кетаман деб. Умуман, сенинг нима ишинг бор?! Ўз йўлингга яшайвермайсанми. Менам ўз билганимча яшайман...

Қутуриб кетган Фрол борган сайин қаттиқроқ, пой-ма-пой қичқирарди. Аллақачон столи орқасига ўтиб

ўтирган Захар Кургановга ачиниб қарар эди. Ниҳоят Фрол унинг нигоҳини кўрди чоғи, аста-секин ҳовуридан тушди.

Захар эса ҳамон Кургановга қараб ўтирарди.

Шу кўйи срадан икки-уч минут ўтди.

— Бўпти, Фрол, тугатайлик, — ҳорғин деди Захар. — Ҳозирча ҳеч нимани тушунмайсан чоғи. Лекин шундай бўлсаям айтай... Негаки, чиндан ҳам яна мана шундай юзма-юз ўтириб гаплашишимиз гумонга ўхшайди. Мен сенга айтаман, сен бўлсанг кейинчалик... эс-ҳушингни йиғиштириб олганингдан кейин ўйлаб кўриб, тушунасан, бунга аминман. Клавдия билан нима балоларни бошлаганингни, уни қаёққа етаклаганингни тушунасан. Бу аёлнинг пешонаси шўр экан. Шунчалик шўрки, бундан ортиғи бўлмаса керак. Умр бўйи эрсиз яшаяпти, унинг бор-йўқлиги ҳам номаълум... Аммо эри бўлганлигини унутмайди. Шу боисдан кутади, йигирма йилдирки, ўзини унга асраб юрибди... Бахт учун туғилган бир кимса эди-ю, аммо унинг бахтини кимдир тортиб олди. Кута-кута юраклари эзилиб оқди, ёшлари билан юзини ювди... Унинг қанча кўз ёши тўкканини сен ҳам, мен ҳам билмаймиз... Назарида, гулдай сўлиган чоғида озгина бўлса ҳам шу ташналикни алдамоқчи бўлганми... Дилини озгина бўлса ҳам илётмоқчи бўлганми...

— Алдашнинг нима кераги бор? — деди Курганов. — Нега энди бир озгина бўларкан? Мендаги илиқлик унинг бутун умрига етарли.

— Йўқ, Фрол, — бошини чайқади Большаков. — Илиқлик балки етар ҳам... агар сен ёлғиз бўлганингда етарди. Аммо сенинг хотининг, энг муҳими — ўғлинг Митька бор. Сен Клавдияникига кетиб қолганингда ҳам, бу узоқ давом этмайди.

— Сен авлиёмидинг жуда. Утмишни тушунтирасан, келажакни башорат қиласан.

— Башорат қилмайман, назаримда шунақа бўлади. Эсингни йиғиштириб олсанг — Митькани бутунлай ҳалок қилаётганингни тушунасан. Шусиз ҳам ақлсизлик қилиб юрибди, ташлаб кетсанг, бутунлай расво бўлади. Кейин Клавдияни ҳам ташлаб кетасан. Аммо бу билан Митькани қутқаролмайсан, Клавдияни бўлса, бутунлай топтайсан. Ана унда Пистимея илиб кетади уни.

— Бор гапингни айтдингми?— хириллаб сўради Курганов Захар жим бўлгач.

— Йўқ,— деди раис ўйланиб.— Сен менга чин кўнгилдан жавоб қил, Фрол Петрович: Клавдиянинг бахтли бўлишини истайсанми?

Курганов кўзларини ола-кула қилиб қараб қўйди Захарга.

— Унда,— Большаков унинг боқишларига заррача парво қилмай, гапини давом эттирди,— уни Пистимеядан сақлаб қолишга ҳаракат қил.

— Албатта сақлайман. Аввал топишиб олайлик...

— Фақат бу йўл билан эмас.

— Бўлмасам қандай қилиб?!— инграгудек деди Фрол.— Бўлмасам қандай қилиб?!

— Билмадим Фрол. Аммо — қўлингдан келади. Балки эндиликда сен, ер юзида ёлғиз сен қила оласан...

Яна Большаков билан юзма-юз туришга ортиқ тоқати қолмаган Курганов кафти билан бир уриб эшикни очди...

...Устин билан Пистимея Озеркида юрган шу икки кун ичида яна бир воқеа юз берди.

Фрол Курганов қўққисдан уйига кириб келган ўша оқшомдан бери Клавдия Никулина кўчага чиқишга қўрқадиган бўлиб қолди. Кўчага чиқмасидан олдин у, йўл очиқми-йўқми, билмоқчи бўлгандай ҳар бир деразадан бир неча мартадан кўчага қарарди. Қишлоқда эса, яқин ўртада Фрол Курганов йўқмикан, деб атрофга синчиклаб аланглаб, шошиб юрарди. Агар уни кўриб қолгудек бўлса, зумда ёнидаги кўчага ўзини урар, ёинки тўғри келган уйга кириб кетар, нега кирганини уй эгаларига дурустроқ тушунтириб ҳам беролмасди.

Қочиб қутулишнинг имкони топилмай қолган кезларда эса у юзини ўғирар, юраги дукиллаб уриб кетганидан чап билаги билан босиб турар эди. Мана шундай пайтларда ўзини ўзи кўргани кўзи йўқ эди.

Кундузлари-ку баҳарнав-а, аммо кечалари қийналиб кетарди. Ишдан ўзининг совуқ, кўримсиз, ҳувиллаган уйига қайтиб келгач у одатда ечинмасдан қоронғида бошининг лўқиллашига қулоқ солиб узоқ ўтирарди.

Бу йил қиш тунлари мунчаям узун бўлмаса-я!

Клавдия баъзида тонгга қадар қимир этмай чалқанча ётаркан, кўрпа тагидаги аъзойи бадани ичидан қизиб кетаётганини, бу иссиқдан кўкраги, қорни, сонларининг териси тортишиб, ёрилгудек бўлаётганини ҳис қиларди. Бундай чоқларда ўзидан ўзи нафратланарди-ю, аммо баданига қўл тегизишга қўрқарди. Борди-ю, беихтиёр қўли кўксига ёки сонига тегиб қолса, титраб, жирканиб кетарди.

Баъзида тўсатдан ўзини ойнага солиб кўргиси келиб қоларди. Шунда у ирғиб ўрнидан турар, деразаларни ёпиб, пардаларини тортарди. Устидаги бор либосини ечиб ташлаб, ойна олдига борарди. Ойнадан унга қадди-қомати келишган, ҳали қаримаган аёл ажабланиб, завқ билан қараб турарди. Клавдия кўкрагини, қорнини сийпалаб қўярди... Аммо ойнадаги аёл, бирдан қовоғини солар, четларига чуқур ажинлар тушган қўй кўзлари нафратомуз боқар эди... Клавдия тишини сирқитлагунча қисар, жаҳл билан чироқни ўчираб, девордан Федорнинг қайин ромли суратини юлиб олиб, ўзини каравотга отарди. Клавдия совуқ ойналик бу суратни бағрига босганича роса йиғларди. Ром ойнаси унинг ҳароратидан исир, ўзи эса йиғлай-йиғлай, ухлаб қолар эди.

Клавдия баъзан бирон киши Федьканинг суратини бағримга босиб ётганимни кўрса, шу билан анча таскин топишим мумкинлигига ишонмаса керак, унда мазах қилавериб, кўз очирмай қўйишар, деб ўйларди.

Аммо кўпинча у чалқанча ётганича Фрол Кургановни ўйларди. Клавдия ҳеч нимани орзу қилмасди, дунчаки хаёл суриб ётарди. Кейин, эс-ҳушини йиғиб: «Ахир у чол-ку... Қари, сочларя оппоқ. Хотини бор... шундоқ катта ўғли бор. Ярамас, тентак хотинман...» деб ўзини койий бошларди. У кўрпага бошини буркаб, Федорни ўйлашга ҳаракат қиларди. Аммо бадқовоқ, сочи оппоқ, кекса Фрол хаёлига келаверарди... Аммо унинг кўпни кўрган, ҳорғин кўзлари мўлтиллаб, қайғули, мулойим... унга, Клавдияга ачиниб боқарди. Бу кўзларнинг ачиниб боқишида кишини ранжитувчи ҳеч нима йўқ эди. Одатда, хотин-халажлар унинг оғир бевалик қиёматигами ёки қари қиз бўлиб ўтаётганигами буни унинг ўзи ҳам билмасди,— ачинишганда Клавдиянинг жаҳли чиқарди, кайфияти бузиларди. Аммо Фролнинг кўзлари бошқача ачинарди. Унинг

кўзлари қаъридан қандайдир майин, шифобахш нур тараларди. Агар шундай дақиқаларда Фрол ёнида бўлганидами, Клавдия ҳамма нарсани унутарди. У тасодифан тўхтатиб қоладиган бирон нимани (Стешканинг кўзларими балки) кўриб қолмаслик учун кўзларини чирт юмарди-да, бошини орқасига ташлаб, Фролга отиларди...

Аммо Фрол йўқ эди. Клавдия гандираклаб каравотдан сирғалиб тушар, девордан Федорнинг суратини олиб, столга қўяр ва курсига ўтириб, сўрарди:

— Феденька! Феденька!.. Мен нима қилай?! Нима қилай? Қаёқдасан? Қаёқда? Тирикмисан ё ўлик? Энди қайтмаслигингга ақлим етиб турибди... аммо юрагим эса баъзан — у тирик, тирик, ҳалок бўлиши мумкин эмас, деб шивирлайди... Нима қилсам экан-а?! Менга кўмак бер, тўхтат, сақлаб қол...

Федор индамасди. У Клавдияга Озеркига тўй туҳфалари олгани борган кунларидаги каби кулиб турарди. Клавдия ўшанда уни суратга тушишга мажбур қилган эди...

Клашка суратни ағдариб юборар, бошини юмшоққина, семизгина қўлига қўйиб, ҳўнг-ҳўнг йиғларди...

...Митька станцияга кетган куни эрта билан Клавдия қўққисдан Фролга дуч келиб қолди. У бир дақиқагагина эҳтиёткорлигини унутиб, кўчада Иринка Шатрова ҳақида хаёл суриб бормоқда эди: шўрлик бу аламини энди қандоқ кўтаради, қайноқ сувга тушган япроқдек қовжираб қолмасмикан? Митькага ўхшаган икки оёқли такалар нега дунёга келаркин?

Ногаҳон у бошини кўтарди-ю, тисарилди — қаршида Фрол гуноҳкорлардек мўлтираб қараб турарди:

— Салом, Клавдия...

У тисарилишдан тўхтади. Юзи чўғдай қизарган, печка ҳарорати урилгандай қизиб кетди. У кўзини олиб қочмоқчи бўлдимиди, бошини эгди, Фрол ёнидан липиллаб ўтиб, орқасига ҳам қарамай қочиб кетмоқчи бўлиб олдинга интилди. Аммо ўтиб кетолмади, Фрол енгидан ушлаб қолди. Ушлагани йўқ, хиёл қўлини тегизди, лекин бунинг нима фарқи бор... Юлқиниб чиқиб кетишга барибир Клавдиянинг кучи етмасди. Унинг кучи фақат хижолат бўлиб, ҳайиқиб:

— Бу нима қилганинг?.. Нима қилганинг? Ахир одамлар... — деб шивирлашгагина етди.

— Сенда гапим бор... Қулоқ сол, Клавдия...

— Йўқ, йўқ...—лабини қимирлатди у. Фақат қимирлатди, негаки энди овози чиқмай қолганди.

— Мен... бугун кечқурун... бораман.

— Кераги йўқ,— бошини сарак-сарак қилди у ва яна лабини қимирлатди.

— Кераги йўқлигини ўзим ҳам биламан,— деди Фрол.— Ҳм... эшитдинг-а...

Клавдия эшитмасди. Гўё уни кишанбанд қилиб қўйганларидай жон ҳолатда юлқинди у. Кишанлар ҳар ҳолда узилди ва у югуриб кетди.

Шу кунларда полизчи аёллар уруғларни тайёрлашаётган эди. Уларнинг печка ёқиладиган кичкинагина омборхоналари бўлиб, бир неча аёл у ердаги столга ёйилган бодринг уруғини саралаб, бир литрлик мураббо банкага солардилар.

Клавдия чопқиллаб кириб келганида аёллар унга ташвишланиб қараб қўйдилар.

— Клашенька! Вой сенга нима бўлди, рангингни қара!— деди улардан бири.— Тобинг йўқми?

— Шу... бирдан ғалати бўлиб кетдим... Уйда яхши эдим...

— Ёта қол. Ерга, печка ёнига ётгин...

Клавдия ерга ёзилган калта пўстинлар устига ётди. Аёллар унинг устига алланима ёпиб қўйишди.

— Касалхонага олиб борайликми?

— Кераги йўқ... Бирпас ётсам, тузалиб қоламан,— деди Клавдия.

Ярим соатдан кейин у ҳақиқатан ҳам ўрнидан турди. Ва кечгача уруғликлар билан овора бўлди.

Қоронғи тушиб, аёллар аллақачон уй-уйларига кетиб қолишганди. Клавдия эса, электр ёқмай, стол ёнида қўлини уйилиб ётган уруғликқа қўйганича уйига боришга юраги бетламай ўтирарди. У кичкина деразадан уйларда чироқлар ёна бошлаганини, борган сари қуюқлашаётган қоронғиликда кенг кўчага кўндалангига сариқ йўл солиб ёрқинроқ порлай бошлашини кузатиб турди. Баъзида бу йўлда одамлар кўриниб қоларди. Ана Анисим Шатров букчайиб, таёғи билан ерни пайпаслаб, ўтиб кетди. Андрон Овчинников чанада ўтди, катта-катта қадамлар ташлаб Егор Кузьмин қаёққадир боради. Худди орқасидан биров қўлаб келаётган-

дай кетига қараб-қараб Ксенька Лукина югуриб ўтди. У аланлаганда учига лента боғланган икки ўрим сочи ликиллаб елкасига уриларди. Кейин у телеграф устунни олдида тўхтади. Кўзлари чарақлаб кетганидан Клавдия унинг кулаётганини тушунди. Бирпас тургандан кейин у лип этиб қоронғи кўчага кириб кетди. Телеграф устунни ёнига Мишка Большаков югуриб келди. У ҳайрон бўлиб атрофга аланглади, телеграф устунига суяниб дам олди. Кейин устун ёнидан чиқиб, Ксюха кириб кетган жин кўчага қайрилмай, катта кўчадан тўғри кетди. Ксюха эса қоронғи кўчадан чиқиб, Мишканинг орқасидан қаради. Ердан музлаган қорни олдида, коптокдек осмонга отиб ўйнай бошлади. Ўйнаб бўлгач, бир томонга итқитди, устунни силаб қўйди ва секингина, ўйчан орқасига қайтди.

Клавдия хиёл жилмайиб, хўрсиниб қўйди-да, яна йўл-йўл нур тушиб турган йўлга қарай бошлади. Одамлар борган сайин сийрак ўта бошлади. Кўча баъзан бир соат, баъзан эса ундан ҳам ортиқ ҳувуллаб қоларди.

Ниҳоят деразалардаги нурлар бирин-сирин сўна бошлади. «Нима қилсам экан? Нима қилсам экан?» — юраги сиқилиб ўйлай бошлади Клавдия ва узатилган қўлига бошини қўйди.

У бошини кўтарганда кўча қоп-қоронғи эди. Тўғри, у ер-бу ерда чироқ кўринарди, лекин унинг нури кўчани ёритишга заифлик қиларди.

«Бўлганча бўлар! Бўлганча бўлар!! — дея қичқириб юбораёзди у ва пальтосини елкасига ташлади. Шошапиша эшик олдидаги шкафчадан қулфни излай бошлади. — Нима бўлса бўлди... Кетдим, боравераман... — деб ўйлади у ҳаяжонланиб. — Мен тентак аллақачон кетишим керак эди. Ахир, пиллапояда кутиб-кутиб кетиб қолади-ку... Федькани кутишдан нима наф, ўзимни ким учун асрайман энди?.. Э-э...»

Клавдия шуларни ўйларкан, ўзидан ўзи нафратланарди. У ўзидан нафратлангани учун ҳам зўр бериб ўжарлик билан ўйларди: «Майли! Мен: нима дейишса, деяверишсин... Стешка рашк ва алаmidан ёниб кетсин... — Клашканинг бошига тушган ғам-андуҳнинг юздан бирини кўргани йўқ у. Ишқилиб кетиб қолмасин-да, пойлаб турган бўлсин-да...»

Клашка кўчага отилиб чиқиб, уйи томон чошиб

кетди. У пальтоси тугмасини қадашни ҳам унутиб, қоқила-суқила, ҳеч нимани кўрмай, чопиб борарди.

— Оббо, кўздан қолганми! — деб қичқирди унинг бетига Митька Курганов. Клашка унга урилиб, йиқитиб юбораёзганди. — Бир нимадан қуруқ қолдингми? Озиб қоласан-ку, бунақада.

Митька йўл ўртасида папирос чекиб турарди.

— Митья? Митька... — деди паришонлик билан Клавдия. — Кўрмай қолибман, кечир мени. Бемаҳал крибсан... Кечир мени, деяпман.

— Бўпти, — мийғида кулди Митька. — Яхшиямки, момикдаккинасан. Бўлмасам, мендаин ошиқ одамни... абажағини чиқарворардинг. Бир ўқимишли аёлниги кўз ёшларига қолардинг...

Клавдия чопқиллаганича йўлига кетди. Аммо ҳар қадамда оёқлари худди кўрғошин қуйилгандек оғирлашмоқда эди. «Ошиқ одамни... ошиқ одамни...» — унинг қулоғи тагида Митьканинг ана шу сўзлари янгарди. — Нима, мен ошиқманми?»

У нимадандир кўрқарди. Унинг бу ташвишли фикрлари, бу шошқалоқликлари бемаънидай туюларди. Шу боисдан у ўзига яна қабиҳ, ифлос, ва жирканч кўрина бошлади. «Кетиб қолган бўлса ҳам керак, албатта. Кутган-кутган-да, кетиб қолган. Ишқилиб кетиб қолган бўлсин-да, худо... Ё бўлмасам, Пистимея келиб қолиб, халақит берган бўларди...»

Клавдия энди оёғини зўрға кўтариб босиб, секин борарди. У кўча эшигини ҳам шошилмай очди, ой нурига фарқ ҳовлига ҳам шошмай кирди. Уй олдида ҳеч ким йўқдай кўринди. «Худога шукур... Жуда соз... Жуда соз...» — деб ўйлади у ғам босиб, юрагини худди қисқичдай қисаётганини ҳис қиларкан.

Молхона томонда қор ғирчиллади ва тим қоронғиликда кимнингдир сояси кўринди.

«Ана тамом... Ана тамом!» — даҳшат билан ўйлади Клавдия «Ана тамом» деганининг маъноси нималигини тушунмай, тушуниб етишга ҳаракат ҳам қилмай.

Соя Клавдиянинг ёнига етиб келди ва Фрол Кургановнинг овози билан гап бошлади:

— Музлаб кетдим. Уйингга киритасанми?..

Клавдия жавоб бермади. Фрол бир оз кутди ва деди:

— Яна битта-яримта кўчадан ўтиб қолмасин... Калитни бер, мен очаман.

Шундан кейин Клавдия унга калитни берди.

Фрол қулфни очди, даҳлизга кирди ва ичкаридан туриб деди:

— Нима қилиб турибсан? Клавдия!

Клавдия биров унга қамчи солгандай сесканиб кетди, ўгирилиб, пиллапояга қадам қўйди.

Фрол унга уй эшигини очди. Клавдия ичкари кирди, деворга суянди.

Фрол электр чироқни ёқди. Калта пўстинини ечиб, сўрига ташлади.

— Музлаб кетдим,— деди у яна ва қўлини илиқ печкага босди.

Кейин иккови жим бўлиб қолди. Клавдия ҳамон деворга суянганича, бошини орқасига ташлаб, қаёққадир рўпарасига қарар, аммо ҳеч нимани кўрмас эди.

— Клавдия... Мен қари тентакни кечир,— илтимос, қилди Фрол.

Клавдия пальтосининг бир енгини ечди, кейин иккинчисини. Пальто оёғи тагига тушди. Фрол энгашиб, пальтони олди ва илиб қўйди.

Клавдия бўлса ҳамон ҳеч нимани кўрмаётган кўзларини Фрол ёнидан қаёққадир тикиб, қўлини кўтарди, бошидаги жун рўмолини сидириб олди. Қўли гавдаси ёнида осилди қолди, энгил рўмол бармоқлари орасидан сирғалиб тушди. Фрол буниям олди.

— Клавдия... Мен бугун Захар ҳузурда бўлдим. Жим юргин, деяпти у. Мен бўлсам, мана келдим...

Клавдия ҳеч нимани эшитмасди. У икки-уч марта хўрсинди. Девордан ўзини тортиб, чайқалиб кетди ва қайноқ бетини Фролнинг кенг кўксига босди.

— Федя-чи... Федя нима дейди... қайтиб келиб қолса?— елкаларини силкитиб, деярли қичқирди у.

Фрол уни нўноқлик билан қучди, бир оз ўйланиб турди-да, деди:

— Агар хўп десанг, Клавдия, мен эртагаёқ... сени кига кўчиб келаман. Ё бўлмасам... кетмай қўя қоламан — вассалом. Ҳаммага — Стешкага ҳам, Митькага ҳам... унга, Захарга ҳам қасдма-қасд...

— Федя қайтиб келиб қолса, нима дейди?.. Нима дейди?! Нима дейди?!— Клавдия кўз ёшларини ютиб, тўхтовсиз такрорларди.

Устин билан Пистимея Озеркидан кечқурун қайтишди. Йўлда на униси, на буниси бир оғиз гапирди.

Ҳовлиси дарвозаси ёнида Устин чанадан тушди. Пистимея оғир пўстинни ечди-да, эрига берди, қавилган камзулда қолиб, отни топширгани отхонага кетди.

Устин зўрға пиллапоёга чиқди-да, эшикни итарди. Унга ҳеч ким жавоб бермади. Эшикда қулф осиглиқлигини кўриб, одатдаги жойдан калитни пайпаслади.

Хонага киргач, Пистимеянинг пўстинини отқилади, Демид берган қулоқчинни столга ташлади. Эгнидан пўстини, камзулини ечди-да, скамейкага ўтирди, пиймасини ечди ва рўпарасига бир нуқтага тикилганча алланамаларни ўйлаб кетди.

У даҳлиздаги тақир-туқурни эшитмади, кимнингдир кириб келганини кўрмади. Юргин шундоққина қулоғи тагида:

— Омонмисан! Қасалларингни даволатдингни? — деб қичқирганда у ўзига келди.

Устин Юргиннинг саломига алик олмади, саволига ҳам жавоб бермади. У ўрнидан турди, столдан қулоқчинини олди, ўз хонасига олиб кириб қўйди. Қайтиб чиққандан кейингина деди:

— Қани гапириб бергин-чи, бу ерда... нималар бўлди? Батафсил гапириб бер.

— Ҳе... — чўзди «Ол-сот». — Тафсилотлар кўп. — А-жо-йиб тафсилотлар. Масалан, Варьканг... Егорникига кетиб қолди.

— Нега? — хотиржам сўради Устин. Лекин шу оя гапнинг тагига етди чоғи, қошларини секин чимирди.

— Нега бўларди, ўшанга-да... Антип айтганидек, энди ўғил-қизлар кўпаяди. Қишлоқ Советига ҳам бориб келишди. Демак, никоҳдан ўтиш хусусида-да.

— Нима-а?! — Юргиннинг тепасига ўдағайлаб келди Устин. Кейин тисарилди, хириллаб, қаттиқ-қаттиқ нафас ола бошлади.

Юргин жим турди-турди-да, деди:

— Шунингдек Фролка Курганов ҳам Антипнинг қизиникига кетди. Умуман, қишлоқда келин-куёвлар кўп. Аммо тўйдан дарак йўқ...

Бу гал Устин ҳайрон бўлмади, фақат соқол босган оғзининг бурчаклари тортишди.

— Эҳ-ҳе, бўлди томоша, бўлди томоша!— давом этди Юргин завқ билан.— Стешка бутун қишлоқни бошига кўтариб сигирдек бўкириб йиғлади. Митька отасига мушт дўлайтириб келган эди — Фрол тумшуғига туширди. Митрий уйига судралиб кетди. Стешка Захарнинг олдига, Корнеевнинг олдига югурди, идорада ўзини ерга ташлаб юборди. Улар Стешканинг оғзига стаканда сув қуйишди. Қишлоқда фақат Антип оғзи қулоғида юрибди, иштонини тортқилаб нуқул: «Ана бунга қойилман, ана бу — трансляция...» дейди.

— Овозингни ўчир!— унинг гапини бўлди Устин.— Иш юзасидан янгилик бўлса, гапир.

«Ол-сот» дарҳол тушунди унинг сўзини.

— Иш масаласидами... Захар сени бригадирликдан туширармиш деган гаплар юрибди.

— Қанақасига тушираркан?

Савол бемаъни ва ўринсиз эди. Бошқалари ҳам бемаъни. Умуман, Юргиндан суриштиришнинг нима кераги бор? Гўё ўзи билмайдигандек. Аммо шунга қарамай, Устин саволини такрорлади:

— Қанақасига тушираркан?

— Қанақасига бўларди... Кечаси қулайроқ ухлаш учун шими ечилади-ю, шундай.— Юргин алаמידан ирғишлаб кетди.— Бошқани қўйишса борми — чўнтагимиз қурийди. Очликдан ўламиз.

— Шунча ўғирлаганинг ҳам етар.

— Ҳе!— Юргин истеҳзоли кулиб, масхараомуз деразага ишора қилди.— Сен буни унга, Нистимеяга айт. Балки сенинг резолюциянгни у тасдиқлаб олар.

— Менинг ўрнимга кимни... белгилашаяпти? Эшитмадингми?

— Нега эшитмас эканман!— яна ирғишлади Юргин. Кейин бор аламини сочиб, қўшимча қилди:— Менинг фамилиямни айтишган эди-ю, аммо кейин айнаб, Фролка Курганов номини айтишибди...

— Яна ҳазиллашяпсанми?

— Бутун қишлоқда дув-дув гапу, ҳазилга бало борми!

Устин дарров бўлмаса ҳам ҳар ҳолда, Юргиннинг юз ифодасидан, заҳар сочиб гапиришидан ахийри гап ҳақиқатан Курганов ҳақида бораётганини тушунди.

— Шошма, шошма... Шунча гаплардан кейин...

Фролка билан Клашка ҳалигидай? Уни бригадир қилишмоқчимиз?!

— Одамлар шунисига ҳайрон-да. Бутун колхозда шуни гапиришяпти-да.

— Тушунарли. Боравер,— деди Морозов ҳорғин.

Пистимея анча ҳаяллаб қолди. Устин ҳеч нимани ўйламадан, қорайиб бораётган деразага тикилганча ўтирарди.

Кейин хаёлига, хотини Варька ҳақида хабардор бўлиб қолиб, Егорникига югургилаб кетгандир, деган фикр келди. Егор узоқда, қишлоқнинг энг охирида туради, анча юрилади. Бунинг устига ушланиб қоладиган бўлса...

...Пистимея бир соатлардан кейин келди-да, шу заҳоти йиғлаб, унинг ёнига югурди:

— Устинушка, Устинушка...

— Яна нима!— деди Устин совуққина ўзини ундан тортиб.

— Бизга бу бало ҳам қараб турган эканми? Варькани қара!..

— Ўзинг ундан қутулмоқчи бўлиб юрган эдингку,— деди ачитиб Устин.

— Шундоқ дейишга тилинг қандоқ борди, а, Устин...

Шунда у масхараомуз деди:

— Менга қолса... Агар Варьканинг ўрнида бўлсам... аллақачон кетган бўлардим... Билдингми.

— Ахир бунақада... узилиб-узилиб... Қўрқиб кетаркансан...

— Нимадан қўрқасан?

Аммо Пистимея энди жавоб бермади. У тиз чўкиб, шоша-пиша шивирлаб ибодат қилаётганди.

...Эртасига эрталаб Устин анчагача кўчага чиқишга ботинмади. Негадир, Фрол Курганов ёки Антип Никулин келиб қолмасмикан деб кутди.

Ниҳоят чидаб туролмай, кийинди-да, ҳовлига чиқди. Пиллапоя ёнида оёғи остидаги қорнинг ғирчиллашига қулоқ солиб турди. Кейин отхонага қараб кетди. Курганов шу топда ўша ерда бўлиши мумкин. Аммо Фролнинг унга нима кераклигини ўзи ҳам айтиб беролмасди.

Йўл-йўлакай Устинга бир неча колхозчи дуч келди.

Улар ҳеч нима бўлмагандек у билан саломлашарди. Фақат улардан биттаси тўхтаб сўради:

— Ўзи нима гап, Устин?.. Ахир Варька, бу нима қилгани?

Устин индамай ўтиб кетди.

Фрол отхонада эди. У оғилхонада иссиқ гўнгни ташқарига итқитаётган эди.

Устин отхонанинг ёғоч дарвозаси ёнидаги ўтган куни Смирнов ётган бир уюм ярми чириган пичан устига ўтирди. Фрол гўнг отишдан тўхтади, аммо индамади.

— Нима, отхонани тозалайдиган одам ҳам йўқми?— сўради Устин.— Нега ўзинг тозалаяпсан? Ростдан ҳам, яқинда бошқа ишга ўтаркансан. Захар сени бригадир қилмоқчиймиш. Менинг ўрнимга қўймоқчидир-да. Қайси бир хизматларинг учун экан?

Фрол шундайям ҳеч нима демади, индамай бояги ишини қилаверди.

Устин бир неча дақиқа унга нафратини яширолмаёй қараб турди. Кейин тўсатдан, Демиднинг шама қилмаслик ҳақида қаттиқ огоҳлантиришига қарамай, оҳиста сўради:

— Менга шуниси қизиқ — Демид Меньшиков эсингдами ҳали? У сенинг хизматларингни яхши билади.

Фрол бирпас энгашиганича туриб қолди.

— Демак, эсингда бор экан,— истеҳзоли деди Устин.— Мен бўлсам, эслатиш керак дебман.— Кейин яна тиржайди: — Эсингда бўлса — яхши, юзма-юз келиб қолганинда қотиб қолмассан, а?

Курганов паншахани жангиллатиб отиб юборди, Устин томонга қадам ташлади. Морозов унинг истиқболига ўрнидан тура бошлаган эди, аммо шу пайт дарвоза олдида оёқ товушлари эшитилиб, отхонага Захар Большаков кириб келди.

— Отни чанага қўшиб бер, куёв,— деди раис Кургановга.— Ручьевкага бориб келиш керак.— Шу маҳал Устинни кўриб, унга ўгирилди: — А-а, мана қаерда экансан. Мен бўлсам идорага кириб қоларсан, деб юрувдим.

— Нега?— елкасини қисди Устин.— Энди нима бор менга? Эшитдим — бригадирликдан олаётганмишсизлар.

Фрол энг охирги оғилхонадан бақувват айғирни етаклаб чиқди. Захар билан Устин ёлғиз қолишди. Морозов ҳамон боягидек ярми чириган пичан уюми устида, бошини эгиб тагига автомобиль покришкаси тикилган пиймасига тикилиб ўтирарди.

Захар эскириб кетган калта пўстинининг чўнтагига қўлини тиқди...

— Ҳеч бўлмаганда, сени нега бригадирликдан олаётганимиз билан қизиқиб кўрсанг бўларди.

Морозов лабини буриб сўради:

— Нега олаяпсизлар? Отни ўлдириб қўйганим-гами?

— Йўқ, бунга эмас... Лекин отнинг ҳам... Йўқ, сен бунга тушуниб етмайсан.

— Нега тушунмас эканман... — бўғиқ деди Устин. — Ҳали эси кирмаган жўжаманмики, тушунмасам? Уша лаънати от — бир баҳона. Ҳақиқий сабабини гапиришга вақт кўп керак. Бутун умр менга шубҳа билан қарайсан, ишонмайсан, тушунолмайсан. Тушунмаганинг учун ҳам йўлингдан олиб ташлаяпсан. Сенга шуниси тинчроқ... Кўрамиз, ҳали правление аъзолари нима деркин. Шу отдан бошқа ҳеч баҳонанг йўқ, илинтирадиган жойинг йўқ. Шундоқми, йўқми? Жудаям яхши ишламаган бўлсам ҳам, бошқалардан ёмон ишлаганим йўқ. Нега индамайсан? Шундайми, шундай эмасми, сендан сўраяман?

Раис бир неча дақиқа индамасдан Устинни кузатиб турди. Кейин кескин деди:

— Қани, бошингни кўтар-чи!

Морозовнинг соқоли силкиллади холос.

— Кўтар деяпман, сенга!

Аммо бу гал Устин ҳатто қимир ҳам этмади.

— Демак, қўрқар экансан-да? — аввалгидан ҳам кескинроқ деди Большаков. — Асосий сабабларини ўзинг яхши била туриб, яна нимага «ишонмайсан», «тушунолмайсан» деб нолийсан?

— Нимани биламан? Мен ҳеч нимани... — эътироз билдирмоқчи бўлди Устин, аммо раиснинг тикилиб турган кўзига қараб, ночор жим бўлиб қолди.

— Ҳа, ана шунақа, — деди Захар. — Ҳеч бўлмаганда ўша отни олайлик. Мундоқ тушунтиргин-чи: нега уни ўласи қилиб чоптирдинг? Сабаби нима?

— Маст эдим... Варька айтибди-ю, сенга.

— Маст? Сени бу даражага етадиган бўлиб ичганингни ҳеч кўрмаганман. Қаерда ичдинг? Станциядаги чайнаядами? У ерда ароқ сотмайдилар-ку.

— Ёнимда бир шиша бор эди.

— Ёнимда? Ундай бўлса, тушунтириб бергин-чи: Смирновга нималар деб алжирадинг? У кеча менга телефон қилди. Қанақа дарахтнинг тагини кавлаётган экан у, қандай...

Устин шалвиллаб, зўрга жавоб қилди:

— Уша сен кавлаётган дарахтнинг. Менинг тагимни кавлаштиришнинг нима кераги бор? Бунақада ҳар қанақа одам ҳам жинни бўлади-ку...

— Ҳм... Яна бир савол. Анави ғарамлар қандоқ қолиб кетди қарағайзорда? Очиқчасига ўтадиган бўлсак, бу ҳам мен учун шубҳали. Нега?

— Ўзинг нега дурустроқ қарамадинг? — ўз навбатида сўради Устин. — Менинг ҳам юзта кўзим йўқ. Ҳаммасини кўриб улгурмайман. Ишим кўпайиб кетиб, унутгандирман. Сен бўлсанг кейин Егорка билан бординг, далаларни кўздан кечирдинг. Нега кўрмадинг ўшанда?.. Э, қўй, бир-биримизга савол бериб ўтираемизми... Дунёда ҳамма нарса содда ва тушунарлига ўхшайди, аммо ҳамма саволга ҳам бирдан жавоб тополмайсан...

— Бирдан ҳамма саволга ҳам жавоб топилавермайди, бу тўғри, — унинг гапини маъқуллади Захар боягидай Устинга диққат билан тикилиб. — Шунинг учун ҳам милицияни ёрдамга чақириб қўя қоламиз. Керак бўлса — судга мурожаат қиламиз.

Сиртдан қараганда Устин бу сўзларга заррача парво қилмагандай эди. Аммо бир дақиқадан сўнг ҳар қалай сўради:

— Нега... милицияни?

— Сен нима деб ўйлагандинг?! — сўради ўз навбатида Захар. — Уч ғарам пичан ҳазил эмас. Яна бунақа оғир йилда. Керакли жойга хабар қилиб қўйдик.

Морозов чириган пичан устида боягидай қимир-этмай ўтирарди. Кейин:

— Ҳим-м... Майли, текшираверинглар...⁴ — деди.

— Хотиржам бўл, текширволамиз. Агар сенинг тагингни ноўрин кавлаштираётган бўлсам, агар хато кетсам — бутун халқ олдида сендан кечириш⁴ сўрай-

ман. Ташвишланма, бундай қилишга юзим ҳам чидайди, қурбим ҳам етади...

Раис орқасига ўтирилди ва отхонадан чиқди. Устин ҳам ўрнидан турди, изма-из ташқари чиқди ва букчайиб, уйи томон кетди.

Захар Фрол қўшган чана ёнига борди, жойлашиб ўтириб, жиловни ушлади. Аммо Курганов уни тортиб олди.

— Шошма. Энди мен гаплашмоқчиман сен билан,— деди у тўсатдан.

Раис жиловни тортиб ўтирмади.

— Яқингинада энди сен билан асло гаплашмайман, деган сен эмасмидинг?

— Нима сен... мазах қилаяпсанми мени? Бу нима қилганинг...— жаҳлдан қуруқшаган овозда гап бошлади Фрол.

Аммо Большаков елкасини қисди:

— Мазах қиляпсан, қилмаяпсан деган гапларнинг нима кераги бор? Ўзингнинг гапинг эсимга тушди-да...

— Ўзингни гўлликка солма!— бақирди Фрол.— Мен ҳозир, ўзим айтган гапни эмас, сенлар валдираб юрган гапларни айтаяпман! Бригадир қиламиз деганларингга бало борми?! Нималарни ўйлаб, нималарни чамалаяпсизлар?!

— Ҳа-а, гап бу ёқда дегин... Мен ўйлайманки, сендан яхши бригадир чиқади деб. Морозовдан яхшироқ.

— Яхшими, ёмонми... Мендан розилик сўрадиларингми?

— Вақти келганда сўраймиз. Ҳозирча правлениеда тахминан сўзлашиб олдик.

— Сўзлашишга ҳожат йўқ. Аллақачон айтганман сенга — бунақа гаплар билан тирғилма, деб. Тирғилма! Бўлмайман.

— Йўқ, бўласан!

— Шунақа дегин!

— Шундоқ!— унинг оҳангида жавоб берди Большаков, сўнг жиловни юлқиб олди.— Ҳали халқ ишониб топширадиган бўлса, қиласан ҳам.

— Сенларнинг ишончингни кераги йўқ менга! Бригадирликларингиз ҳам керакмас!

— Бу гапинг ёлғон. (Отхона томонга қадам ташлаган Фрол раиснинг кейинги сўзларини эшитиб, орқага ўтирилди.) Бригадирлик, балки, керак эмасдир, амалга

қизиқмайсан, биламан. Аммо одамларнинг ишончи масаласига келсак... Бу иккови бошқа-бошқа нарса.

— Хўш, қани-қани! — истеҳзоли кулди Фрол. — Рост, яна бинойидек гаплашамиз шекилли. А-ажойиб суҳбат! Жуда жиддий.

— Ҳа, жуда жиддий. Сен бунни сезиб турибсан, аммо истеҳзо билан ниқобламоқчи бўласан.

— Ниқоблашнинг кераги йўқ менга, урушда эмасмиз-ку, — ўжарлик билан деди Фрол. — Энди менга қанақа ишонч бўлиши мумкин? Оиламни ташлаб, Клашка билан топишган бўлсам. Шулардан кейин бригадирлик ҳақида гапнинг кераги борми? Масхарабозлик-ку. Сизлардан сўрайман, қўйинглар бу гапларни.

Фрол борган сайин юмшоқ гапирарди.

— Ҳа, ҳақиқатан ҳам қўйишга тўғри келади. Негаки, менинг таклифим... Гапимга қулоқ солмадинг, Фрол, Клашка масаласида чатоқ иш қилдинг... Шунинг учун ҳам сени бригадирликка тавсия этишим ҳаммани ҳайрон қолдирди. Мени қўллаб-қувватлашмади.

Фрол ялт этиб райегга қаради-ю, шу замоноқ кўзини ерга тикди.

— Қувватлашмагани яхши бўлибди. Сенга нима кераги бор бунни?

— Шунинг учунки, — хотиржам деди Большаков, — сен тентакка, ҳеч бўлмаса умрингни охирида ёрдам бермоқчиман. Клавдия масласида ҳам, бошқа ишларда ҳам. Сени озгина бўлсаям одамларга яқинлаштиришни эди ниятим. Аммо энг муҳими, ҳамма нарсдан қатъий назар, мен сенга ишонаман. Шу боисдан правление аъзоларини ҳам ишонтиришга ҳаракат қиламан. Уларни ишонтиришга уриниб кўраман. Улар тушунишса керак, деб ўйлайман.

— Даргумон... — бир оздан кейин деди Фрол. — Мени бутунлай бошқача тушунишади.

— Сени яхши билмаганлар менинг сўзимга ишонишади. Қолгани эса ўзингга боғлиқ. Қани, йўлни бўшат. Фрол индамай тисарилди. Большаков отни ҳайдади.

Курганов бошини қуйи солганича отхона томон кетди. Кейин тўхтаб, раис кетган томонга қаради. Аммо раисни ҳам, қишлоқ уйларини ҳам кўрмади, олдида эса ярақлаб турган оппоқ қор босган замин ёстаниб ётарди.

Ярақлаб турган оппоқ қор тагида замин ёстаниб ётарди.

Қалин қор томларни қоплаганди, сим ёғочлар ва дарахтларнинг шохларида момиқ салладек осилиб турарди. Қорга кўмилган тайга оғирлашиб, қорғин кўринарди.

Телеграф симларини қалин булдуруқ қоплаганди. Шу боисдан устунларга сим эмас, балки ўз оғирлигидан осилиб қолган пахмоқ арқонлар тортилганга ўхшарди.

Аҳён-аҳёнда дарахтлардан сиқим-сиқим қор, симлардан булдуруқлар тўкиларди. Шунда майда қор зарралари офтоб нурларида товланиб, ҳавода узоқ учиб юрарди.

Мўрилардан тутун чиқарди. Қор сингари оппоқ қайин тутуни ҳам тикка кўтариларди. Улар иссиқ ёз кунлари осмонда сузган паға-паға булутни эслатарди.

Устин умуман табиат билан иши бўлмай, унинг гўзалликларига сира эътибор бермас эди. Аммо ҳозир, қишлоқда бошини қўйи солиб бораркан, ногаҳон уни кўриб, қандайдир худди баданига урилаётгандай ҳис қилди. Эҳтимол, у умрида илк бор ҳали оёқ босилмаган қорнинг ҳидини, тайгадан муздек қарағайларнинг иси гупиллаб келиб, томоқни ёқимли қитиқлаётганини, бошни сал айлантираётганини сезган бўлса ҳам ажаб эмас.

Қишда қишлоқ тиниб, ёзги меҳнат ва ташвишлардан кейин дам олаётгандек кўринади. Лекин Устин аслида бундай эмаслигини биларди. Ҳу ана, қишлоқ четида электростанция тўқ-тўқ қилиб турибди. Бу оғирлашиб ётган сим-арқонлардан ремонт устахонасига, омборхоналарга, колхоз гаражига, молхоналарга — йирик хўжаликнинг барча ишхоналарига электр қуввати оқиб бориб, биноларни ёритапти, сув берапти, дастгоҳларни юргизаяпти, деган гап. Ҳамма ерда иш борапти, ҳаёт ўз изи билан кетаяпти.

Масалан, ана молхона билан бузоқхона... Устин тўхтади ва бир неча дақиқа молхона атрофида қизлар ва кекса аёллар, гоҳ ичкари кириб, гоҳ югуриб чиқиб, ғимирлаб юришганини кузатди. Бузоқхонадан кекса Шатровнинг липпасини қистириб олган набираси бир халатда югургилаб чиқди,— оғилхоналарни тозалаётган бўлса керак, қўра ёнига бориб қичқирди:

— Анна Тимофеевна! Қалай?

— Худого шукур, туғди. Урғочи. Юлдузча бўлса ҳалиям қийналаяпти,— қичқирди унга жавобан кекса аёл.

— Ветеринар келдими?

— Келди, қизим, келди... Оҳ, бу йил бузоқлаш оғир ұтаяпти-да!

Сўнг иккови ғойиб бўлди, ўз ишларига шоши-лишди.

Фақат Устиннинг энди шошиладиган жойи йўқ эди. Шошиладиган жойи йўқ? Бирон вақт шошиладиган жойи бўлганми ўзи?

«Ҳа, бўлган»,— деб ўйларди у йўлида давом этаркан. Баъзида қаёққадир шошиларди. Қаёққа? Ни-мага?

Электр симларидан ҳамон булдуруқ тўкиларди. Булдуруқ тўкилган ерда қор устун ҳосил бўларди-да, анчагача йилтираб, товланиб турарди.

Кўчада ҳар ерда ҳозир нозир болалар уймаланишарди. Совуқда қип-қизариб кетган, устларини қор босган бу болалар симлар ва дарахтлардаги қорларни таёқ билан уриб тушириб, ана шу тўзиб кетган қорлар тагида қаҳ-қаҳ уриб ирғишлашар, ўзлари эса офтобда, аллақайси шох-шаббаларда илиниб йиртилган кийим-ларда бўлмай, ажойиб шоҳона кимхоб либосларда юр-гандек кўринишарди.

Шундай қилиб, аҳён-аҳёнда қаёққа шошарди у, Устин Морозов?

Қаёққалигини у биларди. Ҳаммавақт биларди у бунн...

Устин аллақачон қуриб битирилган сув минорасига элтадиган кўчага бурилди. Минора ёнига ёзда тахтадан омонат бир бино қурган эдилар. Ҳозир ўша ерда нима-дир арралашар, рандалашар, қайрашарди. Бинодан хода, ром, қути, аломат буралган темир қувур кўтарган одамлар чиқишиб, миноранинг ягона эшиги ўрнатил-диган тешикка кириб кетардилар. Минорага ҳали эшик ўрнатилмаган бўлиб, ичкаридан электр пайвандлагич-нинг учқунлари кўринарди.

Минорадан эгни-боши қипиқ, қулоқчинининг қуло-ғи диккайган прораб Иван Моторин чиқиб келди, тама-ки қутисини чиқаришга киришиб тўхтади. У тамаки ўрагач, ялаб ёпиштиришга киришаркан, бир кўзини

қисиб, қуёшга қаради ва шу замоноқ қўллари узун, новча бир йигитни уриша кетди:

— Ҳе-е, сени қара-ю... Гришка! Қанақа қувурни судраб келяпсан?

— Ўзинг айтдинг-ку — олти дюмлиги керак деб.

— Тўғри. Бу нечталик? Тўрт дюмлик! Қалла!

Йигит ҳайрон бўлиб, қўлидаги қувур бўлагини айлантириб турарди.

— Майли, буниси учинчи секцияда керак бўлиб қолар. Резьба чиқариб қўй. Чапақайини адаштириб юборма... Ҳа-а! Устин! — деб қичқирди у Морозовни кўриб. — Мана, ҳадемай одамларга сув бериб қоламиз, оғайни. Бекаларнинг шундоққина ошхонасига кириб боради сув. Зилол сув. Баҳорга чиқиб обкашингни сотиб юборсанг ҳам бўлади.

Устин Моторин билан гаплашиш керакми-йўқми дегандек бирпас ўйланиб турди. Кейин нари кетди.

«Одамларга сув бериб қоламиз...» У, Устин эса, аҳёнда бир шошиларди... Аҳёнда бир! У умр бўйи «одамларга сув бериб қолишга» халақит берадиганларни кутди. Ва имконият туғилиши билан шуларга ёрдам беришга шошилди. Ернинг мана шундай гўзалликларини пайхон қилиш, анави болаларнинг қаҳқаҳасини бўғишга ёрдамлашиш учун шошилди. Сув ҳам... ҳа, одамларга сув, ҳам бермасликлари учун уринди...

Ногаҳон унинг яна нималарга халақит бермоқчи бўлганларини ҳис этгиси, кўргиси келиб қолди. Ҳаммасини охиригача ҳис этгиси, кўргиси келди... Ароқ-хўр ҳам навбатдаги юзтани ютишга шундай интиқ бўлса керак. Кейин яна юзта, тагин юзта — шу алфозда то эсини йўқотиб, ўликдек чўзилиб қолгунга қадар ичади.

Устин механика устахонаси гаражи ёнидан ўтди.

Гаражнинг катта дарвозаси ланг очиқ эди. Ичкарида, шифтда электр лампочкалари осилиб турар, машиналарнинг яшил тумшуклари ялтилар, одамлар ғамирлар эди.

Раиснинг ўғли Мишка Большаков ҳайдайдиган эски бир ярим тоннали машина ҳовлида турарди. Каттакон пийма ва янги фуфайка кийган Мишка машинаси ёнида эди. Унинг олдида гараж мудирини Сергеев турарди.

— Янги машина масаласи нима бўлди, а?— деб сўради Мишка.

— Мен нима дердим? Отанг...

— Отанг, отанг... Ўзингиз унга: Мишкага янги машина берадиган пайт етди, деб тушунтирсангиз-ку...

Устин ортиқ қулоқ солмади. Қорни ғирчиллатиб нари кетди.

«Унга янги машина, керак экан-да...» — ғижиниб ўйлади у Мишка Большаков тўғрисида. Устин шунга ҳам халақит бермоқчи бўлган эди. Унга янги машина тегмасин деб... «Ҳали шошмай тур! Демид рост айтади. Ҳап саними...»

Морозов узоқдан темирнинг жаранг-журунгини, чилангарлик дастгоҳларининг чийиллашини, одамларнинг сўзлашишини тинглаб, устахона ёнида бир оз турди. Улар нима ҳақида гаплашишяпти — уришишяптими ёки аския айтишяптими, илгаб ололмасди. У тураркан, хаёли қочиб: «Ҳа, бу ерда темир жангилламасин, моторлар гулдирамасин, овозлар ўчсин...» деб ўйларди.

...Кейин у қизлар, жувонлар ашула айтишиб, уруғлиқларни саралаётган омборхона ёнидан ўтди: «Бўлмаса-чи, кекирдақларини йиртиб ашула айтишмасин дедик. Ашулага бало борми...» Рўпарасидан чақалоқ кўтарган аёл чиқди: «Туғишмасин...» дедик. Идора ёнида бухгалтер Зиновий Марковичга дуч келди: «Ҳа мон чўт қоқиб ётибди... чўт қоқмаслиги учун бармоқларини синдирмоқ керак...» Кейин чанасига ўтириб, қишлоқдан чиқиб кетаётган раисни кўрди. «Буниси эса, умуман, умуман...»

Морозов Захар Большаковнинг орқасидан анчагача, то у кўздан ғойиб бўлгунча қараб турди. Бешини кўтариб, негадир атрофга аланглади.

Замин аввалгидек ярақлаган оппоқ қор тагида ёстаниб ётарди.

Осмондаги қуёш заррин нурларини ерга сочаркан, қор зарраларини йилтиллатар, ойналарни ярақлатар, ҳар бир уйга мўралар эди.

Дарё ортидаги бепоён ерлардан ўркач-ўркач бўлиб ётган совуқ қор исси, тайга тарафдан эса — музлаган қарағай ҳиди келарди. Бу исслар қишлоқ тепасида бир-бирлари билан қўшилишиб, қонни тозалайдиган, одам-

ни ёшартирадиган ал-иксирга айланса керак-да. Шундоқ экан, Устин ҳам қонини тозалаб, ёшариб олса бўлмасмикан?

Бир лаҳзагина у Большаковнинг кетидан югурмоқчи, етиб олиб, ҳамма-ҳаммасини сўзлаб бермоқчи, осмонда қуёш чарақлаб турган шу заминда тинчгина яшашга қўйиб қўйишларини илтимос қилмоқчи ҳам бўлди.

Аммо бир лаҳзагина шундай қилгиси келди. Кейинги лаҳзада эса у бунга ҳеч қачон ботинмаслигини, нималарга халақит бермоқчи бўлганларини одамларга сўзлаб беришга қурби етмаслигини тушунди.

Осмондан қуёшни узиб олиб, ер юзини қоронғилиққа чўндириб бўлмаганидай, енгиб бўлмайдиганни енгил мумкин эмас. Аммо одамлар унинг шундай қилмоқчи бўлганини билишса, уни ҳеч қачон кечирмайдилар. Шундай ишлар бўладики, одамлар буни кечирмайдилар, бундай иш учун киши қаттиқ жазо тортмоғи керак...

...Устин судралиб уйга етиб келди-да, ечинди, дераза ёнига ўтириб, кўчага қарай бошлади.

Устин хотинидан Демид Озеркида кўпдан бери яшайдими, нега у шу маҳалгача ўзининг борлигини менга билдирмасдан, тиланчиларни нуқул сени олдинга юбориб турди, деб сўрамади ҳам. Шунингдек у яна шунча йилдан бери ҳаммамизга Демид эмас, балки, сен, Пистимея, бош бўлган эдинг, деб гумон қилардим, шу тўғрими, деб ҳам сўрамади.

Ҳозир ҳам у буни сўраб ўтирмади.

Бир оздан кейин у ўрнидан турди, ўз хонасига кирди, Демид берган папкани олиб чиқиб, негадир стол ёнига эмас, балки ёниб бўлган, аммо қайин чўғи қипқизариб турган печка ёнига ўтирди. Устин бир оз имиллаб турди-да, папкани очди.

Қоғозлар устида тўрт букланган газет қирқими турарди. Устин ўшани ёзди, остига қизил қалам чизилган икки жойига кўзи тушди: «Германиянинг иккинчи жаҳон урушида мағлубиятга учрашининг сабабларини ўрганиб чиқиб, Штюльпнагель шундай деб ёзади: «Ҳеч қандай мағлубият узил-кесил бўлмайди. Мағлубият — кейинги, янада кучлироқ зарбага тайёрланишда ўзлаштириб олиш лозим бўлган сабоқдир холос ... Бизнинг бу урушдаги мағлубиятимизни Германиянинг

жаҳонни забт этишидаги ғолибона юришида бахтсиз ҳодиса деб билмоқ даркор...»

— Оббо сен-ей! — деб қўйди Устин мақоладан бошини кўтариб. — Бўш келмайди бу Штюльп дегани: ғолибона юришдаги бахтсиз ҳодиса эмиш... Тушунаяпсанми? Бунисиям анавинисига ўхшаб калласи бор экан... оти нима эди-я, — Устин папкани титкилади. — Дениц эди шекилли? Ҳа, шундай...

Пистимея ёнида қўлини кўксида қовуштириб турарди. Устин бошқа таги чизилган жойни ўқий бошлади: «Тарих деярли ҳеч қачон ҳеч нимани унутмайди... Вақти келиб Бонн бош штабининг ҳужжатлар сақланадиган хоналаридан махфий баёотномалар, буйруқлар, мактублар топилиб қоларки, тадқиқотчилар шуларга асосланиб, эллигинчи ва олтмишинчи йилларда бу идорада учинчи жаҳон урушига қандай тайёргарлик кўрилганини аниқ ҳикоя қила оладилар...»

Устин баъзан лабларини пичирлатиб, мақолани охиригача диққат билан ўқиб чиқди. Кейин уни яхшилаб тўрт буклади, хаёл суриб, қимир этмай ўтирди. Баъзан қандайдир ночор заҳархандаликданми ёки шунчаки томири тортишганиданми лаби, юзи бужмарди.

Кейин Устин газета қирқимини печкага, чўғ устига ташлади.

Қоғоз дарров бужмайиб, буралди, қоп-қорайиб, тутаи бошлади. Кейин гуп этиб, зумда ёниб бўлди.

Қоғознинг енгил кулини шу заҳоти мўрикон тортиб кетди.

Пистимея боягидай тураверди, қимир ҳам этмади. У кўзини хиёл сузиб қўя қолди.

Устин бўлса бошқа қирқимни олиб ўқий бошлади. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, бошини кўтариб сўради:

— Янги урушда ғарбдаги немислар қанча одамни ҳалок қилишмоқчи деяпсан? Икки миллиардми? Ҳа, ростдан ҳам буни сен эмас, Демид айтган эди-я... — Лекин шу заҳоти ўзига келиб, қўл силтади: — Э-э...

Кейин яна ўқишга киришди.

Мақолада ёзишларича, бўлажак урушда немислар сдамларни ёппасига қиришни планлаштирамасликлари ҳам мумкин. Бу урушга тайёргарлик кўришаркан,

улар қаердадир, ғоят махфий ер ости заводларида гуёки оддий противогаз ишлаб чиқараверадилар. Аслида эса... Вақти келиб улар ана шу «противогаз»ни ҳар бир одамга берадилар. Ундан нафас олган ҳар бир кимса миясининг қинғир-қийшиқ жойлари текисланиб кетади. Ана шу икки миллиард одам индамас, калтафаҳм овсарга айланади. «Хўжайинлар» ҳар бир одамни махсус «тарбияловчи» ташкилотдан ўтказадилар, бунда собиқ одамларга — руслар, хитойлар, инглизлар, французлар, ҳиндлар, америкаликлар, ҳамма, ҳаммаларига фақат бирдан-бир фикрни уқдирадилар, мияларида ягона бурма қолдирадилар. Кейин ер юзи итоатли қуллар подасига тўлиб кетади. Булар жуда қулай қуллар бўлади. Улар ғалаён кўтармайдилар, уларни қўриқлаш ҳам, улардан қўрқиш ҳам керак бўлмайди. Бир назоратчи бутун подани эплайди. Бу назоратчи қамчи ҳам олиб юрмайди. Бутун пода ишга киришиб кетиши учун бир оғиз сўз, бир ишора, бир белги кифоя. Уларнинг ҳар бири ўзига кўрсатилган ишни яна ўша назоратчи ишни тўхтат деб ишора қилмагунча машинамосол давом эттираверади... Ҳозир Ғарбий Германияда орзу қилишаётган янги тартиб худди ана шунақа бўлади. Бутун ер куррасини бир неча минг сайланма «жаноблар» бошқаради. Мана шу «жаҳонни бошқарувчиларни» худди жўжа очиргандек махсус корхоналарда кўпайтирадилар. Бунинг ҳеч бош қотирадиган жойи йўқ — бундай «жанобларни кўпайтирувчилар» ер юзида Гитлер давридаёқ мавжуд бўлган, ер юзининг «хўжайинлари» ирқини ишлаб чиқарувчи инкубаторлар иши аллақачон синаб кўрилган. Ўз даврида немис нацистлари ўзларининг машҳур медиклари ва бообрў кишилари ёрдамида энг тоза қонли «орийлар» ичидан корсони лорсиллаб турган модаларни, оёқлари жуда бақувват нарларни танлаб олиб, махсус сарой-уйларга юборганлар. Уларнинг роҳат-фароғатда яшашига шароит яратганлар, ажойиб ичимликлар билан сийлаганлар, «муқаддас» таомлар билан боққанлар, оддий одамлар етишолмайдиган томошалар кўрсатганлар. Улар эса фақат бир ишни қилишлари — минг йиллик гитлерчилар рейҳининг устунлари, ер юзининг бўлажак «хўжайинлари» — «сараланган болаларни» туғишлари ва туғдиришлари керак эди.

— Зўр-ку! — деди Устин мақолани ўқиб бўлиб, ке-

йин уни ҳам печкага ташлади-да, учинчисини, тўртинчисини, бешинчисини қўлига олди.

Баъзи газета қирқимлари кафтдаккина бўлса, баъзилари бутун бир саҳифадан иборат эди. Немис қўшинлари маневрининг фотосуратлари, ғарбий Германия ҳарбий қудратининг ўсиш диаграммаси, Совет Иттифоқининг деярли барча йирик шаҳарларига ракета билан зарба бериш картаси... Мана, Владивостокка, Красноярскка, Иркутскка, Новосибирскка, Свердловскка, Горькийга, Москвага, Ленинградга қандай қилиб ва қердан ракета юборилиши чизиб қўйилган...

Устин шуларнинг барини ўқир, кўздан кечирар ва кейин бирин-сирин печкага ташларди. Пистимея ҳамон ёнида боягидек қаққайиб турар, бир вақтлар мовий бўлиб, вақт ўтиши билан хира тортган кўзларини баттар қисар эди.

Ниҳоят папкада дафтар қилиб тикиб қўйилган бир неча варақ қолди, Устин аввал бунга диққат қилмаган экан. Ҳар бир варақ тепасига: «Ўтмишда гитлерчилар вермахтида ҳарбий лавозимларни эгаллаган ва Европа халқларига қарши жиноятларда иштирок этган бундесвер генералларининг рўйхати», «Нацистлар Германиясининг давлат ва партия аппаратида муҳим мартабаларни эгаллаган бонн дипломатлари рўйхати», «Ҳовирги пайтда... эгаллаган собиқ гитлерчи судьялар рўйхати...» каби ёзувлар бор эди.

Устин ирғиб турди, шу варақларни Пистимеянинг шундоққина бурни тагида силкита-силкита башарасига қараб бақирди:

— Оббо, Демид-ей, оббо Демид-ей! Ҳатто рўйхатларни ҳам эслатмаси билан боплаб йиғган экан... Йўқ, унинг олдида сен тавротдаги чўп бўлиб қолган сигирга ўхшайсан!— Мазах қиларди Устин қўлидан келганча.— У, ҳаммавақт у буйруқ бериб келган, сен эмас! «Устинни олиб кел, ўзим бирпасда даволаб қўяман» — деган у сенга. Даволаб қўйдиям, даволаб қўйдиям...

Пистимея ниҳоят кўксидаги қўлини туширди ва ўзини эридан олиб қочди.

— Яқинда бир одам: «Бир пақир ювинди билан Светлихани булғаб бўлмайди!» деди менга. Буниси қандоқ бўлди? Нега бу ҳақда биронта қирқим қўйилмади бу ерга?— соқолини силкитиб сўрарди Устин.

— Э, худойим-ей! — зорланиб деди Пистимея. — Қанақа ювинди? Нималар деб алжираяпсан?!

Устин кўчага чошиб чиқиб кетди. Пистимея девордек оқариб кетди ва неча-неча йиллар бадалида... беихтиёр православ мазҳабидагилар каби чўқинди-да, ёшлардек, унинг кетидан югурди.

Устин бирон ерга югуриб бормоқчи эмас эди. У шунчаки ҳовлида туриб, совуқ, соф ҳаводан нафас олмоқда эди. Аммо Пистимея югуриб бориб эрининг бўйнидан қучиб, баҳайбат, қўрқинчли зулук каби ёпишиб олди.

— Устин! Устюша! Эсингни йиғ... — гўлдирарди у.

— Наритур! Нима дейсан ҳадеб! — қичқирди Устин унга. — Кучим етмайди, тушундингми? Кучим сира қолмаган. Қўрқма...

Устин хотинини итариб ташлади-да, уйга қайтиб кирди.

Пистимея бўлса яна бир бор чўқиниб олди.

30 боб

Петр Иванович Смирнов ўзи чиқарадиган газетанинг навбатдаги сигнал нухасини ўқимокда эди. Газетанинг бу сони анча яхши, материаллари ранго-ран эди. Оддий, жўн хабар, мақола, ахборотларда районнинг кундалик ишлари ҳақида ҳикоя қилганди. Масалан, хабарларнинг бирида, Озерки район саноат комбинати кеча, 1961 йил январининг сўнгги кунинда бир ярим ойлик планни бажаргани айтилади. Бошқасида эса қурувчилар катта, уч қаватли уйнинг пардас ишларини тугаллаётганликлари хабар қилинган. Бу уй гишт заводи ишчилари, ўрта мактаб ўқитувчилари, Озерки трактор ремонт станцияси механизаторлари учун қурилаяпти. Уйнинг битишини кўпдан бери кутишар, квартиралар алақачон тақсимланган эди. Петр Иванович бир дақиқа кўзини юмди-да, кечқурун кенг деразаларда чироқ чарақлашини, ҳозирча сокин хоналарда қувноқ овозлар жаранглаб, ҳаёт жўш уришини тасаввур қилди.

Хабарга «Меҳнаткашлар учун» деб сарлавҳа қўйилганди. Меҳнаткашлар учун нима? Уйми? Албатта, бекорчиларга бўлмайди-ку, бу ҳаммага аён. Петр Ива-

нович сарлавҳани ўчириб: «Деразаларда чироқлар порлайди», деб ёзиб қўйди.

Газетанинг иккинчи саҳифаси қишлоққа бағишланган эди. Бунда қора молларнинг қишлови қанчалар оғир шароитда ўтаётгани ҳикоя қилинарди. Виждонан айтганда, бу анча нохуш саҳифа эди. Колхозчиларнинг сўнги тутам пичанни баҳор кунларигача етказишга уриниб, қандай қилиб бўлса ҳам молни сақлаб қолишда жонбозлик кўрсатаётганлари ҳар бир хабардан сезилиб турарди...

Зеленодолликларнинг олижаноб ишлари — оғир дақиқаларда ўзларининг моллари учун ғамлаган озгина хашақларидан колхозга келтириб берганликлари тўғрисидаги мақола кўринарли ерда берилган эди.

Учинчи ва тўртинчи саҳифа турли-туман материаллар билан тўлган эди: трактор ва бошқа машиналарнинг ремонти ҳақида маълумот, мактаб мавзуда хабар, савдо ходимлари ҳақида танқидий мақола, танқидни бўғувчилар ҳақида фельетон, халқаро обзор ва динга қарши мавзуда мақола бор эди.

Кечки қуёш иккала деразадан мўраламоқда эди. Петр Иванович икки дераза оралиғида ўтирар, унинг ўнг ва сўлидан тушаётган шаффоф нур унинг кичкина, оддий кабинетини ёритиб юборган эди.

Смирнов газета тепасига энгашиб, зеленодоллик колхозчиларнинг қилган ишлари ҳақидаги мақолани ўқий бошлади. Бу материални унинг сўзлари асосида редакциянинг қишлоқ хўжалик бўлими бошлиғи ёзган эди. Албатта, ўзи ёзиши керак эди, аммо Зелений Долдан қайтиб келгач, уч кунгача бош кўтаролмай ётиб қолди. Мақоланинг ўртасида: «Колхозчиларнинг бу олижаноб ташаббусини биринчилардан бўлиб Устин Морозов қўллаб-қувватлади. У ўз хашағидан колхоз фермасига икки арава олиб келди...» дейилган жойи бор эди.

Хабар ғализ ва қўпол ёзилган, албатта. Аммо ҳозир энг муҳими шу эканми? «Биринчилардан бўлиб... қўллаб-қувватлади...» Нимани қўллаб-қувватлади?

Петр Иванович, Морозов фамилиясини ўчириб ташламоқчи бўлиб қўлига ручка олди. Лекин шу заҳоти — нега энди? — деган савол берди ўзига. Шу тўғри бўладими? Колхоз отхонасида эшитганлари, колхоздан

қайтишда Устин Морозов йўлда айтган гапларнинг боши-кетига сира етолмасди у.

Лекин барибир...

Ручкани сиёҳдонга ботириб олиб, мақоладан Устин Морозовнинг фамилиясини ўчириб ташлади ва енгил тортди... Лекин... шу чоқ тўсатдан, тўрт кун муқаддам, идора ёнида Фрол Курганов билан бўлган суҳбатини эслади:

— ...Колхоз учун қийин бўлган бир пайтда ўз хашагиндан уч центнерини ўз ихтиёринг билан артель фермасига олиб келганинг ҳақида хабар ёзсам майлими? Ростини айтсам, бунақа хабарни босишга менда унчалик иштиёқ ҳам йўқ...

— Керак эмас.

— Нега? Балки бирон ерда битта-яримта сени тузук одам, деб ўйлаб қолар...

— Мени нафрат билан ўйлаганликлари ёқар балки менга? Борди-ю, менга, ёмон кўриш у ёқда турсин, мендан нафратланишлари ёқса-чи? Мендан нафратланганликларини билганимда енгилроқ нафас олсам-чи? А?..

Фрол аввалига оҳиста ва ўйчан гапира бошлади, кейин овози кўтарилди бориб, ўзидан, бутун оламдан ғазабланишми ёки қандайдир оғир, тушуниб бўлмайдиган бир умидсизланишми янгради...

«Керак бўлмаса — керак эмас-да», — деган қарорга келди Петр Иванович ва мақолани теришга топшираётиб, Курганов ҳақида гапирилган жойини қисқартирди-да, бир неча умумий жумла қўшиб қўя қолди. Кейин доимо шубҳадан қийналиб юрди. Ҳа, Фрол ҳақида бирон нима босиб чиқаргиси келмасди. Аммо, у истайдими-йўқми, ахир ҳеч кимдан сўрамасдан фермага ўз хашагидан ортиб келган кимса шу Фрол эди-ку...

Петр Иванович ручкани қўлига олди ва мақоланинг олдинги нусхасида ўчирилган жумлани қайта тиклаб қўйди-да, ўйлади: «Қизиқ, ўзи ҳақида ўқиганида Кургановнинг юзи қанақа бўлиб кетаркин? Ҳеч ким тушуниб етолмайдиган ичқоралик билан истеҳзоли жилмайса керак. Ундан бошқа нима ҳам кутиб бўларди?..»

...Смирнов дарров газетани охиригача ўқиб чиқди. У фақат зеленодоллик колхозчилар ҳақидаги мақолага тузатиш киритди холос. Хатолар ҳам чиқмади —

корректор Зина Никулина, ҳар вақтдагидек, кундузи гранкаларни нуқсонсиз ўқиб чиққан эди. Фақат динга қарши мақолада «худо» сўзи уч ерда катта ҳарф билан терилган эди.

Петр Иванович ўрнидан турди, ўтиравериб увишиб қолган оёқларининг чигалини ёзмоқ ниятида кабинетда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Кейин яна бир бор мақола ва хабарлар сарлавҳасига кўз югуртириб олиб, Зина Никулина ҳақида ўйлай бошлади. Ҳозир у ўзидаги корректорлар нусхасини ўқиб чиқади, қисиб рўмол танғиган бошини бир томонга эгганича индамай кабинетга киради, имзо чеккан корректурасини индамай столга қўяди, яна бир сўз айтмай чиқади кетади...

Кейинги вақтларда Зина индамас ва одамови бўлиб қолди. Рост, илгарилари ҳам унақа сўзамол бўлган эмас, баъзида йиғлайвериб кўзлари қизарган, шишган ҳолда ишга келарди. Петр Иванович буни, Зинани редакцияга ишга олган кезларидаёқ сезган эди.

— Сизга нима бўлди?— сўради бир куни у.— Бирон гап бўлдимми?

— Ҳеч нима,— қисқагина жавоб қилди у, кўкишсимон кўзлари билан унга совуққина боқиб.

Зинанинг ҳаётида қандайдир бир бахтсизлик содир бўлганини,— кимдир уни алдаб кетиб, болалик бўлиб қолганини Петр Иванович биларди. Унинг одамовилигини, унинг совуқ боқишларини у ана шу фожиа туфайли деб биларди. Унга ёрдам бериш керак эди, лекин қандай қилиб? Унинг дили қаттиқ жараланган бўлиб, сал эҳтиётсизлик қилинса борми, яраси янги бўлиши мумкин. Петр Иванович буни тушунарди.

Кейин у Зина Зелений Долдаги колхоз полизчилик бригадаси бошлиғи Клавдия Никулинанинг туғишган синглиси эканини билди.

У Зинага нима бўлаётганини Клавдиядан суриштиради. Лекин Клавдия ҳам арзирли бир нима демади.

— Менга қара, Зина, балки сенга бирон фойдам тегиб қолар?— сўради ундан бир куни Петр Иванович бирдан сенсирашга ўтиб.

— Менга ҳеч нима керак эмас,— яна совуққина қаради у.

Зина кимникидадир ижара турарди. Петр Иванович раисполком раиси билан сўзлашди. Кўп ўтмай Зинани

райкомхозга чақиришди ва алоҳида бир хоналик уйга ордер ёзиб беришди.

Зина ордери кўтариб унинг олдига кирди.

— Буни — сизми? — кўрсатди у қоғозни.

— Ҳа, мен, нима бўпти...

Зина турди-турди-да, лаблари ғазабданми ёки қандайдир кеккайиб ишшайишданми, титради. У ордери унинг столига қўйди-да, чиқди-кетди.

Петр Иванович қайнаб кетди:

— Бу яна нима тентаклик! Эшитаяпсанми, Никулина? Дарҳол ордери ол! Шу бугуноқ кўчиб кир... — деди-ю, юрагини чангаллаб қолди. Ҳаяжонланиши мумкин эмаслигини у унутиб қўйган эди. Кўкраги билан столга ётиб оларкан, шивирлади: — Хотинимга... хотинимга телефон қил тезроқ...

Шу кун унинг эсида қолган охириги нарса, Зинанинг қўрқувдан қорайиб кетган кўзлари эди.

Орадан икки кун ўтиб, тузалиб ишга чиққанида, Зина кабинетига кириб келди, гуноҳкорона бошини эгди:

— Мени кечиринг... Мен ўйламаган эдим. Кўчиб ўтдим... Раҳмат.

Бора-бора кўзидаги муз эриб битди. Гоҳо-гоҳо девор ортидан, корректорлар хонасидан Зинанинг жарангдор кулгиси эшитилиб қоларди. Унинг шундоққина кабинети эшиги олдидан тўғри босмахонага элтадиган йўлақдан пошналарини дўқиллатиб, ўтиб кетгани эшитилиб қоларди. Илгарилари у оҳистагина юрарди.

Сиртдан қараганда Зина ўз миннатдорчилигини ортиқ сездирмасди. Аммо Петр Иванович ёш жувон корректорлар хонасида ўтириб, унинг кабинетидаги овозлардан бохабар бўлиб, кузатиб туришини биларди. Унинг юрак касали тутиб қолган кезларда биринчи бўлиб унинг олдида ана шу Зина ҳозир бўларди.

Кейинчалик Петр Иванович, корректорлар хонасидан кулги эшитилмай қолганини, кабинети ёнидан Зина борган сари секин шипиллаб ўтиб кетаётганини пайқади. Кўзлари яна маъюсланиб, аввалгидай совуқ парда билан қопланди.

— Яна нима бўлди сенга, Зина? — сўради Петр Иванович.

Зина аввалига пов этиб ёнди, лекин шу заҳоти, бир дақиқадаёқ ранги бўздек оқариб кетди.

— Яна?! Яна дейсизми?!— ғазабдан, таҳқирланишдан титраб, оғриқдан буришиб қичқирди Зина.— Агар яна бўлганда ҳам... сизнинг нима ишингиз бор?!

— Аммо,— уни тинчлантиришга уриниб кўрди Смирнов,— мен ҳеч нимани тушунолмай қолдим. Бир нима деб сени хафа қилиб қўйдимми? Ахир тушунтирсанг-чи...

Аммо Зина ортиқ қулоқ солиб ҳам ўтирмай, эшикни тарақлатиб ёпганича чиқди кетди.

Аксига олиб унинг юрак касаллиги устма-уст тутиб қолди. Ундан ташқари хотини Вера Михайловна куйиб-пишиб район партия комитетининг секретари Григорьевнинг қулоғига қуйган бўлса керак, унга итоат қилишга тўғри келиб, бир ярим ой мобайнида шифохонада қолиб кетишга мажбур бўлди.

Бир оз тузалиб, редакцияга қайтганида Зина уни аввалгидек совуқ боқиш билан кутиб олди. Петр Иванович яна икки-уч мартаба у билан гаплашишга уриниб кўрди, лекин Зина индамай, тескари қараб кетиб қоларди.

Охирги марта тикка шундай деди:

— Хизматга доир гапларга ўтсангиз.

Шу-шу улар фақат хизматга доир гаплардан нарига ўтишмасди.

Фақат хизматга доир. Бундан бошқа гаплар ҳам бўлганида яхши бўларди...

Бир вақтлар колхоздан районга энди келган пайтларида Зина бошини қаёққа уришини билмасди. Кечаси карвонсаройда колхоздан келган одамлар бўлмаса керак, деган умидда Марфа Кузьминанинг олдига борди.

Унинг ўйлагани тўғри чиқди.

— Ётиб қола қол, Зинушка, ётиб қола қол!— хурсанд бўлди кампир.— Жой кўп. Ёлғиз бўлмасам-да, дилимда худо билан яшасам ҳам ҳар ҳолда киши юраги сиқилади. Қанақа иш билан келиб қолдинг ўзи?

Зина алланима деб гўлдиради-да, ётиб ухлади.

Эрталаб нонушта пайтида Марфа унга деди:

— Ҳи-и, қизим, шу меникида тураверсанг дейман... Бошингга тушган ташвишларни биламан...

— Нимани биласиз?— ирғиб туриб кетди Зина.

— Кекса одамдан бирон нимани яшириб бўлармишми... Қорнингни қара! Уйқуда ҳам нуқул йиғладинг, гоҳ Митькадан нолидинг, гоҳ отангдан. Ахир мен кечалари ухламайман-да...

— Йиғлаган бўлсам, йиғлапман! — хитоб қилди Зина маъюсланиб. — Қорним бўлса, ҳали билинмайди..

— Ўтир, ўтир, айланай, — айланиб-ўргилиб Зинани ўтқизди кампир. — Мана бундоқ бўпти. Отангнинг тарафини олади, деб ўйлайсанми? Ундан нимани ҳам кутардинг! Ҳаммомнинг эшигини ҳам тўғрилаб бермади у худо ургур. Аммо олло Мусо алайҳиссаломга: «Ғийбатчини даврадан олиб чиқ, унинг деганларини тинглаганлар қўлларини унинг бошига қўйсинлару, ҳаммалари бир бўлиб, уни тошбўрон қилсинлар...» — деган экан. Тошбўрон бўладиям у, қизим. Бунга ишонмоқ керак. Сенга нега жазо беради-я худойим? Одамнинг дили оллонинг қасри, уни покиза тутмоқ, булғамаслик керак. Сен бўлсанг... Ҳай, майли, худонинг марҳамати билан покизаланиб олармиз. Меникида тура қол, жонгинам...

— Сизникида яшамоқчи эмасман, — яна ўрнидан турди Зина. — Бирон жойдан бошпана топарман, кейин ишга кираман.

Марфа унга ачиниб қаради-да, бошини чайқади:

— Ҳай, майли. Қийнадиб қолсанг — келарсан.

Зина кечга яқин жой топди, эртасига район газетасига корректор бўлиб ишга жойлашди.

Гўё унинг иши юришиб кетгандай эди.

Лекин срадан бир қанча вақт ўтгач, уй эгалари унинг ҳомиладорлигини кўриб, кўчиб кетишни таклиф қилишди.

Яна уй қидириб, Зина бир неча кун овора бўлди. Лекин тополмади.

Посёлкани зир айланиб, бошпана топмагач, у редактор ёнига келди-да, аҳволини очиқ айтиб, ёрдам сўради.

Смирновгача газетага Иван Леонтьевич Петькин деган бақалоқ, ланж, ҳаётда кўп таъзирини еган бир кимса раҳбарлик қиларди. Қачонлардир областда катта лавозимларда ишлаган бўлиб, секин-аста пастлаб кетган эди.

— Нима қилдик энди, Никулина... Ўсоним билан ёрдамлашардим-а, — деди унга Петькин. — Лекин ҳо-

зир квартира масаласини биласиз. Адабий ходимларимдан ҳатто иккиси икки йилдан бери квартирасиз яшашапти. Булар ҳар ҳолда ижодий ходим... Шундай.

Шундан кейин Зина Марфа Кузьминаникига борди.

— Аллақачоноқ шундай қилишинг керак эди, айланай! — кексаларга хос раҳмдиллик билан деди Марфа. — Хоҳласанг, меникида тургин, хоҳласанг — бу ерда баъзи одамлар бор, гаплашиб бераман.

— Яхшиси гаплашиб бера қолинг, бу ерга колхоздан келиб туришади.

— Фақат шуниси борки... ҳозирдан огоҳлантириб қўяй сени, художўй одамлар улар.

— Майли... қабул қилсалар бўлгани, — Зина ҳорғин қўл силтади.

— Жуда тўғри қиласан. Мен ҳозир, — шошилди кампир. — Улар бизнинг мазҳабдан эмас, баптистлар ҳам эмас, лекин барибир яхши одамлар.

Бу «яхши одамлар» Марфанинг ўзига ўхшаб мункиллаб қолган икки кампир экан. Уларнинг исми Евдокия ва Гликерия эди.

Зинани улар хурсандлик билан кутиб олишди, кичкинагина уйда у ёқдан-бу ёққа худди питрак сичқонлар сингари югургилашди, даҳлиздан, ертўладан ва аллақайлардан сут, мураббо, қандайдир кулчалар олиб келишди, чой қайнатишди.

— Худойимдан ўргилай, бизга ҳам бир меҳрибонни юборди, — дейишарди улар нуқул. — Майли, қизим, биз икковимиз сенга туққан онангдан ҳам меҳрибонроқ бўламиз. Эсон-омон қутулиб олгин ишқилиб. Худойимнинг бир бандаси дунёга келади — биз учун бу байрам-ку ахир. Бизга ижара ҳақи тўламай қўя қол. Бизга нимага ҳам керак! Бирон байрам олдидан бирон дуррачани ёки кўйлакликми олиб берсанг бўлгани. Олиб бермасанг ҳам майли. Биздан хурсанд бўлсанг бас. Яхшилик билан эслаб қўйсанг — шунинг ўзи биз учун мукофот...

Боласи туғилганга қадар Зина бир нави тинч яшайди. Тўғри, кампирлар пайгамбар ҳақида, рўза ёрдамида руҳнинг жисм ҳукмидан озод бўлиши тўғрисида бетиним гапиравериб, жонига тегардилар, лекин Зина бунга парво қилмас эди. Фақат бир куни деди:

— Нега доим рўза, нафсни тийиш ҳақида гапира-

сизлару, ўзларингиз кунига олти мартадан дастурхонга ўтирасизлар?

— Биз, қари одамларнинг йўриғи бўлак, қизим... Сен бўлсанг ўз жисмингдан нафратланмоқни ўрганмоғинг даркор ҳали. Христианлик таълимотининг биринчи панд-насиҳати ана шундай.

— Сизларни тушунмай қолдим,— деди бир оз жим тургандан кейин Зина.— Инсон дили — оллонинг қасри, уни покиза тутмоқ даркор, дер эди Марфа хола...

Иккала кампир лабини қимтиб, хафа бўлиб қолди. Кейин Евдокия деди:

— Ҳар бир инсон оллони дилига жо этиши мумкин. Марфа — баптист, улар бу ҳақда гапирганлари билан ўзлари кўп ҳам эътибор қилмайдилар. Фақат биз, христиан руҳонийларигина оллонинг чин бандаларимиз...

— Ўзимиз ҳам, сингилжон, ўша панд-насиҳатларга унча амал қилмай қўйганмиз-да,— деб бирдан эътироз билдирди Гликерия.— Илгарилари бизда: «Уйланмаганлар уйланмангиз, уйланганлар эса ажралингиз. Сиз эркаклар, иложи борича аёлларга ва қизларга камроқ қарангиз, сиз аёллар ва қизлар эркаклардан оловдан қўрққандек қўрқингиз,— дейишарди. Энди бўлса... пайғамбар Григорий...

— Қанақа Григорий?!— беихтиёр хитоб қилди Зина.— Пайғамбар деб Исони айтишарди чоғи!

Гликерия тишсиз оғзини очиб, уқдирди:

— Бизнинг динимизга кўра олло, ҳар бир одамда гавдаланиши мумкин. Агар шунга муносиб бўлсанг, сенда ҳам. Биродаримиз Григорий аллақачон шунга муносиб бўлди. Ким муносиб бўлган экан, ўшани ҳазрат деб атаймиз... Ҳа, нима деяётган эдим? Эҳа, ҳазрат Григорий, авваллари эшитилмаган янги қондалар киритди.

— Григорийга тил теккизма, авлиё у,— овозини кўтарди Евдокия.

— «Тил теккизма» эмиш... Христианларда болани ҳаром сувда чўмилтиришганини ҳеч ким шу чоққача кўргани йўқ! Православ айгиридек ҳали ёлини ҳам ўстирар! Бунақада бут даражасига етиб қоламиз.

— Гликерия! Худонинг қаҳрини келтирма!— ваҳимали огоҳлантирди Евдокия.

— Шунчаки, айтдим қўйдим-да... — дарров шаштидан тушди Гликерия.

— Шундоқ бўлсин... ҳеч ким кўрганми-йўқми, ҳазрат Григорийнинг ўзи билади буни. У — худонинг ердаги сояси. Болаларни чўқинтириш керак деяпти энди, — демак керак.

— Мен нима, қаршилик қиляяпманми? Шунчаки гапирдим қўйдим-да. Ёки бўлмасам, катта зикрни олайлик. Бунақасини ким кўрибди, шундоққина гуноҳ...

— Гликерия! — яна жовиллади Евдокия.

— Мен нима деяпман? Шунчаки айталпман-да, илгарилари насиҳатларда: сиз эркаклар...

Зина эндиликда ана шундай христиан руҳонийларининг насиҳатлари, ҳозирги кунда унга амал қилинмаётгани, аллақандай ҳазрат Григорий ҳақидаги чексиз баҳсларни тинглаб кун ўтказарди... У ҳатто ўша пайғамбарни бир кўришга қизиқиб ҳам қолди.

Бир кунни унинг орзуси ушалди.

Бир кун и кечқурун эшик очилиб, баланд бўйли, ўрта ёшлардаги чиройли бир киши кириб келди. Унинг эғнида офтобда ўнгиб кетган арзонбаҳо шевиот пиджак, чанг босган шим, оёғида анча эски этик.

Иккала кампир дарҳол тиз чўкдилар.

— Тиз чўк, тиз чўк, — шивирлади Евдокия Зинага. — Ҳазратимиз Григорий шу киши бўладилар.

Зина тиз чўкмади. У стол ёнида туриб, индамай ҳазратга разм солди.

Кирган эркак ҳам унга қаради-да, истехзоли кулиб қўйди.

— Зарари йўқ. Худойим бу сафар енгилгина жазолабди, кейинги гал — баттарроқ уради... — деди у, кейин кампирлар билан алланималар ҳақида сўзлашди, да, чиқиб кетди.

— Вой ўлмасам, Зинаида! Мунча такаббур бўлмасанг... Бир балога йўлиқма тагин — икки томонидан шивирлашишди кампирлар.

Евдокия бўлса илвираб кетган бир дафтарни қўлига тутқазди:

— Бунда оятлар бор, — ёдлаб олиб, кечаси ётаётганинда уч карра етти мартаба такрорлагин. Унинг, Григорийнинг гаплари бўлмай қолмайди-я. Ахир, ҳомиланг бор, яқинда кўз ёрийдигансан...

Зина оятларни ёдламади, аммо, вақт-соати етиб, касалхонага бориб ётганида юраги алланечук гаш эди.

Аммо эсон-омон қутулди, бола соғлом туғилди. Кейинчалик кампирларнинг минғир-минғири билан иши ҳам бўлмай қолди — кеча-кундуз ўғли билан овора эди. Энди Зина кечалари уйқуга тўймасди, жуда чарчарди, боласи унинг кўкрагини иссиқ оғзига олиб эма бошлаганида тақдиридан мамнун ҳам бўларди.

Декрет отпускази тугагандан кейин у болани яслига жойлаштирмоқчи бўлди.

— Топган гапингни қара-ю?!— бир овоздан қичқириб, қўл силтаб кетишди кампирлар.— У ерда шамол ғўриллаб туради, тагликларининг сассиғига чидаб бўлмайди. Унтасигами ё ундан кўпигами битта энага. Биз икковимиз битта болага қараймиз... Боланг ёш норасида, бировларнинг қўлига бериб бўлармишми... Яслигаям озмунча пул олишадими...

Зина пул масаласида қийналиб қолган эди, моюнаси етишмасди. Кейинги ойлар ичида тагликка, кийим-кечак ва ўйинчоққа анча-мунча чиқимдор бўлди. Кампирлар ҳам ижара ҳақи олмаганлари билан ҳар якшанба «ҳазратга туҳфага» пул сўрашарди.

Зина уларнинг бу гапи мазмунига етиб ўтирмасди, қанақа «туҳфа» деб қизиқмасди ҳам. Қачонлардир Евдокия тутқизган дафтарни эса бирон марта ҳатто очиб ҳам қарамаган эди. Дафтар каравоти ёнидаги столчада ётарди.

Ҳафталар, ойлар ўтиб борарди, аммо Зина энди вақт қандай ўтаётганини ҳам сезмасди. У боласи инжиқлиқ қилганида уйқудан қолиб, тебратиб ўтирган чоқларида ҳам, ўғлим қатта бўлса, она-бола бу ердан узоқ-узоқларга кетамиз, бошқача, ажойиб ҳаёт кечирамиз, деб хаёл сурарди.

Аммо кўп ўтмай ҳамма орзулари пучга чиқди.

Бир куни ишдан қайтаркан, кўчадаёқ боласининг йиғлаётганини эшитди. У югуриб хонага кирди ва Гликериядан болани олди:

— Унга нима бўлди? Нима?— деб сўради.

— Ҳеч нима... Қил ботаётгандир. Оёғи тагига қорамой суртиш керак...

Бола оғир-оғир нафас олар, олов бўлиб ёнар эди. Зина жон ҳолатда касалхонага югурди.

Бу ерда унга совуқда болани нега касалхонага олиб

келиб юрибсиз, уйга врач чақириш лозим эди, дея дакки беришди! Лекин шу заҳоти яна боланинг касали оғир эмас, бир оз шамоллабди, деб, уни тинчлантиришди. Укол қилдилар, дори бердилар, ҳар уч соатда ичириб туришни тайинладилар. Эрталабга бориб иситмаси тушиб қолишини айтдилар. Тушда эса уйга врач юборишга ваъда бердилар.

Аммо дори ёрдам бермади, эрталабга бориб боланинг аҳволи оғирлашди.

— Э-э, қароғим, докторларингнинг қўлидан нима келарди! — дея миясини қоқиб қўлига беришди Евдокия билан Гликерия галма-гал. — Ҳар бир одамнинг вужуди ўзиники, руҳи эса худойимга тегишли. Ҳазрат Григорийга қилган муомаланг ёдингдами? Ахир у сени огоҳлантирди-ку, ўшанда. Мана худойимнинг қаҳри келди. Мана жазолади...

— Доктор қани-я, доктордан дарак йўғ-а шу чоқ-қача? — дерди Зина у деразадан бу деразага югуриб.

Туш ўтиб, кеч ҳам кирди, аммо доктордан дарак бўлмади.

— Келмайди-ям, — деди Гликерия. — Муқаддас маконимизни ҳаром қилгани ким йўл қўяркан унга...

— Нима-нима... нима деяпсиз? — бир нимани фаҳмлагандек, даҳшатга тушиб қичқириб юборди Зина.

— Нима бўлса шуни, — деди Гликерия. — Доктор келган эди, биз уни ҳайдаб юбордик.

— Сизлар... бу нима қилганларингиз! — эс-ҳушини йўқотиб қичқириб юборди Зина.

Шунда Евдокия тишсиз оғзини шапиллатиб тамшаниб олди-да, деди:

— Кўп бақирма... сен болани докторга олиб бординг, хўш улар нима қилди? Кўп хафа бўлаверма, ўғлингни тузатамиз. Ҳаммаси худодан. Жазолайдиган ҳам ўзи, даволайдиган ҳам ўзи. Ундан кўра ибодат қил. Гликерия, чопиб бориб ҳазрат Григорийга қуллуқ қил. Шафқат қил, деб ёлворгин...

Кампир зумда ғойиб бўлди. Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин қайтиб келди ва эшикдан орқаси билан кираркан, тўхтовсиз таъзим қиларди. Ҳазрат Григорий шошмай остонадан ҳатлаб ўтди.

Евдокия: «Шафқат қил, шафқат...» дея тиззалади ва Зинанинг ҳам кўйлагидан тортди. Ғамдан эсанкираб қолган Зина ҳам тиз чўкканини билмай қолди...

Ҳазрат истеҳзоли жилмайди ва шошилмай ечинди.
— Қунт билан ўқияпсанми китобдаги оятларни, ҳа-
ли ғўр ақлинг билан китобнинг маъносини чақиб ета-
япсанми? — сўради у Зинадан.

— Ўқияпти, ўқияпти, ҳазрат...

— Маъносини... чақаяпти,— бири олиб, бири қўйиб
жавоб берди кампирлар.

Григорий индамай бош ирғади, аввалгидай шошил-
май каравот ёнига борди, боланинг йўрғагини ечди,
Зина югуриб бормоқчи бўлган эди, аммо Евдокия тутиб
қолди:

— Шошма, шундоқ ўтира тур... Жонингга фақат
шу аро киради.

Ҳазрат алланималар дея шивирлаб бола тепасига
ёнгашди. Чўнтагидан бир банкача чиқарди, ундан бир
чимдим қандайдир кукун олиб тагликларга сепди-да,
болани яна ўраб қўйди.

— Яшайди,— деди у шапкасини қўлига оларкан.—
Покиза руҳи қийналаяпти, чўқинтиришга муҳтож.—
Калта пўстинини кийди ва яна қўшиб қўйди:— Шуни
билиб қўйинглар, чўқинтирмасаларинг, яна иссиғи
чиқиб кетади, унда...

Григорий Зинага яна бир қараб қўйди-да, чиқиб
кетди.

Эрталабга бориб боланинг аҳволи бирдан яхшила-
ниб қолди, иситмаси туша бошлади. Кечга бориб, бир
оз эмди-да, чуқур-чуқур нафас олиб, уйқуга кетди.
Боланинг пешонасида йирик-йирик тер томчилари пай-
до бўлди.

— Ана кўрдингми!— шивирлашди кампирлар Зи-
нанинг қулоғига. Кейин қўлига яна дафтарни тутқи-
зишди.— Ўқи, ўқи, мағзини чақ... Ҳазратимиз олдида
гуноҳни устимизга олдик-а. Ўқигин буни...

Зина беихтиёр дафтарни қўлига олди, шуурсизлик
билан варақлай бошлади. Ёзуви бир текис бўлмаса ҳам,
аммо дона-дона қилиб қуйидагилар ёзилган эди: «Ша-
рафли ҳаворийнинг абадий сўзлари ёдингда бўлғай:
«Кимки ҳузуримга келса-ю, у отаси, туққан онаси,
хотини, бола-чақалари, ака-укалари, опа-сингиллари,
шу билан бирга ўз туриш-турмушидан нафратланса,
андоғ кимса менга шогирд бўлолмағай». Шунингдек
Луканинг бошқа гаплари ҳам ёдингда бўлсинким...»

...Нарсалар мастнинг кўзига қандай кўринса, шу

кундан бошлаб ҳамма нарса Зинанинг кўзига ҳам шундай кўрина бошлади. Кампирлар алланималар деб уқдиришар, шивирлашишар, ҳикоя қилишар, у эса ҳаммасига хўп дер эди. Уғли тузалиб, кула бошлагани, қўлларини силкитиб, оёқларини типирлатиб шўхлик қила бошлагани учун ҳам уларнинг гапига кира бошлаганди. Кампирлар рўза тутишни маслаҳат беришди — у рўза тутди. Бир куни кампирлар, ҳазрат Григорийни рози этишга шама қилишганди, Зина ўйлаб-нетиб ўтирмасдан кампирларга маошининг ярмини бериб юборди.

Бир-икки бор Григорий келди, Зинага мулойимлик билан бош ирғаб қўйди-ю, лекин боланинг саломатлиги ҳақида негадир кампирлардан суриштирарди. Евдокия билан Гликерия дарров таъзим бажо келтиришар, Зинаданинг камгаплигини, тортинчоқлигини, қариндошларидан, бу дунёнинг орзу-ҳавасларидан воз кечиб яшаётганини, кўпдан бери олло-таолло иродасига бўйсуниб келаётганини айтиб, унинг жуда покиза эканлигини таъкидлашаркан,— уни энди зикрга қўшишни сўрашарди.

— Ҳай, майли, бўлмасам, эртага бора қолинглар. Ҳамма биродару, опа-сингилларни таклиф қиламиз...

Шундай қилиб, қоронғи тушгандан кейин Гликерия Зинани жин кўчалар билан бошлаб кетди. Қишлоқ чеккасидаги уйга кирдилар. Катта хонада йигирма чоғли одам ўтирарди. У билан Гликерияга ҳеч ким ҳатто парво ҳам қилмади.

Бир оздан кейин ён томондаги эшикдан Григорий кириб келди.

— Ҳазрат! Ҳазрат!!— худди команда берилгандек қичқириб юборишди одамлар ва у томонга эмаклаб кетдилар.— Оқ фотиҳа бер, оқ фотиҳа бер.

Аммо ҳазрат ҳеч кимга оқ фотиҳа бермади.

— Биродарлар, опа-сингиллар!— деб қичқирди у Зинанинг назарида чўчинқирагандай.— Муқаддас даргоҳга яна бир янги муриднинг келишидан ортиқ шодлик йўқ. Шу банданинг ҳақи-ҳурмати учун худойимга ибодат қилайлик.

Одамлар давра олишди. Григорий ҳеч нима демасдан Зинанинг қўлидан ушлаб, давра ўртасига қўйди-да, баланд овозда дуо ўқий бошлади. Зинанинг қуло-

гига ҳеч нима кирмасди: Евдокия билан қандай ўтирган экан, деб нуқул ўғлини ўйларди.

Бу орада атрофида қандайдир тушуниб бўлмас ҳодисалар юз бермоқда эди. Ёп-ёруғ хона ним қоронғи бўлиб қолди. Одамлар худди куйлагандек овоз солиб, бир нималар дейишар, шунга монанд чайқалишар эдилар. Доира гоҳ тораяр, гоҳ кенгаярди. Шулардан Зинанинг боши айланиб, ҳозир қайт қилиб юборадигандек сезарди ўзини.

—...Бандаларнинг ичидан бир донишманди дебди: «Уч нарсани фаҳмига етмайман, тўрттасига тушунмайман: осмонда лочиннинг йўлига, қояда илоннинг йўлига, денгизда кеманинг йўлига ва эр кишини қизга етаклайдиган йўлга...» — обозини баландлатди Григорий ва даврадаги одамлар қимирлаб, айлана бошладилар.

— Бор, бор сен ҳам! — узи итариб қўйди Гликерия. Зина ҳам даврага қўшилди.

Григорийнинг овози эса жарангларди:

— Замин юзида тўрт жонивор борки, улар донолардан ҳам донодир: чумолилар ниҳоятда заиф жонивордир, аммо улар ёзи билан қишлоқ озиқларини ғамлайдилар; тоғ сичқонлари — заиф жониворлардан, аммо уяларини баланд қояларга қурадилар; чигирткаларнинг подшоҳи йўқ, лекин тартибли бостириб борадилар; ўргимчак панжаси билан ёпишади, аммо шоҳнинг кўшкидан ҳам жой топади... Биродарлар ва опасингиллар, буни мана бундоқ тушунмоқ даркор...

Буни қайдоқ тушунмоқ даркорлигини Зина ортиқ эшитмади. Зикр тушаётганлар бирдан тарқалишиб жуфт-жуфт бўлиб, ёинки бир ўзи ирғишлай бошлаган, ҳамма ўз билгича бақира бошлаган эди. Шовқин-сурон, қий-чув, инграшлар ичидан: «Э худойим!», «Пушти паноҳим!», «Вой, азизи авлиё!!» деган қичқирлар эшитилиб қоларди.

Зинанинг ҳам дилидан беихтиёр қандайдир бир ни до отилиб чиқди.

— Қичқиравер, қаттиқроқ қичқир, айланай, — қулоғи остида Гликериянинг шивирлаши эшитилди. — У арзингни эшитади, паноҳида асрайди... Сениям, ўғлингниям. Ўзингни аяма! Ҳазрат Григорий қараб турибди. Сочларингни юл, юзингни тимдала, ноланг қаттиқроқ чиқади...

Атрофда дарҳақиқат сочларини юлишар, юзларини тимдалашарди...

Гликериянинг сўзига эмас, балки бошқа бир қандайдир кучли, тушуниб бўлмайдиган бир нимага итоат қилиб, Зина бошидан рўмолини олди...

...Кейин яна кўз олдидан ўғлининг пушти чеҳраси, гўдакни чўқинтириш зарурлигини, яқинда ҳазратнинг қандайдир қонни суртиб, болани покдомон қилмоқчи бўлишганини айтган кампирлар липиллаб ўтди.

— Ҳазрат Григорий сенга нега мунча раҳнамолик қилиб қолди, билмадик!— деб жовуллашарди кампирлар.— Бошқалар йиллаб кутиб ётарди буни. Бахтинг кулиб қолди, қизим...

«Нима қилишса қилишавермайдими», — бепарволик билан ўйлади Зина ҳеч қандай бахтни ҳис этмай.

Покдомонлик маросимига уни иккинчи кампир, Евдокия бошлаб борди.

Маросим ўша хонада ўтмоқда эди. Аммо одам зикр кунидан кўра анча кам эди,— бу маросимга танлаб киритсалар керак.

Григорий келганидан кейин ҳамма девор тагида қатор тиз чўкди.

— Биродарлар ва опа-сингиллар!— ҳорғин товушда бошлади Григорий.— Сизлар ҳаммангиз, янги Исроил кишиларисиз, Исайиниң башорат қилиб айтган сўзларини биласизлар: худо-таолло Иаковни афв этиб, Исроилни яна севиб қолгусидир ва уларни жойлаштиришни... Дарҳақиқат, парвардигори олам сизларни деди... Негаки сизларнинг мурдор жисмларингиз гуноҳкор заминда қолгани билан, руҳи покингиз аллақачон у ёқда, муқаддас ва покиза осмони фалакда, арши аълодадир. Сизлар гуноҳкор жисмларингизни ҳолдан тойдириш учун азоб-уқубатлар чекишдан афсусланмайсизлар. Энди шундай бир дақиқа келади-ким, руҳи покингиз лаънати кишанлардан халос бўлиб, арши аълога кўтарилиб кетгусидир.

Ҳазрат борган сайин қизишиб, баландпарвоз ваъз қиларди. У зўр бериб нариги дунёдаги ҳаётни мақтарди. Тиз чўкиб ўтирган одамлар ҳўнграб йиғлай бошладилар.

— ...Ана, ана, шундоққина кўриб турибман, арши аъло атрофида парвоз қилаётган фаришта-ю, малойикалар ичида, буюк биродарлигимизга бугун бош эгиб

келган синглимиз Зинаиданнг руҳи покини кўриб турибман. У-ҳў... бу нима? Ё раббий! Зинаидамизнинг атрофидан зангорй шуъла сочилаяпти! Олло-таолло унга томон ўгирилаяпти... Бу нимадан башорат бўлсайкин?! Ахир шу бугунги кунгача...

Ҳазрат Григорийнинг овози титраб, жим бўлиб қолди. Шунда атрофдаги одамлар увиллашиб, тиз чўкдилар ва қўлларини Зинага чўзиб, унга томон эмаклаб келавердилар:

— Башорат! Башорат! Башорат!— деб қичқира бошладилар.

Зина тисарилиб, аъзойи бадани титраб, Евдокиянинг озгин қоқсуяк танасига қисилди.

— Э, тентаг-ей, қўрқма!— шивирлади кампир.— Бу илоҳий башоратга қувонсанг-чи... Демак, Биби Марям бўласан... Мунча имиллайди-я, ҳазратимиз! Тезроқ бошлаш керак эди...

Дарҳақиқат, Григорий бирдан шоша-пиша қичқирди:

— Бошланглар тезроқ! Бошланглар!

Ногаҳон бир йигитнинг кўйлагини ечиб олишди, ерга юз тубан ётқизишиб, боши билан оёғини босишди. Ёнгинасига тунука товоқда сув қуйишди. Григорий товоқдаги сувдан бир ҳовуч олиб, йигитнинг орқасига сочи ва худди шу қўлининг кафти билан сув теккан ерни артди. Кейин йигитнинг орқасига устара солиб, хоч шаклида кесди.

Ёш сектант силтанди, аммо уни яна қаттиқроқ босишди.

Атрофда эса «биродарлар» ва «опа-сингиллар» чўккалаб ўтиришар ва чўзиб оятни ўқишарди. Бу қабиҳ ашула борган сайин авжга чиқарди.

Григорий чўнтагидан қумуш ош қошиқ чиқарди ва қошиқ билан кесилган жойдаги терини кўтарди. Йигитнинг орқасидан тирқираб қон отилиб, қиррали стаканга туша берди.

Стакан тўлгандан кейин Григорий қонни товоқдаги сувга ағдарди ва ўрнидан турди.

Йигитнинг жароҳатини боғлаб қўйишди. Григорий сувга қонни аралаштирди-да, бир қошиқни олиб, Зинанинг оғзига тутди. Зина илиқ ва бемаза рангдаги суюқликни итоаткорона ютди. Шу заҳоти бояги башоратлардан қатъи назар, Евдокия уни бир четга итариб

юборди-да, ҳазрат Нўшинобига қақраган оғзини тутди. Кейин кампирни ҳам итариб ташладилар...

...Орадан яна ярим йил ўтди. Зина ўғлини кўкракдан айирди. Аввалгидек болага кампирлар қарашар, вақт-вақти билан бу фаришта боланинг руҳини чўқинтириш зарурлигини, бўлмаса, оллонинг қаҳрига йўлиқажагини эслатиб туришарди. Зина чўқинтиришга қаршилиқ кўрсатмаса-да, негадир бундан қўрқар, ҳамон орқага ташлаб келар эди.

Бу орада отаси уни судга берди.

— Нега ўз отангизга ёрдамлашмайсиз?— деб сўради Зинадан редактор Петькин.— Чол бечора судга беришга мажбур бўлибди-я. Уят, Никулина... Ҳа.

— Беравер, ҳаммасини беравер ўша лаънати-ларга,— дейишди бир оғиздан кампирлар.— Сени бошқача давлат кутаяпти... Буни тушуниш уларга йўл бўлсин! Зикр тушсак — дилимиз равшан бўлади. Отлан...

Кейин Зина отланиб, зикрга бориб келарди. Ўтган галдаги маросимдан кейин зикрга борганида уни қандайдир ҳурмат, ҳатто ҳасад қиладиган бўлиб қолишганди. У кириб келиши билан энг яхши жойга ўтқазилган уринишар, чиқиб кетаётганида эса елкасига пальтосини ташлашарди.

Бир неча бор ҳатто ҳазрат Григорийнинг ўзи ҳам унинг кийинишига ёрдамлашди. Унинг қўли баданига тегиши билан қалтираб кетишини Зина сезарди.

Ҳа, у зикр тушишга бориб турар, аммо бу нарсаларнинг бари ҳамон кўнглини оздирарди. Ибодат уйдан чиқиб кетгач, ҳар гал, дарахтга ёинки бирор деворга суяниб, соф ҳаводан узоқ нафас олар, юлдузларга тикилиб қоларди. Кейин ўғли олдига югурарди.

Бир куни кўчада Марфага дуч келиб қолди. Марфа уни тўхтатди-да, йиқилиб кетмаслик учун ҳассасига таяниб турди.

— Омон-эсонмисан, айланай?

— Бир нави яшаб турибман...— жавоб қилди Зина.— Нима ҳам қилардим...

Марфа худди Зинанинг кўзлари қаърида бир нимани кўрмоқчи бўлгандек шилпиқ кўзларини унинг юзига тикиб, бошдан-оёқ диққат билан зеҳн солди.

— Ҳм, ҳм...— деди у ниҳоят.— Зарур бўлиб қолса, келавер, айланай, қолган-қутган ҳароратим билан иситаман...

Шундай деди-ю, у кўрга ўхшаб ҳассасини дўқилла-тиб йўлига қараб кетди.

Шу алфозда яна ярим йил ўтди. Бу орада у яшайдиган уйга ҳазрат Григорий бир неча марта келди. Зина ундан аввалгидан баттар қўрқарди. Энди Зина Григорий ундан нима истагини билар, тушунар эди. Ҳар гал зикр вақтида унинг кўзлари ҳаёсизлик билан унга боқарди. Григорий уларнинг уйига келганида эса, иккала кампир хонада у ёқ-бу ёққа юра туриб, бирдан ғойиб бўлиб қолишарди.

Аммо Зина ҳар гал қўлига болани олиб, очиқ ҳавода юриш учун кўчага чиқиб кетарди.

— Кўзингга қара, сингил, фалокат оёғинг остида!— пўписа қилиб, уни огоҳлантирди бир куни Григорий.

Кўп ўтмай фалокат юз берди ҳам: бир куни Зина тушлик қилгани уйга келиб, боласининг иситмаси кўтарилиб кетганини билиб қолди. Унинг юраги орқасига тортиб кетди.

— Ана, айтмадимми,— жовиллади Евдокия,— худойим абадул абад чидайвермайди...

— Ҳозир доктор чақириб келаман...

— Яна қанақа доктор!— жеркиб ташлади кампир.— Чўқинтириш керак. Жуда ёрдами тегади-да, докторингни! Мен ҳазрат Григорийни чақириб келгани одам юбордим, фақат ўша халос қила олади... агар кечиккан бўлмасак. Нима, тушунмайсанми?

Нимани тушунади-ю, нимани тушунмайди — Зина энди ўзи ҳам билмасди. У жуда юрак олдириб қолган эди. У аралашшига ҳоли келмай, кампирларнинг «муқаддас сир»га қандай тайёргарлик кўришларини томоша қилиб тураверди,— кампирлар инқиллаб, ёнмаён қўйилган икки скамейка устига қорайиб кетган бочкани қўйиб, ичига совуқ сув солдилар, иссиқ сув аралаштириб, бармоқларини тиқиб, иссиқ-совуқлигини текшириб кўрдилар. Ҳазрат Григорий енглариши шимариб, каравотдан унинг ўғлини олди, йўрғагини ечди, алланималар деб шивирлади-да, болани уч бор бочкадаги сувга тиқиб олди...

Боланинг чирқираб йиғлаганини эшитганидан кейингина Зина ҳушига келди. У Григорий ёнига югуриб бориб, унинг қўлидан болани тортқилаб олди-да, бағрига босди.

— Худога шукур, болани пайғамбар жамолидан бахраманд бўлишига улгурдик, — деди Григорий энгини тушираркан. — Уч-тўрт кундан кейин иситмаси тушиб қолади. — Кейин Зинага ўгирилди: — Сен оқ кўйлак тайёрла. Янаги ҳафта умумгуноҳини ювиш учун зикр тушилади. Биринчи бўлиб сендан бошлаймиз, келгин. Эрталикка ҳали эрта-я... аммо ҳозироқ авф сўрайдиган гуноҳларинг ҳам бор.

Бу гал ҳам Григорийнинг айтганлари бўлди. Ҳафта охирига бориб бола тuzалди, шўхликлари бошланди.

— Мана буни худойимнинг қудрати дейдилар... худойимнинг шафқати бу! — бола олдида уймалашаркан, жаврашарди кампирлар. — Сен эса, Зина, оқ мато олиб кел. Тўрт ёки беш метр олиш керак бўлади. Григорий калта кўйлакни ёмон кўради.

Шундан кейин Зина индамай магазинга кетди. Умуман Зина болани чўқинтиргандан кейин Григорийга жуда эътиқод қилиб қолган эди, чоғи. Умумгуноҳини ювиш зикри қандай ўтишини тасаввур қилмаса-да, энди уни сабрсизлик билан кутмоқда эди. Унинг назарида бу, ибодат ўқиладиган оддий йиғиндек туюларди, балки ҳар вақтдагидан кўпроқ одам йиғиладигандек эди.

Ҳаммаси ғайриоддий эди. Аввало, Евдокия уни таниш ибодат уйига олиб бормай (Гликерия ўғли билан уйда қолган эди), балки, лампа билан хира ёритилган қандайдир омборхонами ё ертўлагами бошлаб борди. У ерда одам кўп эди, эркак-хотин — ҳаммалари тўпиққа тушадиган оқ кўйлакда эдилар. Хонада стол ҳам, стул ҳам — ҳеч нима йўқ эди. Фақат бир бурчакда сўрига ўхшаган нарса бўлиб, унда қопқоқли сирли челак, унинг ёнида бир неча кружка ва қандайдир ўрамлар бор эди.

Зина бир чеккада ечинди-да, фақат оқ кўйлакда қолди.

Ҳазрат Григорий қўлида пичоқ билан сўри ёнига келди-да, ўрамларни оча бошлади. Кейин орқасига ўгирилди-да, деди:

— Биродарлар ва опа-сингиллар, Исроил фарзандлари! Бугун ибодат ўрнига мана буларни айтаман сизларга. Ханаан тупроғида, Махпела ғорида Авраам, Сарра, Исаак, Ревекка ва Лия билан ёнма-ён кўмилган

диёнатли патриарх¹ Иаков ўлар олдидан жуда кўп ба- шорат қилган. Биз Иаковни ва унинг ҳаракатларини тан оламиз. Аммо унинг илоҳий васиятини инobatга олмаймиз: унинг суйгулиги Рахилдан бўлган тўнғич ўғли Иосиф бутун хонадоннинг мадади бўлмоғи керак эди. Иаков бўлса патриархликни баттол Иудага топ- ширди. Аммо, отасидан хафа бўлиб қолган Иосиф ум- рини муқаддас авлиёлик билан ўтқизди... Шундоқ қи- либ, биродарлар ва опа-сингиллар, шу бугунги арзи- мас зиёфатда авлиё Иосифни хотирлайлик.

«Биродарлар» ва «опа-сингиллар» увиллаб инграш- га тушдилар.

Ҳазрат Григорий эса ваъзхонлигини тугатгач, яна ўрамлар билан шуғулланди. У қоғозларни очди, нон, селедка балиғи, қайнаган гўшт, қовурилган товуқни тўғрашга тушди, кейин орқасига ҳам ўгирилмасдан уларни ифлос полга улоқтираверди.

У «дастурхон ёзиб бўлгач», орқасига ўгирилди:

— Қани бошладик, биродарлар, опа-сингиллар... Иаковнинг ёқтирмаган ўғли Иосифни хотирланглар...

Кейин ўзи биринчи бўлиб тиззалаб, яқинроқдаги бир бўлак гўшт томонга итдек эмаклаб кетди. Ертўла- дагиларнинг ҳаммаси боягидан баттар увиллашиб дуч келган ифлос бўлақларни оғизлари билан тишлаб ола бошлашди. Кейин тўда-тўда бўлиб, сўри томон эмак- лаб кетишди-да, кружкаларни таллашиб ола бошлаш- ди. Григорий челақларни сўридан олиб ерга қўйди, қопқоғини очди, кружкада челақдан алланимани олиб ичди...

Кўп ўтмай ертўлани ароқнинг бадбўй ҳиди тутиб кетди.

— Ҳа, сен нимага бақрайиб турибсан?— деб ба- қирди Зинага Григорий.— Ҳайвон мисол бўл! Парвар- дигори олам яратган жонзот ичида ердаги ягона пор- со ҳайвонлардир. Улар умрбод тангри яратган қонун асосида яшайдилар, уятни билмаганларидек, ёлғон- яшиқни ҳам билмайдилар. Сен ҳам... табиатингни шу- лар монанд қил... Ушаларга ўхша!

Зина беихтиёр чўккалади, бир парча силлиқ кол- басани оғзи билан олди.

¹ Патриарх — православ черковида олий руҳонийлик мансаби. (Тарж.)

— Ич энди. Устидан ич,— кружкани унинг тум-шуғига тутди Григорий.

Зина бир қултум ароқ ютди, оғзи ачишиб, йўтал тутди...

— Энди ибодат қиламиз!— гулдирраган товуш билан деди Григорий.

Шу заҳоти эркаклар бир томонга, хотин-қизлар бир тарафга йиғилдилар. Ҳар иккала тўда кўйлаб, девор таги билан икки томонга юрди...

Зина ёғоч каравот ёнида турар, йиқилиб кетмаслик учун уни ушлаб олган эди. Унинг боши айланар, қулоғи шанғиллар, чаккаси лўқилларди.

— Ибодат қил, ибодат қил!— кимдир уни куйлаётган аёллар тўдасига киритиворди.

Шундан кейин у зикрга борганида чулғаб оладиган галати бир кучга итоат қилиб, бошидаги рўмолини сидириб олди. Энди у атрофидаги оқ либосли кишилар ирғишлаётганлариниям, ўкираётганлариниям, ўзларини телбаларча ҳар ёнга отаётганларини ҳам эшитмас, кўрмас эди. У ҳам ўшалардай ирғишлар, қичқирар, қўлларини силкитарди.

Зикр эса давом этарди. Ана Евдокия ҳансирай-ҳансирай бир чеккага ўтди, ҳолсизланиб ерга ўтирди, оғзини очиб, дим ҳаводан ютоқиб нафас ола бошлади. Ана бир эркак йиқилиб, типирчилашга тушди. Ёшгина аёл эгнидаги оқ кўйлакни йирта бошлади.

Ашула айтаётганлар тумтарақай бўлишди, эркаклар аёллар томонга, аёллар эркаклар томонга отилишди.

Евдокия ўрнидан турди, чўзилиб, деворда осилиб турган лампа пилигини охиригача туширди ва қоронғида яна ерга ўтирди.

— Гуноҳ қил, сен ҳам гуноҳ қил!— деб қичқирди Зинанинг қулоғига ҳазрат.— Биби Марям қиламан сени... Анави куни кўзимга кўрингани бежиз эмас!

Аммо Зина унинг сўзларига тушунмас, ўзини Григорий нима қилаётганини идрок этолмасди...

...Орадан яна ярим йил ўтди.

Умумгуноҳ ювиш зикри қолган-қутган унча-мунча онг-тушунчасини ҳам бутунлай хиралаштириб, унча-мунча бор иродасини ҳам тамомила синдирди.

Энди у ўғлига сира парво қилмасди. У билан кампирлар овора эди. Унга нималарни гапиришади, қачон

ва нима билан боқишади — асло қизиқмасди. Уни қўлига олганида ҳам — худди бу тирик бола эмасу, қандай қилиб ва нега унинг қўлига тушиб қолгани маънум бўлмаган бир думалоқ латтадек беихтиёр ва ҳеч нимани ҳис этмай қоларди.

Кейин яна неча-неча бор оддий ва умумгуноҳ ювиш зикрлари бўлди. Зина уларнинг ҳаммасига иштирок этарди, борганида «биродар» ва «опа-сингиллар» йўл берибгина қолмай, унга таъзим қилишларига ҳайрон ҳам бўлмасди.

Аммо секин-аста таъзим қилмай қўйишди, ибодатдан қайтаётганида кийимини ҳам кийдиришмасди. Энди у ҳазрат Григорий ўзига бошқа Биби Марям — яқингинада муқаддас даргоҳга қабул қилинган ёшгина бир қизни кўз остига олганини тушунди... Аммо у бунга сира парво қилмади.

Бир куни Митька Қурганов тушига кирди. У буталар орасида турар, кулиб, бармоқлари билан уни имлаб чақирар эди. Ёнгинасида негадир велосипед ётарди.

Зина инграб юборди, ўринда тўлганиб, уйғониб кетди. Аввалига хаёлига: ўзимни бўғиб ўлдирсаммикан, деган фикр келди. Лекин шу заҳоти совуқ тер қуйиб, даҳшат билан ўйлади: «Худо-чи?! Худо кечирадими?»

Кейин тонг отгунча кўзини юммай: «Қизиқ, ҳозир у қанақа бўлиб кетганийкин, а?» — деб ўйлаб ётди.

Биринчи марта у худони тасаввур қилиб кўрмоқчи бўлди-ю... аммо тасаввур этолмади.

Аммо бунинг аҳамияти йўқ, худо бор, буни Зина жуда яхши билади... У нимаси биландир, ҳазрат Григорийга ўхшаган бўлса керак...

Энди у кечалари ўзидан ўзи узоқ йиғларди.

Шу кунлари редактор Петькинни ишдан олишаётган эди. Соч-соқоли ўсган, қовоқлари салқиган Петькин ҳўмрайиб юрарди. У бир неча бор Зинага зорланди ҳам:

— Ана шундоқ, Никулина, энди мени редакторликдан ҳам олишяпти. Петькинни ҳамма ердан олишади. Ҳа.

Янги редактор Смирновни собиқ ҳарбийлардан дейишарди. Уни яна касалманд, тутқаноғи бор, деб гапиришарди. Зина ундан қўрқарди.

Кўп ўтмай кампирларнинг гоҳ бири, гоҳ иккинчи-чи турмуш оғирлашиб кетаётганидан, магазинда ҳам-ма нарса қимматлигидан, бозорда эса бешбаттарлигидан нолий бошлашди. Ахир қишга ўтин-кўмир ғам-ғаш, қишга кийим-кечак қилиш керак-да. Умумгуноҳ ювиш зикрига кийиладиган оқ кўйлақлар ҳам эскириб кетган... Ниҳоят Зинага тўғриси айтишди қўйишди:

— Гап бундоқ, қизим, мана икки йилдирки шу ерда яшайсан. Ижарага сендан бир тийин ҳам олмадик. Энди... хафа бўлмагин-у... Ойига лоақал юз сўмдан берсанг ҳам...

— Вой гапларингни-я?!— деди Зина.— Эллик сўмга алоҳида уйни ижарага олса бўлади-ку!

— Ҳали яна қанақа одамларнинг қўлига тушасан. Биз бўлсак, боланга ҳам ўз фарзандимиздек қараб турдик, сенга озмунча қулайликлар туғдирдикми,— дейишди кампирлар юзингда кўзинг борми демасдан.— Ефимка Свишчев келганида, дарров қўшнини-кига чиқиб турдик...

— Қанақа Ефимка?— бешбаттар ҳайрон бўлди Зина.

— Ҳазратимиз Гришка-чи... Унинг асли номи Ефимка Свишчев, темир йўлда омборчи бўлиб ишлайди...

Зина ҳайрон бўлиб, гоҳ у, гоҳ бу кампирга қарарди.

— Ўтган йиллар учун ҳеч нима талаб қилмаймиз. Эски кўйлақларингдан берсанг ҳам бўлаверади. Сен учун булар мол эмас, биз бўлсак, бозорга чиқариб сотамиз,— ҳеч нима бўлмагандек давом этишди кампирлар.— Бу ёғига ойига юз сўмдан тўлайсан, ундан ками йўқ. Худо ҳам адолатни яхши кўради...

Бир куни ишдан қайтиб келгач, Зина биттагина чамадонининг бўшаб қолганини кўрди.

— Буниси... буниси қандоқ бўлди? Бу қандоқ...— дея олди холос, у. Бошқа гап тополмади Зина.

— Эскиларингдан баъзи нарсаларни бераман, деб ўзинг ваъда қилган эдинг-ку... ижара ҳақига,— кўзларини пирпиратиб ҳеч нима бўлмагандай жавоб қилди Гликерия.— Биз Евдокия икковимиз бозорга олиб чиқдик.

— Нимани ваъда қилибман? Нега олиб борасизлар?— овозини кўтарди Зина.

Лекин гапга Евдокия аралашди, қоқ қўли билан столни шапатилаб, пишқириб кетди:

— Бу нима яна! Ҳе, бетавфиқ, наҳс! Яқинда ҳазрат маросими ўтказилади. Григорийга айтиб қўямиз, орқангни бир ҳўлласин...

Зина шу заҳоти ерга босилган йигитнинг оғриқдан тўлғанганини, қўлида устара билан Григорий унинг тепасига энгашиганини кўз олдига келтирди-ю, жим бўлиб қолди.

— Ана шунақа!— маъқуллаб деди Евдокия.— Бизга шаккоклик қилишни хаёлингга келтира кўр-ма...

Шундай қилиб, Зина деярли шир яланғоч қолди.

Шундан кейин аҳвол баттар ёмонлашди. Кампирлар ҳар ой маошининг ҳаммасини олиб қўядиган бўлишди. Юз сўм — ижара ҳақиға, қолганлари — озиқ-овқатга. Лекин шундай боқишардики, Зина доим оч юарди.

— Худо киши дилига таскин беради, очлик эса — танни пок этади,— уқдиришарди кампирлар.— Шундай қилсанг сазовор бўласан...

Зина бўш чамадонни кампирларникида қолдириб, бошқа жой топиш ҳақида ўйлай бошлади. Лекин юраги дов бермасди. Бола билан ёлғиз ўзи қандоқ қилади?

Бир куни ишдан қайтаркан, Зина ўзининг ғамгин хаёллариға берилиб кетди. Яқинда Григорий ҳадемай умумгуноҳ ювиш зикри бўлажаги ҳақида огоҳлантирди. Зина кўпдан бери ибодатга борганида қандайдир бир соқолдор, қовоғи солиқ сектант ундан кўз узмаслигини сезиб юарди. Григорийнинг огоҳлантиришини эшитганидан кейин қалтираб кетди: бу зикрда нима бўлажагини у биларди...

Кўчада, худди уни кутаётгандай, таёғига тиранганича Марфа турарди. Умуман у ҳақиқатан ҳам Зинани кутиб турганди.

— Омонмисан, айланай. Худо хайрингни берсин, қизгинғам,— гап бошлади Марфа.— Кўпинча шу кўчадан юришингни кўрган эдим. Аҳволинг қалай?..

— Қанақа бўларди...— Зина беихтиёр хўрсинди ва бошини кампирнинг елкасига қўйди.

— Бўлди-бўлди, одамлар ўтиб турибди... Айтдим-а, жуда хафа кўринасан деб. Юр меникига, бугун карвонсаройда ҳеч ким йўқ...

Марфа Зинани уйига бошлаб келгач, яна ўтган галгидек чой қуйиб берди.

— Бувижон, бувижоним, мени қайси гўрга тиқиб қўйдингиз!— яна йиғлаб юборди Зина.— Яхши одамлар деган эдингиз-ку.

— Ахир художўй одамлар-ку... Уларни ярамас хлистлик маросими ўтказиб юришларини ким билади дейсан.

— Уларникидан кетаман,— деди Зина.— Кейин мени сўйишсаям майли, кетаман. Ортиқ тоқат қилолмайман.

— Тўғри қиласан. Тўғри, нима кераги бор?— бош ирғади Марфа.— Улардан кўплари кетиб қолаётганмиш, деб эшитдим. Улгудай қаттиққўл улар.— Марфа бир оз жим қолди ва қўшиб қўйди:— Улардан кетса бўлади, аммо худодан кечиб бўлмайди. Ҳеч сенга раҳми келмаяпти.

Зина қаттиқ ва ноҳақ хафа қилинган, энди бўлса анча овуниб, гўр ақли билан нима учун хафа қилинганини тушуниб олмоқчи бўлаётган гўдакдек ўқтин-ўқтин чуқур хўрсиниб қўйди.

— Мана, бувижон, сизни олайлик... Сиз бахтлисиз, ҳаётдан мамнунсиз. Ҳузур-ҳаловатдасиз. Шуларга... сиз қандай қилиб эришдингиз?— ўйлаиб сўради Зина.— Унинг марҳаматига қандоқ эришмоқ мумкин?

Кампир бу саволни кутмаган бўлса керак. Лекин шунга қарамай, хурсанд бўлиб, ҳатто очилиб кетди.

— Э-э, айланайин, жонгинам!— деди у.— Ҳали жуда ёшсан-да!

— Нима энди, қаригунимча ҳам ҳеч нимани тушунмайинми?

— Тушунасан, тушунасан, ойим қизим,— шошиб деди кампир.— Ўша оғир маросимларнинг — о, туфе, худого асло кераклиги йўқ-а. Пайғамбар ўз хочини Голгофага олиб бориб ташлаган, чеккан азоб-уқубатлари билан инсонлар гуноҳини ювган, Муқаддас китобда шуларнинг бари аниқ-таниқ ёзиб қўйилган. Улар бўлса, ўша ҳар хил хлистлар, исусчилар... туфе!— Марфа яна бир мартаба тупурди,— шуни тушунмишмайди, нима бало, одамларнинг гуноҳини азоб-уқубатлар билан ювишга мажбур қилишади. Худони бўлса, шунчаки дилингга жо қилсанг бас. Тушунмоқ ва умрбод дилга жо қилмоқ керак.

— Нима, ни-ма дедингиз?—илтижо қилди Зина.— Улар — Гликерия билан Евдокия ҳам... Анави Григорий дегани ҳам: сингдирмоқ даркор дейди-ку. Бу қандоқ бўлди?

Марфа миясида бир нимани хомчўт қилаётгандай жим бўлиб қолди.

— Кел, шундай бир иш қилайлик, холанг қоқиндиқ. Эртага сени бир оилага олиб борайин. Ҳар хил маросимлар ўтқазишмайди, оятлар ҳам ўқишмайди. Улар фақат Инжилни ўрганишади. Ушалар сени вақтинча бағрига олар. Кейин яна бир гап бўлар...

...Зина шу йўсин озеркилик иеговист Митрофан Селиванов оиласига тушиб қолди.

Оила бор-йўғи икки кишидан — Митрофаннинг ўзи ва унинг бақалоқ, бесўнақай, лекин жуда раҳмдил хотини Екатерина Сидоровнадан иборат эди. Умуман, мирзатеракка ўхшаган, чўтир Митрофаннинг ўзи ҳам камгап бўлгани билан кўнгилчан ва оддий киши эди.

— Майли, майли, марҳамат,— деди у Зинага бир қараб қўйиб, Марфа тушунтиргандан кейин.— Инсон қийинчиликка тушиб қолганда ёрдам беришга ҳамisha тайёрмиз. Худо етқазган нарсалар билан бир зиёфат қилгин буларни, Екатерина Сидоровна,— деди-да, ишга отлана бошлади. У қаердадир промкомбинатда ишлар эди.— Уғлинг бор экан, бу ҳам дуруст. Ҳа, жуда яхши. То ақли киргунча биз уни яслига, яслига жойлаштирамиз. Бир узоқ қариндошим ўша ерда энага бўлиб ишлайди, жойлаштириб қўйишга ўша ёрдамлашворади.

Янги хонадонга келгани Зинага яхши бўлди. Уй эгалари унга кўрпа-тўшак (унинг кўрпа-тўшаги, ёстиғи ва чойшаби Евдокия билан Гликерияникида қолиб кетган бўлиб, кампирларникига бориб олиб келгандан кўра қолса қолиб кетар деб қўл силтаган эди у), буклама каравот беришди, жой ажратишди. Улар ҳеч нимани суриштирмадилар, биринчи кунданок, гўё Зина бутун умр ўзлари билан яшаётгандек муносабатда бўлдилар.

Болани Селиванов дарҳақиқат яслига жойлаштирди.

Оқшомлари, ишдан қайтгач, Митрофан Инжилни олиб, лабларини қимирлатиб, узоқ ўтирарди. Саводи кам бўлса керак.

У ўз машғулотига киришмасидан аввал кўпинча!
— Қани, онаси...— деб қўярди.

Хотини хонадан чиқар, қайтиб кириб, эшик илгачини солар эди. Шундан кейингина қўйнидан дона-дона қилиб ёзилган қалин дафтарни олиб эрига берарди. Митрофан яна лабларини қимирлатиб ўқишга тушарди.

Бир куни у дафтарни Зинага узатди:

— Мана буни ўқигин.

Дафтарга қандайдир мақолалар кўчириб ёзилган эди. Зина шу мақолалардан бирига тикилиб қолди. Мақолага: «Дин сиёсатда худога қарши жангдир», деган сарлавҳа қўйилган эди.

— Бу нима?— деб сўради Зина.

— Ўқи, ўқигин...

Зина ўқий бошлади. Мақолада ҳазрат туғилмасдан олдин, 607-йилда Вавилон подшоҳи Навуходоносор яҳудийларга ҳужум қилиб, уларга қақшатқич зарба бергани ҳикоя қилинган эди. Навуходоносорга Иегова деган қандайдир худо ёрдам берган, ёрдам бериш билангина кифояланмай, унинг барча ҳаракатларига раҳбарлик қилиб турган. Кейин ғазабланиб кетиб, Навуходоносорнинг ўзини жазолаган. Шундай қилиб буюк худо Иегова исёнкор халққа жазо беришда Вавилондан фойдаланган.

Кейин мақоланинг номаълум муаллифи, иккинчи жаҳон уруши пайтида коммунистлар Гитлernи тормор этишга ёрдамлашиш билан демократияга хизмат қилганларини, лекин бу ҳол уларни демократияга тарафдор қилиб қўймаслигини ва демократлар вақт-соати келганда коммунистларга қарши курашиши мумкинлигини, негаки коммунистлар христианликка душманлигини баён этганди. Мана худо Иегова ўз мақсадлари учун бутпарастлардан фойдаланиб, кейин уларни кириб ташлади-ку...

— Бу нима дегани бўлди?— яна сўради Зина мақоладан ҳеч нима тушунмай.— Бу Иегова дегани ким? Коммунистларнинг бунга... нима алоқаси бор?

— Э-э, қизим-а,— чўзди Селиванов, унинг қўлидан дафтарни қайтариб олди.— Сен билан ҳаммасини бошидан бошлай қолайлик... Онаси, журнални яшириб қўй.

— Уни яширишнинг нима кераги бор?— қизиқсиниб сўради Зина.

— Биласанми... Ҳақиқат — ҳаммавақт қон билан ювилади, — қандайдир мавҳум қилиб гапирди Селиванов. — Бу оддий дафтар эмас. Бу бизнинг журнализмиз — «Соқчилар минораси». Бирон кимса кўриб қолгудек бўлса...

...Кўп ўтмай Зина билсаки, «Абадий яшовчи ва абадийят подшоҳи Исо алайҳисалом бўлмай, балки ягона қудратли худо» буюк Иегова экан, мана шу Иегова «туғилмаган, аммо яратилган, шунинг учун ҳам унинг бошланиши йўқ экан». Исо алайҳисалом Иеговага асло тенглашолмайди, лекин унинг олий маънавий масиҳосидир.

Шунингдек, Зина Шайтон бир вақтлар худони арши аълодаги тахтидан туширмоқчи бўлганида унинг даргоҳидан қувилганини ҳам билиб олди. Аммо Шайтон Иегованинг қудратига шак келтириб, одамларни худодан қайтармоққа қасамёд қилган экан. Аммо Иегова Инжилда муҳим даврларни баён этиб, шу давр мобайнида одамлар худонинг қудратига-ю, Шайтоннинг ожизлигига ишонч ҳосил қиларканлар.

— Шунинг учун, — тўхтовсиз такрорларди Селиванов, — кимки Инжилнинг шу муҳим ғоясини тушуниб етса, ўзини халос этишнинг тўғри йўлига тушган бўлади, Шайтон эса ҳар қанча қутурмасин, заифлик қилади. Исо алайҳисалом пайдо бўлади ва Иегованинг буюк куни келиб, армагеддон бошланади ва ҳаворий Матвей айтганидек, дунё бошидан бери шу чоққача сира бўлмаган ва бўлмайдиган мотам бошланади.

Армагеддоннинг нималигини Зина ҳаммасидан ҳам аввал тушунди. Қачонлардир, эртами-кечми Паластинда, Гар-Магеддон тоғи яқинида Исо ва Шайтон лашкарлари ўртасида буюк уруш бошланаркан. Исо Шайтонга ва унинг қора кучларига зарба бериб, уларни минг йилга ернинг қаърига киритиб юбораркан-да, кейин бутунлай яқсон қиларкан.

Шайтон устидан ғолиб келгандан кейин Исо алайҳисалом одил ҳукм чиқаради-ю, Иеговага топинмаганларнинг ҳаммаси қириб ташланади. Айни пайтда, кимки тақводорлик билан яшаган, тириклигида Исонинг иккинчи марта пайдо бўлишига ишонган ва уни кутган бўлса, минг ва ундан ортиқ йил илгари ўлиб кетган бўлсалар-да, тирилтириладилар. Ер юзидаги ҳамма чегаралар йўқ қилинади ва адолатли теокра-

тик¹ давлат барпо этилиб, уни оллонинг фарзанди Исо алайҳисаломнинг ўзи бошқаради...

— Нега энди, ердагилар нима бўлади?— сўради бир куни Зина.— Исо бизни ўз олдига, осмонга олиб чиқиб кетмайдими?

— Таълимотимизнинг моҳияти ва буюклиги шундаки, Зинаида,— деди Селиванов.— Илоҳий салтанат ерда бўлади. Осмондаги жаннат билан дўзах бошқа ярамас динларнинг аҳмоқона афсоналари. «Соқчилар минораси»нинг мана бу ерини ўқигин. Мана шу афсоналар туфайли уларнинг ҳоли нима кечишини кўриб қўй. «...Исо алайҳисалом... худога топинишнинг ҳамма сохта шакллари таъқиқлаб, ҳукм чиқаради ва худога сиғинишнинг ҳамма сохта шакллари йўқ қилинади. Тавбасига таянмаган ва йўлидан қайтмаган эски олам ўзининг ҳалокати томон кетмоқдадир...» Сенинг бахтинг шундаки, Зина, вақтида биз томонга ўтдинг...

«Уларни, Евдокия билан Гликерияни, анави ҳазрат Гришкани ҳам худо жазосини беради» — мамнуният билан ўйлади ўшанда Зина.

Бора-бора Зина Иегова гувоҳлари Жамияти бутун мамлакатга тармоқ отган йирик ташкилот бўлиб, қаердадир, кимдир, қаёқдандир раҳбарлик қилиб туришини, ўзи ҳам оддий иеговистик тўғарақлардан бирига тушиб қолганини тушуна бошлади.

Тўғарақда чиндан ҳам ҳеч қанақа ибодат ва маросимлар ўтказилмасди. Тўғри, аҳён-аҳёнда, кечқурунлари Селивановларникида тўғарақ ёки Екатерина Сидоровна Зинага тушунтирганидек килки аъзолари тўпланишарди, лекин улар ирғишламас, чинқиришмас, сочларини юлишмас, бетларини тирнамасдилар. Улар Инжилни, «Соқчилар минораси» каби қўлёзма журналларни оҳиста ўқиб ўтирар ёинки воизнинг тушунтиришларини жимгина тинглашарди.

Кўпинча паст бўйли, тўмтоқ даҳан биродар Семён воизлик қиларди. Селиванов Зинага биродар Семён Жамиятда жуда бообрў одамлигини, Озеркидаги бир неча тўғарақни бирлаштирган группанинг хизматкори эканини тушунтириб, мана шу Семён яна Жамият-

¹ Теократик — сиёсий ҳокимият руҳонийлар қўлида бўлган идора усули. (Тарж.)

нинг баъзи бир муҳим топшириқларини ҳам бажариб юришини қўшиб қўйди.

Бу хизматкор ҳазрат Григорийга сира ўхшамасди. Митрофан сингари хушмуомала бу киши бир куни қатто Зинанинг бошини оталарча силаб, сўради:

— Хўш, қизим, бизнинг даврамиз ёқдимми?

— Ёқди... — тортинибгина жавоб берди Зина.

— Демак, Ефимканинг сектасидан яхши экан-да?

Семён бу секта тўғрисида ҳамма нарсани биларкан.

— Сен, биродар Митрофан, Иегованинг деганларини тушуниб етишга ёрдамлаш, — деди Семён Селивановга.

— Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи... Кўнглинг тўқ бўлсин, биродар Семён, — деди уй эгаси.

— Шундоқ бўлсин... Журнални кўчиргани бергин. Унинг саводи яхши, хатосиз қилиб кўчириб, кўпайтиради. Бизда журнал масаласида чатоқ, ҳаммага етмаяпти...

Зина аввалига кўчираётганларнинг маъносига етмаса-да, кўчираверди. Аммо бора-бора ўйлашиб қоладиган бўлди. Айниқса қуйидаги каби сатрларни кўчирганда ўйланарди: «1914 йилдан бошлаб христианликнинг айни марказида иккинчи жаҳон уруши бошланди ва бутун ер юзида аҳвол ёмонлашиб бормоқда, тартибсизликлар ошмоқда. Худосиз коммунистик паҳлавон қўзғолди. Ер куррасининг учдан бири, яъни 900 миллиондан ортиқ одам устидан ҳокимлик қилмоқда. Христианлар девнинг христианлик ичига чуқурроқ кириб боришига йўл қўймаслик учунгина эмас, балки жаҳондаги христиан бўлмаган бетараф халқларни ҳам ютиб юбормаслиги учун уни қўрқитиб туришга жонжаҳди билан ҳаракат қиляпти».

Бир куни Зина хуш хати билан қуйидагиларни ёзди дафтарга:

«1918 йилда биринчи жаҳон уруши тугагандан кейин мажусий халқлар шу оламнинг худоси бўлмиш Шайтон бошчилигида илоҳий салтанатга қарши охириги юришга отландилар. Бу, 1958 йилда уларнинг юриш бошлаганларига қирқ йилдан ошган бўлса ҳам на миллатлар Лигаси ва на БМТ уларни юришдан тўхтатиб қололдилар, на илоҳий салтанат олдида таслим бўлишга ундайолдилар, деган гапдир...»

Зина ёзиб бўлди-да, сўради:

— Митрофан амаки... Бу қандоқ бўлди? Мажусий халқлар ким? Ахир бу... бизнинг мамлакатимиз ҳақида айтилаяптими?

— Сен ёзавер, ёзавер, қизим,— хунук, чўтир афтини буриштириб кулди Селиванов.— Ёвгину, ўйлагин, Жавоби кейин келади. Ахир парвардигорнинг деганлари-я бу.

— Парвардигорнинг?

— Бўлмасам нима деб ўйлаб эдинг?! Ёзишингни билавер!— деди у жиддийроқ қилиб.— Лекин ҳаммага... оғзингдан гуллаб юрма... Сенга катта иш топширилган.

Гапириб юрмаслик кераклигини, ўзи кўчириб бераётган журналлар ҳам чет элдан, Америкадан келаётганини, уларни бекорга яшириб-тиқиштирмасликларини Зинанинг ўзи ҳам биларди. Шу туфайли баъзан жаҳли чиқиб кетарди. Аммо...

Аммо нима бўлганда ҳам ҳозир унга анча энгил эди, лоақал аввалгига қараганда аҳволи анча энгил эди. Бунинг устига газета редактори Петр Иванович Смирнов унга янги квартира учун ордер олиб берди.

Шундан кейин Зинанинг аҳволи жудаям яхши бўлиб қолди. Гликерия билан Евдокия, ҳазрат Григорий, анави лаънати умумгуноҳни ювиш зикри энди унга даҳшатли тушдек бўлиб қолган эди. Янги редактор жуда унақа даҳшатли эмас экан... Ундан бекор чўчиб юрган экан... Фақат жуда касалманд экан.

Шу боисдан Зина корректорлар хонасида ўтириб, унинг кабинетидаги тик этган товушга қулоқ соларди. Хиёл бир гап бўлса — шу ёққа югурарди.

Зина янги уйга кўчаётганида Екатерина Сидорова унинг тугунига ҳар хил ўрама кулча, сузмали кулчалар солиб берди, Митрофан эса шундай деди:

— Майли, яхши бор, Зинаида, худо ёр бўлсин. Мабодо хафа қилиб қўйган бўлсак, кечиргин, биз шунақа тўпори одамлармиз...

— Қўйинг, бу нима деганингиз, Митрофан амаки...

— Майли, хайр, яхши бор, Зинаида. Атрофингдаги одамлар қанчалик меҳрибон бўлмасин, ўз уйинг яхши, тушунаман. Аммо боланг билан бир ўзинг қийналасан. Екатерина Сидорова бориб хабар олиб турар, кир-чирингга, йиғиштиришингга қарашворар. Аммо... Манави Инжилни ол, ўқиб юрарсан. Студияга

вақтида келиб тур. Уғлингни ола кел — энагалар кўп бўлади.

— Албатта, албатта, Митрофан амаки. Нега келмас эканман... Журнал кўчиришга ҳам келиб тураман...

Зина Селивановга фақат бошпана бергани ва меҳрибонлик кўрсатгани учун ийиб кетиб миннатдорлик билдириб айтмади бу гапни. Шу дақиқада у энди Жамият билан, Иегова дини билан умрбод боғланиб қолганига ишончи комил эди.

Шу боисдан дастлабки ойларда у Селивановларникига мунтазам бориб турди.

Аммо эндиликда ёлғиз яшаётгани ва ҳеч ким унга таъсир ўтказмаётгани учунми, ёинки иеговистлар таълимоти моҳиятини охиригача тушуниб етмагани учунми (аслида ҳам ҳазрат Григорий сектаси аъзолари каби яширин тўпланишади, Инжилдан бўлак ҳамма адабиётни яширишади, ташкилот раҳбарлари номини сир тутишади) Зина ҳар қалай чўчирди. Зина Селивановларникига борган сайин кам борадиган бўлиб қолди. Кейинчалик эса умуман бормаи қўйди.

Эндиликда у илгари ҳеч билмаган, янги оламда яшарди. Кампирларникидан кетганидан бери ўғли сира касал бўлмади, бақувват, шўх бола бўлиб, овози жарангларди. Оқшомлари, Зина уни яслидан олиб келганида, бола кичкинагина хонани жарангдор кулгиси, қий-чув билан тўлдириб, ҳаммаёқни тўзитиб юбарди. Кўпинча Зина унинг талаби билан полга ўтирар ва бирон ўйинни бошларди.

Баъзида у ўйинга шундай берилиб кетардики, ўғли уйқу босиб, хархаша қила бошлаганидагина ўзига келарди...

Шундай пайтларда у беихтиёр Митькани ўйлаб кетар, агар Митька шу ерда яшаганида хонаси қандай бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиб, у ёқ-бу ёққа алангларди.

Аммо шу заҳоти чўчиб: «Йўқ, йўқ, керак эмас...» деб бошини чайқарди.

Кейин яна Митькани ўйлаб кетар ва яна бу ўйларни қувватлар эди.

Бошига тушган кўргиликлардан кейин у Митькани кечиришни истамасди. Аммо у шунисига ҳайрон бўлардики, Митькани ўйламаи ҳам туролмасди.

Унинг дилида ҳамон худога қандайдир ишонч бор эди. Аммо киши ишонса ҳам кинога бориб-келиши, ёки шунчаки ўглини каравотига ётқизиши, радиони секингина бураб қўйиб бутун оқшом радио тинглаб ётиши мумкин экан. Анави кампирларникида ҳам, Селивановларникида ҳам радио йўқ эди. Ахир бу жоннинг ҳузури-ку! Бир оқшомнинг ўзида қанча янгиликлар, қанчадан-қанча музика тинглаб, қанчалар қувониши мумкин экан-а! Яна бирон нарса баҳонасида қаҳ-қаҳ уриб кулиши ҳам мумкин экан, ахир ҳаётда кўп нарсалар кетидан яйраб-яйраб кулса бўлади-ку, ҳеч ким қораламайдиам, тиймайдиам.

Шу боисдан Зина вақт-вақти билан корректорлар хонасида хандон ташлаб куларди. Аввалига, одатига кўра, кулгисини босиб оҳистагина кулиб юрди. Кейин борган сайин роҳат қилиб куладиган бўлди.

Селиванов берган Инжилни аввалига мавҳум жумлаларининг маъносига етмоқ учун ўқиб юрди. Бу қалин китобни тушуниб етиш қийин бўлгани учунми у борган сайин китобни камроқ ўқийдиган бўлди ва ахийри уни чамадонининг тагига ташлаб қўйди.

У бир неча бор кўчада туйқусдан Селивановга дуч келиб қолди. Селиванов ҳар гал қувониб:

— Ишга кетаётган эдим, Зинаида (ёки: ишдан келаётган эдим),— деб қўярди.— Сенга нима бўлди... студияга бормай қўйдинг?.. Ахир биласан-ку, буни...

— Бораман, яқинда бораман,— жавоб қайтарарди Зина айбдорлардай ва умуман хушфёъл бу одам билан тезроқ хайрлашиб кетишга уринар эди.

Зина хайрлашиб кетаркан, орқасидан Селиванов тикилиб қараб турганини сезарди.

Зина энди бир нарсадан — бирон ерда ҳазрат Григорий билан учрашиб қолишдан, тагин ўзи уйимга кириб келмаса эди, деб юраги пўкилларди. Уйда ҳаммавақт эшикни ичидан қулфлаб ўтирарди.

Бир қуни кечқурун эшик секин тикиллаганда Зинанинг юраги увишиб кетди: бу ўша, Гришка...

Лекин бу Гришка-Ефимка эмас эди.

— Бу мен, Зинаида Антиповна, биродар Семёнман,— деди овоз эшик орқасидан.— Бир минутга келдим, жуда зарур ишим бор эди...

Зина очсаммикан-очмасаммикан, деб иккиланиб турди...

— Бу нима қилганинг? Бўлмасам ўзинг чиқа қол, Овознинг майин, хотиржамлиги уни адаштирди. Зина ташқарига ўзи чиқмоқчи бўлди.

Аммо эшикни очиши билан «биродар» уни ичкарига, хонага итариб юборди-да, хўжайин сингари эшикни занжирлади.

— Бу нима қилганингиз? Сизга нима керак?!— деб қичқирди Зина.— Болани уйғотворасиз...

— Мен шаллақи эмасман, ўзинг бақирмасанг бўлди.

Прокудин бетакаллуфлик билан каравотга бориб ўтирди ва... этигини еча бошлади. Электр нури унинг шу бугун устара кўрган тўмтоқ даҳанида майин йил-тилларди.

Зина бир лаҳза стол чеккасини ушлаб турди-да, кейин бирдан эшикка отилди. Аммо «биродар» Семён уни ярим йўлда тутиб олди, кенг, рандаланмаган тахта каби қаттиқ кафти билан оғзини ёпди.

— Қ-қаёққа! Ефимканинг қўлида юрганингда Биби Марям бўлган эдинг, биздан ҳазар қиласанми...

...Семён Прокудин тонготарда, электр чирогини ёқмасданоқ, чиқиб кетди.

— Шуни яхши билиб қўй: бизнинг Жамиятимиздан ҳеч ким ўз ихтиёри билан кетолмайди,— деди у ихраб-сихраб этигини кияркан.— Биз баъзиларга ижозат берсак ҳам вақтинча — муддатини ўтаб келишга рухсат берамиз. Иегова гувоҳларига эса турлича муддат берадилар... Демак, келаётган жумада студияга боришинг керак. Лекин қараб тур...

Худди ана шу кундан бошлаб корректорлар хонасида Зинанинг кулгиси эшитилмай, кўзлари совуқ боқадиган бўлиб қолди. Петр Ивановичнинг сенга яна нима бўлди, деган саволига жавобан Зина аламдан буришиб: «Сизнинг нима ишингиз бор... яна бўлгани билан?!— деб қичқириб юборди ва орадан кўп ўтмай, редакторнинг саволларидан бутунлай қутулиш ниятида: «Келинг, хизмат юзасидангина сўзлашайлик»,— деди тўғридан-тўғри.

Шундан кейин Петр Иванович ҳам елкасини қисиб, у билан фақат хизмат юзасидангина сўзлашадиган бўлди. Аммо у иложи борича Зинани кўздан қочирмай юрди. У ғайриоддий ҳеч нимани сезмас эди. Зина редакцияга доимо вақтида келар, вазифасини

сидқидилдан бажарар эди. Унинг индамаслигига, совуқ боқишларига у ўрганиб қолган эди.

Шундай бўлса ҳам доимо назарида, Никулина билан хизматдан ташқари ишлар тўғрисида ҳам сўзлашиш керакдай туюларди. Ҳозир эса бу жуда зарурдек эди...

Эшик очилиб, қўлида газета билан Зина кирди. Смирнов тасаввур қилганидек у ўзи имзо чеккан корректорлик нусхасини индамай столга қўйди-да, яна жимгина чиқиб кета бошлади.

— Бир минутга,— уни тўхтатди Петр Иванович.— Хатоси йўқми?

— Диққат қилиб ўқидим. Йўқ.

— Мана бунга бир қара,— Петр Иванович столга ёйиб қўйилган газетани қалам билан дўқиллатди.— Уч жойда «худо» деган сўз бош ҳарф билан терилибди. Қандай қилиб ўтқизиб юбординг, Зина? На гранкада, на саҳифада...

Зина стол ёнига бошини хиёл эгиб, Петр Ивановичга ғамгин, ҳатто ачиниб қараб турарди.

У қора рўмол билан бўйни, даҳани, бошини сириб ўраб олган эди.

Петр Иванович унинг икки ойча муқаддам рўмолни шу тариқа ўрай бошлаганини пайқаган эди. Петр Иванович доимо рўмолни бекорга кампирларга ўхшаб ўраялсан, бўйнинг, сочинг жуда чиройли, деб айтмоқчи бўлиб юрарди. Аммо юраги бетламасди. Унинг назарида Зина яна аламдан юзини буруштириб, бақириб юборадигандек эди, бунга унинг ишончи комил эди.

— Бу қандоқ бўлди, Зина, қандай қилиб ўтқазиб юбординг-а?— саволини такрорлади у.— «Худо» сўзи доимо кичкина ҳарф билан ёзилади.

— Йўқ, Петр Иванович,— оҳиста эътироз билдирди у.— «Худо» сўзини бош ҳарф билан ёзиш керак.

Смирнов унинг сўзлари маъносини тушуниб етмоқ учун қошини кўтарди. Кейин қошини туширди-да, яна кўтарди.

— Яъни... Нега энди бош ҳарф билан ёзиш керак экан?

— Шундоқ... Бош ҳарф билан...

Бирдан телефон қаттиқ жириглади. Смирнов шу ондаёқ Григорьев қўнғироқ қилаётганини билди. Рай-

он коммутаторидаги телефонист қизлар район партия комитети секретарини бажонидил улашарди.

— Бир кириб ўт, Петр Иванович,— бўғиққина овоз эшитилди трубкадан.

— Ҳозир етиб бораман,— деди Смирнов, трубкани қўйди ва бошини кўтариб, Зинага қаради.— Нега энди «худо» сўзи бош ҳарф билан ёзилиши керак?!

— Негаки, бу оддий сўз эмас. Бу — Худо,— деди Зина ва Петр Ивановичга ортиқ эътибор қилмай чиқиб кетди.

Григорьев ўз иш столи ёнида ўтирмай, узун кабинетида у ёқдан-бу ёққа юриб турар, вақт-вақти билан негадир сочи қирилган бошини силаб қўярди.

— Биласанми, бугун бир қиз келди олдимга,— деди у ниҳоят.— Ҳатто икки марта келди. Эрталаб сенинг устингдан шикоят олиб келди...

— Менинг устимдан?!— ҳайрон бўлди Петр Иванович.

— Яна қанақа дегин! Сен эмиш... Э, гапиришга тилинг ҳам бормайди! Умуман, эмиш... сен уни қўрқитиб, бирга туришга мажбур қилганмишсан... Шунга ўхшаш аллақаяёқдаги гаплар.

Петр Иванович гап нима ҳақида бораётганини, «бирга туришга мажбур қилиш» нималигини дарров тушуниб етмади.

— Қизиқ...— деб гўлдиради у.

— Жудаям... Тушда югуриб келди-да, қоғозни қайтариб олиб кетди. «Ҳаммаси бекор гап, ҳеч нима бўлган эмас...» деди. Сенга айтмасликни ёлвориб сўради. Мен энди...

— Тав-ба... Ким экан у?

— Корректоринг.

— Никулинами?!

Петр Иванович ўрнидан турди. Лекин шу замони яна ўтириб қолди.

Григорьев столи ёнига ўтиб ўтирди, тагига турли рўйхатлар, ахборотлар, телефон номерлари бостириб қўйилган ойнага қўлини қўйди.

— Бу қизга нима бўлаяпти ўзи, а?— сўради Григорьев Смирновданми ёки ўзидан ўзими.— Мана шуниси қизиқ, оғайни!

— Ҳм-м... менинг назаримда...— гўлдиради Петр Иванович.

— Назарингда нима?

— Назаримда у билан хизматдан ташқари нарса-лар ҳақида ҳам гаплашиш керакдек туюларди. Мана биз доим халқни тарбиялаш билан шуғулланамиз... минбардан туриб, газета орқали, ишқилиб йўллари кўп... Аммо бурнимизнинг тагида бўлаётган... Шу бугун ёқамни ушлаб қолдим: «худо» сўзи бош ҳарф билан ёзилиши керак дейди.

Григорьев Смирновга ялт этиб қаради, кейин бармоқлари билан столдаги ойнани дўқиллата бошлади.

— Демак, дил ўғрилари пайт пойлаб юраркан-да. Биз бўлсак кўпинча... бақрайиб қолаверамиз.

— Шунақага ўхшайди,— гуноҳкорона деди Смирнов.

31 боб

Зелений Долнинг нарёғидаги яккам-дуккам баҳайбат ирвитлар ўсган узун қия тепалик ёзда, одатда кимсасиз бўлади. Кўкламда, тепаликни майин кўкатлар қоплаганда бу ерда бир неча ҳафта мол боқадилар.

Аммо офтобда қори эрта эриб, эрта кўкарган ёнбағир худди шу офтобдан эрта жизғанак бўлиб қоларди. Офтобнинг деярли ҳаммавақт тикка тушган нуридан майсалар етилмасданоқ сўлийди, ётиб қолади, қовжирайди ва тўзиб кетади. Қайтиб бу ерга мол ҳайдаб келинмайди, ёзи билан тепалик қоп-қорайиб қишлоқ орқали, Светлиха орқали тонгда шабнамлари йилтиллаган дарё ортидаги кўм-кўк ўтлоқларга ва ранг-баранг товланиб турган Марья қоясига ҳавас билан қарайди.

Ёнди то қишгача дарё ортидаги бепоён мовий ва шудринг босган далаларни, қуёшнинг илк нурларида Олтин тошнинг товланишини томоша қилгани бирон колхозчи келмаса, бошқа ҳеч ким қадам босмайди.

Аммо қишда округда энг гавжум жой шу ер бўлади. Бу ерда ҳар куни болаларнинг кулгиси, бақир-чақири янграйди, бу овозлар одатда кечга томон авжга чиқади.

Зеленодолликларнинг қанчадан-қанчаси бу тепаликда чанғисини синдирган, чанаси чил-чил бўлган, пиймасини, шимини, калта пўстинини дабдала қилган (негаки тепалик ёнбағри силлиқланиб, ойнадай бўлиб

қолганда ҳар қанақасига — чанғисиз ва чанасиз ҳам — тик турганча, ўтириб ёки ёнбошлаб сирпаниш мумкин) неча-неча бурунлар пачақланиб, қулоқчинлар, қўл-қоллар йўқолганини ҳеч ким айтиб беролмаса керак.

Ҳар йили қишда зеленодоллик болалар учун бир неча ажойиб кун келади. Шамол ва совуқ шиббалаган қор қатламига, тепаликнинг сирғалавериб, ярақлаб қолган беҳисоб қияликларига кечаси билан бир-икки қарич момиқдек қор ёғади, эрталаб эса кун илийди. Шунда янги қор нам, ёпишқоқ бўлиб қолади. Бундай пайтда сирпанчиқ учишнинг иложи бўлмайди, ёпишқоқ қордан чанғини айириб олиш амримаҳол.

Бу энди қордан ясалган коптокларни айна парча-парча қиладиган пайт бўлади.

Бу жуда осон. Тепалик устида қордан тарвуздай келадиган копток ясалади, қиялик этагида, узоқда ўсган бирон ирвит рўпарасига туриб олинади-да, қор копток юмалатиб юборилади.

Қор копток юмалагани сайин катталашиб, орқасида из қолдириб, визиллаганича қастга қараб кетади. Борди-ю, йўл-йўлакай ўз оғирлигини кўтаролмай парчаланиб кетса ҳам зарари йўқ, — қайтага яхшироқ, негаки, ҳар бир бўлак барибир, пастга қараб юмалайверади, йўл-йўлакай ёпишқоқ қор ёпишиб, борган сари катталашаверади... Бу шунинг учун ҳам яхшики, коптокларнинг ирвитга бориб тегиш имконияти ошади.

Ниҳоят коптоклардан биронтаси баҳайбат ирвит танасига бориб текканда, болаларнинг шодлиги ичига сиғмай кетади. Копток гурсиллаб урилиб, майда-майда бўлиб, сочилиб кетади.

...Пистимея Морозова, асли номи Серафима Аркадьевна Кличкова, «Аркашка монах» ёки «Тайга дандони» лақабли ўролик собиқ савдогар саноатчининг қизи, олтин саноатчиси бўлишга етишолмай қолган аёл, баъзида болаларнинг бу ўйинларини томоша қиларкан, ўз «иши» ҳам нимаси биландир шу қор коптокка ўхшаб кетишини ўйларди...

Устин билан Пистимеянинг Озеркидан қайтиб келганига бир ҳафта бўлди.

Момақалди роқ олдида қушлар жимиб қолади, жунжикишиб хилват, тинчроқ жой излашади. Ут кетиш олдидан ўрмондаги ҳайвонлар хавотирланиб, ҳавони

искай бошлайдилар, ҳалокатдан қутулиб қолмоқ учун чангалзорларда ўзларини у ёқдан-бу ёққа урадилар.

Пистимея Морозова ҳам шу ҳафта ўзини шунга яқин тутди. Рост, ҳозирча ҳеч қандай даҳшатли нарса юз берганича йўқ. Устин Демид берган папқадаги нарсаларни ёқиб юборганидан бери гўладек ётибди уйда. Ҳа, зарари йўқ, энди у бригадир эмас, ётса ҳам бўлаверади. Ётиб-ётиб ахийри туради-да. Захар қишлоққа чақирган терговчилар ҳеч нимани топмадилар чоғи. Егор Кузьмин, «куёв» бўлмишлари қовоғидан қор ёғиб юрибди-ю, аммо худога шукур, ҳамма саволларга — бу ерда ҳам, Устин икковини районга чақиртирганларида у ерда ҳам: Қарағайзорда пичан қолганини билмаган эдим, деб бир хил жавоб қилди. Фрол Курганов — қандини урсин-е! — терговчилар унга қандай бир савол беришганида ҳаммасини роса боплаб сўқди:

— Бор-е, ҳамманг ҳам... менга осилманглар. Уғриларни тутгани келганмисизлар — тутаверинглар. Мен эса ҳеч нимани билмайман, — деб туриб олди.

Озеркидан Семён Прокудин: Зинка Никулинани райкомда, редактор устидан ариза ёзишни сенга ким ўргатди, нега кейин қайтариб олдинг? — дея қистибастига олишаяпти деган ташвишли хабар юбориб турибди. Лаънати йиғлаяпти-ю, лекин: «Мени ўз ҳолимага қўйинглар, ҳеч кимнинг устидан ҳеч нима ёзганим йўқ, худога ишониниш-ишонмаслик ўзимнинг ишим», деб бўш келмаяпти. Ефимка Свищев билан Семка Прокудин иккови яхшилаб унинг қулоғига қўйиб қўйган кўринади. Ҳа, у иккаласининг чангали қатиқ — теккан ерини шартта узиб олади.

Ҳаммаси яхшилик билан тугаса ҳам ажаб эмас, фақат Демид бу ерлардан тезроқ кетса бўларди. Нима бало, ҳеч нимани тушунмайдими? Уша Семка — Дорофей Трофимич жияни Наталья Лукина ва Курганов билан учрашгандан кейин кетармиш, деб хабар қилди. Пистимея — бунақа учрашувларнинг вақти эмас, бирон кор-ҳол бўлмасин, дея маслаҳат берди. Аммо Демид қулоқ солармиди? Энди жуда баландда учаяпти, узоқни кўраяпти. Узоқнимикан? Бир пайтлардагидек қулоқ солса бўларди. Пистимея йиллар мобайнида пайдо бўлган қандайдир алоҳида бир туйғу билан ҳозир вақти эмаслигини ҳис этарди...

...Ҳа, Пистимея ҳис этарди. Унинг тўмтоқ қўли би-

лан яширинча эски мазҳабдагиларга монанд чўқина бошлагани бежиз эмас. Ота-бувасининг дини, ташвишларни даф қилса ажаб эмас...

У кўп вақтини ибодат уйида ўтказарди. Лекин у Инжил тепасига энгашиб ўтирганида ҳам, уйида рўзгор юмушлари билан ғимирлаб юрганида ҳам, эски калта пўстинга ўралиб, Зелений Дол кўчаларида пилдираб кетаётганида ҳам, айни пайтда эри Устин, куёви Егор Кузьмин, колхоз раиси Большаков нима қилаётганини кўриб, билиб турарди... Гўё ҳозир унинг юзта кўзи, юзта қулоғи ва икки юзта бурни бордек, қишлоқда, бутун районда нима бўлаётганидан хабардор эди... Йўқ, бирор қор-қол бўладиган бўлса, уни ғафлатда қолдиришолмайди. Фақат қандайдир бир ишончли кишинг бўлиши керак ёнингда. Лекин қаердан олади уни? Эрига энди ишониб бўлмайди. Эри бор эди, энди адойи тамом бўлди... Илюшка Юргин-чи... Лекин унгаям жуда ишониб бўлмайди. Ёнида бошқа ҳеч ким йўқ-да...

Озеркидан улар якшанба кuni келишди. Бугун ҳам якшанба...

Тонг ота бошлади, аммо ҳаво жуда хира, совуқ эди. Дарё тарафдан шамол эсиб, томлардаги ҳали қотиб улгурмаган қор устини учирарди.

Якшанба бўлишига қарамай, Захар одатдаги вақтида уйғонди. Мишка гаражга — машинаси ёнига кетиб қолган эди,— кеча негадир зажиганиеси яхши ишламай қолганди. Шу боисдан Захар қизғиш тус ола бошлаган деразага қараб ўтириб ўзи нонушта қилди.

Даҳлизда кимдир қандайдир бир ёғоч нарсани дўқиллатди, кейин эшик тутқичини узоқ пайпаслади. Захар ўрнидан туриб, эшик томонга юрган ҳам эдики, эшик очилди, хонани совитиб, Анисим Шатров кириб келди.

— Нима бало бўлаяпти ўзи...— деди у музлаб қолган шарфини ечаркан. Кейин анчагача қотиб қолган қўллари билан калта пўстинини ечишга уринди, ниҳоят уни ечиб бўлганидан кейин ҳассасини дўқиллатиб, стол ёнига келиб ўтирди, бармоқларини иситиб олиш учун кафтларини қайноқ электр чойнакка босди.— Кечаси билан суякларим шундай сирқираб чиқдики, зўрға ўрнимдан турдим. Кечга бориб бўрон турадиган кўринади, Захар, эшитаяпсанми,— деди чол чойнакни

ўз ҳолига қўйиб. — Шимол тарафдак осмон қорайиб келаяпти. Шунини ҳисобга олиб қўй...

— Бўлмасам-чи, албатта ҳисобга оламан-да, — деди Захар, кейин Анисимга чой қўйди. — Ҳазимиям ўнги елкам барометр бўлиб қолган. Магазинда бунақаси йўқ.

— Ҳа, — бош ирғади чол кафтлари билан стаканини қисаркан, Захар ёнидан қаёққадир узоқ қараб. — Бўлмасам-чи — елканг эсимда — ўшанда ўзим боғлаб қўйган эдим шекилли... Эрталаб барвақт бориб келай, бўлмаса кетиб қолади, деб келдим...

Чолнинг эғнида эски, лекин тоза, ҳафсала билан дазмолланган пиджак, тўқилган иссиқ свитер, оёғида янги пийма бор эди. Лекин барибир унинг бадани исимасди.

— Кўкламгача етмайдиганга ўхшайман, Захарич... — маънос деди Анисим ва билинар-билинимас, сикингина сўлиш олиб қўйди.

— Қўй бунақа гапларни, Анисим Семенич... Чой ич, ичинг исийди. Мураббодан ол, яқинда Мишка бир йилга етадиган қилиб сотиб олди...

— Хўп-хўп, ҳозир! — сесканиб тушди Анисим. — Яқинда сен меникига меҳмон бўлиб борувдинг, манча энди мен келдим...

Унинг бу келиши Захарнинг назарида бежиз эмасдек кўринарди. Қанақа ташвиш бошлаб келди экан чолни?

Шатров стакандан бир-икки ҳўплади, анчагача томоқ қирди, стулга яхшироқ ўрнашиб ўтирмоқчи бўлгандек қимирлади.

— Келганимнинг боиси, Захарич... Иришка нуқул йиғлагани-йиғлаган, — деди у. — Қундузи иш билан овуниб юради, аммо кечаси йиғлагани-йиғлаган. Нега-лигини айтмайди, агар бирон... Митька станцияга, доктор қизнинг ёнига бориб юради, дейишади.

Захар ҳам бу «овозани» Юргинданми ёки Антип Никулинданми эшитган эди. Иринканинг нега йиғлаётганини энди у ҳам тушунарди.

Чол эса трубкасини олди, шошилмай тамаки тўлдирди ва одатига кўра чекишни унутди.

— Мең, қари тўнка, қандоқ бўлди-ю, бу қузғунни сезмай қолдим-а! — Иринка билан Митька ўртасидаги муносабатга ўзи айбдордек ўзини аямай сўқди Анисим.

... Одам дегани — жудаям мураккаб-да, — деди бехтиёр Захар. — Ким билибди улар орасида... Митьканинг бунақа...

— Йў-ўқ, қандоқ қилиб сезмай қолдим-а, — ўжарлик билан эътироз билдирди чол. — Уларнинг ҳаммасини — Фролканиям, Устинка Морозовниям, бошқа... телбаларни ҳам беш панжамдай биламан. Бунга келганда эса...

— Нимани биласан? — сергакланди Захар.

— Беш панжамдай бўлмаса ҳам... ишқилиб биламан-да, — Захарни тинчлантирмоқчи бўлгандек деди Шатров. — Балки менга шундай туюлаётгандир. Ҳар қолда менга тик қарай олмайди, чўғдаги қайин пўстлогидек буралади.

— Ким экан у?

— Устинкани айтаяпман.

Захар Большаков чўнтагидан гугурт чиқариб чақди ва Анисимнинг трубкасига тутди: У ичига тортиб, чэка бошлади, трубкада нимадир қулдиради, хурилади.

— Нега энди буралади, Анисим Семенич? — ҳеч нимага қизиқмагандай сўради Большаков.

— Нега бўларди, баданинг қичимаса, қашламайсан-ку ахир. — Тўсатдан Анисим шундай савол бердики, бу Захарнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. — Филька Меньшиков эсингдами?

— Филипп Меньшиковми?!

— Ҳа, ҳа, худди ўша... — чол шоша-пиша соқолини силкитди. — Албатта эсингда-да! Елкангни ўзим боғлаб қўйган эдим-ку ахир. Ушанда сен мен туфайли азоб чекдинг, йигит, отнинг думига сени эмас, мени боғлаш керак эди. Ахир Филькани ўшанда... омбордан мен...

— Сен?!

Захар ўзини шунақанги орқага ташладики, стул суянчиғи қирсиллаб кетди. Анисим эса бепарволик билан ўчиб қолган трубкасини тортаверди.

— Демак... омбор полини арралаган... сен экансан-да?

— Ҳа, мен эдим...

— Ҳм-м, — мийиғида кулди Захар. — Хўш, кейин Филипп қаёққа кетди? Балки Меньшиковнинг ҳозир қаёқларда юрганини ҳам биларсан?

— Бўлмасам-чи. Светлихада у.

— Қандоқ... Светлихада?

— Шуниям тушунмайсан-а...

Шундагина Захар хаёли бошқа ёққа кетганини аниқ
лади. Шу боисдан хириллаб сўради:

— Сен... чўктириб юбордингми уни?

— Шундоқ бўлди...

— Нима учун?

— Ахир Марья Вороновани қояда ўша-да...

— Уша эканлигини қаёқдан билдинг?

— Билдим-да... Эски гап, нимасини сўрайсан. Ун-
дан кўра иссиқроқ чой берсанг-чи. Совиб ҳам қолган-
дир?

Большаков электр чойнакни яна қўйди-да, папирос
ўрай бошлади.

— Шунақа дегин,— деди у тамаки тутунини тор-
тиб.

— Мен эса — сизларнинг судингиз уни қамайди-
ми-йўқми, деб ўйладим,— деди чол.— Бунақаси эса
ишончли...

— Қандоқ қилдинг?

— Бунини... ҳеч қандай қийинчилик жойи йўқ. Сиз-
лар уни боғлаб, омборга ташладинглар. Кечаси секин
келдим — эшик олдида қоровуллик қилаётган мили-
ционер шунақанги ухляптики, хурракдан бурун пар-
раклари йиртилай деяпти. Уйимдан белкурак билан
қўл арра олиб келдим. Омбор тагини кавлаб бориб,
оҳиста арралай бошладим. Гап нимадалигини Филь-
ка дарҳол тушунди. Фақат у, Демид қилаяпти, деб ўй-
лаган эди. «Демидушка, қаттиқроқ арралайвер, мили-
ционер хуррак отиб ётибди. Уйғониб қолгудек бўлса,
уни чалғитиб тураман», деди. Мени кўргандан кейин
ҳатто хафа бўлди чоғи: «Э, бу сенмидинг, Аниська...
Кутмагандим»,— деди.

Чол Захарнинг папироси тутунидан йўталди, аммо
ўзи гугурт чақиб, ўчиб қолган трубкасини тутатди-да,
давом этди:

— Кейин нима бўларди?.. Уша ерда, омборнинг
ўзидаёқ уни... полга қапиштириб қўйишим мумкин
эди. Йўқ, дедим, бу қузғун ҳам бир азобини тортсин,
дедим... Уни ташқарига судраб чиқдим. У бўлса: «Қў-
лимни ечиб қўй»,— деди.— «Улгурамиз, ҳозир тезроқ
дарё томонга юр, қайиқлар томонга туш, Светлиха би-

лан пастга қараб кетасан...» — дедим. Чойинг қайна-
дими?

Захар индамай унга яна бир стакан чой қуйди.

— Ҳа, ростдан ҳам... Дарё томонга тушиб кетаёт-
ганимизда бир кор-қол бўлишини сизди чоғи, нуқул
ўгирилиб қарайверди: «Нега қўлимни ечиб қўймай-
сан?» — деди. — Угирилаверма, бўлмасам ҳозир бел-
курак билан каллангга бир ураман...» — дедим. Кейин
уни шоширавердим, чунки назаримда кимдир орқа-
миздан пойлаб келаётганга ўхшади...

— Ким пойлаб келаётган экан? — сўради Больша-
ков чол жим бўлиб қолгач.

— Унинг хотини Матрена билан қизи. Ҳозир На-
тальядан сўраб кўрсанг агар эсида бўлса... айтиб бе-
риши керак. Эсида бўлиши керак... Яқинроқ келишга
қўрқишди, бақирди ҳам мумкин эмасди. Биз Филька
билан бир қайиққа ўтирдик, улар эса — бошқасига.
Нарироқда сузиб келишаверди. Мен уларни шунда та-
нидим. Ҳе, жин урсин сенларни, хоҳлаганча қаравер-
майсанларми, дедим. Менга барибир... Дарёдан сузиб
ўтирдик, Филькани қояга бошлаб чиқдим. Матрена бўл-
са, буталар оралаб ҳамон орқамиздан келаяпти, На-
ташка бўлса, нуқул ҳиқиллайди... Бошлаб чиққандан
кейин сўрадим: «Бу жойни танияпсанми? Бўлмасам
ибодат қил...» Филипп эса ибодатга шайлангандек тиз
чўкди... Бу жуда соз бўлди — бўйнига тош осимим осон
бўлди. Ана шундоқ... Лекин кимдир сўкиниб бақирди,
бу Филькамиди ёки буталар орасидаги хотинимиди,
эсимда йўқ... Ана шундан кейин Матренанинг мияси
айниб қолди...

Чол шошиб-пишиб чойини ҳўплади ва яна Захар
ёнидан қаёққадир тикилганича совиб қолган трубка-
сини ҳуриллатиб торта бошлади.

— Нега шу пайтгача бу тўғрида ҳеч кимга гапир-
мадинг? — ҳаяжон билан деди Захар.

— Оббо, сени қара-ю... — Анисим оғзидан трубка-
ни олди. — Буларни билишнинг сенга нима кераги
бор...

Большаков стол ёнидан турди, у бурчакдан бу бур-
чакка бориб кела бошлади. Анисим қимир этмай ўти-
рар, аммо кўз қири билан раисни кузатар эди.

— Кейин яна мени у ёқдан-бу ёққа судрашиб, не-
га, нима учун деб жонимдан безор қилишарди... Шу-

сиз ҳам юрагим бутун умр қон бўлиб оқиб ётибди. Кавлаштиришнинг нима кераги бор?

Захар папиросини тутатиб, энди дераза ёнида кўчага қараб турарди.

— Хўп, майли,— орқасига ўгирилди у.— Хўп, майли... Энди нега менга... Филька ҳақида?

Чол киприкларини пириллатиб, хотиржам жавоб қилди:

— Шунинг учунки... Устинка Морозов ҳам, қаердадир шунақа Филька бўлиб юрган бўлса-чи.

— Нима-а? Нималар деяётганингни биласанми ўзинг?

Ҳайрат билан берилган бу саволга чол елкасини қисиб қўя қолди.

— Менга шундай туюлаяпти-да... Мана ўзингга ҳам... Ана Филимоновга ҳам. Нега кўзингни ола-кула қиласан? Фақат у сизларни лақиллатиб юрибди, менинг олдимда эса оловга тушгандек тиришади...

— Шунақа экан, Анисим, нега олдинроқ сира айтмадинг... шунақа тиришиб кетишини? — яна сўради Большаков.

— Сен сўрадингми ўзи?

— Сендан сўраб бўлармишми, бутун умр... ичимдан топ деб юрсанг! Ўзинг айтмасанг, ичингдагини қаёқдан билади киши! Ахир сени қорнингни тарвуздай тилиб бўлмаса...

Чол трубкасини яна бир оз сўрди-да, ихрай-сихрай стол орқасидан чиқиб, оқсоқланиб остона томон юрди. У ерда қўлтиқтаёғини деворга тираб қўйди, трубкасининг кулини кафтига қоқди, умивальник тагига қўйилган тосга тўкди ва кийина бошлади.

Бўйинини шарф билан ўраб бўлгач, хўрсиниб қўйди-да, деди:

— Ҳамма гапларинг тўғри, Захарич... Ҳозиргина сен, одам дегани — жуда мураккаб-да, дединг. Мана мен ҳам... мендақа одам дунёда яшаб ҳам нима қилади-я? Нега? Нима учун? Ҳатто ўзим ҳам билмайман. Умр беҳуда ўтиб кетади...

Анисим калта пўстинини кийди, тугмаларини қадади.

— Агар ҳозир, мана бу ёниб, кулга айланмаганда ҳеч нима айтмаган бўлардим сенга,— чол ҳозиргина трубкадан уриб туширилган кул сузиб юрган тосга

ишора қилди.— Иринка туфайли ҳам айтдим. Асли келишимнинг сабабини айтайми сенга, Захарушка? Сезиб юрибман — яқин ўртада ёлғиз қолади. Кўзининг ёши тинмайди шўрликнинг... ҳали ёш, гўр. Сендан илтимос қилгани келдим, ота ўрнида ота бўларсан... Майли, майли, сен ҳеч нима демай қўя қол,— шошиб илтимос қилди Шатров Захарнинг бир нима дейишга чоғланганини кўриб.— Гапнинг нима кераги бор? Керак эмас...

У шапкасини кўзигача бостириб кийди, қўлтиқтаёгини олди ва бояги овозда давом этди:

— Шуларни ҳам айтмаган бўлардим... Сенинг олдинга келмаган ҳам бўлардим, агар сен ҳўв бир пайтлар, очарчилик йиллари икки пуд ун бериб, бизларни қўллаб-қувватлаб юбормаганинда... Сенинг эсингдан чиқиб ҳам кетган бўлиши мумкин, лекин менинг ёдимда. Инсоннинг қилган яхшилиги умрбод эсдан чиқмайди. Шунинг учун ҳам Устинга қараб юргин деялман. Отни зўриқтириб ўлдирди, билиб қўй. Нега шундай қилди?

— Нега шундай қилди? — такрор сўради Захар.

— Мен қаердан билай? — овозини бир оз кўтарди чол. Лекин шу заҳоти секин қўшиб қўйди: — Ахийри тоқат қилолмай қолгандир, куйиб жизганак бўлаётгандир... Унинг хотинини, қари алвастини кўздан қочирма...

— Қочирмаяпмиз чоғи...

— Унчалик эмасдиров...

Анисим бир оз ўйланиб турди, иккала қўлини кўлтиқтаёққа қўйди. Кейин яна хўрсинди:

— Балки ўзим адашаётгандирман. Энди на фойда? Адашдимми, адашмадимми — ёшимни яшаб, ошимни ошаб бўлдим... Назаримда, уларнинг ҳаммаси бир шекилли. Устинка, унинг хотини, яна анави чала турилган Илюшка. Яна ўзимизнинг тентакларимиз — Антипка, Андрон Овчинников, Фролка... Мана шу Фролканиям тайини йўқ ўзи. Уни биламан, нега билмасканман... Биргаликда қизларнинг кетидан қолмасдик. У ҳам, негандир, менга ўхшаб... боя айтдингку?.. Ичимдан топ бўлиб қолди...

— Менга қара, Анисим Семенич,— у томонга қадам ташлади Захар.

Аммо чол шошиб, эшик тутқичига ёпишди.

— Қўй, энди, Захарушка, мендан ортиқ ҳеч нима-ни сўрама,— деди Анисим.— Билганларимни ўзим айтдим сенга. Умрим бино бўлиб, ҳали ҳеч ким билан сен билан сўзлашгандай батафсил сўзлашмаганман, ҳа, айтгандай яқинда редактор Петька билан ҳам шундай бир гаплашувдим. Юрагим жуда тўлиб-тошиб кетганидан гапирдим-да. Агар мундоқ ўйлаб кўрилса, одамлар бутун умр менга жуда кўп яхшиликлар қилишибди. Буни мен эндигина тушундим. Шундан кейин юрагим қисила бошлади. Улар олдимда кўнглимни бўшатиб олай дедим. Билганимни айтдим.

— Намунча элдан бурун ўламанга тушиб қолдинг?— чидолмади Захар.

Аммо чол бунга қўл силтаб қўя қолди:

— Шу мен айтганлар эсингдан чиқмасин...

У шундай деди-ю, чиқиб кетди.

Захар Анисим кетидан ёпилган эшикка узоқ тикилиб қолди, ҳозир айтилган гапларнинг маъзини чақмоқ учун шундоққина остона ёнидаги курсига ўтирди.

У Шатров билан бўлган суҳбат устида бош қотираркан, наридан-бери дастурхонни йиғиштирди, кейинди ва омборлар томонга кетди. Кеча кечқурун у ерда баҳорги ғалла уруғини қандай саралаётганларини кўрмоқчи бўлган эди-ю, лекин улгурмаганди.

У Наталья Лукина ҳовлиси ёнидан ўтиб кетаётиб, қадамини секинлатди. Кейин шартта пастаккина пиллапоя томон бурилди.

Ошхона бурчига қисилган Наталья уни хавотирланиб кутиб олди.

— Салом Наталья... Сенга нима бўлди?

— Э-э, сенмисан, Захарич,— деди у ва ҳовлиқиб стулга ёпишди.— Негадир қўрқиб кетдим. Даҳлизда қаттиқ тарақ-туруқ қилганингга... Ўтир.

Натальянинг ранги чиндан ҳам мурданикидек оқариб кетган эди. Лекин секин-аста қон югуриб, юзи ним пушти тус олди. Наталья буни сезди шекилли, юзини ўгирди.

«Жуда ғалати-а...» — деб ўйлади Захар ўтираркан. Кейин эшиттириб сўради:

— Ўз уйингда нимадан қўрқасан?

— Оҳ, Захар...— деди у ўгирилмасдан.— Кўп нарчалардан қўрқаман... Ўшандан бери... Анисим Шатров...

Наталья бу исмни тилга олганига Большаков ҳайрон қолмади. Негаки, ҳозир ўзи Анисим ҳақида гапирмоқчи бўлиб турган эди.

Аммо Наталья жим бўлиб қолди. Захар кутди-кутди-да, сўради:

— Бундан чиқди, рост экан-да, Анисим... сенинг отанг Филька Меньшиковни...

Наталья гандираклаб, оҳиста чўка бошлади. У ағдарилиб ҳам тушар эди-ю, аммо Захар стулдан ирғиб туриб, уни ушлаб қолди.

— Наталья... Менга қара, Наталья...— уни силтади Большаков.— Сенга нима бўлди...

Шундан кейин шалвайиб қолган Наталья бошини унинг елкасига қўйди-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.

— Анисим ана ўша кундан бери... ҳамма нарсадан қўрқадиган бўлиб қолдим, Захарич...— зўрға деди йиғи аралаш у.— Анчадан бери шуларни сенга гапириб бераман деб юрувдим... Энг аввал Устин Морозов ҳақида, лекин журъат этолмадим...

Устин Морозовнинг номи тилга олинганида ҳам Захар ҳайрон бўлмади. Унинг назарида ҳаммаси ана шундай бўлиши керакдек эди...

— Тинчлан... Тинчлан, Наталья,— унинг елкасини силади Захар.—Ўтир бу ерга. Гапириб бер... Устин тўғрисида...

— Мен ҳозир, мен ҳозир...— болалардек ҳиқиллади Наталья. Балки, чой ичарсан?

— Ҳозиргина Анисим билан ичган эдим.

Наталья стол ёнига ўтирди, дурраси тагидан тўзиб чиққан сочини тўғрилади, шу дурранинг учи билан кўз ёшларини артди. Захар столнинг нариги бошига ўтирди.

Лукина ҳамон оғир нафас оларди. Большаков унинг тинчишини сабр билан кутарди.

— Ана шундай,— деди ниҳоят аёл.— Ўшанда онам ақлдан озди... эсингда-ку ҳаммаси. Кейин ўлди. Мен эса — бир нави ўзимга келиб қолдим. Қуёш менга кулиб боқди... Орадан кўп ўтмай келгинди Устин Морозов калхатдай кўз остига олаётганини сезиб қолдим...

...Натальянинг ҳикояси узоқ давом этди. Аммо Большаков уни бир марта ҳам бўлмади. У борган сайин қовоғини солиб тинглар, баъзан асабийланиб,

бармоқлари билан столни дўқиллатарди. Наталья негадир бу товушдан қўрқар, адаша бошларди. Захар қўлини столдан оларди.

— ...Назаримда, Демид амаким, дадамнинг укаси тирикдай, унинг қаердалигини Морозов биладигандай туюларди...— гапини тугата бошлади Наталья.— Шундай туюлгани бежиз эмас экан... Кеча хат келди... мана, ўқиб кўр...

Наталья этажерка ёнига ўтди, қора палех қутичасидан конверт олиб, Большаковга узатди. Аммо шу пайт даҳлизда аллакимнинг дўқиллаган қадам товушлари эшитилди ва эшик шарақ этиб очилди. Хонага Филимон Колесников югуриб кирди-да, бақириб борди:

— Захар! Фалокат!! Бутун қишлоқни айланиб сени қидириб юрибман...

— Қанақа фалокат?!— Большаков сакраб тураркан, қанг-манг бўлиб қолди. Миясига эса: «Бирон жойда ўт кетдимикан? Пичан ёндимикин? Кечаси сигирлар ҳаром ўлиб қолдимикан? Қанақа фалокат... Нима бўлди ўзи?» — каби фикрлар келди.

— Ручьевкалик бригадир Игнатий Круглов қўнғироқ қилди. У ёқда, уларда, анави художўй Уваровларникида...

— Художўйларникида нима бўпти? Бундоқ тушунтириброқ гапирсанг-чи...

— Бўлган ишни ўзимам яхши билмайман. Круглов айтадики, ўша Уваровлар врач Красновани итларга талатишганмиш.

— Красновани?! Итга талатибди?

Лекин жавобни кутиб турмади. Раис беихтиёр хатни чўнтагига тиқиб, кўчага югуриб чиқди ва идорага, телефонга югуриб кетди. Колесников унга эргашди.

Беш минутдан кейин у Круглов бригадасида рўй берган воқеани аниқ билиб олган эди. Уваровлар уруғининг бошлиғи, кекса Евдоким ўғилларидан бири, ҳарбий комиссарликда ҳужжатларини йиртиб ташлаган ўша Исидорнинг хотинини кечаси билан қорга тиз чўктириб, қандайдир гуноҳини ювиш учун тоатибодат қилишга мажбур этган. Эрта тонгда колхозчилар Уваровлар четани тагида чала ярим музлаган аёлни кўриб қолганлар. Занжирини узгудай бўлиб вовиллаган икки катта итга парво қилмай, Исидор-

нинг беҳуш ётган хотини Аннани уйга олиб кирганлар, врачни олиб келиш учун станция посёлкасига машина юборганлар.

Елена Степановнани ҳали қуёш кўтарилмасдан оқ колхозга олиб келганлар. Кўча эшиги ёнида уни Ева докимнинг ўзи кутиб олган, қўлтиқтаёғини дўлайтириб қичқираверган:

— Қаёққа? Ҳовлимни ҳаром қилма, йўл қўймайман бунга! Муқаддас дуолар билан ўзимиз тузатамиз...

— Йўл беринг! — деб қичқирган Елена Степановна, чолни чеккага суриб, ҳовлига югуриб кирган.

Уйга кириладиган эшик қулф бўлган. Баланд пиллапояда Елена Степановна муштлири билан эшикни тақиллата бошлаган.

Бу орада кекса Уваров шошилмай кўча эшикни қулфлаган, аста-аста юриб, ҳовли ичкарасига ўтган ва иккала итини занжирдан бўшатган. Ҳар бири бир яшар бузоқдек келадиган қопоғон итлар Елена Степановнани пиллапоядан судраб тушиб, қорда булғалашган...

Кўчада тўпланган колхозчилар ҳовлига югуриб кириб, таёқлар билан итларни ҳайдаб юборишганда, қонга беланган қиз ҳушидан кетган эди...

Игнат Круглов бу воқеани районга хабар қилган. У ёқдан тез ёрдам билан милиция йўлга чиққан...

— Ҳой, ким бор... — телефонда гаплашиб бўлгач, бухгалтерияга қараб қичқирди Захар. — Гаражга гирилланлар, менинг «газик»имни шу ерга ҳайдаб келишин...

Кейин ўзини қўярга жой тополмай кабинетда индамай у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Райондан етиб келишолармикин? — деди кириб келган Корнеев. — Бўрон кўтарилаяпти.

— Шунақами? — Захар деразадан қаради. Кўчада қор узун тўлқин каби буралиб ўрмаларди. Идорага югуриб кираётганида буни сезмаган экан. — Рост, жин урсин! Хабардор бўлиб тургин, Борис Деметьевич, ишлар саранжом-саришта бўлсин...

— Хабардор бўлиб тураман... Ҳаммасини текшириб чиқдим ҳозир. Фақат Фрол Курганов йўқ жойида. Тонг отар-отмас Озеркига кетиб қолибди шижилли...

— Қандай кетибди? Нега кетибди? Сен ижозат бердингми?

— У мендан жавоб сўрагани йўқ. Сендан сўраган-микан деб эдим...

Дераза ортида машинанинг гувиллаши эшитилди.

— Майли, кейин гаплашармиз.— Раис кўчага шошилди.

— Захар, мана буни ол. Ҳаво айниб турибди.— Филимон Колесников қозиқдан оғир пўстинни олди.

— Майли, бера қол... Хўп, кетдим... Айтгандай,— Захар остонага етганда ўгирилди,— Морозовлардан кўз узманглар, иккаловидан ҳам. Қайтиб келганимдан кейин гаплашамиз...

...«Газик» қишлоқдан ғизиллаб чиқиб кетди.

Бунда деярли ҳақиқий бўрон гувилларди. Йўлни ҳали қор босиб улгурмаган эди. Аммо рўпарадан ер бағирлаб асаётган шиддатли шамол қорни учириб, машинани бир неча бўлакка бўлиб ташламоқчи бўларди. Кейин «газик» ўрмонга кирди, бу ер анча тинч эди.

Захар рўпарага, шамолда чайқалаётган дарахтларга қараркан, Устин Морозов ҳақида ўйларди. «Агарда боя Наталья айтган гапларнинг ҳаммаси рост бўлса, у қандай туллак экан? Ахир Анисим ҳам шуни айтди... Биз Смирнов икковимиз эса яқингинада: «Иеговистмикан ёки пятидесятнимикан?» деб ўтирибмиз. Қаёқда... Умуман бу секталарда кимлар йўқ! Балки редактор нозик жойидан тутгандир?»

«Газик» яна очиқ далага чиқди. Шамол қор бўронини бутун йўл кенглигида ҳайдаб келарди, шу боисдан қор тўзиб, чангиб, чирпирак бўлиб, ҳали замон пов этиб ёниб кетадигандек кўринарди.

«Газик»нинг брезент тоmidан шамол ғўриллаб ўтгани учун Захар совуқ еб қолди. У шофёрдан бир оз тўхтаб туришни сўраб, орқа ўриндиқдан пўстинни олиб, кийди. Яна йўлга тушдилар. Ана шундагина Захар Наталья берган хатни эслади.

Хатда бор-йўғи уч жумла бор эди: «Омонмисан, жиян. Аҳволлар қалай? Шу чоршанба бозорга кел».

На имзо қўйилган, на кун кўрсатилган эди.

«Шунинг учун ҳам Наталья... бунақа қўрқоқ экан-да!— эндигина сесканди Захар.— У ёқда, қишлоқда, Натальянинг кейинги сўзлари Филимон кириб келиши билан билинмай қолди. Филимон: «Фалокат!» деб бақириб қулоқни битириб қўйди. Ахир бу... бунинг тезроқ чорасини топмоқ керак-ку!...»

Бу орада «газик» яна ўрмонга кирди. Бирдан атроф қоронгилашди. Лекин Захар конвертдаги штампни кўрди. Хат икки кун бурун Озеркидан жўнатилган эди.

Ўрмондаги ним қоронгилик, дарахтларнинг бўғиқ шовуллаши Захарни бир оз тинчлантирган эди. «Чоршанба куни бозорга,— деб ўйлади у.— Ҳай, майли, бугун якшанба. Қайтгач, ўйлашиб кўрамиз. Райком секретари Григорьевга телефон қилиш керак шекилли...»

Ўрмон яна сийраклашди, кўп ўтмай Ручьевкадаги чекка уйлар кўрина бошлади.

«Газик» бригада идораси ёнида тўхтади. Пиллапоядан туриб қичқирдилар:

— Игнат Прохоровичнинг уйида ётибди у! Уварова эса ўз уйида... — чамаси, Круглов эҳтиёткорлик қилиб бу ерга навбатчи қўйибди.

...Тоза латталар билан боғланган Елена Степановна каравотда ётарди. Фақат унинг бошигина ҳақиқий, касалхона бинти билан боғланган эди. Елена Степановна жим ётар, ҳатто нафас ҳам олмаётгандек кўринарди. Унинг атрофида аёллар гирдиқапалак бўлиб, баданига қандайдир дори қўйишарди. Игнат Кругловнинг ўзи ҳам шу ерда эди.

— Хўш?!— деди Большаков.

— Дуруст... Қонни тўхтатдик,— деди Круглов.— Ҳадемай врачлар ҳам келиб қолиши керак.

— Ёмон қопибдими?

— Ҳа. Евдокимнинг итлари бўридан баттар. Юр, ўшаларниқига борайлик! Анна нуқул сўрапти сени келдими деб...

— Кетдик.

Уваровларниқига кетаётиб Игнат Круглов оҳиста, гуноҳкорона деди:

— Краснова оҳ-воҳ ҳам қилмаяпти, тўлғонмаяптиям... Фақат йиғлайди... овози чиқмайди. Итлар юзини ёмон ғажиган... чандиқ бўлиб қолса керак.

Анна Уварова эса Краснованинг акси эди, у каравотда оловдай ёниб ётаркан, тўлғанарди, оҳ-воҳ қиларди, қуруқшаган лаблари билан ҳаво оларди. Унинг атрофида ҳам Круглов қўйган аёллар уймаланишарди. Уйда Евдоким ҳам, Исидор ҳам кўринмасди. Круглов, ҳар эҳтимолга қарши уларни идорага олиб бориб,

учта мужикни қоровул қилиб қолдирган экан. Итларни ҳам олиб кетишни буюрибди.

Раисни кўриб Анна ўрнидан сал кўтарилди.

— Сенмисан, Захар?— сўради у.— Хайрият, хайрият... Ортиқ чидолмайман, чидолмайман. Ма...— У бўйнидан ички қулфнинг узун калитини олиб Большаковга узатди.— Сенга, ўз қўлингга бермоқчи бўлиб юрувдим. Энди хотиржамман...— У яна ўзини каравотга ташлади.

Ҳеч ким ҳеч нарса тушунмасди. Захар калитни олиб, айлантириб қаради.

— Менга қара, Анна,— унинг ёнига яқинлашди Круглов.— Мундоқ тушунтиргин...

— Ўзларингиз тушуниб оласиз... Ертўлага тушинглар... Оҳ, оёғим ёниб кетяпти! Ичим куйяпти...

— Ертўлада нимани очиб кўришади?

— Шошма, Игнат,— деди ўз навбатида Большаков.— Бирон фонусми, чироқми ёқиб ол.

У ертўла қопқоғини очди, халақит бераётган калта пўстинини ечди ва пастга туша бошлади.

Ертўла қоронғи, зах эди, чиринди ва моғор ҳиди келарди. Круглов тутиб турган лампаннинг заиф нури қоронғиликни аранг қувиб, мушуклар булғаб ташлаган бурчакни ёритди, гўладан ясалган пастаккина пўпанак босган эшикда ўйнади. Қарама-қарши бурчакда фонус ёруғидан қочиб ерга қапишган мушук кўзга ташланди. Унинг икки кўзи кўкиш чақнаб турарди.

Захар тупроқ девордаги пўпанак босган эшик томон юрди. Мушук ваҳимали миёвлади, гангиб қолиб, девор бўйлаб туйнук томон югурди. Захар эшикдан калит ўрнини топди-да, ўша ерга калитни тикиб буради. Эшик орқасида қандайдир узун йўлак бор экан.

Деворига қопланган рандаланмаган, чириган тахталар орасидан тупроқ тўкилиб турган ер ости йўлаги уч метрлар чамаси юрилгач, бирдан ўнгга бурилди ва Большаков билан Кругловни хочга ўхшатиб тунука қопланган яна бир эшикка олиб борди. Бу эшик аввалгисидан каттароқ, мустақкамроқ ва янгироқ эди. Умуман, ер ости йўлагининг деворига қоқилган тахталарнинг баъзилари ҳам янги эди, чириганлари ўрнига яқинда алмаштириб қўйилганлиги кўриниб турарди.

Захар бу эшикни ҳам бояги калит билан очди ва

итарди. Ва у Круглов иккови, агар бу ерни хона дейиш мумкин бўлса, кичкина бир хонани кўрди. Хона узунлиги тўрт қадам, эни уч қадам келарди. Ранда-ланмаган тахталардан қилинган, баландлиги беш метр келадиган бу девор тахталари ҳам чириб, қорайиб кетган бўлиб, ораларида яқинда алмаштирилган оқ тахталар ҳам кўриниб қоларди. Тепада, шифтда эса, кичкинагина музлаган дарча. Дарча ҳам қоронғи бўлиб, учта тирқишидан ингичка ёруғлик тушарди.

Дарчага, худди турмадаги каби, йўғон темир сим панжара қоқилган эди.

Бир бурчакда бўялмаган стол билан стул, иккинчи бурчагида сўрига ўхшаш бир нарса турарди. Сўрида латта-лутталар кўринар, латта-лутталар устида эса — сочлари пахмоқ, кир босиб кетган бир киши ётарди.

Эсанкираб қолган Захар қўлида калит билан ер остида яшаётган бу ғалати одамга қараб турарди.

— Тирикмикан ўзи? — деди Круглов.

— Чувалчангдек тирик, — жавоб қилди ҳалиги одам қимирламасдан.

Шифтда катта тунука қалпоқли кичкина лампа осиглиқ эди.

Сўрида ётган кимса оҳиста туриб ўтирди ва Большаков билан Кругловга қаърига тортган қора кўзлари билан узоқ тикилди. Сўқирларникига ўхшаган кўзларидан ҳеч нимани билиб бўлмасди. Заъфарон юзларининг териси шу қадар юпқа тиниқ эдики, қорамтир, сийрак соқоли бет суяқларидан ўсиб чиққандек кўри-нарди.

— Сен... кимсан ўзинг? — сўради Круглов.

Ҳалиги одам сўрида ўтирган кўйи жавоб бериш ўрнига тоғорага тупурди, оғир балғам кўзлаган ерига етмай, ерга шапиллаб тушди. Кейин у гижимланиб кетган, намлигидан баданига ёпишиб қолган кўйлаги устидан ясси кўкрагини қашлади, котелок билан бир бурда нон турган стол ёнига борди ва индамай, шоши-либ ея бошлади. У бир қўли билан котелокни ушлаганича, иккинчи қўлидаги ёғоч қошиқ билан шўрвани тез-тез ичарди. Котелокни бўшатгач, қошиқни яхши-лаб ялади ва деворга тикилганича нонни чайнай бош-лади. Нон увоқлари столга тўкилар, у бети каби сап-сарик қўллари билан нон увоқларини йиғиштириб олиб, соқол босган оғзига соларди.

— Соч-соқолимни олиб қўйсанглар бўлармиди,— деди бирдан у тирноқлари билан ифлос бошини қашларкан.

Шунда Кругловнинг қўлидан лампа тушиб кетаёзди, у жон ҳолатда қичқириб юборди:

— Ленька?! Ахир бу... Ленька Уваров-ку, Исидорнинг қирқ тўртинчи йилда Светлихада чўкиб кетган катта ўғли!..

Бошини қашлаётган кимса бу қичқириқдан сесканиб кетди. Унинг қўли мой босиб кетган, ифлос столга дўқ этиб тушди.

— Ленька! Йўғ-е, бўлиши мумкин эмас! Сенмисан ўзи?— стол тарафга интилди Круглов.

Ҳалиги одам ирғиб ўрнидан турди-да, ўзини бурчакка урди ва ўша ердан туриб, бўш котелокни чангаллаганича итдай тишини иржайтирди.

— Ўзларинг... ўзларинг кимсизлар?— деб хириллади у аъзойи бадани қалтираб.— Қаёқдан келиб қолдиларинг? Нима керак?

Раис қўлини маҳкам қисиб, эшик тарафга тортаётганини англагач, Круглов ўзига келди.

— Ахир, Захар... Уни шу ерда қолдириб бўлади-ми?

— Бўлмайди,— деди Большаков, лабини қимтиганича.— Уни бу ердан милициясиз ҳам чиқариш мумкин эмас. Бу ерда иш каттага ўхшайди...

...Анна ҳамон каравотда тўлганиб ётарди. У гоҳ инграр, гоҳ: «Леня! Ленюшка, ўғилгинам...»— деб тўхтовсиз қичқирарди.

У алаҳлаётганмиди ёки ҳуши жойидамиди, буни ҳеч ким билолмасди.

Аннанинг каравоти ёнида уймаланаётган аёллар раис билан бригадирга саволомуз қарашди, аммо кўп ўтмай ҳаммаси равшан бўлишини билганлари учун ҳеч нимани сўрамадилар.

Большаков бригадир қўлидан лампани олиб, столга қўйди-да:

— Бор, телефон қилиб кўр. Врачлар билан... милиция қачон келаркин,— деди.

Кейин касалнинг тепасига келди, энгашиб қаради, қўлини унинг пешонасига қўйди.

— Анна, Анна!— икки марта такрорлади у.— Гапимни эшитаяпсанми?

Аёл жим бўлиб қолди, бошини хиёл ирғади ва йиғлаб юборди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси яхши бўлади. Сўзлаб бер-чи, бу қандоқ... Ленкани?... Сени нега совуққа чиқариб қўйишди?

Аёлнинг қайноқ бетидан кўз ёшлари дув-дув тўкила бошлади.

— Ҳай, майли, майли... Тузалганингдан кейин гапириб берарсан,— уни тинчлантириш учун деди Захар.

— Йўқ,— яна бошини қимирлатди Анна.— Балки тузалмасман ҳам. Уғилгинамни ертўлага у, Евдоким... Кейин ўзи чўкиб кетди, деб тўполон кўтарди... Шуларнинг бари... Серафима онахонимизнинг маслаҳати... оқ фотиҳаси билан бўлган.

— Қанақа Серафима?

— Ўша сизлар... Пистимея Морозова дейдиган зеленодоллик лаънатига.

Захарнинг бошига тўқмоқ билан ургандек бўлди. У ана шу тўқмоқ зарбидан бошини сақлаб қолмоқчи бўлаётгандек, бошини каравот тепасида аста кўтара бошлади; зўрға қаддини ростлади. Аёл эса зўр-базўр гапирар, баъзан сўзларни зўр билан, битта-битта итариб чиқаргандек бўларди:

— Ўша, Серафима, баъзи-баъзида ўзи тушиб турарди Ленюшканинг олдига. Нуқул худонинг қаҳрига учрайсан, деб қўрқитарди. Бола шўрликнинг миясини айнитишди. Исидор фронтдан қайтиб келгандан кейин Евдоким иккови уни ҳам қўрқитиб олишди... Мениям. Уғлингни... армиядан... урушдан... яшириб олиб қолиш ҳазилми, бунинг учун бошингизни силашмайди, дейишарди... Киши билмас озмунча кўз ёши қилдимми... Кейин кўз ёшларим ҳам қуриб қолди. Адо бўлди. Ортиқ чидолмайман, чиқиб одамларга, очигини айтаман, дедим... шунда Евдоким ичинга шайтон кириб олибди, деди. Кейин мени... шу шайтонни... совуқда музлашга мажбур этди....

Унинг кейинги сўзларини Большаков эшитдиям, эшитмадиyam. Унинг кўз ўнгидан хатдаги сатрлар ўта бошлади: «Омон бормисан, жиян, аҳволлар қалай? Шу чоршанба бозорга кел». Яна миясида фикрлар гужғон ўйнади: «Дарҳол бирон чора кўриш керак, гарчи... чоршанбада бозорга кел, деб чақирishaётган бўлсаям.

Ким чақиряпти? Шундай об-ҳавода нима ҳам қилиш мумкин?»

Дераза ортида бўрон увиллар, гувиллар эди. Шамол печка мўрисида ҳуштак чалар, дераза ойналарини юлқилар, шиддат билан уларга челақлаб қор отарди.

Бугун Захарнинг бошига кўп ташвиш тушди. У ўзини йўқотиб қўймади, аммо бу воқеалар ўртасида қандайдир боғланиш борлигини ҳис қилиб турган бўлса-да, ҳозирча бирини бири билан боғлай олмасди.

Шамол қаттиқ гувиллаганидан пиллапоя ва даҳлизда оёқ товушларини ҳеч ким эшитмади. Хона эшиги ҳам оҳиста очилди ва остонада қорга беланган уч одам пайдо бўлди. Большаков улардан бири Кругловнинг катта қизи эканини, иккинчиси — Вера Михайловна Смирнова эканини таниди. Учинчи эркак киши Захарга нотаниш эди. Лекин Большаков бу одам ҳам врачлигини, Краснова ёнида бўлганликларини тушунди.

Вера Михайловна шоша-пиша ечина бошлади. Эркак қўл ювиш учун иссиқ сув сўради.

— Хайрият, врачлар милициядан олдинроқ етиб келишибди, — деди Захар.

— Ҳа, ҳа, — деди эркак, кўзойнаги тепасидан Большаковга қараб. — Аёллардан бир киши шу ерда қолсин, қолганлар чиқиб кетсин.

Захар кийинди-да, чиқди. Кўчада бўрон қутураётганди. Шамол унинг бошидаги шапкасини юлқилаб, оқ қуюнга учириб кетишига сал қолди. Сўнгги дақиқада Большаков уни тутиб қолишга улгурди.

«Қандай келишди экан-а? — ўйлади у врачлар тўғрисида. — Лекин милиция қолиб кетиши ҳам мумкин. Йўлга чиқишганига кўп бўлганмикин? Круглов телефон қилиб гаплаша олдимикин?»

Большаков идорага югурмоқчи бўлиб туриб ҳам эдики, бирдан: Ленъка ётган ертўла шифтидаги панжарадор дарча қаерга чиқаркин, деб ўйлаб қолди.

У Круглов иккови тор йўлак билан қандай ўтиб борганларини эслади. Уч метрча юргач, йўлак бирдан ўнг томонга бурилиб кетган эди. Демак, дарча қаердадир шу ерда, ичкари ҳовлида бўлиши керак. Лекин қаерда?

Қачонлардир қори кураб тозалаб қўйилган ҳовли-

ни яна қор босиб ётарди. Ҳовлининг бир бурчагида дарвозаси икки қанотли катта сарой бор эди. Дарвозанинг бир қаноти очиқ эди — шамол очган бўлса керак. Захар шу ёққа қараб юрди.

Саройга кириши билан Большаковнинг кўзига тушган нарса товуқлар бўлди. Улар бурчак-бурчакларда уйилиб ётган эски-туски устида совуқдан ҳурпайишиб ўтиришарди.

Кейин Захар оралари очилиб ётган тахта полда тутқичсиз люк қопқоғига ўхшаш нарсани кўрди. Бурчакда ётган йўғон сим илгакни олиб, тахталар орасига тикди ва тортиди...

Бу дарҳақиқат люк бўлиб, ойнабанд эди.

Большаков люкни ёпиб, дарвозани ёпди-да, идорага пошилиб кетди. Уни аллақачон бошдан-оёқ белаб бўлган хўл қор юзига хўл латта билан шапатилаетгандек уриларди. Захар қутураётган шамолдан юзини буриб, ҳеч нимани кўрмай, тахмин билан бормоқда эди.

Туйқусдан у аллаким билан тўқнашиб кетди, Кругловнинг ҳаяжонли товушини эшитди:

— Захар?! Яна янгилик... У ёқда, Озеркида...

Бригадирнинг қолган сўзлари шамол қаттиқ гувиллаганидан эшитилмай қолди.

— Озеркида нима бўпти?— бўрон наърасини босишга ҳаракат қилиб бақирди Большаков.— Милиция йўлга чиқибдими?

— Йўлга чиқибди!— бақирди унга жавобан Круглов.— У ёқда Демидни қамоққа олишганмиш...

— Қанақа... Демидни?

— Бир вақтлардаги Меньшиковларинг-чи, ўшани...

Аммо Захар ундан суриштириб ўтиришдан илгари ўзи тушуниб етди. «Мана... ниҳоят!»— хўрсиниб қўйди у аллақандай юкдан қутулгандай. Гарчи у Натальяга хатни ким юборганини аниқ билмаса-да, лекин кўнгли Демид эканини сезиб турарди. Шунингдек, Демид Ручьевкадаги воқеалардан хабар топиб яна ғойиб бўлиб қолмаса эди, деб ҳадиксирарди. Бу воқеалар нима учун Меньшиковни чўчитиши мумкинлигини Захар тушуниб етолмасди. Аммо чўчитиши мумкин, деб сал-пал гумон қиларди.

— Яхши бўпти, Наталья чоршанбада Озеркига бормаса ҳам бўлади энди,— деб ўйлади Захар ва боягидек енгил тортиб сўради:

— Уни қандай қилиб... қаерда тутишибди?
— Бунисини билмадим. Йўлда шамол телефон си-
мини силталаб турибди. Яхшилаб гаплашиб бўлма-
япти.

— Юр, яна идорага борайлик.

Идорада Захар анчагача телефонни буради. Аммо трубкадан чийиллаш ва тасир-тусурдан бўлак ҳеч ни-
ма эшитилмади. Ниҳоят район коммутатори телефо-
нисткаси эшитилар-эшитилмас жавоб берди. Захар ми-
лиция билан, ё бўлмаса райком секретари Григорьев
билан, ё район газетаси редактори Смирновнинг уйи
билан улашни илтимос қилди.

— Яна алоқа узилиб қолмасдан тезроқ гаплашиб
олинг,— деб огоҳлантирди телефонист қиз ва Смирнов
билан улаб қўйди.

Газета редактори, икки соат муқаддам Фрол Курга-
нов Демид Меньшиков билан яна қандайдир Семен
Прокудин деган кишини милицияга судраб келганини
хабар қилди. Учалоги ҳам қонга беланган, Фрол Кур-
гановнинг икки ерига пичоқ урилган экан, аммо жаро-
ҳати оғир эмас экан. Қанақа одамларни олиб келгани-
ни, қандай воқеа юз берганини суриштиришганда,
Курганов столга пичоқ билан тўппончани қўйибди-да:
«Узларингиз аниқлаб оларсизлар...» — дебди.

— Менинг билганларим мана шулар!— деб қичқир-
ди Петр Иванович трубкага.— Кўчада бир бало бўляп-
ти, чиқишга ботинмай турибман. Вера Михайловна
етиб бордимиз?

— Етиб келди, Петр Иванович. Шу ерда,— Смир-
новни тинчлантирди Захар.

— Ҳа-ҳа... Елена Степановна қалай?

— Аҳволи оғир... Аммо яхши бўлиб кетади-накка
ўхшайди...

Смирнов бир неча секунд жим қолди. Захар ҳам эн-
дамай трубкани ушлаб турарди.

— Фрол Курганов пичоқ билан тўппончани Мень-
шиков ва анови Прокудин билан олишганда тортиб ол-
ган чоғи,— деди ниҳоят Смирнов.— Гапимни эшита-
япсанми? Тағинам уни отиб қўйишмабди...

Трубка чисирлади, чийиллади ва жим бўлиб қолди.
Сим яна қаердадир ёки бир-бирига ўралиб қолди ёки
бўронда симёғоч ағанаб кетди шекилли.

— Демак, шунақа гаплар,— деди Захар,— кераксиз

трубкани жойига иларкан. — Фрол уни қўлга туширибди-да.

— Фрол? Кургановми? — ҳайрон бўлиб сўради Круглов.

Аммо раис жавоб бермади. У яна телефон қулоғини айлантира бошлади. «Устин-чи! — ташвишланиб ўйлай бошлади у. — Қандай унутибман-а, уни. Агар Натальянинг айтган гаплари рост бўлса, мана буниси қочиб кетиши мумкин... Ҳавонинг бузуқлигига ишониб, Корнеев билан Колесников гафлатда қолишмасайди, ишқилиб. Уларни яна огоҳлантириш керак...»

Аммо трубка боягидай жим эди.

— Э-э, жин урсин! — сўкинди Захар ва шошиб идорадан чиқди. Пиллапояда тўхтаб, Уваровларнинг ертўласи калитини Кругловга берди: — Милиция келса — Ленкани олиб чиқинглар. Ёнингларда гувоҳлар бўлсин... Э, милиция ўзи яхши билади-ку... Мен эса... албатта Зелений Долга боришим керак. Менинг машинам қани?

— Ўша ерда, менинг уйим ёнида турибди. Ахир...

Қор бўронида узоқдан автотомобиль чироғи кўринди, кейин қора доғ пайдо бўлди.

— Бу милиция, — деди Круглов.

— Жуда соз. Неча киши келди экан?

Милиционерлар икки киши экан. Большаков шу заҳоти улардан бирининг ўзи билан Зелений Долга боришини илтимос қилди.

— Нима бало, бу ерларинг қароқчилар уясими? — деди милиционерлардан бири, шу бўронда яна аллақайларга боргиси келмагани.

— Уяси борга ўхшайди, — маънос деди Захар. — Болалари бутун районга тарқаб кетган чоғи. — Кейин шофёрга ўгирилди: — Белкурагинг борми? Машинангнинг иккала кўприги ҳам яхши ишлайдими?

— Икковиям яхши ишлайдику-я, — гўлдиради шофёр. — Аммо бунақа ҳавода етиб боролмаймиз-да.

— Етиб боришимиз зарур, огайни, — деди Большаков.

...Бир минутлардан кейин милиция машинаси қалин қорда бир амаллаб бурилиб олди-да, қутуриб, чапараста ураётган қор бўрони ичида ғойиб бўлди.

Зелений Долда эса бу орада қуйидаги воқеалар рўй берди:

Эрталабдан бери дераза тагида ташвишланиб уй-маланган Пистимея Анисим Шатровнинг оқсоқлана-оқсоқлана Захар Большаковнинг уйи томон кетганини кўрди. Пистимея то Анисим эшикка етгунча кетидан қараб турди-да, секингина чўқиниб, шивирлаб ибодат қила бошлади.

Аммо каравотида ётган Устин ҳаммасини кўриб, эшитиб, маъюс кулиб қўйди.

— Э худойим-ей, нега куласан? — деди Пистимея.

— Ўзим. Овқат бер, — жавоб қилди Устин.

Печь қопқоғи ва декчаларни даранглатаётган Пистимея раис уйидан кўз узмасди. Ана, ўша ердан Анисим чиқди... Кейин Захар кўринди. Шунда кампир картошка артишни ҳам унутиб, деразага ёпишди.

Захар кўчада қадам ташлаб омборлар тарафга кетаётганди чоғи. Пистимея иложи борича уни кетидан кузатиб турди-да, кейин елкасига рўмолини ташлаб кўчага чошиб чиқди.

Қайтиб келганидан кейин дераза тагидаги скамейкага ўтириб, картошка артишга киришганида, қўллари титрамоқда эди. Дам-бадам артаётган картошкаси қўлидан сирғалиб, сувлик челақка шاپиллаб тушарди.

— Хўш, ким қаёққа кетаяпти? — боягидай масхараомуз сўради Устин. — Нега бирдан ҳамманинг қадамини кузатиб қолдинг? Икки тўлғоқ бир келдими?

Пистимея жаҳл билан бу гал картошкани челақка ўзи ташлади. Аммо шу замоноқ ўзини босиб, ишини давом эттирди.

Узун-узун картошка пўчоқлари челақка тушмоқда эди. Устин бадхоҳлик билан кўзини қисиб, хотинидан кўз узмасди. Шундан кейин Пистимея деди:

— Раисимиз ҳозир... Натальяникига қараб кетди. Сен бўлсанг яна мазах қиласан!

— Борса борар: нима бўпти? У кўпларникига боради.

— Аҳмоқ! — жаҳл билан деди Пистимея. Аммо шу заҳоти гуноҳкорона хўрсиниб, зорланиб деди: — Худоё худовандо, ўзинг кечир.

— Ахийри сендан шундай ширин сўз ҳам эшитдим, — деди Устин ва деворга ўгирилиб олди.

— Ахир Натальяникига кетди, деяпман-а... Натальяникига...

— Э-э, менга деса шайтонникига бормайдими.

Устиннинг овозида энди ҳорғинлик ва лоқайдлик оҳанги бор эди. Пистимея эрига анчагача тикилиб турди. Кейин қўлидаги пичоқни аста қўйди, эри билан қолишидан қўрққандек аста кийинди ва ибодат уйига югуриб кетди.

...Ранги докадек оқариб қайтиб келди. Устин бояги алфозда жонсиздек ётарди. Печкадаги ўтин ёниб бўлган эди. Кампир ўтин ташлади ва уларнинг аланга олишини диққат билан кузатди. Бир қўлига яна пичоқ, иккинчисига: картошка олди.

Хонага Илюшка Юргин югуриб кириб бақирди:

— Эшитдингларми?! Ручьевкада бир кор-қол бўлибди! Захар ўша ёққа жўнади...

— Секироқ, — илтимос қилди Пистимея. — Кўрмаясанми. Устин ухляпти. Бор, бор...

— Нега энди «бор, бор» бўларкан! — ҳайрон бўлди Юргин. — Ахир айтдим-ку, Ручьевкада... Бунақада, яна... бизни ҳам... Ахир кеча — ёнимда бўл, деб бежиз айтмагансан-ку...

— Бор, кет-ей! — қичқирди Пистимея унинг сўнгги сўзларини босиб кетишга уриниб. Кейин Юргинни даҳлизга қараб итара бошлади.

Аммо Устин уйғоқ эди. Хотини билан Юргиннинг даҳлизда нима ҳақдадир узоқ сўзлашишганини эшитиб ётди. Овозлар гоҳ кўтарилар, гоҳ пасаяр эди. Аммо ташқарида бўрон гувиллаётганидан уларнинг сўзларини англаб бўлмасди.

Ниҳоят эшикни тарақлатиб ёпиб, Юргин чиқиб кетди. Пистимея печка ёнига қайтди.

— Бугун нонушта берасанми ёки йўқми? — жаҳл билан сўради Устин. — Ёки очликдан ўлдирмоқчимисан?

Пистимея печка ёнида кичкина, бурушган қўлларини қоқ тиззасига қўйиб, ўйланиб ўтирарди. Қора дурра билан қисиб ўралган кичкина бошини ичига тортиб олган эди.

Эрининг овозини эшитиб, чўчиб тушди. У негадир, юбкасини тиззаси устида текислай бошлади, кейин деди:

— Ҳозир, ҳозир... пишиб қолди... Устинушка. Ҳозир пишади.

— Илюшка нима деб алжираётган эди? Ручьевкада нима бўпти?

— Ҳалиги... Уваровнинг итлари докторни қопибди. Укол қилгани келиб юрган Краснова бор-ку, ўшани.

Деярли эрталабгача қорда тиз чўкиб турган Анна Уварова ҳақида Пистимея ҳеч нима демади.

Хонада, гўё бирон тирик жон йўқдай, анчагача жимлик ҳукм сурди. Фақат мўркон мунгли увуллар, шамол ўқтин-ўқтин шиддат билан гувиллаб, дераза ойналарини зириллатарди.

Пистимея чўқиниб олди, хўрсинди ва ўридан турди. У печкани очиб қаради, кейин шу энгашганича бошини эшик томонга ўгирди ва тошдек қотиб қолди — остонада идора фарроши Наталья Лукина турарди.

— Идорага бор, — деди Наталья. — Бемор чақиряпти.

— Қа... қанақа бемор? — Пистимея зўрға қаддини ростлади. Умуртқасида худди бир нарса сингандек негадир қирсиллаб кетди.

— Марфа Кузьмина. Тобим келишмай турибди, дейди. Алланимани сўрамоқчи эмиш.

— Ахир у... Озеркидан келибдими?

— Йўғ-е... Телефонда чақиряпти.

Бошқа ҳеч нимани суриштирмасдан Пистимея кўчага югурди.

Якшанба бўлгани учун колхоз идорасида ҳеч ким йўқ эди, ювиб улгурилмаган полда ифлос сувли челақ турар, хўл латта ерда ётарди.

Тез юрганидан ҳарсиллаб қолган Пистимея шу пақирни ағдариб юбораёзди. Трубкани қулоғига олиб келмасиданоқ у эшикка кўз қирини ташлаб, қичқирди, — Натальяни бир неча қадам орқада қолдирган эди у:

— Марфушка? Эшитаман... Ҳа, мен... Нима? Ким айтди деяпсан? Семен Прокудиннинг қизи? Нима, нима? Қаттиқроқ гапир, трубка шундоқ чарс-чурс қилляптики, миям зирқираб кетяпти. Нима? Фрол... Дорофей Трофимични... Семен икковини мили... О парвардигор! О пар...

Наталья кириб келиши билан Пистимея жум бўлиб қолди. У лабини қимтиб, нурсизланаётган кўзини Лукинага тикканича фақат тингламоқда эди. Наталья ечиниб бўлиб, полни ювишга тушди.

Кейин идорага калта пўстинини шошилич елкаси-га ташлаган Филимон Колесников кирди.

— Нима гап! Нима бўляпти ўзи? — сўради у. — Деразадан қарасам, Пистимея икковинг олдинма кейин югураяпсанлар.

— Анави, — Наталья ҳўл латтаси билан телефон-га ишора қилди. — Егорка Кузьминнинг онаси касал бўлиб қолибдими-ей.

— Хўп, майли, Марфушка, — деди ниҳоят трубкага Пистимея бўғиқ товуш билан, Филимоннинг тикилиб туришига дош беролмай тескари қараркан. — Ҳаммаси тушунарли... Сен энди бундай қил: уч боғлам жамбил, кейин отқулоқ япроғидан тўрттани олгин. Ҳа, шундай... Дорихонадан қайин куртаги сўра. Аввал жамбилни қайнат, қайнаб чиқиши билан отқулоқ япроғини ва бир қошиқ куртак сол. Кечаси ётишингдан аввал ичиб ол... Шу, тамом. Ҳаво яхшиланиб кетса — бориб хабар оларман ўзим. Ҳозир уйга бораман, Устинни овқатлантираман, кейин ибодат уйига... Сен учун ҳам ибодат қиламан.

У трубкани илди-да, ҳеч кимга қарамай, идорадан чиқиб кетди.

— Марфага нима бўпти? — деб сўради Устин у эшикдан кириши билан.

— Ҳеч нима... худонинг карами кенг. Ҳозир, ҳозир овқатлантираман сени! — деди-ю, хонада югургилаб қолди.

Пистимея ҳар доим илтифотли эди, аммо ҳеч қачон эрининг кўнглини олмоқ учун бунчалар югуриб-елмасди. Аммо Устин унинг бунчалар шошиб қолганини пайқамасди, тўғрироғи — заррача эътибор қилмасди. Дераза ортидаги бўрон ҳам, Захар, Демид, бемор Марфа, ўз хотини ҳам — ҳаммаси унинг учун ҳозир аҳамиятсиз эди. У овқатни ҳам кейинги кунларда ҳафсаласизлик билан, тахламасдан, ҳатто мазасини ҳам сезмасдан ерди.

Аммо ҳозир, хотини дастурхонга овқат олиб келиб қўйганда бир-икки қошиқ ичиб кўрди-да, ликопга тикилиб қолди.

— Тахирми, а? — бошини кўтариб, хотинига қаради.

Пистимеянинг олдида ҳам тўла ликоп турарди, аммо у ҳали қўл тегизмаган эди. Гоҳ ноё тўғрар, гоҳ ҳа-

деб идиш сақланадиган шкаф, печь ёнига югурар эди. У эрининг сўзини ҳам печка ёнида турганида эшитди.

Пистимея хотиржамгина ўз ликопи ёнига келди, қошиғи билан шўрвадан олиб, татиб кўрди:

— Рост, ниманидир ҳиди келяпти. Чўғми, пайраҳами тушгандир-да.

— Пайраҳа дедингми?!— қайтариб сўради Устин ва бир ўқрайиб қўйди. Лекин у яна бир қошиқ шўрва олиб ичиб кўрди.— Йў-йўқ, сен менинг ликопимдан татиб кўр.

— Э, худойим-ей!— ҳиқиллади Пистимея.— Эсинг жойидами, Устинушка?! Нима балолар келади хаёлингга! Яқинда Варька тўғрисида ҳам бир нималар деб валдирадинг... Сенгаям, ўзимгаям битта декчадан сүздим-ку, ўзинг кўрдинг-ку ахир.

Устин буни дарҳақиқат кўрган эди. Аммо шундай бўлса-да, столга муштлади:

— Ичиб кўр деяпман сенга!

Шундан сўнг Пистимея кўз ёшларини пешбанди билан артди, унинг ликопини ўз олдига, ўзиникини эрининг олдига суриб қўйди ва индамай, вақти-вақти билан боягидай йиғламсираб шўрвани ича бошлади.

Бу ҳол Устинни тинчлантирди. Хотинининг шўрваси яримлаганидан кейин у ўз ликопига энгашиб, бир зумда бўшатди. Кейин яримта товуқни туширди, бир стакан чой ичди-да, яна каравотига ёнбошлади.

Пистимея эса дарҳол бир литрлик бўш кружкани олиб, даҳлизга чиқди, у ердан сигирхонага борди. Ола сигир ҳарсиллаб, лоқайдлик билан кавш қайтариб ётарди. Тўсиқнинг нариги томонида иккита қўй тахта полда туёқларини тўқиллатишарди.

Пистимея ана шу тўсиқ тепасига энгашиб, икки бармоғини томоғи ичкарасига тиқди...

Шу алфсзда узоқ, аммо секин қусди. Ҳозиргина ичган шўрваси озгина-озгинадан қўйларнинг оёғи остига қайтиб тушар, гўнг ёпишган тахта устида пуфакланиб, музлаб қолар эди. Аммо кампир совуқ бармоқларини ҳамон оғзига тиққани тиққан эди.

Қайт қила-қила, ортиқ ҳеч нима чиқмай қолгач, у қўлидаги кружка билан сигир тагига бориб чўнқайди ва бармоқсиз қўли билан соға бошлади. Кўп ўтмай кружка тўлди, у бир кўтаришда сутнинг ҳаммасини шимирди ва яна соға бошлади...

Кейин яна қўй қўраси устига энгашди...

Кампир кружкани сигирхонада қолдирди. Энди унга кружка керак эмас эди.

У уйга бир бидон керосин кўтариб кирди. Устин қора терга ботиб (ҳатто соқоли ивиб, кўксига ёпишиб қолгандай эди), чалқанча ётар, оғзини катта-катта очиб, оғир нафас олар эди. У хотинини кўргач, гарчи қичқиришга ҳали кучи етса-да, қичқирмади. У фақат ҳарсиллаб, паришонлик билан:

— Нега энди сен... бундоқ? Нега?— деб сўради.

Пистимея жавоб бермади. Эрига ортиқ эътибор қилмай, сандиқ ва чамадонларни очди, ичидаги латталутталарни полга ағдара бошлади.

— Ахир бари бир мен ўзим... Қандай қилсам, яхши бўларкин, деб ўйлаб юрувдим... Аммо нега... нега сен бундай... нега?— яна деди Устин.

Пистимея яна жавоб қилмади.

У устма-уст иккита иссиқ иштон, тўқилган иссиқ кофта кийди. Устидан пиджак кийди. Ҳали бир марта ҳам ўралмаган тивит рўмолни олди.

Кейин бурчақда турган скамейка орқасидаги сувоқни пичоқ билан кўчирди, яшириб қўйган жойидан бир неча даста пул олди. Бу пулларни елкага осадиган кичкина қопчиққа тўкди, бўш қутини негадир бояги ўрнига тиқиб қўйди.

У бу ишларни шошилмай, аммо ортиқча уринмай бажармоқда эди. Кўзлари хира йилтирар, лаблари қимтилган эди.

Устин каравотда тиришиб ётарди. Унинг кўкси ёнаётган бўлса керак, кўйлагининг тугмасини ечмоқчи ёки олдини йиртиб ташламоқчи бўлиб қўлини кўтарди. Аммо қўли ярим йўлда шалвиллаб ёнига тушди.

Пистимея эса бу орада хонага керосин сепаётганди.

Устин тиришишдан тўхтаб, жимиб қолди. Бошини хотини томонга ўгириб, энди Пистимеяга қараб ётарди. Унинг кўзлари қора алангада ёниб битаётгандек эди.

— Ҳали сен... бунақа ҳам...— деб хириллади у, кейин тўсатдан, телбаларча чинқирди. Унинг овозида ғазаб ҳам, норозилик ҳам, илтижо ҳам, ҳаётга ташналик ҳам бор эди: — Нега бундай қилдинг?! Нега?!

Янги калта пўстин кийиб, Устиннинг қайишини белига боғлаган Пистимея қўлида қопчиқ билан остона ёнида турарди.

— Энди менга ёрдамчи эмассан, Устинушка,— деди у хотиржам.— Филька эккан дарахтнинг ҳамма шохлари... Филькани ниқоб қилишнинг нима кераги бор энди... Сени дилингга эккан дарахтимнинг ҳамма шохлари синиб бўлдигина эмас — дарахтнинг ўзи ҳам чириб битди. Яқинда мен унга сув қуйиб, тиклаб олмақчи бўлдим... Аммо ўликка дори-дармондан нима наф... Ҳай майли... шу остонада туриб сени тамоман кечираман, Устинушка. Мени эса парвардигор кечирсин.

Устин чақчайган кўзларини ундан узмасди. Пистимея узоқдан туриб, тўмтоқ қўли билан уни чўқинтирди, кейин гугурт чақиб, керосин қуйилган либослаб уюмига ташлади. Ана шу уюмнинг ўртасида лов этиб аланга кўтарилди-да, тез ёйила бошлади.

Пистимея эшикни ёпди, ички қулфни қулфлади ва калитни чўнтагига солди. Даҳлиз эшигини ҳам худди шу йўсин ёпди, қаршидан эсган шамолда энтикиб, томорқадаги ҳаммомга югурди.

У ерда уни ички жуфт чанғи билан «Ол-сот» кутиб турганди.

— Пулларни олдингми?— аввал шуни сўради у.

Жавоб ўрнига Пистимея печка орқасидан лўм олди-да, Юргинга берди:

— Қопчиққа кўп тикилма, шифтдаги мана бу тахтани кўчир.

Тахта осонгина кўчди, занглаган кичкинагина тушука қути ерга тушди-да, очилиб кетиб, эгилган қумуш қошиқлар, олтин узуклар, исирғалар, тамаки қутилар сочилиб кетди. Булар ичида узук ва исирғалардан қуйилган олтин бўлаклари ҳам бор эди.

Ҳаммом ичи қоронғи бўлишига қарамай Юргин бир вақтлар ботқоқликдаги уйда Филипп унинг, Звягиннинг халтасидан столга ағдарган баъзи нарсаларни таниди. Чунки бутун умр уларни хотиридан чиқаролмаган эди.

— Ҳали шундоққина турган экан-а!— хурсанд бўлиб қичқириб юборди у.— Мен бўлсам — бу дунёда бўлмаса керак деб юрардим...

— Валдирама! Бу ёққа сол!— деб ўшқирди Пистимея қопчиқнинг оғзини очиб.— Ерни тимирскилаб қара, юмалаб кетган бўлмасин тагин.

Улар ҳарсиллашиб бир-бирини туртиб, ярим минут чамаси ҳамма бурчакни гугурт чақиб излашди.

— Энди тахтани жойига қоқиб қўй!— яна буюрди Пистимея ҳамон эмаклаб изларкан.— Тез бўл! Вақт биз учун олтиндан ҳам қиммат. Болға ўрнига печкадан тош ола қол...

Чангини бойлаб олганларидан кейин Юргин Пистимеянинг елкасидаги кичкина қопчиққа кўз қирини ташлади.

— Жамият пулини ҳам олдингми?

— Йўқ, қолдирдим.

— Йўғ-е, йўғ-е. Ислоҳатдан кейин пулнинг қадри ошиб қолган. Бир қоғозда минг сўм...

Пистимея ўз уйига қаради. Том тепасида тутун кўтарилган бўлса керак, аммо қор бўрони қуюқлигидан ҳеч нимани кўриб бўлмас эди.

— Наҳотки ҳалиям чангида уча олсанг?— сўради Юргин Пистимеяга шубҳа билан қараб.

— Кекирдагингдан олишса конькида ҳам югуриб кетасан... Уча оласанми-йўқми — мажбурсан...

Шундан кейин у сал энгашиб, йўлга тушди.

Юргин унга томорқа тўсиғидан ўтишга кўмаклашди.

— Шу кетишимизда аввал... қаерга борамиз?

— Олдинга ўт, кўп гапирма... мен эса изингдан бир амаллаб... Светлиха билан пастга қараб юриб, кейин Шайтондарани айланиб ўтамиз... Нарироқда бир ўрмончи туради... художўй жуда. Бўрон тингунча ўша ерда турамиз, кейин яна кўрармиз...

Бир неча минутдан кейин Пистимея яна ўгирилиб қаради, кўзига қўнган ҳўл қорни артди. Қишлоқ уйлари кўринмай қолганди. Аммо қаердадир ўша томонда, олисда, гувиллаётган кулранг чапқинда сарғиш учқунлар шамол эсаётган томонга қараб чўзилиб кетган эди...

Қишлоққа чопиб кириб келган Захар ҳам худди шу чўзилган учқунларни кўрди. Милиция машинаси Зелений Долдан ярим километр нарида бутунлай ботиб қолди.

Қишлоқ алғов-далғов бўлиб кетган эди. Морозовларнинг уйи бутунлай ўт ичида қолганди. Ҳар бир ёғоч қутуриб эсаётган шамолда гувиллаб ёнарди. Атрофда эса колхозчилар бир-бирларининг гапини эшитмай, алланималар деб бақиритиб югуриб юришарди. Аммо ҳеч кимнинг қўлидан ҳеч нима келмас эди.

— Аланга анави уйга етиб қолди-я!— ҳар бир одамнинг қулоғи тагига келиб қичқирарди Корнеев аланга чўзилган томонни қўли билан кўрсатиб.— Бо-хабар бўлиб туринглар, учқун тушиб, ўт кетмасин тагин...

Хайриятки, шамол фақат бир томонга эсгани учун учқунлар фақат бир неча уйга тўкилмоқда эди. Бу-нинг устига уйлар томини ҳўл қор қоплаган эди.

Айтгандай, Устин Морозовнинг уйи ҳам жуда тез, ярим соатлар ичида ёниб бўлди...

— Устин билан Пистимеянинг ўзи қаёқда?— сўра-ди Захар Корнеевдан милтиллаган чўғларни бўрон суриб кетишини кузатаркан.

— Шу ердамикин деб... қўрқаман,— имо қилди Корнеев култепага.— Филимон икковимиз уларнинг дарвозасидан кўз узмай ўтирдик. Ўз деразамдан У-стиннинг уйи кўринмайди, шунинг учун ҳар эҳтимолга қарши Колесниковнинг деразасидан қараб ўтирдик. Бўрон кўз очирмай қўйди, аммо дарвозадан биров чиқса, кўрардик... Лекин Юргин...

— Хўш?

— Юргин бўлса... шу дарвозадан кирди. Қачон чиқаркин, деб қараб ўтирдим. Кейин бирдан том ус-тида учқунлар кўринди. Тентаклар, печкани сомон билан ёқишаяптими нима бало, деб ўйладим... кейин аланга кўтарилди. Югуриб бориб эшикни итардик — қулф экан. Аммо вақт ўтган ҳам эди — тўсинлар ча-сирлаб ёна бошлади...

— Ундан ҳам баттар...— деди унинг сўзларини тинглаб Захар.

Юргиннинг хотини югуриб келиб, фарёд солди:

— Эримни кўрмадингларми? Ҳой, одамлар, эшит-япсизларми? «Устинникига бориб, бирпас ўтириб ке-ламан...» деган эди-я.

— Элдан бурун ваҳима кўтарма,— деди Захар.— Биронтаникида ароқ ичиб ўтиргандир. Топилади.

Аммо Юргин шу-шу топилмади.

...Бўрон тўрт кун қутурди. Бўрон тингандан кейин колхозчилар областдан келган икки криминалист иш-тирокида ёнган уйни тозалашди. Криминалистар кул тагидан куйган одам суякларини топишди.

Аммо ёнғинда неча киши ёниб кетганини униси ҳам, буниси ҳам айтиб беролмади.

ХОТИМА

1

Баҳор келаётир.

Эрталабдан ҳаммаёқ музлаб ётса ҳам соат ўнларга бориб, барча томлардан томчилар ялтиллаб чакилларди, юмшаб қолган қор устига дам-бадам ярим пуд келадиган сумалаклар гупиллаб тушарди.

Тушга бориб, ҳамма кўчаларнинг қори эриб, совуқ атала машина ғилдирақлари остидан узоқларга сачарди, оёқ остида билч-билч қиларди.

Ўрмон тепасида эса эрталабдан-кечгача енгил, хушбўй кўкиш туман ёйилиб турарди. Ундан ниманинг иси келишини дарров билиб ҳам бўлмасди. Ундан нам қор, муздан тушган игна барглари, илиб қолган баланд осмон ҳиди келарди.

Бу дуд айниқса эрталаблари жуда хушбўй бўлади...

Кичик станцияда ўтиб кетаётган поезддан тўрт киши тушди — Фрол Курганов, Клавдия Никулина, Егор Кузьмин ва Варвара Морозова. Улар платформада жимгина туришди, кетаётган поездни ҳам жимгина кузатишди ва яна ўшандай чурқ этмай Зелений Дол тарафга кетишди.

Бутун йўл бўйи улардан биронтаси бир оғиз ҳам гапирмади. Фақат Марья қояси рўпарасига етганларида, Фрол нам тортиб оғирлашган катта шоклари ҳар тарафга тарвақайлаган баҳайбат қора теракка қарадида:

— Уни ҳидини-я! — деди.

Улар Озеркидан, ҳозиргина Демид Меньшиков, Ефим Свишчев, Семен Прокудин, Евдоким ва Исидор

Уваровлар устидан бўлиб ўтган суддан қайтишаётган эди. Уларнинг иши бўйича Фрол Курганов, Наталья Лукина, Зина Никулина ва отаси Антип, Андрон Овчинников, Митрофан Селиванов хотини билан, озеркилик сектантлар Гликерия билан Евдокия, Уваровларнинг (Аннадан ташқари) деярли барча оила аъзолари, (қалтираб турган Ленъкани ертўладан олиб чиқишлари билан Анна каравотдан ўзини унга отди, ўғлини қучди; уни яна каравотга ётқизганларида, ҳушдан кетган эди, бир ҳафтадан кейин эса ҳушига келмай дунёдан ўтди) гувоҳ тариқасида судга чақирилган эдилар.

Гувоҳлик бериш учун шунингдек Захар Большаковни, Петр Смирновни, Варвара Морозовани, Марфа Кузьминани, унинг ўғли Егорни ҳам чақирдилар. Лекин Егор ҳамма айбларига иқрор бўлиб ўз ихтиёри билан гувоҳлар курсисидан судланувчилар курсисига ўтиб ўтирди.

Варька фарёд солди, Егорга ташланди ва маҳкам қучоқлаб олди.

— Йўқ, йўқ... бўлиши мумкин эмас!— деб қичқирарди у бошини чайқаб.— Мен энди қандоқ қиламан? Энди ким билан...

— Ҳечқиси йўқ, бошга тушганини кўз кўрар,— унинг елкасини силади Егор.— Муддатимни ўтаб, пок бўлиб қайтаман. Мени кутгин, Варюшка...

Унинг кетидан Фрол Курганов ўрнидан турди-да, унинг ўрни Егор ёнида бўлиши кераклигини, Марья Воронованинг ўлимида ўзини айбдор ҳисоблашини айтди.

Залдагилар ёқаларини ушлаб қолишди.

Клавдия билан Степанида гувоҳликка ўтмади. Аммо область сайёр суди мажлиси ўтаётган район клубида улар ҳам бор эди.

Фролнинг арзини эшитиб, Клавдия ҳеч нима демади, фақат ранги қув ўчиб кетди. Степанида бўлса, танаффусда одамлар орасидан сиқилиб, унинг олдига ўтди, кеккайиб унга қаради-да:

— Бировнинг эридан фойдаланиб бўлдингми? Кўнгил очиб бўлдингми? Баттар бўл, мочағар... Қотил ҳам бу кунидаж баттар бўлсин...

Клавдия индамай юзини ўгирди.

Степанида қайтиб Озеркига бормади. Клавдия эса суд тугагунча колхозга қайтмади, Зинаникида турди.

Суд роса икки ҳафта давом этди. Шу кунлар мобайнида Зелений Дол қозондек қайнади. Қишлоқда эрта саҳардан қора кечгача фақат шу тўғрида гапирардилар:

— Устин билан Пистимея деганлари... Оббо Морозовлар-ей. Қандоқ яшаб келибмиз-а, шулар билан!

— Демидка Меньшиковни танийман. Судда нима балолар деди у?

— Э, нимасини айтасан... Ёнидан бошқа одамнинг номига ёзилган ҳужжат чиқди. Пенсия олиш учун қилган эдим, дейди. Шериги бўлса оғзидан гуллаб қўйди: ҳеч қанақа пенсионер эмассан, балки... бош иеговистсан, деди...

— Шунақа дегин! У-чи?

— Мен қайдан билай... Бугун кечга бориб яна янгиликлар бўлади.

— Захарнинг қонини оғзидан келтиришган эканда, лаънатилар! Фролнинг қабиҳлигини... Захарнинг тўйини азага айлантирган экан...

— Курганов Демидни қандай қилиб қўлга туширибди, судда айтишмадими?

— Меньшиков уни негадир чақиртирган экан...

— Йў-ў-ге?

— Гапини қара-я! Икковиям бир гўр. Кейин нимагадир келишолмай қолишибди. Бири у дебди, бири бу дебди — ёқалашиб кетишибди. Шовқинни эшитиб, Прокудин югуриб келибди, Фролга пичоқ солибди. Лекин бу айиқ полвонга пичоқ ўтарканми! Бир ўкирибди-ю, Прокудинни тепиб юборибди. Икки оёғи ўртасини чангаллаганича ўтириб қолибди. Шунда Демид Фролнинг гарданига тўппонча тирабди. Фрол бўлса... Хуллас, тўппончани унинг қўлидан юлқиб олибди...

— Энди Клашка шўрликнинг шўри қуриди. Марья Воронова ҳақидаги гаплар рост чиқадиган бўлса борми...

— Жуда чалкаш иш, аллақачонлар бўлиб ўтган. Фрол уни ўлдирмаганман, Филька билан Демид ўлдирган, дейди. Фрол мастлик билан аралашиб қолган...

— Бу Фролнинг гапи, Демид бўлса бошқача гапираяпти. Асосий қотил сенсан, дейди. Қояга уни судраб борган ҳам сен, бошини тош билан мажақлаган ҳам сен, кейин кўзини пичоқ билан ўйган ҳам сен, дейди.

Яна: «Аниська Шатровга қарамайдиган бўлдинг, манжалақи...» деб ҳам айтдинг», деди.

— Ё тавба, сира ақлга сиғмайди-я! Наҳотки, шу гаплар рост бўлса... унда қотилни...

— Текшириб олишади. Егорниям зараркунандалик қилгани учун жазолашса керак.

— Зараркунандалик қилгани учун жазолайдиган қонун ҳам йўқ ҳозир. Аммо ҳар қалай...

— Овчинников бўлса, нуқул бош силкитиб: «Гумоним бор», дер эмиш. Нимадан гумон қилади?

— Ҳеч нимадан. Аҳмоқона бир гапи-да бу унинг. Билмасмидинг.

— Смирнов ҳеч нима гапирмадимми?

— Э-э, жонгинам! Кеча кечки пайт шунақа гаплар очилдики! Астойдил қисти-бастига олганларидан кейин Демид айтиб берди. Айтишича, Устин аллақанақанги Усть-Каменкада... қанақадир Полинкани, анави Смирновнинг қаллиғини...

— Қаллиғи ҳақидаги гаплардан хабардорман. Мен редакторнинг ўзи ҳақида сўраяпман.

— Айтишларича, Марфа ақлдан озганмиш. Ҳамма саволларга бирдай: «Пистимеяга нима керак бўлганини мен қаяқдан билай? Ҳали Зинкани Евдокия билан Гликерияга рўпара қил, дейди, ҳали Митрофановлар билан таништир дейди...» деб жавоб берармиш.

— Ҳа-а... Зинка бўлса... Бечорани кунини кўрса-тишди! Кўрмаган куни қолмабди шўрликнинг...

— Демид ҳам немисларда хизмат қилган экан дейишадимми? Яна нима гаплар топиб келдинг, ахир Озеркидан ҳозиргина қайтдинг-ку.-

— Эрталаб молхонани тозалайсан-тозалайсану, аммо бирон-бир бурчагида ахлат қолади... Ер юзида ҳам шундай экан... фақат Демид анави Прокудин билан Свишчев ҳам шу тоифадан. Бугун ҳаммалари тилга кирди. Прокудин сибирлик экан, анави Свишчев бўлса Украинанинг аллақайси бир еридан келиб қолган, уруш вақтида эвакуациядан яшириниб қолган экан. Немислар келиши билан ўшалар томонга ўтибди... Она сути оғзидан кетмасидан полицей бўлиб хизмат қилган экан. Прокудин бўлса, жанглардан бирида асирга тушмоқчи бўлиб, ўзини ўлганга солиб ётган экан. Ушаларнинг қўлида қандайдир жаллод бўлиб ишлаган экан.

— Евдоким чол нима дейди?

— Бу чол эмас, бир... «Аннанинг ўлимида ўзимни айбдор ҳисобламайман, дейди. Агар ўлмаганда, яна совуққа чиқариб қўярдим, негаки, ичига шайтон кириб олган. Ҳаммангнинг ичингда шайтон, шайтон, шайтон... Муқаддас Серафимани ҳалок қилдиларинг!» кейин бақариб, бир нималар деди, оят ўқиди шекилли, залда ўзини у ёқдан-бу ёққа отди, милиционерларнинг қуролини тортиб олмоқчи бўлди... Марфа эмас, мана шу ақлдан озган. Унинг учун суд энди тамом чоғи, соғ-носоғлигини аниқлаш учун руҳий касаллар шифохонасига олиб кетишди...

— Исидор-чи?

— Униси бўлса: «Ўз ўғлим, нима қилсам ихтиёр ўзимда! Хотиним ҳам менинг измимда. Агар отамга қўл тегизсаларинг, турмадан қайтганимдан кейин ҳаммангни, судьяларниям, маслаҳатчиларниям қидириб топаман, ҳамманг учун алоҳида пичоқ қайраб қўяман. Шунинг учун яхшиси отишга ҳукм қилинглар. Барибир Исо алайҳисалом келади. У келади-ю, тирилтиради», — деди.

— Тирилтирармиш-а, кутавер... Ҳатто Демид ҳам отишга ҳукм бўлишини сезиши билан кўз ёши қилишга тушди: «Шафқат қилинглар, бор гапни айтиб бераман. Нимага ҳукм қилсаларинг ҳам майли, фақат ўлимга ҳукм қилманглар», деб туриб олди. Тирилтирадими-йўқми, шу билади-ку ахир.

— Хўш, нимани айтиб берди у?

— Кўп нарсаларни... Марьяни Фрол ўлдирмаганини. «Уни Филька икковимиз тинчитдик, дейди. Устига тошни ҳам Филька ташлаган... Кейин кўзини ўйган ҳам». Ҳаммаси Фрол айтганча бўлганмиш.

— Елкамдан тоғ ағдарилгандай бўлди-я! Аслида-ку, Фрол бўлмағур одам-а, аммо бунақа иш қўлидан келмайди, деб ўйлайман...

— Ҳў-ўб ишлар бўлди-да... Пистимея билан Юргин қаёққа... судда унинг номини нима дейишган эди-я?.. Тарас Звягинмиди... қаёққа йўқолишган экан-а? Наҳотки ёниб кетишган бўлса... Э, ўша калтакесак ҳеч қанақа ўтда ёнмайди...

...Суд Демид Меньшиков, Семен Прокудин ва Ефим Свищевни отишга ҳукм қилди. Исидор Уваровни ўта-

кетган хурофотпарастлиги учун ўн беш йил қамоққа ҳукм қилди.

Евдоким масаласида суд уни руҳий касаллар шифохонасига жойлаштириш ва тузалиб чиққач, ишини қайта кўриш ҳақида ажрим чиқарди.

Судья ҳукмнинг шу ерини ўқиб бўлиши билан сув қуйгандек жимжит залда Антип Никулиннинг овози янгради:

— Ан-на — бу-ни! Эҳ — трансляция деса бўлади...

Никулинни залдан олиб чиқиб кетишди.

Егор Кузьминни ўз ихтиёри билан иқроор бўлгани ва сидқидилдан тавба қилгани учун беш йил шартли қамоққа ҳукм этишди.

Суд бу воқеа эскириб кетганини, жиноий ҳаракатлар қилмаганини ҳисобга олиб, Фрол Кургановни жавобгарликка тортишни лозим топмади.

Фрол ҳукми эшитгач, худди Исидор Уваровга эмас, балки унга ўн беш йил қамоқ муддати берилгандек букчайиб, бўшашиб, рангги ўчиб кетди.

Умуман жазосининг ҳаддан ташқари оғирлигини унинг ўзигина ҳис қилмоқда эди.

...Фрол кичик станциядан Зелений Долга етгунча ҳам гўё бир вақтлар шу йўлда бир нарсасини тушириб қолдиргану энди шуни топиб олмоқчи бўлгандек букчайиб борди.

У қишлоққа ҳам бошини кўтармай кириб борди...

2

Кўклам келди.

Зелений Дол ортидаги тепаликнинг қори деярли эриб битди. Энди фақат ўрмон устидагина эмас, балки бутун дарё ортидаги ерлар устида ҳам кўкиш дуд жимирлаб турарди. У тарафларда қалинлиги бир метр келадиган қор ҳамон ястаниб ётарди, аммо тушга бориб, улар устида илиқ ва оғир ҳаво тўлқинлари у ёқдан-бу ёққа сузарди.

Светлиха музининг у ер-бу ерида дастлабки кичик кўзлар пайдо бўлмоқда эди. Дарёдан уловда ўтиб бўлмасди, пиёда юриш ҳам хавfli эди.

Соҳилда, каттакон қозон тагида гулхан тутарди, атрофда болғаларнинг тарақ-туруғи эшитиларди. Бун-

да Анисимнинг соли учун карбузларнинг тирқишларига лос тиқиб, мум қуйишаётганди.

Аввалги йилларда колхозчилар бу ишларни солчи раҳбарлигида бажаришарди. Ҳозир Анисим соҳилда йўқ эди. Унинг тоби қочиб, бир ойдан бери ётиб қолган эди...

...Бу сафар ўтиб кетаётган поезддан кичик станцияда уч киши тушди: Мишка Большаков, Зина Никулина ва унинг уч ёшларга етиб қолган ўғли.

Михаилнинг эғнида фуфайка бўлиб, Зина енгил пальтода эди.

Мишка поезд кетидан қўл силтаб бўлгач, Зинанинг чамадонини кўтарди.

— Унутиб қўйганинг йўқми — манави йўлдан кетамиз...

— Унутганим йўқ, — деб жавоб қилди Зина ўғлининг шарфини тузатаркан. — Уйга борамизми ўғлим?

— Бора-миз! — жон-жон деб розилик берди бола, аммо шу заҳоти шарт қўйди: — Озгина ўзим юраман, кейин кўтариб оласизлар.

Улар ҳам Зелений Дол тарафга юрдилар.

Улар бир неча кун муқаддам бу ердан ўтган Фрол, Клавдия, Егор ва Варварадан кўра сергапроқ эдилар.

— Эҳ, жин урсин, Светлихадан машинада у ёқда турсин, аравада ҳам ўтиб бўлмайди. Йўл узоқ, бола билан чарчаб қоласан, — неча бор деди Мишка.

Шу боисдан Зина ҳар гал:

— Зарари йўқ, секин-секин етиб оламиз, — деб жавоб қиларди.

— Албатта етиб оламиз... Ксенька ҳозир адабиётдан саволларга тайёрлаётган бўлса керак. Биринчи имтиҳони — адабиётдан. Нима деб ўйлайсан, топширармикан?

— Топширади, топширади...

Наталья Лукинанинг бу йил ўжинча синфни битираётган қизи қиши билан район марказида яшади, уйга яқшанба кунларигина келарди.

— Негадир адабиётдан қийналаяпти, — деди яна Мишка. — Битта нарсага сира тушунолмаман — нега қийналаркин-я! «Ёмон кўраман», — дейди. Адабиётни ҳам ёмон кўриш мумкинми?! «Прометей»нинг мана бу жойини бир эшитгин-а...

— Миша! — ёлворгандай деди Зина.

— Йўқ, сен чамадонга ўтириб, бирпас дам ол, тингла,— эътирозга ўрин қолдирмай буюрди Михаил.— Мана.

... Манманлик ила сукут сақладинг,
Йўқ эрди жавоб арши аълодин.
Ҳаёт асрорин яширсанг ҳам минг
Ғолиб келолмас адоват ва кин.
Бўлмасди зуҳур ва лекин зимдан
Қутқу солардинг дастгирлигинг-ла
Ғурурланардинг залиллигимдан
Мазах кифоят, сўзимни тингла:
Даргоҳингга бас, бош урмам минбаъд
Кечдим тифлдек ҳадиксирашдан.
Ибодатим ҳам бўлди дуобад
Чиқмам базинҳор жангу савашдан
Бу сўнги жангим, эй ҳукми бедод,
Тахту бахтингга, аршингга сенинг,
Ёвуқ келибон қаршингга сенинг
Дўзах ва аршни кўтаргум азот!

Михаил шеърни ўқиган сайин илҳомланиб бормоқ-да эди. Аввалига у зўр бериб қўлини ҳавода силкитган бўлса, бора-бора силтамай қўйди. Ҳаяжондан кўзлари порлар, икки бети қип-қизариб кетган эди.

Шу дақиқаларда Мишка жуда очилиб кетган эди, шу боисдан Зина маҳлиё бўлиб қараб турарди.

— Хўш, қалай?— сўради у тўхтаб.

— Яхши... Жуда яхши, Миша.

— Энди бу ёғини, бу ёғини эшит!

...Мен бирла борар бақудрат оломон
Бораман қон кечиб лашкарим бирда
Меннинг болаларим дарғазаб ҳамон
Тинглайсанми, Зевс, булутлар аро?
Илло... таҳқирланган тахти бахтинг-чун,
Чархингни эскирган гумбази учун,—
Ишга сол кучингни, хафаҳол тангри
Раъдвор яшинларинг пуқир эй, Зевс.

Бир неча кун ичида Зина ҳам «ҳамма худоларнинг қудратли отаси бўлмиш Зевснинг зулмига қарши, одамларнинг ҳимояси учун бош кўтарган» Прометей

ҳақидаги бу поэмани ёд олаёзган эди. Мишка эринмай тушунтиргани сабабли у бу поэмани «ўтган аср ўрталарида ўтган, унчалик номи чиқмаган рус шоири Эдуард Иванович Губер» ёзганлигини билиб олган, аммо унинг номи чиқмаган бўлса-да, мактабда унинг поэмасини ўтмаганлари «жуда, жуда ачинарли» эканлигини, «бунчалик ажойиб асарни» шу чоққача Мишка билмагани сира кечириб бўлмас ҳол эканини тушунган эди. Шунингдек, Зинага Мишка Губернинг поэмасини яқинда, колхоз кутубхонасига янги китоблар сотиб олиб келишганида кўриб қолгани, дарҳол уни ёдлаб олгани, эндиликда бу энг севимли асари экани маълум эди.

— Сен биласан-ку, Зина, инсон озодлиги учун ажойиб курашчи Прометей, жаҳон адабиётида катта ўрин эгаллайди,— деб унга лекция ўқиб кетарди Михаил.— Эсингда бўлса керак: Прометей ҳақида Эсхил, Гёте, Байрон, Шелли ёзган... Билсамки, у тўғрида Эдуард Иванович Губер ҳам...

Кейин Мишка Губердан, Шелли ва Байрондан, кейин яна Губердан сатрлар келтирарди...

Ўша кунларда Зинанинг Прометейни, шунингдек, негадир унинг ёнида пайдо бўлиб қолган Михаилни ҳам ўйлайдиган ҳоли йўқ эди. Эсида, бир куни у Зинани кўчада тўхтатди-да: «Мени танимаяпсанми? Мен Миша Большаковман»,— деди. Зина унга танийман, деди-ю, ўтиб кетди. Шу кунлари суд процесси бошланган бўлиб, унинг учун жуда оғир эди. Бошидан ўтганларнинг овоза бўлмаслиги учун у умрининг тўртдан уч қисмини беришга ҳам рози эди.

Аммо Мишкадан қутулиш унақа осон эмас экан. Ҳадеганда у ёнида пайдо бўлиб, нимсиз балоларни ҳикоя қиларди...

Зина судда ҳеч қандай саволга жавоб бермаслигини айтди. Михаилдан эса қайтиб ёнига келмасликни, у билан ҳеч нима тўғрида гаплашмасликни илтимос қилди.

Аммо Мишка тўғри уйига кириб келди-да, шартта сўради:

— Менга қара, сен ростдан ҳам ана ўша... худога ишонасанми?

— Сенга нима?! — нафрат билан қичқирди Зина.

— Унинг нимасига ишонасан!— деб қичқирди Мишка ғазабдан қизариб.— Улар сени чалғитиб қўйишган.

— Бундан мен енгил тортармидим?— сал ҳовридан тушиб деди Зина.

— Ахир... ҳаммаси арзимас нарса. Одамнинг бошида нималар бўлмайди.

— Арзимас?— зўрға сўради Зина.— Бўлмасам қанақа арзимас нарсалигини эшит...

Кейин Зина, негалигини ўзи ҳам тушунмай, Митька Кургановдан бошлаб, ҳамма-ҳаммасини сўзлаб берди. Унинг кўзига тикка қараганича сўзлади. Бу воқеаларнинг кўпини Мишка энди эшитиши эди. Шунинг учун у гоҳ оқарар, гоҳ қизариб кетар эди. У ҳаммасини диққат билан тинглади-да, қатъий деди:

— Ҳаммаси арзимас нарса, Зина. Ахир сен аслида яхши одамсан-ку.

— Яхши?— шивирлади Зина.— Сен... мени...

Кейин Зина ўзини каравотга отиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

Мишка унинг ёнида ҳайрон бўлиб турарди. У Зинани тинчлантириш учун қўлини узатди, аммо унинг елкасига қўли тегиши билан худди куйиб қолгандай тортиб олди. Кейин ҳарқалай силаб қўйди.

— Биласанми, кел, судга биргалашиб борамиз,— деди у.— У ерда ҳаммасини қандай бўлса, шундайлигича гапириб берасан. Мана ҳозир менга гапириб бердинг-ку... Нима бўпти...

Зина энди ўзи ҳам «гапириб берганини» биларди... У ўрнидан кўтарилиб, сўради:

— Сен... нима қилиб менинг олдимда пайдо бўлиб қолдинг? Катта бўлиб қолибсан. Қизиқдан кетаётганимда мана бундоқ эдинг.

— Ҳозир... кўп одамларимиз шу ерда,— сал хижолат бўлиб деди Мишка.— Дадамиз ҳам гувоҳ тариқасида чақирқиринган...

Дарҳақиқат, зелеведликлар ҳозир район марказида кўп эди. Опаси Клавдия неча кундан бери уникида яшайпти. Лекин ҳеч кимнинг у билан, йўлдан озган Зинка Никулина билан ише йўқ эди. Фақат манави Мишка...

Бир неча кун бурун Закар Большаков ўғлига:

— Сендан бир нарсани илтимос қилмоқчиман,

Михаил...— деганини билмас эди Зина.— Зинка Никулина эсингдами?

— Анави ўзимизнинг Зинкамизми? Ҳа, бўлмасамчи...

— Биласанми, Миша... Суд кунлари уни ёлғиз қолдириб бўлмайди. Мен билан Озеркига боролмайсанми, у ерда бир йўлини топиб Зина билан гаплашардинг? Ксениядан ҳам илтимос қилардим-а. Аммо яқинда имтиҳонлари бошланади-да...

— Майли, дада. Кўз-қулоқ бўламиз.

«Кўз-қулоқ» ўрнига бошқа сўз топиши керакмиди. Лекин на чора, оғзидан чиқиб кетди бу сўз, шу боисдан Мишка ерга қаради.

— Умуман, ўғлим,— давом этди отаси,— кейинчалик уни қишлоққа қайтаришга ҳаракат қиламиз. Ҳар эҳтимолга қарши билиб қўйганинг маъқул...

Ксеньканинг дарҳақиқат вақти йўқ эди, Никулинага Мишка ёлғиз ўзи «кўз-қулоқ» бўлди.

...Зина каравотдан турди, сочларини тўғрилаб, деди:

— Худога-чи, мен, Миша... Умуман, билмайман. Балки чиндан ҳам мени чалғитиб қўйишгандир, балки ростдан ҳам ишонгандирман.

— Нима «ростдан ҳам?!» Нима «ростдан ҳам?!» — деди қизишиб Михаил икки марта.— Худога ишониш — бу... бу... Мен ҳатто сўз тополмайман бунинг нималиғига! Инсон онгини хиралаштирадиган... қандайдир бир қутига тиқиб, занжирбанд қиладиган куч йўқ табиатда. «Ростдан ҳам» — бўлмайди. Умуман, худо деган нарсанинг ўзи йўқ. Майли, бир вақтлар одамлар бор деб ишонган. Энг қудратли худо — Зевс деганлар. Ана шу энг қудратли худо ҳам Прометей деган одамни, унинг мағрур руҳини ҳеч нима қилолмаган. Менга қара, яқинда мен ажойиб бир поэма топдим... Уша Зевснинг кучи Прометейни қояга кишанбанд қилишгагина етибди. Инсонни у роса қийнабди! Аммо Прометей барибир унга шундай жавоб қилибди:

Озод руҳим этолмадинг занжирбанд
Ҳам эга олмадинг мағрур бўйнимни!

Бу демак — Прометейнинг мағрур бошини эгишга

худо заифлик қилибди, — тушунтирди Мишка. — Тушундингми, Зина! Энди, бу ёғини эшит:

...Қўлларим увишди — кишанлар сиқди.
Ҳокимиятинг на букди, на йиқди, —
Эзгу фикрларим, мангу ўйларим,
Эгса эгилмаган қадду бўйларим!
Қани камонингни заҳарли ўқи?
Қани чақмоғингни пўписа дўқи?
Кишанлар Прометей учун кам буткул
Ғуломликка зинҳор ярамайди ул!

...Ана шу йигитча ҳар куни уни судга ва суддан уйга кузатиб қўядиган бўлди. У нуқул шу Прометей ҳақида ҳикоя қиларди...

Баъзан Зинанинг назарида Михаил ўзининг Прометейи билан жонига тегиб кетгандай бўларди. Шундай пайтларда у жаҳл билан: бирпас жим турсанг бўлмасмикан, деб юборарди.

Бир куни эрталаб, одатдаги пайтда Мишка эшикни тақиллатмади. Клавдия отланиб бўлган, аммо Зина негадир шошилмасди.

— Бўлмайсанми? Юр, кетдик, — деди опаси.

— Мен ҳозир, сен боравер...

Зина яна ўн беш минут, кейин беш минут кутди. Эшик тақилламади. У алланечук бўлиб, юраги сиқилди, ҳатто хафа ҳам бўлди.

Суд мажлисининг бошланишига ўн минут қолганда у Мишканинг умуман келмаслигини тушунди. У ўзини ожиз ҳис қилиб, мунғайиб уйдан чиқди. Кейин ерга кўз тикканича, икки қўли билан дуррасини ияги тагидан тутганича кўчада югура кетди.

Зина ўзини шу бугун, шу чоқ бир балога гирифтор бўладигандек ҳис этарди.

Суд кетаётган район Маданият уйига элтадиган йўл «Рассвет» колхози карвонсаройи ёнидан ўтарди. Зина бирдан ҳар куни эрталаб ўша ердан ўтаётганларида Марфа Кузьмина ҳассасига таяниб, эшик тагида туришини эслаб қолди. У ҳеч қачон уларга ҳеч нима демас, фақат кўзларини ярим юмганича уларга қарар, қуруқшаган кичкина бошини ғалати чайқаб қўяр эди.

Ҳар гал шу ердан ўтаётганларида Зина беихтиёр алангларди. Кампир эса уларнинг орқасидан қараб,

бешини чайқаб тураверарди. Зинанинг бадани жимирлашиб кетарди.

Бугун ҳам Марфа, ҳар вақтдагидай, ўша жойда соқчидай турарди. Бошига сиқиб ўраган иссиқ шол рўмол тагидан қора холли кўк дурра кўриниб турарди. Зинани кўриши билан кампир кўча ўртасига юра бошлади.

Зина у билан саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлган эди, аммо Марфа уни ҳассаси билан тутиб қолди.

— Менга қара, айланай,— овози чийиллаб деди Марфа.— Омон-эсонмисан, қизим. Мунча шошилмансанг?

— Кечикаяпман. Суд бошланиб қолган бўлса керак,— деди Зина.

— Ҳа, албатта, албатта... Сенгаям қийин бўлди, ўргилай. Бўлмаса-чи, бўлмаса-чи, мениям чақиртиришди, ажалинг келгурлар...

— Йўл беринг,— деди Зина кампирни айланиб ўтмоқчи бўлиб.

— Яхшимас бу, айланай, яхшимас!— Марфа хафа бўлиб буришган лабларини ямлади. Унинг қисиқ кўзларида норозилик пайдо бўлди, аммо шу замон оқ сўнди.— Ахир озмунча яхшилик қилдимми сенга... Сен бўлсанг қандайдир бир саёқ билан бошлашиб юрибсан. Захарканинг ўғлими? Нега атрофингда гирдикапалак бўлиб юрибди? У лаънатилардан четроқда юр, улар яхшиликка олиб боришмайди сени.

— Мендан нима истайсиз?

— Сендан нима ҳам истардим? Ҳеч нима. Умуман, одамлардан менга ҳеч нима керакмас... ахир тўримдан гўрим яқин... Сенга бир яхши маслаҳатим бор холос... Сенга бир қуллуқ қилиб қўймоқчи эдим... Сен бўлсанг, доим Захарканинг ўғли орқасида яшириниб юрибсан. Парвардигори олам ўзи раҳнамолик қилмаса, хом сут эмган бандаси...

— Менга қуллуқ қилишнинг ҳожати йўқ...

— Нега энди, нега энди... Худонинг қаҳрини келтирмадинг, суд бўлаётганда азроиллар билан гаплашмадинг. Бу ишларинг оллога манзур, ўзи қўллағай сени...

— Қўйсангиз-чи ўша худонгизни!— қичқириб юборди бирдан Зина.— Ҳаммасини, ҳаммасини сўзлаб бериш керак.

— Зинаида!— Кампир ҳатто ҳассасини музлаган ерга тўқиллатиб урди. Унинг овози ҳам ҳассанинг тўқиллашига ўхшаш ширасиз, ингичка эди.— Эсингни йиғ, Зинаида!— Марфа оғир нафас оларди.— Юрагим бекорга безовта бўлмаган экан. Кел, Зинушка билан бир гаплашай дедим-а.

— Мен билан гаплашиб нима қиласиз, буви,— деди Зина атрофга аланглаб.— Сенга гапириш осон, деб ўйлайсизми... ўша нарсаларни... мени не кўйларга солганларини сўзлаш-а? Юракда сақлаб юриш — ундан ҳам оғирроқ.

Кампир Зинанинг ёнгинасига келди, оғзидан сасиқ ҳид бурқситиб ўшқирди:

— Ўзингни ҳалок қилма, Зинаида. Даминг ичингда бўлсин. Бирон нима десанг, сени кечирмаймиз...

— «Биз» деганингиз ким?!— Зина чўчиб тисарилди.— Мени нега қўрқитасан? Яна нима дейсан?

— Худо хайрингни берсин, худо хайрингни берсин!— деди бирдан кампир қандайдир бўғиқ товушда. Унинг овозидан хафа бўлгани ва саросимага тушиб қолгани сезиларди.— Ким қўрқитаяпти сени, тентак? Сенга яхшилик қилмоқчи бўлиб... маслаҳат бердим... Ахир ёшсан, боланг бор. Ҳеч бўлмаса ўшани ўйла...

— Боламни тинч қўйинг... ифлос қўлларингизни унга теккизманг,— деди Зина.

Марфа бояғидай Зинанинг йўлини тўсиб одатига кўра икки қўллаб ҳассасига таяниб, кўча ўртасида турарди. Энди у аҳён-аҳёнда қисик кўзларини сезилар-сезилмас пирпиратиб, Зинага зеҳн солар ва хотиржам қарар эди.

Зина ҳам индамасди. Хира, пастгина осилиб турган қиш офтоби бу икки хотинни, кекса ва ёш аёлни ёритиб турарди. Кампирнинг боши соқотган бўлса керак, қўлини шолрўмол тагидан олиб бориб, дуррасини пешонасига тортиб қўйди, кейин шолрўмолни танғиб ўради. Зина бу кўк холди рўмолни кампирга, лаънати Евдокия билан Гликериядан қутқаргани, Селивановлар хонадонига жойлаштириб қўйгани учун миннатдорчилик билдириб, бир вақтларда ўзи олиб берганини эслади. Ниҳоят Зина сесканиб кетди, кампирни айла-ниб ўтиш учун бир неча қадам юрди.

— Ҳай, майли, бора қол,— деди шу заҳоти Марфа, аммо жойидан жилмади, туришини ўзгартирмади.—

Фақат гапимиз эсингда бўлсин. Кимки бўштоблик қилиб, парвардигори оламнинг синовларига дош беролмай, диёнатсизларга етказса, худонинг буюрганларига шак келтирса, лаънати Иуда каби унга хиёнат қилса — унинг ғазабига учрагай. Парвардигорнинг синовлари оғир, аммо муртадлиқ ва хиёнат учун берадиган жазоси яна ҳам оғир. Бунақаларни парвардигор аямай жазолайди...

Зина ниҳоят кампирни айлашиб ўтди ва кўча бўйлаб орқасига ҳам қарамай югура кетди. Марфа сўқир одамдек ҳассаси билан йўлни пайпаслаб, дарвозаси томон юрди...

Зина Марфа билан учрашиб қолганидан, унинг сўнгги сўзларидан қўрқиб эзилиб клубга кириб борди. У одатдаги жойига бориб ўтирди ва одам тиқилиб кетган кенг клуб залида майда сепкил босган юзи ҳаммаша кулиб турадиган Мишкани учратиш учун кун бўйи атрофга аланглади.

Кечга яқин ахийри уни кўрди. Мишка Зина қараётганини кўриб, оғзи қулоғига етиб жилмайди, ўрнидан туриб, қўл силкиди.

— Эрталаб нега бизникига кирмадинг, Мишка? — деб сўради Зина мажлис тугагандан кейин.

— Назаримда... шеърларим билан жонингга...

— Йўғ-е, келиб тур, — илтимос қилди Зина. Бир оз жим тургач, қўшимча қилди: — Сен билан гаплашиб олишим керак... Маслаҳатлашиб оладиган гапим бор. Жуда зарур...

Орадан бир неча кун ўтгач, судда Зина ҳазрат Григорий сектасида ва иеговистлар ичида кўрган-кечирган гаплари ҳақида муфассал сўзлаб берди. Шунингдек, у редакторга туҳмат қилиб ариза ёзишга уни Меньшиков билан Прокудин мажбур этганини ҳам айтди. Кейин эсини йиғиб, ўша куниёқ райком секретаридан аризани қайтариб олибди.

Процесс жуда кеч тугади. Михаил Зинани эшикдан чиқаверишда топиб олди-да, қичқирди:

— Тамом-вассалом! Тамом-вассалом!! Ана энди ҳаммаси тугади, тушундингми? — Кейин қулоғига шивирлади: — Биласанми нима? Эрталабгача кечаси ўтадиган поездларни томоша қиламиз. Ксенька билан келишганмиз, ана у, кутиб турибди.

— Бўпти, — деди бошидан кечирган ташвишлари

туфайли ҳали ўзига келиб улгурмаган Зина итоаткоруна.

Кейин навбатдаги поезд келганда, ҳар гал вокзалга бориб кузатиб, учови тонггача район марказида кезишди. Эрталабгача Зина ҳеч нима демади, Мишка билан Ксенька ҳам ўзлари билан овора эдилар чоғи, ҳеч нимани сўрашмади. Мишка тўхтовсиз ҳар хил шеърлар ўқирди. Ксенька жуда кулгили нарса ҳақида ҳикоя қилаётган бўлса керак, Мишка шарақлаб куларди. Лекин бу ҳикоялар Зинанинг қулоғига кирмас, Мишканинг шеърларидан бирон сатри ёдида қолмас эди. Баланд осмонда юлдузлар жимирлар, тун қоронғисида обод, шинам уйлар қорайиб кўринар, енгил шабада юзга урилар эди. Поезд чироқлари қоронғиликка кириб, ғойиб бўлар, вагон гилдираklarининг тақир-туқури оҳиста тинарди.

— Қандай яхши-я, — деди ҳорган ва енгил тортган Зина уйи ёнида тўхтаб, уфқнинг ёришиб келишини кузатишаркан. — Раҳмат, Миша. Сенга ҳам, раҳмат, Ксения. Сизлар билан бирга яхши дам олдим. Ахир бир-бирларингни яхши кўрасизларми? Мен шунини тундундимки...

Яхшиямки, ҳали қоронғи эди, бўлмаса Ксенька билан Мишка тумтарақай бўлиб қочиб кетишарди. Ҳозир эса улар юзларига югурган қизиллик сезилмаслигини билардилар.

— Гапингизни! Нега бунақа дедингиз? — ғайритабий товушда деди Ксенька.

Мишка бўлса анчагача томоқ қириб турди.

— Хайр сизларга, — Зина жилмайиб, уларга қўлини узатди.

Ксенька индамай қисиб қўйди. Михаил бўлса шундай деди:

— Менга қара, нима қиласан, Озеркида? Нима қизиги бор? Уйингга қайтсанг бўлмайдим, а?

— Йў-ўқ, — бошини чайқади Зина.

— Мен билан — қайтасан! Мана, кўрамиз! Қайтмай иложинг қанча! — у бутунлай хижолатдан қутулиб, бир неча кун бурун Зинага худога ишониши мумкин эмаслигини айтганидек, қизишиб қичқирди. — Албатта, қайтиб борасан! Жуда зўр иш бўлади бу!

...Михаил ҳақ бўлиб чиқди. Мана у Зелений Долга қайтаяпти. Бундай қилишга нима мажбур қилди уни?

Қайтиб боргин, деб опаси қанча гапирди, бир неча бор раис бу тўғрида сўз очди, кейинги кунларда шу мақсадда ҳатто Фрол Курганов ҳам икки бор келиб кетди. Зина уларнинг сўзларини тингларкан, йўқ, дегандай бошини чайқар, аммо қизиги шундаки, шундоққина қулоғи тагида Мишканинг: «Қайтмай иложинг қанча!» деган овози янграб турарди.

Дилида бунга у рози эди. Ундан ташқари, бу ерда, Марфа Кузьмина яшаётган Озеркида туришга бир ўзи қўрқарди. Зинанинг қулоғида кампирнинг: «Парвардигори оламнинг синовлари оғир, аммо муртадлик ва хиёнат учун берадиган жазоси яна ҳам оғир. Бунақаларни парвардигор аямай жазолайди...» деган сўзлари ҳамон жаранглаб турарди.

Ниҳоят кеча редакция ёнида раис билан кутилмаганда учрашиб қолиб, деди:

— Уйлаб кўрай, Захар Захарович... Балки кейинроқ, ёзга чиқиб...

Бугун эса эрталаб уникига бақириб-чақириб Мишка Большаков кириб келди.

— Кейинроғинг нимаси?! Ёзга чиқиб деганинг нимаси?!— деб қичқирди у остонадаёқ.— Ўғлинг қани? Яслидами? Юр, олиб келамиз!.. Ростдан ҳам, шошма, кейин борамиз. Ҳозир чамадонингни жойлаштир. Ҳозирча энг зарур нарсаларни ол. Светлихадан ўтиш фурсати келса, ўша куниеқ ҳамма кўчингни элтиб бераман... Ростдан ҳам, чамадонни ҳам қўятур ҳозир,— аввал редакцияга бориб, ишдан бўшаш керак. Ариза ёз! Қоғоз, сиёҳинг борми? Йўқми? Редакцияда ёза қоласан. Бўлсанг-чи, нимага қаққайиб турибсан? Ма, кийина қол... Светлихада ҳадемай музлар кўча бошлайди...

Мишка жон-қолига қўймагач, Зина пальтосини кийди. Очигини айтганда, у Мишкани кутаётган эд унинг албатта келишига негадир ишонарди.

Ишдан бўшаш ҳақида илтимос қилиб ёзилган аризани столга қўйганида редактор ҳайрон бўлмади.

— Майли, Зина, сенга бахт тилайман,— деди Петр Иванович аризага имзо қўяркан.

...Светлихадан қоронғи тушмасидан ўтиб олишди, одамларнинг ҳайрон бўлиб ва очиқдан-очиқ қизиқсиниб қарашларига парво қилмай, қишлоқ кўчаларидан

ўтиб боришди ва Антип турган пиллапоя ёнида тўхташди.

— Зинка!— деб қичқирди у.— Уйга қайтдингми?— Демак, Захар рост айтган экан-да..

— У бирон марта сени алдаганмиди?— унинг ўрнига жавоб қилди Михаил.— Отахон, манави чамадонни ол.

— Кел, Зинушка! Ахир бу ҳаммаси...— деди Антип кўз ёши қилиб.— Кечир, болам, қари отангни! Ўша ярамас, Устинка Морозов гижгижлаган эди-да. Сенгаям... Клавдиягаям. Қани, кир уйга... Икковнинг ҳам киравер...

— Мен гаражга боришим керак, машинани ремонт қилаётгандим. Бўлмаса кўринмайсан деб Сергеев термини шилиб олади... Кейинроқ, албатта кираман, Зина. Хайр.

Мишка чопиб кетди, йўл-йўлакай орқасига ўгирилиб, қўл силкиди. Зина бўлса йўлда чарчаган ўглини кўтариб, пастаккина пиллапояда тураркан, Михаилнинг кетидан қарар, нима учундир шу содда, софдил йигитдан беҳад миннатдорлиги ҳақида ўйлар ва унинг жуда-жуда бахтли бўлишини истар эди...

3

Баҳор келаётир.

Дарё ортидаги ўтлоқларнинг қорлари ўтиришиб, ғовак-ғовак бўлиб, кирланиб қолди. Қуриган бўлса-да, ҳали ўтлар кўкармаган тепаликка молларни ҳайдаб чиққан чўпонларга қорли текисликларнинг у ер-бу ерида кўлоб бўлган сувлар қорайиб кўринарди. Бу кўлоб сувлар қорли соҳилларини кемириб, кун сайин кенгайиб борар, пешинда мисдай ярақлар эди. Қишлоқ устидан кунда тизилишиб учиб ўтадиган ёввойи ўрдаклар бунда ўзларини жуда эркин ва тинч сезардилар.

Қишлоқнинг ҳамма кўчаларида ҳам баҳор сувлари ёйилиб оқарди. Бунга ўрдаклар тушмас, фақат жонсарақ чумчуқлар шундоққина сув ёнига қўниб, нима учундир қаттиқ уришишарди.

Кун бўйи атрофда ҳамма нарса оқар, ярқирар, дўқиллар, даранглар эди. Жилғалар оқарди, офтобда Светлиханинг эриган қисми ва уйларнинг тоза ювилган деразалари ярқирарди, темирчиларнинг болгалари

тарақларди, колхознинг механика устахонасида тунука дарангларди... Шудгорнинг баланд жойлари эрива қорайган жойларидан гўё узоқ қиш кунлари қор тагида қизиб қолгандек, буғ кўтариларди...

Кичик станцияда бор-йўғи бир минутга тўхтаган поезддан бу гал атиги битта одам тушди. У составнинг жойидан жилишини кутиб ўтирмай, елкасига бўш қопни ташлади-да, Фрол билан Клавдия, Егор Кузьмин билан Варвара ва Михаил билан Зина кетган йўддан тез-тез юриб кетди.

Бу одамнинг исми Митька Курганов эди. У уйига, Зелений Долга қайтаётган эди. Лекин қаёқдан қайтаётибди — буни унинг ўзи ҳам билмасди.

...Кейинги ойларда бўлиб ўтган воқеалар уни ганигиб, чалкаштириб, унинг одатдаги бебошлиги ва ўзига бино қўйишидан асар ҳам қолдирмади.

Ҳаммаси отасининг Клавдия Никулиникига кетиб қолишидан бошланди. Митька Степанида каби буни эрталаб, кимдир келиб Фрол Клавдияникида тунаб қолганини айтганда билди. Нима бўлганини англаб етгач, у тахта бўлиб, гапиролмай қолди. Қандоқ?! Клашканикида?! Баъзан Митьканинг ўзи ҳам Клашка тўғрисида нима балоларни ўйлаб қўярди-ку...

Онаси эса ҳурпайган бошини силкитиб инграр, овоз солиб йиғларди:

— Ўғилгинам! Отангни кўр... Қилган ишини-я! Шармандалик-ку ахир! Менчалик ўйим-жойим деган борми? Нимаики топсам, ҳаммасини уйга ташидим... тутуриқсиз отанг ўзига ўхшаган тутуриқсизникига кетибди...

Митьканинг қулоғига пахта тиқиб қўйилгандек, онасининг овози зўрға эшитиларди. У шартта турди-да, Никулинининг уйига югурди, отасининг ёқасидан чангаллади:

— Ҳаммага томоша кўрсатяпсанми, дада?! Сен кимникига...

Отаси бир туширган эди, у бурчакка учиб тушди, энги билан иягидаги қонни артди. Қулоғидаги пахта-ни ҳам отаси уриб туширди чоғи, негаки Митька:

— Сендақа мишиқини қара-ю... нимага ақлинг етарди! — деганини аниқ эшитди.

— Нима... нима учун?! — деб хириллади Митька бошини эгиб, отасига ташланишга шайланиб.

— Ҳаммаси учун. Бу — Шатровнинг набираси учун. Ҳов, эсингни йиғиб ол, бўлмаса яна еб қоласан! Кейингиси ёмонроқ бўлади.

Митька эсини йиғиб олмагандир-а, лекин худди бир нарсага қулоқ тутгандай бошини кийшайтирди.

— Шатровани нега аралаштирасан?

— Нега бўларди... Станцияга кимнинг олдига бориб юрибсан? Нега?

— Ҳа-а!— Митька заҳархандалик билан тиржайди.— Сен бу ерга нимага келган бўлсанг, мен ҳам ўшанга. Ҳар ҳолда мен бўйдоқман-ку...

Отаси унга бир ўқрайди-да, деди:

— Назаримда яна бир туширмасам... бўлмайди-ганга ўхшайди.

Унинг овозида шундай бир оҳанг бор эдики, Митька яна бошини қимирлатиб қўйди.

— Гапларинг ғалати, дада. Сенга мумкин-у, менга... Мэнтиқ йўқ...

— Она сутинг оғзингдан кетмаган-у, қаёқдан биласан. Аввал уни ялаб ол...

Бу сўзлар Митьканинг жонидан ўтиб кетди. У яна бошини эгди, лекин отасига ташланишга ботинмай, аъзойи бадани титраб, турган ерида депсинарди.

— Она сути де? Ялаб олишим керак экан-да?— қайтариб сўради у.— Ҳай, майли... Мен Зинка билан яшаган эдим, сен Клавка билан яша. Опа-сингилни боппарканмиз-да...

Фрол қандай турган бўлса шундай қимир этмай турарди. Фақат унинг ранги секин-аста оқара бошлади.

Фролнинг ранги оқарган сайин катта юзи ҳам ўзгариб, дағаллашиб борарди — Курганов тошга айланаётгандай эди.

— Нима дединг?!— сўради у лабини қимирлатмай.

— Нима деган бўлсам дедим... Ишларимиз жуда бир-бирига мос келаяпти.

— Демак... Зинканинг ўғли...

— Нима ўғли?!— Митька яна бир марта, аммо бу гал аҳмоқона тиржайди.— Энди сендаям бўлади.

— Дмитрий?!

Митька ҳавода осилиб қолганда ўзига келди. Отаси уни кўтариб тураркан, қайси масофадан яхшироқ

кўриш мумкинлигини билмоқчи бўлгандай, гоҳ кўзига яқинлаштириб, гоҳ кўзидан узоқлаштирар эди.

— Дада... дада... — хирилларди Митька.

— Кўзимга қара! Қара деяпман!! — бир вақтлар дагидай қичқирди Фрол.

Митька қаради-ю, аммо кўзини бир-икки марта пирпиратиб, нигоҳини олиб қочди. Отасининг катта, қорғин, хира кўзларидан йирик ёш томчилари чиқиб, гадир-будир юзида икки из қолдириб, оқиб тушди.

— Эҳ... сендақа ўғилни қара-ю, — зўрға, эшитилар-эшитилмас деди Фрол, томоғига қадалган бир нимани ютди, Митькани ерга қўйди, тескари ўгириб эшик томон итарди.

Отасининг нима демоқчи бўлганини Митька тушунмади эмас, балки ўжарлик билан тушунишни истамасди. У кўчада бирпас турди, тужуркасининг ёқасини кўтарди, қўлини чўнтагига тикди ва нари кетди.

Тор кўчада Ирина қаёққадир шошилиб кетмоқда эди. Митька унга қараб қўйди ва яна ўжарлик билан, эртага кичик станцияга, докторнинг олдига бориш керак, деб ўйлаб қўйди.

Аммо эртасига нима биландир машғул бўлди, индинига ҳам шундай. Кейин Ручьевкадан нохуш хабар келди, бўрон турди, ўт кетди, аллақанақанги Меньшиков қамоққа олинди... Бутун қишлоқни алғов-далғов қилган мишмишлар...

Шуларнинг бари Митькани гангитиб, довдиратиб, қўрқитиб қўйган эди. У қишлоқдаги мишмишларни эшитар, аммо бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини билдирмас, бировга бир нима демас эди.

Бир куни онаси ундан оҳиста сўради:

— Митенька... Докторни итлар ёмон талабди, дейишади, шу тўғрими? Айтишларича — жуда ёмонмиш. Балки унчаликмасдир-а? Билсанг бўлармиди...

— Биламиз, — деб гўлдиради Митька. Хаёлидан эса дарров: «Қайтиб бормаганим яхши бўлгандир, балки», — деган фикр лип этиб ўтди.

Краснованинг аҳволи оғир эди, уни зудлик билан район касалхонасига олиб бориш керак эди. Аммо Ручьевкадан Озеркигача автомашинада борса, узилиб қолиши мумкин эди.

Вера Михайловна уни автомашинада фақат кичик

станциягача олиб келиб, у ёгига албатта поездда олиб кетишга ижозат берди.

Ручьевкадан кичик станциягача фақат Зелений Дол орқали ўтиларди.

Зелений Долда беморга дам бериш ва жароҳатларини боғлаш керак бўлиб қолди.

Вера Михайловна кимнинг уйи баҳаво ва тозароқ деб сўради. Корнеев Шатровага ишора қилди, аммо Шатрованинг ўзи ҳам шофёрга ўз уйини кўрсата бошлаган эди.

Зелений Долда беморнинг аҳволи огирлашгани учун тунаб қолишга тўғри келди.

Шатрованинг уйда врачга ёрдамлашган аёллар кейин:

— Юз ўрнида бир парча эт қолибди холос. Қиз бечора тамом бўпти,— деб ачиниб гапириб юришди...

Қон аралаш сувни кир ўрага тўкаётган Иринанинг кўзлари ёшланган эди. «Яхшиям ўшанда бормаган эканман...» — деб яна ўйлади Митька. Аммо стасининг бетидаги икки хўл изни эслади-да, ўз фикридан уялиб, қовоғини солди. Аммо шу заҳоти ҳаммасига қўл силтади: «Э, нима мен, унинг қаллигимидим...»

Яна унинг дили ёришиб, бепарво бўлиб қолди.

Эртасига эрталаб Красновани олиб кетишди. Вера Михайловна йўлда ёрдамлашишга бир одам сўради. Яна Иринка боражагини айтди.

Кейин у ҳар ҳафта Озеркига бориб, нохуш хабар олиб келарди.

Шу кунларда район марказидан умуман нохуш хабарлар келиб турарди. Меньшиков, Прокудин ва Уваровлар иши бўйича тергов бошланиб, аллақандай Ефим Свищев қамоққа олинган эди. Колхоздан районга гоҳ раисни, гоҳ Наталья Лукинани, гоҳ Егор Кузьминни чақирардилар. Терговчилар Зелений Долга яна келдилар, қишлоқдаги бантист кампирлар билан алланималар ҳақида узоқ-узоқ гаплашдилар.

Аммо Митьканинг бу ишлар билан заррачалик иши йўқ эди. Шу кунларда унинг дилида Ирина билан албатта ярашиб олмоқ керак, деган истак пайдо бўлган эди. Негадир унинг назарида Иринка, Зинканинг ўғли ҳақидаги гапни фаҳмлаган бўлса-да, бунга унча аҳамият бермагандек туюлган эди. Бир оз аразлаб юрди, энди кечириб юборди, деб ўйларди. Ёки

кечирим сўрамоқчи эканимни сезиши билан дарров кечиради дерди. Пешонасидаги сочини ҳурпайтириб, папирос кетидан папирос тутатиб, атрофидагиларнинг мийиқларида маъноли кулиб қўйишларига парво қилмасдан оқшомлари унинг уйи атрофида ёки бузоқхона яқинида ўралишиб юрар, аммо у ерга ёки бу ерга киришга юраги бетламас эди. Балки, атай кирмаётгандир. У ҳар ҳолда Ирина ёнимдан ўтиб кетаётганида қадамини секинлаштиради-да, бошини эгиб, менга бирор гап ташлайди, деб умид қиларди, умид қиларди эмас, балки ишончи комил эди. Ахир у унақа-бунақа одам эмас, Митька-я, ҳар ҳолда, унинг кўзи кўр, ақли паст эмас, унинг нега келиб юрганини билади. Уларнинг иккови ҳам ғурурли, аммо Шатрова бирон оғиз сўз айтса бас, Митьканинг ғурури қаноатланади ва у, шу заҳоти, бутун ғурурини йиғиштириб қўйиб ёнига югуриб боради. Баъзида аёлларга муруват қилиш ҳам керак-да, ахир.

Аммо Иринка ёнгинасидан ўтиб кетаётганида, бошини эггани билан қадамини секинлатмас, ҳеч нима демас эди. Аммо у бошини эгиш қаёқда, тескари қараяпти чоғи.

Аввалига бу Митькага эрмак бўлди. «Қани, бир кўриб қўяйлик-чи, қанчагача шунақа қилиб юраркин!» Кейин ҳайрон бўла бошлади: «Эҳ-хе, ўқимишли доктор ҳам унчалик... Буни қара-ю?» Кейин ҳайрон бўлди, аччиғи чиқди. Бора-бора аввалгидек ташвишга тушиб, кўнгли ғаш бўла бошлади.

Иринка бўлса у билан бир марта ҳам гаплашмади. Тўғри, аҳёнда бир бошини кўтариб қўярди. Шунда унинг юзида шунақа бир ифода бўлардики, қарагандан қарамагани яхшироқ эди.

— Ҳа... нега мунча?— беихтиёр сўради бир кун Митька биринчи бўлиб унинг сўз очишини кутиб юрганини унутиб.

Аммо қиз нафрат билан лабини буриб қўя қолди.

«Ҳа, бўпти!»— одатдагидек жаҳли чиқди Митьканинг ва бузоқхона билан унинг уйига қатнамайдиган бўлди.

Аммо бу сафар кўнгли ғашлиги ва ташвиши ариб кетмади.

У серзарда бўлиб қолди, эрталаблари ўрнидан тинкаси қуриб уйғонар ва каравотда ўтирган кўйи кечаси

чекиб отган папирос қолдиқларини онаси супуриб олишини кузатар эди.

— Үзи тинчликми, ўғлим!— деди бир кун онаси ва хўрсиниб қўйди.— Мунча ўзингни қийнайсан? Хотинга ёлчий деб қолувдинг-у, лекин қайси бир ишинг худога ёқмади шекилли. Ҳаммаям баланд дорга осилади-ю, лекин тақдир қилгани бўлади... бошқа илиб кетмасидан...

— Бу нима деганинг? —деб сўради у отаси билан сўзлашган вақтдагидек бошини қийшайтириб. Онасининг сўзлари Митькани баттар чўчитди, жаҳлини чиқарди.

— Ушани, Шатровани айтаяпман... Ҳазингни қийнаб нима қиласан деяпман... Майиб билан турмуш кечириш ҳам...

— Гапирма!— жаҳл билан гапини бўлди Митька. ...Орадан бир ҳафта ўтди. Тўсатдан...

Кутилмаганда Кургановларникига Иринканинг ўзи кириб келди.

— Ирка! Аллақачон шундоқ қилиш керак эди!— деб қичқирди Митька, дили равшанлашаётганини ҳис қилиб. Кейин хаёлидан: «Вазминроқ бўлишим, сиримни бой бермаслигим керак эди... Ҳай, бўлганча бўлар...» деган фикр ҳам кечди.

Кейинги дақиқадаёқ бу қувончидан ном-нишон қолмади, унинг тантилиги эса қандайдир аҳмоқона бир ҳаракат бўлиб чиқди.

— Ленанинг аҳволи оғир,— деди Иринка остонадаёқ Митькага қарамасдан, қўлқопи билан эшик тутқичини артаркан.— Сени... келиб кетсин деяпти.

Митьканинг юзи ловиллаб кетди. У ёниб кетаётганини ҳис этди. Шу дақиқа у нима учун ёнаётганини равшан тушунди, уятдан ёнаётган эди. Шу боисдан хона ўртасида устундай қаққайиб, унга нима жавоб қайтаришни билмасдан, индамай турарди.

— Қанақанги Лена?— деб сўради онаси совуққина.— Митька уни нима қилиб овутаркан? Нега энди у бориши керак экан...

— Шуни... айт,— деб юборди Митька, аслида шундай дейишни хаёлига келтирмаган бўлса-да. Лабларидан беихтиёр шу сўзлар учди...

Ирина гўё уни қаттиқ итариб юборганларидек биқини билан эшикка урилиб, кўчага отилиб чиқди.

Митька бўлса ўзини стулга ташлади-да, ўзи менга нима бўлаяпти, деб ўйлай бошлади. Бир нима бўлаётганига энди ишончи комил эди, отаси унинг тумшугига тушириб: «Бу — Шатровнинг набираси учун» деганидан бери унда ўзгариш бошланганди.

Митька аҳмоқ эмас эди. Иринканинг гапини эшитганида нега қип-қизариб кетганини у аниқ тушунди. Ўзига нима бўлаётганини ҳам у тушунарди. Аммо тушунганини тан олгани қўрқарди. Унинг ғурури тан олгани йўл қўймасди...

Анчагача йўл қўймади. Уни узоқларга эргаштириб кетди...

Ҳозир у ана шу «узоқлар»дан қайтиб, пилчиллаб кетган йўлдан Зелений Долга бораркан ўзининг бемаънилиги ва ярамасликлари тўғрисида хаёл сураб эди.

...Уйларига Ирина келиб кетган кундан то ўтган кунгача у қандайдир мудраб, гоҳи ҳуд, гоҳи беҳуд бўлиб юрди. Ирина келиб кетгандан кейин орадан бир ҳафта ўтгач, врач Вера Михайловна Смирнова у билан телефонда сўзлашди. Врач уни оналарча «Митенька» деб атаб, хотиржам гаплашди:

— Митенька, Ленага жуда қийин. Аҳволи анча дуруст, энди яшайди. Лекин агар сиз келсангиз, унинг аҳволи яна ҳам энгиллашарди. Етиб келинг, унинг ғам-ғуссасини анча энгиллаштирасиз. Эшитаяпсизми, Митья? Илтмос қиламан...

Митька эшитиб турарди. Аммо у «ҳа» ҳам демади, «йўқ» ҳам, бир нима деб мингиллаб қўя қолди.

— Кутамиз сизни, Митья,— деди Вера Михайловна сўзини тугатаркан.

Телефон трубкаси қулоғига ёпишиб қолгандай эди. Митька уни зўрға ажратиб олди.

У Озеркига бормади.

Уни у ерда кутишарди, аммо у бормади. Ҳаммаёқда яқинлашиб келаётган суд процесси ҳақида гапиришарди, аммо у эшитмасди. Кейин суд чиқарган ҳукм тўғрисида гапириб юришди,— у эса, кимни отишга-ю, кимни қамоққа ҳукм этилгани билан ҳам қизиқмади.

Ҳатто бир куни онаси, гўё гап келиб қолгандай: «Анави докторинг бор-у, Смирнова, ўша қизнинг юзини бир неча марта операция қилганмиш, анча тузалиб қолганмиш, чандиқлариям сезилмайдиган бўлар-

миш. Гап ҳуснда эканми? Ҳусндан сув ичилмайдикуну...» деганида ҳам Митька бу гапга парво қилмади.

Шу вақтларда унинг миясига яна ўша фикр келиб, тинчлик бермай қолганди: Шатрова уни, Митькани эскириб қолган бир буюмдай улоқтириб юбориши мумкин эмас-ку ахир?! Бу фикр борган сайин уни гижгижларди.

Шу боисдан у ўтган ҳафта, бунинг қандай юз берганини ўзи ҳам тушунмай, Шатровларнинг уйига кириб борди.

Анисим чол устини ёпиб каравотда ётарди. Ёнидаги курсида дорилик шишалар турарди.

— Мана, Ирка,— оғир нафас олиб, зўрга деди Курганов скамейкага ўтираркан.— Мен келдим... ўзим келдим.

— Бу ерга келицингни ҳожати йўқ.

Анисим қимирлади, рангпар, сўлгин юзини зўрга ўгирди.

— Майли, гаплашиб олинглар,— деди у зўрга.— Келганинг яхши бўлди... Гаплашиб олинглар, мен эшитаман.

Митька папирос олмоқчи бўлди.

— Чекма, илтимос,— оғоҳлантирди уни Ирина. У бобосининг ёстигини, кўрпасини тузатди-да, хона тўрига ўтди ва ўша ердан туриб деди:— Ҳўш?

— Нега энди... ҳожати йўқ экан?— сўради Митька бошини кўтармай.— Овсар эмасман-ку, кўриб турибман, мен сенга... Мана энди — ўзим... Сен буни... тушунасанми?

— Тушунаман,— оҳиста деди Иринка.

— Ҳўш...

— Гап бундоқ... Яхшиям олдинроқ келмадинг. Сени гапингга лаққа ишонарканман, анави...

— Ҳозир-чи — ишонмайсанми энди?— шешиб сўради Митька деярли қичқириб.

— Энди нима бўларди!— овозини кўтарди Ирина.— Сенга ғараб бир гул толпинди, сен эса дарров уни сёқ ости қилдинг... Бунга ўрганиб қолган экансан.

— Нега оёқ ости бўларкан?

— Гапирма! Ҳаммасини тушуниб турибсан!— йиғи аралаш деди Ирина ва юзини ўгириб олди. Лекин шу заҳоти ўзини тутиб олиб, хотиркамроқ деди:— Кейин... кейин мен Зина тўғрисида ва умуман, қанақа

одамлигини... қанчалар ярамас, бачкана одам эканлигини билиб олдим.

— Арзимас дерсан балки?— иззат-нафси таҳқирланган Митька яна тарсиллатиб бир нима деб юбориши мумкинлигини ҳис этаркан, мийғида кулди.

— Йўқ, бачкана. Ушандаям бошқа оёгинг билан...

Митька уни бу фикрдан қайтармоқ учун нима дейиши кераклигини ўйлаб, жим бўлиб қолди. Аммо ҳеч нима ўйлаб тополмади ва сўради:

— Энди нима бўлади?

— Ҳеч нима. Оёгинг остига қара, нима бор экан...

Митька ўрнидан турди.

— Энди хотиржам ўтаман дунёдан,— деди бирдан Анисим.— Жуда яхши гаплашдинг, Ирина...

— Демак тамомми?— сўради Митька пишиллаб гафас оларкан.— Тамом-вассаломми?

— Тамом,— аввалгидай унга қарамасдан деди Принка.

Кўчага чиққандан кейингина Митька терлаб кетганидан ҳаммаёғи ҳўл эканини сизди. Шу ердагина у, аслини олганда, қувиб юборилганини англади...

Митька «уларникида» қўлига олган папиросини шундай эзгилаб ташладики, ундан ҳеч нима қолмади. У қаршидан ва ёндан чиққанларни ҳам кўрмай, тез-тез юриб кетди...

У қишлоқ чеккасига етгандагина ўзига келди ва тамом бошқа ёққа кетаётганини англади. Орқага қайтиб уйига кетди, янги костюмини олиб кийди.

— Қаёққа, Митенька?— ташвишланиб сўради онаси.

— Мен унга кўрсатиб қўяман, унга кўрсатиб қўяман!— деб қичқирди Митька чўнтақларига пул тиқиштириб.— Шартта ўша майиб-майриққа уйланаман! Алаmidан додлаб юрсин?

Митька нима деяётганини ўзи ҳам билмасди. Аммо С.епанида ҳаммасини билиб, тушуниб турган эди.

— Ахир, ахир...— шоша-пиша бош ирғади у.

— Нима «ахир»?— унга ҳурпайган бошини ўғирди Митька.

— Айтишларича, жароҳатларини тузатиб юборишгандмиш, чандиқ қолмаганмиш...

— Менга деса ҳаммаёғи чандиқ бўлмайдими! Ўтакетган бадбашара бўлсаям майли...

Митка уйдан югуриб чиқди ва катта-катта гадам ташлаб, кичик станция томон кетди.

...Поликлиникада Вера Михайловна Қургановни бир оз ҳайрон бўлиб кутиб олди. Кейин қуруққина деди:

— Менимча, энди ҳожати йўқ. Зарурат йўқ.

— Йўқ, бор! — қатъийлик билан бўлди унинг гапини Митька. — Менга зарур! Рухсат беринг... бўлма-са ўзим.

Вера Михайловна елкасини қисди.

— Майли, марҳамат.

...Елена Степановна тўрт каравотлик палатада, дераза ёнида шифтга қараб ётарди.

— Салом, — ботинмайгина деди Митька, каравот ёнида тўхтаб.

Краснова бошини оҳиста у томонга бурди, кўзида нимадир титраб кетди.

Митька уни Анисим бобо каби ориқлаб кетган, бинт билан бойланган, юзларида чуқур чандиқлари бор деб тасаввур этган эди. Ҳеч қандай бинт, ҳеч қандай чандиқ йўқ эди. Фақат ўнг чаккасида тарам-тарам нимранг чизиклар бор эди, шундоққина сочи тагига ҳозирча ингичка қилиб пластир ёпиштирилган эди.

Каравот ёнида оппоқ тумбочка турар, унинг устида бир неча журнал, китоблар, дастаси селлулоид чўзинчоқ ойна бор эди.

Елена Степановна гўё уни таниёлмагандек Митькага узоқ қаради.

— Бу сизмисиз? — эшитилар-эшитилмас деди у ниҳоят.

— Мен. — Митька жилмайди. Назарида табассуми аянчли, ўринсиздай туюлди ўзига.

Қиз яна киприк қоқмай шифтга тикилиб қолди.

Унинг кўзи йилтиллади, кейин ёшга тўлди. Митька эса энди нима қилишини, нима дейишини билмай, қоққан қозикдай турарди.

Елена Степановна, ўшанда, қишда, станция медицина пунктидаги каби оҳистагина:

— Кетинг, — деди.

...Митька поликлиникадан қандай чиқди, қандай қилиб уйга етиб келди — эслай олмасди. Вагон ғилдираклари йўлда фақат: «Ке-тинг.. Ке-тинг...» дея тўқилларди. Кечаси билан деярли музламай атала бў-

либ ётган қор кичик станциядан Зелений Долгача оёқ остида шилпиллаб: «Ке-та-сан? Ке-та-сан?» деяётгандай бўларди.

«Бўлмаган гап!— дея қичқирди Митька.— Бўлмаган гап!» Аммо нимани «бўлмаган гап» деяпти — ўзи ҳам тушунтириб беролмасди. Дераза ойнасига келиб урилаётган капалакдек миясига ўша бир: «Кеча Зинка Никулина келди шекилли. Э-ҳа, Зинка, Зинка, Зинка...» деган фикр қайта-қайта келарди.

Шу боисдан у ўз уйдан ўтиб, Никулинларникига қараб юрди.

Даҳлизга кириб борганида онаси ҳақида қитмирлик билан ўйлади: «Ҳозир хотинимни етаклаб кириб бораман. Роса энсаси қотса керак...»

У хонага кириб бориши билан Зина боласига кўйлак тикиб ўтирган стол ёнидан турди. Зина гангиб Митькага, кейин қалин, қавилган кўрпа тагида каравотда ухлаётган ўғлига, кейин яна Митькага қаради.

— Нега бунақа қарайсан?— сўради у совуққина кутиб олинганидан хафа бўлиб.

— Кутилмаганда келдинг...— деди Зина тикаётган ишини гижимлаб.

— Демак, кутмаган экансан-да?

— Яна кутарканманми... шунча гапдан кейин?.. Нега кутарканман?..

Митька унинг гапларини ўзича тушунди.

— Сен билан шунча гаплар бўлганига қарамай, бари бир, келдим... Ҳаммага ўчакишиб! Ҳаммага!— деб қичқирди у.— Кийингин-да, бизникига юр! Эртага рўйхатдан ўтгани борамиз...

Аммо Зина турган жойидан жилмади. У фақат ҳали тикиб бўлмаган кўйлагини столга қўйди. Аммо бўшаб қолган қўлини қайга қўярини билмай, шундоқ ҳам гижимланиб кетган лахтакларни олиб маҳкам қисди.

— Нега энди ўчакишиб?— титраган товушда сўради у.— Ҳаммага деганларинг ким?

— Жуда кеккайиб кетганларнинг ҳаммасига. Митька оёғимиз тагида эмаклаб юради деб ўйлашса керак... Йўқ, й-ў-қ!— У қўлларини силкитиб, ҳовлиқиб хонада у ёқдан-бу ёққа юриб турарди.— Аммо мен биламан; сен билан рўйхатдан ўтганимиздан кейин

ҳасад қилиб, оғизлари очилиб қолади... Отланмайсанми!

Зина Митька унга қичқираётганини сезмаётгандай эди. У аввалги товушда сўради:

— Нега ҳасад қилишаркан?

— Нега бўларди... Сени у ерда... Озеркида нималар қилишганини билишади-ку... Мен бўлсам — қасд-ма-қасд! Сени яна қанча кутиш керак? Пальтонг қани?

Митька қозикдан пальтони олиб унга узатди. Аммо Зина, орқага чекиниб, чала кўйлакчани кўксига босганича кутилмаганда оҳиста деди:

— Йўқол бу ердан.

Митька унинг кўзига қаради ва айтилган гапнинг мазмунига шу заҳоти тушунди.

— Ҳой... қулоқ сол,— деди у эсанкираб, эзилиб.— Нега? Ахир... ҳар ҳолда— ўғлимиз бор.

— Йўқол!— деб қичқирди Зина ўзини тутолмай.— Кўрарга кўзим йўқ! Кўрарга кўзим йўқ! Сен, шунчаки, ўчакишиб келибеан-да... Анави ёқда, Озеркида... ўша Зинкага уйланибди деб одамларнинг оғизлари очилиб қолсин учун экан-да... Мени ўша ёққа гумдон қилган ким? Ким туфайли бошимга бу савдолар... тушди?!

— Зинка! Зина... Шошма...— Митька унинг кўзларини кўриб тисарилди.— Мен балки қизишиб кетиб...

Аммо Зина энди ҳеч нимани эшитишни истамасди.

— Йўқол! Йўқол! Йўқол!!— уч марта қичқирди у ҳўнграб йиғлаб. Зина эшик олдига югуриб борди-да, катта очди.

Шунда Митька Зинанинг пальтосини қўлидан тушириб юборди, бошини эгди. Пешонасидаги сочи силкиниб кетди.

...У Зелений Долдан жуда-жуда узоқда, Байкалнинг нариёғидаги қандайдир кичкинагина, баҳор шамоли ҳамма ёнидан ғуриллаб кириб турадиган ёғоч вокзалда ўзига келди. Ушандаям милиционер елкасидан ушлаб:

— Гражданин, қаёққа борасиз?— деб сўраганда ўзига келди.

Ҳа, қаёққа кетаяпти-ю, қаёқдан келаяпти?

У на милиционерга, на ўзига бирон дурустроқ жавоб бера оларди. Мана неча кундирки, хаёлимдан!

«Тамом! Кетинг!! Йўқол!! Тамом! Кетинг!!! Йўқол!!» деган сўзлар сира кетмаяпти дея олмайди-ку ахир. Яна вагон ғилдираклари тўқиллаяптими ёки чакка томирлари лўқиллаяптими, буни ўзи ҳам ажратиб ололмасди.

— Қаёққа бораяпсиз деяпман? — қаттиқроқ сўради милиционер. — Кечадан бери шу ерда ўтирибсиз. Ҳамма поездлар ўтиб бўлди.

• Ҳа, проводник аёл поездга чиққанда йириб олган билетини қайтариб олиб келиб: «Келаси станция сизники», деганидан бери бир кун ўтибди-я. Нега сизнинг станциянгиз дейди? Ҳа, ростданам, билет сотиб олаётганида кассирга қағчадир ғижимланган қоғоз пул узатиб: «Ҳаммасига... етган жойгача...» деган эди. Демак, билетда кўрсатилган жойга кеча келган экан-да

— Қани, бу ёққа юринг, гражданин, — деди ниҳоят милиционер, яна Митьканинг елкасидан туртиб.

— Қаёққа бораман? Ҳозир поездим келади.

— Қанақа поезд?

— Ана келиб қолди...

Дарҳақиқат қандайдир пассажир поёвди тормозларини ғижирлатиб станцияда тўхтамоқда эди.

Хайриятки чўнтагида яна бир оз пул бор экан. Мўйловдор кассирнинг саволомуз боқишига жавобан Митька миясига келган биринчи сўзни айтди: «Озеркига».

Милиционер Митьканинг кетидан вокзалдан чиқиб, вагонгача кузатиб қўйди. Кейин то поезд юриб кетгунгача перронда турди.

Ғилдираклар яна: «Тамом! Кетинг!! Йўқол!!» — дея тақиллай бошлагандан кейингина Митька батамом ўзига келди. Ўзига келди-ю, қандайдир чўчиб, ҳайрон бўлиб ўйлади: «Нега энди «кетинг» экан? Нега «йўқол?!» дейди.

Вагон бўйлаб бақалоқ бир аёл лапанглаб ўтаркан: «Кеп қолинг, иссиқ сомсага, колбасага, бутербродга...» деярди. Митьканинг қорни таталагандан кейингина у анчадан бери овқат емаганини эслади. Мўйловли кассир берган қайтимга Митька сомса, колбаса, бир шиша лимонад сотиб олди ва дераза ёнига жойлашиб олиб, овқатлана бошлади.

Кейин эса қори кетган тақир ерлар, ёнбағридаги шип-шийдам сийрак қайинлар чўччайиб турган тепа-

диклар, уйлари қорайиб кетган кичкина кўримсиз қишлоқлар, телеграф устунлари, йўл текширувчиларнинг уйлари, кўприклар, дарёлар, шаҳарларнинг дераза олдидан лип-лип ўтишини томоша қилиб ўтирди.

Митьканинг хаёлидан ҳам қандайдир фикрлар, манзаралар ўтмоқда эди.

...Мана отаси — ҳаммавақт камгап, қовоғи солиқ, бемеҳр, бегона. Нега у бунақа экан-а? Ахир Митька, бу тўғрида ҳеч қачон ўйлаб кўрмаган экан-а... Балки бир куни онаси: «Отангнинг сира иши юришмади ҳаётда, отхонадан боши чиқмади. Ўртаҳолгина яшаймиз. Аммо сен одам бўласан, бутун умидим сендан...» деб яхшилаб ҳулоғига қуйиб қўйгани учун ҳам бош қотириб кўрмагандир...

Мана онаси — меҳрибон, зийрак, ғамхўр. Эсида, онаси кечаси ётар олдидан мард йигитлар, ботир паҳлавонлар ҳақида эртақлар айтар ва қўшиқлар куйларди. Рўзгорлари тўкин-сочин бўлмаса-да, унга Митькага мазали овқат топиларди.

Шу боисдан Митька, болалигига бориб, онасини энг ақлли ва меҳрибон аёл деб ҳисобларди. Митька гарчи катта бўлиб, баъзан нимагалигини ўзи ҳам билмай, жаҳли чиқиб, қўполлик қилса-да, барибир онасини севарди.

Буни ўшандаям билмасди, ҳозир ҳам тушунмайди.

Онаси кўпинча: «Содда бўлсанг, бўлу, аҳмоқ бўлма», дегучи эди. Онаси шундай деганда унга ёқмаса ҳам, Митья дилида бу гапга доим қўшиларди... Қачонлардир, Зинка билан бўлган воқеадан кейин онаси: «Сенга шунақа хотин муносибмиди!» деди. Митьканинг ўзи ҳам шундай деб ҳисобларди, аммо онасининг шунақа сўзларидан кейин яна ноқулай аҳволга тушиб қолди. Ё бўлмаса, мана яқингинада ҳам онаси: «Қишлоқда сенга етар йигит борми? Ҳеч ким...» деди. Ростдан ҳам, ҳеч ким йўқ, буни Митька биларди. Лекин яна дилида қандайдир ғашлик пайдо бўлди, шунча қилгани билан ёзилмайди.

Отаси билан эса — аксинча. Жуда қўпол одам, баъзида мушт ҳам тушириб қолади. Митька аввалига хафа бўлади, кейин чеккадан туриб ўзига қарайди — отаси тўғри қилганини тушунади... Пул йиққан қутичаси эсида. Отаси қутичани чил-чил қилиб, танга-чақаларини ғовлаб ётган бурганга отиб урган эди. Тўғри

қилган. Аммо онаси отиб юборгандами — бўларди томоша!

Яқинда отаси онаси билан уни қаттиқ хафа қилди, устига-устак, Митьканинг башарасига боплаб мушт туширди. Митьканинг шу заҳоти жаҳли чиқиб электр спиралдай қизиб, қизариб кетди. Аммо отаси шу заҳоти бир сўз билан: «Бу — Шатрованинг набираси учун» деди-ю, гўё спирални ўчирди қўйди.

Отасининг сўзларида шундай бир нарса бор эдики, уни сал ҳовуридан тушириб қўйди. Тўғри, Митька ҳар қалай унга Зинка ҳақидаги гапларни айтди. Аммо отасининг сўзларида нима бор эди-я?

...Митьканинг фикрлари дарахтлар учига тегиб сузаётган пастак булутлар каби хаёлидан оқиста, шошилмай ўтарди. Аммо шу билан баробар унинг миясидан дераза ортидаги телеграф устунлари каби бошқа фикрлар ҳам лип этиб ўтиб қоларди:

«Шу — эрмакми?!» — қичқиради отаси унга, Митькага эмас, онасига чил-чил қилинган идишдан тўкилиб, столда сочилиб ётган беш тийинликлар, ўн тийинликларни кўрсатиб...

«Аҳ-моқ... Балки, бошқачаларини кўргандирсан. Бунақасини эса кўрмагансан», — дейди Клашка ғамгин, дуррасини тўғриларкан. Унинг қиров босган киприклари хиёл титраб турарди.

«Кўзимга қара! Кўзимга!!» — аламли қичқиради отаси. У, Митька бу аламни ҳис қилади, отасининг катта-катта ҳорғин кўзларидан йирик-йирик ёш томчилари юмалаганини кўради...

«Яхшиям олдинроқ келмадинг. Сенинг гапингга лаққа ишонарканман...»

«Энди нима бўлади?»

«Ҳеч нима. Оёгингнинг остига қара, нима бор...» Қиз ҳатто унга қайрилиб қарамайди ҳам.

Иккинчиси ҳам ундан юз ўгирди, кўзи ёшга тўлиб:

«Кетинг...» — деди.

Учинчиси эса ранги қув ўчиб, эшикни ланг очадида, унга қичқиради:

«Йўқол!!»

...Митька ҳамон вагон деразасидан қараб борарди. Станциялар, сийрак ўрмонлар, посёлкалар, катта қишлоқлар, катта шаҳарлар орқага қараб сузиб ўтарди. Аммо буларнинг биронтасини у кўрмасди чоғи. У

ҳатто вагоннинг ўзида ҳам нима бўлаётганини эшитмасди. У миясига келган фикрлардан баъзан қовоғини солар, баъзан юзини буриштирарди. Кейин у яна хаёлга чўмиб қоларди.

У ҳали фикрларининг бош-кетига етиб улгурмаган эди. Митьканинг ҳаётини, бошидан кечирган фикр-ўйларини бошқа одамга айтгудай бўлсанг, ўша одам ҳам нима гаплигини дарров фаҳмлаб оларди. Митьканинг ўзи эса — ҳозирча ҳеч нимага тушунолмасди.

Ҳозир унга бир нарса аниқ — яхшики у уйига қайтиб келяпти. У ерда — отаси, у ерда... ҳаммаси. Ҳеч ким ҳеч қачон унинг кетиб, қайтиб келганини билмайди. Билиб нима қилишади? Фақат поезд негадир секин ўрмалаяпти. У, Митька эса тезроқ Озеркига, кейин кичик станцияга, сўнг туғилган қишлоғига етиб олиши керак. Ахир ҳаш-паш дегунча Светлиханинг музика кўча бошлайди.

Светлихада муз кўчмаган эди, шу боисдан Митька ундан эсон-омон ўтиб олди, тошқин бошланиши олди-дан дарёдан ўтган энг охириги одам ўзи бўлса ҳам ажаб эмас.

У кириб келганида Степанида қўлларини ёзиб кутиб олди.

— Бўпти! — деди Митька. — Ювиниб олишим керак.

Ўғлининг овозида қандайдир нотаниш, ваҳимали бир оҳанг бор эди. Степанида ортиқ ҳеч нимани сўрамади ва мўрчани ёққани чиқиб кетди.

Мана Митька мўрчадан қип-қизариб чиқиб, сочлари ҳали қуримай стол ёнида чой ичиб ўтирибди. Степанида чуқур хўрсиниб, нариги хонада уймаланяпти.

Ниҳоят, у хонадан янги қора юбкада, иссиқ қора жакетда чиқиб келди ва эшик томонга юрди.

— Қаёққа? — нам сочини силкитиб сўради Митька.

— Мен, мен... Илюшка Юргиннинг хотини олдига бориб келаман. Тез қайтаман.

— Нимага?

— Ахир энди... Отамиз тирик туриб, сен билан етим бўлиб қолдик. Етим-есирларнинг бирдан-бир паноҳи — олло таолло...

— Олло-таолло, де? — Митька ҳали ичиб бўлмаган стакандаги чойини суриб қўйди.

— Сен учун ибодат қилиб келаман. Ўзим учун ҳам жиндайгина. Ибодатхонамизни ёпишаётимди. Душманлик мақсадларида фойдаланилган эмиш. Мақсад қаёқда дейсан... Захарка билан Корнеев иккови ўлиб-тирилиб ҳаракат қилиб ётибди. Шунинг учун Юргинанинг уйида тўпланамиз.

Митька онасининг гапини сиртдан хотиржам тинглади. Бу иш унинг учун янгилик эмас эди — онаси илгарилари ҳам, баъзида Фролдан яширинча ибодат уйига бориб турарди. Онаси ҳатто шундай пайтларда ўғлига кулиб туриб дерди:

— Митенька, анави сассиқ художўйларимиз олди-га югургилаб бориб келай. Даданг келиб, мени сўраса, қўшни хотинларникига чиқиб кетди, дегин...

Митька ҳам ўшандай жилмайиб жавоб қиларди:

— Бўпти...

Ҳаммаси шунчаки бир ўйинга ўхшаб кўринарди.

Ҳозир Митька агар шу ўйин бўлса, бу ўйин тамом бўлганини бирдан ҳис этди.

— Менга қара, ойи,— деди у стол ёнидан секин тураркан.— Ҳеч қаёққа бормаيسان... Бундан кейин бунақа гапларни эшитмайин...

— Митенька!— Степанида ўтириб қолди. Унинг кўзлари хира, заиф йилтиллади.— Бу қандоқ бўлди-а?! Умр бўйи отанг зуғумини... энди бўлса — ўғлим... Ўғлимми?!

Жавоб ўрнига Митька эшик ёнига келди ва илгакни солди.

4

Ҳали баҳор сеп ёзганча йўқ,
Ҳали куртак, ҳали ғунча йўқ.
Ҳали жарлар тўлиқ қор билан.
Ароба ҳам муз қотган йўлда
Борар тонгда тарақа-туруқ,—

деб минғилларди Мишка Большаков бир ярим тонлик машинаси атрофида уймаланаркан, калитни жангиллатиб. Баъзан у асбоб-ускуна қутисини диққат билан кавлаштириб, жимиб қоларди. Кейин яна машина тагидан, қаердандир унинг овози эшитиларди:

... Пешин пайти — қуёш иситган чоғда
Қизарар тепада гўзал арғувон...

— Пушкинми? — топмоқчи бўлди гараждан чиқиб келган Сергеев.

— Гапингизни-я! Йў-ўқ, — деб бошини чайқади йигит.

— Бўлмаса анави... Геракл билан Прометей тўғри-сида ёзган борку, ўшами?

— Йўқ, Губёр ҳам эмас.

— Ундай бўлса, оғайни, узр, — жилмайди Сергеев. — Биласан-ку мактабда ўқиганимга ҳам жуда кўп бўлди.

— Э, ўзим айтиб бераман! — деди ҳозиржавоблик билан Мишка. — Фетнинг шеъри бу. Афанасий Афанасьевич Фет. Мана, эшитинг:

...Пешин пайти қуёш иситган чоғда, —
деб яна завқ билан бошлади Мишка: —

Қизарар тепада гўзал арғувон
Қарагай ҳам қизарар хиёл,
Андалиб ҳам ҳали бемалол
Куйлолмайди қарагайзорда.

Вале баҳор берди хушхабар,
Турналар ҳам кўкда чарх урар
Қузатганча қароғи бирлан
Кўкимтир ол яноғи бирлан
Соҳибжамол чўл қизи турар.

Хўш, қалай? — Мишка Сергеевнинг камзулидан тортгудай бўлиб, унинг ёнига келди. — Қойилми? Узи асли помешчик бўлган, умуман эксплуататор. Табиати эса тушунган, ҳис қилган.

— Майли, кўрамиз, сен меҳнаткаш, автомобиль моторини қандай тушунаркансан! Қани, юргиз-чи!

Мишка кабинага кирди, эшигидан сепкил босган юмалоқ юзини чиқарди:

— Ҳақиқатан ҳам қайди сарғиш экан, кеча тепалик этагида кўрдим. Осмонда турналар ҳам қур-қур бўлади. Эшитганмисиз?

Сергеев ҳам эшитган бўлса керак, негаки, шу кунларда турналар — қишлоқ устидан қатор-қатор бўлиб учиб ўтишмоқда эди. Бу томонларда унда-бунда учрайдиган сийрак қайинзорлар, айниқса кечки пайтда, қуёш ботаётган чоқларда, қорайиб қолган ер фониди

сарғиш кўринарди. Булбуллар ҳам ҳали сайраганича йўқ. Шайтондарани деярли тепасигача ҳали қор бо-сиб ётарди. Шуларнинг бари тўғри эди.

Офтобнинг тушга бориб, ўшандаям зўрға иситаёт-гани нотўғри эди, холос. Негаки у ҳозир эрталабданоқ ловиллаб, чексиз ҳарорати билан ерни иситарди. Ба-ҳор сувлари кун сайин кучлироқ шарқираб оқарди.

Ниҳоят муз тўхтамай оқа бошлади. Улар шундоқ-қина кўз ўнгингда эриб, оқарди. Дарё ён-бери денгизга айланди.

Аммо бу «денгиз» тўлқинланмасди, жимирламас-ди. Баҳор кунлари Зелений Дол доимо сокин, шамол-сиз бўлиб, ҳаммаёқ чарақлаб туради. Ниҳоят ўрмон-лардаги сойларда ҳам сувлар ошиб-тошиб, қутуриб оқа бошлади. Катта-катта шаршаралардан сувлар шовул-лаб, гувиллаб, гумбурлаб тушаркан, узоқларга совуқ, оғир томчилар сачратарди.

Светлиха бўлса шу кунларда ўз номини умуман рад этмоқчи бўлгандек кўринарди. Дарё кундан-кунга тўлишиб, кўпириб, зўриққанидан кўкариб, ҳатто қо-райиб бормоқда эди.

Ниҳоят кечқурун соат бешларга бориб, у соҳил би-лан бу соҳил ўртасида муз қияламасига дарз кетди. Дарз кетган жойда узунасига қорамтир сувдан иборат ингичка лента ҳосил бўлди. Икки муз майдони бир-бири олдида бирпас чайқалиб турди-да, сўнг сал узоқ-лашди. Кейин иккалови ҳам шарақа-шуруқ қилиб, майда-майда бўлақларга бўлинди, бу бўлақлар бир-би-рига мингашиб, айланиб, пастга қараб оқиб кетди. Аммо энди дарё уларга торлик қилиб, қалинлиги бир метр келадиган музлар қасирлаб, тошларни итқитар, ерни тирмалаб соҳилга чиқиб кетарди. Муздан тушма-ган соҳил ҳали заранг, тош-метин бўлиб, музлар тарс-тарс ёрилар, аммо шундай бўлса-да, сурилиб чиққани чиққан эди...

Камзули ивиб кетган, этиги лойга беланган Фрол Курганов аллақачон қори эриб битган тўнкада ўтириб, бир неча тонналик музларнинг соҳилга сурилиб чиқи-шини, қасир-қусир қилиб ёрилишини, чил-чил бўли-шини кузатарди. Баъзилари қайтиб пастга, сувга сир-ғалиб тушар, ёнига ағдарилиб, яна тепага анча тик соҳилга тармашарди. Баъзилари чил-чил бўлиб, юзлаб биллур бўлақларга айланар, каттароқ бўлақлар қар-

силлаб тошларга урилар, шалоплаб сувга тушар, уюлиб ётган музлар устида сакрар, сурилиб кетар, майдалари эса фавворадек отилиб, оёғи тагигача келиб тушар эди.

Фролнинг рўпарасида, дарёнинг нариги соҳилида Марья қояси салобат билан юксалиб турарди. Баҳайбат муз бўлаклари унинг кўксига урилиб, чирпирак бўларди. Музлар орасида гўё кўпдан бери кутилган, озодликка эришганидан хурсанд бўлгандек, сув жўш урарди, қайнарди. Сув атрофга сочилар, баъзан бирибирига қаттиқ ишқаланаётган музлар орасига шовуллаб отилиб кирар эди. Шалоपлаган тўлқинлар худди қора теракнинг эгилиб турган шохларини тутиб олмоқчи бўлгандек баланд отиларди.

Қора терак эса етиб бўлмас тепаликда савлат тўкиб турарди. Қоя ортида, қоратерак орқасида қуёш уфққа ёнбошламоқда эди. Лекин у, узун зар кокиллари баҳайбат дарахт шохларига ўралашиб қолгандай, энди умрбод новдаларда чайқалиб, минг йиллик меҳнатларидан кейин дам олмоқ мақсадида жилиб кетишни ўйламай, бир жойда тўхтаб қолганга ўхшарди.

Фрол тўнкада қимир этмай ўтирар, қояга, қора теракка, унинг новдаларига ўралашиб қолган қуёшга қарар эди. Унинг бароқ қошлари аҳён-аҳёнда кўтарилиб-тушар, қалин лаблари бурчагида қандайдир ғамгин, сўзлаб бўлмайдиган алам пайдо бўлар ва йўқолар эди.

Фрол ўзи бу ерга нега келди, нега атала бўлиб кетган қорда йиқилиб-суриниб, қишлоқ ортига ўтди? Бир оз ёлғиз қолиш, ўтириш, жимликда хаёл суриш учунми? Э жин урсин, бу ерда тинчлик қаёқда! Қаршисида музлар қарсиллайди, орқасида, тайгада қушлар чуғурлайди, ёнбошидан эса баҳорги тошқин сувлар ҳайқириб оқиб, жарликлар орқали Светлихага бориб қуйилади. Вўтана сув худди улкан қувурдан отилиб чиқаётгандай баланд соҳилни ювиб, шох-шаббалар, буталар, хазонлар, қаерлардадир илдизи билан суғуриб олинган, чувалашиб кетган кўкатларни оқизиб, пастга тушиб кетади...

Фролнинг ёнигинасида, оёғи остида узун ёғочга ўрнатилган балиқ овлайдиган матрап ётарди. Фрол Курганов бу ерга балки балиқ овлагани келгандир! Тушлик пайтидаёқ ликопидаги овқатга деярли қўл

ҳам урмай стол ёнидан туриб кетаркан, Клавдияга шундай деган эди:

— Негадир гўштлиқ овқат егим келмаяпти. Кеч-қурунги овқатга балиқ тутиб келсаммикан?

Клашкага қарамасдан туриб шундай деди.

— Бора қол,— оҳиста деди у қошиғи билан ликопини кавлаштираркан.— Фақат... эҳтиёт бўл. Тушиб кетма тагин. Соҳил бўрсиб турибди.

Қирғоқнинг бўрсиб тургани рост. Муз остида толиқиб қолган барча балиқлар, Светлихада қанақаси бўлса, ҳаммаси баҳор сувлари билан дарёга қуйилаётган кислороддан тўйиб нафас олиш учун қирғоқ ёқалаб тўп-тўп бўлиб, уймаланиб ётгандир. Бундай пайтларда зоғорабалиқ ва олабуғаларни ҳатто ёш болалар ҳам матрапларда челақлаб олгандай тутардилар.

Аммо унга балиқ керак эмас эди. Буни Фрол тушунарди.

Буни Клавдия ҳам тушунарди.

Уша совуқ январь тунида Фрол уникага келганида Клавдия мижжа қоқмади. У Фролдан нарироққа сурилиб, лекин барибир унинг норғул, йўғон гавдаси ёнидалигини ҳис қилиб, қоронғиликка тикилиб ётаверди. Баъзан қиз боладай ҳаяжонланиб, қўлини чўзар, унинг елкаси ёки кўкрагига тегиб қўяр, лекин шу заҳоти тортиб олиб, яна нарироққа, девор тагига сурилиб оларди.

Гоҳо унинг назарида қаердандир, тепадан Федор ранжиб, ўпқаланиб қараб тургандай бўларди. Шунда у бақириб юбормаслик учун аёлнинг бир четини маҳкам тишлаб оларди-да, жимгина йиғларди...

У фақат тонгга яқин юрак ютиб, Фролнинг кўксига қўлини қўйди, оҳиста қучоқлади, нотаниш, синашта бўлмаган ҳиди билан уни ҳаяжонга солган қаттиқ елкасига бошини қўйди, ичида енгил тортиб, қувониб, жилмайди ва ухлаб қолди.

Эрталаб қуёш кўтарила бошлаганда уйғонишди. Клавдия Фролга қарамасликка ҳаракат қилиб, нонушта ҳозирларкан, уялиб, хонада у ёқдан-бу ёққа югурарди. Унинг бети ҳаяжондан ва яна алланимадандир ёнар, кўзлари порлар ва у буни сезмай, ўзича жилмарди. Фрол ҳам жилмайди ва деди:

— Қани энди ёшроқ бўлсам...

— Бу нима деганинг... —Клашка кулиб турган кўзлари билан унга қаради.

— Зарари йўқ, Клавдия, бир кунимизни кўрамиз! Нонуштадан кейин Клавдия ишга югурди. Фрол ушланиб қолди.

У тушда уйга келганида Фрол стол ёнида аввалгидек кўйлаги тугмасини ҳам қадамай, қандайдир эзилиб, сочлари тўзиб, ҳўмрайиб ўтирарди. Ҳатто Клавдия томонга қарамади ҳам.

Клашканинг ичидан қиринди ўтгандай бўлди. У қўлини зўрға кўтариб, фуфайкасининг бир тугмасини, кейин иккинчи тугмасини ечди. Учинчи тугмасини ечишга мадори етмади.

Эри Фрол қаерда ўтирганини кўриб қўймоқчи бўлгандай, унинг кўзлари маст одамники каби хонада алангларди, аммо тополмасди. Тик туришга ҳам мадори етмади чоғи, деворга суяниб қолди.

— Нима... бўлди... Фрол? — тили зўрға бўйсинарди унга.

— Митька келди, — жавоб берди Фрол, бир оз жим тургач. — Зинканинг ўғли... синглингнинг ўғли... ундан экан.

Иккалови анчагача жим қолишди.

Ниҳоят Фрол ўтираверганидан қотиб қолган қоматини ростлади ва эрталабгидек деди:

— Зарари йўқ, Клавдия... Зарари йўқ. Нима ҳам қилардик энди? Бир амаллаб яшаймиз! Нима бўлса ҳам энди ишга борай...

...Гарчи иккови бирга яшаб келаётган бўлса ҳам ўшандан бери Клавдия қайтиб жилмаймади. Фрол ҳам худди тарки дунё қилган одамдай тўмсайиб юрарди. Баъзан у ўзига келиб қолгандай, ҳазиллашишга, унга мулойим бир гап айтишга, қандайдир эркалаб қўйишга ҳаракат қилар, аммо буларнинг бари қандайдир ғайритабиий, зўрма-зўраки, совуқ чиқар, унисини ҳам, бунисини ҳам шодлантирмас эди.

У Фролга текканидан бери бахт гаштини сурган бўлса ҳам, бор-йўғи бир тонг — унинг елкасига бошини қўйган дақиқадан бошлаб то тушликка уйига келган вақтигача сурганини тушунарди; бахт бўлган бўлсаям, у остонадан ҳатлаб ўтиб, Фролни эзилган, сочлари тўзиган ҳолда кўрган дақиқасидаёқ тугади.

Клавдия эртасигаёқ Фрол билан очиқчасига гаплашиб, ҳали икковини омонат боғлаб турган риштани

шартта ўртасидан кесиб ташламоқчи бўлди. Аммо бунга ботинмади, кучи етмади. Эртасигаям ботинмади... Бу ўртада бутун Зелений Дол алғов-далғов бўлиб кетди: Демид Меньшиков, Устин, Пистимея... Фрол пичоқланиб, касалхонага тушган Фрол Курганов.

...Бу хабарни эшитиши билан у қандай бўлса шундайлигича қаёққадир югура кетди. Бўрон ҳамон қутурарди, қорчапқинда йўл деярли кўринмасди. Қор босган йўл негадир тик тепага қараб кетгандай, Клашка тармашгани тармашган эди.

Машина етиб олганини Клавдия эшитмади, елкасидан тутиб силкитаётган Сергеевни деярли кўрмасди. Клашка унинг бақирганини зўрға англади:

— Сен, хотин эсингни еб қўйибсан! Бунақада шўринг қуриб қолади-ку. Юр, машинага чиқ!

— Борайлик, а?! Борайлик!— энди Клашканинг ўзи Сергеевнинг елкасидан тутди.— Ахир унинг аҳволи чатоқ... Балки жон бераётгандир.

— Бунақа ҳавода бориб бўладими! Боролмаймиз.

— Бўлмаса — пиёда кетаман. Пиёда кетавераман.

...Озеркига етиб келганларида бўрон бир оз тинди. Фрол жон бермаётган экан. Қўли ва кўкраги дока билан боғланган Фрол кичик, иссиқ, озода палатада ётаркан, биргалиқдаги ҳаётларининг биринчи кунидagi каби миннатдорлик билан илиқ жилмайди.

Шундан кейин у қайтиб бундай жилмайгани йўқ. Жилмайишнинг ўрни ҳам бўлмади: тергов, суд.

Суд олдидан у Клашкага деди:

— Ўзимнинг сакта ҳаётим ҳақида сенга ҳикоя қилиб бериб, енгил тортмоқчи эдим. Энди бошқа судьяга айтиб беришга тўғри келяпти. Терговда ўзим тўғримда ҳамма гапни айтмадим. Қўрқдимми, нима бало? Билмадим... Энди айтаман...— бир дақиқадан кейин қўшимча қилди:— Мени нимага ҳукм қилишмасин — адолатдан бўлади. Фақат Митькага, ўғлимга: отанг гуноҳкор, аммо ҳеч қачон аблаҳ бўлмаган, деб айтгин. Отанг шундай деб айтиб қўйишни буюрган, дегин. Яна шуни тайинла — ўгли ҳақида ўйласин...

Митькага нимани айтиб қўйишни унча тушуниб етмаган бўлса-да, Клавдия ваъда берди.

Айтишга ҳожат қолмади. Фролни кесмадилар. Шундан кейин у деди:

— Митька билан энди ўзим гаплашаман. Зинка

билан ҳам. Синглинг билан сен ҳам гаплашгин — туғилган қишлоғига қайтиб келсин. Хўпми?

— Хўп, — деди итоаткорона у.

Клавдия Зина билан сўзлашди. Зина эса бошини чайқаб, шундай жавоб қилди:

— Қайтиб бормайман дедимми, бормайман! Фрол икковингиз мунча менга ёпишиб олдиларинг!

— Демак, Фрол ҳам сени қайтиб боришга кўндирмоқчи бўлиб юрибдимми?

— Ҳа, Фрол ҳам... Ундан аввалроқ Мишқа Большаков атрофимда уймаланиб, шеърлари билан қулоғимни битириб юборди. У ҳам Зелений Долга қайтиб боргин, дегани-деган эди... Энди бўлса унинг дадаси Захар Захарич тинчлик бермаяпти. Озеркига келди дегунча, албатта...

— Фрол-чи, — деди Клавдия тарафга қараб олиб, — у... нима дейди?

— «Митька икковинг ярашмасанглар бўлмайди, дейди. Боланинг отаси бўлиши керак, дейди». Албатта, бўлиши керак... Аммо менга осонми... шунча гапдан кейин... Лекин мен истаганим билан... у ўзи, Митька хоҳламаслиги мумкин. Тўғри, Фрол айтадики...

— У нима деди? — аввалгисидан ҳам секинроқ сўради Клавдия.

— Митька билан ўзи гаплашармиш. Лекин барибир, гаплашгани билан турмушимиз қанақа бўларкин? Бир қишлоқда қандай яшаймиз... Сен — Фрол билан, мен — Митька билан. Одамлар нима дейди...

— Фрол билан турмушимиз турмуш бўлмайди, Зинушка, — деди Клавдия. — У барибир кетади. Менга насиб этмаганга ўхшайди. Шунинг учун ўйлаб кўр.

— Йўқ, йўқ! — деди Зина. Аммо Клавдия унинг овозидан синглиси тарадудланаётганини тушунди.

...Аммо Фрол суддан кейин кетмади, уникида тураверди. Буни Клавдия сира тушуниб етолмасди. Уникида турарди-ю, лекин ҳеч нима демасди.

Яқинда Фролни ҳар қалай бригадир қилиб тайинлашди. Клавдия кечқурун мазали овқат пиширди, бир шиша ароқ олиб келди.

— Раҳмат, Клавдия. Яхши аёлсан-да, — деди у. Айтган гапи шу бўлди.

У бир стакан ароқ ичди. У хотиним хафа бўлмасин деб ичганини Клавдия сезиб турарди.

Кейинги кунларда ҳам у ҳеч нима демади. Фрол энди писмиқлиги, ундан ва ўзидан хафалиги ёки ундан қандай қилиб қутулиб кетишни билмаганлиги учун бундай қилмаётганини Клавдия билиб турарди. Клашка бегона кўзга ташланмайдиган минглаб майда-чуйдалардан билардики, бу қўпол ва беўхшов одам уни севади, умрининг қолганини у билан бирга ўтказишга жон-жон дейди. Фрол у билан, Клавдия Никулина билан яшаши мумкин эмаслигини, яшай олмаслигини тушунгани учун қайғу-ғамдан, ўзидан ўтаётган аламдан индамасди. Ана, Зина қишлоққа қайтиб келди. Ана, айтишларича, Митька синглисиникига бир келиб кетибди ҳам. Фролнинг ўзи ҳам Зинаникига аҳёнда бир кириб туради. Ана кеча ҳам кириб чиқди...

Клавдияга ҳам осон эмас эди. Аммо у Фрол билан бирон хусусдан гаплашишга ботинмас, Фрол сеникига нега кириб юрибди, деб синглисидан сўролмас эди. Ҳаммаси шундоқ ҳам равшан бўлгандан кейин, сўраб нима қилади. Мишмишларни яхши кўрадиган одамлар ҳам бу гапларни чўзиб, ундоқ экан, бундоқ экан, деб юрмадилар. Балки улар ўзаро гаплашишиб юришгандир, аммо буни унга сездиришмасди.

Большаков тайинлаб қўйган бўлса керакки, уни ҳар хил тапвишлардан эҳтиётлаб юришибди — буни Клавдия тушуниб турарди. Аммо бундан унинг аҳволи енгиллашмасди, у гўё шундоқ бир ҳувиллаган ерга тушиб қолгандики, бу ерда на гир этган шабада, на бирон товуш бор эди.

Шу боисдан у бугун тушлик вақтида, бу бемаъниликка ортиқ чидолмай, гап бошлади:

— Сенга айтмоқчи эдимки, Фрол...

Фрол бўлса овқатга деярли қўл ҳам урмай шошиб, стол ёнидан турди-да:

— Негадир гўштли овқат ўтмаяпти. Кечлик овқатга балиқ овлаб келсаммикан, — деди.

— Бора қол, — деди оҳиста у, тарелкасини кавлаштириб.

Офтоб бир амаллаб қора теракнинг чайир шохларидан халос бўлиб, пастга, дарёнинг нариёғидаги оқшом пардаси билан тўсилган ўтлоқлар ортига ботди. Офтоб эртага ернинг бошқа тарафидан чиқиб келмоқ учун ботиб кетди.

Муз деярли кўчиб бўлганди. Светлихадан энди онда-сонда катта-катта музлар сузиб ўтарди, гўё шуларга йўлни бўшатиш, тозалаш мақсадида музларни итқитиб, майдалаб, шоша-пиша пастга суриб кетиш учун яқинда сув ҳайқиргандай, улар салобат билан лапанглаб ўтарди.

Ҳаво тез совий бошлади. Орқа тарафда чуғурлаган қушлар жимиб қолди. Ён тарафда баҳор сувларининг шовиллаши борган сайин пасайиб, жарликнинг ҳамон музлаб ётган, аммо анча емирилган ёнларини ялангочлаб, секин-аста қуриб бормоқда эди.

Фрол ўрнидан турди, матрапни елкасига ташлади-да, қишлоққа қараб кетди.

У кечки овқатни емади-ю, стол ёнида Клавдияга қараб ўтираверди. Клавдия бошини кўтармасди, у ҳам деярли ҳеч нима емади.

Шу алфозда ўн, йигирма минут ўтди.

— Бу нима қилганинг... овқатингни е...— деди Клавдия.

Фрол хўрсинди ва қошигини қўйди.

— Аҳволимизни кўрдингми,— деди у. Клавдия боягидай бошини кўтармади. Аммо Фрол столга унинг кўз ёши думалаб тушганини кўрди.— Бу нимаси, Клавдия... Керак эмас,— илтимос қилди у.— Узинг биласан-ку... сен билан қолиш... хоҳишим бор...

— Э худойим!—хитоб қилди Клавдия бошини кўтариб. Унинг шамол ялаган, қизиб кетган юзи кўз ёшларидан ялтирарди.— Мен хоҳламайманми?! Ахир мен... Сени айбламайман. Тушунаман. Сенга раҳмим келади, холос.

Фрол ўрнидан турди, ғам-аламдан ўртаниб кетган аёл ёнига келди, оғир, отларнинг теридан шўраланиб, дағаллашиб кетган оғир қўли билан унинг майин сочларини силади.

— Яхши аёлсан, Клавдия... Захар рост айтган экан: сен бахт учун туғилган экансану, аммо бахт қушинг учиб келаётиб, йўлда қаноти синганга ўхшайди.

— Э худойим!— яна нола қилди Клавдия.— Зарари йўқ, зарари йўқ... Фақат бундай қилма. Сен кетавер... Кўриб турибман қанчалар қийналаётганингни...

Фрол ҳамон унинг ёнида турар, ҳамон сочини силар эди.

— Мен аллақачон кетардим... Бу тўғри,— оҳиста

деди Курганов.— Фақат... нуқул мана шу худойингни ўйладим... Сенга буни қандай айтишни билмадим... Мен қўрқардим, тагин сен яна... Захар ҳам мени огоҳлантирган эди... Ҳозир ҳам қўрқаман... Асосий газанда куйиб битди чоғи. Аммо... кампиршолар яна келиб, бошингни айлантирворишмасайди дейман.

Фролнинг гаплари узуқ-юлуқ, палапартиш эди. Клашка бошини орқасига ташлаб, Фролга пастдан қаради, ҳаммасига тушунди, бошини чайқади ва унинг пинжигга тикилди.

— Йўқ, йўқ... Энди келишмайди. Киритмайман. Сен қўрқма... Фақат...

— Жуда яхши. Жуда яхши. Бўлмасам... майли...

— Фақат,— Клавдия унинг пинжигга баттарроқ суқилди,— фақат Фрол, менга яна озгина ёрдамлаш...

— Сен нима десанг, ҳаммасини ҳозир қиламан... Фақат айтсанг бас...

— Кутиб юрувдим... Бўйимда бўлар деб умидвор эдим. Унда заррача ҳам ғам емасдим. Унда бахт қушим бир амаллаб учиб келган бўларди... Ҳозирча йўққа ўхшайди, ҳеч нима сезмаяпман... Тушундингми?

Фрол тушунди. Аммо бундай илтимосдан ҳангманг бўлиб, ҳеч нима демади.

— Мен тентакни кечир, Фрол,— шивирлади Клавдия Фролдан ўзини тортиб ва тирсақларини столга тираб, кафтлари билан бетини яширди.— Фақат мени ҳақимда ёмон фикрга борма. Энди кетавер. Сенга қарашга уяламан...

Фрол секин нари кетди. У эшикни ғижирлатмасликка ҳаракат қилиб, оҳиста ёпиб чиқди.

Кўчада Фрол анча турди, осмонда юлдузлар чарақларди, у чекиб, Клашканинг уйдан бирон товуш эшитилмасмикан, дея қулоқ солди. Унинг назарида, агар ҳозир Клавдия пиллапоёга чиқса-ю, уни чақирса, у ўйлаб-нетиб ўтирмасдан, суюниб, енгил тортиб, бу уйга бутун умрга қайтиб кирадигандек эди. Лекин кейин ҳеч ким ва ҳеч нарса уни Клавдияни ташлаб кетишга мажбур қилолмасди.

Қишлоқ узра нам совуқ шамол эсиб, яланғоч буталарни силкитарди. Светлиханинг кучсизгина тўлқинлари соҳилга урилаётгани эшитиларди.

Қиши билан дарё қирғоқлари сокин эди, лекин

энди жонланиб қолганди. Шунда Фрол негадир, ўтган йили ёзда, қоронгида кичкина кўл бўйида тўлқинларнинг билинар-билинмас чўлпиллашини тинглаб ўтирганини эслади. Тинглаб ўтирганида Клавдия келган эди ёнига...

...Никулинанинг уйдан ҳеч қандай товуш эшитилмас, уй эгаси пиллапояда кўринмас эди. Фрол кўча бўйлаб аста-секин юриб кетди.

У энди нима қиламану, қаёққа бораман, деб ўйлаб кетаётгандек шошилмай борарди.

У Антип Никулиннинг уйи томон бурилди.

Китоб ўқиётган Зина дарҳол китобини йиғиштирди-да, ташвишланиб ўрнидан турди. Чеҳрасида хавотирланиш ифодаси кўринди. Зина пишиллаб ухлаб ётган ўғлининг каравоти ёнига югуриб бориб, устини яхшилаб ёпиб қўйди.

— Хўш, Зинушка... Болани бер-чи, — деди Фрол.

— Фрол Петрович! Фрол амаки... — тарадудланиб деди Зина каравотни нўноқлик билан тўсиб.

— Амакингга бало борми? Мен энди сенга отаман. Келишиб олувдик-ку.

— Билмадим... Ишонмайман бунга... Ҳеч нима чиқмаса керак, деб қўрқаман. Митькани биласиз-ку... жуда кеккайган...

Парда орқасидан Антип Никулин чиқиб келди ва қизини койий кетди:

— Нимасини билмайсан? Нимага ишонмайсан? Митька билан сен энди ёш эмассан. Болангиз ҳам — одам. Митькага нима бўпти? Керилиб, думини хода қилиб юрарди. Лекин думини қисиб қолишга тўғри келди. Демоқчиманки ҳозир Митька ҳам бошқача бўлиб қолган... Фрол Петрович жуда тўғри иш қиляпти. Шунинг учун қўрқма... Мен Клаханикига бориб тураман. Узр сўрайман, отасини кечиради.

Антип илгаригидай сергап эди. Аммо эндиликда унинг сўзларида маъно бор эди.

— Ўғилни менга бер, Зинушка, — деди яна бир бор Фрол. — Кўчада шамол бўлиб турибди, қалинроқ қилиб ўра уни. Ўзинг Митькани кут. Келганда қаттиқроқ гаплаш. Оёғинг тагида эмаклаб юрсин у жин ургур. Зарари йўқ, Антип Минеич тўғри айтди, Митька думини қисиб қолган. Адабини еб, тавбасига таянган. Энди кўзига қараб иш тутади... Шунақа...

— Бўлмасам-чи!— гапга аралашди Антип.— Зинушка, икковлашиб уни ўртага олайликки...

— Сендан илтимосим шу, Антип Минеич: Митька уйга кириши билан сен уйдан чиқиб кетасан. Уқдингми?— деди Фрол.— Бир баҳона топасан. Уларнинг ўзлари... ўз ақллари билан гаплашиб олишсин.

Антип аввалига кўзларини пирпиратди, кейин шошилиб бош иргатди:

— Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи... Тушунаман, тушунаман, икки одам олдида учинчи, отаси бўлган тақдирда ҳам ортиқча. Мен дарров, дарров... Илгари замонлар эди, тушунмаган оталар болаларига золимлик қилишарди, эндиликда... Кетаман, Петрович, кетаман...

Бола қаттиқ ухлаб ётарди. Зина уни қавима кўрпачага ўради, кўчада очилиб кетмаслиги учун эски рўмол билан белидан боғлади. Фрол болани олди, эшикни оёғи билан очди.

...Кўчада у сирпанишдан қўрқиб, секин борарди...

...Уйига етганида Клавдия Никулина яшайдиган уй томонга қараб, эшик олдида бирпас турди.

...Пиллапояда букчайиб, сғир юриб чиқди. Қадимда кунда ёнига шундай чиқилган бўлса керак.

Степанида ошхонада хурмалар тепасида уймаланар, уларга идишдан сут қуймоқда эди. У кириб келаётган эрини кўриб, қаддини ростлади, пақирни тушириб юбориб, ошхона столидаги тўла хурмани енги билан ағдарди-да, тисарилиб кетди. Пақир тарақлаб стол тагига юмалади, хурма пақ этиб, бўлак-бўлак бўлиб кетди, оппоқ сут Фролнинг оёғи тагига оқиб кела бошлади.

Ёндаги хонадан Митька югуриб чиқди. Отасини кўриб, қошларини чимирганича у ҳам қотиб қолди. Унинг кўкраги очиқ эди, шу боисдан у беихтиёр кўйлаги тугмасини икки қўллаб қадай бошлади.

Аммо тугмаларнинг ярмини қадади-ю, қўлини туширди. Бир минутча учови юзма-юз жим турди.

Кейин Фрол шу ерда, ошхонада турган каравотга болани ётқизди, рўмолни ечди, кўрпани очди. Бола исиб кетган эди. Ёчилганини ва тоза ҳавони сезиб, бола қимирлади, қўл ва оёқчаларини чўзди, лабини чўпиллатди. Тўсатдан кўзини очди, уйқи аралаш:

— Ойим қани? Қани ойим?— деди.

— Ҳозир келади,— деди Фрол.

Бола Митька томонга ағдарилиб, нимагадир жилмайди ва яна бир текис, чуқур нафас ола бошлади.

Фрол курсига ўтирди, ерда кўлоб бўлиб ётган сутга қаради.

— Нега қараб турибсан? Артиб ол,— деди у Степанидага.

Степаниданинг лаблари титраб, кўзларидан тирқираб ёш чиқди. У рўмолининг учи билан кўзини артди ва латтани олди.

— Уни нега олиб келдинг?— деди Митька.

— Хўш, ўзинг қалай, югуриб бўлдингми?— ўз навбатида сўради Фрол.

— Қаяёққа югурибман?

— Ўзинг яхшироқ билсанг керак. Сен муттаҳамни кузатиб юрдим.— Митька сочи ҳурпайган бошини оҳиста қуйи солди. Фрол эса қўшиб қўйди.— Ҳа, ана шунақа... Шу кетишинг бўлса, бутунлай ерга қараб қолишинг ҳам ҳеч гап эмас.

Бу орада Степанида полни артиб, сопол парчаларини йиғиштириб олди.

— Мени кечир, Степанида,— бўғиқ овозда деди Фрол. Шундай деди-ю, анчагача жавобини кутди.— Аммо хотини индамади.—* Хўш, кечирасанми? Жиннилик қилишга қилдим— энди эсимни йиғиб олдим. Яхши одамлар ёрдам қилишди. Кел, бирга яшайлик. Ана, қара, набирамиз ҳам бор...

Степанида ҳиқиллаб йиғлади.

Орадан яна бир-икки минут ўтди.

— Нимага турибсан?— сўради Фрол ўғлидан.— Эшитдинг-ку, бола онасини сўраяпти. Бор, олиб кел...

— Кузатиб юрган бўлсанг, билишинг керак, олди-га боргандим,— деди Митька.— Ҳайдаб юборди.

— Ҳайдаб юборди?! Нима, сен бўйнингга осилишини хоҳлармидинг?— Фролнинг овозида қатъийлик пайдо бўла бошлади.— Балки, ҳозир ҳам ёмонлик қилган итдай... ҳайдаб юборар... Сен уялмасдан, олдида тиз чўк. Буям камлик қиладиган бўлса, кўчадан эмак-лаб кирсанг ҳам, кечирим сўра. Мана мен, кекса одамман, сўрадим-ку. Нима, менга осонми? Ўзинг балчиққа отдингми, энди ўзинг тозалаб ол. Тозалаб олганингдан кейин эса — кечиргани учун миннатдорчилик билдиргин.

Митька қимирлади-ю, аммо жойидан жилмади.

— Ұғлим, җаммасини тушунасан-ку, ахир,— бош-қа, илиқ, бир оз җазин товущда давом этди Фрол.— Бу иллатлар кейин пайдо бўлди-ку. Аслида юрагинг тоза-ку, ахир.

— Ҳа, Митенька,— деди тўсатдан Степанида.— Боришга тўғри келади. Аёллар кўнгилчан, меҳрибон бўлади. Балки эриб, юмшаб? Бора қол, ўғлим...

Митька яна бирпас турди, ўғлига қаради. Қўлини кўтариб, тугмаларини охиригача қадади. Қозиқ ёнига бориб, камзулини олди...

5

Баҳор эса кун сайин яқинлашиб келмоқда эди.

Зелений Дол тепасидаги кўм-кўк осмон кундан-кунга мовийлашиб борарди. Осмон борган сари баландлашиб кетаётгандай эди.

Дала ва ўрмонлардаги қорлар эриб битди, баҳор сувлари шалдираб жарликларга, пастқам ерларга оқди. У ерлардан эса жилғаларга айланиб, Светлихага келиб қуйилиб, унинг тиниқ сувларини лойқатди.

Шудгорлар ҳали ҳўл эди. Тайгада, айниқса хилват, соя жойларда, бултурги хазонлар тагида ҳамон лой муз парчалари ётарди.

Аммо қоядаги қора терак ҳамон яланғоч, аммо оғирлашган шохларини атрофга ёйиб, ердан кўтарилаётган паға-паға илиқ буғда кўкиш товланиб, сузиб кетаётгандек кўринарди.

Қишлоқда муздан тушаётган, уйғонаётган ер, тўлишаётган куртакларнинг ўткир ҳиди борган сари кучлироқ анқирди.

Кейин бу ҳидга бошни айлантирувчи, сал нохушроқ-нордонроқ ис келиб қўшила бошлади. Бу эса ўтлоқларда ва тайгада бойчечаклар очилиб, дарахтларда дастлабки куртаклар ёзила бошлаганини билдирарди.

Фақат Шайтондарагина ҳамон нам совуқ эди. У ерда, дара остида ҳамон қор бор эди...

Бойчечаклар очилиб, дарахтлар куртак ёза бошлаганда Анисим Шатров оламдан ўтди.

Жон беришдан олдин у Иринкани раисни чақириб келишга юборди.

Захар келгач, чол анчагача унга индамай тикилиб ётди.

— Ҳалиб кетиш жуда алам қилади-да, кишига Захарич,— деди ниҳоят.— Сени анави гапинг.. ичимдан топ деб юрасан, деган гапинг оғир ботди... Ҳали-ҳали ўйлайман — тўғри айтгансан.

— Ахир мен, Семенич... Сени хафа қилмоқчи бўлиб айтганим йўқ буни,— юмшоққина деди Большаков.

— Сен эмас... Ҳзимни ўзим хафа қилдим. Қисқаси, ўзимни ўзим қийнадим. Ичимдан топ деб, ҳеч кимга юрагимни ёзмабман. Шунинг учун ҳам оғир...

Унинг юзидан ёш юмалади. Чол илтимос қилди:

— Бундай шарафга муносиб бўлмасам ҳам, сизлардан илтимос қиламан... мени ўша ерга, қоратерак тагига кўминглар...

Бу унинг сўнгги сўзлари эди.

Анисимни ўзи илтимос қилган ерга кўмишди.

...Ҳликлар тинч ётсину, тириклар — кунини кўрсин.

Кўп ўтмай Зелений Дол ғимирлаб, тўс-тўполонга тушиб, турли-туман овозлар янграб қолди. Юк машиналари гуриллади, тракторлар тариллади. Шовқин-суронлар неча кунгача Светлиха ортида янгради-ю, илиб қолган ерларга дастлабки уруғлар тушди.

Қишлоқ бўшаб қолди. Уруғлик омборларидан тўла, оғир қопларни ортиб олган юк машиналари дам-бадам кўчалардан ғизиллаб ўтиб турарди.

Бир куни омбор ёнига озгингина бир қиз келди ва офтобрўяга чўққайиб, кигобини очди. У китоб ўқишдан кўра кўпроқ келиб-кетаётган юк машиналарини кузатмоқда эди.

Эски бир ярим тонналик машина кўринганда қизча ирғиб ўрнидан тўрди-да, китобни силкитди. Кабинкадан Мишка Большаков бошини чиқариб жилмайди.

У машинасини омборнинг очиқ эшиги олдига тўғрилаб қўйди-да, кабинкадан ирғиб тушиб, қизнинг олдига югургилаб келди:

— Ксеня! Жуда зўр бўпти! Кўнга келдингми?

— Бир кунга келдим,— жавоб қилди Ксения.— Ойимни зиёрат қилгани... Умуман, тоза ҳавода бир яйраб кетгани.

— Жуда зўр бўпти!— яна деди Мишка.— Ҳозир сенга... оғир бўлса керак!

— Нима десам экан... Ҳарқалай енгил эмас, Миша,— жавоб қилди у.— Ҳай, зарари йўқ. Адабиётдан энди имтиҳон топширмайман.

Учрашувнинг биринчи дақиқаси ўтгач, иккови бирдан хижолат тортиб, жим бўлиб қолишди.

Колхозчилар уларга эътибор қилмай, машинани юклашарди.

Ксения ботинкаси учи билан ерни титиб сўради:

— Уруғларни қаерга ташияпсан?

— Дарё ортидаги шудгорларга. Ҳозир дадам учинчи бригадага олиб боришни буюрди. Уларда етишмап-тими, ишқилиб...

Кутилмаганда Мишканинг овози чиқмай қолди. Лекин шундай бўлса ҳам у деди:

— Менга қара... Мен билан бормайсанми? Бир ёзилиб келасан... Урмонда гуллар очилиб ётибди!

— Йўғ-е, қўйсанг-чи... Физикадан тайёрланишим керак. Хайр.

Қиз шундай деди-ю, омборхонадан узоқлаша бошлади. Аммо уйи томонга эмас, кўча бўйлаб қишлоқ чеккасига қараб кетди.

Бир неча дақиқадан кейин Мишка қишлоқ ортида унга етиб олди, машинага тормоз бериб, эшикни очди. Қиз лип этиб кабинага чиқиб олди.

— Гуллар кўп очилган жойда тўхтагин,— деди қиз қизариб...

...Мишка бойчечаклар чаман бўлиб очилиб ётган мўъжазгина ялангликда моторни ўчирди. Ксенька дарҳол ўтлоқ оралаб, ирмоққа қиялаб тушадиган яланглик билан гулларни саралаб териб кетди. Бирдан у тўхтаб, алланимага қулоқ тута бошлади. Мишка унинг ёнига югуриб келди.

— Қара, сенга қанақасини топдим!

— Секин!— шивирлади қиз.— Соҳил бўйида кимдир сўзлашяптими-ей.

Иккови ҳам қотиб турди. Ялангликни тўсиб турган пастаккина буталар ортида ирмоқ шовулларди. Кейин чиндан ҳам овозлар эшитилди.

Эркак овози:

— Йўлда машина тўхтадимми дейман?

Аёл овози:

— Йўқ, ўтиб кетди шекилли.

Йигит билан қиз нима қилишларини билмай, бир неча лаҳза қимирламай туришди.

— Юр... секин кетамиз,— қиз Мишканинг енгидан ушлаб, йўл тарафга тортди. —

Аммо шу маҳал буталар орқасидан эшитилар-эшитилмас овоз келди:

— Энди кўришмайлик, Фрол. Керак эмас. Сен кетганингдан кейин кўп ўтмасдан бўйимда бўлганини сездим... Раҳмат сенга. Болалар уйдан бирон етимчани оларман деб юрган эдим. Ўзингникининг йўриғи бўлак-да, ҳар ҳолда!

Бута орти жимиди. Кейин яна эшитилди:

— Энди қандоқ бўлди, Клавдия? Борди-ю, бўйингда бўлгани маълум бўлгандан кейин, нима бўларкин, деб ўйладим мен ҳам. Кимданлигини ким билмайди дейсан... Степанида — майли-я. Митька-чи, Зина-чи? Энди бир-бирларига кўникишиб келишаётган эди...

— Бирон ёққа кетаман...

— Бутунлайми?

— Нега энди... Уч-тўрт йилдан кейин қайтаман. Болалар уйдан олдим дейман. Ёки... Болани қаердан топганим билан кимнинг нима иши бор...

— Кетишинг ёмон-да...

— Яхши эмас. Ўзимниям кетгим келмайди. Лекин начора... Аммо энди мен бахтлиман. Мумкин бўлган пайтда мен боламга ҳам, бошқаларга ҳам отаси кимлигини очиқ айтаман. Бўптими?

— Бўлмасам-чи, нимаси бор... Тавба, ҳаётда қанақанги ишлар бўлмайди-я...

Ксенка билан Митька қандайдир катта, сирли, ҳозирча улар тушуниб етолмайдиган бу гаплардан ҳайратланиб, қимир этмай туришарди.

Биринчи бўлиб Ксенька ўзига келди. У энгашиди, негадир оҳистагина ерга гулни қўйди ва оёқ учида машина томон кетди.

— Гулдастани қайтиб келаётганимизда бошқа ердан терамиз,— деди у Мишка келиб машинани оҳиста юргизганда.— У ерда гаплашаётганлар ким эди?

— Билмадим, овозларидан танимадим.

— Менам танимадим. Бўптими?

— Бўпти.

Аммо орадан беш минутча ўтгач, қиз хўрсинди.

— Клашка холамга шундоқ ҳам қийин.

Қайтишда бояги ялангликдан нарида тўхташди.

— Юр, ўрмон ичига кирамиз,— деди Мишка.— У ерда салқинда энди очилапти.

Ним қоронғи, совуқ чакалакзорда гуллар, дарҳа-

қиқат энди очилиб яшнаб турарди. Улар мовий чўғдай товланиб, Ксенька билан Митькани борган сари ичкарига чорларди. Фақат йўлдан узоқлашиб, ичкари кирганлари сари ириган, қўланса ҳид кучлироқ анқирди.

— Орқага қайтайлик,— деди ниҳоят Ксенька.— Бу ерда нимадир...

— Ростдан ҳам,— деди Мишка.— Улакса ҳиди кел-яптими. Бирон ҳайвон ўлиб қолганга ўхшайди... Юр!

— Ҳозир... Ҳов анави гулниям...

Ксенька ён томонга бир неча қадам юрди, гулни узмақчи бўлиб энгашди. Бирдан қўлидан гулдастаси тушиб кетди, бақириб тисарилди-да: «А-а!» деб қалтираб, Мишкага ёпишиб олди.

— Нима... ким?!— деб хитоб қилди Михаил ҳам қўрқиб, аммо шундай бўлса-да, қизни маҳкам ушлаб, номаълум бир хатардан танаси билан беркитди.

— Анави ерда, анави ерда...— деб такрорларди Ксенька уни тортаркан.

— У ерда нима? Ким?

— Билмайман... Кетайлик, худо ҳақи, кетайлик... Одамга ўхшайди...

— Яна одамми?! Қанақа? Қаёқдан? Сенга шундай кўрингандир...

— Билмадим... Ростдан ҳам...

Улар бир неча дақиқа бир-бирларининг пинжигга тиқилишиб туришди.

— Шошма-чи,— деди кейин Мишка қизни қўйиб юбораркан, ёнида гуллар сочилиб ётган буталар томон юрди. Киришиб кетган буталарнинг орасини очди.

— Миша, Миша...

Аммо Мишка қўлини силкитиб, бу ёққа кел, деб чақирарди.

Буталар орасидаги қўланса ҳид таратиб, калта пўстин, пийма кийган, қулоқчинсиз бир киши юзтубан тушиб ётарди. Умуман, қулоқчин ҳам бошдан, агар уни бош деб атаб бўлса, бир неча сантиметр нарида ётарди. Чигалланган сочлари ириб, тутам-тутам бўлиб осилиб тушган эди. Бошининг териси ҳам ириб, яланғочланганидан сарғиш калла суяги кўриниб турарди...

— Юр, Миша,— ингради Ксенька,— қишлоқда айтамыз...

— Юр,— деди Мишка.— Мана бу нима?

У қулоқчинга яқин жойда бир қопчиқ кўриб, эн-
гашиб олди. Қопчиқда алланима жангиллаб кетди.

— Қизиқ,— деди Мишка, қаттиқ тугилган қопчиқ-
нинг тугунини ечмоқчи бўлиб.

— Ортиқ чидолмайман,— деди Ксенька.— Кетдик,
машина олдида ечарсан.

Аммо Мишка тугунни машина олдида ҳам ечолма-
ди. Шунда у паккисини олиб чилвирни қирқди. Унинг
оёғи остига, нам кўкатга намиқиб шишган даста-дас-
та пул, қуйма олтин ва исирғалар тушди...

Буларни кўриб, Ксенька чинқириб юборди ва бир
нима чақиб олгандай ўзини олиб қочди.

...Орадан икки соат ўтгач, бу ўтлоққа Захар Боль-
шаков, Фрол ва яна бир неча колхозчи етиб келди.

Юзи деярли ириб битгани учун ўликни танишмади.

— Чўнтагини қаранглар, ҳужжатлари бормикан,—
деди Захар.

Ҳужжат йўқ экан. Бир чўнтагидан бир қути гугурт,
иккинчи чўнтагидан — қайирилган темир чиқди.

— Қа-ни, қа-ни, бу ёққа беринглар-чи,— дарров
қўлини узатди Захар. Кейин ҳаммаёғини айлантириб
узоқ кўздан кечирди.

— Миша, қопчиқни қаердан топдинг?— сўради
Захар ўғлидан.

— Мана бу ердан... боши олдида ётган экан. Бу
қўлингдаги нима? Камертон шекилли...

Ҳа, раиснинг қўлида ҳўв бир вақтлар Илюшка Юр-
гин Захарга сотиб олишни таклиф қилган «гамеркон»
турарди.

— Уни ким бундай?— сўради яна Мишка ўликни
кўрсатиб.

— Ким? Биз ҳам буни билишни жуда истардик,—
деди Большаков.

Юргинни ҳеч ким ўлдиргани йўқ.

Уша бўронли совуқ кунда Пистимея билан Юргин
қопчиқни таллашиб қолишди.

Илюшка Юргин аввалига олдинда бораркан, нуқул
ўгирилиб орқасига қарарди: бу қари сигир орқада қо-
либ кетиб, қўлида қопчиқ билан қорга ағанаб тушса-
да, бўрон кўмиб юборса... кейин топиб бўлсан...

У бораркан, фақат шу қопчиқни ўйларди. Секин-се-
кин миясида бир режа пайдо бўла бошлади.

Бўрон қутуриб, гувиллаб, қор кўз очирмасди. Шамол кучайиб, совуқ «туф» десанг музлатади.

Аммо Юргин ҳеч нарсани — на совуқни, на шамолнинг савалашларини сезарди.

Улар Светлихадан юриб, бир ярим километрча пастга тушгач, чапга бурилиб, Шайтондарага бориб тақаладиган ўрмон йўлидан кетишди.

— Илюшка, Илья, кўзингга қара, жарга қуламагин тагин,— хириллаб қичқирарди дам-бадам Пистимея.— Жарлик лаби шу ўртада.

— Зарари йўқ, қараяпман,— орқага ўгирилиб жавоб берарди Юргин, ўзи эса энгашиб олдинга юрарди.

Шундай бўлса-да, даҳшатли жарликни пайқамай, қулаб тушишига сал қолди. У қўрқиб, орқага тисарилди ва егиб келган Пистимеяга урилиб кетди.

— Эҳ, лаънати, сал қолди-я...

— Ахир айтдим-ку сенга, айтдим-ку...

— Ҳали узоқ деб ўйлабман.

Пистимея оғзини очиб, оғир нафас оларди. Бурушган юзи ўлгудай чарчаганидан кичрайиб, қоп-қора-йиб кетган эди.

— Чарчадинг шекилли? — сўради Юргин.

— Ҳа, қийин-да. Ёшим ҳам... Томоғим қуриб кетди. Зарари йўқ, энди дарани айланиб ўтсак бўлди...

— Бирпас нафасингни ростлаб ол. Унгача мен... негадир чанғим лиқиллаб қолди.

У энгашиб, қайишни бошқатдан боғлади.

— Қани, энди қанақа бўлдийкин... — Юргин орқага бир неча қадам юрди, қайтиб келиб, кампирнинг орқасида тўхтади.— Дуруст, юрса бўлади... Қани... қопчиқни менга бергин, юкинг енгиллашади.

— Қўявер. Оғир эмас.

Аммо Юргин қўлқопни қўйнига тикди-да, унинг елкасидаги қопчиқни олишга тушди.

— Бера қол, бера қол, нима қиласан...

— Ёпишма деяпман сенга! Тегма! — жеркиди уни Пистимея.

— Бу ёққа бер деяпман сенга! — бўкирди Юргин унинг елкасидаги қопчиқни тортқилаб ва кучи бориचा кампирни жарликка итарди.

— Во-ой! — чинқирди Пистимея.— Ҳей сен... Илья... Бу нима қилиқ, Тараска... Тара-ас!!

Юргин ўзининг ҳақиқий исмини эшитиб қўрққани

йўқ. «У қаёқдан бақираяпти?— деган фикр ялт этиб миясига келди.— Йиқилмабдими-а? Шум кампирнинг қуроли бўлса-я?! Отиб ташлайди-ку, отиб ташлайди-ку... қопчиқни олади. Тезроқ қочиб қолиш керак!! Қочиб қолиш керак!.. Етиб ололмайти, йўл бўлсин...»

У қопчиқни дарҳол елкасига ташлади, чанғи таёгини беихтиёр яланг қўлига олди, бир силтанди-да, қор бўрони ичига кириб кетди.

— Тарас, Тара-ас...— деган қичқириқни эшитди у гувиллаётган шамолда.— Менсиз ўлиб кетасан ахир... Барибир нобуд бўласан...

«Пул бўла туриб-а?!» — юришини тезлатаркан, захархандалик билан ўйлади Юргин. У қўйнидан қўлқопи тушиб кетганини, шамол учириб орқага олиб кетганини, жарликка улоқтирганини сезмади.

...Пистимея дарҳақиқат жарликка қуламаган эди... Юргин итариб юборгач, у жарлик ёқасидаги тошлар орасида ўсган қинғир қайинга бориб урилди-да, шу заҳоти жонҳолатда қорни таталаб, жар лабидан чеккагач нарига ўрмалаб кетди. Жарликдан бир ярим метрча нарига ўрмалаб боргач, Тарасга барибир менсиз нобуд бўлиб кетасан, деб қичқирди, кейин бўшашиб, қорга чўзилди-да, дам олди.

Бир неча минут у ўликдай чўзилиб ётди. Чапараста ураётган қор уни кўма бошлади. Ниҳоят у қимирлаб, туриб ўтирди, пастга, жарликка қаради.

Жарлик вақирлаб қайнаётган баҳайбат катта қозонни эслатарди. Пастдан қор бўралаб, чарх уриб, юқорига кўтарилар, тўзиб кетар, кейин ғойиб бўлиб, бошқасига ўрин бўшатар эди. Ана шу чарх уриб айланаётган қор тагида нимадир ихрар, бўқирар, гулдирарди.

Пистимея сесканиб кетди.

Яна бир оз ўтиргандан кейин у зўрға ўрнидан турди, негадир устидаги қорини қоқди, чанғини тўғрилади-да, гандираклай-гандираклай дара бўйлаб кетди...

...Бу орада Юргин эса, то қўли қотиб қолганини сезгунча ўрмон йўлидан орқага қочиб кетмоқда эди. У бир дақиқага тўхтади, орқага қаради, қўлқопини киймоқчи бўлиб, хурсандлик билан қўлига куҳлади. Аммо қўйнида қўлқоп йўқ эди.

У саросимага тушиб, атрофга аланглади, гўё шу ердан қўлқопини топмоқчи бўлгандай ҳатто қорни таёқ билан титкилаб ҳам кўрди.

Бу ўртада қўли оқариб кетди. У қўлини калта пўстини чўнтагига тикди. Чўнтагида қўли исигандай бўлди, аммо қўли жазиллай бошлади.

Қўлқоп бўлмагандан кейин — бундай совуқда чанғи таёқларидан на фойда. У таёқни отиб юборди-да, яна ўрмон йўлидан кетаверди, лекин уч юз метрча юргач, чапга, ўрмонга бурилди — яқин йўл билан кичик станцияга бориб, у ерда секингина поездга ўтириб...

Чанғи таёғисиз юриш ноқулай эди, ҳайқириб эсаётган шамол уни ағдариб юбораёзди. Мувозанатни сақлаш учун Юргин тез-тез қўлини чўнтагидан чиқариб, ёзиб юрарди. Кейин, уларнинг музлаб қолаётганини ҳис қилгач, яна чўнтагига тикарди.

Шамол ҳамма тарафидан: ёнларидан, орқасидан, рўпарасидан урарди. Юргин бир неча марта йиқилди. Аммо яна ўрнидан туриб, юргани юрган эди. Мана ҳозир ўрмон тугаб, Светлиха кўриниб қолиши керак. Светлиханинг у ёғидан эса кенг дала бошланади.

Аммо Светлихани ер ютгандай эди. Бирдан Юргин назарида бошқа томонга кетаётгандай бўлди! Дарахтлари кесиб олинган жойда чапга бурилиши керак эди, у бўлса ўнгга бурилибди.

Юргиннинг ҳатто оёқлари чалишиб кетди.

У қорда бирпас ўтиргач, орқага юра бошлади.

Бирдан у орқага кетмаяпмиканман, деб ўйланиб қолди. Ахир у... у тўппа-тўғри дарага қараб кетаётганга ўхшайди-ку. Бўлмаса-чи, ана ҳатто у ернинг гувиллаб, гурсиллаши ҳам эшитилиб турибди.

Аммо ҳозир бутун теварак гувиллаб, гулдирамоқда эди. Шундай бўлса ҳам Юргин шартта орқасига қайта бошлади.

...Кейин у бир неча марта орқасига қайтди. Юрар, юрар эди-да, яна орқасига қайтарди.

Бу орада қоронғи туша бошлади. Бирпасда қоронғилиқ тушди қолди. Қоронғида шамол аввалгидан баттар ғазаб билан ўкирарди.

Бутунлай қоронғилик тушгандан кейин Юргин тўнкага қоқилиб кетди-ю, ўнг оёғидаги чанғиси қирс этди. Шу ондаёқ Пистимеянинг: «Менсиз барибир ҳалок бўласан...» деган овози миясини гувиллатиб юборди.

«Рост, ҳалок бўламан», даҳшат билан ўйлади у.

Шундай бўлса-да у энди кераксиз бўлиб қолган сўл оёқнинг чанғисини ҳам ечиб ташлаб, белигача қорга

ботиб, қаёққадир боришга уринарди. Пиймасининг ичига қор кириб, эрир эди. Кўп ўтмай пайтавалари ивиб кетди. Кейин дарров музлаб қолди, оёғининг бармоқлари игна тикқандай ачишиб, томири тортиша бошлади. Кўкраги қизиб кетиб, ичи ёнаётгандек эди. Юргин калта пўстинининг олдини очди, аммо бу иссиқлик панд беришини ўйлаб, яна тугмаларини қадади. Тугмасини қадаётганида бармоқлари уваланиб тусаётгандек туюлди.

...Юргин кечаси билан қор тепаларда, шамолда сиhib тушиб, ҳаммаёқни босиб кетган шох-шаббалар орасида адашиб-улоқиб юрди. Фақат эрталабга бориб, у бутунлай қолдан тойди, уйқу элитаётганини сезиб, юмшоқ қор уюмига юзтубан йиқилди. Миясига келган охирги фикр шу бўлди: «Ҳар эҳтимолга қарши қопчиқни бошим тагига қўйсам бўларди...» у чўккалаб, қопчиқни елкасидан олди. Аммо уни боши тагига қўйишга кучи етмади.

Ярим соатдан кейин у музлаб қолди.

Колхозчилар ўликни яна кўздан кечирдилар.

— Нима ҳам дердик,— деди Захар оҳиста,— қочқларнинг бири топилди деб ҳисобласак бўлади.

— Улар сенинча икки кишимиди?— сўради Корнеев.

Раис елкасини қисиб қўя қолди.

— Милицияни чақириш керак эди!— деди Мишка.— Улар балки бошқасини ҳам топишар.

— Милицияга одам юборилган,— деди кимдир.

Иккинчиси, эркакмиди-хотинмиди, хуллас, топилмади. Лекин орадан кўп ўтмай у ўзидан дарак берди.

Юргиннинг ўлиги топилгандан роса икки кун кейин Зина ва Митька Кургановнинг ўғли йўқолиб қолди, уч кундан кейин эса Зинанинг ўзи ғойиб бўлди.

Ҳаммаси илиқ офтоб чарақлаган тонгда бошланди. Баланд осмонда кичик-кичик паға булутлар сузиб ўтмоқда эди. Зина ўйнаб юрсин, деб ўғлини ҳовлига чиқариб юборди.

— Фақат катта йўлга чиқма, ўғлим,— деди Зина уни пиллапояга чиқариб қўяркан.

— Хўб,— деди бола, бошини баланд кўтариб, булутларни қизиқиб томоша қиларкан.— Улар қаёққа сузиб кетишяпти?

— Бирам синчковсанки! — хурсанд бўлиб кулди Зина. — Улар одамларга тушаётган қуёшни тўсиб қўймаслик учун қишлоқдан тайгага кетишяпти.

— Ҳа-ҳа, — ўйлаб кўриб, унинг гапига қўшилди бола. — Офтобда мени ҳам исинсин деган-да.

Зина ўғлини ўпди ва уйга қайтиб кириб, нонушта тайёрлай бошлади. Фрол эрта тонгдаёқ колхоз идорасига, Митька ремонт устахонасига кетган эди, Степанида бўлса эрталабдан кир бошлаганди.

Иш билан овора бўлиб аёллар орадан бир соат вақт ўтганини сезишмай қолишди. Нонушта қилгани Фрол, у билан изма-из Митька келди.

— Ўғлингни чақир, Митья, — илтимос қилди Зина дастурхон тузаркан. — Шу ўртада ўйнаб юрибди.

— Келаётганимда негадир кўринмади ўғлинг, — деди Митька, уйдан чиқаркан. Беш минутлардан кейин қайтиб кирди. — Ҳеч ерда йўқ-ку.

— Балки Корнеевларникига киргандир, — деди Степанида. — Доим ўшаларнинг болалари билан ўйнайди.

Митька яна ташқарига чиқди. У чорак соатдан кейин қайтиб келиб, яна:

— Ҳеч ерда йўқ... — деди.

— Вой худойим! — хавотирланди Зина, пешбандининг боғичини ечишга тушди.

— Нега мунча хавотирланасан? Топилади, — деди Степанида. — Бу шумтакалар қаёқларга кириб-чиқмайди дейсан! Бирон ерда ўйнаб юргандир... Овқатингни е...

— Йўқ, йўқ, сизлар овқатланаверинглар... — Ҳаяжонланганидан Зина боғичларини сира ечолмасди. — Мен ҳозир, ҳозир...

Кейин пешбандини ечмаёқ кўчага югурди.

Ярим соатдан кейин сочлари тўзиб, ранги қув ўчиб, ошхонага кириб келди, жонсараклик билан у ёқ-бу ёққа аланглади, бир хонадан иккинчисига ўтди.

— Келмадимми? Мен ўйлабманки...

Фрол Курганов чой ичиб бўлинмаган стаканни шопилмай столга қўйди. Нонуштадан кейин очиқ дераза ёнида папирос чекаётган Митька курсидан турди, папиросини кўчага ташлади.

— Ўғлим, ўғилгинам... — деди Зина икки марта қандайдир ғамгин ҳиқиллаб ва ночор деворга суянди,

иккала қўли билан пешбандини гижимлаб, уни юзига босди-да, оҳиста полга сирғалиб туша бошлади.

— Зина, Зина!!— Митька отилиб, ушлаб қолди.

— Қа-ни... Ваҳима қилманглар!— деди секин Фрол.— Элдан бурун ваҳима... Топамиз. Игна эмас-ку, одам боласи-я, ҳар қолда... Сен, Степанида ундан бохабар бўлиб тур...

У шундай деди-ю, қозиқдан фуражкасини олди.

Митька отасининг кетидан кўчага югурди...

...Тушгача бутун колхоз оёққа турди. Бутун қишлоқни элак-элак қилишди. Боладан дарак йўқ эди.

Ҳар хил тахмин, гумон қила бошлашди:

— Чўкиб кетгандир балки. Светлиха бўйига тош ўйнагани бориб...

— Еки бирон хилват жойда ухлаб ётгандир. Яна излаб кўриш керак...

— Уни тайгадан излаш керак, мужиклар. Ўтган йили менинг кичкинам гул тергани борибди-да, адашиб қолибди. Яхшиям, Фрол Петрович бригададан келаётган экан, ўрмондан йиғи товушини эшитиб қолибди...

Охирги тахмин ҳақиқатга яқинроқ эди: негаки, боланинг тепалик томонга кетаётганини кимдир кўрган экан. Тепаликнинг нариги ёғидан эса тайга бошланади. Уша одам: «Қаёққа кетаяпсан, йигитча?» деб сўраса, бола: «Булутлар қаёққа сузишини кўриб келаман», деганмиш. Аммо уни ким кўрганини тўс-тўполонда аниқлай олишмади.

Захар Большаков одамларни гуруҳ-гуруҳ қилиб, оралаб чиқиш учун тайгага юборди. Улар кечгача ўрмонни оралашди, кечаси билан чакалакларни машъала билан, электр фонарь билан ёритиб, қидиришди.

Аммо ҳаммаси беҳуда эди. Захар воқеани милицияга хабар қилди.

Тонг отди. Яна бир кун югур-югур билан ўтди... эртасига ҳам қуруққа чопишди...

Уч кунгача мишжа қоқишмаган Митька, Фрол, Степаниданинг кўзлари қаърига тортиб, озиб кетишди. Степанида бошқалар билан бирга болани қишлоқда излар, Митька билан Фрол эса тайгани элак-элак қилмоқда эди. Фақат Зина уйдан чиқмасди. Зина у бурчакдан-бу бурчакка бориб келар, хира кўзлари билан ҳеч нимани кўрмас, столга, каравотга, стулларга

тургинар ва нуқул: «Ўғлим... ўғилгинам...» деб так-
рорлар эди.

— Степанида, ундан кўз узма,— деди иккинчи ку-
ни хотинига, ҳеч бўлмаса бир кружка сут ичиб кетиш
учун кирган Фрол.

Зина ҳам уч кунгача мижжа қоқмади, туз тотма-
ди. Унинг кўзлари ич-ичига тушиб кетиб, хиралашган-
ди, энди ҳеч нимани — ноумидликни ҳам, қўмсашни
ҳам, ғам-аламни ҳам ифода этмасди. Кўзлари маъно-
сиз боқарди.

Учинчи куни ҳаммаёғини дарахт шохлари тирна-
ган, шилган Митька ўрмондан қайтиб келиб, индамай
ғижимланган кўк латтани бир бурчакка улоқтирган-
да, Зинанинг кўзларида бир дақиқагина қандайдир ўт
чақнади-да, шу заҳоти сўнди.

Митька курсида бирпас худди бошини узиб олиб,
қаёққадир итқитмоқчи бўлгандай қўли билан чангал-
лаганича у ёқдан-бу ёққа чайқалиб ўтирди. Кейин ўр-
нидан турди.

— Зинушка, ётиб дам олсанг бўларди...

— Йўқ, йўқ! — тисарилди Зина, Митькадан қўлла-
ри билан ўзини тўсиб. — Излаш керак, мен ўғлимни
топаман... Мен биламан... биламан... Оҳ, худойим-ей!

— Зина...

— Сен боравер, Митенька,— деди Зина хира кўз-
лари билан Митька бурчакка итқитган латтага қа-
раб. — Бора қол... сен ҳам изла...

Митька итоаткорона чиқиб кетди.

Қуёш ботмоқда эди. Зина дераза олдида қимирла-
май тураркан, кўз узмай, киприк қоқмай, қуёшнинг
ботишини кузатарди.

Қоронғи тушгач, Степанида сигир соққани кетди.
У ташқари чиқиши билан Зина шоша-пиша этажерка-
дан кичкинагина қалам билан бир парча қоғоз топиб
ёзди: «Митенька, мени кечир...» Кейин ўчириб, бош-
қатдан ёзди: «Унга шак келтирганларни олло кечир-
майди...» Кейин яна ўчириб ташлади-да, титроқ қўл-
лари билан ёзди: «Муртадлигим учун ўзим жазо тор-
тишим керак. Мени изламанглар, тополмайсизлар...
Митенька, Митенька...»

У яна ниманидир қўшиб қўймоқчи бўлди, аммо
керакли сўзларни тополмади чоғи. Қаламни ташлади,
қоғозни ўз каравотидаги ёстиқ тагига тикди, излаб,

енгил ёзлик камзулини топиб кийди, оёқ учида юриб, оҳиста уйдан чиқди ва писиб, уйларнинг деворлари таги билан кечувга қараб югурди.

Солда ҳеч ким йўқ эди. Шунга ишонч ҳосил қилгач, у тирноқларини сидириб бўлса ҳам уни ечди. Бирпас ўйлаб турди-да, бошидан тароғини олиб, соҳилга ташлади. Кейин камзулини ечиб, сувга отди...

Фрол билан Митька ҳеч бўлмаса Зинани излаб топмоқ учун беҳуда уриниб, шу тўртинчи кечани ҳам уйқусиз ўтказдилар. Эрталаб Митька зўрға судралиб уйга келди ва ўзини каравотга ташлаганича бир неча соат ухлади.

У безовталаниб, босинқираб ухларкан, ҳар қалай тушга бориб уйғонди ва бошини ёстиқдан зўрға кўтарди. Ёстиқ сурилиб кетган экан, у беихтиёр уни тузатиб қўймоқчи бўлди ва Зинанинг хатини топиб олди.

— Дада, ойи...— деб қичқириб юборди у жон ҳолатда.

— Бирпас ухла, ўғлим, ухлаб ол,— деди Степанида.— Бунақада... касал бўлиб қоласан-ку...

— Қани... дадам қани?!— қичқирди Митька.

— О-оҳ... ҳозир кимнинг қаердалигини ҳам билмайсан...

Митька сакраб туриб кўчага югуриб кетди...

... Орадан яна бир кун ўтгандан кейин соҳилда, паром ёнидан Зинанинг тароғини топдилар, тушга бориб Светлихадан, қишлоқдан нарироқда унинг камзулини тутиб олдилар.

— Зинушка, Зинушка, жоним қизим...— йиғларди ҳолдан тойган, эзилган Антип уйида каравотида ағанаркан.— Ҳой одамлар, уни мен ҳалок қилдим, ҳаммасига мен зомин...

Клавдия отаси ёнидан бир қадам нари кетмай, дори-дармонлар ичириб, қараб турарди.

Зинанинг ўлигини бутун Светлихадан излашди, аммо топишолмади.

Фролнинг сочида оқарадигани қолмаган, Митьканинг сочида илк оппоқ тутамлар пайдо бўлганди.

Зина билан ўғилчани қидириш бефойда экани маълум бўлгач, Кургановларнинг хонадони сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. Митька каравотда деворга юзини ўгириб олганича ўликдай ётарди. Фрол букчай-

ганича остона ёнида папирос кетидан папирос чекиб ўтирарди. Степанида уйда оёқ учида юрарди.

Кечга яқин Кургановларникига Егор Кузьмин кирди.

— Мен ёзги лагерни жойлаштириш масаласида келдим, Фрол Петрович...

— Нима?.. Ҳа-а, ҳозир...— деди Фрол, нима деяётганини ўзи ҳам билмай.

Бирпас жим ўтиришди. Егор девор тагида ётган латтани кўриб, бирпас унга қараб турди-да, энгашиб олди. Бу қора холлик кўк чит рўмол эди.

— Буни қаердан олдиларинг?— сўради Егор.

— Нима?— ўзига келди Фрол.— А-а! Степаниданики бўлса керак, нега рўмолинг ҳар қаёқда ётади, олиб қўй,— деди Фрол хотинига.

Степанида Егорнинг қўлидан рўмолни олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб қаради.

— Менда бунақа рўмол йўқ.

— Менинг оймнинг рўмоли бу,— деди Егор.

— Нима?!— учинчи бор сўради Фрол, рўмолни хотинининг қўлидан олди.— Бу ёққа қанақа қилиб келиб қолди?

Егор елкасини қисди:

— Яқинда ойм келган эди. Варькани худонинг газабига учрайсан, яна нима балолар деб қўрқитди. Мени оқ қилди. Энди мен оқ қилинган фарзандман.

Фрол қўлида рўмолни айлантираркан, бўзрайиб унга қарарди.

— Бизникига қанақа қилиб келиб қолди бу?

— Ўрмондан топдим,— деди Митька ўгирилиб.

— Қаердан? Қайси жойидан?— деб қичқирди Фрол.

— Тепаликнинг нариги томонидан...

Фрол бир неча секунд оғир нафас олиб, худди қўлини куйдираётгандек рўмолни мижиғлаб турди. Кейин бирдан қичқириб юборди:

— Қачон келган эди?

— Яқинда. Шошма, эслаб кўрай... Ҳа, ҳа, бир кун бурун... кичкинтойингиз йўқолмасидан бир кун олдин... Ётиб қолди, эрталаб азонда жўнаб кетди...

Фрол яна бир оз индамай ўтирди-да, кейин ҳеч нима демай, шартта ирғиб ўрнидан турди, уйдан отилиб чиқиб, раиснинг олдига юғуриб кетди.

Большаков ҳозиргина қаердандир келган бўлса керак, пишиллаб, умивальник ёнида ювинмоқда эди.

— Захар... Захар! — қичқирди Фрол остонадан ўтар-ўтмас. — Зинка чўкиб кетмаган бўлса нима дейсан?! Ўғилча ҳам ўзи йўқолмаган бўлса-чи? Мана рў-мол. Егор айтадики...

— Шошма, — илтимос қилди Захар артинаркан. — Бир бошдан, шошилмасдан гапир.

Большаков Фролнинг гапини эшитиб бўлгач, электр чойнакка сув қуйди ва вилкани розеткага тиқди. Кейин стол ёнига ўтирди ва ҳорғин юзини кафтлари билан силади.

— Шундай ҳам бўлиши мумкин, — деди у яна бир оз жим тургач. Менга Мишка гапириб берган эди, Марфа суд вақтида Зинани худонинг қаҳрига учрайсан деб қўрқитганини гапириб берган эди. Ўшанда у агар судда бизнинг ишлардан оғиз очсанг... деб қўрқитган, тўғридан-тўғри огоҳлантирган ҳам экан. Шунинг учун балки...

... — Балки деб ўтираверамизми?! — қичқириб юборди Курганов, — Озеркига бориб, ўша алвастини гирибонидан.

— Жуфтакни ростлаб қопти алвасти. Мен ҳозир тўғри Озеркидан келаяпман...

— Йўғ-е?! — инграб юборди Фрол.

— Нима, «йўғ-е»? Зина ғойиб бўлганидан кейин мен ўғилчанинг йўқолиши бежиз эмаслигини тушундим. Бунинг устига Мишка менга Зинанинг бир гапини айтди. Зина унга Марфанинг гапларини айтиб, энди нима қилсам экан, деб маслаҳат солган экан... Мен шу заҳоти Озеркига жўнадим... Фақат... Марфани топмадим. Карвонсаройимизда сичқонлар ўйнаб, ерда Инжил юмалаб ётибди...

Икки ҳафтадан кейин Зелений Долга, Митька Курганов номига Зинадан хат келди...

«Азизим Митенька, — деб ёзарди Зина, — бу жойларда қанчалик эзилаётганимни билсанг эдинг... Лекин зарари йўқ, ҳадемай роҳат-фароғатда яшай бошлайман. Ҳозир бутун вужудим азобда бўлса ҳам ақлим етиб турибди, ҳадемай... оз қолди. Парвардигори оламнинг синовларига дош беролсам бўлгани. Муртад-лигим ва ғийбатларим учун тавба-тазарру қилиб гуноҳларимни юваман... Зарари йўқ, Митенька, астойдил

тавба-тазарру қилганлар бундай синовдан эсон-омон ўтаркан. Кучимга куч қўшилапти, сезиб турибман шуни, негаки тавба қилдим. Тайёрланапман ҳам...

Ўғлимиздан хавотир олмагин деб ёзаяпман сенга бу хатни. У соғ-саломат. Уни оллоҳ йўлига хизматга беришим кераклигини тушундим. Муқаддас онахонимизнинг айтишича, бунинг учун гуноҳларимнинг ярми кечиларкан... Мени излама, ҳеч қачон топмайсан, мен бу дунёни тарк этдим ва ҳатто исмим нималигини унутдим... Сенга бошқа хат ёзмайман, негаки, мумкин эмас, иложи йўқ...»

Зина хатни худди ёмғирда ёзгандай, ўқувчилар дафтарчасидан йиртиб олинган варақни томчи босиб кетганди. Баъзи сўзлар шу томчилардан ювилиб, чаплашиб кетган бўлиб, уларни ўқиш қийин эди. Конвертда: «Москва — Владивосток» поезди деган штемпель бор эди.

Митька хатни охиригача ўқиди-ю, қўлидан тушириб юборди. Фрол хатни олди. Митька эса бегона уйга кириб қолган сўқир одамдай эшикни қидириб, анчагача деворга туртиниб юрди. Ниҳоят уни тимирскилаб топди ва очди, ташқарига чиқди. Кўча бўйлаб кетаверди-кетаверди, қишлоқдан ҳам чиқди...

— Дмитрий! Митя! — ташвишланиб қичқирди Фрол, уйдан чошиб чиқиб.

Митька ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. Балки эшитмаётгандир.

Шунда Фрол ўғлининг кетидан етиб олди ва ёнмаён кетди. Митька бунга заррача аҳамият бермади.

Улар шу алфозда бир-бирини пайқамай, кечки қуёш нури тушиб турган ўрмон йўлидан кетишаверди.

Қуёш ботгандан кейин Фрол ўғлининг енгидан тутди. Митька индамай қайрилди ва улар орқага қайтиб, қишлоққа етишди, уйларида ҳам ўтиб, қишлоқнинг нариги чеккасига чиқишди...

Кейин улар юлдузлар чарақлаб турган тунда эрта-лабгача қишлоқ атрофида оёқ текканда босилиб, яна ўзини ўнглаб оладиган майин ўтлар босган ташландиқ ўрмон йўлларида кезиб юришди, неча марта Светлиха соҳилига чиқишди...

Улар қуёш кўтарилаётганда қишлоққа қайтиб, уйларига келишди. Митька пиллапоя зинасига ўтирди, Фрол ҳорғин ёнгинасига чўкди.

Улар анчагача жим ўтирдилар. Тонгги шабада Фрол Кургановнинг оппоқ сочларини ҳилпиратар, Митьканинг дастлабки кузги қиров қўнгандай ярмигача оқариб кетган чигал сочини ўйнар эди.

— Ота... дада... — хириллаб деди ниҳоят Митька. — Наҳотки уларни топиб бўлмаса? Бутун мамлакатни кезаман, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб излайман... Эшитаяпсанми?

Фрол ҳаммасини эшитди. У бир оз жим турди, ўғлига ўгирилди, унинг озиб кетган юзига қаради. Лекин индамади. Нима ҳам десин? Эҳ; Митька нималар қилиб қўйганини энди тушундингми? — деяётгандек эди у.

Ҳар қандай сўз шу топда ортиқча кераксиз, маъносиздек эди.

Энг муҳими, шу топда ҳеч қанақа гап Митьканинг аҳволини енгиллаштиролмасди.

6

Замин узра баҳор кезмоқда. Баҳорда эса ҳатто кичкина дарёлар ҳам қояларга, тошлоқ соҳилларга урилиб, жўшиб, ҳайқариб оқади, гирдобларига нимаики дуч келса: нон каби ғовак бўлиб қолган музларми, йўғонлиги ярим метр келадиган ғўлаларми, илдизи билан қўпорилган дарахтларми, пастқам жойлардан сел оқиздириб кетган ёғоч уйларми — ҳаммасини қаърига тортиб кетади...

Кейин эса, ортиқча сувлари оқиб бўлиб, тинчланади, соҳилларидан пастроқ тушади-да, деярли ёзнинг ўртасигача саёз қумлоқликка чирик парча-парчаларни, қорайиб кетган пайраҳаларни ва ҳар хил ахлатларни улоқтиради.

Вақт ҳам дарё каби оқади, у ҳам барча чириган-ириганларни ва ахлатларни ютиб, майдалаб соҳилга чиқариб ташлайди. Ҳаво ҳам йилдан-йилга тозаланиб, замин эса — покланиб боради...

Новосибирск
1960—1963

На узбекском языке

Библиотека дружбы
Проза народов СССР

Иванов Анатолий Степанович

ТЕНИ ИСЧЕЗАЮТ В ПОЛДЕНЬ

Роман

Перевод с издания
издательства «Художественная литература»
Москва, 1971

Редактор *С. Рахимов*
Серия рассказов *И. Кириакиди*
Рисунки *В. Апухтин*
Расмлар редактори *И. Кириакиди*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Корректор *М. Абдусаломова*

ИБ № 1395

Босмахонага берилди 17. 03. 81. Босишга рухсат этилди. 12.05.82. Формат 84×108^{1/2}. Босмахона қорози № 3 Мактаб гарнитурa. Юқори босма. Шарт. 1 босма л. 43,26+0,74 вкл. Нашр л. 43,77+1,04 вкл. Тиражи 30000. Заказ № 459. Баҳоси 3 с. Рафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси- ни нг 1-босмахонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.